

**NAXÇIVAN MÜƏLLİMLƏR İNSTITUTU
NAKHCHIVAN TEACHERS INSTITUTE**

**“TƏHSİL, TƏDQIQAT VƏ İNNOVASIYANIN VƏHDƏTİ”
mövzusunda**

**DOKTORANT VƏ MAGİSTRANTLARIN
III REGIONAL ELMİ KONFRANSININ
MATERİALLARI**

THE UNITY OF EDUCATION, RESEARCH & INNOVATION

MATERIALS

**OF III. REGIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OF DOCTORAL STUDENTS AND MASTERS**

**Naxçıvan, 30 aprel 2021
Nakhchivan, April 30th 2021**

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Təşkilat komitəsinin sədri – Azad Novruzov, rektor;

Təşkilat komitəsinin sədr müavini – Qurban Qurbanlı, elmi katib;

Təşkilat komitəsinin sədr müavini – Səminə Rüstəmov, InnoLab-ın məsul şəxsi

Üzvlər

Çapay Quliyev, ixtisasartırma və yenidinhazırlanma üzrə prorektor;

Qızıltac Şahbazova, magistratura və doktorantura üzrə mütəxəssis;

Samirə Həsənova, Pedaqoji fakültənin dekanı;

Rövşən Vəliyev, Təbiət və incəsənət fakültəsinin dekanı;

Həsənəli Eyvazov, Dillər və ədəbiyyat kafedrasının müdiri;

Yaqub Məmmədov, Riyaziyyat və onun tədrisi metodikası kafedrasının müdiri;

Qızıllı Əliyeva, Ümumi fənlər kafedrasının müdiri;

İsmayıl Əliyev, Pedaqogika və psixologiya kafedrasının müdiri;

Sahib Əliyev, Ali riyaziyyat və informatika kafedrasının müdiri;

Həbibə Allahverdiyeva, İncəsənət kafedrasının müdiri;

Sevda Hacıyeva, Xarici dillər və tədrisi metodikası kafedrasının müdiri;

Emin Məmmədov, Humanitar və ictimai fənlər kafedrasının müdiri v.i.e.;

Rasim Babayev, təsərrüfat və xidmət şöbəsinin müdiri;

Zöhrə Sadiqova, “Məktəb” nəşriyyatının direktoru;

BÖLMƏLƏR ÜZRƏ MƏSUL ŞƏXSLƏR

Bölmə 1. Ümumpedaqoji problemlər və innovativ yanaşmalar

prof. İsmayıl Əliyev, dos. Lalə Allahverdiyeva

Bölmə 2. Tərbiyəşünaslığın müasir problemləri: yeni baxışlar

dos. Vahid Rzayev, dos. Qızıltac Şahbazov

Bölmə 3. Təhsil və innovasiya: aktual məsələlər

p.ü.e.d. Kamal Camalov, b/m Tamara Baxşəliyeva

Bölmə 4. Pedaqoji psixologiya: tədqiq və tətbiq

ps.ü.f.d. Çapay Quliyev, b/m. Kifayət Əhmədova

Bölmə 5. Təbiət elmləri (biologiya, kimya, coğrafiya)

b.ü.e.d Etibar Məmmədov, p.ü.f.d. Qızıllı Əliyeva

Bölmə 6. Dəqiq elmlər (fizika, riyaziyyat, astronomiya) və fənlərin tədrisi məsələləri

dos. Qulu Həziyev, dos. Azad Məmmədli

Bölmə 7. Informatika, İKT və veb texnologiyaları

prof. Yaqub Məmmədov, dos. Məftun Əliyev

Bölmə 8. İctimai fənlər (iqtisadiyyat, tarix, hüquq, kitabxanaşünaslıq)

dos. Cavadxan Qasimov, b/m Emin Məmmədov

Bölmə 9. Dilçilik, incəsənət və fənlərin tədrisi məsələləri

prof. Sədaqət Həsənova, s.ü.f.d. Həbibə Allahverdiyeva

Bölmə 10. İngilis filologiyası tədqiqat və tədris aspektlərində

dos. İlhamə Məmmədova, b/m Sevda Hacıyeva

Nəşr edilmiş materiallardakı elmi məlumatların səhəhliyinə görə məsuliyyət müəlliflərin və rəyçilərin üzərinə düşür.

Plenar iclas

<i>Səminə Rüstəmovə.</i> Kompüter texnologiyaları: tədris, tədqiq və tətbiq məsələlərinə innovativ yanaşma.....	10
<i>İlham Süleymanov, Səbinə Mahmudova.</i> Dünyada texnopark tətbiqləri.....	12
<i>Aytac Cəfərli.</i> Müasir ali təhsil müəssisəsinin innovasiya fəaliyyəti: inkişaf tendensiyaları.....	15

BÖLMƏ 1

Ümumpedaqoji problemlər və innovativ yanaşmalar

<i>Ülviyyə Nağıyeva.</i> İbtidai sinif müəllimliyi ixtisasında təhsil alan tələbələrdə peşə səriştəliyinin formalaşmasında pedaqoji təcrübənin imkanları.....	19
<i>Zeynəb Hüseynli.</i> İbtidai təhsilin məzmununun nəzəri-pedaqoji problemləri.....	22
<i>Nurtac Zeynalova.</i> Mühazirəyə hazırlıq prosesində tələbələrin müstəqil işlərinin təşkili məsələləri.....	25
<i>Şahnaz Muradlı.</i> Pedaqoji texnologiyaların mahiyyətinə dair.....	28
<i>Radik Şıxkərimov.</i> Müasir dövrdə pedaqoji təlimin təşkili məsələləri.....	31
<i>Aynur Hüseynova.</i> Öyrənənlərin nailiyyət səviyyələrinin qiymətləndirilməsində taksonomiyaların rolu.....	34
<i>Gültəkin Rüstəmli.</i> Müasir təsir imkanları çərçivəsində uşaqlarda təhsilə marağın artırılması.....	38
<i>Nərgiz Heydərova.</i> Şəxsiyyətin inkişafında öyrənməyi öyrənmənin önəmi.....	44
<i>Səkinə Vəliyeva.</i> Qiymətləndirmədə obyektivliyin təmin olunmasının pedaqoji-psixoloji əsasları.....	49
<i>Sevinc Məmmədova.</i> Texnologiyaların pedaqogikada tətbiqinə dair.....	52
<i>Aymən Cəlilova.</i> Məktəbəqədər yaşlı uşaqların təlim fəaliyyətinə hazırlığında didaktik oyunlardan istifadənin əsasları.....	54
<i>Gültəkin Quliyeva.</i> Məktəbəqədər yaş dövründə Montessori təlimi.....	57
<i>Səkinə Novruzova.</i> İbtidai siniflərdə müstəqil işlərin yerinə yetirilməsi mərhələləri.....	61
<i>Zərnişan Bağirova.</i> Şagirdlərdə təlimə marağının formalaşdırılması.....	64
<i>Nurlana İbrahimova.</i> Etnopedaqoji sərvətlərlə tərbiyə işində uşaq bağçası və ailənin birgə fəaliyyəti.....	67

BÖLMƏ 2

Tərbiyəşünaslığın müasir problemləri: yeni baxışlar

<i>Zülfüyyə Novruzova.</i> Uşaqların ailədə və məktəbdə əxlaqi tərbiyəsinin formalaşması.....	69
<i>Gülınar Əliyeva.</i> Uşaqlarda dinləmə vərdişlərinin formalaşdırılmasında ailənin rolu.....	73
<i>Səma Oruczadə.</i> Müəllim - şagird münasibətlərində ünsiyyət üslubları pedaqoji fəaliyyətin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri kimi.....	77
<i>Türkan Cəfərli.</i> Uşaqların ilkin tərbiyəsində ailənin rolu.....	80
<i>Türkanə Fərəcova.</i> Şagird şəxsiyyətində mənəvi tərbiyənin formalaşdırılmasında ailə və məktəbin rolu.....	84
<i>Ülviyyə Fətəliyeva.</i> Ailə tərbiyəsində uşaq oyunlarından istifadənin əhəmiyyəti.....	88
<i>Xanım Abdullayeva.</i> Boşanmanın ailədə böyüyən uşaqlara təsiri.....	92
<i>Nurlana Əsgərli.</i> Müasir təlim metodları ilə uşaqlara ekoloji təhsil və tərbiyə verilməsi.....	94
<i>Nahidə Mahmudova.</i> Uşaq tərbiyəsində ailə məsuliyyəti.....	99
<i>Aygün Rzayeva.</i> Ailədaxili münasibətlərin şəxsiyyətin formalaşmasına təsiri.....	102
<i>Turan Babayeva.</i> Ailədə uşaqlarda özünəinam hissi formalaşdırmağın əhəmiyyəti.....	105
<i>Aynur Salayeva.</i> Məktəblə ailənin əlaqə formaları və onların pedaqoji əhəmiyyəti.....	109
<i>Gülmira Məmmədli.</i> Tələbələrin ailə həyatına hazırlığının formalaşdırılmasının vasitə və yolları.....	113
<i>Aytəkin İbrahimova.</i> Fiziki tərbiyənin nəzəri metodik və praktik işlərinin əsasları.....	116

BÖLMƏ 3

Təhsil və innovasiya: aktual məsələlər

<i>Könül Adilbəyli.</i> Müasir dövrdə təhsilin cəmiyyətin inkişafında rolu	119
<i>Əsmər Quliyeva.</i> Kompüter oyunlarının həyatımızda rolu.....	123
<i>Məsud Qəhrəmanov.</i> İnnovasiyanın təhsil sektorunda fəaliyyəti və təşkili məsələlərinə dair.....	127
<i>Aycan Hüseynova.</i> Kompüter oyunlarının aktuallığı.....	132
<i>Sarıngül Hacıyeva.</i> Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində sinifdən xaric işlərin rolu.....	135
<i>Selcan Zeynalova, Ceyhun Əliyev.</i> Müasir təhsilin inkişafında innovasiya potensialı və tətbiqi məsələləri.....	138
<i>Günəl İbrahimova.</i> Universitetlərin təhsil fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və innovasiyalar.....	141

<i>Könül Cəmiyeva.</i> Heydər Əliyev və Azərbaycanda ali təhsilin inkişafı	145
<i>Səkinə Quliyeva.</i> Özünütəhsil prosesində bilik, bacarıq və vərdişlərin rolu.....	149
<i>Pəri Nəbiyeva.</i> Təhsildə İKT-dən istifadənin səmərəliliyi.....	151
<i>Sevda Əliyeva.</i> Təhsil, tədqiqat və innovasiyanın vəhdəti.....	157

BÖLMƏ 4

Pedaqoji psixologiya: tədqiq və tətbiq

<i>Şəbnəm Məmmədova.</i> Üstün zəkali uşaqlar və onların davranış xüsusiyyətləri.....	161
<i>Ayşən Hacıyeva.</i> Yeniyetməlik yaş dövrü və idrak fəallığının xüsusiyyətləri.....	166
<i>Fatma Qeybullayeva.</i> Yeniyetmələrin emosional sferasında ata və ana obrazı.....	170
<i>Göyərçin Həsənova.</i> Məktəb psixoloqunun psixoloji maarifləndirmə istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlər.....	174
<i>Günay Əlizadə.</i> Kiçik məktəbyaşlı uşaqların psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin təlim prosesində əhəmiyyəti.....	177
<i>Nahidə Aslansoy.</i> Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar da “Mən” konsepsiyasının və özünüqiymətləndirmənin formalaşması.....	180
<i>Nuray Seyidova.</i> Şagirdlərin psixi inkişafına informasiyanın təsiri.....	183
<i>Pərvanə Ağayeva.</i> Müasir dövrdə tələbələrin idrak fəallığına təsir edən amillər.....	188
<i>Mənsurə Abbasova.</i> Dini biliklər özünüdərkin mühüm amillərindən biri kimi.....	192
<i>Səbuhi Ələkbərov.</i> “Müxtəlif üsullarla dərkətmə” nəzəriyyəsi və təlimin təşkilində ondan istifadə yolları.....	195
<i>Səidə Quliyeva.</i> Pedaqoji prosesdə destruktiv konfliktlərin yaranmasına təsir edən amillərin pedaqoji-psixoloji əsasları.....	200
<i>Arzu İsayeva.</i> Təfəkkürlə nitqin vəhdəti.....	203

BÖLMƏ 5

Təbiət elmləri (biologiya, kimya, coğrafiya)

<i>Surə Rəhimova.</i> Antosianlar təbii antioksidantlardır.....	207
<i>Nurlanə Novruzzi.</i> Qaraquş dağının nadir bitkisi <i>Gözəl dazı – hypericum formosissimum takht</i>	210
<i>İlkin Vəlibəyov.</i> Naxçıvan Muxtar Respublikası və ona bitişik ərazilərin seysmikliyi (2020-ci il üçün).....	215

<i>Təranə Seyidova.</i> Biotik və abiotik amillərin balıqlarda invazion xəstəliklərin inkişafına təsiri.....	218
<i>Aysun Süleymanova.</i> Mədə-bağırsaq sistemi xəstəlikləri.....	221
<i>Natiqə Salmanova.</i> Zirinckimilər (<i>Berberidaceae</i> Juss.) fəsiləsinin taksonomik tarixi.....	226
<i>Səma Babayeva.</i> <i>Cyclophyllidea</i> dəstəsinə aid olan <i>Echinococcus Granulosus</i> və <i>E.Alveolaris</i> və ya <i>E.Multiocularis</i> növünün bioekoloji xüsusiyyətləri.....	229
<i>Fatimə Babayeva.</i> Dərman gülümbaharının (<i>Calendula officinalis</i> L.) əhəmiyyəti.....	233
<i>Lamiyə Əzimova.</i> Naxçıvan Muxtar Respublikasının Sorucu qurdlar (<i>Trematoidea</i>) faunası.....	237

BÖLMƏ 6

Dəqiq elmlər (fizika, riyaziyyat, astronomiya) və fənlərin tədrisi məsələləri

<i>Ruslan Məmmədov, Qulu Həziyev.</i> Astronomik müşahidələrin təşkili.....	240
<i>Aygül Rzayeva.</i> Məktəb fizika kursunun tədrisinin müasir metodoloji əsasları.....	243
<i>Ülvü Vəliyev, Azad Məmmədli.</i> Yeni ulduzlar haqqında.....	247
<i>Türkan Məmmədova, Vəfa Qafarova.</i> Müasir iri optik teleskoplar haqqında.....	251
<i>Turanə Məmmədova.</i> “Həndəsə” məzmun xəttinin təlimində məntiqi-psixoloji aspektlərin metodik məsələləri.....	255
<i>Şalalə Əsgərova.</i> Fizika fənninin tədrisi metodikasının əsasları və mənbələri.....	263
<i>Xanım Abdullayeva.</i> Bəzi yüksək dərəcəli tənliklərin həll üsulları	265
<i>Faidə Hüseynova.</i> Astrofotometriya və fotometrik kəmiyyətlər.....	270
<i>Nuray Səfərova.</i> Horner sxemindən istifadə etməklə həll edilən cəbri məsələlər.....	273
<i>Maral Əliyeva.</i> Məktəb fizika kursunun tədrisinin təşkili formaları	277
<i>Türkanə Əliyeva.</i> Günəşin fəal törəmələri	279
<i>Ruhiyyə Cəfərova.</i> Riyaziyyatın məktəb kursunda sahə anlayışının tədrisi.....	282

BÖLMƏ 7

İnformatika, İKT və veb texnologiyaları

<i>Cəmalə Bağırova.</i> Kompüter virusları və antiviruslar.....	285
<i>Aytəkin Şahgəldiyeva.</i> İnformatikadan siniflər üzrə tətbiqi proqramların öyrədilməsinin vəziyyəti və riyaziyyat dərslərində istifadə yolları haqqında.....	289

<i>Günay Tahirova.</i> İnternetin həyatımızdakı artan rolu.....	295
<i>Könül Rüstəmli.</i> Günümüzün süni intellekti	299
<i>Məhtəban Əliyeva.</i> Lokal şəbəkələr.....	303
<i>Ramilə Əliyeva.</i> İnformasiya təhlükəsizliyinə qarşı yönəlmiş hücumlar və görülən tədbirlər	307
<i>Rza Nəsirov.</i> Binar və blok axtarış alqoritmləri.....	311
<i>Günel Tahirova.</i> Kompüter virusları	314
<i>Zəkiyə Zamanova.</i> Massiv elementlərinin çeşidlənməsi.....	318
<i>Səadət Zeynalova, Sevinc Qəhrəmanova.</i> Xətti proqramlaşdırma məsələsinin qrafik üsulla həllinin alqoritmi.....	320
<i>Meyxanım Hüseynli.</i> Qərar qəbuletmə prosesinin təkmilləşdirilməsinə təsir edən intellektual sistemlərin layihələndirilməsi.....	324
<i>Azər Cabbarlı.</i> Sosial şəbəkənin təsviri və modelləşdirilməsi	329
<i>Günel Səfərova.</i> Kompüter şəbəkələrində dayanıqlığın və etibarlılığın göstəriciləri	334
<i>İlahə Əliyeva.</i> Kompüter şəbəkələri və informasiya təhlükəsizliyi	339
<i>Natəvan Axundova.</i> İnsan və şəbəkənin qarşılıqlı əlaqəsi.....	343
<i>Cəmilə Nəsirova.</i> Riyazi proqram paketlərindən istifadənin üstünlükləri.....	346

Bölmə 8

İctimai fənlər (iqtisadiyyat, tarix, hüquq, kitabxanaşünaslıq)

<i>Vüsal Zeynalov.</i> Məhsul keyfiyyətinin planlaşdırılmasına sistemli yanaşma	350
<i>Türkanə Əliyeva.</i> Naxçıvan iqtisadi rayonunda əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi yolları.....	354
<i>Anar Məmmədzadə.</i> Bazar münasibətlərinin inkişafında maliyyə təhlükəsizliyinin rolu.....	358
<i>Qahir Vəliyev.</i> Naxçıvan Muxtar Respublikasında dağ kurort turizminin gələcək perspektivləri.....	361
<i>Gülbəz Sadiqova.</i> Maliyyə menecmentində nağd pul vəsaitlərinin effektiv idarə edilməsi.....	365

Kubra Əliyeva. Son Atabəylər və gürcü yürüşləri.....	370
İnci Şirzadova. İqtisadi fəaliyyətin modelləşdirilməsində proqram paketlərinin rolu.....	373
Aslan İbrahimov. Qərbi Azərbaycanda Ermənistan SSR-in təşkil edilməsi ərəfəsində və dövründə ermənilərin apardığı zorla köçürmə və təcavüz siyasətinin orada yaşayan azərbaycanlıların taleyinə təsiri (1920-1921-ci illər).....	378
Aysel Nəcəfli. Avropa insan hüquqları konvensiyası, onun insan hüquqları sistemində rolu və milli qanunvericilikdə tətbiqi.....	382
Şənay Sarıkaş. İstifadəyə yararsız işlənmiş şünlərin təkrar istehsalı məsələləri.....	385
Azadə Əliyeva. Adil Babayev adına Respublika Uşaq Kitabxanasının bibliografik fəaliyyətinin təhlili məsələləri	388

Bölmə 9

Dilçilik, incəsənət və fənlərin tədrisi məsələləri

Əbülfəz Nəcəfov. Oğuznamə”nin dilində işlənən arxaik və alınma şəkilçilərin bəzi məqamları.....	390
Əfsanə Məmmədova. Müasir dövrdə təsvir incəsənəti və onun tədrisi məsələləri.....	392
İnci Heydərlı. Müasir Azərbaycan dilində təsirlik hal.....	396
Ülviyyə Hacıyeva. Söz yaradıcılığının tədrisində iştirak edən bəzi şəkilçilər və onların işlənmə məqamları	399
Гюльнар Алиева, Гурбан Гурбанлы. Основные этапы процесса заимствований в системе цветообозначений русского языка.....	402
Miryaqub Seyidov. Sihah ol-fors lüğətində işlənən Türk mənşəli sözlər.....	406
İnci Əliyeva. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda fortepiano məktəbi	410
Qumral Hüseynli. Naxçıvan bəstəkarlarının yaradıcılığı.....	413
İnci Quliyeva. Azərbaycan təsviri sənətində qrafika.....	416
Leyla Rəhimova. Mistik-dini musiqi	419
Türkan Quliyeva. Azərbaycan təsviri incəsənət tarixində Qarabağ qala və dini istehkamları	421
Türkanə Rzayeva. Azərbaycanda fleyta məktəbinin inkişafında Ələkbər İsgəndərovun rolu	426
İzafə Əliyeva. Frazеologizmlər: uyuşma idiomları və üslubi imkanları (1960-cı illər Azərbaycan nəsrı üzrə).....	429

Bölmə 10
İngilis filologiyası tədqiqat və tədris aspektlərində

<i>Gulvira Mustafayeva.</i> The role of information and communication technologies in learning and teaching of English.....	432
<i>Raisa Farajova.</i> Reading skills and ways of their development.....	436
<i>Sarah Mehdieva.</i> Population and migration waves in the United Kingdom.....	439
<i>Leyla Huseynova.</i> The growth of english language teaching through technology.....	442
<i>Gunel Alizadeh.</i> Substantivization of adjective	447
<i>Ayshan Madadli.</i> Effective use of interactive forms and methods in English language lessons.....	449
<i>Nuray Gasimli.</i> Characters in “wuthering heights”.....	453
<i>Aysun Hajiyea.</i> Phrasal verbs in academic lectures.....	455
<i>Nuray Humbatova.</i> The impact of using stylistic devices in political speeches.....	458
<i>Nurlana Akhundova.</i> General information about the investigation of the category of possession.....	460
<i>Gunay Farajova.</i> Reading training in teaching English in primary classes.....	464

PLENAR İCLAS

SƏMİNƏ RÜSTƏMOVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Elmi rəhbər: r.ü.f.d., dos.S.Əliyev

KOMPÜTER TEXNOLOGİYALARI: TƏDRİS, TƏDQIQ VƏ TƏTBİQ MƏSƏLƏLƏRİNƏ İNNOVATİV YANAŞMA

Tədris və tədqiqat prosesində kompüter texnologiyalarının tətbiqi tədris, elmi-tədqiqat, elmi təcrübələr sahəsində nailiyyətlərin artırılması üsullarından biridir. Kompüter texnologiyaları yalnız təhsil alanın deyil, həm də müəllimin və tədqiqat aparının yaradıcı şəxsiyyət kimi inkişafına kömək edir. Kompüter texnologiyaları – ünsiyyət, təhsil və özünü reallaşdırmağa, eyni zamanda insanın biliklərə olan tələbatını yerinə yetirməyə kömək edir.

***Açar sözlər:** kompüter, tədqiqat, təhsil, texnologiya, informasiya*

İnformasiya cəmiyyətinin inkişafı təhsil və elmi-tədqiqat sahəsinə böyük və müsbət təsir göstərir. Bu səbəbdən informasiya-kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə cəmiyyətimizin bütün sahələrində innovasiyaların, innovativ texnologiyaların tətbiqi inkişafa doğru yönəlmiş addımdır. Təhsilin informatlaşması kimi qlobal əhəmiyyətli, mürəkkəb texnoloji prosesin inkişafı bir sıra məsələlərin – təşkilati, texniki, elmi-metodik, layihələndirmə, kadr, maliyyə və s. kimi məsələlərin həllində əsas istiqamətlərdən biri sayılır.

İnformasiya cəmiyyətinə keçidlə əlaqədar olaraq insanın ümumi mədəniyyətinə daha bir kateqoriya - *informasiya mədəniyyəti* də əlavə edilmişdir. İnformasiya mədəniyyəti informasiya ilə məqsədyönlü işlənilməsi və onun əldə olunması, emalı və ötürülməsi üçün kompüter texnologiyasından, çağdaş texniki vasitə və metodlardan istifadə edilməsi bacarığının olmasını nəzərdə tutur. Başqa sözlə, insanın informasiya mədəniyyətinin əsas göstəriciləri bunlardır:

- telefondan tutmuş fərdi kompüterlərə və kompüter şəbəkələrinədək müxtəlif texniki qurğulardan istifadə etmək vərdisləri;
- informasiya texnologiyalarını mənimsəmək bacarığı (məsələn: ofis proqramlarını, qrafik redaktorları və s. bilmək);
- istər dövrü mətbuatdan, istərsə də elektron vasitələrin köməyi ilə informasiya almaq bacarığı (məsələn: hər hansı qəzet, yaxud jurnalın saytını açıb oxumaq);
- informasiyanın anlaşılıq şəkildə təqdimatı və ondan səmərəli istifadə etmək bacarığı;
- informasiyanın emalının müxtəlif üsullarını bilmək;
- müxtəlif növ informasiya ilə işləmək bacarığı.

İnformasiya mədəniyyətinin əsas təqdim etmə formalarından biri də kompüter texnologiyalarından, yəni İKT-dən istifadə bacarıqlarıdır.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları - informasiya ehtiyatlarından istifadə olunması proseslərinin ağırlığını azaltmaq, onların etibarlığını və operativliyini çoxaltmaq məqsədilə informasiyanın toplanması, emalı, saxlanması, ötürülməsini təmin edən və texnoloji zəncirdə birləşdirən metodlar, istehsal prosesləri və texniki-proqram vasitələri toplusudur.

Tədris və tədqiqat prosesində kompüter texnologiyalarının tətbiqi tədris, elmi-tədqiqat, elmi təcrübələr sahəsində nailiyyətlərin artırılması üsullarından biridir. Kompüter texnologiyaları yalnız təhsil alanın deyil, həm də müəllimin və tədqiqat aparının yaradıcı şəxsiyyət kimi inkişafına kömək edir. Kompüter texnologiyaları – ünsiyyət, təhsil və özünü reallaşdırmağa, eyni zamanda insanın biliklərə olan tələbatını yerinə yetirməyə kömək edir. Təhsil və elmi-tədqiqat prosesində kompüter texnologiyalarının tətbiqi bu proseslərin səmərəliliyini yüksəltməyə, müəllimləri, tədqiqatçıları keçmiş tədris-tədqiqat metodlarından azad etməyə, tədris-tədqiqat materiallarını vizuallaşdırmağa, tapşırıqların dərəcələrə ayırmağını həyata keçirməyə, eləcə də əks əlaqə formalarını təkmilləşdirməyə xidmət edir.

Hazırda cəmiyyətimizin bütün səviyyələrində innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi və tətbiqinin sürətləndirilməsi məqsədilə bütün istiqamətlərdə stimullaşdırıcı mexanizmlərin işlənilib-hazırlanmasına start verilmişdir.

Dövlətimiz tərəfindən həyata keçirilən innovasiya siyasəti yeni bilik və texnologiyaların istehsalı, yayılması və tətbiq edilməsi üçün lazım olan şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu siyasət, ölkənin sosial innovasiya potensialının bütün imkanlarının reallaşdırılmasına, eləcə də elm və təhsilin, tədqiqat sahələrinin, cəmiyyətin və mədəniyyətin davamlı inkişafının bərqərar edilməsinə yönəldilmişdir.

Elmi innovasiyaların təhsil mühitinə transferi son dərəcə zəruri amildir və bu proses, əsasən 3 istiqamət üzrə həyata keçirilə bilər:

- 1) Tədrisin elmi innovasiyalara əsaslanan prioritet elmi istiqamətlər əsasında təşkili.
- 2) Təhsil alanların elmi nailiyyətlərə yiyələnməsi.
- 3) Təhsil sisteminin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi.

Elm və təhsilə innovativ yanaşma və innovasiyaların tətbiqi zamanın tələbidir. Əgər biz bəşəriyyətin inkişafının zirvə nöqtəsini vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasında görürüksə, buna yalnız elmi uğurları tətbiq etməklə, təhsilin elmi innovasiyalar əsasında inkişaf etdirilməsi, elm-təhsil-istehsalat əlaqələrinin məhkəmləndirilməsi yolu ilə insanların intellektual səviyyəsini yüksəltməklə nail olmaq olar.

Samina Rustamova

COMPUTER TECHNOLOGIES: INNOVATIVE APPROACH TO TEACHING, RESEARCH AND APPLICATION

Abstract: The application of computer technology in the teaching and research process is one of the ways to increase achievements in the field of teaching, research, scientific experiments. Computer technology helps not only the learner, but also the teacher and the researcher to develop as a creative person. Computer technology helps in communication, education and self-realization, as well as fulfilling a person's need for knowledge.

Key words: computer, research, education, technology, information

SƏBİNƏ MAHMUDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Dissertant

Sabina-sabina73@mail.ru

Elmi rəhbər: r.ü.e.d., prof.C.Zeynalov

İLHAM SÜLEYMANOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

i.suleymanov@gmail.com

DÜNYADA TEXNOPARK TƏTBİQLƏRİ

Texnoparkların yaradılması məqsədi universitet, sənaye və dövlət əməkdaşlığını təmin etməkdir. Birgə araşdırmalarla, ölkə sənayesinin daxili mənbələrdən tələb olunan texnologiyaların qarşılanması, universitetlərin təhsil fəaliyyətinin zənginləşdirilməsi və aktivləşdirilməsi, sənayenin problemlərinin həllində akademik təcrübədən faydalanılması və sənayenin rəqabət qabiliyyətinin artırılması texnoparkların hədəflərindəndir.

Texnoparklar qurulduqları ölkələrdə milli siyasətə uyğun olaraq yeni sənaye sahələrinin inkişafı, tənəzzül və ya durğunluq yaşayan sektorları canlandırmaq və yenilikçi mühitlər yaratmaq kimi prinsipləri həyata keçirməyi hədəfləyən strukturlardır.

Açar sözlər: *texnopark, texnoloji inkişaf, modellər*

Texnopark quruluşu adına dünyada ilk müraciətlər İkinci Dünya müharibəsindən sonra görülməyə başladı. İlk texnopark 1952-ci ildə ABŞ-ın Şimali Kaliforniyasında qurulan Stanford Araşdırma Parkı idi. Daha sonra, 1959-cu ildə Şimali Karolinada Araşdırma Üçbucağı Parkı quruldu. Texnoparkların qurulduğu ikinci ölkə İngiltərədi. 1972-ci ildə Heriot-Watt Universiteti Texnoparkı və Edinburqdakı Cambridge Texnoparkı İngiltərədə qurulan ilk texnoparklardır.

Texnoparklar, onların yaradılmasına rəhbərlik edən maraqlı tərəflərə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

Dövlət əsaslı model: Bu modeldə dövlət birbaşa texnoparkın qurulmasını öz üzərinə götürür. Bu modeldə dövlət texnoparkın qurulacağı ərazidə infrastruktur işlərini aparır və texnoparkda reallaşacaq qurumlara vergi güzəştləri verir.

Universitet əsaslı model: Bu modeldə, universitet öz mənbələri ilə öz ərazilərində bir texnopark qurur. Texnoparkın yaradılması və istismarı ilə bağlı bütün proseslərdə müəyyənləşdirici rol oynayan şəxs universitetdir. Bu, xarici müdaxilə narahatlığından müstəqil olmağı mümkün edir, lakin bu üstünlükdən əlavə, iş dünyasından ayrılmanın dezavantajı var.

Xüsusi sektor əsaslı model: Bu modeldə güclü maliyyə quruluşu olan şirkətlər universitetlərlə əməkdaşlıq edir. Texnoparkı quran şirkət rəhbərlikdə söz sahibidir.

Qarışıq model: Bu quruluşda, universitetlər, yerli rəhbərliklər, banklar, qeyri-hökumət təşkilatları və ya fondlar bir texnopark qurmaq üçün birlikdə hərəkət edirlər.

Universitetə verilən üstünlüklər: Universitetlər sıx məşğul olduqları akademik gündəliyə görə bəzi hallarda sektorun ehtiyaclarını aydın şəkildə müşahidə edə bilmirlər. Bu səbəbdən də, sektorun ehtiyaclarını müşahidə etmək və sektorla bağlı son məlumatları izləmək üçün texnoparklarda şirkətlərlə ortaq layihələr həyata keçirmək üçün universitetlər üçün yüksək əlavə dəyərli bir işdir. Universitetlər bu paylaşımın nəticələrini təhsil proqramlarına daxil edə bilərlər. Bundan əlavə, universitetdəki laboratoriyalar sənaye ilə iç-içə olmağından faydalana və sınaq, ölçmə cihazlarını, avadanlıqlarını müasir sənayenin ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə etmə imkanına sahib ola bilərlər.

Bundan əlavə, universitet məzunları üçün məşğulluq yaratmaq texnoparkların universitetlər üçün təmin edəcəyi başqa bir fayda kimi qeyd oluna bilər.

Sahibkarlara verilən üstünlüklər: Texnoparkların sahibkarlara verdiyi töhfələr aşağıdakı kimi sıralana bilər: Layihə əsaslı iş mədəniyyətini öyrədir və inkişaf etdirir. Universitetlə əməkdaşlıq təmin edir. Ar-Ge quruluşunu öyrədir və vergi azadlıqlarını təmin edir. Bu ixtisaslı kadr potensialını

artırır. Texnoparklarda işləyən firmalar digər firmalarla yüksək qarşılıqlı əlaqədədirlər. Qısa müddətdə uzun bir yol qət etməli, strukturdakı digər şirkətlərlə əlaqə qurmalı, birlikdə vaxt keçirməli, layihələr hazırlamalı və konfranslarda iştirak etməli olan şirkətlər bu şirkətlər üçün yeni üfüqlər açır. Beləliklə, şirkətin inkişaf sürəti artır, məhsulun keyfiyyəti və bazarında vaxtında ciddi dəyişikliklər olur.

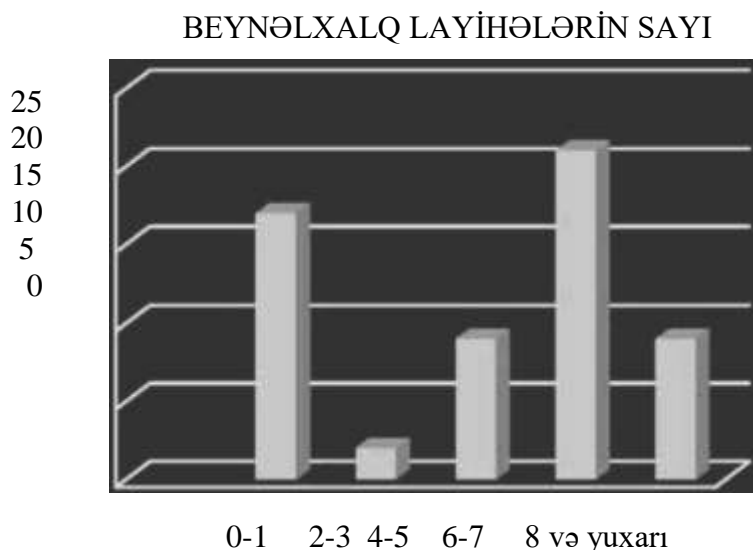
Bölgəyə verilən üstünlüklər: Texnoparklar, universitetlər və sənaye arasındakı ünsiyyəti təmin etməklə ölkənin nüfuzunu gücləndirir, məhsuldarlığını artırır, rəqabət qabiliyyətinə kömək edir, işsizlik səviyyəsini azaldır və ölkənin beynəlxalq aləmdə söz sahibi olmasına kömək edir.

ABŞ dünyada ilk dəfə texnopark quruluşunu aktivləşdirən və texnopark hərəkatının bütün dünyaya yayılmasını təmin edən ölkə olaraq digər ölkələrə öncülük etmiş, ABŞ-dakı texnoparkların əksəriyyəti federal hökumətlər tərəfindən dəstəklənmişdir. Ən qədim və ən yetkin üç texnoparkın təməli bu dövrdə atıldı. ABŞ-da texnopark konsepsiyasının inkişaf prosesi, elektronika sektoru üçün universitetlərin, yerli rəhbərliklərin və maliyyə qurumlarının birgə təşəbbüsü ilə Stanfordda həyata keçirilmişdir. Bu təşəbbüs Silikon Vadisinə çevrildi və dərhal sonra bir çox Elm Parkının yaradılmasına səbəb oldu.

Texnoparklarda lider ölkələrdən biri Çindir. Çində qurulan texnoparkların başlanğıcı 1980-ci illərin sonlarına təsadüf edir. Çin hökuməti texnoloji inkişafa töhfə verən şirkətlərin Ar-Ge xərclərinə dəstək verdi və aşağı kirayə və şirkətlərə təqdim olunan infrastruktur endirimləri kimi bazarın 50%-dən aşağı olan xidmətləri təklif etməyə başladı. Hökumətin verdiyi bu dəstəklər sayəsində texnoloji təşəbbüslərin nisbəti 30%-dən 80%-ə yüksəldi. Hindistanda 90-cı illərdə iqtisadiyyatın liberallaşdırılması ilə texnologiyanın inkişafı sahəsində yeni bir proses başladı. Ölkədə universitetlər və sənaye arasındakı əməkdaşlıq müzakirə olunmağa başlandı və edilən əməkdaşlıqlarla texnoloji inkişafda əhəmiyyətli addımlar atıldı. Şübhəsiz ki, bu addımlardan ən başlıcası beynəlxalq standartlarda texnoparkların yaradılmasıdır.

Gower, Harris, Cooper (1996) araşdırmalarında İngiltərədəki 30 texnopark üçün mövcud vəziyyəti təhlil etdilər. Westhead (1997), texnoparklarda fəaliyyət göstərən şirkətlər ilə olmayan şirkətlər arasındakı fərqləri araşdırdı və bunları Ar-Ge giriş-çıxışı baxımından müqayisə etdi. Westhead, Batstone (1998), texnoparklarda və texnoparkda olmayan şirkətləri demoqrafik xüsusiyyətləri və sənaye fəaliyyətləri baxımından müqayisə etdi. Pakstas (1999), çalışmasında internet istifadəsi, e-ticarət tətbiqləri və Norveçdəki Sorlandets texnoparkında şirkətlərin yaşadığı problemləri müzakirə etdi. Lee, Yang (2000), Tayvanda Hsinchu texnoparkı üçün bir ilkin qiymətləndirmə aparmışdır. Shin (2001), Koreyanın ilk texnoparkı olan Daeduck üçün tarixi inkişafı araşdırdı və bu texnopark üçün strateji planlaşdırma tövsiyələrini verdi. Bakouros, Mardas, Varsakelis (2002), Yunanıstandakı üç texnopark üçün performans, gözlənilən vəziyyət və real vəziyyət arasındakı fərqləri araşdırdı. Lindelof, Lofsten (2003) İsveçdəki texnoparklarda yer alan şirkətlər ilə olmayan şirkətlər arasındakı idarəetmə və maliyyə fərqlərini araşdırdı. Digər tərəfdən Westhead, Siegel, Wright (2003), texnoparklarda yerləşən və tədqiqat səmərəliliyi baxımından olmayan şirkətləri araşdırdı. Philips, Yeung (2003) cari vəziyyət təhlili aparmış və işlərində Singapurun Ar-Ge fəaliyyətləri ilə bağlı tövsiyələr vermişlər. Lindelof, Lofsten (2005), texnoparkdakı firmaları akademik və akademik olmayan olaraq təsnif etdi və bu təsnifatın məhsul yeniliyi baxımından əhəmiyyətli bir fərqə sahib olub-olmadığını şərh etməyə çalışdı. Harper və Georghiou (2005) Mançesterdə yerləşən universitet-sənaye əməkdaşlığını təhlil etdilər və ssenari metodundan istifadə edərək bölgədəki dörd universitetin sənaye əlaqələrinin inkişafı üçün təkliflər verdilər. Laishyu (2005), Tayvan və Çindəki texnoparkların yenilik qabiliyyətləri baxımından statistik bir müqayisəsi aparmışdır. Tan (2006), Pekin Zhongguancun texnoparkının texnologiya transferində və yenilikdə təsirini müzakirə etdi. Hommen, Doloreux, Larson (2006) İsveç Mjandevi texnoparkının tarixi inkişafını araşdırdı və bir yol xəritəsi təklif etdi. Bigliardi (2006) işində texnoparkın performansını qiymətləndirmək üçün nəzəri bir model inkişaf etdirmiş, bu modeli İtaliyadakı 4 texnoparka tətbiq etmiş və performans müqayisəsi aparmışdır. Chen, Wu, Lin (2006) texnoparklardakı firmaları performans baxımından məlumat zərflərinin təhlili ilə müqayisə etdi. Hu (2007) 1992-2000-ci illər arasında Çindəki 53 texnoparkın məlumatlarını araşdırdı və texnoparkların yerlərinin regional inkişafına təsirlərini şərh etdi. Chang,

Wang, Ting (2008) qeyri-səlis sinir şəbəkəsi yanaşması ilə Hsin-Chu texnoparkındakı fabriklərin iş axını müddətlərini yaxşılaşdırmağa çalışdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Ə.Q., Şaverdiyeva R.O. İKT – texnoparkların fəaliyyətinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi məsələləri. “İnformasiya Cəmiyyəti Problemləri”, 2011, № 12, s.71-79.
2. Лубе. Е. А. Университетские технопарки: время признания. Ж. Инновации, 2013, № 5 (175), с.3-15.
3. Хайуллин Р.А. Этапы инновационного процесса. Фундаментальные исследования. 2011, № 12, с.809- 813.

Sabina Mahmudova
Ilham Suleymanov

TECHNOPARK APPLICATIONS IN THE WORLD

Abstract. The purpose of creating technology parks is to ensure cooperation between universities, industry and the state. One of the goals of the technoparks is to meet the technologies required by the country's industry from domestic sources, to enrich and activate the educational activities of universities, to use academic experience in solving industrial problems and to increase the competitiveness of the industry.

Technoparks are structures that aim to implement principles such as the development of new industries, the revitalization of sectors in decline or stagnation, and the creation of innovative environments in accordance with national policies in the countries in which they are established.

Key words: Technopark, technological development, models

AYTAC CƏFƏRLİ
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistrant, PNT, I kurs
ceferlinergiz76@gmail.com
Elmi rəhbər: p.ü.f.d., dos.V.Rzayev

MÜASİR ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏSİNİN İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİ: İNKİŞAF TENDENSİYALARI

Məqalədə müasir ali təhsilin sosial-iqtisadi problemlərinin inkişafı təhlil edilir. Son illərdə daha dinamik inkişaf edən ölkələr sırasında, əsasən milli təhsil sistemi əsasında elmtutumlu texnologiyaların inkişafına yönəlmiş ölkələr ön sıradadır.

***Açar sözlər:** ali təhsil iqtisadiyyatı, müasir universitet, innovativ təhsil*

Müasir dövrümüzdə ali təhsil insan kapitalının formalaşması və inkişafında mühüm mərhələdir və özünü insan kapitalının formalaşmasında bilavasitə iştirak edən ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması, yeni biliklərin yaranması, tətbiqi və ötürülməsində iştirak etməklə biruzə verir. Ölkəmizin ali təhsil müəssisələrində yetişdirilən kadrlar dövlət və şirkətlərin idarə edilməsində, iqtisadi artımda və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində fəal iştirak edirlər. Ali təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, dünya təhsil məkanına inteqrasiya, ali təhsilin cəmiyyətin və iqtisadiyyatın müasir tələblərinə uyğunlaşdırılması sahəsində islahatlar sürətləndirilməkdədir. Ali təhsil müəssisələrinin təhsil prosesində elmi məktəbin innovasiya potensialının mahiyyəti müasir bazar münasibətlərində daim artmaqdadır. Yeni elmi biliklər, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər innovasiya iqtisadiyyatının əsas tərkib hissəsi kimi dövlətin xüsusi diqqət obyektidir. Ali məktəblər bu gün ancaq mədəni, təhsilli, milli potensialın saxlanması funksiyasını yerinə yetirən bir təşkilat deyil, həmçinin intellektual məhsul və təhsil xidmətləri istehsalçısıdır. Respublikanın ali təhsil sisteminin yenidən qurulması ali məktəblər bazasında innovasiya-təhsil fəaliyyəti mərkəzlərinin yaranması ehtiyacını sürətləndirir.

Ali məktəblərin innovasiya fəaliyyətinin strateji məqsədi kimi çıxış edir:

- daxili və xarici investisiyaların istifadəsi; elmtutumlu işlərin və texnologiyalar bazarının formalaşması;

- alimlərin, müəllim heyətinin, tələbələrin innovasiya prosesinə cəlb edilməsi və innovasiya fəaliyyətindən stabil gəlirin əldə edilməsi. Universitetlərin innovasiya sferasında səmərəli işinin əsas göstəriciləri kimi çıxış edir:

- innovasiya məhsullarının bazara çıxışı;
- aspirant, tələbələr, elmi yaradıcı gənclərin innovasiya layihələrində iştirakı;
- universitet bazasında innovasiya müəssisələrinin yaradılması;
- innovasiya və texnologiya menecmenti sahəsində ixtisaslı kadrların hazırlanması;
- innovasiya strategiyasının işlənilib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində universitetlərin iştirakı;
- innovasiya sferasında menecerlərin ixtisasının yüksəldilməsi üzrə seminarların təşkili;
- innovasiya müsabiqələri layihələrinin ekspertizasında universitetlərin baza ali məktəbi kimi iştirakı;
- innovasiya və texnoloji menecment üzrə tədris-metodik vəsaitlərin hazırlanması və nəşri.

Bu sahədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” təsdiq edilmişdir. Yol Xəritəsinin 3-cü strateji hədəfi kimi insan kapitalının inkişaf etdirilməsi, görülməli tədbirlər arasında isə ali təhsil müəssisələrində “təhsil-tədqiqat-innovasiya” formatında inkişafın təşviqi də nəzərdən keçirilir.

2. Ali məktəblərin innovasiya fəaliyyətinin istiqamətləri.

Son onillikdə dinamik inkişaf edən ölkələr sırasında milli təhsil sistemi əsasında elmtutumlu texnologiyaların inkişafına əsaslanan ölkələr başçılıq edirlər. Bu ölkələrdə məhz insan kapitalı

inkişafın əsas faktoru kimi çıxış edir və bununla istehsalın 75%-ni və milli gəlirin artımını təmin edir. Son 10-15 ildə Qərbin inkişaf etmiş ölkələri istehsalın intellektləşdirilməsi ilə bağlı texnoloji inqilabı başa çatdırmışlar. Məsələn, ABŞ da, elmi-texnoloji inkişafın hal-hazırda lideri olan bir ölkədə, təhsil sferasına xərclər ÜDM-in 6-7% həcmindədir və təxminən, müdafiə xərcləri qədər təşkil edir. Elmtutumlu məhsulun miqdarını və keyfiyyətinin artırılması üçün elmi layihələrə maliyyələşmə həcmi artırmaqdan əlavə, innovasiya fəaliyyətinin inkişafına təsir edən struktur potensialının inkişafına təsir etmək vacibdir. Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşması şəraitində dövlətin ilkin vəzifəsi ali təhsil müəssisələri bazasında elm və təhsilin inteqrasiyasıdır. Belə inteqrasiya nəticəsi kimi ali məktəblərin innovasiya fəaliyyəti çıxış edir. Əslində “ali məktəbin innovasiya fəaliyyəti” anlayışı bir qədər dəqiq anlayış deyildir. “İnnovasiya” anlayışı – yaradıcı əməyin yeni məhsul, texnologiya və xidmətlərə çevrilməsinin davamlı, ardıcıl prosesidir. “Ali təhsil müəssisəsi” anlayışını öyrənərkən ali təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin əsas növləri (təhsil, elm və təhsildən sonrakı elmi professional təhsil) nəzərdən keçirilir və belə bir nəticəyə gəlinir ki, ali təhsil müəssisəsinin innovasiya prosesi onun fəaliyyətinin bir çox istiqamətində əks edilməlidir:

-əmək bazarında tələbatın yüksək olduğu üçün innovasiya cəhətdən aktiv mütəxəssislərin ixtisasının artırılması;

-innovasiya ideyalarının yaranması;

-fundamental və tətbiqi elmi tədqiqatların yerinə yetirilməsi (obyektləri nou-hau, patent, yeni metodlar, elmi nəşrlər, intellektual mülkiyyətdən olan nəticələr);

-professor-müəllim heyətinin, elmi işçilərin, doktorantların, aspirantların və ali təhsil müəssisəsi tələbələrini elmi- tədqiqat fəaliyyəti təliminin həyata keçirilməsi ;

-tələbələrin təhsil prosesi fəaliyyətində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrindəki müasir innovasiyalar haqqında biliklərin yayılması (professor-müəllim heyəti mühazirə və məşğələlərdə innovasiya fəaliyyəti nümunələrindən istifadə edir, məşğələlər innovasiya müəssisələri bazasında keçirilir). Bununla ali təhsil müəssisəsi təhsil xidmətləri bazasında öz rəqabətqabiliyyətliliyini təmin edir.

-təhsil sferasının innovasiyasını öz işində tətbiq edir və istifadə edir. Müasir ali məktəbin innovasiya fəaliyyəti tədris prosesinin metodiki təminatında yenilikləri (metodiki ədəbiyyatın yaradılması, elektron dərsliklərin nəşri və s.) və təlimin texnoloji prosesinin yeniliklərini (distant təlim, internet siniflərdə təlim), innovasiya təhsil xidmətlərinin göstərilməsi və s. təqdim edir.

-ali məktəblərin elmi və pedaqoji kadrlarının attestasiyası keçirilir;

-innovasiya firmaları ilə birlikdə innovasiyaların yaradılması üzrə birgə iş aparılır (layihələrin ekspertizası, konsaltinq xidmətləri və s.)

Ali məktəblərin innovasiya fəaliyyətinin yuxarıda sadalanan çoxlu sayda formalarını 3 əsas istiqamətdə birləşdirək:

-ali məktəbin innovasiya fəaliyyətinin inkişafı faktoru kimi innovasiyaların yaradılması üzrə fəaliyyət;

-innovasiya kadrlarının yetişdirilməsi faktoru kimi innovasiya fəaliyyətinin təlimi;

-innovasiyaların dəstəklənməsi və inkişafı faktoru kimi təhsil fəaliyyəti.

Bu istiqamətlər “ali məktəblərin innovasiya fəaliyyəti” anlayışının formalaşması zamanı əsas rol oynayır.

3. Universitetlərin tədqiqat xarakterli olması yolunda qarşıya çıxan problemlər “Tədqiqat universiteti” anlayışı Qərbdə geniş yayılmışdır və “elit universitet” anlayışına faktiki olaraq çox yaxındır. Statistik uçot praktikasında “Karnegi təsnifatı” mövcuddur ki, bütün universitet və kolleclər buna əsaslanaraq 6 kateqoriyaya ayrılır:

1. tədqiqat universitetləri (I və II dərəcəli)

2. magistratura ilə universitet və kolleclər (I və II dərəcəli)

3. bakalavriat kolleclər

4. diplom və sertifikat verən kolleclər

5. ixtisaslaşdırılmış institutlar

6. ehtiyat kolleclər və universitetlər.

Tədqiqat universitetləri çoxlu sayda tədris fənnləri ilə xarakterizə edilir, öz tərkibində aspiranturaya malikdir, ildə 50 nəfərdən az olmayaraq doktor dərəcəsi (Ph D) təltif edir və elmi

tədqiqatların aparılmasına dövlət maliyyələşməsi alır. Universitetin tədqiqat xarakterli olmasını başa düşmək üçün bir çox əlamətlər mövcuddur :

- ixtisasların geniş spektri;
- elmi-tədqiqatlara yüksək istiqamətlənmə;
- doktor dərəcəsi ilə mütəxəssis hazırlığı sisteminin mövcudluğu;
- professor-müəllim heyətinin yüksək peşəkarlığı;
- müxtəlif ölkələrin aparıcı mütəxəssislərinin dəvət edilməsi praktikasının inkişafı;
- tələbə seçiminə müsabiqə və selektiv yanaşma;
- universitet ətrafında xüsusi intellektual mühitin yaradılması;
- korporativ etikanın inkişafı.

Xaricdə tədqiqat universitetlərinin seçim göstəriciləri olduğu kimi, bizim ölkəmizə tətbiq edilə bilməz, bu milli təhsil sistemindəki xüsusi fərqliliklərlə bağlıdır. İş ondadır ki, bizim qanunvericiliyə görə ali təhsil müəssisələrinin elmi fəaliyyəti 2-ci plandadır. Digər bir hal universitetlər ətrafında xüsusi intellektual mühitin olmasını, texnoparkların yaradılmasını tələb edir ki, bu da hər bir ali məktəbin çox zaman qüvvəsi xaricindədir. Bu məsələlərin həlli tədqiqat universitetlərinin yaradılması zamanı detallı işləmlər tələb edir. Aparıcı ali məktəblər bu gün həm tədqiqat, həm də innovasiya fəaliyyəti ilə aktiv şəkildə məşğul olmağa cəhd edirlər. Onlarda yüksək ixtisaslı alim və pedaqoji kadrlar çalışmalıdırlar, həm ölkənin daxilində, həm də xaricində çalışan digər təşkilatlarla əlaqələr yaradılmalıdır. Keçid dövründə ali məktəblər ciddi şərtlər qarşısında idi. Dövlət maliyyəsinin olmaması ali məktəblərin mədəni irsinin qorunması üçün onların saysız cəhdləri ilə müşayiət edilirdi. Ali məktəblərə kommertiya əsasında çoxlu sayda tələbə qəbulu bu istiqamətlərdən biri kimi ali məktəbin strukturunun artırılması vacibliyini, yeni ixtisasların açılmasını, “dəbdə olan” ixtisasları dəstəkləməsinə tələb edirdi (baxmayaraq ki, bu ixtisaslar üzrə əmək bazarında kifayət qədər işçi qüvvəsi mövcud idi), institutları universitetlərə, universitetləri akademiyalara çevirmək cəhdləri edilirdi. Bu gün əmək bazarına innovasiya cəhətdən aktiv mütəxəssislər tələb edilir ki, (“elit kadrlar”) onlar öz ölkəsini inkişafın innovativ yoluna istiqamətləndirilməyi bacarsınlar. Elə bunun üçün də, belə kadrların hazırlanmasını həyata keçirəcək ali məktəblərin seçimi lazımdır. Odur ki, aparıcı ali məktəblərlə tədqiqat universitetlərini birləşdirmək vacibdir. Bunun üçün aşağıdakıları etmək lazımdır:

- milli iqtisadiyyatın inkişafının aparıcı istiqamətlərini seçmək;
- ali məktəblərin reyting göstəricilərini dəqiqləşdirmək;
- aparıcı ali məktəbləri və onlar arasında lideri müəyyən etmək;
- ancaq bundan sonra seçilmiş ali məktəb qarşısında ölkənin iqtisadi inkişaf vəzifəsini qoymaq.

Nəticə

Innovasiya fəaliyyətinin vəziyyətini qiymətləndirərək qeyd etmək lazımdır ki, ali məktəblər təhsil xidmətlərinin azad bazar tələblərinə uğurla uyğunlaşdırmağa başlamışlar və artıq professional təhsilin kommertiyalasdırılması prosesi gedir, lakin elmi biliklərin kommertiyalasdırılması sferası zəif inkişaf edir. Ali məktəblərin əməkdaşlarının əməyinin layiqincə təminatının olmaması elmi kadrların digər təşkilatlara axınına səbəb olur. Odur ki, ali məktəb sistemində struktur dəyişikliklər vacibdir, burada əsas diqqət onların əməyinin ödənilməsinə yönəlməlidir. Əvvəla, keyfiyyətin təminatı üçün bir portal fəaliyyətə başlayacaqdır ki, bu sistem məlumat axınları və əməliyyatlara nəzarət, eyni zamanda avtomatlaşdırılmış bir sıra həllər təqdim edəcəkdir. ISO 9001 standartları üzrə sistemli təlimlər, ESG və EFQM haqqında dərin biliklər və AB tərəfdaşlarının təcrübəsi keyfiyyətin təminatının innovasiyanı necə yarada biləcəyini və performans üstünlüyünə səbəb ola biləcəyini sübut edəcəkdir. Layihə sübut edəcəkdir ki, keyfiyyətə nəzarət innovativ təhsil təklif etməyi planlayan universitetlər üçün ən yaxşı vasitədir. Bununla yanaşı, yeni biznes layihələrinin istehsalata tətbiqi ilə bağlı ilk addımlar atılır. Universitetdə inkubasiya mərkəzi yaradılır. Ali məktəblərdə innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün bu tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir:

- ali məktəbin innovasiya fəaliyyətinin inkişafının regional mərkəzi kimi rolunun yüksəldilməsi;
- ali məktəblərdə vahid informasiya məkanının yaradılması;

- elmi biliklərin, metodiki bazanın kommersionlaşdırılması sisteminin yaradılması, potensial investorun axtarışı;
- ali məktəblərin bazasında innovasiya fəaliyyətinin yeni maliyyə iqtisadi mexanizminin formalaşması;
- ali məktəblərin region müəssisələri ilə səmərəli qarşılıqlı fəaliyyəti üçün ali məktəb elminin sənaye ilə inteqrasiyasına nail olmaq;
- gənclərin və tələbələrin innovasiya layihələrinin dəstəklənməsi, kurs və diplom layihəsi çərçivəsində innovasiya tədqiqat mövzularının formalaşması;
- innovasiya aktivliyinin təminatı, tələbələrin, aspirantların, gənc alimlərin, müəllimlərin innovasiya düşüncəsinin aktivləşdirilməsi;
- elmi innovasiya mərkəzlərinin və texnoparkların inkişafı;
- təhsil müəssisələri çərçivəsində innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi, yeni maliyyə, iqtisadi mexanizminin yaradılması (kreditləşmə, sığorta, beynəlxalq təşkilatlardan vəsaitlərin cəlb edilməsi).

Göstərilən tədbirlər innovasiya fəaliyyətinin ali məktəblərdə inkişafını sürətləndirməyə imkan verəcək, ali məktəblərin tədqiqat, innovasiya və sahibkarlıq modellərini həyata keçirməyini təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 06.12.2016-ci il tarixli Fərmanı.
2. Əzizova R.S. Ali təhsil müəssisələrində kadr hazırlığı sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. AMEA Elmi innovasiyalar mərkəzi. Bakı, 2011, s.57-62.
3. Əhmədov İ.N. İnnovasiya universiteti ölkənin innovativ inkişafının mühüm amilidir. AMEA Elmi innovasiyalar mərkəzi. Bakı, 2010, s.89-95.
4. Дежина И.Г. Ведущие вузы и исследовательские университеты. Москва, 2013, с.9-17.
5. Строеник Р.Г., Максимов Г.А. Университет как интегратор в обществеоснованном на знании. Москва, 2006, с.15-27.

Aytaj Jafarli

INNOVATIVE ACTIVITY OF MODERN HIGHER SCHOOL: TENDENCIES OF DEVELOPMENT

Abstract: In the paper social and economic problems of development of modern higher education are analyzed. It is noted, that among the most dynamically developed last decades, countries, the first places occupy the countries oriented to knowledge based product export.

Key words: economy of higher education, modern university, innovative education

BÖLMƏ 1

Ümumpedaqoji problemlər və innovativ yanaşmalar

ÜLVİYYƏ NAĞIYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Doktorant

ulviyyenagiyeva921@gmail.com

Elmi rəhbər: p.ü.e.d., prof.F.Rüstəmov

İBTİDAİ SİNİF MÜƏLLİMLİYİ İXTİSASINDA TƏHSİL ALAN TƏLƏBƏLƏRDƏ PEŞƏ SƏRİŞTƏLİLİYİNİN FORMALAŞMASINDA PEDAQOJİ TƏCRÜBƏNİN İMKANLARI

Məqalədə ibtidai sinif müəllimliy ixtisasında təhsil alan tələbələrin peşə səriştəliyinin formalaşmasında pedaqoji təcrübənin imkanları və rolundan bəhs edilir. Pedaqoji təcrübədə təcrübəçi tələbədən tələb olunan tapşırıqların necə və hansı şəraitdə yerinə yetirilməsi imkanlarından söhbət aparılır. Pedaqoji təcrübənin təhsilləndirici, tərbiyəedici və inkişafetdirici funksiyaları haqqında məlumat verilir.

***Açar sözlər:** təcrübəçi tələbə, peşəkarlıq, təcrübə, təhsilverən, təhsilalan*

Pedaqoji təcrübə tələbələrdə peşəkarlıq və səriştəliliyin formalaşdırılmasında ilk təcrübə məktəbi kimi hesab olunur və tələbələrin özünüinkişaf etdirməsində mühüm rol oynayır. Yüksək ixtisaslı müəllim kadrlarının hazırlanmasında pedaqoji təcrübənin çox əhəmiyyətli yeri və rolu vardır. Pedaqoji təcrübədə olan tələbələrin yiyələndikləri biliklər onlar üçün sadəcə bir sınaq yox, həm də onların müəllimlik peşəsinin bəzi praktik bacarıq və vərdislərə yiyələnmələri üçün zəmin yaradır və onlara ilk təcrübə məktəbi olur. Buna görə də, pedaqoji təcrübənin yüksək səviyyədə təşkili və aparılması, həmçinin öyrənilməsi həm də gələcək müəllimlərdə bir sıra səriştəlilik bacarıqlarının yaranması üçün geniş imkanlar yaradır. Əsas məsələ bu imkanlardan yaxşı istifadə edə bilmək və bütünlüklə yararlanma bilmək, onu sadəcə sınaq dərslərinin aparılması ilə məhdudlaşdırmamaq və əsil təcrübə məktəbinə çevirərək praktik bacarıq və idarəetməni formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Pedaqoji təcrübənin bir sıra elmi - metodik ədəbiyyatda göstərilən üç mühüm funksiyası vardır ki, bunlara nəzər salaq: təhsilləndirici, tərbiyəedici və inkişafetdirici funksiyalar.

1. Pedaqoji təcrübənin təhsilləndirici funksiyası. Bu funksiya özünü iki qarşılıqlı səviyyədə göstərir: 1) tələbələr öyrədən, təhsilverən vəzifəsini yerinə yetirməklə təhsilalanları (şagirdləri) öyrədirlər; 2) təhsilverənlər (tələbələr) öyrətməklə yanaşı, özləri də öyrənirlər. Tələbələr təkcə öyrədən deyil, həm də öyrənən kimi fəaliyyət göstərirlər. Təcrübələr göstərir ki, tələbələr nəzəri biliklərə nə qədər malik olsalar da, daha çox öyrənməklə məşğul olurlar. Buna tələbələrin ehtiyacı da çoxdur. Onların ali məktəblərdə öyrəndikləri pedaqogikaya, ixtisas metodikasına, psixologiyaya, həmçinin ixtisasa dair aldıkları biliklər dərslərin müstəqil şəkildə aparılmasına və öyrənilmiş biliyin aşılmasına şərait yaratmır. Həmçinin də, təcrübəni ilk dəfə yaşayan tələbələrdə praktik bacarıqlar, peşə səriştəliliyi də istər-istəməz aşağı səviyyədə olur. Ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin tədris planlarında pedaqoji təcrübə mühüm ixtisas fənləri, onların tədrisi metodikası, pedaqogika və psixologiya fənlərinin tədrisindən sonra özünə yer alır. Bu isə o, deməkdir ki, tələbələr orta məktəbə və ya məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə öz ixtisaslarına aid standartları maksimum şəkildə mənimsəməklə gedirlər. Çünki onlar təhsil aldıkları müddətdə artıq müəllim və təcrübəçi kimi ixtisas və peşə sahəsində müəyyən biliklərə malik olurlar. Təbii ki, hər bir tələbənin nəzəri biliklərində çatışmazlıqlar, kəsirlər, praktik bacarıqlarında, dərslərin qurulması və təşkilində bir sıra qüsurlar özünü göstərir. Məhz buna görə də, pedaqoji təcrübənin başlıca vəzifəsi bu çatışmazlıqları maksimum dərəcədə aradan qaldırmaq, tələbələri öz peşələri üzrə yüksək ixtisaslı müəllim kimi yetişdirməkdən ibarətdir.

2. Pedaqoji təcrübənin tərbiyəedici funksiyası. Pedaqoji təcrübənin mahiyyət və məzmunu onun tərbiyəedici funksiyaya malik olduğunu göstərir. Pedaqoji təcrübədə olan tələbələrin praktika zamanı məktəbə müəllim kimi daxil olması, onlardan nələrinə tələb olunduğunu dərk etməsi, pedaqoji təcrübənin tərbiyəvi təsir gücünün daha da artmasına səbəb olur. Onların özlərini müəllim kimi hiss etməsi, dərstdə və dərstdənkənar hərəkət və davranışlarına, nitqinə, geyiminə diqqət göstərməsi, özündə müəllim üçün lazım olan bir sıra zəruri keyfiyyətlərin tərbiyə etməsinə, onlarda müəllim şəxsiyyətinə xas olan keyfiyyətləri daha da dərinləşdirir, onları özlərinə və yoldaşlarına qarşı daha həssas və tələbkar olmağa sövq edir. Məktəbə pedaqoji təcrübəyə geden təcrübəçi tələbə artıq özünün müəllim olduğunu dərk edir və özünü müəllim kimi aparmağa, müəllimlik adına uyğun hərəkətlər etməyə başlayır. Dünənə kimi müstəqil hərəkət edən tələbə hərəkət və davranışında bəzi xüsusiyyətləri aradan qaldırır və ona bir müəllim kimi yanaşıldığını görür. O, artıq davranışlarında müəllimə xas olan keyfiyyətləri nümayiş etdirməyə və müəyyən həddi gözləməyə çalışır. Tələbələrin məktəbdə təcrübədə olarkən qarşılaşdıqları əsas çətinliklərdən biri onların uşaqlarla necə davranmalarını bilməmələri olur. Bunu bacarmayan tələbə şagirdlərlə ünsiyyətdə olmaqdan qaçır. Əsasən tələbələrin şagirdlərlə ünsiyyəti dərslər zamanı həyata keçir.

3. Pedaqoji təcrübənin inkişafetdirici funksiyası. Təcrübə müddətində tələbələr hər gün məktəbə gəlir, şagirdlərlə görüşür, onların müxtəlif sualları ilə qarşılaşır və onları cavablandırmağa çalışırlar. Tələbələr təcrübə zamanı artıq dərk edirlər ki, yaxşı müəllim kimi tanınmaq və hörmətə layiq olmağın əsas şərti müəllimin öz ixtisas fənnini dərinləndirərək, hərtərəfli bilməsi və yaxşı bir pedaqoq kimi öyrətmək bacarığına malik olmasıdır. Məlumdur ki, dərin biliyə malik olmayan müəllim nə öz həmkarları, nə də tələbələr arasında yaxşı nüfuzla sahib olurlar. Belə halda, uşaqların həmin müəllimlərə savad baxımından inamı azalır. Tələbələrin şagirdlər arasında öz nüfuzunu saxlaması üçün dərstdən əvvəl dərslərə hazırlaşmaları vacibdir. Təcrübəçi tələbənin öz üzərində işləməsi üçün onların məktəbdə qabaqcıl müəllimlərin dərslərində iştirak etmələri, onları müşahidə etmələri, həmin məktəbin psixoloqlarının və pedaqoqlarının verdikləri məsləhətlərə qulaq asmaları vacib şərtədir.

Pedaqoji təcrübədə olan tələbənin inkişafı o zaman mümkündür ki, qarşıda duran və həlli vacib olan problemlə onu həll etmək üçün zəruri olan imkanlarla aradan qaldırılmış olsun. Həmçinin, təcrübə zamanı o da üzə çıxır ki, təcrübəçi tələbə yalnız öz ixtisası ilə bağlı dərin biliyə və bacarığa malik olmaqla yanaşı, həm də digər fənlər ilə əlaqəsini, fənlərin tədrisi zamanı yaxınlığını da bilməlidir. Adətən, pedaqoji təcrübədə olan tələbələr şagirdlər tərəfindən maraqla qarşılanırlar və şagirdlər onu yoxlamağa çalışırlar. Müxtəlif suallar verərək və sınaqlar edərək, eyni zamanda özlərinin maraqlı dairəsində olan sualları verərək tələbələrin bilik potensialını yoxlayırlar.

Peşəkarlıq və səriştəlilik müəllim üçün vacib olan ən əsas keyfiyyətlərdən biridir. Peşəkarlıqla səriştəlilik bir-biri ilə elə sıx əlaqəlidir ki, bunların birinə malik olub, digərinə malik olmamaq mümkün deyildir. Peşəkar və səriştəli müəllim olmaq üçün tələbə bütün varlığı ilə peşəsinə bağlı olmalı, icra etdiyi fənni dərinləndirərək bilməli, pedaqoji yeniliklərdən xəbərdar olmalı, hər zaman öyrənməyə açıq olmalı, pedaqoji problemləri peşəkarcasına həll etməli, pedaqoji prosesə yaradıcılıqla yanaşmalıdır.

Tələbələrin pedaqoji təcrübəsinə ayrılan vaxtın qısa olmaması və təcrübəyə rəhbərliyin peşəkarlara tapşırılması vacib şərtədir. Tələbələr bu zaman təcrübə zamanı ilk dəfə olaraq öz güclərini sınayırlar. Onlar təkcə nəzəri biliklərini təcrübədə tətbiq etməklə deyil, həm də müəllim peşəsinin məzmun və mahiyyətinin də nələrdən ibarət olduğunu əyani surətdə öyrənirlər. Pedaqoji təcrübə əsl təcrübə məktəbi kimi təşkil edildikdə tələbələr bu prosesdə yüksək müvəffəqiyyətlə iştirak edir, öyrənməyə can atır və pedaqoji peşəyə adaptasiya olunurlar. Hər bir təcrübəçi tələbə üçün pedaqoji təcrübə unudulmaz olur, peşələrinin dərinliyini əyani surətdə görməyə və sevməyə şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. İlyasov Müseyib. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyinin müasir problemləri. Bakı, 2018.
2. Tələbələrin pedaqoji təcrübəsinə dair yaddaş. Bakı, 2019.

Ulviya Nagiyeva

**OPPORTUNITIES OF PEDAGOGICAL PRACTICE IN THE FORMATION OF
PROFESSIONAL COMPETENCE OF STUDENTS STUDYING IN PRIMARY
SCHOOL EDUCATION**

Abstract: In this article is mentioned the opportunities and role of pedagogical practice in the formation of students' professional competence. In pedagogical practice is talked about the required tasks from practitioner students are implemented how and what circumstances. It is mentioned educational, upbringing, developing features of pedagogical practice.

Key words: practitioner student, professionalism, practice, educator, educated

İBTİDAİ TƏHSİLİN MƏZMUNUNUN NƏZƏRİ-PEDAQOJİ PROBLEMLƏRİ

Təhsilin məzmunu bilik, bacarıq və vərdişlər sistemi ilə yanaşı, şagirdlərin mənimsədikləri idraki, əxlaqi-mənəvi və fiziki dəyərləri də təşkil edir. İbtidai təhsilin məzmununun yeni strukturunda bilik və fəaliyyətlər əsas yer tutur, onların reallaşdırılması üçün optimal sistemin qurulması didaktik cəhətdən faydalı hesab edilir. İbtidai təhsil ümumi təhsilin səviyyələrindən biri kimi başlanğıca və sonluğa malikdir və ibtidai təhsil səviyyəsində fənlər sonrakı təhsil səviyyələri ilə müqayisədə daha çox integrativ xarakter daşıyır.

Açar sözlər: təhsil, ibtidai sinif, məzmun, təhsil səviyyəsi, prinsiplər

Təhsil cəmiyyətin ehtiyac və tələbatlarına uyğun olaraq qurulur. Onun məqsəd və məzmunu cəmiyyətin formalaşması istiqamətinə yönəlir. Azərbaycan təhsilinin müasir psixoloji problemlərini sistemli şəkildə araşdıran Ə.Ə.Əlizadənin fikrincə, “Müasir təhsil konsepsiyası təlimin məzmununu şəxsiyyət kontekstində təhlil edir, onu şagird şəxsiyyətinin inkişafı vasitəsi kimi dəyərləndirir” [2, s.63].

İbtidai təhsil ümumi təhsilin pillələrindən biridir. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununa əsasən, ibtidai təhsil səviyyəsi dördillikdir və I-IV sinifləri əhatə edir. Ümumi təhsilin hüquqi pillələrindən biri kimi onun özünəməxsus konkret məqsədləri, məzmunu vardır. İbtidai təhsil pilləsini başa vuran şagirdlər yeni konsepsiyaya uyğun olaraq xüsusi qaydada milli qiymətləndirmə mərhələsindən keçərək növbəti mərhələdə təhsilini davam etdirmək hüququ qazanırlar.

İbtidai təhsil ilkin səviyyə olmaqla xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Savad təlimi, ilkin oxu və yazı bacarıqları, hesablama qabiliyyətləri bu mərhələdə yerinə yetirilir. Ümumi təhsilin digər səviyyələri ibtidai təhsilin məzmununa əsasən müəyyənləşdirilir. İbtidai təhsil ümumi təhsilin başlanğıcı hesab edilir. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununda göstəriləyi kimi, ümumi təhsilin birinci səviyyəsi ibtidai təhsil adlanır. “İbtidai” ərəb sözü olub, mənası “başlanğıc” deməkdir. Ümumtəhsildə ibtidai təhsilin özül rolunu oynaması təbii ki, onun bütöv bir mərhələ kimi formalaşmasını tələb edir. İbtidai təhsilin formalaşması isə zəruri komponent kimi məzmunun yaradılması zərurətini qarşıya qoyur. Təhsilin başlanğıc mərhələsi hesab edilən ibtidai təhsil məktəbəqədər təhsillə orta təhsil səviyyəsi arasında bir körpü rolunu oynayır. Kiçik yaşlı məktəblilər bu mərhələdə həm məktəbə adaptasiya olunur, həm də məktəbəqədər təhsildə qazandıqları idraki, əxlaqi-mənəvi və fiziki bacarıqları davam və inkişaf etdirirlər. Müasir dövrdə təhsilin məzmunu elə qurulmalıdır ki, təhsil sistemində gedən islahatlara dair dövlət siyasətinə və tədris prosesinin modernləşdirilməsi tələblərinə cavab verə bilsin. Müasir şəraitdə milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərin vəhdətinə əsaslanan təhsil sisteminin qurulması, ilk növbədə, təhsilin məzmununun yeniləşdirilməsini tələb edir” [3, s.37].

İbtidai təhsilin məzmununun müəyyən olunmasında onun müddəti əhəmiyyətli rol oynayır. Ona görə də dünyanın, demək olar ki, bütün ölkələrində təhsilin müddətinin müəyyən olunması çox zaman müzakirə və mübahisələrin yaranması ilə nəticələnmişdir. Hər bir ölkədə potensial imkana uyğun olaraq ibtidai təhsilin müddətini müəyyənləşdirməli olmuşlar. Araşdırmalar onu göstərir ki, dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrindən olan ABŞ, İngiltərə və Kanadada ibtidai təhsilin müddəti 5-6 ildir. Qardaş Türkiyədə də ibtidai məktəb 5 ildir. Rusiyada isə ibtidai təhsilin müddəti 4 ildir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda da təhsilin müddəti belədir. Ümumi təhsilin dövlət standartında ibtidai təhsil, ona qoyulan tələblər xüsusi yer tuturdu. İlkin olaraq, belə bir qənaəti söyləmək lazımdır ki, o qədər də böyük olmayan bu sənəddə ümumi təhsilin ibtidai, əsas və orta pillələri arasında qarşılıqlı əlaqənin olmasına xüsusi diqqət yetirilmişdi. Pillələrin hər biri digərini davam etdirmək baxımından didaktik əhəmiyyət daşıyırdı. Ümumi təhsilin dövlət standartında ibtidai təhsilə bir neçə cəhətdən yanaşılmışdır. İlk növbədə ibtidai təhsilin məqsədi konkretləşdirilmişdir. “İbtidai ümumi təhsilin məqsədi

şəxsiyyətin ümumi mədəniyyətinin, bacarıq və qabiliyyətinin aşkara çıxarılması, təbiət, cəmiyyət, insan və onun əməyi haqqında ibtidai təsəvvürlərin, vətəndaşın sosial yönümünün və tədris fəaliyyəti sisteminin formalaşdırılmasıdır” [1, s.9].

İbtidai təhsil pilləsində şagirdlərin ümumi mədəniyyətinin formalaşmasında bütün fənlər çıxış edir. Lakin bu prosesdə hər hansı bir fənnin aparıcı rol oynadığı da inkar olunmazdır. Belə ki, idraki mədəniyyətin formalaşmasında riyaziyyat, həyat bilgisi, informatika, kommunikativ mədəniyyətin formalaşdırılmasında dillər, mənəvi, estetik mədəniyyətlərin formalaşmasında musiqi, təsviri sənət, əmək mədəniyyətinin formalaşmasında texnologiya, fiziki mədəniyyətin formalaşdırılmasında fiziki tərbiyə fənləri əsas vasitə kimi çıxış edir. İbtidai təhsilin məzmununun müəyyən olunmasında prinsiplər nəzərə alınmalı, ardıcıl olaraq təkmilləşdirilmə prosesində tətbiq olunmalıdır. İbtidai təhsilin məzmununun müəyyən olunmasında əsas prinsiplərdən biri də nəticəyönümlülükdür. “Bu prinsipin tələbinə görə müəyyən olunmuş bacarıqlardan ibarət zəruri məzmun nəticələr formasında verilir” [4, s.460]. Bu fikir eynilə ümumi təhsilin bütün pillələrinə, o cümlədən ibtidai təhsilə də şamil edilir. İbtidai təhsilin məzmunu nəticəyönümlü prinsip əsasında müəyyənləşdirilərkən daha integrativ və konkret xarakter alır.

İbtidai təhsilin məzmununun müəyyənləşdirilməsi prinsiplərindən biri şagirdyönümlülükdür. Şagirdyönümlülüğün mühüm məzmun prinsiplərindən biri kimi nəzərə alınması məzmunun təhsil standartları formasında ifadə olunmasını və məhz, həmin standartların bilavasitə şagirdlərə ünvanlandığını tələb edir. Bu isə o, deməkdir ki, hər sinif üçün standartlar müəyyənləşdirilərkən şagirdlərin yaş, psixoloji və fiziki inkişaf səviyyələri ciddi olaraq diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

İbtidai təhsilin məzmunu təhsilin digər səviyyələri ilə müqayisədə daha çox ümumi xarakter daşıyır. Oradakı fənlər praktik xarakterinə görə ümumi təhsilin digər səviyyələrindəki fənlərdən fərqlənir. Onlar daha çox şagirdlərdə praktik bacarıqların formalaşmasına yönəldilir. Ona görə də ibtidai təhsilin məzmununun müəyyənləşdirilməsində integrativliyin nəzərə alınması xüsusi prinsip kimi dəyərləndirilir və ona istinad olunması məqsədəmüvafiq hesab edilir.

Təhsilin bünövrəsi qoyulandan integrativliyə ehtiyac duyulmuş, elm yarandığı vaxtdan integrativ xarakter daşmışdır. Bütün elmlərin anası hesab olunan fəlsəfə çox müxtəlif elm sahələrini özündə birləşdirməklə integrativ xarakter kəsb etmiş, tədrisən diferensiasiya nəticəsində müxtəlif elm sahələri ondan ayrılaraq təşəkkül tapmışdır. Hətta antik filosoflar da bir neçə elm sahələrini mükəmməl bilməklə integrativ təfəkkür nümayiş etdirmişlər. Müəllimlərin, alimlərin və pedaqoqların təhsilin integrasiyası probleminə marağı fənn təliminin ənənəvi sisteminin modernləşdirilməsi zəruriliyi ilə əlaqədar olaraq daha da artmışdır. Xarici ölkələrin təhsil sistemində integrasiya peşə hazırlığı və şagirdin inkişafı məqsədilə ali və orta məktəblərdə təlimin təşkilinin və tədris proqramlarının tərtibinin səmərəli və mütərəqqi prinsiplərindən biri kimi nəzərdə tutulur. Akademik hazırlığa yönəlmiş tədris müəssisələrində fənn təlimi üstünlük təşkil edir. O, biliklərin sistemləşdirilməsi və təhsilin ixtisaslaşdırılması məqsədi ilə istifadə olunur.

Dünyada şəxsiyyətyönümlü təhsilin yaradılması istiqamətində xeyli təcrübə əldə edilmişdir. Artıq ümumi təhsildə şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi zamanı onların deklarativ bilik və bacarıqları deyil, əldə etdikləri dəyərlərin qiymətləndirilməsinə üstünlük verilir. Rusiyada aparılmış araşdırmalar nəticəsində belə qərara gəlinmişdir ki, “İbtidai təhsilin məzmunu şəxsiyyətin aşağıdakı əsas keyfiyyətlərinin ilkin formalaşdırılmasına istiqamətlənməlidir:

- idrak mədəniyyəti;
- kommunikativ mədəniyyət;
- mənəvi mədəniyyət;
- estetik mədəniyyət;
- əmək mədəniyyəti;
- fiziki mədəniyyət.

Təcrübələr onu göstərir ki, ibtidai siniflərdə fənlərin müəyyən olunmasında məhz bu tələbatın nəzərə alınması məqsədəuyğun nəticələr əldə etməyə imkan yaradır. Bu zaman təlim prosesində şagirdlər daha çox fəallıq göstərir, verilən tapşırıqları həvəslə yerinə yetirirlər.

Cəmiyyətin gələcək qurucusu olan şəxsiyyətin inkişaf etdirilməsində cəmiyyətin maraq və tələbatları üstünlük təşkil edir. İbtidai təhsilin məzmunu mahiyyət etibarilə bu potensial imkanları özündə ehtiva etməlidir. İstər biliklərin, istərsə də fəaliyyətlərin müəyyən olunmasında onlara üstünlük verilməlidir. Hələ ötən əsrin 70-ci illərində V.V.Krayevski və İ.Y.Lerner təhsilin məzmununun funksiyalarından danışarkən bu məsələni ön plana çəkərək, onun cəmiyyətin tələbatları əsasında qurulmasını xüsusi olaraq vurğulamışlar [5, s.47].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası məktəblərinin təhsil standartları (layihə). Bakı: Tərəqqi, 2000.
2. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür, ideyalar, prinsiplər, problemlər. Psixopedaqoji araşdırmalar. Bakı: Adiloğlu, 2001, 162 s.
3. Mərdanov M.C., İsgəndərov İ.B., Əhmədov A.Ə., Ağamalıyev R.A. Azərbaycan təhsili islahat illərində. Bakı: Təhsil, 2001.
4. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı: Təhsil, 2008.
5. Pedaqogika. M.Muradxanovun redaktəsi ilə. Bakı: Azər nəşr.

Zeynab Huseynli

THEORETICAL-PEDAGOGICAL CONTENT OF PRIMARY EDUCATION PROBLEMS

Abstract: The content of education, along with the system of knowledge, skills and habits, constitutes the cognitive, moral and physical values that students acquire. In the new structure of the content of primary education, knowledge and activities play a key role, and the establishment of an optimal system for their implementation is considered didactically useful. Primary education has a beginning and an end as one of the levels of general education, and subjects at the primary level are more integrative than those at the later levels.

Key words: education, primary school, content, level of education, principles

NURTAC ZEYNALOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Magistrant, Tarix fənninin tədrisi, II kurs

nurtaczeynalova1998@gmail.com

Elmi rəhbər: t.ü.f.d., dos.A. Mustafayev

MÜHAZİRƏYƏ HAZIRLIQ PROSESİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN MÜSTƏQİL İŞLƏRİNİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Mühazirənin dərslik və digər vasitələrlə müqayisədə üstün cəhəti müəyyən bir materialın dinləyiciyə canlı şəkildə çatdırılmasıdır. Mühazirənin effektiv alınması üçün müəllim-mühazirəçi ilə yanaşı, ikinci digər bir tərəfin – tələbələrin dinləmə bacarığı da çox mühüm şərtidir.

Açar sözlər: mühazirə, müəllim, tələbə, dərslik, metodika

Mühazirə ali məktəbdə təlim prosesinin aparıcı növüdür. Mühazirə tələbələrin sistemli biliklərlə silahlandırılması və praktik bacarıqlara yiyələnməsində mühüm rol oynayır. Mühazirə, həmçinin gələcək müəllimlərin peşə fəaliyyətinə hazırlığının mühüm vasitəsi kimi onlarda müstəqil işlərin bilik, bacarıq və verdişlərinin formalaşdırılması baxımından da geniş imkanlara malikdir. Tələbələr elmi fənlərin sistemi, elmi müddəa və nəzəriyyələr, onların metodologiyası haqqında bilikləri ilk əvvəl mühazirə prosesində əldə edirlər. Dünya və ölkə elminin, mədəniyyətinin, ədəbiyyat və incəsənətinin yeni nailiyyətləri ilk öncə mühazirə məşğələlərində tələbələrə çatdırılır. Mühazirə tələbələrə ayrı-ayrı fənləri dərslik və ədəbiyyatlar üzrə müstəqil və ardıcıl öyrənmək üçün əsas verir. Mühazirə seminar, praktik və laborator məşğələlərin mahiyyəti və xarakterinin müəyyənləşdirilməsinə kömək edir.

Mühazirənin dərslik və digər vasitələrlə müqayisədə üstün cəhəti müəyyən bir materialın dinləyiciyə canlı şəkildə çatdırılmasıdır. Digər tərəfdən mühazirə tələbələrə elmin nailiyyətlərini verməklə kifayətlənmir, əksinə onu (elmin nailiyyətlərini) dinamikada, inkişafda verir, həyatla, təcrübə ilə bağlılığını göstərir.

Mühazirə öz xarakterinə görə dinləyiciyə çox böyük tərbiyəvi təsir göstərir. Mühazirəni diqqətlə dinləmək tələbəni yaradıcılıq aktlarına qoşur, ardıcılıq meylləri yaradır. Tələbənin yaddaşında və şüurunda dərin iz buraxan mühazirəçinin canlı sözü, mənalı və təsirli nitqi, güclü jestləri, informasiya, məntiqi vurğuları, əyani vasitələrin və təcrübələrin nümayişi onu mühazirəçi ilə birlikdə böyük və səmərəli əqli işə təhrik etməklə bərabər, yüksək dərəcədə tərbiyəvi təsirlər kimi də əhəmiyyətliyətlidir.

Tələbələrin müstəqil işlərə hazırlığında mühazirənin geniş imkanları və potensial təsir gücü ondan optimal istifadəni çox zəruri edir. Bu isə mühazirə üzərində əqli yaradıcılıq işlərinə mükəmməl sahib olmağı – mühazirəyə hazırlıq, onu dinləmək, mənimsəmək və qeydlər aparmaq, bilikləri möhkəmləndirmək və dərinlən mənimsəmək məqsədilə material üzərində bir daha işləmək və s. tələb edir.

Mühazirəyə hazırlıq tələbələrin mühazirə üzərində yaradıcılıq işində mühüm mərhələlərdən biridir. Ona görə də məsələyə yalnız münasibət bəsləmək və onun lazımı qədər əhəmiyyəti olmadığı haqqında yalnız fikrə gəlməyə yol vermək olmaz [1]. Əksinə, tələbələr mühazirəyə hazırlıq işini aparmağa və bunu təsadüfdən-təsadüfə yox, sistemli şəkildə qurmağa borcludurlar. Mühazirəyə hazırlıq tələbənin müstəqil işləri üzrə fərdi planın əsas tərkib hissəsi olmalıdır.

Mühazirə üzərində iş əqli və fiziki əməyin çətin və mürəkkəb növlərindən biridir. Ona görə də tələbələrin diqqətini buna cəlb etmək lazımdır. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, mühazirə materialının məqsədyönlü dinlənməsi, onun dərinlən dərk edilməsi, başlıca olaraq seçilib ayrılması, əsas və ikinci dərəcəli məsələlərin fərqləndirilməsi ixtiyari diqqət olmadan mümkün deyil. Xüsusilə dinləmə zamanı aparılan qısa qeydlər dinləyicinin diqqətinin mərkəzləşdirilməsinə çox kömək edir [3, s.45]. Mühazirəçi öz mühazirəsinin mahiyyətində auditoriyanın marağını qoymağı bacarmalıdır. Bu isə dinləyicidə diqqətin oyanmasına və fəallaşmasına imkan yaradır. Dinləyicinin diqqətini təşkil etmək,

əsas məqsədə cəlb etmək və mərkəzləşdirmək, eləcə də onu qoruyub mühafizə etmək və gücləndirmək müəllim-mühazirəçinin məharət və qabiliyyəti, metodiki-pedoqoji ustalığının çox mühüm göstəricisidir [2, s.79].

Mühazirənin diqqətli dinlənməsi, həm də müəllimin davranış və hərəkətlərindən (mimika, jestlər, duruş vəziyyəti), illustrativ və demonstrativ vasitələrdən, müxtəlif reseptorlardan (görmə, eşitmə, yaddasaxlama qabiliyyətləri) də çox asılıdır.

Ali məktəb didaktikası üzrə tədqiqatların müəllifi B.Bəşirovun dediyi kimi, “mühazirəni elə bir metodika (texnologiya) ilə oxumaq lazımdır ki, nəticə həmin materialın tələbələr tərəfindən mənimsənilməsində özünü göstərsin. Bu ciddi problemdir. Demək olar ki, ali məktəb pedaqogikasında tədqiq edilməmiş sahədir” [5, s.97].

Mühazirənin effektiv alınması üçün müəllim-mühazirəçi ilə yanaşı, ikinci digər bir tərəfin – tələbələrin dinləmə bacarığı da çox mühüm şərtidir. Lakin məlumdur ki, bu bacarıq birdən-birə, öz-özünə yaranmır. Digər tərəfdən, bilik səviyyəsi müxtəlif olan eyni bir kurs tələbələrinin dinləmə bacarıqları müxtəlif olur. Bütövlükdə, dinləyicinin dinləmə bacarıqları kəmiyyət və keyfiyyət baxımından fərqlənir. Bir tələbə mühazirəni diqqətlə dinləyir, onu mənimsəməyə çalışır, qeydlər aparır, əvvəlki bilikləri ilə tutuşdurur, müqayisə edərək ümumiləşdirir, nəticə çıxarır və beləliklə, müvafiq sahə üzrə biliklərini zənginləşdirir və möhkəmləndirir, digər bir tələbə isə yaxşı dinləmir, sonda yeni ideya və fikirlər nəinki əldə edə bilmir, olub-qalan biliklər də tezliklə yaddaşından silinib gedir.

Tələbələrin mühazirəni dinləmə bacarıqlarının formalaşdırılması üçün müxtəlif priyom və vasitələr vardır. Hələ ötən əsrin 40-cı illərində bu məsələdən bəhs edən professor Ə.Y.Seyidov yazırdı: “Mühazirəni dinləmək - yoldaşın söhbətini dinləmək kimi olmalıdır. Söhbəti dinləyərkən heç bir şeyi diqqətimizdən qaçırmırıq. Biz, o söhbətin hər kəlməsinə hər zaman cavab verməyə hazır oluruq, onu tez yaddan çıxarmırıq, onu hər zaman olduğu kimi canlandıra bilirik. Bu bəzən söhbətin maraqlı olduğundan deyil, onu uşaqlıqdan adət etməyimiz səbəb olur. Ona görə də mühazirəni dinləməyə vərmiş yaradılmalıdır” [4, s.125].

Tələbə - gənclərin diqqətinin bu növünü (dinləməni) təşkil etmək müəllimin, ümumiyyətlə, tədris-tərbiyə iştirakçılarının başlıca vəzifələrindən biridir. Unutmaq lazım deyil ki, təlimin başlanğıcında birinci kurslarda orta məktəbdən ayrılmış tələbənin təfəkkür səviyyəsi ilə professor və dosentin təfəkkür səviyyəsi arasında uyğunsuzluq, ziddiyyət, bəlkə də onların bir-biri ilə əlaqə və münasibətlərinin üzülməsinə, qırılmasına səbəb olan, ona şərait yaradan bir uçurum var.

Bəzən təcrübəli dinləyici də təsadüfdən-təsadüfə olsa da, mühazirə materialının mahiyyətini anlamaqda çətinlik çəkir. Ona görə də yaxşı dinləməyi bacarmaq, tələbələrdə “dinləmək qabiliyyəti” formalaşdırmaq lazımdır. Bundan başqa, əksər tələbələr özünə güvənərək dinləməyi bacardıqlarını söyləyirlər. Eksperimentə qoşulan 247 nəfər II kurs tələbələrinin 76% belə hesab edir ki, onlar mühazirəni qənaətbəxş şəkildə dinləməyi bacarırlar. Doğrudur, onlardan 34% tələbə yoldaşları kimi nikbin olmamış, sualı cavabsız qoymuşlar. Bəziləri isə, məsələn, Naxçıvan Dövlət Universitetinin III kurs tələbələri mühazirəni dinləmək məsələsinə tənqidi yanaşır, özləri başa düşdükleri, dərk etdikləri kimi mənalandırmağa çalışırlar.

Dinləmə tələbələrin intellektual fəaliyyətinin mürəkkəb növlərindən biridir. Onun dinləmə müvəffəqiyyəti mühüm məsələlərin tam şəkildə həll edilməsini şərtləndirir. Mühazirənin gedişində dərk etmə (idrak) proseslərinə qoşulmaq lazımdır. Psixoloji hazırlıq mühazirənin “içərisinə daxil olmaq” diqqətini bir obyektin üzərindən digərinin üzərinə keçirmək və mərkəzləşdirməyi tələb edir. Bu isə tələbə dinləyicinin idrak məsələlərinə yönəlikliyini təmin etməyə xidmət edir.

Mühazirənin başlanğıcında materialın müəllim tərəfindən məqsəd və vəzifələrinin izahı, mühazirəni dinləmənin təsirli vasitələrindən biridir. Bu məsələlərin aydınlaşdırılması tələbənin mühazirənin mahiyyətini izləməsinə kömək edir, onun qarşıya qoyulmuş məqsədi açıqlamasına, əsas müddəaları seçmək və qeydlər etmək (yaddaşda və kağızda) bacarığına imkan yaradır.

Mühazirəni dinləmək, onu arası kəsilmədən, daim izləmək deyil, mühazirəçinin fikri, istiqamətini, qeydlərini, materialın əsas ideyası, müddəaları, nəticə və göstəricilərini, nitqinin xüsusiyyətlərini diqqətə çəkmək və izləməkdir, materialın məntiqi ardıcılığını başa düşmək və tempini əks etdirmək, əsas məqamları üzə çıxarmaqdır. Dinləmənin müvəffəqiyyəti materialın dərin təhlili, hər bir sözün, cümlə, termin, anlayış, hökm və s. dərk edilməsidir. Tələbənin bu istiqamətdə analitik –

sintetik fəaliyyəti də dinləmə bacarığının priyom və vasitələrinin sırasındadır. Yeni materialı dinləmə prosesində tələbə həmçinin, əvvəllər öyrəndiklərini fikrən bərpa edir, onun hansı əsaslara söykəndiyini, istinad etdiyini aydınlaşdırmaq imkanı qazanır. Mühazirədə yaradıcılıq, yenilikçilik və axtarıcılıq, sistemlilik və məntiqi ardıcılıq dinləmək bacarığını şərtləndirən cəhətlərdir [6, s.63].

Mühazirə zamanı dinləyicilərin diqqətinin fəallığında müəllim və tələbələr arasında sıx əlaqələr auditoriyanı görmək və dinləyicinin psixologiyasını bilmək, onların inkişaf səviyyəsini nəzərə almaq, tələbat və maraqlarının hesabını aparmaqda əhəmiyyətli rol oynayır. Müəllim tələbələrin materialı dinləməsi və mənimsəməsini diqqətlə izləməli, onların yorğunluğuna imkan verməməyə səy göstərməli, maraqlarının itməməsinə çalışmalıdır. Bu məşhur ifadəni yadda saxlamaq lazımdır ki, dinləyicinin (tələbənin) gözü mühazirənin güzgüsüdür [7, s.138]. Mühazirədəki bütün uğurlu və uğursuz, çatışmayan cəhətlər bu güzgüdə əks olunur. Auditoriyanı müşahidə edən müəllim onların hərəkət tərzinə, davranış və rəftarına uyğun olaraq cavab reaksiyası verməli, buna öz münasibətini göstərməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Fasiləsiz təhsil konsepsiyası. “Azərbaycan müəllimi” qəz. Bakı, 1989.
2. Kazımov N. M. Ali məktəb pedaqojikası. Dərslük. Bakı: Çarşıoğlu, 2002.
3. Muradxanov M.Ə. Ali məktəbdə mühazirə. Müəllimlər üçün metodik vəsait. Bakı: API, 1976.
4. Seyidov Ə.S. Kitab üzərində necə işləməli. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1946.
5. Bəşirov B. Ali məktəb didaktikası. Bakı: Maarif, 1992.
6. Səfiyev S. Tələbələrin müstəqil işlərinə dair. “Azərbaycan məktəbi” j., 1997, № 2.
7. Talıbov Y. Tələbələrdə müstəqil işin təşkili (Tövsiyələr). Bakı, 1990.

Nurtac Zeynalova

ORGANIZATION OF INDEPENDENT WORK AND PEDAGOGICAL ISSUES IN THE PROCESS OF PREPARATION FOR THE LECTURE

Abstract: Compared to the lectbook and other means of textbook and other means, the advantage is to be delivered to the audience. The teacher is a very important condition for the use of a teacher - a lecturer - the second other side - students.

Keywords: lecture, teacher, student, textbook, methodology

PEDOQOJİ TEXNOLOGİYALARIN MAHIYYƏTİ

Məqalədə pedoqoji texnologiyaların mahiyyəti təhlil edilir, təhsilə yeni yanaşmalar şərh olunur. Yerli və xarici təcrübəyə əsaslanaraq təhsilə yeni yanaşma metodlarının əhəmiyyəti məqalədə öz əksini tapmışdır. Həmçinin, pedoqoji texnologiyalardan düzgün istifadə etməklə təlim prosesinin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin artırılması ilə bağlı metodiki tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: pedoqoji texnologiyalar, təhsil, təlim, yeni yanaşma, keyfiyyət, səmərəli yollar

Hələ, XVIII əsrdə yaşamış görkəmli pedaqoq İ.H.Pestolotsi yazırdı: “Mənim şagirdlərim yeniliyi məndən yox, özləri öyrənib açacaqlar. Mənimə, başlıca vəzifəm onların ideyalarının inkişaf etdirilməsinə kömək göstərmək olacaqdır”.

Təlim-tərbiyə prosesində təlimin səmərəli təşkili üçün metodlar tapmaq, problemi ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən müxtəlif dövrlərdə müzakirə olunaraq həlli üçün ən optimal variantlar təklif olunurdu. XX əsrin 60-cı illərində Amerika və Avropa məktəblərində təlimin texniki vasitələrindən istifadə geniş yayılmağa başladı və bu pedaqogikaya pedaqoji texnologiya kimi daxil oldu. Keçən illər ərzində pedaqogikanın böyük nailiyyətlər əldə etməsinə baxmayaraq, müasir pedaqogika elminin qarşısında bir sıra həlli vacib – nəticəyönümlü, şəxsiyyətyönümlü təhsil sisteminin qurulması problemi durur. Şəxsiyyətyönümlü, nəticəyönümlü təhsilin yaradılması öz növbəsində yeni məzmunun və ilk növbədə yeni texnologiyaların işlənilməsi zərurətini meydana çıxarır. Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, təhsil texnologiyaları pedaqoji anlayış kimi son onilliklərdə işlənməyə başlanılmışdır. Həm “təhsil texnologiyası”, “pedaqoji texnologiya”, həm də “təlim texnologiyası” kimi işlənən bu anlayışlarda texnologiya daha çox təhsil sistemində səmərəliliyin təmin olunmasında xidmət göstərən yanaşmaları əhatə etmişdir.

Pedoqoji prosədə texnologiya-nəzərdə tutulmuş məqsədlərin yerinə yetirilməsini təmin etməyə imkan verən, elmi əsaslar üzərində qurulmuş, məkan və zaman səviyyəsində proqramlaşdırılmış pedoqoji prosesin bütün komponentlərinin birgə fəalliyət sistemidir. Eyni zamanda, texnologiya təlim-tərbiyə prosesinin paradigmasını müəyyənləşdirən elə alqoritmlər sistemidir ki, onun tətbiqi kamil insanda tələb olunan keyfiyyətləri formalaşdırmağa xidmət edir, təlim prosesinin layihiləşdirilməsini, mərhələli diaqnostikasını, idarəçilik baxımdan nəticələri korrektə etməyə imkan verir. Belə yanaşmada pedaqoji və təlim texnologiyaları anlayışı müəyyən mənada bir-birini tamamlasa da, tədris prosesi pedaqoji aspektlərdən başqa, müxtəlif sosial, sosial-siyasi, idarəetmə, psixopedaqoji, tibbi-pedaqoji, iqtisadi, mədəni və digər aspektləri də özündə birləşdirəndən, “təlim texnologiyası” (təhsil sferasında texnologiya) anlayışının tutumu, “pedaqoji texnologiya” (pedaqogika sahəsində texnologiya) anlayışının tutumuna nisbətən fərqlidir. Eyni zamanda pedaqoji proses ənənəvi olaraq kamil insanın formalaşması üçün həm təlim-tərbiyə, həm də inkişaf sahələrini əhatə etdiyindən pedaqoji təhsilin bütün sahələrinə (məktəbəqədər, orta, ali məktəb, androqogika, ailə, xüsusi, korreksiyaedici, sənaye, sosial və s.) nüfuz edir. Deməli, təhsildə texnoloji yanaşma tədris prosesini demakrotik prinsiplər əsasında idarə etməyə imkan verməklə bərabər, təlim məqsədlərinin yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsinə zəmanət verən fəaliyyət sistemidir [1. s.216].

Pedaqoji təcrübədə və tədris-metodiki ədəbiyyatda bəzən, pedaqoji texnologiya termini pedaqoji sistem anlayışının sinonimi kimi işlədilir və bu anlayışlar bəzən eyniləşdirilir. Sistem anlayışı texnologiya anlayışına nisbətən daha geniş mənə daşıyır. Sistem - (sistema-yunan sözü olub, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli, ayrı-ayrı hissələrdən təşkil olunmuş mənasını verir) bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətdə və əlaqədə olan, tamlıq və bütövlük təşkil edən ayrı-ayrı elementlərin, hissələrin məcmusudur. Pedaqoji sistem öz daxilində çoxlu sayda texnologiyaları birləşdirir. İstənilən texnologiyaya sistem kimi baxılsa da, istənilən pedaqoji sistemə ayrıca texnologiya kimi baxmaq olmaz. Sistem anlayışı çox vaxt baxılan prosesin statistik, struktur xarakteristikası kimi istifadə olunursa, texnologiya həmin

prosesdə subyekt və obyektin fəaliyyətində zaman və məkan daxilində gedən dəyişikliklərin, onların funksiyalarının müəyyən edilməsi və qabaqcadan planlaşdırılmış məqsədlərin yerinə yetirilməsinin təmin olunması üçün istifadə olunur.

Texnologiya və fənlərin tədrisi metodikası arasında olan əlaqələrin xüsusiyyətlərini də yeni yanaşmalar baxımından araşdırmaq çox əhəmiyyətlidir. Məlumdur ki, hər hansı fənnin tədrisi metodikası iki hissədən-xüsusi və ümumi metodikadan ibarətdir. Fənlərin tədrisi metodikalarına, sahələr üzrə makroTexnologiya kimi baxsaq, ümumi metodika ümumdidaktik məzmununa malik olduğundan, ona metatexnologiya kimi baxmaq lazımdır. Ona görə də “Metatexnologiya-sahələr üzrə makroTexnologiya-mezatexnologiya (lokal-modul texnologiyası)” məşhur “didaktika-ümumi metodika - xüsusi tədris metodikası” triadasının iyerarxik strukturunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Deməli, fənnin metodikası – öyrənmələrə tədris olunan fənnin məzmununun, onun qanun və qanunauyğunluqlarının öyrədilməsi və qazanılmış bilik və bacarıqların həyatda, əməli fəaliyyətdə tətbiqi üçün müvafiq vərdişlərin qazanılması, keyfiyyətli təlim-tərbiyə prosesinin təşkili üçün pedaqogika, psixologiya elmlərinin əsaslarından istifadə olunaraq, tətbiq olunan xüsusi yanaşmalardır. Fənnin tədrisi metodikası, eyni zamanda müxtəlif formalı dərslərin və tədbirlərin təşkili və keçilməsi metodikasını; şəxsiyyətin idraki qabiliyyətinin formalaşmasını; bilik, bacarıq və vərdişlərin qazanılmasını; estetik və mənəvi, yaradıcılıq və şəxsin özünüidarəetmə keyfiyyətlərini; fiziki inkişafın təmin olunmasında tətbiq olunan xüsusi metodikaları da özündə birləşdirir. Belə müxtəlif yanaşmalar və baxışlar bəzən metodikanı texnologiyanın tərkibinə daxil etməyə, bəzən isə əksinə, hər hansı bir texnologiyanı tədris metodikanın tərkibinə daxil etməyə imkan verir. Məsələn, fizikada təcrübə xətalarının hesablanma metodikası laboratoriya işlərini yerinə yetirilməsi prosesinin tərkibinə daxil edilsə də, laboratoriya işlərinin aparılması texnologiyasına həmin fənnin tədrisi metodikasının tərkib hissəsi kimi baxmaq lazımdır.

Təhsildə mürəkkəb proseslərin səmərəli idarə olunması, keyfiyyətli təlim-tərbiyə prosesinin qurulması üçün müasir texnoloji yanaşmalarda aşağıda kriteriyalara (ümumi keyfiyyət göstəricilərinə) xüsusi fikir verilməlidir: sistemlilik, elmilik, struktura malik olmaq, idarə oluna bilmək. Bu kriteriyaların təmin edilməsi pedaqoji prosesin texnolojilik göstəricisinin əsas ölçüsü hesab edilir. Prosesin texnoloji kriteriyaları, eyni zamanda öz daxilində prosesin xüsusi parametrlərini əlaqələndirir. Məsələn, sistemlilik-bütövlük, komplekslik; elmilik – konseptuallıq, prosesin inkişaf (dinamik) xarakteri; struktura malik olmaq – iyerarxilik, məntiqilik, alqoritmilik, variativlik, varislik; idarə oluna bilmək-diaqnostika, proqnozlaşdırma, effektivlik, optimallıq, nəticənin təkrar olunması kimi parametrləri, xarakteristikaları özündə ehtiva edir. Göstərilən parametrlərin hər birinin texnoloji yanaşmalarda nəzərdə alınması modelin real prosesə adekvatlığının, onun effektivliyinin, prosesin məqsədlərinin keyfiyyətlə yerinə yetirilməsinə təminat verməsinə baxmayaraq, səbəb-nəticə əlaqələri və təhsil sisteminin inkişafına təsir edən digər amillər tədris prosesinə texnoloji yanaşmalarda fasiləsiz olaraq qiymətləndirilməli və prosesin gedişi, inkişaf xüsusiyyətləri daima nəzarətdə saxlanılmalı, mütəmadi olaraq korreksiya işləri həyata keçirilməlidir. Müəlliflər yeni pedaqoji texnologiyaların məqsəd və vəzifələrinə, onun təhsil müəssisəsinin inkişafında, təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyət təminatındakı roluna kompleks şəkildə yanaşaraq, uzun müddət apardıkları tədqiqatlara, yeni elmi araşdırmalara istinad edərək konkret nəticələrə gəlmiş, istifadə oluna biləcək dəqiq mexanizmlər və modellər işləyib hazırlamışlar. Tədris prosesində aşağıdakı pedaqoji texnologiyalardan səmərəli şəkildə istifadə olunur.

Fəal təlim texnologiyası. Fəal təlimin əsas üstünlüyü-real idrak motivasiyasının (biliklərə yiyələnmək həvəsinin) yaranmasıdır. Bu da idrak fəaliyyətinin gedişində şagirdlərin təfəkküründə gerçək ziddiyyətlərin həlli imkanlarına əsaslanır. Real ziddiyyətlərdən yaranan emosiyalar əqli ehtiyatların səfərbərliyini təmin edir, idrak fəaliyyətini sövqləndirir, diqqəti uzun müddət cəmləməyə imkan yaradır. Bilgilər “hazır” şəkildə deyil, onların müstəqil surətdə kəşfi prosesində mənimsənilir, yəni mənimsəmə prosesi passiv deyil, fəal xarakter daşıyır [3, s.39].

Pedaqoji ünsiyyət texnologiyası. Pedaqoji ünsiyyət metodları sistemidir. Tərkibində məlumat mübadiləsi, təhsil təsirinin həyata keçirilməsi və əlaqələrin qurulması olan müəllim və şagirdlərin sosial-psixoloji qarşılıqlı münasibətləri psixologiyasıdır [5, s.121].

Layihə təlim texnologiyası. Layihə metodu ortağ bir mədəniyyətin formalaşması ilə sıx bağlıdır. Yalnız üç komponenti- humanist, elm və texnoloji cəhətləri özündə cəmləşdirən ümumi mədəniyyətə yiyələnməklə məktəblilər şəxsi və sosial kimliyini müəyyənləşdirə, dünyanı dərk edə, ona uyğunlaşa və onun həyatında fəal iştirak edə biləcəklər.

Oyun təlim texnologiyası. Oyun texnologiyası dünyanı meydana gətirən anlayışlar, mədəni təbiəti, miflər yaratmaq qabiliyyəti və bu anlayışların həyata keçirilməsi prosesidir.

Şəxsiyyətyönümlü təlim texnologiyası. Bu texnologiya təhsil prosesinin elə bir şəkildə qurulmasına imkan verir ki, hər bir konkret şəxs, bir təhsil birliyi və uşaq kollektivi üçün təhsil məqsədləri xüsusi olaraq uyğunlaşdırılsın və məqsədlərə uyğun vasitələrdən istifadə etməklə, ardıcılıqla müəyyən edilsin.

Problemlə təlim texnologiyası. Müəllimin rəhbərliyi altında problemlə vəziyyətin yaradılması və onların həlli üçün tələbələrin fəal müstəqil həyatını əhatə edən, peşə biliklərini, bacarıqlarını, qabiliyyətlərini inkişaf etdirən təlim məşğələlərinin təşkili başa düşülür.

Tənqidi təfəkkürün inkişafı texnologiyası. Bu təlim prosesində müəllim və tələbə arasındakı əlaqənin yenidən düşünülməsi, təlimin əsas məqsədi, şəxsiyyətyönümlü yanaşma, yaradıcılıq və maraq dərəcəsinin zəruriliyinə və potensialına çevirildiyi zaman mövcuddur.

Modul təlim texnologiyası. Modul təlim pedaqoji bir texnikadır ki, bu da öyrənənlərin modulardan ibarət tədris proqramı ilə işləməsidir. Modul təlim texnologiyaları müasir tədris prosesini öyrənənlərin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmasına imkan verir.

Kollektiv yaradıcı fəaliyyəti texnologiyası. Bu texnologiya müəllimlərin fəaliyyəti sayəsində fərdin ahəngdar inkişafı problemlərinin hərtərəfli həllinə yönəldilmiş əsas hadisələrin düşünülmüş sistemidir.

Multikultural təhsil texnologiyası. Multikulturaizm, müəyyən cəmiyyətdə mövcud olan mədəni dəyərlərin, normaların və fəaliyyət formalarının bütövlükdə qorunub saxlanmasına, inkişaf etdirilməsinə və bu irsin gənc nəslə ötürülməsinə yönəlmiş təhsil kimi başa düşülür.

Distans təlim texnologiyası. Bu texnologiya öyrənilən materialın böyük hissəsini, tədris prosesində tələbə və müəllimlərin interaktiv qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən, tələbələrin öyrənilən materialı, həm də tədris prosesində müstəqil işləmələrini təmin edən texnologiyalar toplusudur.

İnformasiya təlim texnologiyaları. Kompüter texnologiyasına əsaslanan hər hansı bir mövzuda məlumat yaratmaq, ötürmək, saxlamaq və emal etmək üçün istifadə edilən geniş fənlər və fəaliyyət sahələri daxildir.

Təhsil müəssisələrində metodiki işin təşkili texnologiyaları. Bu texnologiyanın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, iştirakçıların məqsədyönlü və şüurlu qarşılıqlı təsirini, bərabərhüquqluluq əsasında müxtəlif etnik və sosial qrup nümayəndələrinin optimal nailiyyətlərinin qəbul edilməsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Süleymanova A. Təhsilin əsasları. Bakı, 2014.
2. Mehrabov A. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı, 2007.
3. Veysova Z. Fəal (interaktiv) təlim. UNICEF, 2009.
4. İbrahimov F., Hüseyinzadə R. Pedaqogika. I cild. Bakı, 2013.
5. Nəzərov M., Quliyev N. Pedaqoji texnologiyalar. Dərs vəsaiti. Bakı, 2019.

Shahnaz Muradli

THE ESSENCE OF PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES

Abstract. The article analyzes the essence of pedagogical technologies, new approaches to education are interpreted. Based on local and foreign experience, the importance of new approaches to education is reflected in the article. It is also given methodological recommendations to increase the efficiency and quality of the training process using the proper use of pedagogical technologies.

Keywords: pedagogical technologies, education, training, new approach, quality, efficient ways

RADİK ŞIXKƏRİMOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Magistrant, Təsviri incəsənət tarixi, I kurs

Elmi rəhbər: p.ü.f.d., dos., M.Xəlilov

MÜASİR DÖVRDƏ PEDAQOJİ TƏLİMİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Müasir dövrdə pedaqoji təlimin təskilinin böyük hissəsini təlim praktikası təşkil edir. Təlim praktikası təlimin əsas təşkili formasıdır. Təlim çağlarında əqli və praktiki tədbirlər üçün bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmələrə xidmət edir/

Açar sözlər: tədqiqat, didaktik, təlim, metod, müasir, təkmilləşdirmə

Təlim praktikası təsdiq etmişdir ki, ümumtəhsil məktəblərində təlimin əsas təşkili forması dərstdir. Dərs təliminin elə hərəkət formasıdır ki, burada təlimin məzmunu, prinsip və metodları təmin olunur, müəllim tərəfindən müəyyən vaxt çərçivəsində planlaşdırılır və tənzim edilir, müəllim-şagird münasibətlərinin məcmusu kimi meydana çıxır. Dərsin təkmilləşdirilməsi təxirəsalınmaz tələbdir. Ədalət naminə söyləmək olar ki, dərsin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı xeyli araşdırmalar aparılmışdır, bu proses hazırda davam etdirilməkdədir; onun tipləri və strukturu dəqiqləşdirilməkdə təlim materialının prosesual hərəkətinin forması rolunu oynaya biləcək səviyyədə təşkil və idarəedilməsinin nəzəriyyə praktikası işlənməkdədir. Bunlara baxmayaraq, dərsə bağlı məsələlərin həllində indinin özündə də yekdillik yoxdur. Müasir dərs nəzəriyyəsində və təlim təcrübəsində dərsin didaktik məqsədlərə görə bölgüsündən bir iş aləti kimi istifadə edirlər. Həm də bu zaman belə düzəliş verilir ki, “xalis şəkildə” dərslərə nadir hallarda təsadüf edilir. Hər bir dərs didaktik məqsədlər kompleksini yerinə yetirir və bu zaman müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Müasir dərsləri problemlə və problemlə olmayan iki qrupda birləşdirmək olar. Bunların fərqi təlimin metod və vasitələrində, dərsin strukturunda axtarmaq lazımdır. Dərsin ümumi didaktik strukturu dərslərin təskilinin ümumi təlimatı, alqoritmidir. Bu struktur dərsin metodik strukturunda açılır və konkretləşir.

Didaktik strukturun elementlərinin sayı dəyişməz olmasına baxmayaraq, metodik strukturun elementlərinin sayı dəyişən kəmiyyətdir. Bu, dərsin metodik strukturunun çoxvariantlılığını şərtləndirir. Bütün fənlər, bütün tip və növ dərslər üçün vahid metodik struktur vermək qeyri-mümkündür, bu struktur yalnız model şəklində təsəvvür etmək olar. Aydındır ki, sözügedən strukturun bu elementləri gözlə görünür. Onlar “məntiqi gözlə” görünür, xarici formada metodik strukturun elementləri ilə ifadə olunur. Həmin elementlərin funksional qarşılıqlı əlaqəsi və onların ardıcılığı mənimsəmənin ümumi məntiqini determinləşdirir. Şübhəsiz ki, şagirdin fəaliyyətinin biliyin həqiqətə doğru hərəkətinin formalaşmış yoluna müvafiq idarə olunması zamanı məlum alqoritm və formal məntiq qanunlarından istifadə olunur, bu halda proses reproduktiv xüsusiyyətlərə malik olur. Bundan fərqli olaraq mənimsəmənin yaradıcı xarakteri produktiv əqli fəaliyyətin məntiqi, təlim probleminin qoyuluşu və həlli ilə bağlıdır. Bir halda ki, dərsin problemlilik göstəricisi axtarış fəaliyyətinin mərhələləri strukturundadır, onda təbiidir ki, bunlar problemlə dərsin daxili strukturunun hissəsi kimi təsəvvür oluna bilər. Beləliklə, problemlə dərsin strukturunu problemlə olmayan dərsin strukturundan idrak prosesinin məntiqi-psixoloji elementləri ilə fərqlənir və problemlə dərsin ümumi, metodik və produktiv mənimsəmə elementləri qrupundan danışmaq olar. Altstrukturların əsasları bir-birindən fərqlənir: didaktik vəzifələr sistemi və təlim prosesinin məntiqi əsasında didaktik struktur qurulur; didaktik struktur əsasında metodik struktur qurulur; mənimsəmənin daxili altstrukturunu şagirdin produktiv əqli fəaliyyətinin məntiqi əsasında qurulur.

Didaktik əsaslar habelə, hər bir dərsdə riayət edilməli olan didaktik prinsiplərlə əlaqədardır. Dərsə verilən tələblər baxımdan təlim metodlarının müəyyənləşdirilməsi və onlardan dərsdə istifadə edilməsi də son dərəcə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir təlim metodu qrupu bir sıra öyrətmə və öyrənmə metodlarını özündə birləşdirir. Müəllim hər bir metodun seçilməsini və istifadəsini müəyyənləşdirərkən təkcə yeni materialı öyrətmək barədə düşünməməli, həm də dərsdə şagirdlərin iştirakını, fəallığını təmin edən öyrənmə metodları haqqında da fikirləşməlidir. Biz dərsdə yerinə və

faydasına görə sınaqdan çıxmış bütün təlim metodlarından istifadə edirik. Lakin bu gün məktəblərimizdə özünə yer alan müasir dərs ənənəvi metodlarla yanaşı axtarıcılığa yönəldilmiş metodlardan daha məharətlə istifadə etməyi, onların tətbiqinə nail olmağı tələb edir. Şagirdlərin zehni fəallığının inkişafını təmin etmək, onları düşünmək, axtarışlar aparmaq, müəyyən problemin həllinə yaradıcılıqla yanaşmağa sövq etmək və s. baxımdan təlimi fəallaşdıran metodların əhəmiyyətli olmaları məlumdur. Dərsin didaktik əsaslarının hesaba alınması təlimin dərsdə həyata keçirilməsi qaçılmaz olan üç əsas funksiyasını da nəzərdə tutur.

Təlim hər şeydən öncə, şagirdləri elmlərin əsasları ilə dərinlən silahlandırmağa, əqli və praktik fəaliyyətləri üçün bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmələrinə xidmət edir. Bilik, bacarıq və vərdislər təhsilin əsas komponentləridir. Xüsusən, bilik təlimin başlıca, aparıcı komponenti hesab olunur. “Onda bəşəriyyətin ümumiləşdirilmiş təcrübəsi”, həyatın müxtəlif sahələrindən elmə məxsus olan faktların, qayda və nəticələrin, qanunauyğunluqların, nəzəriyyələrin əksi ifadə edilmişdir. Təlimin təhsil funksiyasının komponenti kimi bacarıq və vərdislərdən söhbət gedərkən, yalnız qazanılan sadə tədris bacarıq və vərdisləri üzərində dayanmaqla kifayətlənmək olmaz. Burada nəzəri məlumatın, həm də təcrübədə tətbiqi, insan üçün zəruri olan əqli və əməli fəaliyyət sistemində qazanılan bacarıq və vərdislər də əhatə edilməlidir.

Təlimin tərbiyəedici funksiyasının təmin olunması daha mürəkkəbdir. Təlimin tərbiyəedici xarakteri onun funksiyasında həyata keçirilir. Bu, təlimin müxtəlif funksiyaları içərisində mərkəzi, aparıcı xətt hesab olunur. Bu, pedaqogikada ən sadə, hamının dərk edə biləcəyi bir həqiqətdir, nəinki müasir, hətta klassik didaktikanın əsas, başlıca prinsiplərindəndir. Sözügedən həqiqəti dönə-dönə qeyd etməklə, məqsəd onu sadəcə xatırlamaq deyil, yüksək səviyyədə həyata keçirməyə diqqət yönəltməkdir. Şagirdlərə müəyyən bilik vermək, onun yadda qalmasına nail olmaq, onlarda bacarıq və vərdislər aşılamaq, sonralar isə möhkəmləndirmək elə bir çətinlik törətmir, lakin burada tərbiyəvi effekti dəqiq müəyyənləşdirmək lazımdır. Təlimin tərbiyəedici funksiyası həm onun məzmununda, həm dərsin keçirilmə metodları və dərsdə əlverişli təlim şəraitinin yaradılmasında, həm də dərsin emosional axımında həyata keçirilir.

Məlumdur ki, “emosiyalar xarakterindən asılı olaraq əqli fəaliyyətə canlandırıcı, yaxud əksinə, cansıxıcı təsir göstərir. Təlimdə müsbət emosiyalar mənəvi yüksəliş yaradır. Heyranlıq, həzz almaq, fərəh, hüsn-rəğbət müsbət emosiyalar kimi nəzərdə tutulur. Mənfi emosiyalar da vardır. Məsələn: narazılıq, məyusluq, nifrət, şübhə. Dərsin ideya-siyasi, elmi-nəzəri və əməli səviyyəsini yüksəltmək üçün lazım gələn ən mühüm tələblərdən biri məhz, dərsin həyatla əlaqələndirilməsinin təmin edilməsidir. Dərsə verilən tələblərdən bəhs edərkən bu mühüm tələbi unudub keçmək yolverilməzdir. Hər şeydən əvvəl, onu qeyd edək ki, bu tələbə riayət edilmədən verilən dərs, öz təhsil-tərbiyə əhəmiyyətini məhdudlaşdırır, şagirdlərdə maraq oyatmır, hətta formalizmin kök salması üçün geniş meydan açır, ancaq bilmək xatirinə öyrənmək əhvali-ruhiyyəsi doğurur.

Ona görə də şagirdlərə müxtəlif fənlər üzrə öyrəndikləri biliklərin həyatla necə əlaqədar olduğunu dərk etdirmək, şübhəsiz dərsin yüksək keyfiyyətdə keçirilməsinə xidmət edir. Qabaqcıl müəllimlərin təcrübəsi açıq göstərir ki, dərsin emosional təsir qüvvəsindən hər bir fənnin təlimi prosesində istifadə etmək mümkündür. Fənnin tədrisi ustası olan hər bir müəllim dərslərində elə misallar və ya faktlar gətirə bilər, şagirdlərdə ya şadlıq, ya da məyusluq, ya fərəh, hüsn-rəğbət, iftixar, ya da nifrət, qəzəb, ikrah və s. hissləri doğursun. Belə priyomların isə tərbiyəvi təsir gücü inkaredilməzdir. Mühüm məsələlərdən biri də dərsdə təlim prosesinin intensivləşdirilməsidir. Bu da yeni məsələ deyildir. Təlim prosesini intensivləşdirmək, məlum olduğu üzrə böyük və mürəkkəb məsələdir. Təlim prosesinin daha da yaradıcı olmasının və şagirdlər tərəfindən müxtəlif üsullar vasitəsilə hər hansı bir məlumatın qavranılmasının və qəbul edilməsinin artırılması üçün müxtəlif metodlar təklif olunur.

Müasir təlim metodlarından istifadədə fəal dərsin mərhələləri:

1.MOTİVASİYA (problem situasiyanın yaranması, fərziyyələrin irəli sürülməsi, tədqiqat sualı), 2.TƏDQIQAT İŞİ (qrup işi), 3.MƏLUMAT MÜBADİLƏSİ (şagirdlərin cavabları, qrupların cavablarının bir-birinə təqdimatı), 4.MƏLUMATIN MÜZAKİRƏSİ VƏ TƏŞKİLİ, 5.ÜMUMİLƏŞDİRMƏ NƏTİCƏ, 6.QIYMƏTLƏNDİRMƏ, 7.YARADICI TƏTBİQETMƏ (ev tapşırığının verilməsi). Dərsin əhəmiyyəti təkcə onun məzmunu ilə deyil, həm də forması ilə şərtlənir. Dərs həm də

düşünməyi öyrətdiyinə görə faydalıdır. Dərs o zaman fayda gətirir ki, şagirdlərdə canlı maraq, kəskin reaksiya doğursun, onları diskussiyaya girməyə, materiala uyğun hərəkətə sövq etsin. Bu cür dərs təkcə canlı və maraqlı keçməklə qalmaq deyil, o həm də şagirdlərə bütün ömürləri boyu onlar üçün faydalı olacaq sərbəst düşüncə vərdişləri aşılayacaqdır. Heç də hər cür material, xüsusən də məktəb dərslərində olan material yuxarıdakı kateqoriyalardan istifadəyə imkan vermir. Buna görə də, nə qədər ki, dərslərdəki mətni qəzet məqaləsi ilə əvəz etməyə və ya mətn oxunuşu əvəzinə şagirdlərə hansısa bir hadisə danışmağa, fotosəkil və ya rəsm əsəri, təqdimat nümayiş etdirməyə, bilgisayar və proyektordan istifadə etsək, bir sözlə, onu daha rəngarəng etməyə hazırlaşsaq, dərs bir o qədər gözəl keçər.

Dərsin planlaşdırılması prosesini üç mərhələyə ayırıram:

1. Dərsə qədər;

2. Dərsin özü – İKT-nin tətbiqi ilə aparılır (elektron dərslərdən istifadə etməklə);

3. Dərstdən sonra. Burada ancaq bir cəhətə – təlim prosesinin dərstdə intensivləşdirilməsi məsələsinə toxunmaq istərdik. Təlim metodlarının, həmçinin dərslərin təkmilləşdirilməsi, müxtəlif təlim texnologiyalarının tətbiqi də bu məsələni açmağı təkidlə tələb edir. Təlim priyomlarının mürəkkəbliyi, həmçinin dərstdə müstəqil işlərin təşkili, problemlərin şərhini və digər bu kimi axtarış metodlarının tətbiqi, aydındır ki, çox vaxt tələb edir. Dərslərin müddətini və ya dərs ilini uzatmağa isə imkan yoxdur. Əsas çıxış yolu bu məqsədlə dərstdə təlim prosesini intensivləşdirməkdən ibarətdir. Dərslərin intensivləşdirilməsinin mahiyyəti isə vaxt ölçüsü vahidini dəyişdirmədən görülən işlərin miqdarını, keyfiyyətə xələl gətirmədən artırmaqdır. Bunun üçün dərslərin hər dəqiqəsindən səmərəli istifadə etmək, bir dəqiqənin belə boş keçməsinə yol verməmək, hər şagirdin dərslərin əvvəlindən axırına qədər gərgin işləməsinə təmin etmək lazımdır. Dərslərin intensivləşdirilməsi xüsusi priyomla deyil, dərslərin hər mərhələsində, priyomlar sistemindən istifadə etməklə yerinə yetirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Levichev O.F. Müasir didaktikada qanunçuluq prinsipi.
2. Qədimova X. İnteraktiv təlim metodları və onların yolları. Bakı, 2003.
3. Levichev O.F. Didaktikada informasiyanın qorunması qanunu. “Eidos” internet j.
4. Əliyeva Fərqanə, Məmmədova Ümhani. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı, 2014.
5. Nəzərov A.M. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı, 2012.

Radik Shikkerimov

ORGANIZATION OF PEDAGOGICAL TRAINING IN MODERN TIMES

Abstract: In modern times, the great coverage of pedagogical training is a form of training. The practice is a form of basic organization of custody.

Keywords: research; didactic, training; method; modern; improvement

ÖYRƏNƏNLƏRİN NAİLİYYƏT SƏVİYYƏLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ TAKSONOMİYALARIN ROLU

Məqalədə öyrənənlərin nailiyyət səviyyələrinin qiymətləndirilməsində taksonomiyaların rolundan bəhs edilmişdir. Göstərilmişdir ki, şagirdlərin nailiyyət səviyyələrinin qiymətləndirilməsi üçün taksonomiyaların müstəsna əhəmiyyəti var. Taksonomiyalar təlim məqsədlərinin əlaqəliliyini və əhatəliliyini, ardıcılığını təmin edir. Həmçinin, düşünmənin strukturunu təmin edir. Təlimin keyfiyyətini yüksəldir. Fəaliyyətlərin sadədən mürəkkəbə doğru düzülməsini, məqsədlərin ardıcılığını təmin edir.

Aşar sözlər: taksonomiyalar, biliyin katoqoriyaları, təlimin fərdiləşdirilməsi, təlim məqsədləri, fəaliyyət

Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi təhsil prosesi haqqında məlumatların toplanması və təhlili ilə müşayiət olunan fasiləsiz metodik prosesdir. Bu prosesdə şagirdlərin nəticələrinin standartlara, standartların isə cəmiyyətin tələblərinə uyğunluğu müəyyənləşdirilir. Həmçinin, təhsildə müəyyən dəyişikliklər etmək zərurəti də, qiymətləndirmə vasitəsilə əldə olunan məlumatlarla əsaslandırılır. Müasir qiymətləndirmənin təhsil prosesinin tərkib hissəsini təşkil etməsi və onun haqqında məlumat mənbəyi olması, təlimin səmərəliliyini müəyyən etməsi, dəqiq müəyyənləşdirilmiş standartlara və meyarlara əsaslandırılması, eləcə də məsələnin mərkəzində şagirdin dayanması onun fəlsəfi əsasını təşkil edir.

Müasir qiymətləndirmənin standartlar əsasında qurulması onun daha obyektiv və real köklərə dayandığını göstərir. Belə ki, müəllim və şagirdlər onun qarşısına qoyulan tələbləri öncədən daha aydın görür və yollarını müəyyənləşdirir [1, s.1-3].

13 yanvar 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq olunmuş "Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası" qəbul edildi. Mövcud konseptual sənəd bu sahədə istənilən məsələnin şərhinə yol açır, müzakirələri istiqamətləndirir və nəticəyə gəlmək üçün istinad edilən baza rolunu oynayır.

Biz burada taksonomiyaların köməyi ilə şagirdlərin təhsil nəticələrinin qiymətləndirilməsi yollarından bəhs edəcəyik. Bunun üçün ilk növbədə qiymətləndirmənin iki modeli arasında müqayisə aparaq.

Qiymətləndirmənin iki modeli

Ənənəvi qiymətləndirmə	Müasir qiymətləndirmə
Qiymətləndirmə yalnız təhsil alana qiymət yazmaq kimi qəbul olunurdu, şagird yalnız qiymət almaq xatirinə oxuyurdu.	Qiymətləndirmə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilir və onu idarə edən vacib amil kimi meydana çıxır.
Cari qiymətləndirmə formalizmə gətirib çıxarırdı. Müəllimin subyektiv rəyinə əsaslanırdı.	Cari qiymətləndirmənin aradan qaldırılması məzmun standartlarının bütövlükdə mənimsənilməsini və qiymətləndirmədə obyektivliyini təmin edir
Tədris prosesinin yalnız müəyyən bir hissəsində tətbiq edilirdi	Tədris prosesinin bütün mərhələlərində tətbiq edilir
Əsas bilik səviyyəsi qiymətləndirilirdi	Şagirdin nailiyyəti (qazanılan dəyərlər) qiymətləndirilir, inkişafı sistemli şəkildə izlənilir
Qiymətləndirmə standartı mövcud deyildi	Məzmun standartlarının mənimsənilməsi səviyyəsini ölçmək üçün qiymətləndirmə standartı müəyyənləşdirilmişdir

Hələ XVII əsrdə böyük çex pedoqoqu Y.A.Komenski “Böyük didaktika” əsərində aqlın pillələrini belə izah etmişdir. Şeylərin başa düşülməsinin də üç pilləsi vardır. Birinci pillədə nələrin olduğunu, yəni tarixi şəkildə qavrayırıq. İkinci pillədə biz nə var və nə üçün var olduğunu, yəni elmi şəkildə qavrayırıq; üçüncü pillədə isə dərrakə ilə qavrayırıq; hər hansı bir şeyin əsasını nəzərdən keçiririk, belə ki, özümüzdən hətta o, növdə yeni şey fikirləşib tapa bilirik. Məsələn: əgər bir adam kompasın nədə işlədilməsini bilir və ancaq təcrübə ilə ondan istifadə edilməsini bacarırsa o, biliyin birinci pilləsində durur. Lakin əgər o, bu cür qurulmuş kompasın əsasını da bilirsə, ikinci pillədədir. Nəhayət, o, kompasın yeni növünü düşünüb tapa biləcək səviyyə çatmışsa, o, üçüncü pillədə durur. Göstərilən istinada nəzər salsaq görərik ki, müasir təlimdə biliyin kateqoriyalarının tarixi çox qədimdir [2, s.264].

Müasir təlimdə məzmun standartları bilik və fəaliyyət baxımından təsnif edilir

Məzmun standartları = bilik + fəaliyyət	
Bilik komponenti	Şagird nəyi bilir (məzmun, bilik)
Fəaliyyət komponenti	Şagird bildiyini necə nümayiş etdirir (fəaliyyət, bacarıq)

Standartlarda ifadə olunan bilik adətən alt standartlarda üç geniş kateqoriyadan birinə aid olur.

Deklarativ bilik	Məlumat xarakterli biliklərdir. Bunların sırasına anlayışlar, təriflər, faktlar daxildir.
Prosedural bilik	Fəaliyyətin icrasına dair prosedur qaydaları icra edən biliklərdir.
Kontekstual bilik	Kontekstual bilik problemin həll edilməsi yolu ilə əldə olunan yeni biliklərdir.

Bildiyimiz kimi, təlim prosesində taksonomiyaların əhəmiyyəti mühümdür. Taksonomiyalar təlim məqsədlərinin əlaqəliliyini və əhatəliliyini təmin etməklə yanaşı, fənn üzrə məqsədlərin müxtəlif səviyyələr baxımından zəncirvari düzülüşünü təmin edir.

Taksonomiya - biologiya fənnindən götürülmüş anlayış olub, mənası obyektlərin qarşılıqlı əlaqəsi üzərində qurulması, təsnifatı və ya sistemləşdirilməsi deməkdir. İdrak taksonomiyası bilik, anlama, tətbiq, təhlil etmə, sintez və qiymətləndirmə kimi dərketmə prosesini iyerarxiyasını təsvir etmək üçün Amerika pedoqoq-psixoloqu Bencamin Blum tərəfindən hazırlanan quruluşdur. Blum bu taksonomiyanı təklif etməklə öyrənmə fəaliyyətinin 3 əsas növünü müəyyən etmişdir.

1. Öyrənmə -idraki bacarıqlar
2. Affektiv öyrənmə- hiss və emosional sahələrdə inkişaf
3. Psixomotor öyrənmə-fiziki və ya praktiki bacarıqlar.

Öyrənmə fəaliyyəti növlü kateqoriya kimi düzülə bilər. Koqnitiv öyrənmə idraki və əqli bacarıqlar əsasında biliklər əldə etməkdir. Bu öyrənmə metoduna xüsusi faktların dərk edilməsi, üsul və nümunələr, intellektual qabiliyyətin və bacarıqların inkişafına xidmət edən fəaliyyətlər toplusu daxildir.

Koqnitiv öyrənmənin 6 əsas mərhələsi vardır:

Bilik-Qavrama	məlumatı nağıl etmək və ya müəyyənləşdirmək materialı başa düşmək, mənanı dərk etmək, dəyişmək, izah etmək, sözlərini dəyişmək, təsvir və ya şərh etmək
Tətbiq	Tətbiq - məlumatdan istifadə etmək və yeni şəraitdə metodları, konsepsiyaları tətbiq etmək
Təhlil	ayrı-ayrı hissələrə bölünmə və bu hissələrin tama necə aid olmasını təyin etmək

Sintez	yeni ideyaların yaranması üçün köhnə ideyalardan istifadə, verilmiş materialın ümumiləşdirilməsi və bir neçə sahə üzrə biliklərin əlaqələndirilməsi
Qiymətləndirmə	məlumatın dəyərliyi və ya (müvafiq) səmərəli istifadə imkanlarını müvafiq meyarlara və standartlara əsasən (istifadə etmək) müəyyən etmək.
İdraki	tanımaq, qaydanı izah etmək, nümunə göstərmək, istifadə etmək, təhlil etmək, müqayisə etmək, dəyərlandırmaq
Emosional-affektiv	Seçimini izah etmək, təsvir etmək, şərh etmək, reaksiya vermək, təqdim etmək
Psixomotor	rəqs etmək, qaçmaq, yazmaq, rəsm çəkmək, yapmaq, quraşdırmaq

Məqsədlərin səviyyələr üzrə (bilik, qavrama, tətbiq, təhlil, sintez, qiymətləndirmə) əlaqəli şəkildə müəyyənləşdirilməsi müəllimi yalnız məlumatları yadda saxlamağı öyrətmək kimi uğursuz tədris fəaliyyətindən qoruyur. Taksonomiyalar təkcə müəllimin fəaliyyətinə rəngarənglik qatmayıb, həm də şagirdin nail olacağı məqsədlərinin əhatə dairəsi baxımından geniş və dəqiq olmasını təmin edir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, müəllimlər çox zaman təlimi taksonomiyaların aşağı səviyyələrində təşkil etsələr də, qiymətləndirmə vasitələri hazırlanan zaman onları taksonomiyaların yuxarı səviyyələrinə aid edirlər [3 s.226-253].

Müəllimlər təlim fəaliyyətlərini, qiymətləndirmənin üsul və vasitələrini, taksonomiyaların səviyyələri baxımından dəyərlandırmaqla, belə uyğunsuzluqların qarşısını ala bilərlər. Bu kurikulumun qurulmasında mühüm komponentdir.

Məsələn: 1-ci sinif

Fənn: Həyat bilgisi

Mövzu :Yarpaqlar

Standart: 1.1.1

- Təlim məqsədi: Varlıq və hadisələri xarakterik əlamətlərinə görə fərqləndirir. Yarpaqları əlamətlərinə görə fərqləndirir.

- Təqdim edilən təlim məqsədini standartın reallaşması baxımından təhlil edir.

- Aid olduğu taksonomiyaların növünü və səviyyələrini təyin edir. Həmin səviyyəyə uyğun test tapşırıqlarını hazırlayır.

- Müvafiq qiymətləndirmə meyarlarını müəyyən edir.

Öyrənmələrin bilik və bacarıqlarını qiymətləndirmək üçün meyarlar:

Tapşırıqları düzgün həll etdi	
Fikrini nümunələr gətirməklə əsaslandırdı	
Dinləmə bacarığı.Yoldaşının fikrini diqqətlə dinlədi	
Fikrini bildirən zaman başqalarının fikirlərinə hörmətini nümayiş etdirdi.	

Göstəricilər (səviyyə)	Meyarlar
4	Təqdimat yaxşı təşkil olunub. Məzmun bütünlükdə əhatə olunub və həqiqətən şagirdlərin birgə əməyinin məhsuludur.
3	Təqdimatın təşkili qənaətbəxşdir. Məzmun müəyyən qədər əhatə olunub və şagirdlərin onun üzərində birgə çalışdığı məlum olur.
2	Təqdimatın təşkilatçılığı zəifdir. Məzmun bir qədər əhatə olunub və qrupun kollektiv işlədiyi az hiss olunur.
1	Təqdimat qoyulmuş məzmunu əhatə etmir. Təqdimatın kollektiv işin nəticəsi olduğu hiss olunmur.

Uşaqlar hamısı eyni hazırlıq səviyyəsində məktəbə gəlmir və ya təhsilə eyni münasibət bəsləyən ailələrdə böyümlər. Bu səbəbdən, hər bir şagirdin təlimi onun mövcud bazasından çıxış edərək təşkil edilməlidir. Məhz bu baxımdan taksonomiyalar uşaqların hazırlıq səviyyəsini müəyyənləşdirmək və müvafiq təlim şəraiti yaratmaq baxımından müəllimin ən güclü silahıdır. Eyni zamanda müəllim təlim prosesində fərdiləşdirmə prinsipinə də xüsusi yer verməlidir.

Təlimin fərdiləşməsi yalnız ilkin səviyyənin müəyyənləşdirilib müvafiq şərait yaratmaq baxımından əhəmiyyətli olmayıb, həm də onlara veriləcək təlim yükünün müəyyən edilməsində əhəmiyyətli vasitədir. Şagirdlərin fərdi imkanları müəyyən ediləndən sonra onlara taksonomiyaların müxtəlif səviyyələrində hazırlanmış tapşırıqlar verməklə ayrı-ayrı qruplar və fərdlərə fərdi yanaşma təmin edilir. Beləliklə, səviyyədən-səviyyəyə hər bir şagirdin inkişafı müəllimin tam nəzarətində olur [4. s.133-135].

Müəllim öyrənənlərin nəliyyət səviyyələrini qiymətləndirən zaman mütləq taksonomiyaların mərhələlərindən istifadə etməlidir. Məs:

I səviyyə adətən qiymətləndirilmir.

II səviyyə - Bilmə, qavrama

III səviyyə - təhlil, tətbiq

IV səviyyə - analiz, sintez edən şagirdlərə verilir.

Yəni,

II səviyyə - biliyin katoqoriyalarına görə deklorativ bilik.

III səviyyə - prosedural bilik.

IV səviyyə - kontekstual bilik.

Tədris prosesində müəllimin bunları nəzərə alması təlimin düzgün qiymətləndirilməsi üçün ən vacib amillərdən biridir (müəllifdən)

ƏDƏBİYYAT

1. 9 yanvar 2009-cu il Qiymətləndirmə haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu.
2. Komenski Y.A. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1964.
3. Süleymanova A. Təhsilin əsasları. Bakı, 2014.
4. Veysova Z. Fəal (interaktiv) təlim. UNİCEF, 2009.

Aynur Huseynova

THE ROLE OF TAXONOMY IN EVALUATING LEVELS OF LEARNERS ACHIEVEMENTS

Abstract: The article discusses the role of taxonomies in assessing learners' achievement levels. It has been pointed out that taxonomy is of exceptional importance for assessing students' achievement levels. Taxonomies ensure the coherence, comprehensiveness, and consistency of learning objectives. It also provides the structure of thinking. Improves the quality of training. Provides a sequence of goals, from simple to complex activities.

Keywords: taxonomies, categories of knowledge, individualization of training, learning objectives, activities

MÜASİR TƏSİR İMKANLARI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ UŞAQLARDA TƏHSİLƏ MARAĞIN ARTIRILMASI

Bu məqalədə müasir təsir imkanları çərçivəsində uşaqlarda təhsilə marağın artırılmasından danışılır. Bir məfhum kimi təhsil anlayışı izah edilir. Təhsilin əhəmiyyəti vurğulanır. Marağ anlayışından bəhs olunur, onun növləri və şagirdlərin maraqları barədə danışılır. Sabahın gələcəyi olan gənclərin təhsilə marağının artırılmasında texnologiyanın, innovasiyanın əhəmiyyətindən danışılır. “Təhsildə innovasiya nədir?” sualına cavab axtarılır. Müasir təsir imkanları izah edilir. Uşağı dərəcə həvəsləndirməyin üsulları göstərilir.

***Açar sözlər:** təhsil, marağ, innovasiya, uşaqlar, təsir imkanı*

Müasir təsir imkanları çərçivəsində uşaqlarda təhsilə marağın artırılması dövrümüzün ən aktual məsələlərindən biridir. Ulu öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi “Təhsil millətin gələcəyidir”. Məsələyə bu konsepsiyadan yanaşsaq görərik ki, daha müstəqil, firavan bir gələcək istəyiriksə, ölkəmizi inkişaf etmiş, xüsusilə də, təhsil sahəsində inkişaf etmiş ölkələrin sırasında görmək istəyiriksə, buna ancaq bu günün gənclərini təhsilə yönəltməklə, təhsil sahəsinə maraqlarını artırmaqla nail olmaq olar. Hələ 2500 il əvvəl dahi Çin filosofu Konfutsi demişdir ki, elm və təhsildən faydalanmağı bacaran xalq firavan yaşayar [5, s.1].

Bir məfhum kimi “təhsil” praktik fəaliyyət üçün gərəkli olan biliklərin, müvafiq bacarıq və səriştələrin məcmusudur. YUNESKO-nun müəyyən etdiyi beynəlxalq tərifi görə isə təhsil şəxsiyyətin bacarıq və davranışlarının təkmilləşdirilməsinin elə bir prosesi və nəticəsidir ki, bu zaman əqli yetkinlik və fərdi inkişafa nail olunur.

XXI əsr YUNESKO tərəfindən “təhsil əsri” elan edilmişdir. İyirmi birinci yüzillik yeni pedaqoji təfəkkürün təntənəsi olacaqdır. Əsrimiz hadisə və faktlara, pedaqoji prosesin təşkilinə yeni tərzdə yanaşmağı tələb edir. İndi şagirdlərə təkcə pedaqoji prosesin obyektini deyil, həm də subyektini kimi yanaşılmalıdır [6, s.41]

Təhsilin insan həyatında, müstəqil Azərbaycanımızın tarixində oynayacağı mühüm rolunu qiymətləndirərək ulu öndər H.Əliyev qeyd edirdi: “Gərək gənclərimiz həyatımızın bu çətinliklərinə baxmayaraq təhsillənsinlər. Biz məktəblərin, təhsil müəssisələrinin işinə daha çox qayğı, diqqət göstərməliyik. Hər hansı bir çətinliyə baxmayaraq, təhsili yaşatmalıyıq. Gənclər müstəqil bilik almalı, təhsillənməlidirlər”.

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi hələ 9 əsr bundan əvvəl “İskəndərnamə” poemasında elmin gücü haqqında deyirdi:

Əmr etdi, verildi belə bir fərman:
“Alimdir gözümdə ən əziz insan.
Elmlə, hünərlə! Başqa cür heç kəs,
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz”

Şairin fikrincə, insan yalnız elmlə, təhsilin gücü ilə qələbə çalıb, müvəffəqiyyət əldə edə bilər.

Təhsilin bünövrəsi məktəbdə qoyulur. Uşaqlar ilk elmi biliklərini məktəbdə alır. Ancaq heç də uşaqların hamısında təhsilə marağ olmur. Uşaqlarda təhsilə marağın artırılmasından söhbət gədirsə, əvvəla, “marağ” məfhumunu aydınlaşdırmalıyıq.

Marağ nədir?

Marağ – fərdin xüsusi cəhd göstərmədən öz istəyi ilə, zövq alaraq bir işə yönəlməsidir. Marağı bir insanın özü və çevrəsi tərəfindən təsdiq olunan davranışları kimi də qəbul etmək olar. Yəni, marağ daxili və xarici təsirlə formalaşır. K.İzard marağın anadangəlmə emosiya olmasını qeyd etməklə

yanaşı, onun inkişafında sosializasiyanın rolundan, insan şəxsiyyətinin formalaşmasında marağın kəsb etdiyi əhəmiyyətdən danışır.

Maraq növlərini 3 başlıq altında analiz etmək olar.

1.Şəxsi maraqlar: Gəncin seçim və vərdişlərini əhatə edir. Saçın, üzün, bədənin xarici görünüşü, geyimi, danışma, əylənmə ilə bağlıdır.

2.Sərbəst vaxt marağı: Yeniyetmənin boş vaxtlarında görmək istədiyi işlərlə bağlı olur. Kitab oxuma, musiqi dinləmə, idmanla məşğul olma və s. Ancaq bu maraqlar zamana görə dəyişə bilər.

3.Sənət maraqları: Gənclər yeniyetməliyin ilk dövrlərində məslək mövzusunda qərarlı olurlar. Fikirlərini tez-tez dəyişirlər. Ancaq əl qabiliyyətləri, bacarıqları istiqamətində fikirləri dəqiqləşə bilər [7, s.2].

Maraqlar onların davamlılığı dərəcəsinə görə də təsnif olunur. Marağın davamlılığı nisbətən intensiv marağın uzun müddət həfz olunmasında işarə edilir. Şəxsiyyətin əsas tələbatlarının daha dolğun təzahür etdirən və buna görə də, onun psixoloji simasının mühüm əlamətinə çevrilən maraqlar davamlı olacaqdır. Davamlı maraq insanın formalaşmağa başlayan qabiliyyətlərinin göstəricilərindən biridir. Lakin insanda davamlı marağın olması haqqındakı nəticə dərin psixoloji təhlil tələb edir.

Qabiliyyətləri inkişaf etdirən çox mühüm amillərdən biri insanın davamlı xüsusi maraqlarıdır. Xüsusi maraqlar insan fəaliyyətinin müəyyən sahəsinin məzmununa aid olan, bu fəaliyyətin növü ilə əsaslı məşğul olmaq meylinə çevrilən maraqlardır. Burada idrak marağı fəaliyyətin priyom və üsullarına dərinlən yiyələnmənin stimuludur.

Müşahidələr göstərir ki, bu və ya digər əmək, yaxud təlim fəaliyyətinə marağın əmələ gəlməsi həmin fəaliyyətə olan qabiliyyətin oyanması ilə sıx surətdə bağlıdır və bu maraq qabiliyyətin inkişafına təkan verir. Hötənin təbirincə desək, “*Bizim arzularımız gizli qabiliyyətlərimizin, qabaqcadan hiss edilməsi, görə biləcəyimiz işlərin qarşısıdır*”. Uşaqların davamlı maraqları onların qabiliyyətinin “lakmus kağızıdır”, böyükləri uşaqda qabiliyyətin olması barədə düşünməyə vadar edən siqnaldır.

Yeniyetmələrə və gənclərə xas olan bu müxtəlif maraqlar inkişaf edən şəxsiyyətin qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasında mühüm rol oynayır. Pedaqoji baxımdan bir cəhət də çox mühümdür. Müəllim yeniyetmə və gənclərin maraq sahəsinə elə diqqət göstərməlidir ki, onların idrak tələbatı genişlənsin və dərinləşsin.

Maraqlar passiv və fəal olmaqla da təsnif olunur. Heç bir iş görmədən, nə iləsə sadəcə maraqlanmaq insanın həmin obyektə passiv maraq bəslədiyini göstərir. Passiv maraqlar mənfi hal olmaqla, şəxsiyyətin ümumi inkişafına heç bir dəyərli təsir göstərmir. Fəal maraqlara gəldikdə, əksinə, bu cür maraqlar bizi fəaliyyətə təhrik edir, bu zaman bizə qüvvə verir, işi ruh yüksəkliyi ilə axıra qədər davam etdirməyimizə, əldə etdiyimiz nəticələrin yüksək keyfiyyətdə olmasına müsbət təsir göstərir. Maraqlar məqsədə yönəlmiş olmalıdır.

Hər bir şagirdin maraq dövrü var. Baxmayaraq ki, latent dövrə kimi şagirdə oxumağa, bilik əldə etməyə maraq hissi az olur. Bəzi şagirdlər mexaniki olaraq tapşırıqları icra edir, əksəriyyəti isə qiymət xatirinə oxuyurlar. Şagirdin maraqları üzərində qurulmayan dərslərin effekti çox aşağı olacaqdır. Bu gün təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün dərslər şagirdin meyl və maraqları üzərində qurulmalıdır, şagirdlərin öz məsuliyyət və vəzifələrinin dərk olunması istiqamətində isə intellektual baxımdan səviyyələri qaldırılmalıdır. Bu, təhsil sistemində müasir yanaşmaların təşəkkülü çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Dərsə qarşı şagirdin meyl və maraqlarının yaradılması və intellektin inkişafının psixoloji texnologiyalarını işlətmək üçün şagirdin ümumi psixi sferası öyrənilməli və inkişaf etdirilməlidir [8, s.277].

Bu gün şagirdin dərsi mənimsəmə səviyyəsini ölçərkən adi qaydada qiymətləndirmənin artırılması jeton üsullardan heç də fərqlənmir. Çox maraqlıdır ki, şagirdlərin əksəriyyəti yaxşı qiymət almaq xatirinə oxuyur, dərsə marağına görə qiymət almır. Çox nadir hallarda şagird “nə üçün oxuyuram?”sualına cavab olaraq gələcəyi düşündüyünü deyir, dərsə qarşı səmimi sevgisini ifadə edir. Bəs necə etməli praktik istiqamətdə əksər şagirdlər öz gələcəyini düşünsünlər, fənləri sevib oxusunlar?

Bu çətin işdir. Çünki illərlə gözləmələr, köhnə pedaqoji stereotiplər müasir təhsilə dönüşü çətinləşdirir. Köhnə jeton və aversiv psixoloji metodların effekti azalıb [8, s.277-278].

Maraq ilə bağlı müəyyən məlumat əldə etdikdən sonra, indi də müasir təsir imkanları anlayışına nəzər salaq. Müasir təsir imkanları nədir? Müasir dövrümüzdə təhsilə təsir edən amillər nələrdir?

Təhsildə müasir təsir imkanları dedikdə, müasir dövrdə təhsilə müsbət və ya mənfi təsir edəcək amillər başa düşülür. Bu amillərə innovativ tədbirlər, texnologiya, şagirdlərdə qiymətləndirmə, müəllim əməyinin qiymətləndirilməsi, şərait və s. aiddir.

Müasir dövrün gətirdiyi yeniliklər hər şeydə olduğu kimi, təhsildə də öz əksini tapır. Yenilik anlayışı **“innovasiya”** sözü ilə ifadə olunur.

Innovasiya (yenilik) – yenin yaradılması və tətbiqi prosesidir, yəni elm, texnika, iqtisadiyyat və idarəetməni birləşdirən mürəkkəb intellektual prosesdir. Geniş mənada innovasiya dedikdə, yeniliklərin (yeni texnologiya, məhsul, xidmət, istehsal, maliyyə, kommersion) inzibati, təşkilati-texniki və sosial-iqtisadi qərarlar şəklində mənfəətli istifadəsi başa düşülür.

İnsan fəaliyyətinin bütün sahələrində olduğu kimi, təhsildə də innovasiyaların mühüm rolu vardır. Əslində təhsil tarixindəki bütün islahatlar ictimai inkişafdan doğan innovasiyaların təhsildə sistemli tətbiqinə xidmət etmişdir. Təhsildə innovasiya dedikdə, müxtəlif yeniliklərin təlim-tərbiyənin məqsəd, məzmun, metod və formalarına tətbiqi, təhsilin iqtisadiyyatı, təşkili və idarə edilməsində pedaqoq və təhsilalanın müştərək fəaliyyətlərinin yeni biliklər əsasında təşkili nəzərdə tutulur. Təhsildə innovasiyalar ölkə və ya regional səviyyədə, təhsil islahatları və ya müəyyən məqsədli inkişaf proqramları çərçivəsində, mərkəzləşdirilmiş formada və ya təhsil müəssisəsinin təşəbbüsü ilə lokal formada həyata keçirilə bilər.

Müasir təhsildə gedən qlobal proseslərin səciyyəvi xüsusiyyəti onun fasiləsiz modernləşməsidir. Təhsildə modernləşmənin əsas məqsədi bu gün reallaşan kütləvi təhsil şəraitində yüksək keyfiyyətə nail olmaqdır. İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemləri qlobal tendensiyalara uyğun inkişaf edir. Qlobal tendensiyalar isə dünyanın yeni inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Bu məqsədlə bir çox ölkələrdə müvafiq təhsil strategiyaları və inkişaf proqramları hazırlanmış, hazırda icra edilməkdədir. Bu gün təhsildə strateji yanaşma digər fəaliyyət sahələrinə nisbətən vacibdir.

Müasir dövrdə innovasiyaların yaranmasına səbəb olan müəyyən tendensiyalar var:

Tədris prosesinin humanistləşməsi.

Uşaqların təhsilləri və gənc nəslin inkişafı keyfiyyətinə verilən yüksək tələblər.

Mədəni-mənəvi dəyərlərə yönəlmə.

Təhsil müəssisələri arasında rəqabətliklik münasibətləri.

Hər bir təhsil müəssisəsi yeniləşmə prosesində 3 mərhələdən keçir:

1. təşəkkül;
2. fəaliyyət;
3. inkişaf.

Təhsil müəssisələrində innovasiyaların yaranmasının 5 yolu mövcuddur:

1. Müəssisəyə məxsus yeni təcrübənin yaranması;
2. Kənar təcrübədən istifadə;
3. Elmi araşdırmaların nəticəsi;
4. Eksperiment;
5. “Sınaq və səhv” yolu [5, s.3].

Hər bir innovasiya prosesi ehtimallı xarakter daşıyır. İnnovasiyaların nəticəsini proqnozlaşdırmaq asan deyil, risk dərəcəsi yüksəkdir. Layihələndirmə və modelləşdirmə mərhələsində bir çox səhvlərdən xilas olmaq üçün yeniliyin analitik əsaslandırılması və innovation sınaq proqramının tərtib edilməsi məsələyüdü [9, s.9].

Təhsil sistemindəki dəyişikliklər bütün sahələrdə olduğu kimi, dərslərin hazırlanmasında da özünü göstərir. Şagirdlərdə təhsilə marağın artırılmasında da dərslərlər mühüm rol oynayır. Təlimin məzmunu düzgün seçilmədiyi zaman, şagirdlərə dolaşq, çətin, ikinci dərəcəli, o qədər də yenilik xarakteri daşımayan materiallar təqdim olunduqda, onlarda asanlıqla həmin materiallara qarşı psixoloji doymululuq yaranır, təlim prosesindəki fəallıqları aradan qalxır. Kurikulum sistemində keçidlə əlaqədar olaraq dərslərlər də bu sistemin tələblərinə cavab verməlidir. Buna görə də yeni

dərslərlə tələbat yarandı. Qısa müddət ərzində yeni dərslər hazırlanıb şagirdlərin istifadəsinə verildi. Dərslərin hazırlanması ilə paralel olaraq, bu dərslərlə işləmək üçün respublikamızın hər yerində müəllimlər kurslardan keçərək, yeni təlim metodları ilə tanış oldular, bu sahədə öz biliklərini artırdılar. Çünki nailiyyətlər əldə etmək üçün bu, vacib şərtlərdən biridir.

Riyaziyyat dərslərində məntiqi çalışmalara üstünlük verilir. Əvvəlki dərslərdə belə çalışmalara rast gəlmirik. Bu tip çalışmaların həlli şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişafında böyük rol oynayır. Dərslərdə vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə öz əksini tapmışdır. Riyaziyyat dərslərindəki məsələlərin birində dövlət büdcəmizin qonşu dövlətlərin büdcəsi ilə müqayisəsi verilmişdir. Bu müqayisə bizə qürur verir [4, s.3].

Şagirdlərin öyrənmə fəaliyyəti təlim vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə yönələn idrak əməliyyatlarının sistemi kimi özünü göstərir. Şagird tədris tapşırığını əməli şəkildə və ya fikrən yerinə yetirərkən istər-istəməz psixoloji fəaliyyətdə olur. Şagird öyrənmə prosesində təkcə bilik və bacarıq əldə etmir, o həm də səy göstərir, düşünür, onda öyrənmək, başa düşmək, dərk etmək bacarıqları formalaşır.

Xarici aləm şagird qarşısında rəngarəng suallar qoyur, suallar isə onu təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisələrin mahiyyəti, səbəbləri haqqında düşünməyə təhrik edir. Qabaqcıl müəllimlər şagirdlərin təlimə həvəsini inkişaf etdirir, onlarda müşahidəçilik qabiliyyətinin formalaşmasına şərait yaradır.

Uşaqların təhsilə marağını artırmağın digər bir yolu isə təhsilin ənənəvi metodlarla yox, yeni, interaktiv üsul və metodlarla keçirilməsidir. Beləliklə, uşaqların həm təhsilə marağı artır, həm də təhsilə, yeni biliklər öyrənməyə başqa bir pəncərədən baxırlar.

Metod olaraq interaktivlik təlim prosesində müəllim və şagird arasında işin gedişindən – mövzudan, şərhədən, dialoqdan, rollu oyundan həmin anda meydana çıxan yanaşma, izah, dialoq və s. Yəni bu tərz əvvəldən planlaşdırılmır, işin-təlim prosesinin gedişi bu məqamı ortaya çıxarır və daha çox şagirdin müstəqilliyi, müdaxiləsi ilə baş verir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, fəal (interaktiv) təlim metodu dərslərin keyfiyyətini artırmaq məqsədi ilə güclü vasitə ola bilər. Bu metod şagirdlər üçün dərslər çox maraqlı və cəlbedici edir. Fəal (interaktiv) təlim həm məzmunun öyrənilməsinin, həm də tətbiqinin səmərəliliyini artırır və şagirdlərin dərk etmə fəaliyyətini daha da fəallaşdırır.

İnteraktiv təlim prosesində şagird və müəllimin qarşılıqlı təlim əlaqələri yaradılır, fikir mübadiləsi aparılır, yeni fikir formalaşdırılır, işlərin düzgün bölgüsü aparılır, məsuliyyət hissi artır, sosial bilik və vərdislər aşılanır.

Müasir təsir imkanlarından danışıq üçün texnologiyaya xüsusilə qeyd edilməlidir. XXI əsr “Texnologiya əsridir”. İndiki dövrdə hər bir evdə kompüter, internet, televizor, telefon var. Texnologiyaya getdikcə də inkişaf edir. Bu inkişaf, şübhəsiz ki, hər birimizin həyatına öz təsirini göstərir. Uşaqların da... Uşaqlarla, xüsusilə də, şagirdlərlə texnologiyaya sözümlə yanaşı işlətdikdə, bir həyəcan doğurur və internetin şagirdlər üçün zərərli olduğu qənaətinə gəlirik. Bəs baxaq görək bu, həqiqətən, belədirmi? İnternetin şagirdlər üçün düzgün istifadəsi yoxdurmu?

Yaşadığımız dövrdə kompüter texnologiyasının təhsildə rolu çox genişdir. Beləliklə, dünyada, o cümlədən Azərbaycanda, istər universitetlərdə, istərsə də məktəblərdə və digər təhsil ocaqlarında artıq bir çox dərslər kompüterlə idarə olunur. Kompüter son dərəcə güclü instrumentdir. Kompüter texnologiyasının sinif imkanında tətbiqi proqramlaşdırılmış təlim təcrübəsinə xas olan məziyyətlərdən aşağıdakı xüsusiyyətlərlə seçilir: kompüter dialoq rejimində işləyir və sistemləşdirilmiş prosesləri realizə etmək imkanını verir [1, s.336].

Bu gün kompüter şagirdlərlə bənzərsiz dialoq rejimində işləyən əzəmətli instrumentə çevrilib. Məktəb böyük bir sistemin – informasiya sisteminin tərkib hissəsinə çevrilir [1, s.337].

İnternetin həm mənfə, həm də müsbət tərəfləri vardır. Uşaqlar internetdən istədikləri hər cür məlumatı əldə edə bilirlər. Bu zaman bəzən zərərli saytlara daxil ola bilərlər. Hansı ki, bu halda əldə etdikləri informasiyalar onların psixi inkişafına birbaşa təsir göstərir və bu, uşaqlarda özünü mənfə şəkildə təzahür etdirir.

Uşaqlara texnologiyayı qadağan edə bilmərik, amma düzgün istifadəsini öyrədə bilərik.

İnternet müasir dövrümüzün informasiya mənbəyidir. Biz oradan həm istədiyimiz kitabları oxuya bilərik, həm istənilən xarici dili öyrənə, həm də araşdırmalar apara bilərik. Bir çox xarici universitetin kitabxanalarına daxil olub o, kitablardan faydalana bilərik. Eyni zamanda evdən çıxmağa belə ehtiyac qalmadan, nəinki Azərbaycanda, hətta dünyanın bir çox ölkəsində olan bir sıra online kurslarda iştirak edə bilərik.

Bu gün müəllimlər şagirdlərdən internetdən dərslə bağlı hər hansı bir material axtarılmasını tələb etsələr, şagirdlər həm tapşırıqlarını yerinə yetirəcək, həm də internetdən düzgün istifadəni öyrənəcəklər. Eyni qayda da telefonlardan, planşetlərdən oyun oynamaq, sosial şəbəkələrdə vaxt keçirmək yerinə lazımlı informasiyalar əldə edər, dərslə bağlı maraqlı videolar izləyə bilərlər. Televiziyada şagirdlər üçün nəzərdə tutulmuş intellektual bilik yarışları da şagirdlərdə təhsilə maraq yaradır. Belə ki, şagirdlər oxuduqları dərsləri, öyrəndikləri bilikləri rəqabət mühitində verilən suallara düzgün cavab verməklə təsdiq edirlər və qaliblər mükafatlandırılır. Belə yarışlar nəinki iştirak edənlərdə, hətta televizor qarşısında əyləşib izləyən uşaqlarda da ruh yüksəkliyi yaradır.

Təlim prosesi təhsil alan, təhsil verən və şərait arasında komplektləşdirilməlidir. Təhsil verənlərin əməyinin qiymətləndirilməsi, təhsildə fərqlənən müəllimlərin mükafatlandırılması, təltif olunması da onların şagirdlərlə ruh yüksəkliyi, həvəs ilə əməkdaşlığına şərait yaradır.

Uşaqı dərslə həvəsləndirmək üçün 5 əsas üsuldan istifadə olunur: tərif, adekvat özünəqiymət, uzunmüddətli hədəflərə can atma, mükafatlandırma, diqqət və ünsiyyət.

1. Tərif.

Ailədə elə şərait yaradılmalıdır ki, uşaq özü oxumağa həvəs göstərsin. Əgər uşaq valideynlərin münasibətinə qiymət verirsə, yaxınlarının məhəbbətini və qayğısını hiss edirsə o, başa düşəcək ki, dərslə ciddi yanaşma onlar üçün vacibdir.

2. Adekvat özünəqiymət

Dərslə marağın artması üçün vacib amildir. Uşağa özünə inamı öyrətmək lazımdır. “Səndə hər şey alınacaq” – bu fikir uşaqlara valideynlər tərəfindən daim tələq olunmalıdır.

3. Uzunmüddətli hədəflərə can atma.

Daha böyük uşaqlara gələcəkdə maraqlı peşəyə yiyələnmək, təhsilini nüfuzlu məktəblərdə davam etdirmək istəyi də stimula ola bilər.

4. Mükafatlandırma.

Həftəni və ya dərslə ilini uğurla başa vuran övladınızı mükafatlandırın. Mükafatlandırmaya sevdiyi bir yerə aparmaq, xoşladığı yeməyi bişirmək və s. aid ola bilər.

5. Diqqət və ünsiyyət.

Dərslərdən sonra övladınızla məktəbdə olanlar barədə danışın. Onun dostları, müəllimi, dərsləri barədə fikirlərini bölüşməsinə imkan yaradın. Dərslərində əldə etdiyi kiçik uğurlarına belə sevdiyinizi ona hiss etdirin. Diqqətiniz onun üçün çox önəmlidir [10, s.1].

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə Ə., Əlizadə H. Pedaqoji psixologiya. Bakı: ADPU, 2010.
2. Gəncəvi N. İsgəndərnamə. Bakı: Adiloğlu, 2011.
3. “Azərbaycan müəllimi”, 9 dekabr 2005.
4. “Azərbaycan müəllimi”, 5 oktyabr 2012.
5. http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2014/yanvar/350556.htm
6. Həsənlı O. Təhsilin müasir psixoloji problemləri. Naxçıvan, 2017.
7. <https://az.wikipedia.org/wiki/Maraq>.
8. Həsənlı O., Camalov K. Sosial psixopedaqogikada istedadlı uşaqlar problemi. Bakı: Elm və təhsil, 2011.
9. “Azərbaycan müəllimi”, 31 yanvar 2014.
10. <https://m.facebook.com/ShimalTedrisAkademiyasi/posts/1841713715947719/>.

Gultekin Rustamli

INCREASING INTEREST IN CHILDREN'S EDUCATION UNDER MODERN IMPACT OPPORTUNITIES

Abstract: This article discusses increasing children's interest in education in the context of modern influence. The concept of education as a concept is explained. The importance of education is emphasized. The concept of interest is discussed, its types and students' interests are discussed. The importance of technology and innovation in increasing the interest of young people in education, who are the future of tomorrow, is discussed. "What is innovation in education?" Looking for an answer to the question. The possibilities of modern influence are explained. Here are some ways to encourage your child to study.

Key words: education, interest, innovation, children, opportunity to influence

ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFINDA ÖYRƏNMƏYİ ÖYRƏNMƏNİN ÖNƏMİ

Bu məqalədə elm və texnikanın inkişaf etdiyi, biliklər sisteminin gündən-günə çoxaldığı dövrümüzdə öyrənmə məsələsinin aktuallığı, şəxsiyyətin inkişafında öyrənmə prosesinin önəmi əks olunmuşdur. Tarixən, bir sıra filosof və pedaqoqlar tərəfindən təlim prosesi, bu prosesdəki tərəflər arasında münasibətlər, fikirlər qeyd olunmuşdur. İnsanın erkən yaşlardan öyrənməyə olan münasibəti, bu münasibətdə zamanla baş verən dəyişiklik izlənməmişdir. Öyrənməyi öyrənmənin mahiyyəti, bu prosesdə dərk etmə, qarşıya qoyulan məqsədlər, motivasiya və iradənin tutduğu yer göstərilmişdir. Eləcə də, köhnə və yeni təhsil sistemi arasındakı fərq, bu fərqi yaradan tələbatlar haqqında fikirlər verilmişdir. Öyrənməyi öyrənmənin müasir dövrün tələbi olması, şəxsiyyətin inkişafındakı rolu və yeri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *öyrənməyi öyrənmək, inkişaf, təlim, öyrənən, öyrədən, bilik*

Yaşadığımız əsrdə, elm və texnologiyada meydana gələn dəyişikliklər və inkişaf, biliklərin miqdarının qat-qat artmasına səbəb olmuş və biliklərin necə əldə ediləcəyi, onlardan necə istifadə olunacağı sahəsində çətinliklər yaratmışdır. Bununla birlikdə şəxslərin öyrənmə prosesi məktəb çərçivəsindən kənara çıxaraq, məktəbdənkənardə və dərslənkənar zamanlarda da son dərəcə önəmli hala çevrilmişdir.

Bugünkü dünyanın əsas xüsusiyyəti inkişaf və dəyişmə sürətinin gedərək artmasıdır. Bununla paralel olaraq bilik və məlumatlar da sürətlə çoxalır, mövcud bəzi biliklərsə, köhnəlir və zaman aşımına uğrayır. Dəyişən şərtlər və sürətlə gedən inkişaf mövcud təhsil sisteminin və bu sistemin şərtlərinin yetərli olmadığını göstərir. Hər keçən gün yenilənən, dəyişən və inkişaf edən biliklər sistemi “ömür boyu təhsil” anlayışını aktuallaşdırdığı, bunun da ancaq öyrənməyi öyrənən şəxslərin, yaşadıqları müddətdə, davamlı öyrənmə və zamanın tələblərinə sahib insan olma yolunda əmək sərf etmələri ilə mümkün olduğu bir həqiqətdir. İlk əmri “oxu” olan İslam dininin ən böyük alimi Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.s) “beşikdən qəbrə qədər elm öyrənin” kəlamı ilə öyrənmənin davamlı olduğu gerçəyini hələ VII əsrdə yolumuza işıq olaraq bəxş etmişdir [6].

Eləcə də, Peyğəmbərimizin “Dünya və onun içindəki olan şeylər dəyərsizdir. Sadəcə Allahı zikr etmək və ona yaxınlaşdıran şeylərlə, elm öyrədən alim və öyrənmək istəyən bundan müstəsnaadır”, “Elm vermək üçün səfərə çıxan kimsə, evinə dönənə qədər Allah yolundadır” və s. bu kimi bir çox hədislərdə elm və onu öyrənməyə verilən önəm öz əksini tapmış, dinimizin elmə verdiyi qiymət göstərilmişdir.

Tarixən öz aktuallığını qoruyub saxlamış öyrənmə məsələsi, elm insanların daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Böyük Çin filosofu və pedaqoqu Konfutsi təlimdə müəllim-şagird münasibətlərinə önəm verərək deyirdi: “Müəllim şagirdi öyrədəndə və tərbiyə edəndə onu irəliyə aparır; amma arxasınca dartmır. Şagirdə biliyə maraq oyadır, məcbur etmir, yol göstərir, yolu sərbəst getməyə imkan yaradır. Nə qədər ki, o şagirdi irəli aparır, arxasınca dartmır, deməli onunla müttəfiqdir. Nə qədər ki, o şagirdə yalnız yol açır, demək ona düşünmə imkanını verir” [3, s.346].

Alman pedaqoqu A.Disterverqsə, diqqəti müəllimin öyrənmə zamanı tutmalı olduğu mövqeyə çəkərək demişdir: “Adi müəllim həqiqəti şagirdlərə çatdırır, əsil müəllim həqiqəti şagirdlərə tapdırır” [3, s.347].

Yuxarıda nümunələr gətirdiyimiz filosoflarla yanaşı, bir çox elm insanları da öyrənmə prosesində öyrənənlə-öyrədən arasındakı münasibətlər, bu prosesdə onların funksiyalarının nədən ibarət olduğu barədə yaxın fikirlər söyləmişlər ki, bu fikirlər günümüzə də səsleşir.

Fransız pedaqoq Fransua Rable “Qarqantua və Pantaqrue” əsərində müəllimlərə şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirməyi, orta əsrin sxolastik təlim və tərbiyə sistemini kökündən dəyişdirməyi

tövsiyə edir [3, s.346]. F.Rable bu əsərində əgər düzgün yol tutulmazsa, bütün ömrünü də sərf etsən təlimdə uğur qazanmağın mümkün olmayacağını göstərir.

Öyrənmədə təfəkkürün inkişafını, dərkətmənin, anlamanın önəmini vurğulayan digər bir məşhur ensiklopedik alim, filosof və pedaqoq Ə.Fərabî olmuşdur. Hələ sağlığında ikən Aristoteldən sonra “ikinci müəllim” adını qazanan Fərabidən soruşurlar ki, əzbər öyrənmək yaxşıdır, yoxsa başa düşmək? O belə cavab verir: “Başa düşmək, dərk etmək əzbər öyrənməkdən yaxşıdır, əzbərləməyə can atan insan əsas məqsədə nail ola bilmir, sanki əbəs yerə çalışır. Başa düşmək anlamaqla, dərk etmək isə müqayisə aparmaqla, mahiyyət aşkar etməklə bağlıdır. Əgər insan bu istiqamətdə fəaliyyət göstərməyə can atarsa, yəni ümumiləşdirmələrə və qanunlara istinad edərsə, daha çox fayda əldə edəcəkdir. Deməli, başa düşmək əzbərləməkdən daha yaxşıdır”.

Bütün zamanlarda öyrənmə, elmə yiyələnmə prosesində öyrədən-öyrənən münasibətlərində öyrənənin şəxsi səyi və fəaliyyəti üstünlük təşkil edir. Öyrədənin əsas işinin öyrənmənin yollarının öyrətmək olduğunun vacibliyi qeyd olunur.

Qədim Çin mətni olan “Guanzi”də deyilir:

Bir il sonrasını düşünürsənsə, toxum ək,
Ağac ək on il sonrasını isə düşündüyün,
Amma yüz il sonrasını isə düşündüyün, xalqı öyrət.
Bir dəfə məhsul verər əkərsən toxum,
Bir dəfə ağac əkərsən, on dəfə məhsul verər,
Yüz dəfə olar bu məhsul öyrətsən xalqı.
Balıq verərsən bir dəfə doyurarsan xalqı,
Öyrətsən balıq tutmağı, hər zaman doyar qarnı.

Məhz bu səbəbdən öyrənməyi öyrənmək olduqca vacib məsələ olub, ömürboyu yaxşı bir “öyrənən” olmağımıza səbəb olur. Bəs, təhsil müəssisələrimiz necə, bizi yaxşı bir öyrənən olaraq yetişdirir, yoxsa müəllimdən asılı, ondan kənarda öyrənə bilməyən bir insanamı çevirir? Bizə hazır balıq verir, yoxsa balıq tutmağı öyrədir? Fikrimcə, burada ikinci daha çox üstünlük təşkil edir.

Öyrənmə prosesində təhsil sistemində yerini tutan bəzi məqamlarda öyrənənlərin zəkasına, öyrənmə qabiliyyətinə şübhəli yanaşma özünü göstərir ki, bu da zamanla öyrənənlərə də sirayət edir, onların özlərini asılı hiss etməsinə, başqa birinin yardımını olmadan nəyisə öyrənə bilməyəcəyi düşüncəsinə qapılmasına səbəb olur. Bir öyrədən olmadan öyrənənin öyrənməsinin əksik qalacağı düşünülür. Demək olar ki, bütün təhsil sistemləri öyrədən və öyrənən cütlüyü formasında təşkil olunmuşdur. Halbuki, insanın dünyaya gəldiyi ilk zamanlardakı inkişafına, öyrənməsinə diqqət yetirilməsi bizə çox şey söyləyir.

Uşağın ən yaxşı öyrəndiyi sözlər, anlamına ən yaxşı nüfuz etdikləri, istifadə etmək üçün ən yaxşı mənimsədikləri, izah edən bir öyrədənin (müəllimin) olmasından öncəki öyrəndikləridir. İnsan övladının ən yaxşı öyrəndiyi şey, heç bir müəllimin onlara bu səviyyədə öyrədə bilməyəcəyi ana dilidir. Uşaqlarla danışıraq, onlar ətrafımızdaykən danışıraq. Onlar da eşidib anlayır, izləyib təkrarlayır, səhv edib öz səhvlərini düzəldirlər. Açıqlayanların onlara bir şey öyrətməyəcəyi qədər kiçik yaşlarda, hamısı-cinsiyyətləri, cəmiyyətdəki yerləri və dərilərinin rəngi nə olursa, olsun-ana və atalarının dillərini anlayıb danışmağa qadirdir [4, s.13].

Dünyaya gələn uşağın ömrünün ilk illərində, çox qısa müddət ərzində ana dilini öyrənməsinin əksinə olaraq, uzun illər ərzində, həm də müəllimlərin yardımına baxmayaraq, hər hansı xarici dili öyrənməkdə əksəriyyət eyni müvəffəqiyyəti qazana bilmir.

Dünyaya gələn insanın qısa vaxt ərzində öyrəndiyi digər mürəkkəb mexanizm onun yeriməsidir. Bir yaşdan başlayaraq bu prosesi də uğurla öyrənir, yığıla-dura düzgün yeriməyi bacarıraq. Elm və texnikanın bu qədər inkişaf etdiyi dövrdə dünyadakı bir çox parlaq beyinlər nə qədər çalışsalar da, robotlara doğru-düzgün yeriməyi öyrədə bilmirlər. Çünki yerimək o qədər də asan iş deyil.

Bəs necə olur ki, insan danışmaq və yerimək kimi mürəkkəb iki fəaliyyəti qısa müddətdə uğurla öyrənə bilir? Sualın cavabı yerimək və danışmaq qədər mürəkkəb deyil. İnsanın öz fikrini ifadə etməyə, istədiyinə doğru getməyə o qədər çox ehtiyacı, tələbatı olur ki, bunlara çatmağa can atır, bütün diqqətini bu fəaliyyətlər üzərində cəmləşdirir. Deməli, öyrənmə niyə öyrənəcəyini dərk etmə

prosesi ilə başlayır. Dərketmə ilə məqsədə çatmaq üçün çıxdığımız uzun yol motiv, iradə kimi anımlardan yardım alaraq müvəffəqiyyətlə qət olunur. Öyrənmənin məkanı daha çox təhsil müəssisələri hesab olunsa da, həyat öz-özlüyündə davamlı öyrəndiyimiz bir məktəbdir. Bu müəssisələrin ən önəmli məqsədi isə ömür boyu davam edəcək öyrənmə istəyi oyandırmaq və öyrənməyi öyrətmək olmalıdır.

İnsan keçmiş zamanlarda hər şeyi bilən, ya da başqalarının kəşf etdiyi bilikləri beynində toplayan insan olaraq bilinməkdə idi və bu bilikləri, mədəni dəyər və yaşam tərzini gələcək nəsillərə ötürən olaraq bilinirdi. Bu gün isə bilgili insan-biliyin fərqi olan, bu biliyi əldə etmənin yollarını bilən, öyrəndiyi biliklərdən yenilərini yarada bilən, öyrəndiyi bilikləri çətinlikləri həll etməkdə istifadə edə bilən insan olaraq qəbul edilməkdədir. İnsan beyni öyrənilən biliklərin toplandığı yer deyil, əksinə bir fəaliyyət mərkəzi olmalıdır. Bu baxımdan təhsil aşağıdakı üç məqsədə yönəlməlidir:

1. Öyrənmənin indiki və gələcəkdəki öyrənmə prosesinin vacibliyini dərk etməsinə kömək etmək;

2. Özünün fiziki, zehni bacarıqlarını və sərhədlərini, yəni “öyrənmə profilini” kəşf etməsinə kömək etmək;

3. Müəyyən edəcəyi öyrənmə ehtiyaclarının tələb etdiyi bilik, bacarıq və vərdislərə yönələn davranışların, öyrənmə profilinə uyğun yollarla özünün öyrənməsinə köməklik etmək (Bu üç bacarığın da “məlumat toplamağa” yox, “öyrənməyi öyrənməyə” aid olduğuna diqqət edilməlidir) [5].

Bilik miqdarının və biliyi əldə etmə sürətinin son dərəcə artması, bu qədər biliyi öyrənlərə necə öyrətməli olduğumuz problemini də özü ilə gətirir. Artıq öyrənmənin bütün bu bilikləri bilməsi yerinə, bu bilikləri haradan, necə əldə edəcəyi və bunları öz həyatına necə tətbiq edəcəyini öyrətmək daha önəmli olmuşdur. Bu baxımdan biliyi tətbiq etmək və lazım gəldiyində biliklərdən yeni bilikləri əldə etmək bacarığı, biliyin özündən daha vacibdir. Məhz bu nöqtədə də öyrənməni öyrənməyin dəyəri meydana çıxır.

Müasir dövrdə meydana çıxan qlobal problemlə əlaqədar (pandemiya) bütün dünyada təhsil müəssisələrinin fəaliyyətində yaranan çətinliklər öyrənlərin özlərinin öyrənmə prosesində önəmli bir daha üzə çıxardı.

Təbiətdəki heç bir şey bir səbəb olmadan öz vəziyyətini dəyişdirməz. Ona görə də insan orqanizminin də hərəkətə keçə bilməsi üçün təbiət qanunlarına görə bir sıra səbəblər olmalıdır. Bu səbəblər insan orqanizminin daxilindən və ya xaricindən gələn bir təzyiqlə baş verir. İnsan orqanizminin hərəkətə keçməsi və ya reaksiya verməsi üçün səbəb və ya səbəblər, eyni zamanda bu hərəkət və ya reaksiyalara müəyyən bir istiqamət, hədəf və müəyyən sürət təyin etmiş olurlar [7].

İnsanın istənilən fəaliyyətinin əsasında onun motivasiyası dayanır. Motiv latınca-hərəkətə gətirmə, itələmə mənasını verib, tələbatların təmin olunması ilə əlaqədar olaraq fəaliyyətə təhrik edən amildir. Motiv insanı fəaliyyətə təhrik edir və onun fəaliyyətinin istiqamətini müəyyənləşdirir [1, s.146].

İnsan motivasiyasının qaynağı daxili və xarici amillərlə əlaqədar olmaqla yanaşı, öyrənmənin özünü motivə etməsilə də sıx bağlıdır.

Təhsil müəssisələrində öyrənlərin bəzilərinin dərse, mövzuya və ya qarşıya çıxan çətinlikləri həll etməkdə istəklilə olduqları görülsə də, bəzilərininsə, dərslərdə istəksiz olduqları, qarşıya çıxan çətinlikləri həll etmək üçün mübarizə aparmaq əvəzinə, onlardan qaçmağı seçdikləri müşahidə olunur. Onlar arasındakı belə fərqi meydana gəlməsinə təsir edən amillərin başında motivasiya gəlir. Motivasiya insana enerji verib, davranış üçün istəklilə vəziyyətə gəlməsində təsirli olduğundan, öyrənmə-öyrətmə müddətinin təsirliliyini ön plana çıxaran ən önəmli faktorlardan biri olaraq qarşımıza çıxır.

Öyrənməyi öyrətmək şəxsin öz öyrənmə məsuliyyətini üzərinə alaraq öyrənməyi təşkil edəcək üsul və metodlardan istifadə edə bilmək, biliyə çatma yolları və bilikdən necə istifadə edilməsini bilməkdir. Öyrənmənin bir çox yolları və üsulları vardır. Təhsil müəssisələrində hamı üçün eyni üsul və metoddan istifadə olunması öyrənmənin önündə böyük çətinliklər yaradır. Ona görə ki, hər kəsin özünə xas öyrənmə yolu vardır. Görməklə, eşitməklə, eləcə də kinestetik (toxunmaqla) öyrənmə üsulları vardır ki, bu da hər bir insanın özünə məxsus olur.

Öyrənmə, həqiqi mənada öyrənməyi öyrənməklə başlayır. Öyrənmənin olması üçün bilik, tələbat, məqsəd və hədəflərin əlaqələndirilməsi lazımdır. Əks təqdirdə bilik öyrənilməz, əzbərlənər.

Əgər öyrənmədə əzbər varsa, eşidilən, oxunan, danışılan biliklərin çox azı yaddaşımızda qalar. Ancaq öyrəndiyi biliyin gələcəkdə nə işə yarayacağını bilən öyrənən niyə öyrəndiyini kəşf edərək, özünə xas xatırlama yollarını, məlumatları əlaqələndirməyi öyrənəcək, analiz, sintez və münasibət bildirə bilmə bacarığını da inkişaf etdirəcək və öyrənməyi öyrənəcək.

Köhnə öyrətmə üsullarına görə hər şey əsasən, müəllimə görə planlaşırılsa, müasir üsullarda və öyrənməyi öyrənmədə öyrənən mərkəzə qoyulmuş, müəllimə, artıq rəhbərlik etmək, öyrədərkən öyrənmək məsuliyyəti yüklənmişdir. Öyrənmə və öyrətmə haqqındakı yeni məlumatlara görə öyrənmə barmaq izi kimi insanın şəxsinə xasdır, hər kəsin öyrənmə üsulu, sürəti və bacarığı fərqlidir və uyğun öyrənmə imkanı təşkil olunduqda öyrənə bilməyəcək kimsə yoxdur.

İnsanın müstəqil şəkildə öyrənə biləcəyi ideyası ilə çıxış edən fransız alim, hüquqşünas Joseph Jacotot fəaliyyəti dövründə təlimdə “müstəqilləşdirmə” metodunu kəşf etmiş, bu üsulla dilini bilmədiyini tələbələrə işləməyə başlamışdır. “Müstəqilləşdirməyə təlim axmaqlaşdırır” deyən Jacototun metodunun təməl prinsipləri bunlardır:

1. Hamı bərabər zəkaya sahibdir;
2. Hər insan Tanrıdan öz-özünə öyrənmə qabiliyyətini almışdır;
3. Hər şey hər şeyin içindədir;

J.Jacotota görə bu metodun əsasında iradə dayanırdı ki, bunun sayəsində insan öz arzusu ilə, bir müəllimin birbaşa təsiri olmadan da öyrənə bilər [4, s.19]. Deməli, öyrənmədəki ən önəmli faktorlardan biri də güclü iradəyə sahib olmaq, bu iradəni məqsədimizə çatmaq yönündə düzgün istiqamətləndirməkdir. İradə qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün fəaliyyət zamanı rast gəldiyimiz çətinlikləri aradan qaldırma prosesi olub, bizi həm təhrik edər, həm də ləngidər bilər [2, s.206]. Fabriklərdə işıqlar sönərkən generator necə dövrüyə girirsə, insanda da istək olmayanda iradə gücü meydana çıxmalıdır ki, məhz bu yolla davamlı irəliləmə mümkündür.

Bütün qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, insan hər şeydən öncə öyrənməsinin məqsədini müəyyənləşdirməli, bu məqsədi düzgün şəkildə dərk etməli, motivasiya ilə çıxdığı yola, iradə gücü ilə davam etməlidir. Müasir təhsil sisteminin üzərinə düşən ən önəmli vəzifə isə insanın çıxdığı bu yolda ömür boyu, uğurla addımlaması üçün onu düzgün işıqlandırması, doğru istiqamətləri, cığırıları göstərməsidir. Dünyanın ən inkişaf etmiş təhsil sistemlərinə nəzər yetirsək, onların öncə təlim işinə düşüncələri dəyişmək, öyrənmənin nə üçün önəmli olduğu fikrini mənimsətməklə başladıklarını görürük. “Niyə öyrənməliyik?”sualına şəxsin verdiyi cavab əslində onun fəaliyyətinin təməlinin, bünövrəsinin sağlamlığının göstəricisi və gələcək fəaliyyətinin stimuludur.

Amerikalı futuroloq, sosioloq Alvin Tofflerin belə bir fikri var: “Gələcəyin cahili,oxumayan insan deyil, necə öyrənəcəyini bilməyən insan olacaqdır”. Əslində, təkcə təlim prosesi deyil, ətrafımızdakı hər şey insan üçün bir öyrənmə qaynağıdır. Gördüyü hadisələr, oxuduğu kitablar, izlədiyi filmlər, tanıdığı insanlar, qurduğu münasibətlər və s. bu və ya digər dərəcədə öyrənmə mənbəyi ola bilər. Yetər ki, insan bu mənbələrdən doğru istifadə etməyi bacarsın.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə.Psixologiya. Bakı, 2009.
2. Həsənlı S.Psixologiya. Bakı, 2013.
3. Həsənlı O., Camalov K.Sosial psixopedaqogikada istedadlı uşaqlar problemi. Bakı, 2011.
4. Jacques Ranciere: Cahil Hoca.
5. İkinci, A-2005; Bilgi toplumunda eğitimin anahtar kavramıaa:öyrənməyi öyrənmə
6. <https://news.milli.az>
7. <http://www.kulturdersanesi.com>

THE IMPORTANCE OF LEARNING TO LEARN IN PERSONAL DEVELOPMENT

Abstract: This article reflects the urgency of the issue of learning in our time, when science and technology are developing, the knowledge system is increasing day by day, the importance of the learning process in the development of personality. Historically, a number of philosophers and educators noted the learning process, the relationship between the parties. Attitudes towards learning from an early age, changes in this relationship over time. The essence of learning, the process of perception, goals, motivation and will in this process are also shown. The differences between the old and new education systems, the needs that create this difference are given. The study of learning, the requirements of modern times, the role and place in the development of personality have been studied.

Key words: learning to learn, development, learning, learner, teacher, knowledge

SƏKİNƏ VƏLİYEVƏ
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistrant, TSPX, II kurs
Elmi rəhbər: K.Əhmədova

QIYMƏTLƏNDİRİLMƏDƏ OBYEKTİVLİYİN TƏMİN OLUNMASININ PEDOQOJİ-PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Məqalədə qiymətləndirmədə obyektivliyin təmin olunmasının pedoqoji-psixoloji əsasları açıqlanmışdır. Göstərilmişdir ki, qiymətləndirmə ilk növbədə şagirdə müsbət emosiyalar yaratmalıdır. Müasir təlimdə müəllim şagirdin səhvlərini deyil nailiyyətlərini vurğulamalı, cəzadan çox müsbət emosiyalar verməlidir. Həminin məqalədə kəmiyyətə qiymətləndirmə ilə yanaşı, keyfiyyətə də qiymətləndirmənin şagirdlərin psixologiyasına göstərdiyi müsbət cəhətlərdən bəhs edilmişdir.

***Açar sözlər:** obyektiv, kəmiyyətə, keyfiyyətə, qiymətləndirmə, təhsil, təlim, nailiyyətlər*

Son illər respublikamızda bütün sahələrdə olduğu kimi təhsildə də, sözün həqiqi mənasında, böyük islahat proqramı həyata keçirilir və cəmiyyətdə baş verən köklü dəyişikliklər milli təhsil sistemində öz əksini tapır. Təhsil müəssisələrində təlim-tərbiyə prosesinin ayrılmaz hissəsi olan təlim-tərbiyə işinin qiymətləndirilməsinin aktuallığına, təlim-tərbiyə prosesinin qiymətləndirilməsi anlayışının şərhinə, prosesin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilərin müəyyənləşdirilməsinə çox böyük ehtiyac vardır. Bu səbəbdən təlim-tərbiyə prosesinə və onun iştirakçılarının işinin qiymətləndirilməsinə müasir tələblər baxımından yanaşaraq, bunların təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsirini öyrənmək böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan təhsil sisteminin getdikcə dünya təhsil sisteminə inteqrasiyası, elmi-texniki inqilab, fərdi kompüterlərin tədris prosesinə daxil olması elə bir vəziyyət yaratmışdır ki, təhsil müəssisəsinin hansı səviyyədə işləməsi və gələcək fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması, təhsil müəssisəsində təlim-tərbiyə prosesinin iştirakçılarının fəaliyyətinin vaxtında qiymətləndirilməsi ilə müəyyən ediləcəkdir [1, s.300]. Qeyd etmək lazımdır ki, təlim-tərbiyə işinin qiymətləndirilməsi problemi o qədər də sadə və asan iş deyildir. Bu səbəbdən öyrənmələrin bilik səviyyələrinin müəyyənləşdirilməsi, onun düzgün qiymətləndirilməsi tarixən pedoqoqları düşündürmüş, bu sahədə müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürmüşdülər. Hələ XVII əsrdə böyük çex pedoqoqu Y.A.Komenski “Böyük didaktika” əsərində aqlın pillələrini (biliyin səviyyələri) belə izah etmişdir. “Şeylərin başa düşülməsinin də üç pilləsi vardır. Birinci pillədə nələrin olduğunu, yəni tarixi şəkildə qavrayırıq. İkinci pillədə biz nə var və nə üçün var olduğunu, yəni elmi şəkildə qavrayırıq; üçüncü pillədə isə biz istidləlin köməyi, yəni dərrakə ilə qavrayırıq; hər hansı bir şeyin əsasını nəzərdən keçiririk, belə ki, özümüzdən hətta o, növdə yeni şey fikirləşib tapa bilirik. Məsələn: əgər bir adam kompasın nədə işlədilməsini bilir və ancaq təcrübə ilə ondan istifadə edilməsini bacarırsa o, biliyin birinci pilləsində durur. Lakin əgər o, bu cür qurulmuş kompasın əsasını da bilirsə, ikinci pillədədir. Nəhayət o, kompasın yeni növünü düşünüb tapa biləcək səviyyə çatmışsa o, üçüncü pillədə durur.

Deməli, burada deyilənlərdən aydın olur ki, öyrənmələrin bilik səviyyələrini müəyyənləşdirmədən biz onları obyektiv qiymətləndirə bilmərik. Qiymətləndirmənin əsas problemlərindən biri obyektiv qiymətləndirmənin təmin edilməsinin çətinliyidir: tədris prosesinin real tənzimləyicisi olmaq üçün qiymətin obyektivliyinə şagird əmin olmalı, onun nəyə görə verildiyini dəqiq təsəvvür etməlidir.

Qurani-Kərimdə yazılıb: “tərəzini düz tutun düz çəkin”. Tərəzi doğruluğun, düzlüyün, obyektivliyin təmin olunması üçün vasitədir. Lakin tərəzi və tərəzi daşları yeganə ölçü vasitəsi deyil. Uzunluğu, həcmi ölçmək üçün də başqa ölçü vasitələri var. Gəlin düşünək! Bütün bunlarla təhsilin keyfiyyətini ölçmək mümkündürmü? Əgər mümkün deyilsə onda necə ölçək?

Bütün şagirdlərin müvəffəqiyyətlə oxuya bilməsi və öz imkanlarını aşkara çıxarması üçün müəllim və tədris prosesinin başqa iştirakçıları tərəfindən nailiyyətlərə həvəsləndirən dayağın olması, qiymətləndirmənin obyektiv olması, onların xeyirxahlığının, şagirdin uğrunda şəxsən maraqlı olmasının əhəmiyyəti az deyildir.

Təhsil prosesində qiymətləndirmənin həm öyrədənlər üçün, həm də öyrənənlər üçün pedoqoji-psixoloji əhəmiyyəti böyükdür. Qiymətləndirmə ilk növbədə şagirdə müsbət emosiyalar yaratmalıdır. Müasir təlimdə müəllim ən çox şagirdlərin səhvlərini deyil, nailiyyətlərini vurğulamalı, cəzadan çox dəstək verməyə arxalanmalıdır. Qiymətləndirmə “Səhv cavablar olmur, sadəcə, onlar müxtəlif olur” prinsipi əsasında qurulur. Çox vacibdir ki, müəllim səhv cavaba “Sən düz demirsən” əvəzinə “Bir daha fikirləş”, “Bu maraqlı fikirdir, lakin sualımız başqadır” kimi əks-əlaqə yaratsın. Cəzalandırmağa gəldikdə isə, müəllim çalışmalıdır ki, aqressiv cəzanın əvəzinə şagirdə həm özünün, həm də sinifin münasibətini çatdırsın və bununla onda müsbət münasibət qazanmaq ehtiyacını canlandırsın [4, s.31].

Müasir təlimdə şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirmə obyektləri sırasına daha biri də şagirdlərin şəxsi keyfiyyətləri (məsələn, biliyə yiyələnmək həvəsi, sosial keyfiyyətlər, yaradıcılıq keyfiyyətləri, mənəvi keyfiyyətlər və s.) əlavə olunur. Ənənəvi olaraq şagirdin təlim nəticələrini müəyyən edən şəxsi keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi sistemi mövcud deyildir. Daha təəccüblüsü budur ki, təlimin məqsədlərini əks etdirən ənənəvi sənədlərin hamısında şəxsiyyətin təlim və tərbiyə prosesində formalaşmalı olan müxtəlif keyfiyyətləri haqqında danışılır. Ola bilsin bu onunla əlaqədardır ki, şəxsi keyfiyyətlərin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi praktiki olaraq həyata keçirilməsi çətin olan bir məsələdir. Buna baxmayaraq bilik, bacarıq və vərdişlərlə yanaşı, şəxsi keyfiyyətlərin qiymətləndirilməsinin nəticələrinin də nəzərə alınması təlim prosesinin yekunları haqqında tam təsəvvür yaratmağa imkan verə bilər. Müasir təlimdə bu istiqamətdə müəyyən irəliləyiş vardır.

Gündəlik qiymətləndirmə (formalaşdırıcı) həm şagird, həm də müəllim üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Dərslərdə aparılan qiymətləndirmə zamanı şagirdə təsadüfi, gözlənilməz şəraitlərdən müdafiə olunma hissi yaranır. O, daha yaxşı nailiyyətlər əldə etmək imkanı əldə edir. Müəllim üçün imkan yaranır ki, tədris materialının qavranılmasında fraqmentarlığın qarşısını alsın. Eyni zamanda, şagirdlərin öz nəticələrini təkmilləşdirmək həvəsi təlimin keyfiyyətini artırır.

Yuxarıda göstərilən çatışmazlıqlar cari dərş fəaliyyətinə görə verilən cəmləyici qiymətdən fərqli olaraq dəyişən olub təkrar cavabla düzələ bilən formalaşdırıcı qiymət vasitəsilə aradan götürülür. Əgər şagirdin onu qane etməyən qiyməti düzəltməyə hüququ varsa, bunun sayəsində əldə olunan psixoloji nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- Təsadüfi xoşagəlməz hallardan qorunma hissi;
- Daha yaxşı nəticələr əldə etmək imkanı;
- Özünü təkmilləşdirməyə, nailiyyətlərini yaxşılaşdırmağa həvəs;
- Özünə sabit müsbət münasibət;
- Seçim azadlığı və öz hərəkətlərinə görə məsuliyyət hissi.

Müəllim üçün qiymətləndirmə üzrə örnəklər

1. İstənilən kursant - istər o, yaxşı və ya pis oxuyan, istər hərəkətli və ya astagəl, istərsə də güclü və ya zəif olsun, hörmət və məhəbbətə layiqdir. Onun dəyəri özündədir.

2. Yadda saxlayın ki, kursant heç də başdan-başa çatışmazlıqdan, zəiflikdən, uğursuzluqdan ibarət deyil. Buna baxmayaraq onun öz qüruru var, sadəcə olaraq, onu görməyi bacarmaq lazımdır.

3. Tərif kursantdan əsirgəməyin. Yalnız icraçını tərifləmək, işin yerinə yetirilməsini tənqid etmək lazımdır. Kursantı şəxsən tərifləyin, tənqid edəndə isə heç bir fərq qoymayın.

4. İstənilən kursanta artan tələbləri, əvvəlcədən də olsa, tərif etməklə başlayın.

5. Kursantin qarşısına onun çata biləcəyi məqsədlər qoyun.

6. Kursant başa düşməlidir ki, onu nəyə görə cəzalandırırlar.

7. Uğursuzluqları üzə vurmayın, irad tutmayın. Kursantın özü haqqında müsbət təsəvvürə malik olması çox mühümdür-bunsuz psixi sağlamlıqdan və normal inkişafdan söhbət gedə bilməz.

8. Əgər, kursanta qiymət verməyi çox istəyirsinizsə, bu qiymətləndirmə mütləq keyfiyyət baxımından olmalıdır. Kursantın təbii inkişaf rejimində düz və ya səhv cavab, qərar anlayışlarına yer yoxdur. Qoy kursantlar cəzalandırılmaqdan qorxmadan, hətta, gördükləri iş bəzən alınmasa belə özlərini bacardıqları və istədikləri kimi göstərsinlər.

9. Münasib olmayan şəraitdə onları başqası ilə müqayisə etməyin, ona başqasını nümunə göstərməyin. Mühüm olan-onun nailiyyətlərinin nəticəsi yox, daxili azadlığı, emosional rifahıdır.

Bunlar qənaətbəxş nəticənin təminatlarıdır. Kursantlar özləri-özlərinə nümunə seçəcəklər, ürəkləri kimi istəsə onu.

10. Kursantlara qarşı diqqət və simpatiyani həddən ziyadə formada göstərməyin. Bunun ziyanı ola bilər. Çünki belə münsəibətə alışıms kursant ondan azacıq mərhum olduqda, narahatlıq keçirir, ona qarşı münsəibətin dəyişməsində özünü günahkar sayır.

11. Kursantı sözlərdən istifadə etmədən həvəsləndirmə və cəsərləndirmə üsullarına da müraciət edin-bunlar təbəsüm, əl sıxma, dostcasına çiyinə vurma və s. ola bilər.

Təsüf ki, təlim prosesində qiymətin rolu o dərəcədə böyükdür ki, o, yeganə təlim motivinə çevirilmək dərəcəsinə çatmışdır. Halbuki, qiymət ilk növbədə öyrənən üçün özünüqiymətləndirmə və özünənəzarət vasitəsi kimi çıxış etməlidir. Özünü qiymətləndirmə vərdişləri yaratmaq üçün sinif və müəllimin iştirakı ilə qiymətin şagirdin özü tərəfindən qoyulmasını və eləcə də, şagirdlərin bir-birinin işinə qiymət qoymasını tətbiq etmək olar. Bununla, yarış həvəsinin oyaılması, təbii nailiyyət təlabatının (yəni daha yüksək bilik zirvələrinə qalxma istəyi) formalaşması mümkün olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Mehrabov A. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı, 2007.
2. Süleymanova A. Təhsilin əsasları. Bakı, 2014.
3. Veysova Z. Fəal (interaktiv) təlim.UNİCEF, 2009.
4. İbrahimov F., Hüseynzadə R. Pedoqogika. I cild. Bakı, 2013.

Sakina Veliyeva

THE PEDAGOGICAL -PSYCHOLOGICAL BASIS OF PROVIDING THE OBJECTIVITY IN THE ASSESSMENT

Abstract: The article publishes the pedagogical bases of the pedagogical -Psychological basis for the assessment of the objectivity. It was shown that the assessment must first create positive emotions in the student. In modern training, the teacher should emphasize the disciples of the student, but to emphasize their achievements, give very positive emotions. Along with a qualitative assessment in the article, the article also spoke about the positive aspects of the evaluation of students to psychology.

Key words: objective, quantitative, qualitative, evaluation, education, training, achievements

SEVİNC MƏMMƏDOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Magistrant, Təhsildə qiymətləndirmə, I kurs
mamedovas778@mail.com
Elmi rəhbər: dos.T.Xəliliov

TEKNOLOGİYANIN PEDAQOGİKADA TƏTBİQİNƏ DAİR

Burada biz texnologiyanın insan həyatında və ən əsas da təhsildə rolundan bəhs etmişik. Texnologiyanın təhsil sahəsinə təsiri danılmazdır. Texnoloji biliyə sahib kadrlar yetişdirmək uğurlu gələcək deməkdir. Burada isə məktəblərin təchizatı və dərs prosesində istifadə vacib rol oynayır.

Açar sözlər: texnologiya, pedaqogika, təhsil, kompüter, müəllim

Müasir dünyada elm və texnologiya zaman keçdikcə daha da inkişaf edir. Yeni təhsil ehtiyacları yaratmaqla bərabər, təhsil tətbiqlərinə yeni imkanlar təqdim edilir. Bildiyimiz kimi, kompüterlər ilk öncə hərbi məqsədlər üçün yaradılmışdır, bu gün isə bu texnoloji avadanlıqdan demək olar ki, bir çox sahələrdə istifadə edilir. Kompüter texnologiyası, o cümlədən internetin insanlara təsiri ilə bərabər təhsilə, səhiyyəyə, mədəniyyətə və s. sahələrə də təsiri danılmazdır. Elmi dövrüyəyə təlim texnologiyasının daxil olması XX əsrin 60-cı illərinə təsadüf edir.

Tədris prosesində texniki vasitələrdən istifadədən öncə təlimdə texnoloji vasitələrdən istifadə anlayışı yaranmışdır. Zaman keçdikcə isə tərbiyə sahəsinə nüfuz etmiş, sonda isə pedaqogikaya pedaqoji texnologiya ifadəsi kimi daxil olmuşdur. Ümumiyyətlə, pedaqoji texnologiyaya mahiyyətə təlim-tərbiyə prosesinin layihələndirilməsinin sistemli metodu kimi yanaşılır. Texnologiyanın pedaqogikada istifadə edilməsi elə bir prosesdir ki, burada təlimin, təhsilin səmərəli, düzgün, yeni, uğurlu metodlarından istifadə edərək perspektivli şəxslər yetişdirilir.

Təlim prosesinə yeni baxışlardan biri də pedaqoji texnologiyadır. Təlimə texnologiyanın gətirilməsi ilə bağlı ziddiyətli fikirlər olub. Bir qrup alimlər bu tədqiqata qarşı çıxmış, digərləri isə qəbul etmişdir. Qəbul etməyən alimlərin fikrincə yalnız insan biliklərini digər insana öyrədə bilər. Lakin texnologiya bunun əksini sübut edir. Fikir ziddiyətinin olmasına rəğmən bu gün texnologiya pedaqogika üçün zəruri sayılır. Eyni zamanda pedaqoji səmərəliliyin artmasında texnologiyanın rolu danılmazdır.

Pedaqoji prosesi təşkil edən texnologiya mövcuddur. Bu texnologiya isə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan 3 texnologiyayı özündə birləşdirir: 1) məzmun yaratma texnologiyası, 2) maddi vasitələr texnologiyası, 3) fəaliyyət texnologiyası.

Bir-birindən predmetlərinə görə fərqlənən bu texnologiyalar müəllimin fəaliyyəti prosesində qarşılıqlı əlaqəyə girirlər.

Pedaqoji texnologiya dedikdə isə hazır şəkildə optimal didaktik proseslər anlaşılır. Yeni təhsil sisteminə keçidin əsası məhz texnologiyanın təlimə tətbiqidir. Yeni təlim texnologiyası tədris zamanı texnoloji vasitələrdən istifadəni mütləq sayır. Pedaqogikada texnologiyadan istifadə mərhələli diaqnostikanı və idarəçilik baxımından nəticələri korrekt etmək üçün əlverişlidir.

Pedaqoji proses elə bir prosesdir ki, müəyyən prinsiplər sistemi üzərində qurulur. Pedaqoji texnologiya isə bu prinsiplərin ardıcıl həyata keçirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Pedaqogikada texnologiyalardan istifadə xarici və daxili təsirlərin məcmusudur.

Pedaqoji texnologiyalar anlayışına eyni zamanda təlim texnologiyaları və tərbiyə texnologiyaları adları altında rast gələ bilərik. Bu texnologiyaların ən əsas əlamətləri bunlardır:

1. Pedaqogikada texnologiya konkret pedaqoji plan üçün nəzərdə tutulur. Nümunə kimi biliklərin verilməsi prosesinin texnologiyası, şəxsiyyətin inkişafı texnologiyası və s. göstərə bilərik.

2. Pedaqoji işlərin, əməliyyatların, kommunikasiyaların texnoloji ardıcılığı məqsədəuyğun olaraq sıralanır.

3. Texnologiya müəllim ilə şagirdin qarşılıqlı fəaliyyəti prosesidir. Bu fəaliyyət zamanı fərdiləşdirmə və diferensiallaşdırma kimi prinsiplər nəzərdən qaçmır.

4. Pedaqoji texnologiya müəllimlər tərəfindən şagirdlərə öyrədilməli, proses zamanı isə yaş qrupları nəzərə alınmalıdır.

Pedaqoji fəaliyyət zamanı nailiyyətlərin olması müəllimin pedaqoji texnologiya biliklərinin səviyəsindən çox asılıdır. Müəllim və şagirdlərin pedaqoji texnologiyaya aid biliklərə sahib olması, onları təhsil sahəsində konseptual problemlərin həllində və fərqli məzmunlu layihələrin həyata keçirilməsində daha aktiv iştirakçıya çevirir. Daha uğurlu gələcək üçün pedaqogikaya texnologiyanın tətbiq edilməsi məqsədəuyğun hesab olunur.

Sevinj Mammadova

APPLICATION OF TECHNOLOGY IN PEDAGOGY

Abstract: We spoke about the role of technology in human life and in the most basis. The impact of technology in the field of education is undeniable. It means a successful future to train personnel with technological knowledge. Here, using schools in the supply and curriculum plays an important role.

Key words: technology, pedagogy, education, computer, teacher

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN TƏLİM FƏALİYYƏTİNƏ HAZIRLIĞINDA DİDAKTİK OYUNLARDAN İSTİFADƏNİN ƏSASLARI

Didaktik-tədris oyunlarından uşaqlar məşğələ və müstəqil işlərində istifadə edirlər və beləliklə, didaktik tədris oyunları məktəbəqədər yaşlı uşaqların fəaliyyətində əsas yer tutaraq biliklərin mənimsənilməsinə, möhkəmlənməsinə, dərinləşməsinə və onların üsullarına fikri əməliyyatlara yiyələnməsinə kömək edir. Təlim prosesinin səmərəsi müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı fəaliyyətindən asılıdır. Didaktika bu əlaqənin şərtlərini, tənzimlənməsi yollarını araşdırır.

***Açar sözlər:** uşaq, məktəbəqədər, oyun, müəllim, fəaliyyət, tərbiyə*

Uşaq məktəbəhazırlıq qrupuna gələnə qədər ailədə müəyyən bilik bacarıq və vərdislərə yiyələnir. Ailənin uşağın ilk müəllimi kimi qəbul edilməsi gələcəkdə təlim-tərbiyə prosesinin məzmunlu qurulması, əlverişli münasibətlərin yaranması üçün vacib amildir. Valideyn və müəllimlərin ümumi səyləri uşaq haqqında məlumatların əldə olunmasına, uşağın davranışı, rəftarı, uşağın böyüməsi və inkişafı üçün daha əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəldilir.

Valideynlər və müəllimlər, məktəbəqədər yaşındakı oğlan və qızlar üçün öyrənmə prosesini təşkil etmək nə qədər çətin olduğunu bilirlər.

Uşağın inkişafında oyunların rolu onun sevimli əyləncəsi olmaqla bərabər, həm də onların əsas işidir. Məhz oyun zamanı uşaqda şəxsiyyətin formalaşması, sosiallaşma gedir. Oyun zamanı həm də uşağın mənəviyyəti formalaşır. Oyun – uşaq üçün ilk iradə məktəbidir. Məktəbəqədər dövrün 3-4 yaşında uşaqlar tək oyunlarla, 4-5 yaşında qrupla sadə və xüsusi qaydası olmayan uşaqlara 5-6 yaşında uşaqlarda isə qruplarla qaydalı oyunlara üstünlük verirlər.

Oyunlar uşaq cəmiyyətinin formalaşmasına, uşaqların öz aralarında ünsiyyət və əməkdaşlıq qurmalarına əvəzsiz kömək göstərir. Oyun zamanı görmə qabiliyyəti, görmə itiliyi yaxşılaşır, daha çox söz və ifadə yadda qalır. Bir sözlə, fəal oynayan uşaqda intellekt güclü inkişaf edir. Oynayarkən uşaq həm də hərəkət edir. Əgər uşaq dovşan, siçan, pişik və s. rolundadırsa, istər-istəməz bu heyvanların hərəkətlərini təqlid edir, böyük motorika inkişaf edir.

Məktəbəqədər yaş dövrü üçün oyunlar iki böyük qrupa bölünür:

– **Yaradıcı oyunlar;**

– **Qaydalı oyunlar;**

Yaradıcı oyunlar uşaqların özləri tərəfindən yaradılan oyunlardır. Uşaqlar həyatda gördükləri və müşahidə etdiklərini öz təsəvvürlərində canlandırmaqla oyunlar yaradırlar.

Qaydalı oyunlar isə müəyyən qaydalara tabe olduğundan, bu oyunların qaydalarını uşaqlar böyüklərin vasitəsilə öyrənib, oynayırlar. Alimlər tərəfindən oyunların bölgüsü müxtəlif olsa da, ümumən qaydalı oyunlar **mütəhərrik və didaktik** olmaqla iki növə ayrılır. Qaydalı oyunların əhəmiyyəti uşaqlara qaydalara əməl etməyi, qaydanı izləməyi və s. öyrədir. Bu gələcəkdə uşaqlarda həyatda rast gəlinən digər qaydaların əhəmiyyətli olması haqqında (məktəb qaydalarını, yol qaydaları və s.) anlayış yaradır.

Qaydalı mütəhərrik oyunlar uşaqların hərəki fəallığını təmin edir. Mütəhərrik oyunlara milli hərəki oyunlar, yarışlar və s. aid edilir.

Didaktik elementi mütəhərrik oyunlar da uşaqların nəinki hərəki, həm də idrakı fəallığı təmin edilir. Bu oyunlarda uşaqların qarşısında müəyyən hərəkətlər-topu tutmaq, yoldaşa çatmaq, ritmik hərəkəti və s. təkrar etmək tələb edən vəzifələr qoyulur.

Məktəbəqədər yaşlıların təlim formalarından biri də tədris didaktik oyun və məşğələlərdir.

Didaktika yunan sözü olub, öyrədən deməkdir. Didaktika indiyədək təlim və təhsil nəzəriyyəsi kimi başa düşülmüşdür. Əslində isə didaktika nəzəriyyə deyildir, pedaqogikanın ən sürətlə inkişaf etmiş sahəsidir.

Didaktik (öyrədici) oyunların şərti 3 növü var:

- oyuncaqlarla (müxtəlif əşyalarla);
- şifahi və ya sözlü (məsələn tapmacalarla);
- stolüstü çap oyunları (üzərində şəkillər olan lotolar, cüt şəkillər olan kartlar).

Oyun uşaqların tərbiyyəsi və onların tam inkişafı üçün bir vasitə kimi özünü göstərir. Mütəxəssislər oyunu məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün aparıcı fəaliyyət olaraq müəyyənləşdirirlər. Hər oyun növü özünəməxsus şəkildə lazımdır. Məsələn, yaradıcı oyunlar dizaynı sayəsində uşağın şəxsiyyətinin bütün cəhətlərini toplamağa imkan verir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda yeni fəaliyyət növü – oyun həlledici rol oynayır. Bu prosesdə uşaq oyun qaydalarına tabe olmaqla yanaşı, həm də oyunu başqa uşaqlarla həyata keçirməyə başlayır.

Qaydaları pozduğu üçün uşaq cəzalandırıla və ya düz oynadığı üçün mükafatlandırıla bilər. Oyun prosesində uşaq oyunun məqsədini, sujetini, oyunun vasitələrini və oyun davranışlarını mənimsəmiş olur.

Oyun fəaliyyətində uşaqların müəyyən ünsiyyət formaları da meydana çıxır. Uşaq öz yoldaşları ilə ünsiyyətə girmək üçün hərəkətlərini uzaqlaşdırmaq bacarığına, təşəbbüskarlıq və ünsiyyətlik kimi keyfiyyətlərə malik olmalıdır.

Oyun şəraiti və uşağın buradakı iştirakı onun əqli fəaliyyətinin və nitqinin inkişafına da müsbət təsir göstərir. Oyuna daxil edilmiş uşaq nitq vasitələri ilə ünsiyyətə girmək üçün müəyyən inkişaf səviyyəsinə malik olmalıdır. Bununla yanaşı, didaktik oyunlarda istifadə zamanı tərbiyyəçi uşaqlarına nitqini inkişaf etdirməyə, nitq qüsurlarını aradan qaldırmağa şərait yaradır.

Oyun öz mahiyyətində çox funksiyalıdır ki, bu uşağın qaldırılmasına və şəxsiyyəti inkişaf etdirməyə imkan verir. Ona görə də, növləri böyük olan didaktik oyunlar təhsil prosesi ilə sıx bağlıdır. Uşaqlar özlərinə çox xoşbəxtlik və xoşbəxtlik verən nəticələrə nail olurlar. Bu cür dərslər ətrafındakı dünyadakı qavrayışı genişləndirir, bunlara əlavə olaraq diqqət, məqsədəuyğunluq, maraq, sözün inkişafı və s. öyrədirlər.

Hansı didaktik oyunlar var?

Uşaqlar üçün didaktik oyunlar uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə aid müxtəlif kateqoriyalara ayrılır. Belə ki, preschoolers üçün aşağıdakı didaktik oyun növləri istifadə edilir:

Obyektlər (oyuncaqlar) ilə oyunlar - fərqli obyektlərlə hərəkət etmək və onlarla tanış olmaq üçün necə lazım olduğunu göstərin. Beləliklə, uşaqlar rəng, forma öyrənirlər.

Board oyunları, plan “lotto”, “domino” - onlar sayəsində danışma, riyazi qabiliyyət, diqqət və məntiq inkişaf etdirmək mümkündür.

Sözlərlə oyunlar - obyektləri təsvir etməyə imkan verir, əlamətləri qeyd edir. Uşaqlar təsvirlə obyektləri təxmin edir, aralarında fərqlər və oxşarlıqlar axtarmaq.

Uşaqlarla işləyərkən, didaktik oyunlar və didaktik məşqlərdən istifadə etmək lazımdır, lakin bu və ya digərini cəlb etməklə didaktik tapşırıqları həll etmək daha məqsədəuyğun olduqda nəzərə alın. Didaktik oyun və məşqlərin didaktik olaraq uşaq bağçası sistemində daxil edilməsi, duyğu və zehni tərbiyyənin imkanlarını xeyli genişləndirir. Bu, ümumilikdə dərsləri yaxşılaşdırmağa imkan verir, çünki bacarıq və bilikləri birləşdirmək və formalaşdırmaqda vacib vəzifələr didaktik oyun və məşqlərdə yerinə yetirilə bilər.

Didaktika aşağıdakı suallara cavab axtarır: nəyi öyrətməli, necə öyrətməli, hansı həcmdə öyrətməli, harada öyrətməli və kim öyrətməli? Hələ vaxtilə M.F.Axundov Həsən bəy Zərdabiyə yazdığı məktubunda göstərirdi: “Sən hər qəzetində biz müsəlman tayfasına elmin fəzilətini və səmərətinə zikr edib, bizə hey təklif edirsən, elm öyrənin... bizə de görək, elmi harada öyrənək və kimdən öyrənək və hansı dildə öyrənək?” Göründüyü kimi, Mirzə Fətəli xalq məktəblərinin üç başlıca probleminə toxunurdu: “Harada öyrənək” deyərəkən məktəblərin azlığını, “kimdən öyrənək” deyərəkən

müəllim məsələsini, pedaqoji kadrların çatışmadığını, “nə dildə öyrənək” deyərkən məscid məktəblərində ərəb-fars dilinin hakim olduğunu, doğma ana dilində dərs keçilmədiyini nəzərdə tuturdu. Deməli, təlimin, təhsilin səmərəli təşkili üçün zəruri şərait olmalıdır.

Təlimin bir oyun forması kimi didaktik oyun çox mürəkkəb bir hadisədir. Didaktik oyunda dərslərin təhsil mahiyyətindən fərqli olaraq, iki prinsip eyni vaxtda fəaliyyət göstərir: təhsil, idrak və oyun, əyləncəli. Buna uyğun olaraq, eyni zamanda müəllim, oyunda iştirak edən müəllim və iştirakçı uşaqları öyrədir və onlarla birlikdə oynayır, uşaqlar isə oynamaqla öyrənirlər

Oyun – elə fəaliyyət növüdür ki, onun nəticəsində heç bir maddi və mənəvi məhsul əldə edilmir (yaşlıların və uşaqların işgüzar və quraşdırma oyunlarından başqa). Oyun ən çox əyləncə xarakteri daşıyır, istirahət məqsədi güdür. Oyunun məqsədi “fəaliyyətin” köməyi ilə əldə ediləcək praktik nəticələr deyil, yerinə yetiriləcək “fəaliyyətin” özü olur.

Didaktik oyunlara gəldikdə bu cür oyunlar öyrətmə xarakteri daşıyır. Məsələn, “nə yerini dəyişmişdir?”, “səsindən tanı” tipli oyunların köməyi ilə uşaqlarda müşahidəçilik, dəqiq qavrama imkanları inkişaf etdirilir [3, s.103]. Didaktik oyunlar uşaqlarda müşahidə etmək və qazanmaq bacarığı yaradır.

Məktəbəqədər yaş dövrünün sonuna yaxın oyun fəaliyyətinin içərisində gələcək aparıcı rola malik olacaq təlim fəaliyyətində əmələ gəlməyə başlayır. Uşaq oyun qaydalarını yerinə yetirərkən özü də hiss etmədən elementar təlim hərəkətlərini mənimsəyir. Oyun zamanı uşaqlarda mehriban əhval-ruhiyyənin əməkdaşlıq münasibətlərinin formalaşmasına şərait yaradır.

5 yaşına qədər uşağa başlıca təlim metodu oyundur. Oyunun köməyi ilə biz təlimi şən, cəlbədicə və uşaqlar üçün həyati zəruri bir prosesə çeviririk. Oyun uşaqların həyatıdır, çünki uşaqlar, o bitməz tükənməz enerjiləri ilə gördükləri hər bir fəaliyyəti oyun olaraq tamamlayırlar. Uşaq sevdiyi oyunları yalnız həmyaşdları ilə deyil, eyni zamanda valideynləri ilə oynamağı da çox sevir. Valideynlə birlikdə keçirilən oyunlar uşaq-valideyn münasibətlərinə müsbət təsir edir, onların ünsiyyətini, sevgi bağını daha da möhkəmləndirir. Bu da uşaqda daha güclü özgüvən hissi oyadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı, 2002.
2. Çələbiyev N.S. Təhsil sistemində psixoloji xidmət. Bakı, 2008.
3. Seyidov S.İ. və Həməzeyev M.Ə. Ümumi psixologiya. Bakı, 2014.
4. Həsənlı S. Psixologiya. Bakı, 2013.
5. Xəlilov H. Uşaq və yeniyetmələrin inkişafının sosial-psixoloji məsələləri. Bakı, 2010.

Aymen Jalilova

TO EDUCATIONAL ACTIVITIES OF PRESCHOOL CHILDREN BASICS OF USING DIDACTIC GAMES IN PREPARATION

Abstract: Didactic-educational games are used by children in their lessons and independent work, and thus didactic educational games focus on the activities of preschool children and help them to acquire, strengthen, deepen knowledge and master their methods of mental operations. The effectiveness of the learning process depends on the interaction of teachers and students. Didactics examines the conditions of this relationship, ways to regulate it.

Key words: child, preschool, game, teacher, activity, upbringing

GÜLTƏKİN QULİYEVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistrant, TSPX, II kurs
gultekin.quliyeva@20gmail.com
Elmi rəhbər: p.ü.f.d., dos.S.Hacıyeva

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞ DÖVRÜNDƏ MONTESSORİ TƏLİMİ

Məktəbəqədər təhsildə bir çox təlim üsullarından istifadə edilir. Həmin üsullarından biri də Montessori təlim metodudur. Montessori təlimi, uşağa mərkəzləşmiş bir sistem olduğuna görə istifadə edilən materialların xüsusiyyətləri və təlim sistemi anlayışı ilə birbaşa uşağın inkişafını dəstəkləyir. Maria Montessori tərəfindən təkmilləşdirilən bu təlim üsulunda uşaqlar həqiqi materiallarla işləyir və bu materiallar uşaqların inkişafını dəstəkləməkdədir. Məqaləni yazmaqda məqsəd yüz ildən çoxdur ki, mövcud olan və dünyadakı bir çox təşəbbüskar beyinlərin də vaxtilə təlimini aldığı Montessori təhsil metodunun məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla təlim fəaliyyətləri, təlimin təşkil olunduğu siniflərin ümumi quruluşu və istifadə edilən materiallar haqqında tədqiqatlar aparmaqdır.

***Açar sözlər:** təhsil, məktəbəqədər dövr, montessori təhsili, montessori fəaliyyətləri*

Məktəbəqədər təlim uşağın dünyaya gəldiyi gündən ibtidai təhsil aldığı günə qədər keçən illəri əhatə edən və uşaqların sonrakı həyatında önəmli rol oynayan fiziki, motor qabiliyyətləri, sosial-emosional, zehni dil və nitqin inkişafının böyük qisminin tamamlandığı, verilən təlimlə formalaşdığı inkişaf və təlim müddətidir. Uşaq dünyaya gəldiyi gündən sürətlə öyrənməyə başlayır. Məktəbəqədər dönmə isə öyrənmənin ən sürətli olduğu dönmədir. Bu dövrdə qazanılan vərdişlər bütün həyat boyu davam edir və bu illər uşağın inkişafı üçün ən önəmli illərdir. Uşaqlıq dönməsində qazanılan davranışların böyük bir qismi, fərdin şəxsiyyətinin quruluşunu, xarakterini, vərdişlərini, inanclarını və s. formalaşdırır. Bu dövrlərdə qazanılan xüsusiyyətlər sonrakı illərdə dəyişməkdən çox eyni istiqamətdə inkişaf edir. Uşağın inkişafının dəstəklənməsində ailə ilə yanaşı, təhsil nəzəriyyəsinin də rolu böyükdür. Məktəbəqədər təhsil müəssisələri fərqli təlim proqramlarından istifadə edir. Bu təlim proqramlarından biri də Montessori təlim proqramıdır. Montessori təlimi bir çox ölkənin təhsil sistemində tətbiq edilən təlim üsulu olmaqla yanaşı, Azərbaycanda da Montessori təlimi verən məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı getdikcə artırmaqdadır. Montessori təlimi 1870-ci ildə İtaliyada dünyaya gələn Maria Montessori tərəfindən yaradılmışdır. Maria Montessori 1896-cı ildə Roma Universitetinin tibb fakültəsinin məzunu olaraq, ölkəsinin ilk həkim qadını ünvanını əldə etmişdir. Assistent həkim işləyərkən bir tərəfdən də elmi tədqiqatlarla məşğul olub, xüsusən də uşaqların necə öyrəndiklərini analiz etmişdir. Akademik fəaliyyətini insan bədənindən insan zehninə yönləndirən Montessori, Roma Universitetində antropologiya üzrə professor olarkən həyatını uşaqların təliminə həsr edərək, bu dövrdə təkə təlimlə maraqlanmağa başlamışdır. Montessorinin bu metodu yaratmaqda ən böyük səbəbi isə uşaqlıq dönməsinin özünə xas xüsusiyyətləri olan bir dövr kimi görməsidir. Bu təhsil fəlsəfəsinə görə uşağı təkə bir yetkinin gözü ilə görmək yanlışdır. Yəni, Montessori uşaqların böyüklərdən çox daha fərqli qabiliyyətlərlə təchiz olduğunu iddia etmişdir. Belə düşünməyinin başlıca səbəbi isə uşaqlarla apardığı təbii müşahidələr olmuşdur [3, s.177]. Montessori təliminin məqsədi uşağın müstəqil olmağına şərait yaratmaq və inkişafını dəstəkləyən ən uyğun mühiti hazırlamaqdır. Bu yolla uşaqlar seçim etməkdə müstəqillik qazanır, hansı materialı istifadə edəcəyini seçərkən nəyi harda, necə edəcəyinə özü qərar verir, təlimlə problem həll etmək yaradıcı düşüncə ünsiyyət bacarıqları və s. vərdişlərə yiyələnir. Montessori təliminin məqsədi uşağı təkə məlumatlandırmaq deyil, uşağda tədqiqatçılıq və öyrənmək istəyini xaricə çıxarmaqdır. Montessori öz metodunu ilk dəfə 1906-cı ildə açdığı Uşaqlar evində (Casa dei Bambini) tətbiq etməyə başlamışdır. Bu metod başlanğıcda yalnız məktəbəqədər yaşlı uşaqlara tətbiq edilsə də, yavaş-yavaş digər təlim pillələrində də geniş formada tətbiq edilməyə başladı və Montessori metodunu tətbiq edən məktəblərin sayı dünyada mini keçdi [5, s.65-66]. Uşaqlarda özünəgüvən hissi, istəklərini rahat şəkildə dilə gətirmək və tətbiq etmək, müstəqil, yaradıcı, yardım etməkdən çəkinməyən, yardım istəməkdən utanmayan,

başqa insanlara hörmət etmək və həmrəy olmaq kimi başlıca insani keyfiyyətlərə əsaslanan Montessori təlimində məcbur etmə yöntəmi yoxdur. Montessori məktəbində uşaq montessori materialları ilə hər hansı fəaliyyəti öz-özünə və dostları ilə təkrar-təkrar cəhd edərək öyrənir. Montessor təlim fəlsəfəsinin məqsədi uşağın öz muxtariyyətini və emosional inkişafını dəstəkləyən ən uyğun mühiti təmin etməklə uşaqların sosial və emosional inkişafını dəstəkləyərək gələcək həyatlarında başqalarına, özlərinə hörmət edən məsuliyyət sahibi, cəmiyyətə uyğun fərdlər olmaqlarına kömək etməkdir. Montessoriyə görə uşaq, içi böyüklər tərəfindən doldurulacaq bir “boşqab” deyil. Montessori fəlsəfəsində uşağın fərdiyyəti ön plandadır. Hər uşaq, özünəxas bir inkişaf xüsusiyyətinə mənsub müstəqil bir şəxsiyyətdir. Uşaq heç vaxt məhdudlaşdırılmaz və tənqid edilməz. Montessori sinifində həqiqi materiallarla iş ön plandadır. Uşaqlar oynayarkən həm də, sinifin səliqə-sahmanının və əşyaların qorunmasının məsuliyyətini daşıyırlar. Montessori təlimi ilə uşaq diqqətli və müstəqil olmağı öyrənirlər. Montessori təliminin əsas prinsipi mənimsəyən ağıl prinsipidir. Mənimsəyən ağıl prinsipinin əsas məqsədi uşağın zehni fəaliyyətlərini aşkara çıxarmaqdır. Montessori təhsilində uşaq heç vaxt zehni müvəffəqiyyətlər qazanmağa məcbur edilmir. Uşağa əvvəlcədən hazırlanmış bir mühit və bu mühiti araşdırmaq üçün Montessori materialları verilir. Bu materiallar sayəsində uşağın inkişafı dəstəklənir. Materiallar sadə və çətin, konkret və mücərrəd bir tərzdə, uşaqların əlini uzadıb götürə biləcəyi və görə biləcəyi şəkildə təşkil edilmişdir. Beləliklə, müəllim uşağın səhvini demir, ancaq uşaq özü həqiqəti kəşf edir. Müəllim Montessori təhsili müddətində uşaqların təkbəşinə araşdırmalarına imkan verərkən uşaqları bir-birlərinə kömək etməyə təşviş edir. Rousseauya (2008) görə, uşağın ilk hərəkətləri ətrafdakı hər şeylə maraqlanmaq, gördüyü hər şeyi tutmaq və toxunmaqdır. Uşaq yalnız bu şəkildə düşünmə qabiliyyəti qazanır. Başqa sözlə, düşünməyi öyrənmək bədən fəaliyyətlərini həyata keçirmək və duyğu orqanlarını istifadə etməklə mümkündür. Buna görə də, uşağın düşünmə qabiliyyəti mühazirələr yolu ilə inkişaf etdirilə bilməz. Uşaq düşüncə qabiliyyətini yalnız özbaşına fəaliyyət göstərməklə inkişaf etdirə bilər. Aparılan bir sıra tədqiqatların nəticəsində Montessori təlimi alan uşaqların sosial cəhətdən uyğunlaşma prosesi Montessori təlimi almayan uşaqlardan daha yüksək olduğu, yaşadıkları dünyanı daha yaxşı tanıdıqları göstərilmişdir.

MONTESSORİ SİNİFİ VƏ MONTESSORİ MATERIALLARI

Montessori eyni sinifdə qarışıq yaşda uşaqların birlikdə təhsil almağını dəstəkləyən bir təhsil sistemidir. Kiçik uşaqlar materialları ilk dəfə istifadə etməyə başladığında, yaşlı və təcrübəli uşaqlardan öyrənə bilərlər və zaman keçdikcə, uşaqlar bu materialları istifadə edərək təcrübə qazanırlar. Montessori dərsləri standart olaraq təşkil edilir və istifadə olunan bütün materiallar Montessori dərslərində eynidir. Montessori dərslərində uşaqlar istədikləri işi edə bilərlər və istədikləri vaxt məktəbdəki digər sahələrdən istifadə edə bilərlər. Lazımi mühit uşağın istədiyi işi seçməsi üçün hazır saxlanılır. Montessori dərslərində materiallar uşağın fiziki xüsusiyyətlərinə uyğun dizayn edilir. Uşaqların hündürlüyünə uyğun yüngül, nisbi, hərəkətli mebellər, əl uzatmaqla əldə edilə bilən şkaflar, asanlıqla istifadə edilə bilən qıfıllar, asanlıqla açılan qapılar və divardakı asanlıqla çatıla bilən paltar asqıları - bu mühit uşaqda fərdi intizamı inkişaf etdirir. Hər materialdan biri olduğu üçün növbə ilə gözləmək, uyğun bir həll yolu tapmaq və istəklərini təxirə salmaq kimi çox vacib sosial bacarıqların izləməklə öyrənilməsi kimi dolaylı öyrənmə də dəstəklənir. Uşaq bir materialdan istifadə etmək istədikdə, dostlarının işləməsini gözləməlidir. Bu yolla uşaq başqalarının hüquqlarına hörmət etməyi öyrənir. Montessori materialları uşağa dünyanı araşdırmaq üçün imkanlar verir. Materiallar ölçülərdə və uşağın istifadəsi üçün təhlükəsiz şəkildə hazırlanmışdır, real xüsusiyyətlərə malikdir və yaradıcılığı dəstəkləmək üçün təsirli olur. Montessori materiallarının uşağa nümayiş etdirilməsində üç mərhələli təqdimatdan istifadə olunur. Üç mərhələli təqdimat, uşaqlara material təqdim etmə, anlama və istifadə prosesində rəhbərlik etmək üçün istifadə olunan əsas bir texnikadır. Hər bir materialın sabit bir yeri var və uşaq oynamaq istədiyi materialı özü seçməklə yanaşı oyun bitdikdən sonra əvvəlki yerinə geri qoyur. Bütün materiallar təmiz, tam və estetik bir görünüşə malikdir. Bu, uşaqların diqqətlə, səylə öyrənmələrini və işi heç bir problem olmadan başa vurmalarını təmin edir. İstifadə ediləcək materialın gözəl, zərif və cəlbedici rəngləri onları tətbiq etməyə həvəsləndirir. Montessori dərslərində müəllim uşaqlara əşya və hadisələri kəşf etməkləri, ətraflarını tanımalarını, fərdi olaraq işləmələri üçün bələdçi olmaqla yanaşı, həm də yardımçıdır.

MONTESSORİ TƏHSİL FƏALİYYƏTLƏRİ

Montessori təhsilində beş əsas fəaliyyət sahəsi vardır: Gündəlik həyat bacarıqları, duyğu, riyazi bacarıqlar, nitqin inkişafı və kosmik təlim.

Gündəlik həyat bacarıqları fəaliyyətləri: Bunlara toz təmizləmək, suyun töküldüyü yeri qurutmaq, ləkələri təmizləmək, xalçaları çıxarmaq və s. kimi maraqlı ev işləri daxildir. Bu məşqlər yalnız uşağın özünə qulluq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün deyil, toxunma ehtiyaclarını ödəmək üçün edilir. Çünki, uşaq idrak inkişafını dəstəkləyən materiallara toxunaraq, hiss edərək onların müxtəlif xüsusiyyətlərini görür. Gündəlik həyat bacarıqları fəaliyyətləri uşaqlara öz işlərinə nail olmaq və müstəqil olmaq imkanı verir. Əlavə olaraq, uşaqların motor inkişafını dəstəkləyərkən, onlara öz iş mühitini hazırlamağa imkan verir, uşaqda özünə inam hissini artırır, görmə qabiliyyətlərini dəstəkləyir, uşağın öz gigiyenasının qeydinə qalmaq yolları haqqında məlumatlar verir. Bunları nəzərə alaraq, gündəlik həyat bacarıqları fəaliyyətlərinin uşaqların özünə qulluq etməsinə və motor inkişafına müsbət təsir göstərdiyini söyləmək olar. Duyğuların təhsili 0-6 yaşından başlayır. Uşaq müxtəlif materiallardan istifadə etməklə beş hissini aktiv şəkildə istifadə edərək ölçüləri, həndəsi cisimləri, səsləri, qoxuları, dadları və fərqli səthləri araşdıraraq öyrənir. Duyğu təhsili məşqlərində uşaqlar; hamar və ya kobud səthlərə yüngülcə toxunmaq, bərk cisimlər qoymaq və çıxarmaq, həndəsi cisimləri iki barmağımızla tutmaq bacarıqları verilir. Beləliklə, əllər yazılı olaraq istifadə edəcəkləri hərəkətlərin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil etmək üçün yüksək bir yetkinlik həddinə çatır. Ancaq uşaqların qələmi düzgün tutmaları üçün təkəcə bu cür məşqlər kifayət deyil. Bu səbəbdən fərqli materiallardan da istifadə olunur [3, s.177].

Riyaziyyat fəaliyyətləri: Riyaziyyat materialları; miqdarlar, simvollar, sayma və dörd əməliyyat öyrədilir. Riyaziyyat fəaliyyətləri mücərrəd anlayışları konkretləşdirərək uşağın yaradıcı düşüncəsini, zehni proqnozlarını və öyrənməsini sürətləndirir. Bu materiallar ilə uşaqlar vizual olaraq rəqəmləri tanıya bilər, rəqəmlərin yazılışını toxunma qabiliyyəti ilə anlaya bilər və uşaqlar toplama-çıxarma, vurma-bölmə əməliyyatları ilə məşğul ola bilərlər. Eyni zamanda, uşaqlar riyaziyyat materialları vasitəsi ilə tək və cüt rəqəmləri öyrənirlər.

Dil inkişaf etdirən fəaliyyətlər: Dil inkişaf etdirmə fəaliyyətləri; əl-göz koordinasiyasının təmin edilməsi və qələm tutma bacarıqlarının inkişafı üçün çox vacibdir. Uşaqlar, danışq dilini uşaqlara tətbiq olunan fonetik yanaşma sayəsində əlifbanın simvolik hərfləri vasitəsi ilə söz şəklində necə kodlaşdıracağını başa düşürlər. Eyni zamanda uşaqla, hər bir səsin təmsil etdiyi hərfləri öyrənirlər. Nitqi inkişaf etdirici fəaliyyətlər yazılı simvolları anlamaqla uşağın oxuma sürətini artırmağa kömək edərkən, eyni zamanda uşağın özünü şifahi ifadə etmə və rahat ünsiyyət qurma qabiliyyətində söz inkişafına kömək edir. Uşağa qələmi düzgün tutma vərdişini qazandırır, uşağın səslərdəki sözlərin yerini görməsini, səslərin yazılışı və s.

Kosmik Təhsil (Universal Learning Activities): Kosmik təhsil fəaliyyətləri zamanı uşaqlara yaşadıkları ölkənin tarixini, ənənələrini, musiqisini, rəqslərini, yeməklərini konkretdən mücərrəd prinsipə uyğun şəkildə öyrədir və növbəti addımda başqa ölkələrə tanıtmayla onları dünyadan və yaşadıkları mühitdən xəbərdar etməyi hədəfləyirlər. Montessori təhsil fəaliyyətləri daxilində kosmik təhsil işləri məktəbəqədər yaşlı uşaqların yaşadıkları dünya haqqında həqiqi məlumatların verilməsində vacib rol oynayır [4, s.120].

Nəticə və təkliflər: Montessori təhsili uşağa bilik yükləmək əvəzinə uşağın təbii öyrənmək istəyini reallaşdıracaq proqram yönümlü bir təhsil metodudur. Montessori təhsili və tədris materialları uşağın inkişafı və öyrənilməsinə böyük töhfə verir. İstifadə olunan materiallar uşağın diqqətini cəlb edəcək şəkildə təqdim olunursa, inkişaf sahələrini dəstəkləmək baxımından vacibdir. Müəllim bələdçi mövqeyindədir. Montessori təhsili yalnız uşaqlara deyil, müəllimlərə də yeni təcrübələr təqdim edir. Tədqiqat aparmaq, öyrəndiklərini gündəlik həyata keçirmək və uşaqlara uyğunlaşdırmaq baxımından fayda verir. Montessori təhsili ilə əlaqədar məktəbəqədər uşaqların təhsil mühitində sərbəst hərəkət etməsinə təmin edərək, uşaqları araşdırma, ünsiyyət və öyrənməyə təşviq etmək lazımdır. Bundan əlavə, Montessori təhsilini populyarlaşdırmaq üçün işlər aparıla bilər. Məktəbəqədər təhsil üçün Montessori təcrübələri və praktik kitablar daxil olmaqla nəzəri kitablar hazırlana bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Anonim (2012). <http://www.montessori-ami.org/> Association Montessori internationale.
2. Aral N., Kandır A., & Yaşar C.M. Məktəbəqədər təhsil və məktəbəqədər təhsil proqramı. YaPa Yayın ve Pazarlama San.ve Tic., 2002.
3. Durakoğlu A. Montessori metodunda oxuma və yazma təhsili. "Təhsil və sosial elmlər" j., 36 (177). 2008.
4. Güleş F., & Erişen Y. Məktəbəqədər Montessori təcrübələri ilə kosmik təhsilə hazırlıq. 2009.
5. Brehony K., Montessori. İbtidai məktəb sinifindəki fərdi iş və fərdilik. "Təhsil və sosial elmlər" j., 2000, s.65-66.
6. Toronto Universitetinin Ontario Təhsil Tədqiqatları İnstitutu.
7. Təhsilin Beynəlxalq Təhlili. s.174-186.
8. Maria Montessori üsulu ilə uşaq təhsili sənəti. İstanbul: Sistem nəşriyyat.
9. Erişen Y., & Güleş F. Montessori materiallarının dizayn keyfiyyət xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi. Konya: Selçuk Universiteti, 2007.
10. Glenn C.M. Uzunlmasına qiymətləndirmə işi. On səkkiz illik izləmə. Yekun Hesabat. ED478792, New York: "Sosial Elmlər İnstitutu" j., s.287-305, 2003.

Gultakin Guliyeva

MONTESSORI TRAINING FOR PRESCHOOL AGE

Abstract: Many teaching methods are used in preschool education. One of these methods is the Montessori teaching method. Because Montessori training is a child-centered system, it directly supports the child's development through the characteristics of the materials used and the understanding of the training system. Developed by Maria Montessori, the children work with real-life materials that support their development. to conduct research on the structure and materials used. The purpose of writing the article which has existed for more than a hundred years. The Montessori method of education, in which many entrepreneurs around the world are educate learning activities with preschool children are to conduct research on the general structure of the classrooms where the training is organized and the materials used.

Key words: education, Preschool period, montessori education, montessori activities

SƏKİNƏ NOVRUZOVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistrant, PNT, II kurs
Elmi rəhbər: p.ü.e.d., prof.İ.Əliyev

İBTİDAI SINIFLƏRDƏ MÜSTƏQİL İŞLƏRİN YERİNƏ YETİRİLMƏSİ MƏRHƏLƏLƏRİ

Məqalədə ibtidai siniflərdə müstəqil işlərin yerinə yetirilməsi mərhələləri araşdırılmışdır.

Məqalədə müstəqil işlərin şagirdin özünüidarə vərdişlərinin formalaşdırılmasına, elmi dünyagörüşünün genişləndirilməsinə imkan yaratması, sinifdə müəyyən fənlərdən verilmiş biliklərin dərinləşdirməsi, şagirdlərin meyl və qabiliyyətini müəyyənləşdirib üzə çıxarması məsələlərinə toxunulmuşdur. Həmçinin, məqalədə müstəqil işlərin bəzən təlim metodu, şagirdin öyrənmə üsulu və ya priyomu, təlim fəaliyyəti, fəaliyyət növü, təlim vasitəsi və ya forması kimi səciyyələndirilməsi məsələlərinə toxunulmuşdur.

***Açar sözlər:** müstəqil iş, təlim prosesi, ev tapşırıqları, müstəqil iş mərhələləri, inkişaf etdirmək, məntiqi təfəkkür*

Təlim prosesində şagirdlər bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnir, onlarda dünyagörüşü formalaşır, idrak və müstəqil işləmək qabiliyyətləri inkişaf edir. Bilik təlim prosesi məzmununun əsas aparıcı ünsürü sayılır. O, insanların obyektiv aləmi əks etdirən ümumiləşdirilmiş təcrübəsidir. Biliyin mənimsənilməsi faktların (hadisələrin, predmetlərin və s.), anlayışların və nəhayət, qanunauyğunluqların öyrənilməsinə təmin edir.

Müstəqil işlərdə şagirdlərin tədqiqat aparmasına, yaradıcılığına daha geniş yer vermək mümkün olur. Müstəqil işlər şagirdin özünüidarə vərdişlərinin formalaşdırılmasına, elmi dünyagörüşünün genişləndirilməsinə imkan yaradır, sinifdə müəyyən fənlərdən verilmiş biliyi dərinləşdirir, şagirdlərin meyl və qabiliyyətini müəyyənləşdirib üzə çıxarır. Şagird ona tapşırılan iş üzrə axtarış aparır, bunun üçün o, müstəqil çalışmağa səy edir, bu cəhət şagirdi məsələnin mahiyyətini dərindən dərk etməyə doğru istiqamətləndirir. Şagird daha müstəqil olur, söhbət və mübahisələrə qoşulur və bu iş onun məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirir, nitqini zənginləşdirir.

Müstəqil işlər həm tək-tək şagirdlərlə, həm də qrup halında aparıla bilər. Bu işlərin formaları çox müxtəlif və rəngarəngdir. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, müstəqil işlərin bu və ya digər formasını seçərkən, mövzuları müəyyənləşdirərkən yerli şəraiti, məktəbin tələbatını, şagirdlərin marağını, yaş və bilik səviyyəsini və bir sıra digər məsələləri mütləq nəzərə almaq lazımdır. Bundan əlavə, şagirdlərin müvəffəqiyyət qazanması üçün müəllim hər şeydən əvvəl, könüllülük prinsipinə, onların istək və arzularına, mövcud bilik səviyyələrinə fikir verməlidir. Bir şeyi də nəzərə almaq lazımdır ki, eyni bir şagirdin müxtəlif fənlər üzrə müstəqil işlərlə yüklənməsinə yol vermək olmaz. Belə olan təqdirdə həmin şagirdə aparılan işə qarşı məhəbbət əvəzinə, nifrət yarana bilər [1, s.23]

Pedaqoji ədəbiyyatda müstəqil işin təlim prosesində yeri ilə bağlı vahid fikir yoxdur. Müstəqil iş bəzən təlim metodu, şagirdin öyrənmə üsulu və ya priyomu, təlim fəaliyyəti, fəaliyyət növü, təlim vasitəsi və ya forması kimi səciyyələndirilir.

Müstəqil işi təlim metodu kimi qəbul edən mövqe nisbətən geniş yayılmışdır. (Y.K. Babanski, N.Q.Kazanski, İ.F.Xarlamov, V.K.Büryak, A.M.Pışkalo və b.) akad. Y.K.Babanski təlim metodlarının bir qolu kimi nəzərdən keçirdiyi təlim-idrak fəaliyyətinin təşkili və həyata keçirilməsi metodlarının sırasında müəllimin rəhbərliyi ilə iş və müstəqil iş metodlarını xüsusi qeyd edir. O, təlimin söz, əyani və praktik metodlarını müəllimlə iş metodlarına, müəllimin bilavasitə rəhbərliyi olmadan həyata keçirilən fəaliyyət növlərini isə müstəqil iş metodlarına daxil edir [3, s.400].

Müstəqil işi təlim fəaliyyəti (müstəqil təlim fəaliyyəti) ilə eyniləşdirmək olmaz. Akad. M. Mehdizadənin sözləri ilə desək, “müstəqil iş şagirdlərin bütün fəaliyyətini səciyyələndirmir; onların təlim fəaliyyətinin bir qismi müstəqil olmayan işlə əlaqədardır. Buna o zaman nə ad verək?” Müəllif

fikrinə davam edərək yazır: “Müstəqil işi - “təlim fəaliyyəti” deməklə səciyyələndirmək olmaz, çünki müstəqil olmayan təlim işi də təlim fəaliyyətidir” [4, s.181].

Şagirdlərdə müstəqil işləmə qabiliyyətini formalaşdırmaq üçün ən böyük vəzifə müəllimin üzərinə düşür. Müəllim öz hərəkətlərinə, sözlərinə, davranışına diqqət etməlidir. Müəllim-şagird münasibətləri daha çox yersiz cəzalar zamanı, təhqirlərə görə, həm də müəllim tərəfindən şagird biliyinin düzgün qiymətləndirilməməsi nəticəsində korlana bilər. Müəllim təlim prosesini elə təşkil etməlidir ki, şagirdlərdə maraq yaranmalı, işdə müstəqillik inkişaf etdirilməlidir.

Ev tapşırığını həll etmək şagirdlərin ən əsas işi, vəzifəsi, borcudur. Müstəqil ev işlərinin verilməsi formalarını təkmilləşdirmək lazımdır. Müstəqil ev işlərinin kiçik yaşlı şagirdlərə oyun şəklində təşkil edilməsi tapşırığa həvəsi, marağı, diqqəti daha da artırır. Müstəqil ev işləri zamanı şagirdlər istirahətə düzgün vaxt ayırmalıdır. Ev tapşırıqlarını yerinə yetirmək ardıcılığının və üsullarının seçimini uşaqların ixtiyarına buraxsanız daha məqsədəuyğun olar. Lakin, “iş yerinə yetirilməlidir” prinsipini unutmamaq olmaz. Hər bir şagirdə müstəqil iş verərkən onun marağı, gücü, qüvvəsi nəzərə alınır. Müstəqil işlər, yəni fərdi iş anlayışının mənası müxtəlif mənbələrdə müxtəlif cür göstərilmişdir. Şagirdlərin müstəqil işə hazırlığı bu sadaladıqlarımızla yalnız dərslük vəsaitində olan tapşırıqlarla müəllimin köməyi, dəstəyi, məsləhəti ilə bitmir. Bu kimi hallarla yanaşı, həm də şagirdlərin fəallığını artırmalıdır ki, bu fəallıq nəticəsində məntiqi düşüncəni, geniş dünyagörüşünü inkişaf etdirməli, yeni faktlar açıqlanılmalıdır. Şagirdlərdə müstəqillik qabiliyyətinin formalaşdırılması nəticəsində gələcəkdə sağlam düşüncəli şəxsiyyət kimi formalaşmasına kömək edir.

2 və ya 3-cü siniflərdə müstəqil işlər üçün mərhələli bir dərs planlaşdırılması həyata keçirilir. Buna görə də, birinci mərhələdə siniflərin hər birində dərslə hansı mərhələsində müstəqil işin daha məqsədəuyğun olduğu müəyyənləşdirilir. İkinci mərhələdə, materialın mənimsənilməsi mərhələsində şagirdlərdən nə tələb oluna biləcəyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Üçüncü, tapşırıqların mahiyyəti və forması necə olmalıdır. Dördüncü, məktəblilər bu vəziyyətdə hansı çətinliklərlə qarşılaşa bilərlər. Beşinci, işin müddəti nə qədərdir. Altıncı, hansı yolu seçmək lazımdır.

Müstəqil işi təşkil edərkən yaradıcı xarakterli tapşırıqlara xüsusi diqqət yetirilməlidir. Təlim tapşırıqları materialı təkrarlamaq və birləşdirməklə verilir. Buna görə müəllim müstəqil iş sayəsində şagirdlərin ümumi təhsil vərdişlərini formalaşdırmalıdır: bu, sürətli oxumaq, qeydlər aparmaq, abstraklaşdırmaq, təklif olunan işi planlaşdırmaq, lazımi material seçmək, faktları, işin nəticələrini müqayisə etmək, düşüncə ifadələrinin düzgünlüyünə nəzarət etmək, düşüncəni qrafik şəkildə təsvir etməkdir.

Müstəqil işlərin mərhələlərindən bəhs edən S.A.Puyman göstərir ki, müstəqil tapşırıqlar sistemini aşağıdakı mərhələlərlə təşkil etmək olar:

- İşə yerinə yetirilmə qaydaları ətrafı izah olunan sadə tapşırıqlardan başlamaq lazımdır. Yəni, tapşırıq nümunə əsasında yerinə yetirilir;
- ikinci mərhələdə analoji tapşırıqlar verilmiş plan əsasında yerinə yetirilir. Müəllim şagirdlərin müstəqil işləmələrini göstərişlər verməklə istiqamətləndirir;
- üçüncü mərhələdə tapşırıqlar qısa plan və ya qısa təlimat əsasında yerinə yetirilməlidir. Bu mərhələdə şagirdlərin müstəqilliyi əhəmiyyətli dərəcədə artır;
- dördüncü mərhələdə tapşırıqlar hər hansı kömək olmadan yerinə yetirilir;
- müstəqilliyin ən yüksək mərhələsi, səviyyəsi yaradıcı işlərin yerinə yetirilməsidir.

Filosoflar qeyd edirlər ki, insan fəaliyyətdə formalaşır. Buna görə müstəqil işlərin şagirdlərin formalaşmasında çox böyük rolu var. Müstəqil iş şagirdləri müxtəlif növ fəaliyyətə cəlb edir. Şagirdi vacib fəaliyyətə cəlb etmək onu nəinki inkişaf etdirir, həm də tərbiyə edir. Bir daha aydın olur ki tələbənin müstəqil işinin səmərəli təşkil edilməsi müəllim və şagird arasında vəhdət təşkil edir. Şagirdlərin müstəqilliyinin artırılması, təlim prosesinin bütün mərhələlərinin düzgün təşkil olunduğu zaman arzu olunan nəticə əldə edilir. Təlim prosesində istifadə olunan prinsiplər bir-biri ilə ayrılmazdır [2, s.170].

Şagirdlərə müstəqil işlərin verilməsi ilə əlaqədar bir nümunəyə baxaq. 3-cü sinif riyaziyyat dərslisi, səhifə 12-də yerləşən “Vurma və bölmə vərdişləri” mövzusu ilə əlaqədar olaraq müəllim əvvəlcə sinifdə motivasiya hazırlayır, ardından dərsi izah edir.

Şagirdlərin dərsi mənimsəyib mənimsəmədiklərini yoxlamaq üçün müəllim ya dərslərdəki bir misalı, əlavə hazırlanmış misal və ya məsələni şagirdlərə təqdim edir. Tapşırığı daha tez və düzgün yerinə yetirən şagird müəllim tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azkomplektli siniflərdə tədrisin təşkili. TİPİİ.
2. Məmmədova Aygün. Şagirdlərin müstəqil işləri. Təhsil İnstitutu. Elmi əsərlər, 2017, № 6.
3. Həsənov A., Ağayev Ə. Pedaqogika. Bakı, 2007.
4. Mehdizadə M. Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı, 1982.

Sakina Novruzova

STAGES OF INDEPENDENT WORK IN PRIMARY SCHOOLS

Abstract: The article examines the stages of performing independent work in primary schools.

The article touches on the formation of the students' self-government skills, and deepening the knowledge of certain subjects in the classroom, determining the tendency and ability of students in the classroom. The article also touched upon the typical of the training method, student learning method, student learning or priyom, teaching activities, teaching, or form of training or form.

Key words: independent work, training process, homework, independent work stages, develop, logical thinking

ŞAĞIRDLƏRDƏ TƏLİM MARAĞININ FORMALAŞDIRILMASI

Məqalə şagirdlərdə təlim marağının formalaşdırılmasından, praktiki cəhətdən təlim formalarını şagirdlərin üzərində tətbiq edilməsindən və təhsil sistemimizin inkişaf qanunauyğunluqlarından bəhs edilir. Həmçinin, mövzumuzda məktəbdə aparılan təlim və tərbiyə işləri ilə cəmiyyətin artan tələblərinin uzlaşdırılması əsaslandırılır. Dünya təhsil sistemlərində mövcud olan pedaqoji yeniliklərin öyrənilməsi və tətbiq edilməsi, həmçinin, yaradıcı pedaqoqlar, müəllimlər tərəfindən yeniliklər yaradılması vurğulanılır.

***Açar sözlər:** təhsil, təlim fəaliyyəti, bacarıq və vərdişlər, bilik, tədris predmeti, təlim problemi, müəllim rolu, tətbiqi problem*

Pedaqoji elmin də ən ali məqsədi təhsilləndirmə, tərbiyələndirmə və inkişaf etdirməkdir. Təhsilləndirmənin isə ən ali məqsədi yaxşı təlim etmədir. Yaxşı təlim etmənin son nəticəsi isə uşaqları elmi dünyagörüşə yiyələndirməklə yanaşı, onları tərbiyələndirib hərtərəfli inkişaf etdirməkdir. Bunun üçün, hər şeydən əvvəl, şagirdlərə müvafiq biliklər vermək və verilmiş biliklər əsasında onlara müəyyən bacarıq və vərdişlər aşılanmalıdır. Bütün fənlərin tədrisi prosesində şagirdlər qazandıqları bilikləri mənimsəməyi bacarmaq üçün ciddi səy göstərməlidirlər. Yalnız bu ciddi səyin sayəsində şagirdlər öyrəndiklərini dənə-dənə təkrar etməyə alışırlar. Bu alışqanlıq bir növ vərdişə çevrilir. Başqa sözlə desək, şagirdləri öyrənməyə alışdıran bir sistem yaranır. Hansı ki, pedaqoji prosesdə buna bilik, bacarıq və vərdişlər sistemi deyilir. Bu sistemin yaradılması isə müəllimin səviyyəsindən və səriştəsindən çox asılıdır. Şagirdlərin bilikləri mənimsəməsi zamanı şüurlarında maddi aləmin düzgün, təhrif olunmamış şəkildə əksini necə təmin etmək qaydalarını da, onlara necə dərk və tətbiq etməyi də məhz müəllim öyrədir.

Gənc nəsil tərəfindən biliklərin mənimsənilməsi cəmiyyətin inkişafında ən mühüm və ən zəruri şərtidir. Lakin tədrisin ictimai rolu heç də həmişə özünü biruzə vermir. Çünki tədrisə stimül yalnız tədris prosesində yaranır. Müəllim uşaqlarda marağı artırır, onlarda məktəbdə tədris olunan biliklərə tələbat yaradır, tədris məşğələlərinə maraqlı tərbiyə edir, onları tədrisə həvələndirir. Yalnız bu zaman uşaqlar bəşəriyyətin əldə etdiyi bilikləri mənimsəməyə başlayırlar. Bu şərtlə ki, təlim prosesində mexaniki əzbərləməyə bayağı, dayaz ümumiləşdirmələr aparılmasma yol verilməsin. Bəzən müəllim hər hansı bir qanunun, tərifin əzbərlənməsini tələb edir. Şagirdlər əzbər söylədikləri tərif üçün təşəkkür də alır. Beləliklə, şagirdlər mexaniki əzbərləməyə meyl etməyə başlayırlar. Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, mexaniki əzbərləmə vasitəsilə əldə edilən formal bilik tez də unudulur. Yəni qavranılmır, idrak vərdişinin məhsuluna çevrilmir. Başqa sözlə desək, şagird həmin biliyi mənimsəmir, öz malı etmir, çünki onu tezliklə unudur. Ona görə də, təlim prosesində mexaniki əzbərləməyə yol vermək olmaz. Sual olunur, bəs şeirlərin əzbərlənməsinə necə yanaşılmalıdır? Cavab birmənalıdır. Şeirin də mexaniki əzbərlənməsi, onun unudulması ilə nəticələnir. Ona görə də, şeirin mahiyyəti, məzmunu, tərbiyəvi əhəmiyyəti ətraflı şərh edildikdən, onun ideyası dərinlən mənimsəndikdən sonra əzbərlənməsi faydalı olur.

Hər bir tədris predmeti üzrə şagirdlərin bilikləri mənimsəməsi bəzi xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Məsələn, ibtidai siniflərdə səs, söz, cümlə haqqında şagirdlərə verilən ilkin məlumatlar V-VIII siniflərdə fonetika, morfologiya və sintaksis bölmələrində verilən ətraflı məlumatlar vasitəsilə daha da möhkəmləndirilir. Adətən mənimsəmə müəllimin öyrənmək üçün nəzərdə tutulan mövzunun elan olunmasından başlanır və onlar şagirdləri yeni materialın fəal və şüurlu surətdə qavranılmasına hazırlayırlar. Eyni zamanda şagirdlərin şüurunda yeni materialların tədrisi zamanı arxalandığı biliklər və təcrübələr bərpa olunur. Bəzən müəllim bu məqsədlə şagirdlərə bu və ya digər müşahidələrin aparılması üçün tapşırıq verir. Məsələn, ibtidai siniflərdə çaylar, göllər haqqında verilən sadə

məlumatlar zamanı şagirdlərə suyun buxarlanması, yerlə atmosfer arasında dövr etməsi, buludun və yağışın yaranması kimi kimyəvi və bioloji proseslər öyrədilir. Yuxarı siniflərdə isə şagirdlərin oksigen və hidrogen mövzularını dərinlən öyrənməsinə məhz ibtidai siniflərdə öyrədilən həmin biliklər stimül rolunu oynayır. Sadədən mürəkkəbə, ibtidaidən aliyə doğru biliklərin öyrədilməsi sanki bütöv bir sistem halında, konkret bir zaman ərzində baş vermir, şagirdlərin təfəkküründə konkret təsəvvürlərdən anlayışlara, keçid kimi sadə anlayışlardan daha mürəkkəb anlayışlara, anlayışlar sistemində keçid kimi baş verir. Bu zaman hər addımda əvvəllər əldə edilmiş yeni biliklərin birləşdirilməsi, onlar arasında daxili bir əlaqənin yaranması baş verir. Başqa sözlə desək, köhnənin yeni ilə əvəzlənməsi baş verir. Köhnənin yeni ilə belə daimi əlaqəsi bütün tədris prosesini əhatə edir. Biliklərin mənimsənilməsi prosesinin düzgün qoyuluşu onunla xarakterizə olunur ki, şagirdlər öyrənilən materialı dərinlən dərk edir, bacarıq və vərdişlərini təkmilləşdirirlər. Biliklərin verilməsinin, bacarıq və vərdişlərin aşılmasının sistem halında həyata keçirilməsi şagirdlərin elmi dünyagörüşlərini inkişaf etdirir, tərbiyəlilik səviyyəsini yüksəldir və onların hərtərəfli inkişafını təmin edir.

Təlim problemi pedaqoji psixologiyanın qarşısında həm nəzəri, həm də tətbiqi problem kimi durur. Burada insanın öyrənməsi baş verir. Lakin hər cür öyrənməni təlim adlandırmaq olmaz. Yalnız mütəşəkkil, məqsəduyğun və planlı öyrənmə prosesini təlim adlandırmaq olar. Adətən, təlimdən danışarkən müəllimin buradakı rolunu nəzərə alırıq. Təlim prosesində öyrədən müəllim və öyrənən şagird mövcud olur. Onların qarşılıqlı təsiri şəraitində, həm müəllim, həm də şagirdin fəallığının təsiri altında şagird bilik və vərdişlər əldə edir. Müəllim isə həmin prosesi idarə edir. Təlimin müvəffəqiyyəti psixoloji cəhətdən bir-biri ilə bağlı olan üç amildən asılıdır: nəyi öyrədirlər, kim və necə öyrədir, kimi öyrədirlər. Birincisi, təlimin xarakteri, bu sahədə müvəffəqiyyətin əldə edilməsi mənimsənilməli olan materialdan, onun məzmununu və sistemindən asılıdır. Ona görə də təlimin məzmununun düzgün seçilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Məzmun düzgün seçilmədikdə, sistemsiz və pərəkəndə olduqda, öyrənilməsi nəzərdə tutulan məfhumlar lazımi səviyyədə açılmadıqda mənimsənmənin səmərəli gedəcəyinə ümid bəsləmək olmaz. Ona görə də öyrənilən fənlərin siyahısını və həcmi dəqiqləşdirmək, dərs proqramlarının və dərsliklərin həddən artıq yüklənməsini aradan qaldırmaq, bunları lüzumsuz mürəkkəbləşdirilmiş, ikinci dərəcəli materialdan təmizləmək; tədris fənnləri haqqında əsas anlayışları və ümdə ideyaları son dərəcə aydın ifadə etmək, elm və təcrübənin yeni nailiyyətlərinin bunlara da lazıminca əks olunmasını təmin etmək lazımdır. Adətən, təlimin məzmununu düzgün seçilmədikdə, şagirdlərə dolaşlıq, çətin, ikinci dərəcəli, o qədər də yenilik xarakteri daşımayan materiallar təqdim olunduqda onlarda asanlıqla həmin materiallara qarşı psixoloji doyumluluq yaranır. Təlim prosesindəki fəallıqları aradan qalxır. İkincisi, təlimin xarakteri, bu sahədə müvəffəqiyyət əldə edilməsi öyrədən adamın - müəllimin şəxsi keyfiyyətlərindən, pedaqoji və metodiki ustalığından, hər bir halda tətbiq etdiyi konkret tədris metodundan, şagirdlərin psixologiyasını dərinlən bilməsindən və s. asılıdır. Müəllim öz şəxsi keyfiyyətləri ilə şagirdlərə nümunə olmalıdır. Yüksək pedaqoji bacarıq və qabiliyyətlərə malik olmayan müəllim öz vəzifəsinin öhdəsindən lazıminca gələ bilməz. Onda yüksək pedaqoji mərifət, pedaqoji ünsiyyət keyfiyyəti formalaşmalıdır. Müəllim təlim materialını didaktik yolla işləyərək şagirdlərə zəruri məlumatı verməyi, onların fəaliyyətini səfərbər edə bilməyi, şagirdlərin əqli inkişafına təkan verməyi bacarmalıdır. Təlimin müasir metodlarından yerli-yerində istifadə edə bilməyən müəllim öz vəzifəsinin öhdəsindən lazıminca gələ bilməyəcəkdir. Nəhayət, üçüncüsü, təlim prosesi öyrədilən-şagirdin xüsusiyyətlərindən, onun fərdi psixi inkişaf xüsusiyyətlərindən (əqli, emosional, iradi), onda təlimə qarşı münasibətin yaranmasından, onun meyl və maraqlarından, tələbat və öyrənməyə qabillik imkanlarından da çox asılıdır. Başqa sözlə, təlim prosesi şagirdlərin fərdi-psixoloji və yaş xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Bu cəhətlər nəzərə alınmadan təlim fəaliyyətini təşkil etmək və lazımi müvəffəqiyyətə nail olmaq mümkün deyildir.

Məktəb təcrübəsində, təlim fəaliyyətini həyata keçirərkən çox vaxt belə bir sual diqqəti cəlb edir: şagirdi yaxşı oxumağa və ümumiyyətlə, oxumağa yönəldən, təhrik edən nədir? Başqa sözlə, şagirdlərin təlim fəaliyyəti necə motivləşir, onlar hansı motivlərin təhriki altında hərəkət edirlər? Şübhəsiz bu cür suallara düzgün cavab tapılması müəllimin həmin sahədə şagirdlərlə iş aparmasını, təlim fəaliyyətini idarə etməsini asanlaşdırır bilər. Birinci növbədə, ümumiyyətlə, motivin və motivasiyanın nədən ibarət olduğunu nəzərdən keçirək. Motiv insanı hər hansı bir məqsədəyönəlmiş

işə, fəaliyyətə təhrik edən səbəbdir. İnsan beynində əks olunaraq onu fəaliyyətə təhrik edən və həmin fəaliyyəti müvafiq tələbatların ödənilməsinə yönəldən əşyaları A.N.Leontyev həmin fəaliyyətin motivi adlandırmışdır. İnsan fəaliyyətinin motivləri özünün çoxcəhətliyi ilə xarakterizə olunur. Onlar hər şeydən əvvəl, bir-birlərindən tələbatların növlərinə görə fərqlənirlər. Ona görə də tələbatlarda olduğu kimi, motivlər təbii və ali (maddi və mənəvi) ola bilər. Bundan başqa, A.N.Leontyevə görə motiv obraz, anlayış, fikir, ideal şəklində də çıxış edə bilər. Motivasiyaya gəldikdə, bu elə motivlər birliyidir ki, şəxsiyyətin yönəlişliyini müəyyən etməklə onun fəaliyyətinin səmərəliliyini də şərtləndirir. Motivasiya təhrikə fəaliyyətin məqsədi arasındakı əlaqə və münasibətlərin açılmasında ifadə olunur. Məlum olduğu kimi, onun həyata keçirilməsi prosesində motivlərin məqsədə keçməsi və məqsədin motivə çevrilməsi baş verə bilər. Psixoloqlar belə bir qənaətə gəlmişlər ki, təlim uğurları təkcə şagirdin təlimə, öyrənməyə qabiliyi, bütövlükdə qabiliyyətləri və s. ilə deyil, həm də təlim motivasiyası ilə şərtlənir. Başqa sözlə, onun “yaxşı oxuması” üçün bütün digər şərtlərlə yanaşı, həm də təlim motivasiyasının formalaşması zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Seyidov S.İ. və Həməzəyev M.Ə. Ümumi psixologiya. Bakı: YYSQ, 2014, s.306-328.
2. İlyasov Müseyib. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliyin müasir problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s.180.
3. Sadıqov Fərahim. Pedaqogika. Bakı, 2019, s.135.
4. Zeynalıoğlu Camal. Təlim fəaliyyətinin psixoloji prosesi. Bakı, 2017.
5. Nuriyev Sədi, İbrahimova Divanə. Təhsildə sosial-psixoloji xidmət. Bakı, 2016.
6. Etnopedaqoji səvətlərlə tərbiyə işində uşaq baxçası və ailənin birgə fəaliyyəti.

Zarnishan Bagirova

FORMATION OF LEARNING INTEREST IN STUDENTS

Abstract: The article deals with the formation of students' interest in learning, the practical application of forms of learning on students and the regularities of the development of our education system. Also, our topic is based on the coordination of the growing demands of society with the training and educational work carried out at school. Emphasis is placed on the study and application of existing pedagogical innovations in world education systems, as well as the creation of innovations by creative pedagogues and teachers.

Key words: education, training activities, skills and habits, knowledge, subject, training problem, teacher role, application problem

NURLANA İBRAHİMOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Magistrant, PNT, II kurs
Elmi rəhbər: p.ü.f.d., dos., V.Rzayev

ETNOPEDAQOJİ SƏRVƏTLƏRLƏ TƏRBIYƏ İŞİNDƏ UŞAQ BAXÇASI VƏ AİLƏNİN BİRGƏ FƏALİYYƏTİ

Məqalədə uşaqların etnopedaqoji sərvətlərlə tərbiyəsi işində bağçanın və ailənin birgə fəaliyyətinin verdiyi səmərə üzə çıxarılır. Göstərilir ki, uşaqların tərbiyəsində etnopedaqoji materiallardan istifadənin həyata keçirilməsi üçün müasir təlim metodlarından, müxtəlif məzmunlu slaydlardan istifadə etməklə yanaşı, bu prosesdə bir sıra tələblərin rəhbər tutulmasına da diqqət yetirmək lazımdır.

***Acar sözlər:** uşaq bağçası, etnopedaqogika, məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri və ailə, etnopedaqoji mühit*

Etnopedaqogika bir nəslin digər nəsə ötürdüyü mədəni sərvətlər kimi xalqın canlı sözü, bilik və təcrübəsinin məcmuyudur. Uşaqlar hələ məktəbəqədər yaş dövründən etibarən milli ənənələrlə tərbiyə olunmalıdır. Tərbiyə prosesində etnopedaqoji yanaşmanın tətbiqi xalqın bənzərsiz etnopedaqoji xüsusiyyətlərini qorumaq və inkişaf etdirmək, etnik düşüncəni formalaşdırmaq, uşağı əhatə edən insanlara hörmət etmək, onlara insani münasibət göstərmək, öz tarixi, mədəniyyəti və ənənələrini qəbul edib başa düşmək, xalqımızın yüksək Vətənpərvərlik duyğularını bütün ruhu və qanı ilə mənimsəmək, igidlərimizin döyüş ənənələrini öyrənib daha da inkişaf etdirmək, gələcək nəsillərə çatdırmaqdan ibarətdir.

Bu ali və ülvi amalların həyata keçirilməsi məqsədilə vəzifələri müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı suallara cavab axtarmalıyıq:

1. Xalqımızın hansı adət-ənənələri uşaqlar tərəfindən həvəslə öyrənilir və onları icra etməyə çalışırlar?

2. Uşaqların xalqımızın mədəniyyəti ilə məqsədyönlü tanışlığı üçün hansı tədbirlərdən, vasitə və yollardan istifadə etməyi zəruri hesab edirsiniz? Öyrədilən etnik sərvətləri hansı metod və priyomlarla təlim etməyi vacib bilirsiniz?

Belə bir cəhəti qeyd edək ki, etnik mədəniyyətin təzahürləri xalqın mənəvi ehtiyacından, onun bəşəri mahiyyətindən irəli gəlir. Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində uşaqlar bayramlarla tanış olur, milli geyimlərdə rəqs və oyunlar icra edirlər. Bu növ tədbirlər ailə şəraitində də təşkil olunur. Tərbiyəçi-müəllimlər uşaqların bu tədbirlər haqqında bilik və təcrübəsini yoxlamaq məqsədilə bir-biri ilə söhbətlər aparmasına və beləliklə, öz təəssüratlarını bölüşməsinə imkan yaratmalıdır. Belə bir yanaşma uşaqlarda milli mədəniyyət haqqında fikir formalaşdırmaq, onların bu istiqamətdə təsəvvürlərini genişləndirmək və zənginləşdirmək imkanı verir.

Uşaqlar etnik sərvətlər haqqında ilk olaraq ailə şəraitində məlumatlı olur, müəyyən təcrübəni də məhz burada qazanır, məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində, ümumtəhsil məktəbində və kütləvi informasiya vasitələri ilə bu sahədə bilik və təcrübələrini artırırlar.

Bir çox hallarda məktəbəqədərki yaşda uşaqlar etnik mədəniyyətin meyarlarını dəqiq şəkildə müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər. Tərbiyə prosesində başlıca vəzifə uşaqları öz xalqının mədəniyyəti haqqında zəruri biliklərlə təmin etmək, integrativ metodlar, slaydlar vasitəsilə etnik sərvətlər haqqında məlumatlandırmaq, xüsusi olaraq uşağın ailə ənənələrindəki yaxşı təcrübəyə əsaslanmaq lazımdır. Ailə ənənələri milli mədəniyyətin xüsusiyyətlərini ifadə edir. Təlim metodlarına əsaslanaraq bu ənənələrə aid slayd aşağıdakı kimi tərtib edilə bilər:

1. “Bizim ailə” fotoalbomunun yaradılması.
2. Ailə haqqında kitablarla uşaqların tanış edilməsi.
3. Milli rəqs, oyuncaq və kilimarası tamaşası və s. oyunların köməyi ilə etnik və mədəni xüsusiyyətlərin nümayişi və müzakirəsi.

4. Milli musiqi alətləri, xalqımızın min illərə söykənən məişət əşyaları, geyimləri və s. göstərilməsi.
5. Uşaqların milli yeməklərin hazırlanması və xalqımızın qida rasionuna daxil olan müxtəlif çeşidli ədviyyatlarla tanış edilməsi.
6. Uşaqların doğma Azərbaycan dilinə aid şifahi nitqinin və yazılı sözünün formalaşdırılması işinə diqqətin artırılması.

Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində məşğələlərin təşkili və keçirilməsi prosesi, necə deyərlər, etnopedaqoji mühitin formalaşmasına zəmin yaratmalıdır. Bu mühit şəxsiyyəti əhatə etməklə pedaqoji prosesin bir hissəsi olmalıdır. Etnopedaqoji mühit uşağın təhsil aldığı və yaşadığı ərazinin etnik xüsusiyyətlərini – xalqın adət və ənənələrini, məişətini, folklorunu, bayram və mərasimlərini əks etdirməlidir. Bütün bunlar aşağıdakı tələblərin əldə rəhbər tutulmasını zəruri edir:

- bütün uşaqların, ailələrin, tədris müəssisəsinin heyətinin haqqında informasiya toplanması;
- kitablar, oyuncaqlar və digər tədris vəsaitləri xalqın həyatını, bayram günlərini doğru-düzgün əks etdirməsi;
- müxtəlif sosial qruplar haqqında informasiyanın verilməsi;
- müxtəlif ailə tipləri haqqında informasiyanın verilməsi vacibliyi (“ənənəvi ailələr”- ata, ana, uşaqlar, baba və nənə olan ailələr, valideynlərdən biri olmayan ailələr və s.);
- etnopedaqoji mühitin mədəni ənənələri müxtəlif cür əks etdirən şifahi və yazılı nitq, musiqi, folklor, dini və milli mərasimlər, maddi-mədəniyyət abidələri ilə tanışlıq üçün geniş imkanlar yaratması.

Beləliklə, göstərməliyik ki, etnopedaqoji sərvətlər böyüyən nəslin milli dəyərlər üzrə formalaşmasında böyük rol oynayır və bu cəhət onların tarixi və mədəni kökə bağlılığına, idrakının, emosiyasının inkişafına, yaradıcı şəxsiyyət kimi yetişməsinə imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Həşimov Ə.Ş. Azərbaycan Xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri. Bakı: Maarif, 1970.
2. Həşimov Ə.Ş., Sadiqov F.B. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı, 1994.
3. Богославец Л.Г. Особенности управления педагогическим процессом в дошкольном образовательном учреждении/ Л.Г.Богославец. М.: Педагог, 1999, № 1.с.64

Nurlana Ibrahimova

KINDERGARTEN AND FAMILY JOINT ACTIVITY IN ETHNOPEDAGOGICAL EDUCATION

Abstract: The article reveals the benefits of joint activities of the kindergarten and the family in the education of children with ethnopedagogical resources. It is noted that in order to implement the use of ethnopedagogical materials in the education of children, along with the use of modern teaching methods, slides with different content, it is necessary to pay attention to a number of requirements in this process.

Keywords: kindergarten, ethnopedagogy, preschool institutions and family, ethnopedagogical environment

BÖLMƏ 2 Tərbiyəşünaslığın müasir problemləri: yeni baxışlar

ZÜLFİYYƏ NOVRUZOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Magistrant, PNT, II kurs
www.zulfıyye96@gmail.com
Elmi rəhbər: p.ü.f.d., prof.G.Əliyeva

UŞAQLARIN AİLƏDƏ VƏ MƏKTƏBDƏ ƏXLAQİ TƏRBIYƏSİNİN FORMALAŞMASI

Məqalədə ailədə uşaqların və məktəbdə şagirdlərin əxlaq tərbiyəsi məsələləri öz həllini tapmışdır. Ailədə bu məqsədlə hansı vasitələrdən istifadə olunduğu konkret olaraq göstərilmişdir. Şəxsiyyətin cəmiyyətə integrasiyası ailədə tərbiyədən başlanır. Hər bir insan bioloji cəhətdən fərd olur və tərbiyə sayəsində formalaşır şəxsiyyətə çevrilir. Məktəbdə şagird tərbiyəsi məhz ailə tərbiyəsinin köklərinə dayanaraq müəllim və tərbiyəçilər tərəfindən tərbiyə olunur və cəmiyyətin bir üzvü olur. Burada yaş və fərdi xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq əxlaqi tərbiyə işi həyata keçirilir. Məqalədə həmçinin, uşaqlara milli-mədəni, cəmiyyətin qəbul etdiyi əxlaqi dəyərlərin aşılmasından da söhbət açılır. Həmçinin, müəllim və valideynin nümunəsinin uşaqlara təsirindən də söhbət açılır. Uşaqların böyüklərin davranışına, şəxsi keyfiyyətlərinə önəm verdiyi, onlardan nümunə götürdüyü vurğulanır.

***Açar sözlər:** əxlaq, əxlaq tərbiyəsi, ailə, məktəb, müəllim*

İnsanların bir-birinə, ətraf mühitə, hər bir şəxsin özünə münasibətlərinə aid olan mənəvi keyfiyyətlər əxlaq məfhumunda cəmləşir. Hər hansı adamın şəxsiyyətinin necəliyini, onun mənəvi simasını müəyyənləşdirmək üçün birgə yaşayış qaydalarına nə dərəcədə əməl etdiyinə də diqqət yetirilir.

Əxlaq - cəmiyyətdə hamı tərəfindən və ya əksəriyyət tərəfindən könüllü şəkildə qəbul edilən davranış qaydalarının, mənəvi keyfiyyətlərin məcmuudur. Bu səbəbdən əxlaqı ictimai şüurun formalarından biri kimi də başa düşmək olar.

İnsan əxlaqı şüurla birgə doğulmur. O, əxlaq normalarını və davranış qaydalarını tədricən mənimsəyir. Bu normalar və qaydalar müəyyən vaxtdan sonra onun fərdi şüurunda özünə yer tapır ki, bu da “yaxşını pisdən”, “əxlaqı əxlaqsızlıqdan” ayırmağa kömək edir. İnsan çox vaxt hətta öz istəyinin əksinə gedərək, ictimai rəyi nəzərə alıb, hamı tərəfindən qəbul edilmiş davranış qaydalarına və əxlaq normalarına uyğun hərəkət etməli olur. Çünki cəmiyyətdə yaşayan insan ondan təcrid oluna bilməz. O, bu və ya digər mənada cəmiyyət qaydalarına tabe olmaq məcburiyyətində qalır. Çox vaxt, əsasən, “öz ürəyinin hökmü ilə” hərəkət edən insan cəmiyyət və ya ayrı-ayrı şəxslər qarşısındakı borc və vicdan hisslərinin təhriki ilə hər hansı addımı atır və bu zaman özü də hiss etmədən ictimai mənafe şəxsi mənafe üçün üstün tutulur. Belə olmasaydı nə maddi və mənəvi nemətlər istehsal oluna bilər, nə də insan cəmiyyəti mövcud ola bilərdi. Tərbiyənin mərkəzində şəxsiyyətin mənəvi özəyini formalaşdıran əxlaq tərbiyəsi dayanır [1, s.364].

Ailə elə bir qurumdur ki, burada ailə üzvləri bütün tərəfləri və cəhətləri ilə əhatə olunmuşdur. Bütün şəxsi, mənəvi, əxlaqı keyfiyyətlər öncə ailədə formalaşır. Ailənin, şəxsiyyətin inkişafında, böyüyən insanın taleyində əhəmiyyəti çox böyükdür. Ailə tərbiyəsi konkret ailədə valideynlərin və qohumların köməyi nəticəsində yaranan tərbiyə və təhsildir. Ailə tərbiyəsi mürəkkəb sistemdir. Həm irsi, həm də bioloji amillər uşaqların və valideynlərin sağlamlığına təsir edir, maddi-texniki təminat, sosial vəziyyət, həyat şəraiti, ailə üzvlərinin sayı, ailənin yaşadığı yer, uşağa münasibət və s. bütün bunların hamısı üzvi surətdə hər bir konkret halda ailədə özünü göstərir. Ailə tərbiyəsinin məzmunu tərbiyənin bütün istiqamətlərini özündə əhatə edir. Ailədə fiziki, estetik, əmək, aqli və uşaqların mənəvi tərbiyəsi həyata keçirilir və yaş artdıqca onun özü də dəyişir. İmkan daxilində ailələr və ailəyə yaxın olanlar uşaqlara təbiət, cəmiyyət, texnika haqqında biliklər verir, onlarda yaradıcılıq fəaliyyəti,

təcrübəsi formalaşdırır, bəzi intellektual vərdişlər, nəhayət, onlarda həyata, dünyaya, insanlara, peşəyə münasibət tərbiyə edirlər. Ailə tərbiyəsində əsas yeri mənəvi tərbiyə tutur [4, s.57].

Ailədə ilk növbədə müsbət keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasına, xüsusilə xeyirxahlıq, diqqətlik, qayğıkeşlik, böyüklərə, valideynlərə hörmət, kiçiklərə qayğı, sadəlik, təvazökarlıq, düzlük və doğruluq, əməksevərlik, vətənpərvərlik kimi mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasına fikir verilməlidir. Ailə münasibətlərində cəmiyyətin bütün ünsürləri öz ifadəsini tapır. Ailə həmçinin, insani münasibətlərin ilk aşılındığı məktəbdir. Demək olar ki, ilk əxlaqi təcrübə, yaxşı, pis, sevgi, nifrət, mərhəmət, xeyirxahlıq və bu kimi xüsusiyyətlər məhz birinci ailədə təşəkkül tapır və sonra cəmiyyətə daxil olur. Demək olar ki, ailədə öyrədilən hər yanlış uşağın cəmiyyətə adaptasiyasına mənfi təsir göstərir. Ailə insanın bir şəxsiyyət kimi yetişməsində böyük rol oynayır. O cümlədən, uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında da ailənin rolu əvəzsizdir. Hər bir şəxsin sonrakı taleyi, həyatda tutacağı mövqə ailə tərbiyəsi ilə, ən əsası əxlaq tərbiyəsi ilə bilavasitə bağlıdır.

Bəs uşağın tərbiyəsinə nə vaxtdan başlamaq lazımdır? Bu sual nə qədər sadə görünərsə də, cavab vermək üçün mütləq pedaqogikaya üz tutmağa ehtiyac yaranır. Məsələn məşhur rus pedaqoqu Uşinski haqqında belə bir rəvayət danışılır “Bir vaxt valideynlərdən biri məşhur rus pedaqoqu K.D.Uşinskiyə belə bir sualla müraciət edir. Uşağın tərbiyəsinə nə vaxtdan başlamaq lazımdır? Görkəmli pedaqoq: - Sizin uşağın neçə yaşı var? - deyər xəbər alır.

- İki yaşı...

K.D.Uşinski başını yelləyərək:

- Siz düz iki il gecikmişiniz, - deyər cavab verir...

Bu sözlərdə böyük həqiqət var. Deməli, uşağın tərbiyəsinə anadan olan kimi başlamaq lazımdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, ailə mövcud cəmiyyətin əlamətlərini özündə əks etdirir. Cəmiyyətin qəbul etdiyi, mənimsədiyi və yaşatdığı dəyərləri qoruyan ailə bu dəyərləri öz övladlarına da mənimsədir. Uşaqların ilkin qarşılaşdıqları mühit məhz ailədir. Buna görə də, ailənin cəmiyyətin müsbət dəyərləri nə dərəcədə öz övladına aşılması da çox vacib məsələdir. Ailə daxilində uşaq yaxşını və pisi, doğrunu və yanlışını öyrənir. Bunları nəzərə aldıqda uşaqların doğrusu ailənin doğru saydıqları, yanlışını da ailənin yanlış saydıqlarına çevrilir. Əgər ailədə doğru və yanlış cəmiyyətin qəbul etdiyindən fərqlidirsə, uşaq gələcəkdə həqiqi doğruyu və həqiqi yanlışını çox çətinliklə öyrənəcək. Buna görə də, uşaqları ailə milli və xalqın qəbul etdiyi dəyərlərə görə yetişdirmək olduqca vacibdir. Bunları nəzərə alaraq demək lazımdır ki, ailə cəmiyyətin qəbul etdiyi adət-ənənələri, münasibətləri uşağına öyrətməli, onun gələcəyi üçün çalışmalıdır.

İnsanların ən ləyaqətli və ən yetkini əxlaqi gözəl olanlar və ailə üzvlərinə ehtiramla yanaşanlardır. Ailədə uşaqların tərbiyəsi qayğısına qalmaq valideynlər üçün ən qiymətli sərvət hesab olunur. Buna görə də, valideynlər ilk gündən övladlarına düzgün tərbiyə verməlidirlər. Peyğəmbərimizin (s.ə.s.) söylədiyi kimi: “Heç bir ata övladına gözəl tərbiyədən qiymətli hədiyyə verə bilməz” [3, s. 91].

Ailədə uşaqları yaxşı tərbiyə etmək üçün birinci şərt valideynlərin övladlarla ədalətli rəftarı, birini o birindən üstün tutmamasıdır. Əgər valideyn övladlarından biri ilə o biri arasında fərq qoyursa, o biri övladda bu övlada qarşı qısqanclıq və ya nifrət meydana gələ bilər. Ailədə ilk tərbiyəçilər də ata və anadır. Ata-anaların böyük əksəriyyəti daha çox valideyn kimi bir-birlərinə bənzəyir: Onların hər biri gözünün işığını da öz övladına verməyə hazırdır. Bunu hər birimiz öz ailəmizdə müşahidə edə bilərik. Valideynlərimiz bizə, öz övladlarına qarşı o qədər həssas və ülvə hisslərlə yanaşırlar ki, sözlə ifadə etmək çətindir. Lakin valideynlərimiz bunun əvəzində heç də həmişə arzuladıqları övladı görə bilmirlər. Oskar Uayldın uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı fikirlərindən biri isə belədir: “Uşağa buyurmaq yox, öyrətmək, idarə etmək yox, istiqamət vermək, əmr etmək yox, məsləhət vermək, öyüd vermək yox, sübut etmək lazımdır”...Uşaqlar ailənin, ata və ananın güzgüsüdür. Valideynin şəxsi nümunəsi tərbiyə işində son dərəcə böyük rol oynayır. Uşaqlar ata və analarının təmsalında sosial təcrübələri mənimsəyirlər. Belə ki, valideynlər özlərinin zahiri görkəmləri, dünyagörüşləri, maraq və meylləri ilə gənc nəsə mühüm təsir göstərirlər. Üstəlik, uşağın yaşı nə qədər azdırsa, valideynin şəxsi nümunəsi o qədər əhəmiyyətlidir. Digər tərəfdən uşağa yanaşma da uşağın xüsusiyyətinə görə dəyişdirilməlidir. Valideyn öz uşağını tanımalı və ona uyğun tədbirlər görməlidir. Yəni danlaqımı, yoxsa

tərifmi? Dostluqmu, məsafəmi sualları ətrafında düşünmək yanlışdır, doğrusu ata və ananın övladını tanıması və ona uyğun davranmasıdır.

Məktəb konkret şagirdlər deməkdir, onların öz sevincləri, həyat haqqında öz təsəvvürləri vardır. Buna görə də, müəllim şagirdləri tanımalı, onlarla etik-əxlaqi söhbət aparmalı, onların yaxşı cəhətlərini görməlidir. Məktəbdə müəllim, evdə isə ata və ana, eləcə də bacı, qardaş, nənə, baba da uşağın əxlaqi tərbiyəsinə təsir edir.

Tərbiyə zamanı adamlara, o cümlədən gən nəsələ aşılanan əxlaqi keyfiyyətlər və qaydalar əxlaq tərbiyəsinin məzmununu təşkil edir. İnsan əxlaqi üçün səciyyəvi olan keyfiyyətləri iki qrupa ayırmaq olar: cəmiyyətin, xalqın zərərinə olan, onun bəyənmədiyi əxlaqi keyfiyyətlər və cəmiyyətin, xalqın bəyəndiyi, qəbul etdiyi əxlaqi keyfiyyətlər.

Paxıllıq, yalan danışmaq, böhtan atmaq, satqınlıq, ikiüzlülük, arxadan danışmaq, qeybət, qorxaqlıq, iradəsizlik, etibarsızlıq, israfçılıq, tənbellik, xudbinlik və s. kimi əxlaqi keyfiyyətlər birinci qrupa aiddir.

Əməksevərlik, insanpərvərlik, təvazökarlıq, sadəlik, halallıq, işgüzarlıq, dostluq, düzlük, doğruluq, vətənpərvərlik və s. bunlar isə ikinci qrupa aid olan faydalı əxlaqi keyfiyyətlərdir.

Uşaqlara gərəkli olan öyüd-nəsihətlər valideynlərin, böyüklərin və müəllimlərin davranışları, nümunələri ilə dəstəklənməlidir. Qısa olaraq qeyd etsək, uşaqların tərbiyəsində ilk addım uşağın şüurunda mənəvi keyfiyyətləri, uyğun əxlaqi davranışları həkk etdirməkdən ibarətdir və bu da elə bir inandırma metodu olan öyüd və nəsihətlərlə mümkündür. Bundan sonra uşaqların tərbiyəsində digər üsullardan istifadə edilməlidir [2, s.101].

Tərbiyə məsələsində bədii ədəbiyyatın da yeri danılmazdır. Nağıllarda doğruluq, dürüstlük, cəsarət, əxlaq, vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq təbliğ olunur. Azərbaycan xalq nağıllarında bu məsələlər xüsusi qabarıqdır. Bununla yanaşı, məşhur rus tənqidçisi Belinskinin bir fikrini xatırlatmaq yerinə düşərdi. O deyirdi ki, nağılı danışın ancaq nəticəni danışmayın, imkan yaradın uşaq özü bir nəticə çıxarsın. Görkəmli tənqidçinin fikrincə, sizin çıxardığımız nəticə uşaq üçün sıxıcı ola bilər, ancaq özünün “kəşf” etdiyi nəticə onun şəxsiyyətini inkişaf etdirər.

Valideynlər və müəllimlər uşaqları gələcək həyata hazırlayarkən cəmiyyətdə mövcud olan əxlaqi normaları, davranış qaydalarını öyrədərkən, bir sözlə öyüd-nəsihət verərkən etnopedaqoji materiallara müraciət etmələrinin onlarda yerində və uyğun tərzdə istifadə etmələrinin rolu və önəmi böyükdür. Uşaq tərbiyə edilib cəmiyyətin bir parçası halına gətirilmək istənilirsə, əlbəttə ki, ilk əvvəl onun düşüncə və şüurunu formalaşdırmaq lazımdır. Öyüd və nəsihətlər, məsləhətlər, tövsiyələr və s. kimi üsullar uşaqların fikir, düşüncə və əxlaqi tərbiyəsini formalaşdırmağa kömək edir. Uşaqlara düzgün əxlaqi tərbiyə verilməsi ilk öncə ailədən, daha sonra isə təhsil aldığı məktəbdən də asılıdır. İstər ata və ana, istər də müəllim uşaqları düzgün tərbiyə etməklə onların gələcək həyatlarında daha çox uğur qazanmalarına səbəb ola bilərlər. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, istər ailədə, istərsə də məktəbdə tərbiyənin bir yolu da nümunə olmaqdır. Bilirik ki, azyaşlılar çox diqqətliyərlər, hətta bizim təsəvvür etdiyimizdən daha artıq. Onlar özlərinə ideal seçdikləri adamın hardasa bütün hərəkətlərini təqlid etməyə çalışırlar. Ancaq iş bu qədər sadə deyil, onlar təkcə hərəkətləri yox, keyfiyyətləri də yamsılamağa çalışırlar. Buna görə də, istər evdə, istərsə də məktəbdə tərbiyə edən həm öyüd-nəsihətləri, həm də davranışı ilə bu prosesə yönəlməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımov N. Məktəb pedaqogikası. Bakı: Çıraq, 2011, 440 s.
2. Həsənlı S. Ailə tərbiyəsində etnopedaqoji materiallardan istifadə imkanları. Naxçıvan, 2011, 216 s.
3. Ağayev Ə. Pedaqoji fikrimiz: dünənımız, bugünümüz. Bakı, 2000, 300 s.
4. Quliyev Q. Təlim tərbiyə prosesində tələbatların inkişaf dinamikası və münasibətlər sisteminin formalaşması. Bakı, 1998, 198 s.

FORMATION OF CHILDREN'S MORAL EDUCATION IN THE FAMILY AND SCHOOL

Abstract: The article addresses the issues of moral education of children in the family and students at school. It is specified what tools are used for this purpose in the family. The integration of the individual into society begins with family upbringing. Every human being is biologically individual and becomes a personality formed through upbringing. Pupils' upbringing at school is based on the roots of family upbringing, they are brought up by teachers and educators and become a member of society. Moral education is carried out here, taking into account age and individual characteristics. The article also talks about instilling national cultural and moral values in children. The effect of the teacher and parent example is also discussed. It is emphasized that children pay attention to the behavior and personal qualities of adults and follow their examples.

Key words: morality, moral education, family, school, teacher

GÜLNAR ƏLİYEVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistrant, PNT, I kurs
Elmi rəhbər: Z.Mehdiyeva

UŞAQLARDA DİNLƏMƏ VƏRDIŞLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASINDA AİLƏNİN ROLU

Məqalədə ailədə uşaqların fəal dinlənilməsinin uşaq psixologiyasına müsbət təsirindən bəhs edilib. Göstərilir ki, valideynlər həmişə dinləmənin açıq reaksiya formasından istifadə etməlidirlər. Açıq reaksiya uşaqlarda özünəinam hissi yaradır, ətrafdakılar tərəfindən başa düşüldüklərini hiss edirlər. Qapalı reaksiya uşaqlarda belə bir hiss oyadır ki, valideynlərim məni dinləmir və anlamır. Həmçinin, açıq dinləmənin faydalı cəhətləri məqalədə sistemli şəkildə verilmişdir.

***Açar sözlər:** valideyn, uşaq, fəal dinləmə, açıq reaksiya, qapalı reaksiya, anlamaq, başa düşmək*

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında ailə uzun müddət əsas rol oynayır. Məlumdur ki, insanın xarakterinin, əməyə mənəvi, ideya və mədəniyyət sərvətlərinə münasibətinin əsasları ailədə formalaşır. Hər bir uşağın ilkin məktəbi onun ailəsidir. Ailə həyatı şəxsiyyətin inkişafına bütövlükdə təsir göstərir. Bu cəhət birinci növbədə uşağın emosional aləmində əks olunur. Son zamanlar psixoloqlar həmin məsələyə xüsusi diqqət yetirir, uşağın emosiya və hisslərinin inkişafında ailənin roluna böyük üstünlük verirlər.

Aparılan tədqiqatların nəticəsindən aydın olmuşdur ki, valideynlərin uşaqlara münasibəti nəinki məktəbəqədər və ya kiçik məktəb yaşlı dövrlərində, həm də yeniyetməlik və gənclik yaş dövrlərində də onun bir şəxsiyyət kimi inkişafının başlıca əsasını təşkil edir. Bu baxımdan təkə onu qeyd etmək kifayətdir ki, gənclərin ictimai- siyasi inkişafına valideynlər mühüm təsir göstərir.

Ailədə uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərən ən mühüm amillərdən biri fəal dinləmədir. Dinləmənin təməlinə sevgi, sayqı və qarşılıqlı hörmət vardır.

Əslində, uşaqların valideynlərdən istədiyi dinlənilmək və anlaşılmaqdır.

Uşaqlar böyüyüb 12-13 yaşına çatdıqda,

- Anam-ata məni anlamır, başa düşmür; deməyə başlayırlar.

- Əslində anlamaya biləmi? Əlbəttə anlayırlar. Onlar da, o dövrü yaşayıblar.

Uşaqlar:

-Xeyr, anlamırlar, çünki, dinləmirlər.

Dinləmirlər. Çünki, onlar da o dövrü keçdikləri üçün, problemin nə olduğunu onsuz da bilirlər!

Baxmaq görməyi, görmək dinləməyi, dinləmək anlamağı, anlamaq qəbul etməyi, qəbul etmək də qarşılıqlı sevgini gətirir. Uşağınızla bərabər gülə bilir, ağlaya bilərsiniz və ya ailənizlə birlikdə sevinə bilərsiniz, bax o zaman dinləyirsiniz deməkdir.

Üzünüz o tərəfə dönmüş olsa, dinləyə bilməz, sadəcə eşidərsiniz. Maraqla dinləmək üçün danışan adamın gözləri və ağızı arasındakı üçbucağa baxmaq və göz təması qurmaq lazımdır. Əgər aranızda boy olaraq məsafə varsa məsələn, əgər uşaqsız onun səviyyəsinə əyilmək və ya qucaqlayıb öz səviyyəyə qaldıracaqsınız. Şirin-şirin danışmağa başlayacaqsınız.

Dinləmə iki vəziyyətdə yerinə yetirilə bilər.

Qapalı reaksiya verməklə və açıq reaksiya verməklə

Qapalı reaksiya o deməkdir ki, ana-ata, qəbul etmə və anlama istəksizliyini aşkarlayaraq uşağın hisslərini rədd edir. Açıq reaksiya isə ana-ata, uşağın hisslərini və dediklərini qəbul etdiyini və anladığını açıqlayaraq onun bu hisslərə sahib olma haqqını verir. Açıq reaksiyanı “**Hiss etdirən dinləmə**” olaraq da açıqlaya bilərik.

Uşaqlarınızı dinləyərkən bunu səs tonunuz, seçdiyiniz sözlərlə açıqlaya bilərsiniz. Gözlərin təması və dinləndiyini bəlli edən duruş çox önəmlidir. Təsirli dinləmədə qarşıdakı adamla boy fərqi də ortadan qaldırmaq gərəkdir. Uşağınızla danışarkən, ayaq üstəsinizsə əyilməlisiniz və ya

uşağı qucaqlayıb öz səviyyənizə gətirməlisiniz. Uşaq duyğularının anlaşıldığını hiss edərsə sakitləşər, daha asan təsəlli tapar. Ana-atasının onu dinlədiyini gören uşaq əvvəlcə, özünə dəyər və önəm verildiyini, başa düşüldüyünü, buna bağlı olaraq da sevildiyini düşünər. Eyni zamanda uşaq duyğularını ifadə etmək imkanı tapdığından “anlaşıldım” duyğusunu yaşayar və rahatlar. Bu vəziyyət uşağın, həm mənlilik duyğusunun artmasına, həm də dinləyən insana yaxınlıq duymasına səbəb olar. Bu sağlam münasibət, uşağın ailəyə olan bağlarını gücləndirər və əlaqələri davamlı edər [2, s.267-268).

Hiss etdirilən dinləmə uşağın hiss etdiyini və demək istədiyini anlamaq və bunu ona bildirməkdir. Beləcə, uşaq özünü anlaşılıb və qəbul edilmiş hiss edəcəkdir.

Uşaq: “Ana, bax. Araba şəkli çəkdim”

Qapalı reaksiya: “Çox gözəl...İndi biraz işim var...” əlaqə kəsilir.

“Araba çəkdiyən üçün çox xoşbəxt görünürsən”.

Hiss etdirilən dinləmə, uşağın hiss etdiyini, duyğu və düşüncələrini, nə söyləmək istədiyini anlamaq və anladığımızı ona bildirməkdir. Bunu edə bilsək, uşaq özünün ana-ata tərəfindən anlaşıldığını, qəbul edildiyini hiss edəcəkdir.

“Anam və atam məni anlayır, məni sevir” deyər düşüncəkdir.

Hiss etdirilən dinləmə; uşağın o an yaşadığı duyğu və düşüncələrini anlayıb, kəlmələrlə ona təkrarlamaqdır. “Bəli anlayıram”, mesajı verməkdir.

Çevrəmizdəki insanlarla əlaqə, açıq və qapalı reaksiyalarla yaranır. Qapalı reaksiya, dinləyənin, danışanı eşitmədiyini və anlamadığını aydınlaşdırır. Qapalı reaksiya bir qayda olaraq əlaqəni kəsir. Və bizlər cəmiyyət olaraq əslində qapalı reaksiya verərik. Bunun üçün söhbətlərimiz, danışdıqlarımız baş tutmaz. Açıq reaksiyada isə dinləyici, anladanı eşitdiyini və sözlərinin arxasında yatan hissələrini anladığını açıqlayır. Danışanın mesajını özünə göndərir. Açıq reaksiyanı verə bilən dinləyicilər, qarşıdakı adamı sakitləşdirir. Qarşıdakı adam anlaşılma duyğusunu artıqlamasıyla yaşayar [4. s.270]. Ailədə valideynlər daim anlayışlı dinləmədən istifadə edəcəklər. Uşağın söylədiyi sözləri, o an yaşamaqda olduğu düşüncələrə baxaraq, anlayışla qarşılıyaçaqlar. Valideyn uşaqlara daim açıq cavab verməyə səy etdikdə, ana-ata və uşaq arasındakı əlaqə körpüləri sağlam şəraitdə yaranmış olur.

Uşağınız sizin üstünüzə gəlir. Bir şeyi etmək üçün çox çalışmışdır, amma edə bilməmişdir. “Mən bunu edə bilmirəm” deyir. Nə cavab verərsiniz?

Bir qrup ana-ata bu cavabı verər: “Övladım, diqqətini və cəsarətini toplasan edə bilərsən”.

“Gəl bərabər edək”.

“Əslində biraz sakitləşsən edə bilərsən”.

“İstəyirsən bir az sonra et”.

“Sən daha çətin işlər görmüşdün, bunu niyə görə bilmirsən?”.

“Daha sonra təkrar yoxla”.

“Boşla getsin, o qədər vacib deyil o iş”.

“Əslində səbirli olsan edəcəksən. Tez ol, biraz cəsarət göstər, araşdır!”.

“Bacarsan əlbəttə. Harasını edə bilmədin, göstər görüm”.

Bunların hamısı da qapalı reaksiyalardır. Uşaq, bu cümlələrdən sonra ikinci bir cümlə qura bilməz və danışmaz. Çünki söhbəti bağlayırıq.

Bəzilərini incələyək:

“Diqqətini və cəsarətini cəmləsən edə bilərsən”, “Sən əslində diqqətini və cəsarətini bu işə vermirsən” baxın burada günahlandırma var. Uşaq bizimlə bir şeyləri bölüşməyə və danışmağa gəlir. Biz uşağa bunu deyirik: “Sən diqqətsiz və cəsarətsizsən!”.

“Gəl bərabər baxaq. Harasını edə bilmədin, göstər görüm. Başla, məndə kömək edim, bir ucundan sən tut” dediniz. Buradakı cavabımız nə oldu? “Sənin onsuzda bu işə edə bilməyəcəyini mən anlamışdım”. O qədər də qabiliyyətli və bacarıqlı bir insan deyilsən. Hətta qabiliyyətsizsən. Əslində anan və atan qabiliyyətli insandır, amma sən bunu niyə edə bilmirsən, anlamadım?”.

Uşaq ikinci cümləni qura bilmir və söhbət bitir. Uşağın “Bacarmıram!” dedikdə, o nə hiss edir onu düşünməyiniz lazımdır. Uşaq nə üçün edə bilmir? O an futbol matçı vardır. Bir an əvvəl işin başından qalxıb, futbol matçını seyr etməyə gedə bilmək üçün belə edir.

Həqiqətən çalışmışdır, lakin çətin gəlmişdir.

O anda uşağın nə hiss etdiyi dəyərlidir.

“Bu sənə çətin gəldi deyəsən” deyə bilirik. Uşaq, “bəli çox çətin gəldi” deyərək danışmağa davam edər. Beləcə söhbət bağlanmamış və cavablanmış dinləmə davam etmiş olar. Bu arada uşaqlara, bir az cəsarət vermək lazımdır. Yəni, motivasiya yaradacaq cümlələrdən istifadə etmək lazımdır. Amma təbii ki, şişirtmədən.

Ailədə uşaqlarla valideynlərin münasibət qurmaqda çətinlik çəkmələrinin başlıca səbəbi onlara qapalı cavablar vermələri olur. (Müəllifdən)

Uşağınızı nə qədər çox dinləsəniz, sevginizi də o qədər çox göstərmiş olarsınız.

“Mən uşağımı yarım saat dinləyirəm”. O zaman yarım saatda göstərilə biləcək qədər sevgi göstərmiş olursunuz. “Mən uşağımı bir saat dinləyirəm”. “Mən uşağımı 3 dəqiqə dinləyirəm”.

“Əslində övladımı sevməyə də vaxt tapmıram”, “Gecə futbol matçları ...Səhər də tezdən gedirəm. Artıq böyüdükdə sevəcəyik!”

Təbii ki, böyüyüb, böyük adam olanda da, o uşaq artıq sevilmək istəmir. Uşaqlar balaca olanda sevməyin yollarına diqqət etmək lazımdır. Otuz yaşındamı sevecəksiniz onları?

Axşam evə gəldikdə, yeməyinizi yedikdən sonra televizorun qarşısına keçib, yaxud telefonla oynamaq yerinə televizoru söndürüb bir çay dəmləyin. Uşaqlarınızla birlikdə qarşılıqlı oturub gülə oynaya ən azından 20 dəqiqə, yarım saat söhbət edin...Hər gün axşam evinizdə belə isti bir atmosfer olsa...İnanın uşaqlarımızın davranışlarında çox sürətli səkildə dəyişikliklər olacaqdır. Lazımınca maraq görməyən uşaqlarda rast gəlinən çilgünlük, qəzəb, inadkarlıq, içinə qapanmaq ya da vurmağa, döyməyə meyl kimi davranış anormallıqdır yarana bilər, səmimi ailə mühitində isə belə şeylərə rast gəlinməz. Ailədə yuxarıda deyildiyi kimi, səmimiyyət olarsa, uşaqlarınız ruhu, zehni və fiziki olaraq çox müsbət bir şəkildə inkişaf etməyə başlayarlar. Həmçinin, təsirli dinləmədə bunu unutmamaq gərəkdir. Bəzi ata-analar çox danışmaqla uşaqlarının yanında özləri hiss etmədən sözlərinin təsirini azaldırlar. Uşaq belə vəziyyətlərdə asanca ana-ataya qarşı “kar” ola bilər. Əgər danışmağınız lazımdırsa, uşağınızın sizi dinləməyə hazır olduğunu hiss etdiyiniz anda danışmalısınız. Siz daha az danışsınız, uşağınızın daha artıq danışmağına izin verməlisiniz.

Uşağınızın üstünə onu sıxacaq və bezdirəcək dərəcədə düşməyin. Bəzi analar uşaqları məktəbdən gələr-gəlməz, nələr olduğu və nə baş verdiyi haqda, mükəmməl məlumat almaq istərlər. Halbuki, uşaqlar danışmaq istədiklərini sizə onsuz da danışacaqlar.

-Məktəbdə nələr etdin? Müəllim tapşırıqlarına nə dedi? Riyaziyyat dərindən neçə aldın? Servisdə nə hadisə oldu? Bu gün məktəbdə çox qaçsınız tərlədinmi? Naharda nə yedin? Bu gün axşam nə edəcəksən? və s. kimi suallar yerinə;

-Xoş gəldin qızım, oğlum necəsən? Bu cür qarşılamaq daha məsləhətlidir.

Uşağı açıq dinləməyin faydaları təxminən aşağıdakı kimi ola bilər.

1. Uşağın danışma bacarığı artar, fikrini daha yaxşı ifadə etməyi öyrənər, söz ehtiyatı artar.
2. Uşağın bir dərdi varsa, bunu fərqli hərəkətlərlə göstərmək yerinə (hücum etmək, çilgünlük, ağlamaq, içinə qapanmaq və s.) sözlə ifadə edərək rahatlaşar, bu da bir sıra anormal hərəkətlərin qarşısını alar, gələcəkdə dərslərinə və sosial həyatına təsir etməsinə səbəb ola bilər.
3. Anlaşıldığını hiss edən uşaq özünü daha xoşbəxt və rahat hiss edər. Bu da uşağın mənliliyinə və sosial inkişafına yardımçı olar. Uşağın özünə olan inamı artar.
4. Uşaq ilə ana-ata bir-birinə yaxınlıq duyurlar, uşaq hər hadisəni ana-atasına danışar. Onlarla tez-tez dialoqa girər.
5. Söylədikləri dinlənən uşaq da ata-anasının sözünü eşitməyə başlayar.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Çinar – çap, 2002.
2. Əzimli Q.E. Yaş və pedaqoji psixologiyanın müasir problemləri. Bakı, 2006.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003
4. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.N. Bakı: Ailə-9, 1989.

THE ROLE OF THE FAMILY IN THE FORMATION OF LISTENING SKILLS IN CHILDREN

Abstract: The article discusses the positive impact of active listening to children in the family on child psychology. It is shown that parents must always use an open reaction form of listening. An open reaction creates a sense of self-confidence in children, they feel understood by those around them. The closed reaction makes children feel that my parents do not listen to me and do not understand me. The benefits of open listening are also systematically presented in the article.

Key words: parent, child, active listening, open reaction, closed reaction, understand, comprehend

SƏMA ORUCZADƏ

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Magistrant, TSPX, II kurs

oruczadesemaa@gmail.com

Elmi rəhbər: p.ü.f.d. Ç.Quliyev

MÜƏLLİM-ŞAĞIRD MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ ÜNSİYYƏT ÜSLUBLARI PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Bu məqalə şəxsiyyətlərarası münasibətin təməli olan ünsiyyətin nə dərəcədə vacib olduğunu ortaya qoymaq məqsədi daşıyır, müəllim namizədlərinin ünsiyyət bacarıqlarına baxışını təyin edir. Eyni zamanda müəllimlərin auditoriya idarəçiliyində ünsiyyət üslublarına dair təsəvvürlərini qiymətləndirmək üçün hazırlanmışdır. Sosial bir varlıq olan insan ətrafındakı fərdlərlə ünsiyyət qurmaq məcburiyyətindədir. Ətraf mühitdə ünsiyyətin bir ehtiyac olduğunu söyləmək mümkündür. Bu mövzuda toxunulan fikirlərin müəllim və tələbə (şagird) üçün əhəmiyyətli olacağı düşünülmüşdür.

***Açar sözlər:** təhsil fakultəsi tələbələri və müəllimləri, ünsiyyət, ünsiyyət bacarığı, üslub, inkişaf, bilik*

Müəllimin şagird və tələbələrlə ilkin münasibətinin başlanğıcı doğru ünsiyyətdən başlayır. Ünsiyyət vahid məqsədə yönəlmədən səmərəli nəticə verə bilməz. Pedaqoji ünsiyyətdə tətbiq olunan vasitələr elə seçilməlidir ki, ünsiyyətin məqsədini həyata keçirməklə yanaşı, həm də qarşılıqlı münasibətin təmin edilməsinə, fikir mübadiləsi və qarşılıqlı anlamaya şərait yaratsın. Həmçinin, ünsiyyət müvafiq normalar çərçivəsində aparılmalıdır ki, istənilən nəticəni versin.

Pedaqoji ünsiyyət müəllimin şagirdlərlə təlim və tərbiyə prosesində həyata keçirdiyi peşə ünsiyyətidir. Bu cür ünsiyyət hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşması üçün həmin şəraitin yaradılmasına yönəlmiş olur və kollektivdəki sosial-psixoloji prosesləri idarə etməyə, səmərəli psixoloji iqlim yaratmağa imkan verir [6]. Ona görə də hər bir müəllim pedaqoji ünsiyyətin mahiyyəti ilə dərinlən tanış olmalı və şagirdlər (tələbələr) ilə birgə fəaliyyəti zamanı ondan lazımi şəkildə istifadə etməsi vacibdir. Müəllimin kommunikativ fəaliyyətinin öyrənilməsi göstərir ki, pedaqoji ünsiyyətin xarakteri və məzmunu müxtəlif amillərlə şərtlənir ki, bunlardan müəllimin fərdi ünsiyyət üslubunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Adətən hamıda, eləcə də müəllimlərin hamısında ünsiyyət üslubu eyni olur.

İdarəetmə ilə bağlı olaraq sosial psixologiyada 5 cür rəhbərlik üslubu qeyd olunur: avtokratik, avtoritar, liberal (laqeyd və etinasız), demokratik, qeyri-sabit (ardıcıl olmayan) rəhbərlik üslubu [1, s.203-204].

Adətən avtokratik və avtoritar rəhbərlik üslubuna malik olan müəllimlər pedaqoji ünsiyyətin təşkilində demək olar ki, eyni mövqə tuturlar. Bu ünsiyyət üslubuna malik olan müəllimlər şagirdlərə obyekt kimi yanaşırlar. Belə müəllimlər həmişə hökmran olmağa çalışırlar. Onlarla ünsiyyət zamanı şagirdlər təşəbbüskarlığı itirirlər. Bu cür ünsiyyət üslubuna malik olan müəllimlər şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almır, hamı ilə eyni ünsiyyət saxlamağa çalışırlar. Avtokratik üslublu müəllim heç kimin fikri və rəyi ilə hesablaşmır, uşaqlara əmr və göstərişlər verir. Avtoritar əməkdaşlıqda isə fərq ondan ibarətdir ki, o uşaqların fikir və rəyinə qulaq asır, lakin son məqamda öz bildiyini edir [5, s.53]. Mənim fikrimcə, belə müəllimlər temperament tiplərindən xəbərdar deyillər, ya da unutmuşlar. Sınıfdəki bir şagird nisbətən fəal olduqda, müəllimin gözündə o iğtişaçı kimi, bir qədər passiv olduqda isə tənbel kimi görünürlər. Halbuki o, fəal şagird (tələbə) sanqvinik və xolerik, o passiv şagird isə melanxolik və fleqmatik tipdə olur. Və müəllimlər bunu müəyyən edib şagirdlərə öz temperament tipinə uyğun yanaşmalıdır.

Sizə özüm təcrübə etdiyim və şahid olduğum bir hadisə danışacam. “2019 -cu il IV kursun 2-ci semestrində Naxçıvan şəhər məktəblərinin birində praktikada olmuşdum. 4-cü siniflərə bir fənni 1 saatlıq tədris etməli oldum. Sınıf müəlliməsinin dərslə ünsiyyət üslubuna az-çox bələd idim və şagirdlərə bildirmədən müəllim haqda fikirlərini öyrənməyi qərara aldım. İbtidai sinifdə oxuyan

şagirdlər daha çox sinif müəllimi ilə vaxt keçirdikləri üçün ilk onu özlərinə müəllim nümunəsi kimi görürlər. Şagirdlərlə anket keçirdim. Belə bir sual qoydum. "Gələcəkdə müəllim olsanız şagirdlərinizə necə davranarsınız ki, şagirdləriniz sizi sevərək sizi dinləsin? Bir şagirdin cavabı mənim yaddaşımda dərin iz buraxdı. Yazmışdı: "Mən müəllim olanda şagirdlərimin hamısını sevəcəm, onlara hirsələnməyəcəm ki, məndən qorxmasınlar, düşüncələrini mənə çəkinmədən deyə bilsinlər". Tam sinif müəllimini canlandırmışdı. Bu şagird sinifdə tənbəl dedikləri şagirdin cavabı idi. Müəllimin düşünə bilmədiklərini şagird düşünmüşdü. Halbuki, şagird müəllim tərəfindən həmişə anlaşılan tərəf olmalıdı. Çünki, müəllim, şagird olmağın hissini yaşayıb. Özünü onun yerinə qoymağı bacarmalıdır. Bu müəllim, həqiqətən avtoritar ünsiyyət üslublu müəllim timsalı idi.

Tədqiqat aparan müəllimlərin əksəriyyəti ən səmərəli ünsiyyət üslubu kimi demokratik üslubu qeyd edirlər. Hər bir müəllim sözdə bu üslubla ünsiyyətə can atır. Belə rəhbərlik üslubunda şagird subyekt kimi qavranılır. Bu üsluba malik olan müəllim şagird kollektivi ilə razılaşıb, onların müstəqilliyini boğmur, daima məsləhət və xahişlə yanaşır, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini, şəxsi təcrübələrini, tələbatlarını nəzərə almağa çalışır. Onlar qiymətləndirmədə obyektiv, təmas yaratmaqda isə təşəbbüskardırlar. Şagirdlər demokratik üslubdan istifadə edən müəllimlərlə ünsiyyətə can atır, onlardan hər cür köməklik gözləyirlər. Demokratik əməkdaşlıq məktəbdə müəllim-şagird münasibətləri ilə yanaşı, müəllim-müəllim, müəllim-valideyn münasibətlərini də stimullaşdırır. Belə əməkdaşlıq ən düzgün, ən humanist əməkdaşlıq növü hesab edilir [5, s.53-54]. 6 illik institut təcrübəmə əsaslanıb deyə bilərəm ki, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun kollektivində də demokratik ünsiyyət üslubundan istifadə edən dəyərli müəllimlər də az deyil.

Laqeyd və yaxud, liberal rəhbərlik üslubuna malik olan müəllimlərin şagirdlərlə ünsiyyəti kortəbii xarakter daşıyır. Burada ünsiyyətin xarakteri müəllimin özündən deyil, şagirdlərdən asılı olur. Belə müəllim şagirdlərin işinə qarışmamağı çalışır, neytrallığa can atır. Külək hansı səmtə əssə, o səmtə əyilir. Heç vaxt qarşısındakı məqsədi həyata keçirməyə can atmır. Sanki, bir cür müəllim özünü əziyyətə salmaq istəmir. Ona görə də şagirdlər bu cür müəllimlərlə ünsiyyət zamanı tələbatlarını lazımı şəkildə ödəyəcəklərini güman etmirlər.

Nəhayət qeyri-sabit (ardıcıl olmayan) rəhbərlik üslubuna malik müəllimlərin ünsiyyət üslubu da həmin cəhəti özündə əks etdirir. Bu əməkdaşlıq növündə müəllim şagirdlərlə həmişə eyni cür münasibətdə olmur. Bir müddət həlim və xoş münasibətdə görünürsə, birdən də dəyişərək sərtləşir. Ya da şagirdlərin əhvalından asılı olaraq onun da əhvalı, uşaqlara münasibəti dəyişə bilər. Bu cür müəllimlə şagirdlər ona görə ünsiyyətə girməyə cəhd göstərmirlər ki, onlar hansı üslubla hərəkət edəcəklərini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər. Bu sanki bir təcrübəsiz müəllimin sinifə ilk girişinə bənzəyir. Bir neçə situasiya əsasında müəllimin verdiyi cavabları hər bir ünsiyyət üslubuna uyğunlaşdırmışam. Bunu sizinlə də bölüşmək istəyirdim.

Situasiya1: Dərsə başlamısınız. Hamı sakit oturub. Birdən kimsə bərkdən gülməyə başlayır. Heç nə demədən sualedici baxışlarla ona baxırsınız. O yenə də gülərək deyir: "Mən həmişə sizə baxanda gülməyim gəlir. Siz dərsə başlayanda da gülmək istəyirəm". Necə cavab verərdiniz? Verdiniz cavablardan asılı olaraq həm şagirdin düşüncə formasını dəyişə, həm də onun davranışını təsdiq etmiş olarsınız.

Avtoritar üslublu müəllim - Sənin başın işləmir?

Liberal üslublu müəllim - Gülmək istəyirsən gül?

Qeyri-sabit üslublu müəllim - Gülməli nə var ki?

Demokratik üslublu müəllim- Şən adamları sevirəm. Səndə şad əhval-ruhiyyə doğurduğuma görə sevinirəm.

Situasiya2: Dərs başlayanda, yaxud bir neçə dərsdən sonra şagirdlərdən biri sizə deyir: "Fikirləşirəm ki, siz müəllim kimi bizə nəşə öyrədə bilməyəcəksiniz" münasibətiniz?

Avtoritar üslublu müəllim - Sənin işin oxumaqdır, müəllimi öyrətmək deyil. Əlbəttə sənin kimilərə mən heç nə öyrədə bilmərəm.

Liberal üslublu müəllim - Bəlkə sən digər sinifə keçəsən, ya da ayrı müəllimlə məşğul olasan?

Qeyri-sabit üslublu müəllim - Sən sadəcə oxumaq istəmirsən.

Demokratik üslublu müəllim - Mənə maraqlıdır, sən niyə belə düşünürsən? Gəl bu barədə söhbət edək, görünür mənim davranışında səni belə düşünməyə vadar edən nə isə var.

Ünsiyyət üslubları haqqında araşdırdığım nəzəriyyələri əlavə həm də bunu praktikada tərəcə etdim. Mən “Müəllim və şagird münasibətlərində ünsiyyət üslubları” mövzusunda magistrantlar arasında anonim anket keçirdim. Anketdə aşağıdakı suallar tərtib etdim.

1) Avtoritar, avtoritar, liberal, demokratik, qeyri-sabit üslubları nəzərə alaraq müəllimlərinizlə bu ünsiyyət üslublarından hansı ilə ünsiyyət qurduğunuzu düşünürsünüz? Bu suala magistrantlar maraqlı cavablar veriblər. Əksəriyyəti belə düşünür ki, demokratik üslubda ünsiyyətdə olmağı çalışdıqlarını, cəhd etdiklərini bildirib. Az sayda magistrant isə tək bir üslubda ünsiyyət qurmağın effektiv olmayacağını, ünsiyyətdə bütün üslubların payının olmasının vacib olduğunu bildirib.

2) Əgər siz müəllim rolunda çıxış etsəydiniz, tələbələrinizlə ünsiyyətiniz necə olardı? Bir çox magistrant bildirir ki, demokratik üslubda şagirdlərə şəxsiyyət kimi yanaşmağı maksimum dərəcədə səbrli olmağı, şagirdlərin maraq və istəklərini nəzərə almağı, onları sərbəst şəkildə öz fikir və düşüncələrini ifadə etməyə şərait yaratmalıdır. Bir qrup avtoritar-demokratik üslubla yanaşacağını qeyd edib. Həm şagirdlərlə həmfikir olmaq, həm də onları öz fikri ətrafında birləşdirməyə can atmaq.

3) Yalnız olduğunu düşündüyünüz üslubların gətirdiyi problemlərdən hansını misal çəkmə bilərsiniz? Avtoritar üslub inkişafın qarşısını alır. Liberal üslubda müəllim məsuliyyət hissindən uzaqlaşır. Bu kimi cavablar verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həməyev M.Ə., Əmiraslanova S.F. Ünsiyyətin psixologiyası. Bakı, 2007.
2. <https://aztehsil.com/mel/354-mllimin-agirdlrl-nsiyet-slublar.html>
3. Əmrahlı Limunət. Psixodiagnostika. Bakı, 2014.
4. Həməyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı, 1991.
5. Bədəlova Ə.S. Təlim-tərbiyə. Bakı, 2015.
6. Pedaqoji ünsiyyət və onun quruluşu. LDHK (PDF)

Sama Oruczade

COMMUNICATION STYLES IN TEACHER-STUDENT RELATIONS AS ONE OF THE CHARACTERISTIC FEATURES OF PEDAGOGICAL ACTIVITY

Abstract: This article aims to highlight the importance of communication, which is the basis of interpersonal relationships, determines teacher the candidates' views on communication skills. It is also designed to assess teachers' perceptions of communication styles in audience management. A human being is a social being who has to communicate with the people around him. It is possible to say that there is a need for communication in the environment. It was thought that the ideas raised in this regard will be important for teachers and student.

Key words: teachers and students of the faculty of education, communication, communication skills, style, development, knowledge

UŞAQLARIN İLKİN TƏRBIYƏSİNDƏ AİLƏNİN ROLU

Uşaqlar bizim gələcəyimizdir, gələcəyimizi nə cür tərbiyə edəcəyiksə, ölkəmizin, millətimizin, dövlətimizin sabahı bundan asılı olacaqdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev.

Uşaqların ilkin tərbiyəsində ailənin rolu adlı bu məqalədə uşaqların ilkin tərbiyəsində ailənin müstəsna əhəmiyyətindən bəhs edilmişdir. Göstərilmişdir ki, ailə ilkin məktəbdir. Uşaqların valideynləri onların ilkin müəllimləridir. Əgər uşaq ailədə normal bir şəraitdə böyüyərsə sonrakı həyatında onun psixoloji problemləri olmaz. Həmçinin, məqalədə uşaqların tərbiyə edilməsində valideynlərin onlara yanaşma, onların tərbiyə edilməsi yolları müxtəlif faktlarla, mütəxissislərin fikirləri ilə əsaslandırılmış, həlli yolları göstərilmişdir.

Açar sözlər: ailə, ilkin tərbiyə, valideynlərin rolu, müstəsna əhəmiyyəti, formalaşdırmaq, psixoloji problem

Ana və atalar həyatlarını uşaqlarına həsr edir. Ömürləri, bir gün onların həyatda lazımlı bacarıqları qazanacaqları ümidiylə keçir. Uşaqlarını düzgün yetişdirmək, onların qərarlarını istiqamətləndirmək, problemlərini həll etmək və davranışlarını formalaşdırmaq, valideynlərin əsas məqsədidir. Həyat yollarında əl-ələ verir və uşaqlarımız öz ayaqları üzərində dayanacağı ana qədər, onlara bildiklərimizi, mənəvi dəyərlərimizi öyrədir və həyatın çətinliklərini izah edirik. Etdiyimiz hər şey, inandığımız hər şey və bütün davranışlarımız uşaqların düzgün yetişməyinə təsir göstərir. Bir uşaq üçün, valideynin təqdim etdiyi nümunədən daha yaxşı nümunə ola bilməz. Bu səbəblə ana və atalar olaraq, yer üzərindəki ən böyük vəzifəyə, uşaqlarımızı gündən-günə düzgün yetişdirmək vəzifəsinə malikik.

Uşaqlar bir şəxsiyyət kimi ilkin olaraq ailədə böyüyürlər. Uşaqların normal böyüməsi üçün ailənin tam olması ən mühüm amillərdən biridir. Aparılan tədqiqatlar və müşahidələr göstərir ki, tam ailələrdə böyüyən uşaqlarla, natamam ailədə böyüyən uşaqların davranışında və psixologiyasında mühüm fərqlər var. Hər bir uşaq ana-ata sevgisi istər. Bu maddiyyatla bağlı deyil, mənəviyyatla bağlıdır. Bu baxımdan gənc ana-atalar çox diqqətli olmalıdırlar, günahsız doğulan uşaqlarına həyatlarının ilk anlarından mənəvi zərbə vurmamalıdırlar.

Natamam ailələrdə böyüyən uşaqlarda özünə inam hissi digər uşaqlara nisbətən zəif olur, çox aqressiv olurlar. Təəssüf hissi ilə deyə bilərik ki, son zamanlar gənc ailələr arasında boşanma halları daha çoxdur. Bu da uşaqların psixologiyasına çox mənfi təsir göstərir. Adətən, uşaqlar, xoşbəxt, normal bir ailədə doğulduqları üçün özlərini xoşbəxt hiss edirlər, məmnunluq hissi keçirirlər.

Biz uşağın dünyaya gəldiyi gündən etibarən, böyük bir səfərə addım atırıq. Burada durmaq, geri dönmək və təzminat ödəyərək ayrılmaqdan söz gedə bilməz. Bu səfər ömür boyu davam edir.

Uşaqlar tam ailələrdə böyüdükdə onlarda özünə inam daha güclü olur. Özünə hörmət, özünə inam, insanın həyatı boyunca inkişaf edən bir prosesdir. Bu, adamın özünə inamı, özündəki yaxşı xüsusiyyətləri görmə qabiliyyəti ilə bərabər, etdiyi seçimlərlə əlaqədar inkişaf edən bir şeydir. Uşaqlar davranış və görüş baxımından valideynlər və qardaşlarından çox asılı olduqları üçün, ailə özünə inamın inkişafa başladığı ilk məkandır. Bunun üçün ana-atalar ən kiçik detallara diqqət edərək uşaqlarda özünə inam formalaşdırmalıdırlar. Məsələn, səhər yataqdan qalxarkən ana övladına; bu səhər çox yaxşı bir iş gördün; Yatağını demədən yığdın; Döşəkağını döşəyin altına saldın; Yataq örtüyünü çox gözəl örtüdü; Yataqları çox gözəl yerləşdirdin kimi...xoş sözlər dedikdə, uşaqlar özlərini xoşbəxt hiss edir, gördükləri işdən məmnunluq duyarlar. Uşaqlar gördükləri iş üçün ətrafdakılardan xoş sözlər eşitmək istərlər. Bu onlara qürur hissi verir. Hər zaman ailə üzvləri çalışıb uşaqların beyinlərinə müsbət düşüncə toxumları əkməlidir. Bizim onların zehinlərinə əkdiyimiz

toxumlar sahib olduqları düşüncələridir; bunlar müsbət və ya mənfi bir şəkildə “öz-özünə danışmaqdır”. Bizim hamımız çox yaxşı bilirik ki, uşaqlar pis işləri tez görürlər. “Nə üçün?” – sualının cavabı çox sadədir: pis işlər asan işlərdir. Necə ki, dərsi öyrənmədən yatmaq asan işdir, bunu hamı bacarır. Lakin yatmayıb dərslər oxumaq, sabah müəllimə cavab vermək, yüksək qiymət almaq çətin işdir. Bunu yalnız iradəli, özünə sahib olan, hisslərini idarə edə bilən oğlanlar və qızlar bacarırlar. Uşaqların əhvalını pozan, ya da onlara mənfi təsir göstərən sözlərdən bəzən valideynlər həddindən artıq çox istifadə edirlər. “Riyaziyyatın bərbaddır”, “Çox davakarsan”, “Müəllimlərin sənəin hərəkətindən narazıdırlar” və s. [1, s.126].

Uşaqlara yalnız maraqla göstərmək belə, onlarda özünə inam inkişaf etdirə bilər. Məsələn, böyük mütəfəkkir M.F.Axundovun həyatından:

M.F.Axundov öz həyat yoldaşına və uşaqlarına münasibəti humanist xarakter daşıyırdı. O övladlarının səhhətinə və təhsilinə böyük əhəmiyyət verirdi. Azərbaycanlı qızların oxumasını həsrətlə arzulayan yazıçı-filosof qızı Nisə xanıma öz dövrü üçün mükəmməl təhsil vermişdir. Azərbaycan ailəsində qızların təhsil alması o dövrdə qeyri-adi bir iş idi. M.F.Axundov oğlu Rəşidbəyi yaxşı oxumağa həvəsləndirmiş, onun ağılı və kamalı ilə fəxr etmiş, dostlarına yazdığı məktublarda bu barədə fəxrli danışmışdır.

Əlbəttə, ailələrdə hər zaman ata-ananın fikirləri üst-üstə düşməyə bilər ata savadlı olanda, ana isə savadsız olanda ailələrdə uşaqların tərbiyəsində müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırıq. Satiranın ustası, böyük satirik şair M.Ə.Sabir bu çətinliyi ədəbi dildə gözəl ifadə etmişdir.

Evimizdə var idi hər nə desən,
Qatıq, ayran ilə qaymaq, nə yesən.
Nə bilirdik nə zəhrimardır kitab,
Biz olan evdə haçan vardı kitab.

Əgər evdə ana-atanın fikirləri bir-birinə uyğun gəlmirsə, onların hər biri həyatın mənasını öz bildiyi kimi başa düşsə, ailədə ciddi çətinliklər yaranır. Psixoloqlar müəyyənləşdirmişlər ki, əgər ailədə valideynlərin fikirləri (uşaq tərbiyə etmək istədikləri keyfiyyətlər haqqındakı təsəvvürləri) uyğun gəlmirsə, tərbiyə işində ciddi nöqsanlar özünü göstərir. Uşağın eyni hərəkətini biri pisləyir, o biri rəğbətləndirir. Beləliklə, ailədə vahidlik prinsipi pozulur. Uşaqların tərbiyəsində vahidlik prinsipi pozulduqda bu onların psixologiyasına mənfi təsir göstərir və uşaq kimin dediyinin haqlı olduğu haqqında tərəddüd keçirir [1, s.212].

Uşaqların formalaşmasında ailənin rolu son dərəcə misilsizdir. Ailədə uşaqlar sosial münasibətlərə - ailədaxili münasibətlərə qoşulur, onların vasitəsilə insan, dünya, mənəvi sərvətlər haqqında anlayışlara yiyələnir, cisim və hadisələrə qiymət verməyi, başqa adamları başa düşməyi, yaşlılara, qadınlara və kişilərə, kiçik uşaqlara hörmət və kömək etməyi və öz nöqsanlarını görməyi öyrənir. Ailədə ata-ana, ata-uşaqlar, ana-uşaqlar, ana-qaynana, bacı-qardaş, bacı-bacı arasındakı paralel münasibətlər – bunların hamısı böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Uşaqların tərbiyəsi baxımından ailədə kiçik məsələ yoxdur. A.S.Makarenko göstərirdi ki, ata, hətta qəzeti necə oxuması ilə uşaqları tərbiyə edir [2, s.342].

Görkəmli pedaqoq valideynlərə müraciətlə deyirdi ki, tərbiyə işinin əsil mahiyyəti heç də sizin uşaqlarla təklidə söhbət etməyinizdən, uşağa müstəqil təsir göstərməyinizdən ibarət deyildir, ailənizin şəxsi və ictimai həyatınızın təşkilindən, uşağın həyatını təşkil etməkdən ibarətdir.

Valideynlər uşaqlara onların yaşına müvafiq tələblər verməli, nəinki həmin tələblərə əməl olunmasına diqqət yetirməli, həm də onlara müstəqillik verməli, ailə problemlərinin müzakirəsinə cəlb etməli, uşaqları narahat edən məsələləri onlarla birlikdə müzakirə etməlidir. Valideynlər bu yolla uşaqlarda iradə və xarakterin inkişafı, məsuliyyət hissəsinin formalaşması üçün şərait yaradır, öz övladlarına əmək adətləri aşılayırlar [3, s.27].

Ana-ata ailədə aşağıdakı üsullardan istifadə etməklə uşaqlarla səmimi münasibət qurmaq olar.

- Evdə uşağınızın diqqətini dağıtmayacaq bir künc hazırlayın. Kağız-qələm, lüğət, silgi, xətkəş, cədvəl burada olsun.

Ana və atalar, uşağın soruşduqlarını cavablamalı, ya da hazırlanan tapşırıq baxmalıdır. Ana və ata uşağın tapşırığını etməməlidir.

Uşağınızın bir problem yaşadığını hiss etdiyinizdə müəllimi ilə görüşün.

Hər ailə bir çox baxımdan mükəmməldir. Halqa meydana gətirərək oturun və hər ailə üzvü özünə görə tamamlasın.

“Biz mükəmməl bir ailəyik, çünki...” Birlikdə etməkdən xoşladığınız şeylər nədir, evin nizamı necə təmin edilir, paylaşdığınız məsələləri düşünə bildiyiniz kimi etmək, ... bütün müsbət xüsusiyyətləri tamamlayana qədər bu işi davam etdirin. Bir ailə olaraq yaşamaq, zaman, sevgi və cəsarət tələb edir, bu səbəblə hamımızın nə qədər dəyərli olduğunu unutmamaq çox əhəmiyyətlidir [4, s.13]

Hər bir uşağın nümunə götürdüyü, diqqət yaradacaq xüsusiyyətlərə malik olan və arzu etdiyi bir şeyi reallaşdıracaq qabiliyyətinə malik bir qəhrəmana ehtiyacı vardır. Uşağın qəhrəmanı bəzən ata və analar, bəzən də bir idman ulduzu, müəllim, yazıçı, musiqiçi və ya sənətçi ola bilər. Uşağınızın heyranlıq duyduğu və onun kimi olmaq istədiyi iki adamın adını verib, verə bilmədiyini soruşun. Bu insanları nə üçün sevdikləri mövzusunda onunla danışın. Uşağınızın bu qəhrəmanlar kimi olması üçün nə etməsi lazımdır? Heyranlıq əhəmiyyətli bir fərdi motivasiya ünsürüdür. Bu səbəblə uşağınızın, həm gündəlik həyatla əlaqədar, həm də tanınmış, böyük şəxsiyyətlər arasından seçilmiş öz qəhrəmanları olmalarına diqqət edin.

Əgər uşağınız bir iş görmək istəyirsə ona dəstək olun. Bu işlər müxtəlif ola bilər. Məsələn, ev heyvanlarına baxmaq, yaşlılara kömək edib onların alverlərini və bağça işlərini görmək, özündən kiçik uşaqlara kitab oxumaq, avtomobil yumaq və ya ev heyvanları saxlamaq, bağçadakı zərərli otları təmizləmək ya da yarpaqları yığmaq. Variantlar çoxdur. Amma əvvəlcə ona işə zamanında başlamaq, sözü ilə işi bir olmaq, verilən təlimatı dinləmək də içində olmaqla yaxşı bir iş görənlə olmağın məsuliyyətini izah edin. İşə başlayan uşağınıza sahib olmadığı bir bacarığa yiyələnməkdə və etdiyi işin qarşılığında tələb edəcəyi ödənişi aydınlaşdırmağa kömək edin. Bir vəzifə sahibi olmaq, az da olsa pul qazanmaq, bir işi yaxşı yerinə yetirməkdən məmnun olmaq, bunların hamısı fərdi motivasiyanı inkişaf etdirir.

Uşaq futbol, basketbol, rəqs, piano dərsi, şəkil çəkmək kimi bir fəaliyyətə başlamağa qərar versə, oturub birlikdə bu fəaliyyət üçün bir sınaq müddəti qoyun. İdman məsələsində on həftəlik bir müddət qoyula bilər. Musiqi alətlərində isə bir neçə ay lazımdır. Bir çox hallarda uşaq ilk başlarda inamsız ola bilər. Başqa uşaqların özündən daha yaxşı olduqlarını görə ya da məşq etməkdən xoşlanmayıb buraxmaq istəyə bilər. Başlanan bir şeyi bitirmək yaxşı bir vərdəstdir və uşağa qorxularını məğlub edə biləcəyini və yeni bacarıqlar qazana biləcəyini göstərir. Öz gücünü və zəifliyini əlaqədar təcrübəyə malik olduğu və bunları aşdığı üçün, bu irəlidə fərdi motivasiya sahibi köməkçi olar. Əgər uşağınız qatıldığı fəaliyyəti başda razılışma müddəti bitdikdən sonra qurtarmaq istərsə, bu qərara hörmət nümayiş etdirin. Əgər uşağınız hər hansı bir fəaliyyətə maraq duymursa, birlikdə başqa bir məşğuliyyət axtarın və onu ürəkləndirin. Uşaqlar ümumiyyətlə, yetkinlik çağına çatana qədər fəaliyyətlərini özləri təyin edə bilməz. O dövrə qədər ətrafındakı böyüklərin köməyinə ehtiyac duyarlar. Planlaşdırma strategiyasının onlara öyrədilməsi və məqsədlər tapıb bunları reallaşdırdığını ata-ananın izləməsi lazımdır. Uşağınıza böyük bir təqvim tərtib edin və bu təqvimə bunları yazmasına çalışın: Məktəb tapşırıqlarının tarixləri, məktəblə əlaqədar xüsusi günlər, komandanın fəaliyyəti ilə əlaqədar tarixlər, konsertlər və s. Uşağınız məktəbdən evə əhəmiyyətli bir tapşırıqla gəldiyində, məsələn: bir hesabat yazması lazım olduğunda, işə yaxınlaşma tərzini təşkilatlandırılması üçün, “Bu necə bir hesabat olacaq? Gələcək həftə sonu evdə olmazsan, hesabat nə olacaq?” kimi problem yaradacaq suallar qoyun. Təqvimlə, hesabatla əlaqədar hansı gün nə ediləcəyini də yazın. Böyük vəzifələri kiçik hədəflərə bölməyə kömək edərək, uşağa ömrü boyunca faydalı olacaq bir vasitə vermiş olarsınız.

Valideynlər səmərəli şəkildə istifadə etsələr uşaqlarının bir şəxsiyyət yetişdirməkdə, mənəvi dəyərlər aşılamaqda və həyat bacarığı öyrətməkdə çətinlik çəkməzlər, bu üsullarla və yüzlərcə belə üsullar onlara köməkçi olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Makarenko A.S. Uşaq tərbiyəsi haqqında. Bakı.
2. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.N. Ailə. Bakı: Maarif, 1989.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Çinar-çap, 2002.

4. Shela Barbara Ann. Uşaq tərbiyəsinə dair 365 metod. Tərcümə. Naxçıvan: Məktəb, 2016.

Turkan Jafarli

THE ROLE OF THE FAMILY IN THE PRIMARY EDUCATION OF CHILDREN

Abstract: This article, entitled The Role of the Family in the Primary Education of Children, discusses the exceptional importance of the family in the primary education of children. It was stated that the family is a primary school. The children's parents are their primary teachers. If a child grows up in a normal family environment, he will not have psychological problems in the next life. The article also shows the approach of parents to the upbringing of children, the ways of their upbringing, based on various facts, the opinions of experts, and solutions.

Key words: family, primary upbringing, role of parents, exceptional importance, formation, psychological problem

TÜRKANƏ FƏRƏCOVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistrant, TSPX, II kurs
turkaneferecova@gmail.com
Elmi rəhbər: p.ü.f.d., dos.S.Orucova

ŞAGİRD ŞƏXSİYYƏTİNDƏ MƏNƏVİ TƏRBIYƏNİN FORMALAŞDIRILMASINDA AİLƏ VƏ MƏKTƏBİN ROLU

Şagird şəxsiyyətində müsbət mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlər formalaşdırmaq və onların davranışında buna nail olmaq işi hər dövrdə olduğu kimi, müasir dövrün aktual məsələlərindəndir. Bu iş isə ailə və məktəbin üzərinə düşür. Uşaq anadan olduğu gündən etibarən valideynlər seçdikləri tərbiyə üsulu ilə məşğul olurlar. Tərbiyənin kor-koranə bir proses olmadığını dərk edən hər bir valideyn övladının tərbiyəsində əsrlər boyu ideal hesab etdiyimiz milli-mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlər çərçivəsində tərbiyələnməsinə nail olmalıdır. Məktəb yaşına çatmış hər bir uşaq tərbiyəçi və ya sinif müəlliminin təsirinə məruz qalır. Sinif müəllimi və ya tərbiyəçi şagirdlərin milli dəyərlər və əxlaq normaları çərçivəsində inkişaf edib çiçəklənən və günü-gündən inkişaf edən ölkəmiz üçün faydalı olacaq gənc nəslin yetişməsinə nail olmalıdır.

Açar sözlər: mənəviyyət, şagird, tərbiyə, şəxsiyyət

Mənəviyyət şəxsiyyətin özünə, onu əhatə edənlərə, cəmiyyətə və onun real hadisələrinə, münasibətini, dünyagörüşünü, davranışını təzahür etdirən başlıca meyardır. Məhz mənəvi tərbiyə sayəsində fiziki fərd kimi dünyaya gələn insan əsl mənada şəxsiyyətə çevrilir.

Günü-gündən çiçəklənən və inkişaf edən Azərbaycanda cəmiyyətin hər bir üzvü bu inkişafda iştirak edir. Müstəqil Azərbaycan dövlətində yeni mənəviyyət normaları və prinsipləri yaranır.

Dövlət quruculuğunda və onun hərtərəfli inkişafında iştirak edən gənc nəsl biliklər sistemi ilə silahlandırmaq, onlarda elmi dünyagörüşü formalaşdırmaq nə qədər vacibdirsə, cəmiyyətimizin özünü möhkəmləndirmək məqsədi ilə əxlaqca saf, mənəvi cəhətdən kamil və yetkin şəxsiyyətlər tərbiyə etmək də bir o qədər mühüm məsələdir.

İnsan nə qədər savadlı olsa da, mənəviyyətca yoxsuldursa cəmiyyətin sağlam özü üzərində bərqərar olduğunu söyləmək çətindir.

Ailənin, məktəbin və xüsusən də, cəmiyyətin səyləri ona yönəlmişdir ki, yüksək mənəvi şüuru, mənəvi hissləri, mənəvi adətləri və müsbət davranış təcrübəsini özündə birləşdirən nəsil yetişsin.

Uşaqlar gələcəyimizdir – onları şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq hər bir valideynin və cəmiyyətin borcudur. Hər bir cəmiyyətin gələcəyi etibar olunacaq uşaqlar sabaha ümidimiz və pənahımızdır. Bu balaca fidanlar xalqımızın bu günü ilə sabahı arasında körpüdür. Ona görə də, tərbiyə prosesinə lap erkən yaşdan başlanılması vacibdir.

Hərtərəfli şəxsiyyət yetişdirmək olduqca mürəkkəb prosesdir. Cəmiyyətin hər bir üzvünü şəxsiyyət adlandırmaq da düzgün olmaz. Şəxsiyyətin mahiyyətini nə onun saqqalı, nə qanı, nə abstrakt fiziki təbiəti deyil, sosial keyfiyyətləri təşkil edir. Belə bir tərif ortaya çıxır: Şəxsiyyət - sosial və mədəni həyatın subyektivi kimi məqsədyönlü fəaliyyət göstərən, sosial münasibətləri və yüksək mənəvi dəyərləri olan insandır.

Elmi pedaqogikanın qarşısında duran ən aktual problemlərdən biri şəxsiyyətin formalaşması məsələsidir. Bu barədə olduqca müxtəlif fikirlər və fərqli nəzəriyyələr mövcuddur. Bunu təhlil edən müasir dövrün alim-pedaqoqları və psixoloqları şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən dörd əsas amili, irsiyyəti, mühit, tərbiyə və fəaliyyəti qeyd edirlər. Bu amillərin hər birinin əhəmiyyətini qeyd edən filosof-şair və tərbiyəçi-pedaqoq N.Gəncəvi poemalarında bu barədə qiymətli ideyalar və fikirlər irəli sürmüşdür.

Dahi şair “Xosrov və Şirin” poemasında oğlundan şikayət edən Xosrova vəziri ürək-dirək verir.

Sən yaxşısan, o da pis olmayacaq,
Öz tumuna bənzər bar verən budaq.

Burada şair irsiyyətin rolunu açıq-aşkar qeyd edir. Lakin Nizami irsiyyət amilinin rolunu nə qədər yüksək qiymətləndirsə də onun yeganə amil olmadığını da vurğulayır və qeyd edir ki, bəzən “gövhər daş doğar, bəzən isə əksinə, daşdan gövhər yaranır”.

Şair-pedaqoq insanın mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasında ictimai mühitin əhəmiyyətini, onu əhatə edən adamların rolunu əvəzsiz sayır. Məsələn, “Ağılsız kəslərlə oturub-duran, ağıldan, şüurdan deməsin dastan” - deyən şair başa salır ki, elmi, mərifətli adamlarla dost olsan həmin keyfiyyətlər sənə də keçər.

Şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyənin, təhsilin, elmin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Kamil insanın formalaşmasında elmin, təhsilin rolunu dönə-dönə qeyd edən şair bilikli, elimli insanı digərlərindən fərqləndirərək yazır: “Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz”.

Şagird şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsinə ailədən başlanılır. Sonra bu iş uşaq baxçasında davam etdirilir. Bu zaman məktəbəqədər müəssisə həmin prosesdə ailənin müttəfiqi olur. Uşaq məktəbə baxçadan, yaxud bir başa ailədən gəlir. Bu zaman məktəb ailə ilə əlbir fəaliyyət göstərir.

Övladlar bizim əlimizdə ilahi əmanətlərdir, yalnız düzgün edilən tərbiyə ilə bu əmanəti qorumaq olar.

Məktəblərdə ən azı digər dərslər qədər tərbiyə və millilik üzərində dayanılmalıdır ki, vətəni cənnətlərə çevirəcək sağlam ruh və sağlam xarakterli nəsillər yetişə bilsin. Mirzə Ələkbər Sabirin də dediyi kimi: “Ümmətin rəhniməsi tərbiyədir, millətin pişvası tərbiyədir”.

Tərbiyə şəxsiyyətin məqsədyönlü və mütəşəkkil formalaşması prosesidir. Tərbiyəni səciyyələndirən əlamətlərdən biri onun həmişə məqsədyönlü proses olmasıdır. Tərbiyənin harada və kim tərəfindən aparılmasından asılı olmayaraq, o hansısa məqsədə yönəlir, hansısa məqsədə xidmət edir. Məqsədlər isə müxtəlif ola bilər: Yaxın məqsədlər və uzaq-strateji məqsədlər.

Tərbiyə işinin məqsədi vətənpərvərlik hissini formalaşdırmaqdan, düzlük və doğruluq hissini inkişaf etdirməkdən, halallıq şüurunu kamilləşdirməkdən ibarət ola bilər.

Milli pedaqogikaya görə, tərbiyənin uzaq-strateji məqsədi belədir: davranışla bağlı olan milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərləri gənc nəsillə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil aşılamaq yolu ilə respublikamızın ərazi bütövlüyünü, sərhədlərinin toxunulmazlığını, dövlət müstəqilliyini qorumağa, ölkəmizi inkişaf etmiş demokratik dövlətlər səviyyəsinə qaldırmağa qadir olan vətəndaşlar yetişdirmək tərbiyənin strateji məqsədidir [1, s.241].

Tərbiyə eyni zamanda bütün hallarda mütəşəkkil olmalıdır. Belə bir sual ortaya çıxır: tərbiyə zamanı gənc nəsillə nələr aşılır? Mənəvi dəyərlər! Əxlaqi keyfiyyətlər, sağlamlığa, gözəlliyə, təbii mühitə, dövlətə, xalqa münasibətlə əlaqədar keyfiyyətlər, Azərbaycan xalqının adət-ənənələrini səciyyələndirən keyfiyyətlər.

Mənəvi keyfiyyətlər iki qrupa ayrılır: Azərbaycan xalqına xas olan milli-mənəvi dəyərlər və bütün xalqlara xas olan ümumbəşəri dəyərlər.

Bəzi mütəxəssislər, xüsusən metodist alimlər tərbiyə deyəndə təlim prosesindən, təhsildən kənarında cərəyan edən, xalis tərbiyəni, həyata keçirilən fərdi, qrup və ya kütləvi tədbirləri nəzərdə tuturlar. Lakin unudurlar ki, tərbiyə həm də təlim zamanı – dərstdə və təlimin digər təşkil formalarında həyata keçirilir.

Tərbiyə ilk növbədə ailədən başlanır. Sonra tədricən təhsil ocaqlarında və cəmiyyətdə davam edir.

Tərbiyənin bir sıra tərkib hissələri mövcuddur. Bunlara mənəvi, əxlaqi, estetik, ağıl, ekoloji, iqtisadi, hüquqi, fiziki, idea-siyasi, dünyagörüşünün formalaşdırılması və s. aiddir. Bunların hər birinin insana aşılmasının, onun həyat və fəaliyyətində önəmi olduqca böyükdür.

Mənəvi tərbiyə insanın dəyişməz və harmonik inkişafını təmin edən həyatı dəyərləndirməni şəxsədə formalaşdırmaqdır. Mənəvi tərbiyə insanın işlərinə, fikirlərinə ali məqsəd verən qürur, məsuliyyət, səmimiyyət kimi hissələri tərbiyələndirir.

Mənəviyyat insanın qəlbinin təmizliyi, ürəyinin düzlüyü deməkdir. Məhz buna görə, mənəvi tərbiyəni qəlb tərbiyəsi ilə bağlayırlar. Mənəviyyat insanın daxili aləmini, xarakterini, insanlara,

hadisələrə münasibətini əks etdirməkdə xarakterizə olunur. Yəni mənəviyyat insanın olduğu kimi görünməsi, görüldüyü kimi olmasıdır.

İnsanın mənəviyyatına ilk növbədə onun namusu, vicdanı, milli-mənlik şüuru, vətəndaşlıq qeyrəti, fədakarlığı, milli-mənəvi dəyərlərə hörməti, keçmişimizi, tariximizi, dilimizi, mədəniyyətimizi, adət və ənənələrimizi dərindən öyrənməsi, habelə xeyirxahlığı, mərhəmət və qayğıkeşliyi, həssaslığı və humanizmi, tolerantlığı, müasirliyi, insanlara hörmət və sevgisi, vətənə məhəbbəti kimi mənəvi keyfiyyətləri daxildir [7].

Mənəviyyatı zəngin insan düşdüyü ən çətin situasiyalarda belə təmkinliliyi, səbirliliyi, özünü ələ ala bilməsi ilə və düzgün qərarlar qəbul etməsi ilə fərqlənir.

İstər mənəvi, istərsə də tərbiyənin digər tərkib hissələrinin aşılmasında ailə mühüm rol oynayır. Ailə milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısıdır.

Xalqımızın yaşaması üçün öz mənliliyini, qürurunu qoruması üçün ailə dəyərləri, milli dəyərlər əvəzolunmaz rol oynamışdır (İlham Əliyev).

Ailə üzvləri arasındakı səmimi, mədəni münasibətin olması, valideyn-övlad münasibətlərinin düzgün qurulması ailələrin sağlam, xoşbəxt yaşamasına əsas səbəbdir. Hər bir Azərbaycan ailəsi ilk növbədə milli adət-ənənələrimizi qoruyub yaşatmalıdır. Balaca fidanlarımız dünyaya gəldiyi gündən etibarən milli-mənəvi dəyərlərimizlə tərbiyə olunmalıdır.

Valideyn-övlad məhəbbətinin qarşılıqlı olduğunu nəzərə çatdıran dahi şair N.Gəncəvi uşağın təlim-tərbiyəsinin hər bir ata-ana üçün çox əziz olduğunu döənə-döənə qeyd etmişdir. “Övladın iqbali ona olsa yar, ata sevincindən bəxtiyar olar” – deyən şairin baş qəhrəmanlarının hamısı – Məcnun, İsgəndər, Bəhram və s. öz valideynlərinin yüksək qayğısı ilə əhatə olunur [6, s.60].

Mənəvi təmizliyə, əxlaq saflığına, vicdan billurluğuna son dərəcə böyük əhəmiyyət verən Tusi, hər şeydən əvvəl, uşaqların və gənclərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi ilə məşğul olmağı, onları düzlüyə, doğruluğa, bir sözlə, onlara vicdanlı olmağı öyrətməyi, sonra isə başqa tərbiyə işləri ilə məşğul olmağı məsləhət görür [4, s.17].

Tusi insanın kamilliyində, səadətə çatmasında, xeyirli işlər görməsində ədalətli vicdanın zəruriliyini əsas şərt hesab edir.

Tusinin fikrincə, əxlaq saflaşdırmaq sənətinin ən şərəfli, ən xeyirli və ən faydalı sənət olduğunu, ailə, dövlət və bəşəriyyət üçün ondan daha lazımlı bir sənət və peşənin olmadığını sübuta çalışır.

İnsan mənəviyyatının kamilləşdirilməsi qarşıya məqsəd kimi qoyulmazdan əvvəl “kamil mənəviyyat” etalonunu düzgün qiymətləndirmək lazımdır.

Mənəvi keyfiyyətlərə işə, əmələ “pis” və “yaxşı” deyə aksioloji yanaşmadan fərqli olaraq, ölçülü, rəsonal münasibət bəslənməsi islam məfkurəsinin ən üstün cəhətlərindən biridir [5].

Mənəviyyət xəzinəmizin bizə başucalığı gətirən, heç vaxt solmayan ən qiymətli incilərindən biri, dünya poeziyasının sönməz ulduzu, “sözün tam mənasında dahi insan” N.Gəncəvinin bizə miras qoyub gətirdiyi ədəbi pedaqoji irsidir [6, s.4].

Nizamiyə görə əxlaq saflaşdırmağın, mənəviyyatı yüksəltməyin tək yolu təlimdir. Nizaminin əxlaq tərbiyəsi ilə bağlı dəyərli ideyaları və hikmətli sözləri neçə-neçə nəsillərin mənəvi tərbiyəsində önəmli rol oynamış və bu gün də oynamaqdadır.

Dahi Nizaminin zəngin pedaqoji irsinin tədqiqində insanın mənəvi simasının formalaşmasında mühüm rol oynayan əxlaq keyfiyyətlərin (namusluluq, iradəlilik, səxavətlilik, yaxşılıq) təbliğ və təqdirinə rast gəlirik.

Böyük şair-tərbiyəçi müsbət əxlaqi təqdir etməklə yanaşı, insanın mənəviyyatını korlayan mənfi əxlaqi sifətlərdən uzaq olmağı məsləhət görür.

N.Gəncəvi öz əsərlərində düzlük, doğruluq, vətənpərvərlik, insanpərvərlik, namusluluq kimi əxlaqi keyfiyyətlərə xüsusi yer vermişdir.

Şagird şəxsiyyətində müsbət əxlaqi, mənəvi keyfiyyətləri formalaşdıran birlik ailədən sonra məktəbdir.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev gənclərin mənəvi tərbiyəsinə yüksək qiymət verərək öz nitqində belə demişdir: Xalqımızın, tariximizin əsasını təşkil eləyən bütün mərhələlərdə, keçmiş əsrlərdə yüksək mənəviyyət olmuşdur. Keçmiş tariximizdən bizə qalan simaları bu gün dünyada məşhurlaşdıran və bizim üçün nümunə edən onların yüksək mənəviyyətidir, yüksək amallarıdır.

Gənclərimizin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri mənəvi tərbiyə məsələsidir. O qeyd etmişdir ki, gənclərimiz yüksək mənəviyyat ruhunda tərbiyələndirilməli, milli-mənəvi dəyərlərimiz hər bir gənc tərəfindən mənimsənilməlidir.

Məktəbdə mənəvi tərbiyə sahəsində işlər aşağıdakı istiqamətdə aparılmalıdır.

1. Məktəblilərdə mənəvi şüur formalaşdırmaq. Onlarda yaxşılıq pisləkdən, xeyirxahlığı bədxahlıqdan ayırd edə bilməyi formalaşdırmaq lazımdır.

2. Məktəblilərdə mənəvi hisslər yaratmaq. Şagird şəxsiyyətində vicdan, şərəf, ləyaqət, namus, vətənpərvərlik, məsuliyyət kimi keyfiyyətləri aşılamaq.

3. Məktəblilərdə mənəvi mövqe formalaşdırmaq.

4. Məktəblilərdə mənəvi sima formalaşdırmaq. Onlarda səbirli, təmkinli olmağı, düzlüyü, doğruluğu yaratmaq.

İnsanın davranışında müsbət mənəvi keyfiyyətlər o zaman müvəffəqiyyət göstərir ki, mənəvi keyfiyyətlər əzbərlədilmir, bu keyfiyyətlər hərəkət və davranışda formalaşır.

İstər ailədə istərsədə tərbiyə və təhsil ocaqlarında şagirdlərin mənəvi tərbiyəsində yaş, fərdi, psixoloji və cinsi xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımov Nurəddin. Məktəb pedaqogikası. Dərslik. (Ali pedaqogi məktəblərin bakalavr pilləsi tələbələri, habelə aspirant və dissertantlar, müəllimlər üçün) Bakı: Çıraq, 2011, 440 s.
2. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Yeni kurs. Pedaqoji universitetlərin və ali pedaqoji məktəblərin tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 464 s.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Çinar-çap, 2006, 620 s.
4. Tusi Xacə Nəsirəddin. Əxlaqi-Nasiri. Bakı: Lider, 2005.
5. Prof .Dr.Səlahəddin Xəlilovun təqdimatından. “525-ci” qəzet, 2012.
6. Apoyev Bayram. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri. Bakı: Adiloğlu, 2008.
7. Hüseyinzadə R.L. Azərbaycanda tərbiyə, təhsil və pedaqoji fikir. Bakı: Nurlan, 2007.

Turkana Farajova

THE ROLE OF FAMILY AND SCHOOL IN THE FORMATION OF SPIRITUAL EDUCATION IN THE STUDENT'S PERSONALITY

Abstract: The formation of positive moral and ethical qualities in the personality of the student and the achievement of this in their behavior is one of the urgent issues of modern times, as in any era. This is the responsibility of the family and the school. From the moment a child is born, parents are involved in the upbringing of the child of their choice. Realizing that upbringing is not a blind process, every parent must achieve the upbringing of their children within the framework of the national-moral and ethical qualities that we have considered ideal for centuries.

Every child of school age is exposed to the influence of a tutor or class teacher. The class teacher or educator must achieve the upbringing of a young generation of students who will develop and prosper within the framework of national values and moral norms and will be useful for our developing country.

Key words: Spirituality, student, upbringing, personality

AİLƏ TƏRBIYƏSİNDƏ UŞAQ OYUNLARINDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Məqalədə ailə tərbiyəsində uşaq oyunlarından istifadənin əhəmiyyəti araşdırılır, həmçinin bəzi oyunların tərbiyəvi xüsusiyyətləri şərh olunur. Qeyd olunur ki, oyunlar uşaqların həyatının ayrılmaz bir hissəsidir. Bir vasitə kimi oyun uşaqların intellektual inkişafında və mənəvi tərbiyəsində əvəzedilməz bir fəaliyyət növüdür. Bu da uşaqların ümumi inkişafına çox böyük təsir göstərir.

Açar sözlər: ailə tərbiyəsi, fiziki və psixoloji inkişaf, oyun

“Oyun əxlaq məktəbidir, amma sözdə deyil, əməldə əxlaq”

D.B.Elkonin

Söhbət ailə tərbiyəsi və uşaqlar olduğunda qarşımızda bambaşqa bir dünyanın pəncərəsi açılır. İki varlıq arasındakı əlaqə bir-birinə o qədər sıx bağlıdır ki, uşaq üçün ailə, ailə üçün də uşaq həyatın lap elə özüdür. Uşaq üçün həyata dair nə varsa ailə vasitəsilə reallaşır və mövcud olur. Elə buna görə də, ailə tərbiyəsində oyunlardan istifadə çox vacib məsələlərdən biridir. Belə ki, uşaqlar bir çox dəyərləri ailə içində öyrənirlər. Yəni, ana və ata uşaq üçün bir növü modeldir. Uşağın bu günü və gələcəyi ailə içindəki əlaqələr ilə şəkillənir və inşa edilir. Yəni uşaqla qurulan doğru əlaqə onun gələcəyi üçün bir yatırım olarkən, yanlış tətbiq edilən əlaqə uşağın gələcəyi üçün tamamilə yanlış seçimləri doğurur. Uşaqla qurulan əlaqə uşağın xarakterik xüsusiyyətlərindən psixoloji dünyasına qədər həyatı boyu davam edən bütün mərhələlərdə baş rol oynayır. Qısacası, uşaq böyütmək gələcəyin bir şəxsiyyətini yetişdirməkdir. Unutmayaq ki, sevgi ilə bəslənən uşaqlar həyata və insanlara qarşı güclü olurlar. Ailədə qurulan hər bir əlaqə uşağın psixoloji inkişafı üçün həyatı önəm daşıyır. Uşağın həyatındakı ilk sahibləri ana və ata olduğu üçün yanlış gedən hər bir şey uşağın şüuraltında korlanma bilirdi və pis nəticələr də meydana gətirə bilər. Düzgün idarə edilən sağlam ünsiyyət uşağı həyata qarşı daha da güclü edir. Sevgi, qayğı və hörmətin hakim olduğu ünsiyyət uşağın həm daha özgüvənli olmasını, həm də gələcəkdə uğurlu bir şəxsiyyət kimi yetişməsinə təmin edir.

Oyun uşaqlar üçün dünyanı tanıma şəkildir. Uşağın öz-özünə təcrübədən keçirərək öyrənməsini təmin edən, əylənmək məqsədilə və daxilən güclənən, bəzən də özündən yaranan xoşbəxtlik, coşqu, həyəcan, narahatlıq duyğularını da özündə əks etdirən davranışlardan ibarət bir hadisədir [1]. Oyunlar bədənin sağlamlığı və düzgün inkişafı üçün lazımdır. Oyunlar uşaqların sağlam böyüməsinə, xəstəliklərdən azad olunmasına, bacarıqlarının artmasına kömək edir. Həqiqətən də uşaqların həm fiziki, həm psixoloji, həm də mənəvi cəhətdən yaxşı inkişaf etməsi üçün bütün uşaqlar arasında oyunlar mütəmadi olaraq tətbiq olunmalıdır. Uşaqlarla təşkil olunan oyunlar yaradıcılığı, liderlik ruhunu, idman vərdişlərini və idarəetmə bacarığını inkişaf etdirir. Bu zaman uşaqlar komanda yoldaşları ilə əməkdaşlıq etməyi öyrənirlər. Təlim vaxtı oyunlardan istifadə uşağın bir şəxsiyyət kimi böyüməsində olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Oyun uşağın özünə güvənməsinə imkan yaradır. Oyundan həm uşaqlar, həm də böyüklər zövq alır, çünki oyun insanın təbii ehtiyacıdır. Sevinc, xoşbəxtlik, məmnunluq gətirir və eyni zamanda uşaqların özləri və başqaları haqqında, həyatı öyrənmə yolları haqqında dünyagörüşlərini artırır; xüsusən də əsrlər boyu əzizlənən, nəslə-nəslə ötürülən, istifadə olunan xalq oyunları vasitəsilə. Bu oyunlarla çoxsaylı nəsillər böyüyüb, yaxşı əhval-ruhiyyə ilə tərbiyə edilmişdir.

Oyun uşağın zehni, fiziki və sosial inkişafını sürətləndirən ən önəmli fəaliyyətlərdən biridir. Oyunlar vasitəsilə uşaqlar xəyal və gerçəyi asanlıqla bir-birindən ayıra bilirlər. Oyunlarda uşaqlar dəyişik rollarda iştirak etdikləri üçün onlarda sosial cəhətdən empati (bərabər hissetmə) inkişaf etdirmə bacarığı sürətlənir. Qrup içərisində liderlik duyğusu, növbəsini gözləmə, paylaşma, işbirliyi

bacarıqları yaranır. Plan qurmaq, sıralamaq bacarıqları dəstəklənmiş olur. Zehni fəaliyyətləri inkişaf edir və yaradıcılıq qabiliyyətləri artır.

Uşaq dünyasında oyun çörək qədər, su qədər təməl bir ehtiyacdır. Uşağın fiziki inkişafındakı böyümə qidalarla təmin olunur. Proteinini, vitaminini, karbohidratlarını yaxşı alan uşaq ümumilikdə sağlamdır. Xəstəliklərə və mikroblara qarşı qismən daha müqavimətlidir. Keyfiyyətli oyun və yoldaşlıq ortamı ilə böyüyən uşaqlar da eynilə bunun kimidir. Məsələ həlletmə, qaydaları mənimsəmə, işbirliyi, müdafiə olunma, özünü ifadə edə bilmə kimi məsələlərdə oyun və yoldaşlıq ortamında olmayan uşaqlara nəzərən daha bacarıqlı və uğurludurlar. Psixoloji, mənəvi və sosial dünyasıyla bağlı qidanı sağlam alan və ondan doyan uşaqlar mənəvi dünyasını, sosial dünyasını və psixoloji dünyasını təhdid edən mikroblara qarşı daha yaxşı müqavimət göstərirlər.

Üç-dörd yaşlarından etibarən uşaq oyun dostları olaraq öz yoldaşlarını seçməyə başlayır. Onun əsnasında mübarizə aparmağı, gözləməyi, qarşılaşdığı çətinliyi aradan qaldırmağı və başqa şeyləri öyrənir. Öyrəndikcə qavrama və anlama nöqtəsində daha da inkişaf edir.

Uşağın qaydalı və ya qaydasız olaraq, bəlli bir məqsədə uyğun olub-olmadan, onun fiziki, mənəvi, psixoloji və sosial dünyasını inkişaf etdirən, uşağı həyata və cəmiyyətə hazırlayan, artıq enerjisini sərf etdiyi, xoş vaxt keçirdiyi təsirli öyrənmə dövrünə oyun deyə bilərik.

Oyunların, xüsusilə uşaqları passiv vəziyyətdən aktiv vəziyyətə keçirdiyi üçün təsirli bir öyrənmə vasitəsi olduğunu deyə bilərik.

Əslində oyun uşaqla əlaqə qurmağın və onların dünyasını paylaşmanın ən özəl və bəlkə də ən asan yoludur. Onların dünyasına girə bilmək və xəyal güclərinin sərhədləri daxilində ola bilməkdən ötrü valideynlər üçün ələ düşməz bir fürsətdir. Əgər təsirli bir əlaqə qurmaq lazımdırsa, valideynlər uşağa zaman ayıraraq, onunla oyun oynamalıdır.

Uşaqlar fiziki, mənəvi, sosial, intellektual inkişafına təsir edən oyunlar oynamalıdır. Bəzi oyunlar yolu ilə uşaqlarda həm rəqabət, həm də komanda, birlikdə olma duyğusu yaranır.

Oyun bir növü məktəbdir. Oyun oynamaq uşaqlar üçün sosial, fiziki, psixoloji inkişaf məsələsindəki ən yaxşı təlim növüdür. Əllərindəki hər hansı bir vasitədən istifadə edərək, başqa uşaqlarla əlaqəyə girərək ətraflarına nəzarət etməyi, rəqabət və əyləncə duyğusunu öyrənirlər. Uşaqlar oyun zamanı xəyal dünyalarının bütün sərhədlərini aşırırlar. Ən önəmlisi də odur ki, baş rolda uşaqlardır. Yəni, elədiklərinin və yaratdıqlarının sərhəddi yoxdur. Qəliblərdən sıyrılırlar və özlərini inkişaf etdirməyə cəhd edirlər. Yaradıcılıq üzərində ciddi təsiri olan oyunlar ilhamverici bir vasitəyə çevrilə bilərlər.

“Uşaq həyatda sürücü olmaq istəyir, tərbiyəçi olmaq istəyir, amma onun buna imkanı yoxdur, lakin oyun prosesində isə o, istəsə həkim, istəsə sürücü və ya tərbiyəçi ola bilər” (Z.Freyd).

Oyun prosesində uşaqlar böyükləri təqlid edərək onların əmək fəaliyyətini, hərəkətlərini, danışıqlarını yamsılayır və bu yolla yaşlıların təcrübəsini mənimsəyirlər.

Məlumdur ki, əyləncəli oyun şəklində verilmiş bilik uşaqlar tərəfindən daha tez, möhkəm və asan qavranılır.

Oyun elə bir təlim növüdür ki, burada uşaq aktiv və yaradıcı şəkildə cəmiyyətin davranış qaydalarını və normalarını, insanların əməyə, ictimai əmlakla münasibətini, insanlar arasında qarşılıqlı münasibətləri öyrənir. Bu elə bir fəaliyyət növüdür ki, şagirdlərin sosial davranışına, onların həyata və bir-birinə olan münasibətlərinin formalaşmasına əsaslı təsir edir. Məşhur pedaqoq A.S.Makarenko uşaq oyunlarının rolunu belə xarakterizə etmişdir: *“Oyun uşaqlar üçün böyüklərin iş fəaliyyəti qədər dəyərlidir. Uşaq oyunda özünü necə aparırsa, gələcəkdə işləyəcəyi yerdə də bir çox hallarda özünü elə aparacaq. Beləliklə, gələcəyin lideri oyun oynayaraq təhsil alır...”* [2].

Əslində oyunla iş arasında o qədər də böyük fərq yoxdur. Uşaq oyunda necədirsə, işdə də elə olacaq. Yaxşı oyun yaxşı iş, pis oyun isə pis iş bənzəyir. Oyun uşağı sevindirir.

Bu yaradıcılıq sevincidir. Uşaqları oyun zamanı müşahidə edən P.F.Lesqaft *“Uşaq oyunu əyləncə deyil”* ifadəsini təkrar etməyi sevərdi. Oyun uşaqların iş fəaliyyətidir. Oyun uşaqların ən sevimli və təbii fəaliyyətidir. K.D.Uşinski qeyd edirdi ki, uşaqların ümumi və psixi sağlamlığını müəyyən etmək üçün onların oyununun müşahidə edilməsi əhəmiyyətlidir. Əgər uşaq oyunlara maraqla göstərmirsə və ya öz yaşına görə stereotip, passiv və ya bəsit oynayarsa, bu, böyüklər üçün ciddi siqnal

olmalıdır: belə uşaq xüsusi diqqət tələb edir. Bu “xüsusi” uşaq ya istedadlıdır, ya da əqli geriliyə malikdir. Oyun həm uşağın psixoloji vəziyyətinin və şəxsiyyət kimi inkişafının diaqnostikasını aparmaq üçün bir vasitədir, həm də uşağın inkişafındakı ləngiməni və qüsurları aradan qaldırmaq üçün əla metoddur [2]. “Uşaq bağçası” konsepsiyasını yaratmış Alman pedaqoqu Fridrix Frebel, hesab edirdi ki, oyun “uşaqlıqda insanın inkişafının ən yüksək ifadəsidir, çünki yalnız uşağın ruhundakıların sərbəst ifadəsidir” deyər düşündü.

Oyun, uşaqların araşdırma, təxəyyül və qərar qəbuletmə qabiliyyətini ortaya çıxaran bir fəaliyyətdir. Fiziki inkişaf - dırmaşma, qaçış, top oyunları, qazma, tullanma və rəqs kimi böyük və kiçik əzələlərdən istifadə edilən aktiv oyun növlərində olur. Bu, uşaqların ümumi sağlamlığını və rifah hissini, fiziki böyüməni, aktiv həyat tərzinin faydalarını qiymətləndirməyi, geyinmə və ya qidalanma kimi özünə xidmətdə müstəqillik bacarıqlarını dəstəkləyir.

Sosial və emosional inkişafı əhatə edən dramatik və xəyali oyun müsbət sosial və emosional bacarıq və dəyərləri inkişaf etdirə bilər. Bu, uşaqlara aşağıdakıları təmin edir: digər uşaqlarla necə işləmək, fikir mübadiləsi aparmaq, seçim və qərarlar qəbul etmək təcrübəsi, müvəffəqiyyət və çətinliklər yaşayaraq özünə inam inkişaf etdirmək, duyğularını idarə etməyi, kobud davranışı azaltmağı.

Onları narahat edə biləcək hissləri, hadisələri həyata keçirərkən stresi azaltmağı öyrənirlər. Başqa uşaqlarla birlikdə oynamağı öyrəndikdə empati və ədaləti inkişaf etdirir.

Koqnitiv inkişaf - uşaqlar fərdi və başqaları ilə oynadıqda düşünmə, xatırlama, öyrənmə və diqqət etmə kimi idrak bacarıqları inkişaf etdirilir. Uşaqlar oyun yolu ilə aşağıdakı idrak bacarıqlarını inkişaf etdirirlər:

- problemin həlli;
- təxəyyülün və yaradıcılığın gücü;
- şəkillər, rənglər, ölçmə, sayma və hərf tanıma kimi anlayışlar;
- konsentrasiya, dözümlülük və möhkəmlik kimi güclü cəhətlər;

Savadlılıq və hesablama inkişafı - oyun düşünmək, dil, qarşılıqlı əlaqə, maraq və araşdırma tələb edir. Uşaqlar oyun vasitəsilə aşağıdakı bacarıq və anlayışları inkişaf etdirir:

- sözlər və onların istifadəsi haqqında daha çox anlayış;
- dinləmə və danışma bacarıqları;
- cizmə, rəsm və rəsm yolu ilə yazı bacarıqları;
- hekayələrin necə işlədiyini öyrənmək;
- hərflərin, sözlərin, simvolların, rəqəmlərin və işarələrin bir məqsədi olduğunu və başqaları üçün mənalı olduğunu öyrənmək;

Oyun vasitəsilə övladınızın öyrənməsinə necə töhfə verə bilərsiniz? Uşaqların şagird kimi uğur qazanması körpəlikdən etibarən qurulmuş güclü təməllərdən asılıdır. Oyun əsaslı öyrənmə övladınızın ömür boyu öyrənməsi və rifahı üçün vacib olan kritik bacarıqları, anlayışı və meylləri artırır. K.Frank bildirir ki, oyunun psixoloji və fizioloji faydaları var. Günümüzdəki sənayeləşmiş dünyanın gərginliyini aradan qaldırmaq üçün bir uşağa həftədə bir neçə dəfə tətillər və “fiziki hazırlıq” proqramı tələb olunur.

Oyun uşaqlara dünyanı anlamağa və bədənlərinin necə işlədiyini kəşf etməyə kömək edir. Min illərdir ki, oyun uşaqlıq ənənəsidir. Tənzimlənməmiş və dəyişilməmiş nəsildən-nəslə keçib. Ancaq çox sayda fəaliyyət, açıq sahələrin itirilməsi, həddindən artıq ekran vaxtı və artan akademik təzyiqlər qarşısında bu köhnə ənənənin getdikcə azaldığını xəbərdar edir. Uşaqlar oyun imkanlarından məhrum olduqda, inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə pozula bilər [3].

Oyun o qədər vacibdir ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları Yüksək Komissiyası bunu hər uşağın əsas hüququ elan etmişdir [4]. Oyun qeyri-ciddi deyil. “Həqiqi iş” bitdikdən sonra ediləcək bir şey deyil. Oyun uşaqlığın əsl əsəridir. Bunun sayəsində uşaqlar bütöv, xoşbəxt bir yetkin insan olmaq üçün ən yaxşı şansa sahibdirlər.

Oyun ətrafdakı dünyaya uşaqları aktiv şəkildə cəlb edərək sağlam vərdişləri təbliğ edir. Təbii stressdən azad edici vasitədir və uşaqlara narahatlıq və qorxularını aradan qaldırmaq üçün imkan yaradır.

Oyun, uşaqlara yeni fikirləri sınağa və əvvəlki təcrübələri ilə aktiv araşdırmaları arasında əlaqələr qurmağa imkan verir. Uşaqlar oyun zamanı öz qərarlarını verir; seçimləri ilə bu seçimlərin

təbii nəticələri arasında əlaqə qurmağa başlayırlar. Oyun həyatda sonrakı dövrlərdə uğur qazanması üçün vacib olan özünə nəzarətin inkişafını dəstəkləyir [5]. Uşaqlar dünyanı dərinləndirən dərk etmək istəklərinə sahib olduqları üçün oynayırlar.

Oyunun sağlam uşağın inkişafının açarı olduğunu öyrənin və gün ərzində uşağınızı əyləncəli şəkildə məşğul etmək üçün istifadə edə biləcəyiniz yeni fikirlər əldə edin. Oyunların uşaqların hərtərəfli inkişafı üçün misilsiz xidməti olduğunu unutmayın! Unutmayın ki, valideynlər uşaqlarla oyunların ən fəal iştirakçısıdır, buna görə də ata ilə ananın uşaqla ünsiyyəti nə qədər aktiv olarsa, o qədər sürətli inkişaf edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.N., Əlizadə N.Ə. Pedaqogika. Bakı: Renessans, 2000, s.202.
2. Sadıqova T.B. Xarici ölkələrin pedaqoq və psixoloqları uşaq oyunları problemləri haqqında. Bakı, 2002.
3. Prof. Dr. Mehmet Kerem Doksat. Türkiyədə sıq qarşılaşılan psikiyatrik hastalıklar Sempozyum Dizisi, № 62, mart 2008, s.239-254.
4. Акулова О. Театрализованные игры // Дошкольное воспитание. 2005, № 4. с.300-256.
5. Bogachkina N.A., Molodtsova L.A., Ogurtsova, Petrovskaya, Sirenko V.N., Tkachenko I. V. Role-Playing Games For Children. p.249-112.
6. Lindenfield G. Kendine Güvenen Çocuklar Yetiştirmek. 2015, s. 265-117.

Ulviyya Fataliyeva

FROM CHILDREN'S GAMES IN FAMILY EDUCATION IMPORTANCE OF USE

Abstract: The article examines the importance of the use of children's games in family education, as well as comments on the educational features of some games. It is noted that games are an integral part of children's lives. Play as a tool is an indispensable activity in the intellectual development and spiritual education of children. This has a great impact on the overall development of children.

Key words: family upbringing, physical and psychological development, games

BOŞANMANIN AİLƏDƏ BÖYÜYƏN UŞAQLARA TƏSİRİ

Məqalədə ailədaxili münaqişənin səbəbləri, boşanma ilə nəticələnən münasibətlər, boşanma xəbərinin uşaqlara verilməsi və uşaqların bu xəbərə reaksiyaları, boşanmadan əvvəl və boşanmadan sonrakı dövr uşaqların psixoloji, fiziki və ruh sağlamlığının xəsarət almaması üçün atılmalı addımlar.

Açar sözlər: ailə, uşaq, boşanma, uşaqlara təsiri

Cəmiyyətin ən aktual problemlərindən biri ailədaxili münaqişələrdir. Ailə şəxsiyyəti və cəmiyyəti formalaşdıran mühüm sosial instituttur. Azərbaycan mədəniyyətində ailə başlıca mərkəzi anlayışdır. Ailəyə münasibət isə şəxsiyyətin sosial əhəmiyyətinin qiymətləndirməsinin və özünü təsdiqin vacib amilidir.

Sosioloqların müşahidələrinə görə ailələrin 70%-i sevgi əsasında qurulur. Yalnız evləndikdən 5-6 il sonra nigahın taleyi tək cə məhəbbət hissindən yox, eyni zamanda birgə həyat yaşayan insanların şəxsiyyətindən, hər birinin sahib olduğu şəxsi keyfiyyətlərdən asılı olduğu qənaətinə gəlinir.

Bəs ailədaxili münaqişələrin səbəbi nədir?

Ailə münaqişələrinin bir çox səbəbləri özünü göstərir

- 1) Ailə üzvlərinin fəallığının, özünü ifadənin məhdudlaşması
- 2) Ailənin bir və ya bir neçə üzvünün davranışının qəbul edilmiş normalardan kənara çıxması
- 3) Əks maraqların, meyllərin mövcudluğu, ailə üzvlərinin birinin tələbatlarının ödənilməsi imkanlarının məhdudluğu
- 4) Ailədə qarşılıqlı münasibətlərin sərt tipi
- 5) Çətin həll edilən maddi problemlərin mövcudluğu
- 6) Ər-arvad münasibətlərinə ətrafın müdaxiləsi
- 7) Nigahda partnyorların disharmoniyası

Ailə münaqişələri zamanı ən çox xəsarət alan uşaqlar olur. Ata və ananın münaqişəsi uşaqların psixikasına mənfi təsir edir. Bu səbəbdən uşaqları qorumaq üçün valideynlər ailə münaqişələrindən qaçınmalıdırlar. Amma ailə münaqişəsi qaçınılmaz olan, hətta sonu boşanma ilə nəticələnən münasibətlər mövcuddur. Bu zaman isə hər iki tərəf maksimum sürətdə uşaqların az xəsarət alması üçün çalışmalıdırlar. Boşanma xəbərinin uşaqlara verilməsindən başlayaraq boşanma sonrası valideynlərin uşaqla rəftarlarına qədər hər bir addım xüsusi diqqətlə seçilməlidir. Valideynlərin öz həyatları üçün aldıkları bu qərar uşağın həyatında vacibli təsirə sahibdir. Ana-ata arasında böyük, balaca olan hər bir səs-küy uşağın həyatını, yaşayışını dəyişdirə bilər. Bunları nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, bəzən boşanma qərarları həm ailələr, həm də uşaqlar üçün qurtuluş sayıla bilər. Uşağın valideynlərinin ayrılmasından təsirlənib təsirlənməyəcəyi müxtəlif səbəblərə bağlıdır. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, valideynləri ayrılan hər bir uşaq psixoloji, yada fizioloji problemlərlə qarşılaşacaq deyə düşünmək yanlış anlayışdır. Boşanma qərarı uşağa iki valideynin birgəliyi ilə verilməlidir. Sakit güvən verici şəkildə söhbət uşağın verdiyi hər suala səbirlə cavab verilməsi vacib olan amillərdəndir. Uşağın verilən xəbəri başa düşməsi, həzm etməsi beynindəki suallara cavab tapması, yeri gəlsə ağlaması özünü ifadə cəhətdən çox vacibdir. Uşağa valideynlərinin dediklərini başa düşməsi sualını verməkdə böyük bir addımdır. Əgər ailədə birdən çox uşaq varsa hamısına eyni anda açıqlama verilməlidir. Bu uşaqlarda bacı-qardaşım var düşüncəsi yaratmaqla güvən, dəstək və ailənin davamlılığı hissini artırır. Boşanma qərarı verildiyi zaman valideynlər uşağa izah etməlidirlər ki, ana və atanın ayrılması uşaqlardan ayrılmaq mənasına gəlmir. Valideynlər öz düşüncələrini uşaqlara aşılamağa çalışmamalı və uşaqlarla planlanmış vaxtlar təxirə salınmamalıdır. Boşanmayla reallaşacaq hər hansı dəyişiklik mövzusunda uşaq məlumatlandırılmalı məktəb, şəhər və başqa dəyişiklik olarsa, boşanmadan bir müddət sonraya saxlanılmalıdır. Uşağın kədərli olduğu düşünülüb maddi cəhətdən istədiyi hər şey edilməməli, ölçülü davranılmağa diqqət edilməlidir. Ana və atası boşanan uşağın yaşayacağı ən

böyük problem tərkedilmə qorxusudur. Evdən gedən valideynin onu unudacağını zənn edir, bu da uşaqların özgüvənini zədələyir. Bəzi uşaqlar valideynlərinə evli qalması bacara bilmədikləri üçün günahkar çıxarır, bəziləri isə bu vəziyyəti qəbullanmır. Uşaqların boşanmaya verdiyi reaksiyalar onların yaşından və cinsiyyətindən asılı olaraq dəyişir. Aparılan tədqiqatlar bu qərarı qız uşaqlarının oğlanlara nisbətən daha ağır qarşıladığı təsdiqlənmişdir. Valideynləri boşanmış qızlar güvən, münasibət qurmaq və evlilikdən çəkinmək kimi problemlərlə qarşılaşır. Oğlanlarda isə daha çox davranış pozuntusu şəklində özünü göstərir. Uşaqların yaş qruplarına görə boşanmaya reaksiyalarına baxsaq, 2 yaşına qədərki yaş dövründə daha heç bir şeyi aydın dərk edə bilmədikləri üçün boşanma sadəcə evdə valideynlərdən birinin yoxluğu kimi gəlir. Və uşaqlar buna daha çox ağlamaq reaksiyası bildirirlər. Boşanmanı ən ağır şəkildə qarşılayan yaş dövrü məktəbəqədərki dövr adlandırdığımız 3-6 yaş aralığıdır. Bu yaşdakı uşaqlar özlərini ailənin mərkəz nöqtəsi olaraq gördüklərindən boşanmanı öz günahlarıymış kimi görür və bu da uşaqlarda günahkarlıq hissi yaradar. Məktəb dövrü və yeniyetməlik yaş dövründə olan uşaqlar bu qərara nə qədər anlayışlı şəkildə reaksiyalar versələr də, daxilə böyük bir itirmə qorxusu və ana-ataya güvən əksikliyi meydana gəlir. Boşanmadan uşaqların ən az xəsarətlə çıxması üçün ana və ata atdığı hər bir addımı, dediyi hər bir sözü diqqətlə seçməli və iki valideyn birgə hərəkət etməlidir. Bu böyüməkdə olan uşağın ruh və psixoloji sağlamlığı üçün əhəmiyyətli addımdır. Ayrılan valideynlərin diqqət etməli olduğu digər bir addım aralarındakı problem nə olursa-olsun, qətiyyənlə uşağın yanında qarşı tərəfi pisləməməlidir. Bir şeyi unutmaq olmaz ki, dünyanın ən pis ana-atası da olsa, o uşağın sahib olduğu tək ana-atadır. Buna görə də nə olursa-olsun, uşağın qarşı tərəfə nifrət dolu baxmasının qarşısı alınmalıdır. Daimi şəkildə evdən gedən ana və ya ata uşaqla sıx-sıx vaxt keçirməli, uşağın özünü sevlməyə layiq biri deyilmiş düşüncəsinə salmamalıdır. Boşanma zamanı ailədəki uşaqlar bir-birindən ayrılmamalıdır. Əks halda, bu onlar üçün ikinci bir zərbə olar. Boşanma sonrası uşağın həyatında baş verən bütün dəyişikliklərdə valideynlər ona güvən verməli və dəstəklərini əsirgəməməlidirlər. Dəyişikliklərə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkən uşaqlar üçün psixoloq-pedaqoqlardan köməklik alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı, 2002.
2. Hüseyinzadə R.L. Pedoqogika. Bakı, 2010.
3. Ailə həyatının etika və psixologiyası üzrə müntəxabat. Tərtibçilər: Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.N. Bakı, 1989.
4. Camalov K.H. Valideyn-övlad münasibəti məsələləri Şərqi mütəfəkkirlərinin gözü ilə. Bakı, 2001.
5. Öngider N. Boşanmanın uşaq üzərindəki etkileri. İstanbul, 2013.
6. Dabanlı Ş. Ailədə boşanma vakaları sonucunu uşaqların geliştirdikləri tepkiler ve onların araşdırılması. Ankara, 1981.

Xanim Abdullayeva

THE EFFECT OF DIVORCE ON CHILDREN GROWING UP IN THE FAMILY

Abstrac: The article discusses the causes of family conflict, realtionships resulting in divorce, giving children the news of divorce and the children's reactions to this news, the steps to be taken to prevent psychological, physical and mental health damage to children before and after divorce.

Key words: family, children, divorce, affect children

MÜASİR TƏLİM METODLARI İLƏ UŞAQLARA EKOLOJİ TƏHSİL VƏ TƏRBIYƏ VERİLMƏSİ

Ətraf mühitin qorunması dövrümüzün əsas problemlərindən biridir. Təbiətə hörmət, ekoloji düşüncə gənc nəslin ekoloji təhsil və mədəniyyət səviyyəsindən asılıdır. Qanunvericilik və qəbul edilmiş qərarlarla Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ətraf mühitin mühafizəsi və ətraf mühit təhsili ilə əlaqələri problemləri həll etmək üçün mühüm addımlara atılmışdır. Uşaqlarda ekoloji şüur formalaşdırılmaqda ailə və təlim-tərbiyə müəssisələri birlikdə çalışmalıdır.

Açar sözlər: ekoloji təhsil və ekoloji tərbiyə, ekoloji dünyagörüş, təbiətə qayğıkeş münasibət

Ekoloji tərbiyənin mahiyyət və məzmununu şərh etməzdən əvvəl ekologiyanın nə olduğu haqqında danışmaq lazımdır. Ekologiya yunan sözü olub “ekos” – ev, yurd, vətən və “logos” – elm mənasını verir və ev, yurd, vətən anlayışları ilə qarşılıqlı əlaqədə olan məsələləri, təbiətlə orqanizm arasındakı əlaqələri öyrənir. Deməli, canlı təbiət və onun ayrı-ayrı ünsürləri ilə xarici aləmin qarşılıqlı münasibətlərini öyrənən elm ekologiya adlanır. Təbiətə qayğılı münasibətin bəslənməsi, ətraf mühitin saflaşdırılması, mühafizə edilməsi, onun ictimai, siyasi və iqtisadi dəyəri ilə bağlı gənc nəsillə müvafiq bacarıqların mədəni-əxlaqi vərdişlərin aşılmasından ötrü onlara planlı, məqsədyönlü, mütəşəkkil təsir göstərilməsi ekoloji tərbiyədir [4, s.273].

Ekoloji problemlərin həllinə xüsusi diqqət yetirildiyi hazırkı dövrdə məktəblilərin elmi-yaradıcılıq fəaliyyətinə cəlb olunmasının, ətraf mühitin qorunmasında xüsusi bacarıqların inkişaf etdirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Ekoloji təhsilin əsas məqsədi həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş ekoloji dünyagörüşünə və mədəniyyətə, səriştəyə malik olan vətəndaşların şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasıdır. Təhsil alan gənclərdə insan-cəmiyyət-təbiət sistemində qarşılıqlı əlaqələr haqqında anlayışların, fəal vətəndaşlıq mövqeyinin və ekoloji məsuliyyətin formalaşdırılması, ətraf mühitin qorunması sahəsində bacarıqların inkişaf etdirilməsi əsas vəzifələrdir [5].

Təhsil adətən, xüsusi yolla əldə edilmiş biliklərin məcmusu, mədəniyyətin onu artırıq mənimsəyənlər tərəfindən ona hələ yiyələnməyənlərə ötürülməsinin həyata keçirildiyi sosiallaşma prosesinin xüsusi forması kimi başa düşülür [7].

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji təhsillə bağlı qəbul edilmiş ekoloji qanunçuluq bu problemin həllində atılmış mühüm addımlardır. Ekoloji təhsilin məqsədi təbiətə məsuliyyət hissi formalaşdırmaqdır. Ekoloji təhsil dedikdə, ümumi ekoloji mədəniyyətin və məsuliyyətin formalaşmasına yönəldilmiş fasiləsiz təhsil, tərbiyə və inkişaf prosesi başa düşülür. Ekoloji təhsilə ehtiyac insan həyatı üçün əlverişli mühitin təmin edilməsinə olan zərurətdən yaranmışdır.

Ekoloji mədəniyyətin formalaşmasında əsas vasitələrdən biri məqsədyönlü ekoloji təhsil almaqdır. Çünki ətraf mühitə düzgün münasibət ekoloji bilik nəticəsində formalaşır [1, s.67].

Tərbiyə - insan şəxsiyyətinin inkişafına, onun müasir mədəni dünyagörüşünün formalaşmasına, müəyyən baxışların yaranmasına yönəlmiş məqsədyönlü peşəkar fəaliyyətdir. Və tərbiyə təlim-tədris müəssisələrində xüsusi təlim almış mütəxəssislər tərəfindən formalaşması və inkişafı məqsədilə hazırlanmış bütöv, şüurlu təşkil edilmiş prosesdir. Bütöv tərbiyə prosesinin də özünün tərkib hissələri vardır. Bunlardan biri də ekoloji tərbiyədir. Ekoloji təhsil və tərbiyəyə ehtiyac insan həyatı üçün əlverişli mühitin təmin edilməsinə olan zərurətdən yaranmışdır. Ekoloji tərbiyə - özündə yeni yetişən nəsildə təbiət haqda bilikləri və ona qarşı məsuliyyətli, humanist yanaşmanı ehtiva edir, məqsədyönlü yüksək ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması, təbiətə qarşı ümummilli və ümumbəşəri dəyər kimi məsuliyyətli münasibəti yaratmaq üçün çox önəmli amildir.

Gənclərdə müasir tələblərə cavab verə bilən davranış vərdislərinin formalaşmasında da ekoloji tərbiyənin faydası çoxdur. Bu kontekstdən çıxış edən alimlər haqlı olaraq, “Ekoloji aspekti olmayan pedoqoji mövzu tanımırıq” qənaətinə gəlirlər [1, s.67].

Ona görə də, yeni ekoloji dünyagörüşün yaradılmasında pedaqogikanın roluna xüsusi əhəmiyyət verilir, təlimin təşkilində ekoloji tələblərin nəzərə alınması, ekoloji tərbiyənin ön plana çəkilməsi, əxlaq formalarına ekoloji əxlaqın daxil edilməsi kimi məsələlərə xüsusi diqqət göstərilir [1, s.67].

Şagirdlərin idrak fəaliyyətinin və sərbəst işləmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi onlarda ətraf mühiti dolğun qavramaqda, ekoloji şüur və təfəkkürün, ekoloji dünyagörüşünün formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Gənc nəslin, eləcə də cəmiyyətin ekoloji mədəniyyətinin fasiləsiz inkişaf etdirilməsi təbiəti milli və ümumibəşəri sərvət kimi qorumağı qarşıya qoyur. Ekoloji tərbiyə əxlaqi cəhətdən təbiətə münasibətdə fəal, şüurlu mövqeyin formalaşmasını tələb edir. Cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı münasibəti sistemində ahəngdarlığın zəruri amili kimi çıxış edən ekoloji tərbiyə insan həyatının böyük rolunun dərk edilməsinə kömək etməklə yanaşı, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşması işində bilavasitə iştirak edir [2].

Ekoloji tərbiyə ətraf mühitin dərk olunması və təbiətə qayğı ilə yanaşmanın formalaşması proseslərindən keçir. Ekoloji cəhətdən savadlı insan dərk etməlidir ki, təbiət də onun özü kimi canlıdır. Təbiət güclüdür, ancaq bu güc tükənməz deyil. Təhsil ocaqlarında ekoloji təhsilin gücləndirilməsinin tərəfdarları hesab edirlər ki, uşağa kiçik yaşlarından təbiətə qayğı ilə yanaşmanı aşılamaqla biz onun şəxsiyyətinin formalaşmasına ciddi təkan vermiş oluruq. Başqa sözlə, yeni nəsildə vətəndaş şüurunun formalaşdırılmasının əsas istiqamətlərindən biri də məhz ekoloji təhsil və tərbiyə olmalıdır. Bu yolla gəncləri doğma torpağı və təbiəti sevməyə, ətraf mühitə biganəlikdən qaçmağa öyrədə bilərik. Təbiətə biganəlik dünyaya biganəlik deməkdir. Belə bir səhnənin şahidi çoxlarımız olmuşuq: kiçik yaşlı uşaq yediyi şokoladın kağızını açıb yerə atır, anası isə buna heç fikir də vermir. Bu nədir ki? Sadəcə kağız parçası. Həyat isə belə sadə və xırda problemlərin məcmusundan ibarətdir, çünki həmin uşaq böyüyüb bu dünyanın sakininə - istehlakçıya çevriləcək. Böyüyəndə onun küçəyə, yola atdığı tullantıların çəkisi və ölçüsü də artacaq. Ölkəmizdə avtomobildən yola hər hansı əşyanın atılmasına dair cərimə tətbiq olunur. Bununla belə, hamımız gün ərzində bir neçə dəfə bu qadağaya riayət etməyən sürücüləri görürük. Avtomobildən yola siqaret kötüyü atan sürücü həmin kiçik yaşlı uşağın gələcəyidir...

Antuan de Sent-Ekzüperi deyirdi ki, “biz hamımız Yer kürəsi adlı gəminin sərnəşinləriyik. Deməli, bizim minəcək başqa nəqliyyat vasitəmiz yoxdur”. Mütəfəkkirin bu sözləri nə vaxt dediyini və ekoloji durumun indi hansı həddə olduğunu nəzərə alsaq, ekoloji təhsil və tərbiyənin necə vacib olduğunu dərk edə bilərik. Yer kürəsi elə bir inkişaf mərhələsinə çatıb ki, onun yaradıcı, məsuliyyətli sakinlərə daha çox ehtiyacı var. Əgər belədirsə və biz ən kiçik yaşlarımızdan hədsiz istehlakçı ruhunda tərbiyə olunuruqsa, hansı məsuliyyətdən söhbət gedə bilər? Bu gün sivil dünyada insan tərbiyəsi prosesində ekoloji tərbiyəni nəzərə almamaq mümkünsüz görünür. Təbiətlə biz ən kiçik yaşlarımızdan üz-üzə gəlirik. Və əslində, məhz təbiət də bizim ilk müəllimimizdir.

İnsan Yer kürəsinin ayrılmaz hissəsidir. Əgər biz həyatı qorumaq istəyiriksə, ekologiyani mühafizə etməkdən başlamalıyıq. Bu gün yaxınlaşan ekoloji faciədən çox danışılır, ancaq maraqlanan və təlaşlanan demək olar ki, yoxdur. Bu o, deməkdir ki, biz təhlükəni dərk edirik, ancaq ekoloji təhsilimiz olmadığına görə bu, dərk etmə hərəkətə keçməyimiz üçün yetərli deyil. İnsanları ilk növbədə nə ilgiləndirir? Ərzaq qiymətləri və artan vergilər. Ancaq bu ərzağı bizə bəxş edən təbiətə qayğı barədə fikirləşən yoxdur. Belə çıxır ki, bu gün biz ekoloji təhsil və tərbiyə barədə düşünmürüksə, gələcəyimizi unutmuş oluruq. Fizika üzrə Nobel mükafatı laureatı Nils Borun sözləri çox ibrətamizdir: “Bəşəriyyət atom bombası, saysız müharibələr və epidemiyalardan məhv olmayacaq. O, özünü öz tullantıları və zibillərinin altında dəfn edəcək”.

Müasir dünyada ekoloji problemlər böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Təcili vəzifə ətraf mühiti çirklənmədən və məhv olmaqdan qorumaq, canlıların bütün genetik müxtəlifliyini qorumaq və planetin genefondunu qorumaq üçün tədbirlər görmək idi. Əhalinin ekoloji təhsili problemi mövcud şəraitdə xüsusilə kəskin hala gəlmişdir. Eyni zamanda, gənc nəslin – məktəblilərin və məktəbəqədər uşaqların ekoloji təhsilinə böyük əhəmiyyət verilir [6].

Uşaqların yüksək keyfiyyətli ekoloji təhsili hazırda çox vacibdir. Bunun səbəbi planetdəki və ölkəmizdəki ekoloji vəziyyətin arzuolunan çox şey buraxmasıdır. Bir çox ekoloji problem: ozon qatının incəlməsi, iqlim dəyişikliyi, təbii torpaq qatının tükənməsi, içməli suyun və təbii ehtiyatların azalması, havadakı çirkləndiricilərin yüksək konsentrasiyası bu, əsasən insanların təbiətlə düzgün qarşılıqlı əlaqəsinin olmamasının nəticəsidir. Həm də, bu problemlər əhalinin təhsil prosesi ilə əlaqədardır, onun çatışmazlığı və tam olmaması təbiətə istehlakçı münasibətinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu vəziyyətdən çıxmağın yeganə yolu ekoloji mədəniyyət əldə etməkdir. Və bu mədəniyyəti məktəbəqədər uşaqlara aşılamağa başlamaq lazımdır. Bunun bütün cəmiyyət üçün böyük sosial əhəmiyyəti var! Bundan əlavə, yetkin əhalinin əhəmiyyətli bir hissəsi təhsil işçiləri, valideynlər, müəllimlər şüurun və düşüncənin ümumi yaşıllaşdırılması üçün vacib olan bu prosesə cəlb ediləcəklər.

Erkən uşaqlıqdan başlayaraq, biosferin qorunması problemindən heç kimin xilas olmaması üçün təbiətə sevgi aşılamaq və ekoloji mədəniyyət yetişdirmək lazımdır. Valideynlər və uşaq bağçası müəllimləri uşaqlarla, müəllimlər isə məktəbdə işləməlidirlər. Planetimizin gələcəyi, uşaqlar üçün ekoloji təhsili necə apardıqlarından asılı olacaqdır.

Uşaqlarda ekoloji şüurun formalaşmasında - kupalar, söhbətlər, yarışmalar, iclaslar, ekskursiyalar, məktəb mühazirələri, olimpiadalar, təlim sessiyaları kimi fəaliyyətlər mühüm rol oynayır.

Ətraf mühit təhsili zamanı yalnız məktəbdə və sinifdənkənar işlərdə deyil, evdə də müxtəlif forma və metodlardan istifadə edilməsi vacibdir. Xatırlamaq lazımdır ki, övladlarına nümunə olan valideynlərdir, yəni bayağı qaydalar (küçədə zibil atmamaq, heyvan öldürməmək, bitki yığmamaq, iməcilik aparmaq) uşaqlara öz davranışlarına yaxşı bir nümunə göstərərək evdə öyrədilə bilirlər. Ekoloji təhsilin müxtəlif formaları və metodlarının birləşməsi planetimizin rifahının asılı olacağı cəmiyyətin vicdanlı və məsuliyyətli üzvlərinin formalaşmasına kömək edəcəkdir.

Təhsildə ekoloji təhsil dövrümüzün aktual problemlərindən biridir. Qlobal ekoloji böhran ekoloji problemləri məktəbəqədər işçilər üçün də diqqət mərkəzinə gətirdi. Dünya əhalisinin ümumi problemləri insan mühitinin pisləşməsidir. Uşaqlar xüsusilə pis bir mühitə (çirklənmiş su, hava, qida) həssasdırlar. Bizim vəzifəmiz bir uşağa hər canlı orqanizmə özünə dəyər verən, yaşamaq hüququ olan bənzərsiz bir varlıq kimi yanaşmağı öyrətməkdir. Ən yaxşı nəticə məktəbəqədər yaşda ekoloji mədəniyyətin əsasları formalaşdırılmağa başlansa əldə edilə bilər. Məktəbəqədər uşaq təbii aləmi birbaşa müşahidə etməklə və ya gəzinti zamanı praktik fəaliyyətlə tanış olur. Təbiəti tanımağın dolayı yolları (kitablar, rəsm əsərləri, filmlər, televiziya) üfüqləri genişləndirir balaca uşaq bununla birlikdə, daha az təhsil təsiri var. Təbiətlə birbaşa əlaqə uşağın emosional qavrayışını canlı təəssüratlarla doyurur. Məhz məktəbəqədər uşaqlıq dövründə uşaq təbiət haqqında emosional təəssüratlar alır, haqqında fikirlər toplayır müxtəlif formalar həyat, yəni onda ekoloji düşüncənin, şüurun əsas prinsipləri formalaşır, ekoloji mədəniyyətin ilkin elementləri qoyulur.

Ətraf mühit təhsili sahəsində tanınmış mütəxəssis ID Zverev haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, bu günə qədər “ekoloji təhsilin əsas məqsədinin birmənalı və məqbul bir tərifinə yoxdur.” Bu məsələ məktəbəqədər uşaqların ekoloji təhsili üçün yeni bir istiqamət olaraq (uşaqların, valideynlərin, müəllimlərin təhsili daxil olmaqla) xüsusilə aktualdır. ID Zverev ekoloji təhsili “bilik, bacarıq, dəyər istiqamətləri, əxlaqi, etik və estetik münasibətlər sisteminin formalaşdırılmasına, fərdin ekoloji məsuliyyətinin təmin edilməsinə yönəlmiş davamlı təlim, tərbiyə və fərdi inkişaf prosesi” kimi qəbul etməyi təklif edir. Ekoloji təhsilin pedaqoji vəzifələrinin aşağıdakılarla əlaqəli olduğunu vurğulayır.

Öyrənmə - təbiət, cəmiyyət və insan arasındakı əlaqə haqqında biliklərə yiyələnmək; ekoloji problemlərin həlli üçün praktiki bacarıqların formalaşdırılması.

Tərbiyə - dəyər istiqamətləri, motivləri, ehtiyacları, aktiv ətraf mühitin qorunması vərdişləri.

İnkişaf – ekoloji vəziyyəti təhlil etmək, ətraf mühitin estetik vəziyyətini qiymətləndirmək bacarığı.

Məqsəd – ekoloji mədəniyyətin başlanğıclarının formalaşması – gələcəkdə insanın təbiətlə həyatı və inkişafını təmin edəcək praktik və mənəvi təcrübəsini ümumilikdə uyğunlaşdırmağa imkan verən şəxsiyyətin əsas komponentləri.

Tapşırıqlar – bunlar effekt əldə edən bir təhsil modeli yaratmaq və həyata keçirmək vəzifələridir, məktəbə getməyə hazırlaşan uşaqlarda ekoloji mədəniyyətin başlanğıcının açıq təzahürləri.

Ətraf mühit təhsili mövzusunda ailə ilə iş – valideynlərlə uşaqların ekoloji təhsili ilə işləyərkən həm ənənəvi formalardan, (valideyn görüşləri, məsləhətləşmələr, söhbətlər, konfranslar) həm də qeyri-ənənəvi formalardan (işgüzar oyunlar, pedaqoji xidmətlər bürosu, birbaşa telefon, dəyirmi masa, müzakirələr) istifadə etmək lazımdır. Ancaq bütün bu formalar əməkdaşlıq pedaqogikasına əsaslanmalıdır. İş iki istiqamətdə aparılmalıdır:

- 1) Müəllim – valideyn;
- 2) Müəllim – uşaq – valideyn.

Bir iş qurmadan əvvəl kiminlə işləmək lazım olduğu anlaşılmalıdır (valideynlərin təhsil səviyyəsi, ailənin psixoloji vəziyyəti və s.)

Valideynlərlə iş sahələri;

1. Ətraf mühitə dair məlumatlar. Yetkinlər üçün ən əhəmiyyətli məlumatlar aşağıdakılardır:

• Şəhərlərində, uşaq bağçası mikrorayonunda, yaşayış massivində, istirahət etdikləri parkda, bağ evində ətraf mühitin vəziyyəti barədə məlumatlar;

- Uşağın sağlamlığının ətraf mühitin keyfiyyətindən asılılığı barədə məlumat;
- Ekstremal şəraitdə davranış qaydaları (əlverişsiz ekoloji vəziyyət, fəlakətlər);
- Ev ekologiyası;
- Ekoloji təmiz məhsul yetişdirmək;
- Bağlı, dərman, qida bitkiləri;
- Uşaqlarla gəzinti, açıq istirahət üçün ətraf mühitə uyğun yerlərin seçilməsi;
- Ev heyvanları, evdə saxlanması və uşaq üçün əhəmiyyəti;
- Ekoloji təhsil prosesində uşağın bir şəxs kimi inkişafı;
- Uşağın uşaq bağçasındakı fəaliyyəti haqqında məlumat.

Yetkinlər valideyn-müəllim iclaslarında, uşaqlarla birgə səfərlərdə, ekoloji otağı, yaşayış guşəsini və uşaq bağçasının ərazisini ziyarət edərkən ətraf mühit barədə məlumat alır. Beləliklə, bir çox uşaq bağçasının valideynləri, xüsusilə “Ətraf mühit vəziyyəti” bölməsində “Ətraf pasportları” məlumatlarına böyük maraq göstərir. “Uşaq sağlamlığı - ətraf mühit” problemi ekoloji təhlükəsizlik problemi ilə sıx bağlıdır. Ətraf mühit təhsili gözləyən valideynlər üçün məsləhət proqramlarına, valideynlərin övladını bağçaya hazırlamağa kömək edən məsləhət mərkəzlərinə və qısa müddətli qruplara daxil edilə bilər.

2. Uşaqlarla birgə fəaliyyət:

Birgə səyahətlər, ekskursiyalar zamanı vəziyyətin özü valideynləri təbiətşünaslıq və ekologiyanın müxtəlif məsələləri ilə maraqlandırır, xüsusən də uşaqlar daim suallar verdikləri üçün.

• Ekoloji tətillərdə iştirak və onlara hazırlaşmaq;

• Heyvanlara və bitkilərə birgə qulluq: ev heyvanlarına qulluqda uşaqların fəal iştirakı və onların həyatı və sağlamlığı üçün məsuliyyətin artırılması. Uşaq bağçasının heyvanların, qapalı bitkilərin bir uşağın tərbiyəsində rolunu göstərməsi, valideynlərə mümkünə canlı bir varlıq əldə etməsini tövsiyə etməsi lazımdır. Başqa bir istiqamət böyükləri təbiətin bir guşəsinə cəlb etməkdir. Bəzən valideynlər ev heyvanlarını bir müddət bağçaya verir, künc sakinlərini yay üçün evlərinə aparır, heyvanlar əldə etməyə kömək edir, onlar üçün şərait yaradır;

• Təbii materiallar, markalar, kartpostallar, təqvimlər, ekoloji otaq üçün nişanlar, təbiət muzeyi üçün eksponatlar toplamaq. Ata və ananın maraqlarını dəstəkləməsi bir uşaq üçün çox vacibdir.

• Birgə rəsm, tərbiət, əl işlərindən ibarət sərğilər tullantı maddəsi, fotosəkillər (məsələn, “Çaydakı ailəm”, “Ölkədəki ailəm”, “Mən və təbiət”, “Ev heyvanlarımız” mövzularında);

• Ekoloji otağın, təbiət guşəsinin, laboratoriyanın, kitabxananın təchiz olunmasına kömək;

• Ekoloji tədbirlər (uşaq bağçasının, parkın, evin ərazisini təmizləmək, ağac əkək, qidalandırıcıları bəzəmək)

Fikrimizcə, gənc nəsildə həm də ətraf mühitə münasibəti yeni tərzdə formalaşdırmaq üçün strategiyada qarşıya qoyulan vəzifələr hər bir təhsilverən üçün əsas olmalıdır. Şagirdlər məşğələlərdə əldə etdikləri bilikləri vaxtaşırı iştirak etdikləri ekoloji tədbirlərdə, tədris-təcrübə sahəsində, çöl təcrübə işlərində praktiki olaraq tətbiq etməyi bacarmalıdırlar. Bu cür vərdişləri tədricən inkişaf etdirmək onlarda ekoloji tərbiyənin yaranması və möhkəmlənməsinə səbəb ola bilər. Ekoloji

problemlər o qədər çoxalıb ki, indiki dövrdə onu yalnız bir elm çərçivəsində öyrənməklə həll etmək çətinlik törədir. Ona görə də, ekologiyanın həm elm, həm də bir fənn kimi integrativ şəraitdə öyrənilməsi zəruridir. Məsələn, ekologiya elminin və ekoloji problemlərin tarixi aspektdən araşdırılması müasir dövrdə çox aktualdır. Sənətkarlıq nümunələrində, folklorda, adət-ənənələrdə əhalinin təbiətə münasibəti, bitki və heyvanların qorunma üsulları gənc nəsil üçün bir örnək ola bilər. Bu baxımdan ekologiyanın əsaslarının ümumtəhsil məktəblərində öyrədilməsi zamanı onun təkəcə biologiya və coğrafiya (az miqdarda kimya) fənlərinin daxilində deyil, tarix, dil-ədəbiyyat, fizika, riyaziyyat, informatika və s. kimi fənlərlə birgə öyrənilməsi də effektiv sərə verə bilər.

Müasir şəraitdə milli ekoloji siyasətin həyata keçirilməsi, bilavasitə ölkə əhalisinin ekoloji maarifləndirilməsi, ekoloji şüur, ekoloji təhsil və ekoloji tərbiyə səviyyəsindən asılıdır. Buna görə də, ekoloji tərbiyə, təhsil strukturlarının prioritet sahələrindən biri olmalı və ətraf mühitin qorunmasına xidmət etməlidir [3, s.16].

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan məktəbi” j., 2014, № 5.
2. Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum) // “Azərbaycan məktəbi” j., 2005, № 6.
3. “Ekoloji problemlər və ekoloji təhsil” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları (23-24 aprel 2013). Bakı:ADPU, 2013.
4. Sadıqov F., Həsənlı O. Tərbiyəşünaslıq. Bakı: Elm və təhsil, 2015.
5. Lalə Dadaşova. Ekoloji təhsil və tərbiyə sahəsində innovativ təlim metodlarının tətbiqi. Məqalə.
6. Barhatova İrina Nikolaevna. Məktəbəqədər uşaqların ekoloji təhsili. Tərbiyəçi CDOU “Uşaq bağçası” Sankt-Peterburq: Dar.
7. Məmmədov N., Məmmədəliyeva S. Mədəniyyət, ekologiya, təhsil. Bakı, 1999.

Nurlana Askerli

ECOLOGICAL EDUCATION FOR CHILDREN WITH MODERN EDUCATIONAL METHODS AND EDUCATION

Abstract: The article is about environmental protection which is the main problem of modern era. It is noted that careful attitude to the nature, ecological thinking of young generation depends on the level of ecological education and culture. Legislations and decisions were made in connection with environmental protection and ecological education and important steps were taken for the solution of this problem. Families and educational institutions should work together to form environmental awareness in children.

Key words: ecological education and education, ecological outlook, careful attitude to the nature

NAHİDƏ MAHMUDOVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistrant, PNT, II kurs
Elmi rəhbər: p.ü.f.d., dos.A.Şahbazova

UŞAQ TƏRBIYƏSİNDƏ AİLƏ MƏSULİYYƏTİ

Məqalədə ailədə uşaqların tərbiyəsində valideyn məsuliyyətindən bəhs olunur. Göstərilir ki, uşaqların gələcək həyatlarında uğur qazanmalarının təməli ailədə qoyulur. Əgər valideynlər uşaqlarında olan bacarıq və qabiliyyətləri vaxtında görüb, onu düzgün istiqamətləndirməyi bacarmarlarsa təbii ki, uşaq bacarıqlı olar. Müxtəlif dahilərin həyatından gətirilən həyati faktlarla, mütəfəkkirlərin araşdırmaları ilə məqalədə bu fikir öz təsdiqini tapmışdır.

***Açar sozlər:** ailə məsuliyyəti, uşaq tərbiyəsi, qabiliyyətlər, oyunlar, səmərəli vaxt, bacarıqlar*

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, Uşaq Hüquqları Bəyanaməsinə, Uşaq Hüquqlarına dair Konvensiyaya və digər beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq Azərbaycan respublikasında uşaqların hüquqlarını və azadlıqlarını, uşaqlar barəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini, onların müdafiəsi sahəsində, dövlət orqanlarının digər hüquqi və fiziki şəxslərin vəzifələri müəyyən edilmişdir. Həmçinin, uşaqların ailədə valideynlərlə birgə yaşamaq, onlardan qayğı görmək hüququ vardır (maddə 17).

Övlad böyüdü təbiyə etmək, özü də xoşbəxt övlad təbiyə etmək çox çətin və məsuliyyətli bir işdir. Məşhur filosof - pedaqoq Aristotelə gənc ana müraciət edərək, ondan öz uşağını düzgün təbiyə etməklə bağlı məsləhət istəyir. Aristotel anadan uşağın yaşını soruşur. Ana isə uşağın üç günlük olduğunu bildirdikdə filosof başını bulayaraq “Siz artıq çox gecikmişiniz. Gərək uşağın təbiyəsinə o, anadan olduğu saatdan başlayardınız!” – deyir.

Dərin məna kəsb edən bu sözlərdə böyük bir hikmət vardır. Övladın doğulması evə işıq, yaraşlıq, sevinc gətirir. Çünki hər bir dövrdə valideyn olmaq, uşaq təbiyə etmək atadan da, anadan da böyük məsuliyyət, gərgin əmək, həyat təcrübəsi, səbr tələb edir. Ailədə uşağın şən, gümrah olmasını şərtləndirən əsas məsələlərdən biri ata-anaların onlara ayırdığı vaxt və onlarla oynadığı oyunlardır. Məhrum professor Y.Talıbov qeyd edir ki, “oyun uşaqlarda müşahidəçilik, səy, çətinlikləri aradan qaldırmağı bacarmaq, düşünmək kimi qabiliyyətlər tələb edir. Oyun uşaqları sevindirir, bu sevinc ya yaradıcılıq, ya da qabiliyyət sevinci ola bilər. Oyun uşaqların iradəsini inkişaf etdirir. Oyun prosesində uşaqlar oyunun qaydalarına sözsüz əməl edir, çətinliklərdən qorxmur, yoldaşlarına tabe olmağı əmr etməyi öyrənirlər”.

Dahi çex pedaqoqu Y.A.Komenski məşhur “Ana qucağı məktəbi” adlı əsərində uşaq həyatını 6 ilə bölür. Hər ili ətraflı təhlil edərək göstərir ki, valideynlər uşaqla birgə oynamalı və onların oyunlarını isdiqamətləndirməyə xüsusi əhəmiyyət verməlidir. Y.A.Komenski fikrini maraqlı bir misalla ümumiləşdirir. “Belə nəql edirlər ki, məşhur yunan sərkərdəsi Femistoklon öz uşaqları ilə qum topaları olan meydançada at-at oynaması yoldan keçən bir gəncin heyrətinə səbəb olur. Necə? Böyük sərkərdə uşaqlarla at-at oynayır. Femistokl bunu hiss edir və həmin gəncə yaxınlaşıb belə deyir: ata olana kimi bu gördüklərini heç kəsə demə” [2, s.132].

Bir zamanlar “Bütün ölkənin proletarları birləşin” məşhur devizinin dahi rəhbəri sayılan K.Marks da bir ata kimi uşaqları ilə saatlarla oynayır, uşaqlarla birlikdə kağızdan düzəltdiyi gəmiləri su ilə dolu ləyənə buraxmış. Gəmilər bir-biri ilə toqquşanda uşaqların sevincinə səbəb olmuş.

Məşhur pedaqoq Suxomliniski ailədə uşaqlarla təşkil olunan oyunun əhəmiyyəti haqqında belə deyirdi: “Oyunda uşaqların qarşısına dünya açılır. Şəxsiyyətin yaradıcı qabiliyyəti açılır. Oyunsuz dolğun, məzmunlu əqli inkişaf yoxdur. Oyun çox böyük işıqlı pəncərədir. Həmin pəncərədən uşağın mənəvi ailəminə ətraf haqqında təsəvvürlərin, anlayışların həyatverici axını daxil olur. Oyun hər şeylə maraqlanmaq, biliyə səy göstərmək, odunu yandıran qığılcımdır”.

Ailədə valideynlərin uşaqlarla keçirdiyi vaxtdan, onların yönəldilməsində ana-atanın əvəzsiz rolundan bəhs edən böyük mütəfəkkir Yusif Vəzir Çəmənəminli belə qeyd edir ki, dünyada nə qədər

böyük dühalar, o cümlədən Napoleon, Teymurləng, Motsart, Volter, Viktor Hüqo, Höte və b. kimlər varsa, onları yetişdirən analardır. Böyük pedaqoq-yazıçı bu haqda olan fikirlərini ümumiləşdirərək yazırdı: “Böyük adamların tərcümeyi-hallarını oxuduqda görürük ki, istedad və qabiliyyətləri uşaqlıq və cavanlıq zamanlarından aşkar olmağa başlayır. Napoleonun hüsn-təsirinin qüvvət və qorxusu məktəbdə ikən biruzə verirdi. Yoldaşları Napoleondan qorxub həmişə ona tabe olardılar. Deməli, sonralar milyonlarla adamlar onun əmrinə baxaraq ölüm şərbətini içdikdə həmin uşaqlıqda biruzə verilən qüvvəyə tabe olurlar.

Teymurləng uşaq vaxtında yoldaşları ilə oynadıqda onları iki yerə bölüb, bir-biri ilə dava elətdirəmiş. Özünü də əmir adlandırıb sərkərdə olarmış.

Məşhur nemsə (Alman) musiqikarı Motsart dörd yaşında uşaq ikən havacatlar icad edərmiş. Altı yaşında konsert tələfinə müvəffəq olub, on iki yaşında isə opera yazmağa qədəm qoyub.

Firənglərin (Fransızların) böyük filosof şairi Volter on iki yaşında həcv yazarmış. İyirmi yaşında isə Firəngistan hökumdarını həcv elədiyi üçün həbsə alınmış.

Ədib Viktor Hüqo ilk faciəsini on beş yaşında yazıb qurtardı. İtaliyanların böyük heykəltəraşı Ka-nova da qabiliyyətini uşaqlıqda biruzə verib: nağıl edirlər ki, dörd yaşında şit yağdan şir düzəltməyə başlayıb. On dörd sinində isə marmərdən heykəllər qayırırmış. Ailədə övladın zəka və istedadı ilk əvvəlcə anaların nəzərini özünə cəlb edir. Onun üçün lazım gəlir ki, uşaqları lap balaca vaxtından etinamızdan salmayıb, onların meyl və həvəslərinə diqqət edək.

Mədəni millətlər arasında uşağa yanaşma tamamilə ayrı cürdür. Orada təbii vergiyə artıq etina olunub tərəqqisinə çalışırlar. Əlbətdə əvvəlcə uşaqların zəka və istedadı uşaqlarla oyun zamanında anaların nəzərini özünə cəlb edir. Odur ki, dünyada bir böyük şəxslərin gələcəyinə anaların daha çox təsiri olub. Buna sübut Şiller, Şenye, Lamar-tin və b. kimilərinin tərcümeyi-hallarındadır.

Məşhur alman şairi Şillerin də ədəbiyyatda böyük ad qazanmağına ümdə səbəb olan anası Yelizaveta olub. Bu qadın oğluna oynamaq, oxumaq və yazmaqdan başqa bir xeyli məlumat da verib. Tövrət səhifələri ilə tanış edib, ədəbiyyat tarixinə, şairlərə dair biliklər verib, şeirlər öyrədib, onların qüsurlarını və gözəl tərəflərini də bildirib. Oğlunu məşğul etmək üçün Yelizaveta ona alman həyatına dair hekayələr də oxuyarmış. Bu minval ilə əlbəttə Şillerin ədəbiyyata olan həvəsi daha da artacaq idi.

Böyük Hötenin də anası artıq etina edərmiş. Vaxtının çoxunu onla oynamaqla bərabər hekayə oxumağa da sərf edərmiş. Bunun nəticəsi ilə balaca Höte də yoldaşlarını toplayıb özünün təklif etdiyi oyun oynayır və hekayələr nağıl edərmiş.

Deməli, hər bir ana övladının istedadını balaca vaxtında oyunlar və təmrinlər vasitəsi ilə uca bir mərtəbəyə çıxarmağa qadir ola bilər. Bu şərtlə ki, ana özü elmi və qanacaqlı ola. Ana ki, istedadın nə olduğunu düşünmədi, daha o artıq zəkali övlad yetirib tərbiyə edə bilməz”.

Deməli, bu kimi oyunlar və təmrinlər uşağın gələcəkdə bir fərd kimi deyil, böyük şəxsiyyət kimi formalaşmasına böyük təsir göstərmiş olur. Psixologiya dərslərində yazılır: “Əgər uşaq aynaya baxıb özünü tanıyarsa, deməli o şəxsiyyətdi. Artıq bundan sonra uşağın hər bir hərəkətinə, hər bir davranışına, hətta verdiyi hər bir yerli-yersiz suallara yorğunluq hiss etmədən və bezikmədən daha artıq diqqət və qayğı ilə yanaşmalıyıq. Çünki dünyaya göz açan körpə görüb-əşitdiklərini öyrənir. Uzun müddət tez-tez gördüyü adamların hərəkətlərini təqlid edir, dediklərini yadda saxlayır, yerli-yersiz təkrar edir. Beləliklə, ailə tərbiyəsinin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, uşaqlarda əxlaqi və qeyri-əxlaqi keyfiyyətlərin əsası qoyulur. Hətta həmin bünövrə hər ehtimala qarşı dözümlü olur. Ailə mühitindən çıxdıqdan sonra ilk tərbiyənin təsiri öz qüvvəsini ya uzun müddət, ya da həmişəlik saxlaya bilər. Xalq arasında haqlı olaraq deyilir ki, “uşağa uşaq vaxtında ədəb öyrətmək daş üzərində naxış vurmaq kimidir”.

Öz uşağına həqiqi tərbiyə vermək, onları ictimai həyata hazırlamaq, uşaqlarda həqiqi vətənpərvərlik, əməksevərlik, sağlam və gümrəh, yüksək dərəcədə mədəni və şüurlu vətəndaş kimi yetişdirmək hər bir ata-ananın gündəlik arzudur. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir valideyn rütbəsindən asılı olmayaraq, öz uşağının tərbiyəsi üçün böyük məsuliyyət hiss etməli, həmçinin uşaqların ailədə düzgün tərbiyə almaları üçün diqqətli olmalıdırlar. Belə ki, valideynin hərəkətləri, davranışı uşaq üçün canlı nümunə rolunu oynayır və ona əsaslı təsir göstərir. Heç də elə bilmək lazım deyil ki, “siz

uşağımızı yalnız onunla danışanda və ya onu öyrəndə, və yaxud ona əmr verəndə tərbiyələndirirsiniz. Siz onu həyatınızın hər bir anında, hətta evdə olmadığınız zaman da tərbiyə edirsiniz. Siz necə geyinirsiniz, başqa adamlarla və özgə adamlar haqqında necə danışırsınız, necə sevinir və necə kədərlənirsiniz, dostlar və düşmənlərlə necə rəftar edirsiniz, necə gülürsünüz, qəzeti necə oxuyursunuz - bütün bunların uşaq üçün böyük əhəmiyyəti vardır. “Uşaq sizin həyatınızın ahəngindəki ən kiçik dəyişikliyi görür, yaxud hiss edir, sizin fikrinizin bütün dönüşləri hissə-hissə gözə görünməyən yollarla ona çatır, siz bunları görmürsünüz”.

Bütün valideynlər dərindən dərk etməlidir ki, uşağın düzgün tərbiyəsinin və sonrakı inkişafının əsası ailədə qoyulur. Əgər valideyn öz övladının tərbiyəsi ilə düzgün məşğul olursa, onun mənəvi aləminə dəyər vermirsə, sabahki gün “övladının zillət, fəlakət odunda yanıb-qovrulduğunu”, hətta onların həyatda yeri olmadığını yana-yana seyr edəcək.

Uşaq tərbiyəsində ensiklopedik alim N.Tusi “Əxlaqi-Nasiri” əsərində ailədə çox əhəmiyyətli məsələlərə toxunaraq valideynlərə aşığadək şəkildə tövsiyə verir.

N.Tusi qeyd edir ki, ailənin əsas vəzifələrindən biri budur ki, uşağı onun təbiətini korlaya biləcək adamlarla və şeylərlə oturub-durmağa və oynamağa qoymasın, çünki uşaq nəfsi sadə olur, ətrafdakıların xasiyyətini tez götürür. Uşağı mehribanlıq və məhəbbət doğuran kərəmətlərlə tərbiyə etmək lazımdır, xüsusilə ağıla, şüura, idraka təsir edən başa salmaq yolu ilə; pul vermək, şirnikləndirmək, əsil-nəsəbə aid olan şeylərlə yox.

Yuxarıda N.Tusunin fikirlərinə əsaslanaraq, belə deyə bilərik ki, N.Tusunin bu fikrini əlində rəhbər tutan bir çox valideynlər uşaqlarına cib xərcliyi verməkdən çəkinirlər ki, pul uşağı korlayar. Bu heç də düzgün fikir deyildir. Uşaq pul xərcləmək tərbiyəsinə yiyələnəlməlidir. Yiyələnəlməlidir o, mənada ki, gələcək müstəqil həyatında pulu düzgün və məsrəfli xərcləyə bilsin. Ancaq bu cib xərcliyi həddi aşmamalıdır. Əgər həddini aşarsa, pul doğrudan da uşağı korlayar, öz təbii ehtiyacı ilə əlaqəsi olmayan şeylər alar, hətta yoldaşlarına tez-tez qonaqlıqlar verir.

Ümummillə lider H.Əliyev ailə dəyərlərinə böyük önəm verərək, qeyd edirdi ki, ailədə qarşılıqlı hörmət və tələbkarlıq, qayğı və kömək normada olmalıdır. Bunsuz ailədə əlverişli psixoloji iqlim haqqında danışmaq mümkün deyildir. Ərlə-arvad arasındakı münasibətlər qarşılıqlı hörmət və tələbkarlığa, qayğı və köməyə əsaslandıqda, onlar bir-birini yaxşı başa düşür, bir-birinə güzəştə getməyi, “xırda” səhvləri bağışlamağı öyrənirlər. Ərlə-arvadın bir-birini düzgün başa düşməsi ailənin möhkəmlənməsi, kollektiv kimi inkişaf etməsi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Yuxarıda deyilənlərdən, belə nəticəyə gəlmək olar ki, uşaqlarda hər şey - nəzakət də, qayğı da, düzlük də, doğruluq da, insanpərvərlik də, əməksevərlik də və s. ata-ananın uşağa diqqət, qayğı və ehtiramından başlayır. Gələcək gənc ailə başçıların, vətəndaşın mənəvi siması da burada formalaşır və təkmilləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. BMT-nin Baş Məclisinin 44-cü sessiyasının qərarı. 20 noyabr 1989-cu il.
2. Komenski Y.A. Seçilmiş əsərləri.
3. Camalov K.N. Yusif Vəzir Çəmənəminli yaradıcılığında maarifçilik ideyaları. Bakı: ADPU, 2007.
4. Xacə Nəsirəddin Tusı. Əxlaqi-Nasiri. Bakı: Elm, 1989.

Nahida Mahmudova

FAMILY RESPONSIBILITY IN RAISING CHILDREN

Abstract: The article deals with parental responsibility in children's upbringing in the family. It is shown that the foundation of children's success in their future lives is laid in the family. Of course, if parents notice their children's abilities and skills and direct them in time, they will be able to be competent. This thought has been confirmed in the article by the vital facts brought from the lives of various geniuses and the research of thinkers.

Keywords: Family responsibility, child upbringing, abilities, games, productive time, skills

AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRİN ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

Məqalə ailədaxili münasibətlərin hər bir insanın həyatında mühüm yer tutmasından, bu münasibətlərin şəxsiyyətin inkişafına necə təsir etməsindən və ailədaxili münasibətlərin pozulması zamanı ortaya çıxacaq problemlərdən bəhs edir.

Açar sözlər: ailə, ailədaxili, şəxsiyyət, münasibət, valideyn

Ailə - cəmiyyət daxilində özünəməxsus qayda-qanunları və qapalı həyat tərzi ilə seçilən, doğmalıq münasibətləri üzərində qurulmuşdur. Ailə makrososial sistemin, ictimai dəyərlərin formalaşmasında mühüm rol oynamış və oynamaqdadır. Ailə yetişməkdə olan, yeni nəsil üçün münbit şərait rolunu oynayarsa, yetkin insanlar yaşamaq-yaratmaq üçün stimül, həyatı tələbatların ödənilməsini təmin edən maddi və mənəvi məkan rolunu oynayır. Cəmiyyətin inkişafını şəxsiyyət kimi normal formalaşmış insanların fəaliyyəti, şəxsiyyətin normal formalaşmasını isə normal ailə mühiti təmin edir. Bu baxımdan ailənin bütövlüyü və möhkəmliyini şərtləndirən amillərin təmin edilməsi cəmiyyəti maraqlandıran ən aktual və qlobal problemlərdən hesab edilir.

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailənin rolu əvəzəedilməzdir. Gənc nəslin tərbiyəsi ailənin başlıca funksiyalarından biridir, Valideynlərin isə ən mühüm vəzifələrindəndir. Ailə münasibətləri uşaqların tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Ailə münasibətləri hər şeydən əvvəl, uşaqların emosiya və hisslərinə təsir göstərir. Onların yaşı artdıqca həmin münasibətləri bəsləyirlər.

Ailədaxili münasibətlər hər bir insanın həyatında mühüm rola malikdir. Ailədaxili münasibətlərin sağlam pedaqoji, psixoloji əsaslar üzərində, qarşılıqlı hörmət və məhəbbət əsasında qurulması, cəmiyyətin inkişafını şərtləndirən amillərdəndir.

Ailədaxili münasibətlər əsasən ata və ananın ailədəki rolu və münasibəti ilə şərtlənir. Ailə daxilində valideynlərin bir-birinə qarşı olan münasibətləri övlad tərbiyəsində vacib sayılan tərbiyəvi faktordur. Şəxsiyyətin formalaşmasındakı uğurun təməli ailə başçıları və digər ailə üzvləri arasındakı xoş ünsiyyətdən qaynaqlanır. Bu münasibətlər həm ailənin möhkəmliyinə, həm də uşaqların tərbiyəsinə xüsusi təsir göstərir.

Ailədaxili münasibətlər kontekstində valideynlərin uşaqlar ilə münasibəti də önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında, psixi inkişafında, ətrafdakılarla rəftar və davranışında valideyn-övlad münasibətləri mühüm rol oynayır. Bu münasibətlər uşağın öz yerin, ailədəki rolunu müəyyənləşdirməkdə və özünü dərk etməsində, qabiliyyət və bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə önəmlidir.

Ailədaxili münasibətlər kontekstində valideyn-uşaq münasibətləri tarixən milli xüsusiyyətlərin tələblərinə uyğun olaraq, eyni zamanda valideynlərin özlərinin düşüncə tərzinə, fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun əsaslar üzərində qurulur. Uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında və psixi inkişafında aparıcı rol oynayan ünsiyyət tələbatı da məhz bu münasibətlərin gedişində bu və ya digər dərəcədə ödənilir. Qeyd etdiyimiz kimi, düzgün münasibət sağlam, formalaşmış gələcəyə yol açır. Bəzi vaxtlarda ailədaxili münasibətlərin nizamsızlığı uşaqların taleyində neqativ izlər buraxır.

Ailədaxili münasibətlərdə ana ilə bərabər atanın da rolu əvəzəedilməzdir. Azərbaycan ailəsində həm ata, həm də ana uşaqlar üçün yaşayır. Onları ailə tərbiyəsinin qoşa qanadları adlandırırırlar. Anaların savadlı olması, övlad tərbiyəsində ailədaxili münasibətlərin düzgün qurulmasında zəruridir. Ailədaxili münasibətlər, ailənin psixoloji iqlimi, “ər-arvad”, “valideyn- uşaq” münasibətləri ailə tərbiyəsinin əsaslarıdır. Çünki ailədaxili və onun ətrafdakı psixoloji iqlimi şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin özünəməxsus sahəsini təşkil edir.

Ailədaxili münasibətlərin pozulması hər bir insanın həyatında mühüm rola malikdir və bu münasibətlərin pozulması bir sıra psixi pozuntuların yaşanmasına səbəb olur, məsələn: affektlər,

streslər, depressiyalar və s. Ailədaxili problemlər öz həlli yolunu tapmadıqca daha da kəskinləşir və ağır fəsadlara gətirib çıxarır, hətta fiziki, (sağlamlığa xəsarət yetirilir, fiziki cəza verilir) psixoloji (təhqir, hədələr və s.) zorakılıq hallarının yaşanması adi hallara çevrilə bilər. Nəticələr isə daha ağır fəsadlar törədir: problemlərdən çıxış yolu tapa bilməyənlər suiqəsd edirlər. Ailədaxili problemləri olan mühitdə böyüyən uşaqların şəxsiyyətində assosial dəyişikliklər baş verir: ünsiyyət pozulur, cinayətə və aqressiyaya meyillilik formalaşır və ya əksinə, əzilmək, döyülmək adi qəbul edilir, narkomaniyaya, alkoqolizmə meyillik artır və s.

Danılmaz faktdır ki, ailədaxili münasibətlərin və ailə həyatındakı neqativliklərin psixi sağlamlığa təsiri insanın nüfuzuna, statusuna, işgüzar fəaliyyətinə ziyanı böyükdür. Ailə daxilində yaşanan sıxıntılar, şiddətlər və digər problemlər şüuraltında sıxışdırılmış və xroniki gərginliklərlə müşahidə edilən psixi travmaların da əsas səbəbləridir.

Hər bir problemlə ailənin də özünəməxsus tipi mövcuddur:

- boşanma ərəfəsində olan ailələr
- boşanmış ailələr
- münəqişəli ailələr
- assosial davranışlı ailələr.

Psixoloqlar ailə tiplərini müəyyən etməklə ailədaxili münasibətlər haqqında ilkin fikir yürüdə bilirlər və hər tipə uyğun da psixoloqun ailəyə yanaşma proqramı mövcuddur. Ailədaxili problemlərdən ən çox neqativ təsirə məruz qalan, təbii ki, uşaqlardır. Böyüklər üçün bəzən xırda görünən ailə problemləri, uşaqlar üçün travmatik, stress yaşadıcı ola bilər. Uşaqlıq yaşlarında yaşanmış psixi travmalar (psixi travma - insanın psixi sağlamlığına hər hansı neqativ kəskin emosional və ya stres yaşadıcı faktorların vurduğu zərbdədir) insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasına ciddi zərbdədir. Bu travmalar psixi müdafiənin müqavimətini sındırır və ya onu məhv edir, nəticədə insanın adəti yaşam tərzi də dəyişə bilər. Travmatik pozuntulara səbəb olan ailə problemlərinə aid etmək olar: ailələrin dağılması (boşanma), ailədaxili zorakılıqlar, ailə münəqişələri, ailədə narkomaniya və alkoqolizm problemi, ailə üzvlərindən hər hansı birinin itkisi, ailədə qısqançlıq və xəyanət, erkən nigah problemi və s.

Problemlə ailələrdə böyüyən uşaqlar, adətən “risk qrupuna” aid edilir. “Risk qrupu” dedikdə, diqqətdə və nəzarətdə saxlanılması tələb olunan qrup nəzərdə tutulur, yəni bu qrupa daxil olanlar hansısa xoşagəlməz neqativ təsirlərə məruz qalmışlar və bu təsirlərin onların psixikasında travmatik iz salma ehtimalı mövcuddur.

Hər bir ailə üzvü üzərinə düşən vəzifələri uğurla yerinə yetirə bilərsə, o zaman müxtəlif ekstremal həyatı problemlərə qalib gəlmək mümkündür. Ailənin möhkəmliyi onun funksiyalarının təmin olunmasını da tələb edir. Əgər bu funksiyalardan hər hansı birinin icrasında problem varsa və ya ümumiyyətlə, yerinə yetirilmərsə, belə ailələr gec-tez dağılmağa məhkumdur. Dağılmış ailələrin isə insan psixikasına vurduğu fəsadın aradan qaldırılması uzunmüddətli psixoloji xidmət tələb edir. Ailənin əsas funksiyaları (ailənin funksiyası dedikdə, ailə üzvlərinin hər hansı tələbatının təmin edilmə istiqamətindəki fəaliyyəti, vəzifəsi başa düşülür):

- 1) reproduktiv - cəmiyyətin tərkibinin bioloji cəhətdən təmin olunması məqsədi daşıyır;
- 2) tərbiyəedici – atalıq və analıq vəzifəsinin ödənilməsi və övladın şəxsiyyət kimi formalaşdırılması məqsədi daşıyır;
- 3) məişət (iqtisadi) – ailə üzvlərinin maddi tələbatlarının ödənilməsi məqsədi daşıyır;
- 4) kommunikativ – mənəvi (ünsiyyət) tələbatın ödənilməsi məqsədi daşıyır;
- 5) sosial (status) – kiçik sosial qrup olan ailədə sosial qayda-qanunların, tələblərin ödənilməsi məqsədini daşıyır.

Ailənin funksiyaları bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir.

Ailədaxili problemlərin həlli ailə mədəniyyətin formalaşma səviyyəsindən birbaşa asılıdır. Ailə mədəniyyəti və ailə dəyərləri bir-birilə qırılmaz bağlılığa malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S. və Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003.
2. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı, 2002.
3. Seyidov S.İ., Həmzəyev M.Ə. Psixologiya. Bakı, 2007.
4. Həsənlı S. Psixologiya. Bakı, 2013.
5. Xəlilov H. Uşaq və yeniyetmələrin inkişafının sosial-psixoloji məsələləri. Bakı, 2010.
6. Hüseynzadə R., Allahverdiyeva L. Ailə pedaqogikası. 2016.

Aygun Rzayeva

**THE EFFECT OF FAMILY RELATIONS ON THE FORMATION
OF PERSONALITY**

Abstract: The article discusses the importance of family relationships in everyone's life, how they affect the development of the individual, and the problems that can arise when family relationships break down.

Key words: family, within the family, identity, attitude, parent

TURAN BABAYEVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistrant, TSPX, II kurs
Elmi rəhbər: p.ü.e.d., prof.G.Əliyeva

AİLƏDƏ UŞAQLARDA ÖZÜNƏİNAM HISSİ FORMALAŞDIRMAĞIN ƏHƏMİYYƏTİ

Məqalədə “Ailədə uşaqlarda özünəinam hissi formalaşdırmağın əhəmiyyətin”dən bəhs edilmişdir. Göstərilmişdir ki, uşaq xarakterinin formalaşdırılmasında ailənin rolu əvəzəedilməzdir. Ailədə uşaqlarda özünəinam hissənin formalaşdırılmasının pedoqoji-psixoloji əsasları məqalədə öz əksini tapmışdır. Həmçinin, məqalədə görkəmli pedaqoq və psixoloqların bu sahədə apardıqları araşdırmalar, eyni zamanda ailələrdə yaranan həyatı təcrübələrdən sitatlar gətirilərək, uşaq tərbiyəsi ilə məşğul olan hər bir insan üçün faydalı olacağı nəzərə alınmışdır.

Açar sözlər: *özünəinam, uşaq şəxsiyyəti, ana-ata məsuliyyəti, ailə tərbiyəsi, məsuliyyət hissi, bacarıqlı olmaq*

Ana və atalar həyatlarını uşaqlarına həsr edər. Ömürləri bir gün onların həyatda lazımı bacarıqları qazanacaqları ümidiylə keçər. Uşaqlarını düzgün yetişdirmək, onların qərarlarını istiqamətləndirmək, problemlərini həll etmək və davranışlarını formalaşdırmaq valideynlərin əsas məqsədinə çevrilər. Həyat yollarında əl-ələ verər və uşaqları öz ayaqları üzərində dayanan ana qədər, onlara bildiklərini, mənəvi dəyərləri öyrədər və həyatın çətinliklərini izah edərlər. Lakin ana-atalar buna hər zaman nail ola bilirlərmi? Uşaq tərbiyə edib ərsəyə çatdırmaq asandırmı? Bu məqalədə çalışacağıq ki, qismən də olsa, bu sualların cavabını aydınlaşdıraq.

Uşaq heç bir ailədə kor-koranə, kortəbii bir şəkildə tərbiyə edilmir. Hansı valideyn olursa-olsun, öz övladlarının tərbiyəsində mütləq müəyyən pedoqoji məqsədi rəhbər tutur. Ana-ataların çox zaman pedoqoji məqsədləri aydın xarakter daşımır, dəqiq olmur. Bu uşaqların ailə tərbiyəsində böyük ziyan vurur. Lakin valideynlərin əksəriyyətinin öz qarşılıqlarına qoyduqları pedoqoji məqsədlər dəqiqliyi ilə seçilir. Bir qrup valideynlə anket sorğusu keçirilmişdir. Sualın biri belə olmuşdur: siz öz uşaqlarınızda, hər şeydən əvvəl, şəxsiyyətin hansı keyfiyyətlərini tərbiyə etmək istərdiniz?

Valideynlərin çoxu aşağıdakı keyfiyyətləri qeyd etmişlər: düzlük və doğruluq, xeyirxahlıq, kollektivdə yaşamaq və işləmək bacarığı, böyüklərə hörmət, əməyə məhəbbət, vətəndaşlıq hissənin başa düşülməsi və s. Uşağın yaxşı adam olmasını istəmək ülvə hissədir, lakin hələ kifayət deyildir. Bu “yaxşı adam” anlayışına hansı xarakter əlamətlərinin, hansı vərdiş, bacarıq, adət və s. aid olduğunu bu və ya digər dərəcədə dəqiq aydınlaşdırmaq, uşağın “yaxşı adam” kimi böyütməyin üsul və vasitələrini bilmək lazımdır [1, s.217].

Uşaqlarda tərbiyə edəcəyimiz ən mühüm xarakter əlamətlərindən biri özünəinam hissədir. Uşaqlarda özünə olan inam hissi bir gecədə yaranmaz və tək bir qabiliyyətlə bağlı deyildir. Lakin, geniş mənada ana və ata tərəfindən formalaşdırılır. Ailədə uşaqlarla qurduğumuz əlaqə, böyük tikintinin kərpiclərini tək-tək yerləşdirmək kimidir. Tikintinin başa çatması üçün hər bir kərpic nə qədər dəyərlidirsə, uşağımızın öz mənliliyinin inkişafında da hər gün baş verən hadisələr o qədər dəyərlidir.

Böyük pedoqoqlar bunu “Bir ustanın şagirdinə sənətini öyrətməsinə” bənzəder: Usta şagirdini işin asanından başlayaraq öyrədər. Təlimini ondakı irəliləmə sürətinə görə qurar. Yavaş-yavaş məsuliyyət hissi yaradar. Bacarığını tərifiyləyər, səhvini düzəldər. Harada inanacağını, nə zaman işinin başında durub yoxlayacağını bilir. Ona səhv etmək haqqı verər: “bəzi səhvlərini bağışlayar, bəyənildiyini görən şagird də işindən dörd əllə yapışar. Ustasına bənzəmək və ona yetişmək üçün bütün bacarığını və çalışqanlığını ortaya qoyar”.

Ana və atası tərəfindən heç nəyə baxmayaraq, sevildiyini hiss edən uşaqlar, həyatda hər zaman bir addım qabaqdadırlar. Özlərini dəyərləli və fərqli olduğunu hər zaman hiss edər və bu sevgidən güc alırlar. Sevgi qanadlarımızın altındakı küləkdir. Uşaqların mənəvi cəhətdən sağlam böyüməsi üçün,

ən güclü təsir sevildiklərini bilməkdir. Bu sevgi olmasa, uşaqların özlərini dəyərli hiss etmələri çox çətindir. Əgər uşaqlar özlərinin, sizin qəlbinizdəki yerlərindən əmin olsalar, gələcəyə daha inamla addımlaya bilərlər [2, s.338].

Uşaqların böyümələrinə baxmayaraq, öz üzərlərinə düşən vəzifələrini yerinə yetirməməkləri valideynləri narahat edər. Səhər yuxudan qalxarkən yataqlarını yığıdırmamaları, çox nazlanmaları, nə geyinəcəklərini bilməmələri, tərtib-tərtib su içmələri, dərslərini hazırla, demədən hazırlamamaları, tapşırıqlarını xatırlatmadan yerinə yetirməmələri kimi.

Ana-atalar “Artıq televizora baxma, dərslərini hazırla” demək məcburiyyətində qalarlar. “Üst-başına fikir ver. Paltarlarını düzəlt. Paltarını geyin. Çantanı hazırla...” kimi. Əslində uşaqların özlərinin görməsi lazım olan işləri, ana-atalar fasiləsiz xatırlatmaq məcburiyyətində qalırlar. Zamanla tapşırıqları yerinə yetirmək işi uşağın öz vəzifəsi olmaqdan çıxıb ana və atanın vəzifəsi olur. Uşaq müəyyən bir saatda dərslərini hazırlamaq yerinə anasından xəbərdarlıq gözləməyə başlayır. Ana nə zaman ki, “Dur mənim balam, dərs çalışmaq vaxtıdır” dedikdə dərs hazırlamağa başlayar. Səhər yeməyi zamanı ana, “tez ol, mənim balam, səhər yeməyini ye. Yeməsən dərslərini yaxşı oxuya bilməzsən” kimi sözlər deyər. Bu kimi göstərişlər nəticəsində uşaq səhər yeməyini yeyər.

Beləliklə, ana-atalar uşaqlarının yaxşı olması üçün lazım olan hər cür tapşırıq və hərəkətləri özləri yerinə yetirirlər. Belə münasibətlərə görə uşaqlar heç cürə böyüməzlər. Heç cürə özlərinə inanmazlar. İradəsiz olurlar. “Bu mənim işimdir. Ana sən qarışma” deyər bilməzlər. Böyüməyə başladığında, məs: 13 yaşına gəldiyində uşaqlara müəyyən məsuliyyətlər verilsə belə, artıq gec olur. Nəticə istənilən kimi olmur. Məsuliyyət hissi yetərinə inkişaf etmir. Gözlənilən davranış kifayət etmir. Nə üçün?

Uşağınızın 13 illik vərdişlərini 1-2 ayda birdən-birə dəyişərək, bütün işlərini özləri yerinə yetirməsini düşünmək belə mümkün deyil. Çünki, o zamana qədər uşağa məsuliyyətli bir iş tapşırmaq ki... Halbuki, kiçik yaşdan etibarən uşaqlarımızı müəyyən bir şəkildə istiqamətləndirməli və gözlədiyimiz hərəkətləri əvvəlcədən öyrətməliyik. Ondan sonra da kənara çəkilib, o hərəkətləri yerinə yetirməsini gözləməli və görə bilmədikdə ona kömək etməliyik. Amma kömək etməkdən oyana keçməməliyik. Müəyyən vaxtdan sonra uşağınızın düzgün hərəkətlər etdiyini görə bilərdik.

Uşağınızın otağını uşağınızdan daha yaxşı yığıdıra bilərsiniz. Ancaq lazım olan, uşağa bu işi özü görməsi üçün məsuliyyət hiss etməsidir. Doğrudur, bu vaxt alar.

Valideynlər uşaqların təlim-tərbiyəsi ilə vaxtında düzgün maraqlansa, sonralar işləri çox asanlaşar.

Uşaq bir işi sizin gördüyünüz kimi, mükəmməl görməyə bilər. Amma bir işin hissələrini görərkən, parçadan bütünə, bütündən mükəmmələ getməyin yollarını kiçik yaşdan öyrənəcəkdir. Tort bişirməyə bilər, amma kremi qarışdırma bilər, yumurtanı qırma bilər, istədiyiniz ərzaqları sizə gətirə bilər. Yetər ki, uşağınızın özünə inanması üçün yaşına uyğun işləri ona tapşırıq.

Uşağınızda özünəinam və məsuliyyət hissi yarada bilərsiniz, amma, əsla hər işə müdaxilə edən vəziyyətə düşməyin... Bax o zaman uşağınız böyüməyə, məsuliyyət hiss etməyə, özlərinə inanmağa başlayacaqdır.

Uşaqların bir işi müstəqil görməsi, özünəinamın inkişafı baxımından gərəklidir.

Uşaqlarda özünəinamın yaranmasına nə mane ola bilər?

Uşaqların özünəinamlarının inkişafı üçün, ana və atalar bəzi davranışlarından əl çəkməlidirlər. Bunlardan ən vacibi budur”

Uşaqlarla bağlı çox yüksək fikirdə olmaq, uğursuz işlər və ikili münasibət.

Uşaqlarda özünəinam mənfi təsir edən faktorlardan biri də uşaq haqqında çox yüksək fikirdə olmaqdır. Uşaqlardan çox yüksək şeylər gözlədikdə, istədiyimiz davranışları həmin anda görmədiyimiz zaman, onları bir kənara itələməyimizə səbəb ola bilər. Uşaqlarda özünəinam itə bilər.

“Mənim uşağım hər zaman birinci olmalıdır”. Amma qəbul edilməlidir ki, sizin uşağınız hər zaman birinci olmaya bilər. Məktəbdə 100 şagird varsa, bunlardan sadəcə biri, 1-ci olacaqdır. Digərləri də ikinci, üçüncü... və s. sıralanacaq.

“Xeyir. Mənim uşağım çox fərqli bir uşaqdır. O, mütləq birinci olmalıdır!”

“Mənim uşağım artıq bir işi söyləmədən həmin dəqiqə görməlidir”. “Hamamda saatlarla su ilə oynamamalıdır”, “Gördüyü hər işi mükəmməl görməlidir”, “Çox gözəl rəsm çəkməli, çox gözəl şeir

yazmalı”, “Dərslərində çox yaxşı oxumalıdır”, “Əl qabiliyyəti çox yaxşı olmalıdır”, “Ev işlərində mənə kömək etməlidir”, “Nizam-intizamlı olmalıdır” və s...

Amma bir düşünün. Sizin evinizdə uşağınız robotdurmu? Uşaq hər şeyi, hər işi mükəmməl və nöqsansız olan bir maşındırımı? Əgər elə olsa, yəni uşaq nöqsansız və səhvsiz olsa, sizlər ana-ata olmağın, onlara bəzi şeylər öyrətməyin zövqünü necə yaşayacaqsınız? Yaxud, uşaq nöqsansız olmalıdırsa, ata-ana nə üçün lazımdır?

Bir neçə il əvvəl baxdığım bir filmə uzaydan gələn bir uşağın bəhs edilirdi. O uşaq, ana-atanın hər cür arzularını yerinə yetirirdi. Yatmaq zamanı yatan, durmaq zamanı duran, bütün yarışlarda birinci olan, dərslərində çox bacarıqlı olan mükəmməl bir uşaq... Ancaq filmin sonunda ana ağlayır: “Mən heç analıq duyğusunu yaşaya bilmədim”- deyir.” Heç bir paltarını kirlətmədi ki, azacıq hirsələnərək, amma sevərək paltarını təmizləyərdim, yatağını yığışdırmadığı üçün ona acıqlanmaq və nəsihət vermək istəyərdim. Ancaq o, həmişə yatağını yığışdırdığından bunu heç etmədim. Yeməyini yeməsi üçün heç səsini qaldırmadım, çünki həmişə səliqəli yeyirdi”...

Uşağın səhvlərini düzəltmək onların təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmaq ana-ata üçün böyük bir zövqdür. Əslində uşağı öyrətməyin ayrı bir həzzi və həyəcanı vardır. Amma nədənsə sizlər bu şirin həyəcanı çox artıq yaşamaq istəməzsiz. Halbuki, uşaqların o, inkişafını və dəyişmələrini görmək, səhvlərindən əl çəkib gözəlliklərə yönəldiklərini izləmək ana-ata üçün ən böyük zövq olmalıdır [3, s. 571-572].

Birinci sinifə gedən uşaqlara nəzər salaq: Bir neçə ay içində sadə işarələri oxumaqla başlayıb, sonra işarələri fərqli şəkildə bir yerə toplayaraq, yeni sözlər düzəltməyə, sözlərdən cümlə qurmağa və onları oxumağa başlayırlar. Onların bu cür oxuma qaydalarını və cəhdlərini görmək, bir müəllim üçün və ya ana-ata üçün çox şirin bir həyəcanlı olur. Halbuki, uşaqların hamısı oxumağı bacarsa, müəllim öyrətməkdən zövq ala bilərmi? Düşünün...

Uşaqlarımızın çox yüksək nöqtələrə gəlmələri mövzusunda artıq dərəcədə xəyallar qurmayaq. Yaxşı, yüksək nöqtələrə gəlməsinlər mi? Əlbəttə gəlsinlər. Təbii ki, mükəmməl olmağa çalışsınlar. Uğur qazanmağa cəhd etsinlər. Amma bizim məqsədimiz ən uca zirvələr olmasın. Niyə olmasın? Düşünün: Uşağımız üçün ən yüksək zirvələri nəzərdə tutursunuz. Bundan biraz aşağı qəbul etmirsiniz. Daha əvvəl riyaziyyatdan 500 bal toplayan bir uşağa məqsəd qoyursunuz. Övladım, 700 bal toplasan sənə hədiyyə alacağam. Amma 600 bal toplasan, qəbul etməm. Bizim məqsədimizə yavaş-yavaş çatmağımız lazımdır. Məsələn: Deməliyəm ki, “600 bal toplamağımı gözləyirəm”. Onu bacarsa 700 bal da toplaya bilər. Elə etməliyik ki, qoyduğumuz məqsəd uşağımız üçün müəyyən bir məntiq ifadə etsin. Əks təqdirdə pillələri birdən-birə tullanmaq kimi olar.

Birinci pilləkəndən 15-ci pilləkənə tullanması mövzusunda təkid edirsiniz. Əlbəttə, bu mümkün deyil. Uşaq ya heç tullanmaz və ya öyrənmək baxımından özünəinamı olmaz. Ya da tullanmağa çalışar, yıxılır. Çalışması nəticəsiz qalar.

Ana-atalar uşaqların qarşısına məntiqə uyğun hədəflər qoymalıdır.

İməkləməkdə olan bir uşağın yaxınlığına bir oyuncaq qoysanız onu götürməyə çalışar. Amma on metr uzağa qoysanız, onu götürməyə gəlməz, gələ bilməz... Yaxında olanda niyə gəlir, çünki onu götürə biləcəyini. Əgər edə biləcəyini düşünürsənsə, edə bilərsən. Əgər edə bilməyəcəyini düşünürsənsə, haqlısan!

Uşaqlarına bir iş tapşırırsan, amma uşaqların o işi görə biləcəyinin, mümkün olmayacağını düşünürsənsə, bu əlçatmaz arzudur. Bu ağılla, bu bədənlə mümkün deyil deyər düşünürsünüz. İnanın ki, əgər belə düşünürsünüzsə o, uşaq o işi görə bilməz. Çünki mümkün olmayanı tələb edirsiniz. Halbuki, həqiqətən uşağın o işin öhdəsindən gələ biləcəyinə inanırımsınızsa və uşağınıza bunu hiss etdirsəniz, uşağınız əlindən gələni edəcək və o, işi bacarmağa çalışacaqdır [4, s.277].

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.N. Ailə. IX sinif şagirdləri üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1989.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: QAPP poliqraf, 2003.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Dərslik. Bakı: Çinar- Çap, 2002.

**THE IMPORTANCE OF FORMING A SENSE OF SELF-CONFIDENCE
IN CHILDREN IN THE FAMILY**

Abstract: The article discusses the "importance of building self-confidence in children in the family." It was noted that the role of the family in the formation of children's character is irreplaceable. The pedagogical and psychological bases of formation of self-confidence in children in the family are reflected in the article. The article also quotes research conducted by prominent pedagogues and psychologists in this area, as well as quotes from life experiences in families. It is considered to be useful for everyone involved in child rearing.

Key words: self-confidence, child's personality, parental responsibility, family upbringing, sense of responsibility, ability

AYNUR SALAYEVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistrant, PNT, II kurs
Elmi rəhbər: p.ü.f.d.Q.Əliyeva

MƏKTƏBLƏ AİLƏNİN ƏLAQƏ FORMALARI VƏ ONLARIN PEDAQOJİ ƏHƏMİYYƏTİ

Məqalədə cəmiyyətdə böyüyən nəslin təlim, təhsil və tərbiyəsində qarşıda duran bəzi məsələlər nəzərə çatdırılmışdır. Orta məktəblərdə qarşıya çıxan problemlər araşdırılmış və həlli yolları haqqında mülahizələr irəli sürülmüşdür. Bundan başqa, məqalədə məktəb ilə ailənin əlaqəsi, uşaqların tərbiyəsində müəllimlərin valideynlərə yardımı, müəllim-valideyn münasibətlərinin uşaqların təlim-tərbiyəsində əhəmiyyəti məsələlərinə toxunulmuşdur.

***Açar sözlər:** məktəb, şagird, ailə, pedaqoji ictimaiyyət, ətraf mühit, maddi orientasiyalı ailələr*

Araşdırmalar göstərir ki, uşaqda mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasında ailə mühiti mühüm rol oynayır. Bu heç də səbəbsiz deyil. Çünki uşağın ilkin tərbiyəsi ailədən başlanır. O, ailədə necə yaşamağı, özünü necə aparmağı öyrənir, eşidir və hiss edir. Uşaq həyatı demək olar ki, əyani sürətdə öyrənir. Buna görə də, uşağın tərbiyəsi onun hansı ailədə böyüməsindən, valideynlərinin şəxsi keyfiyyətlərindən çox asılıdır. Daha doğrusu, valideyn öz davranış və hərəkətləri ilə uşaqlarına nümunə göstərir.

Hər bir şagirdin, tələbənin tərbiyəsi üçün cəmiyyətin hər bir üzvü məsuliyyət daşıyır. Amma bu işdə ailə, məktəb və onların qarşılıqlı-birgə fəaliyyətinin uşaqların tərbiyəsində aparıcı rol oynadığı inkar olunmaz həqiqətdir və günün aktual məsələlərindəndir. Belə ki, müharibə şəraitində yaşayan və son illərdə müstəqillik qazanmış bir ölkənin siyasi, iqtisadi, sosial çətinliklərinin doğurduğu problemlərdən biri olan ailənin maddi ehtiyaclarını təmin etmək qayğısı bir çox uşaqları uzun müddət valideyn diqqətindən kənar qoymuşdur ki, bunun acı nəticələri indi cəmiyyətimizdə özünü müxtəlif formalarda (uşaqların fiziki və psixoloji cəhətdən qüsurlu olması hallarının artması, valideynlərdə müşahidə olunan əsəb gərginlikləri səbəbilə valideyn-uşaq münasibətlərindəki ziddiyyətlər, uşaqların “valideynlərə maddi kömək” adı altında təhsildən uzaqlaşması və s.) göstərir. Bəs uşaqların tərbiyəsində məktəb ailəyə necə kömək edə bilər?

Pedaqoji ictimaiyyətin ailələrə maarifləndirici yardımı günün vacib tələblərindəndir. Məktəb tərbiyə işlərinin əsas mərkəzidir. Müasir dövrdə məktəbin üzərinə daha böyük vəzifələr düşür. Belə ki, gənc nəslin tərbiyəsində, tərbiyə işlərinin vahid məcraya yönəldilməsində məktəb daha geniş əhatədə və daha geniş miqyasda fəaliyyət göstərməlidir.

Valideynin məqsədyönlü pedaqoji hərəkətlərini ailə məişətinin gündəlik obyektiv təsirləri ilə uzlaşdıran tərbiyə formalarından biri ailə tərbiyəsidir. Ailə tərbiyəsində məqsəd uşağın hərtərəfli (əqli, mənəvi, əxlaqi, fiziki) inkişafının təməlini qoymaq, onu əməyə, müstəqilliyə alışdırmaqdır. Ailəyə valideyn rəhbərlik edir. Valideyn ailədə uşağa onun anadan olduğu ilk gündən tərbiyəvi təsir göstərir. Həmin tərbiyəvi təsir uşağın məqsədyönlü formalaşması prosesini təşkil edir. Qabaqcıl məktəblər ailələrlə canlı əlaqəyə xüsusi diqqət yetirirlər. Onlar valideynlərlə işi qarşılıqlı əlaqə şəraitində və müəyyən sistemlə aparırlar. Valideynlərin ümumməktəb iclaslarından və konfranslarından, sinif valideyn iclaslarından, valideynlərlə fərdi və kollektiv söhbətlərdən istifadəyə xüsusi diqqət yetirir, valideynlər universiteti təşkil edirlər. Bunun təlim-tərbiyə işinə böyük təsiri vardır.

Məktəbin və ailənin məqsədi birdir: şagirdləri bilikli, bacarıqlı, əməksevər gənc vətəndaşlar kimi yetişdirmək. Ayrılıqda nə məktəb, nə də ailə həmin məqsədə nail ola bilər. Ona görə də, hər bir ailənin məktəblə əməkdaşlığı, məktəbin də hər bir ailə ilə sıx əlaqəsi məktəb-ailə tərbiyəsini dərk edilən və düzgün qoyulan vəzifələrini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək üçün ən zəruri şərtidir. Məlum olduğu kimi, şagirdlərin valideynlərlə işi, əsasən, məktəbin pedaqoji kollektivi və valideyn komitəsi aparır. Həmin işdə müvəffəqiyyət qazanılması məktəb direktorunun rəhbərlik bacarığından da xeyli

asılıdır. Bu baxımdan şagirdlərin valideynləri ilə məktəbin işinə direktorun rəhbərliyi məsələsinin bəzi zəruri cəhətlərinə toxunmağı zəruri hesab edirəm.

Şagirdlərin valideynləri ilə sinif rəhbərlərinin işinə direktorun rəhbərliyi. Şagirdlərin valideynləri ilə daim əlaqə saxlanması sinif rəhbərlərinin əsas işlərindən biridir. Həmin əlaqə şagirdlərin tərbiyəsində məktəb və ailənin birliyini təmin etməyə imkan verir. Sinif rəhbərləri valideynlərlə, əsasən, aşağıdakı əlaqə formalarından istifadə edirlər:

- 1) tərbiyə məsələləri ilə bağlı valideynlərin məktəbə çağırılması;
- 2) ailələrə gedilməsi;
- 3) sinif valideyn iclaslarının, valideyn konfranslarının, valideyn universitetlərinin təşkil olunması, ailə tərbiyəsi üzrə təcrübə mübadiləsi məqsədi ilə valideynlərlə görüşlər keçirilməsi;
- 4) fəal valideynlərin müxtəlif sinifdən xaric tədbirlərin keçirilməsinə (valideyn komitəsinin işində iştirak etməklə) cəlb edilməsi;
- 5) “çətin” şagirdlərin valideynləri ilə fərdi söhbətlərin keçirilməsi;
- 6) valideynlərin işlədikləri müəssisələrin ailəyə və məktəbə yardım şuraları ilə canlı və işgüzar əlaqə yaradılması. Bu formalardan ustalıqla istifadə edən sinif rəhbərləri istər təlim-tərbiyənin, istərsə də nizam-intizamın yüksəldilməsində yaxşı nəticələr əldə edirlər. Məktəb direktoru sinif rəhbərlərinə əməli və nəzəri-metodik kömək etməyə borcludur. Direktor bunu, adətən, sədri olduğu sinif rəhbərlərinin metodik birləşmələri vasitəsilə həyata keçirir. O, sinif rəhbərlərinin işinə rəhbərlikdə müxtəlif formalardan istifadə edir. Məsələn, sinif rəhbərlərinin metod birləşmə iclaslarını təşkil etmək, onların diqqətini valideynlərlə işə aid yeni pedaqoji və metodik ədəbiyyatın öyrənilməsinə yönəltmək, sinif rəhbərləri ilə disputlar, yoldaşlıq müsahibəsi, fərdi söhbətlər keçirmək və s. Məktəb direktorunun sinif rəhbərlərinin işinə, rəhbərliyinə aid müsbət təcrübələr çoxdur.

Pedaqoji ədəbiyyatda məktəb, ailə və ictimaiyyətin tərbiyə işlərinin əlaqələndirilməsinin bir çox üsul və yolları müəyyən edilmişdir. Bunlardan biri, bəlkə də ən birincisi, məktəbin valideynlər arasında maarifləndirici fəaliyyəti, pedaqoji təbliğatıdır. Məlumdur ki, valideynlərin böyük əksəriyyəti müxtəlif peşə sahibləri, bir qismi işsizlər, evdar qadınlar və ya məşğuliyyətsiz şəxslərdir.

Gənc valideynlərin böyük əksəriyyəti, xüsusilə də ata-anadan ayrı yaşayan gənc ailələr uşaqların tərbiyəsində çətinlik çəkirlər. Məhz onların pedaqoji maariflənməsinə ehtiyacları vardır. Bəzi valideynlər uşaqların biliklərə yalnız məktəbdə yiyələnəcəyini zənn edir, bəziləri uşaqlarının inkişaf və tərbiyəsini “televiziya və kompüterin” ümidinə buraxır, bəziləri öz sakitliyini təmin etmək üçün müxtəlif dayələrə müraciət edir ki, bunun da acı nəticəsi yeniyetməlik dövründə özünü göstərən problemlərlə üzə çıxır. Bu baxımdan gənc və təcrübəsiz valideynlərin pedaqoji biliklərə yiyələnməsində müəllimlərin, qrup rəhbərlərinin və psixoloqların məsləhətləri çox faydalıdır. Məktəb ilk növbədə uşaqların böyüyüb inkişaf etdiyi şəraitlə tanış olmalı, valideynlərə tərbiyə etmək yollarını öyrətməkdə yardımçı olmalı, ailənin uşaqların tərbiyəsindəki rolu haqqında danışmalı, onları valideyn-uşaq münasibətləri haqqında biliklərlə məlumatlandırmalıdır.

1. Ailə - ictimaiyyətin təməli daşdır.

Ailə tarixən ən mühüm tərbiyə ocağıdır. Ailə müxtəlif xarakterli insanların bir-birinə hörmət, ehtiram, nəzakət, sevgi ilə birgə yaşamağı olduğu kiçik bir dövlətdir. Uşaqlar həyata göz açıqları andan mənsub olduqları ailənin ab-havasında böyüyür, görüb-götürür, tərbiyə alırlar. Valideynlər öz övladlarına mənəvi keyfiyyətləri, öz səmimi münasibətləri, mehriban rəftarları, isti nəfəsləri ilə ilk günlərdən aşılamalı və bunu daima davam etdirməlidirlər. Valideyn övladlarını xeyirxah, ədalətli, zəhmətkeş, qayğıkeş, namuslu insan kimi yetişdirməyə borcludur. Daha sonra ailədə başlanan tərbiyə işləri məktəbə qədər müəssisələrdə, məktəbdə və daha geniş çevrədə - uşaqların münasibətdə olduğu hər bir kəs (qohumlar, qonşular, tanışlar, yadlar,) tərəfindən davam etdirilir. Böyük pedaqoqlar demişlər ki, uşaqları hətta cisimlər də tərbiyə edir. Ona görə də çox həssas olan bu mövzuda - Uca Allahın bizə əmanəti olan uşaqların düzgün formalaşması üçün onların tərbiyəsində heç bir boşluğa yol verilməməlidir ki, qeyri-sağlam mühitə düşdükdə yad təsirlərə məruz qalmasınlar və özləri-özlərini müdafiə edə bilsinlər. Bunun üçün valideynlər öz uşaqlarına mümkün qədər daha çox vaxt ayırmalı, istirahət günlərini onlarla birgə keçirməli, kino-teatrlara, muzeylərə aparmalı, uşaqları ictimai yerlərdə davranış qaydaları ilə tanış etməlidirlər.

2. Ailə ilk məktəbdir.

Elm və texnikanın sürətli inkişafı hər birimizin həyatına daxil olaraq müxtəlif yaşda olan insanları kompüterdən asılı vəziyyətə salır. Bu, hər bir sahədə olduğu kimi, valideyn-uşaq münasibətlərinə də öz “gizli” təsirini göstərməkdədir. Belə ki, uşaqlarının inkişaf və tərbiyəsini “televiziya və kompüterin” ümidinə qoyan valideynlər bunun acı nəticələri ilə daha sonralar – uşaqlar yeniyetməlik və gənclik yaşına çatanda rastlaşırlar. İnternet və kompüter faydalı məlumat mənbəyi olmasına baxmayaraq, ünsiyyətin azalmasına, sosial münasibətlərin zəifləməsinə səbəb olur. Öz maraqlarını yaxınları ilə paylaşa bilməyən uşaqlar psixoloji cəhətdən çətinliyə düşərək həyata alışa bilmirlər. Bu, bir qisim uşaqların hələ kiçik yaşlarından həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən “tək və yaxud öz-özünə” böyümələri ilə nəticələnir.

Məlumdur ki, kiçik yaşlı uşaqlar bütün günü yorulmaq bilmədən hərəkətdə olurlar. Böyüdükcə isə ətrafdakılar tərəfindən kifayət qədər diqqət görməyən uşaqlar televiziya çizgi və bədii filmləri izləyir, kompüter qarşısında maraqla oyunlara dalırlar. Təəssüf ki, bir çox valideynlər öz rahatlıqlarını və sakitliyini təmin etmək üçün: “Qoy başı qarışsın, səsi çıxmasın...”- deyərək, uşaqların bu vərdişlərinə göz yumurlar. Beləliklə, onlar uşağın düzgün böyüyüb artmaqdan ötrü valideyn-övlad münasibətlərinin təsirini unudurlar.

Oyunlar uşaqlarda yoldaşlarının maraqlarına hörmət, onların rəyi ilə hesablaşmaq, onlarla mehriban və səmimi olmaq kimi vərdişlər yaradır. Zaman-zaman bu oyunlar uşaqlarda əməksevərlik, humanizm, böyüklərə hörmət, kiçiklərə qayğı, yaşadığı çevrəsinə qarşı məsuliyyətli olmağı formalaşdırır, uşaqlar səbrli, təmizkar olmağı, israf etməməyi, bir-birlərinin haqlarına hörmətlə yanaşmağı öyrənirlər.

Bundan başqa, gündəlik rejim qurmaq, istirahətin səmərəli təşkili, ev tapşırıqlarının birgə yerinə yetirilməsi, öz dərslərini rahat yerinə yetirmələri üçün uşaq iş yerinin hazırlanması, dərslər hazırlaşarkən valideynlərin gigiyenik tələblərə riayət etməli olduqları qaydalarla bağlı müəllimlər tərəfindən verilən tövsiyələr də valideynlərə çox kömək ola bilər.

3. Maddi oriyentasiyalı ailələr.

Ailə yuvası təkcə bahalı çilçıraqlarla hərarət tapıb nurlanmır. Bu orada yaşayanların səmimiyyətinə və mehribanlığına bağlıdır. Maddi cəhətdən zəngin olan bir qisim valideynlərin məktəbə və müəllimlərə düzgün olmayan yanaşmalarının, müəllimlərə “fərqli” baxmalarının həm müəllim - şagird münasibətlərinə, həm valideyn-uşaq münasibətlərinə nə dərəcədə mənfi təsir etməsi heç kimə sirt deyil və bu ayrıca təhlil olunacaq bir mövzudur.

Ailədə maddiyyət ön plana keçirsə, hər kəs öz mənafeyi ilə yaşayırsa, problemlərinə etinasız münasibət göstərilən uşaq və yeniyetmələr diqqət və qayğıdan kənarda qalırlarsa, valideynlərindən dəstək, qayğı görmürlərsə, özlərini psixoloji cəhətdən müdafiəsiz hiss edirlər, tədricən mənəvi baxımdan öz valideynlərindən uzaqlaşır, doğmalığa hissləri zəifləyir, onlara “qayğı” göstərənlərin yanında özlərinə “sığınacaq” tapır, sonra da tərbiyəvi təsirlərə müqavimət göstərərək özlərini “artıq böyük” hesab edirlər, tam sərbəst, öz bildikəri və düzgün hesab etdikləri kimi yaşamağa başlayırlar. Nəticədə yaranmış vəziyyət onları təhsildən yayındırır, zərərli vərdişlərə sürükləyir, hətta bəzən fəallığı artıran, müxtəlif zərərli maddələrdən istifadəyə, oğurluq və qarətlərə də yol açır.

Ailə və məktəb arasındakı davamlı əlaqələr, səmimi münasibətlər müəllim-şagird münasibətlərinə də mehribanlıq, səmimiyyət və məsuliyyət gətirir, öz vəzifələrini həvəslə yerinə yetirməyi öyrədir, uşaqları bir çox psixoloji qayğılardan, utanc, qorxu, inamsızlıq duyğularından azad edir, uşaqla-valideyn, uşaqla-müəllim arasında sağlam münasibətləri formalaşdırır. Şəhərimizin görməli yerlərinə, muzeylərə səyahət və ekskursiya, teatr tamaşalarına birgə baxış ailə üzvləri arasında həmrəylik formalaşdırır, onların yeni biliklər əldə etməsinə, dünyagörüşünün, yaradıcılığın artmasına, müstəqil düşünə bilməsinə imkan yaradır.

Çünki o, özünə nəzarət edə bilməzsə, şəxsiyyətyönümlülük istənilən səviyyədə həyata keçə bilməz. Odur ki, bu işə kollektivin dostcasına nəzarəti köməklik göstərməlidir. Belə olarsa, hər bir şagird öz şəxsi keyfiyyətlərinə obyektiv surətdə yanaşa bilər, özünə kənardan baxar, nöqsanlarını dərk edər, onların aradan qaldırılması üçün yol və vasitələri asanlıqla müəyyən edə bilər. Buna görə də, şəxsiyyətyönümlülük prosesində yetişməkdə olan nəsli öz qüvvə və imkanlarını, istedad və qabiliyyətlərini aşkar etməyə və onları düzgün istiqamətləndirməyə yönəltmək zəruridir.

İrəli sürdüyümüz fikir və görüşlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, məktəb və ya biz müəllimlər öz üzərimizdə məsuliyyəti bir az da artırmaq. Əgər biz şəxsiyyət yetişdiririksə, ilk öncə özümüzə olan nöqsanları aradan qaldırmaq, öz hərəkət və davranışlarımızı şüurlu surətdə istiqamətləndirərək, mənəvi keyfiyyətləri daim təkmilləşdirərək. Çünki məktəbin əsas məqsədi şagirdləri vətən üçün, torpaq üçün, millət üçün düzgün istiqamətə yönəltməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A. Milli əxlaq və ailə etikası. Bakı, 2013.
2. Ağayev M.H. Kiçik yaşlı şagirdlərin tərbiyəsi. Bakı, 2006.
3. Axundov S., Həsənov A. Ailədə uşaqların əxlaq tərbiyəsi. Bakı, 1989.
4. Əhmədov H.M. Uşaqların tərbiyəsində valideynlərin şəxsi nümunəsi. Bakı, 2004.
5. Həmid Arzulu. Müəllim-şagird dünyası (pedaqoji, metodiki oçerk və mülahizələr). Bakı: Çənlibel, 2002.
6. Hüseynzadə R., Allahverdiyeva L. Ailə pedaqogikası. Dərslik. Bakı, 2016.
7. Quliyev S.M. Məktəblilərin mənəvi tərbiyəsində ailə, məktəb və ictimaiyyətin birgə fəaliyyəti. Bakı: Maarif, 1987.

Aynur Salayeva

FORMS OF FAMILY-SCHOOL RELATIONSHIP AND THEIR PEDAGOGICAL SIGNIFICANCE

Abstract: The article highlights some of the issues facing the training, education and upbringing of the younger generation in society. Problems encountered in secondary schools were investigated and suggestions for solutions were made. In addition, the article touched upon the relationship between the school and the family, the assistance of teachers to parents in the upbringing of children, the importance of teacher-parent relations in the education of children.

Key words: school, student, family, pedagogical community, environment, financially oriented families

GÜLMİRA MƏMMƏDLİ
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistrant, TSPX, I kurs
Elmi rəhbər: p.ü.f.d., dos.S.Hacıyeva

TƏLƏBƏLƏRİN AİLƏ HƏYATINA HAZIRLIĞININ FORMALAŞDIRILMASININ VASİTƏ VƏ YOLLARI

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının milli adət ənənələri üzrə tələbələrin ailə həyatına hazırlanması ön plana çəkilmişdir. Bu səbəbdən çoxsaylı tədqiqatlar sübut edir ki möhkəm, sabit və xoşbəxt ailə üçün tələbələr ailə həyatına uğurla sistemli və məqsədyönlü hazırlanmalıdır. Eyni zamanda qeyd olunur ki, sosial-mənəvi, psixoloji, pedaqoji, sosial-vətəndaşlıq, təsərrüfat-iqtisadi, tibbi və fizioloji gigiyenik qaydaları ailə həyatına hazırlaşarkən bilmək mühüm rol oynayır.

***Açar sözlər:** tələbə, ailə, tərbiyə, müasir dövr, psixoloji hazırlıq*

Məqalənin aktuallığı: Müasir dövrdə tələbələrin ailə həyatına hazırlığın formalaşdırılması olduqca aktual və özünəməxsus çətinlikləri olan bir prosesdir. Bu prosesin həyata keçirilməsi müxtəlif elmlər sisteminin əsas predmetinə çevrilmişdir. İnsanı ailə mövzusunda vasitə və yollarını bütün dövrlərdə öyrənən psixologiya elmidir. İnsan şəxsiyyətinin müxtəlif yollarını öyrənən psixologiya elminin müxtəlif sahələri mövcuddur. Bu sahələrdən biri də gənclərin ailə həyatına hazırlığıdır. Müasir dövrdə ailə həyatına hazırlıq vətəndaşlıq yetkinliyi yəni yaş, tam orta təhsil, ali təhsil, peşə, mənəvi şüurun səviyyəsi və s. kimi mühüm məsələləri özündə birləşdirir. Bu səbəbdən də olduqca vacib və aktual bir problemdir, çünki tələbələr yaşlı nəsilləri əvəz etmək üçün əsasdır.

Ailə mövzusunda bir çox tədqiqatlarda da sübut olunmuşdur ki, möhkəm, sabit və xoşbəxt ailə gənclərin ailə həyatına uğurla, sistemli və məqsədyönlü hazırlanmaları şəraitində yarana bilər. Əvvəllər 9 yaş qızlar üçün yetkinlik yaşı idi. Ailə nigah aktlarında belə yaş bərabərliyi gözlənilirdi. Hətta 9 yaşındakı qızı 60 yaşındakı kişiyə ərə verə bilərdilər. Qızların 9 yaşında ərə verilməsi bir növ qanun sayılırdı. Azərbaycanda bu qanun 1872-ci ilədək rəsmi olaraq qüvvədə idi. Ancaq indi bizə məlumdur ki, nikah yaşı 18-dir. Ancaq tibbi baxımdan ən münasib yaş qızlarda 20-23, oğlanlarda isə 23-28 yaş arasındadır.

Ailənin uğurlu olmasına ər - arvadın ailə həyatına uyğunlaşmasına əlverişli şərait yaradan əsas məsələ onların yaş nisbətidir [1, s.483-489].

Kişilər daha çox özlərindən nisbətən yaşca kiçik, qadınlar isə yaşca böyük kişilərlə ailə qururlar. Bu hal cəmiyyətdə də normal qarşılır çünki qızlar təkcə fizioloji cəhətdən deyil, həm də psixoloji cəhətdən oğlanlara nisbətən tez yetkinləşir. 16-18 yaşlı qızlar 20-22 yaşlı oğlanların, 20 yaşlı qızlar 30 yaşlı kişilərin səviyyəsində olurlar. Burada söhbət kimlik yaşından deyil, psixoloji yaşdan gedir. Q.Kryaqın fikrincə, psixoloji yaş insan mühitin tələblərinə necə adaptasiya olunmasını göstərir. Onun təhlillərinə görə psixoloji yaş intellektin səviyyəsini, öyrənmə qabiliyyətini, hərəkəti vərdişlərini, eləcə də hisslər, yönəliklik və motivlər kimi subyektiv faktorları əhatə edir [2, s.108-128].

Müəyyən yaşda universitetdə oxuyan tələbələrdə və ya yetkinlik yaşına çatmış hər bir gəncdə ailə qurmaq tələbatı əmələ gəlir. Onlar evlənmək istəyir və evlənilirlər. Ancaq onlardan hər biri bu vaxt müəyyən bir motivdən çıxış edir: bir qrupu oğlanı sevdiyi üçün ona ərə gedir, ikincisi adət ənənə üzrə evlənilir (hamı evlənilir, mənə evlənim), üçüncüsü maddi mülahizələrə (oğlanın yaxşı peşəsi, evi, ümumiyyətlə maddi təminatı və s. vardır), digər qrupu qız xoşuna gəldiyi üçün, yaxud əxlaqi mülahizələrə görə evlənilir... Bu şərti qrupları müxtəlif sosioloji və psixoloji tədqiqatların nəticələri əsasında davam etdirmək mümkündür. Nəticə çıxarmaq üçün bunlar da kifayətdir: insanların əxlaqi şüuru, mənəviyyəti, hüquq düşüncəsi eyni deyil, onlar öz həyatlarının mənasını və gələcək perspektivlərini başa düşümlər. Bundan asılı olaraq davranış motivlərində köklü fərqlər əmələ gəlir. Sevdiyi üçün və maddi mülahizələrə görə evlənməmiş iki adamın davranış motivləri heçdə eyni mənə daşımır. Onların öz ailələrinə, həyat yoldaşlarına, hətta doğma uşaqlarına münasibətlərində fərqli cəhətlər özünü göstərir. Əgər biz hər hansı bir adamın, tutaq ki, sevdiyimiz qızın və oğlanın həyat yoldaşımızın

davranış motivlərini bilmiriksə, bu psixoloji baxımdan o deməkdir ki, onun şəxsiyyəti, davranışının əsil məzmunu haqqında təsəvvürümüz yoxdur.

Tələbələrin və ailə qurmaq üçün yetginlik yaşına çatmış hər bir gəncin mənəvi şüurunun səviyyəsi ailə həyatına hazırlıqda əhəmiyyətli yer tutur. Mənəvi şüurun inkişafı gənclər tərəfindən ailənin sosial dəyərinin başa düşülməsində, nikah ittifaqına ciddi münasibətdə yaradılan ailəyə görə məsuliyyət hissində ömür-gün yoldaşını dərk edərək ağıllı şəkildə ölçüb-biçərək seçməkdə, gələcək həyat yoldaşına, onun valideynlərinə və qohumlarına dərin hörmətdə, nəzakətli və mərifətli davranış və həssaslıqda, səmimilikdə və mehribanlıqda, qayğıkeşlik və xeyirxahlıqda, həmçinin onlarla qarşılıqlı münasibətləri, ünsiyyəti düzgün qura bilməkdə xoş rəftarda özünü göstərir [3,s.15-30].

Digər hallarda – qadına dostcasına münasibət onun şərəf və ləyaqətinə, mənliliyinə, hörmət, əməksevərlik, ailəyə, uşaqlara qayğı, səbr hövsələ və təmkin, iradə, gözüaçıqlıq, yumor hissi, hərtərəfli təkmilləşməyə və fiziki kamilliyə və estetik gözəlliyə cəhd dayanır.

Oğlanlar ömür-gün yoldaşı kimi seçdikləri qızlarda səmimiyyət, xeyirxahlıq, fədakarlıq, xoş rəftar, nümunəvi davranış, mehribanlıq, incəlik, ər arvadlıq borcuna sədaqətlə qadınlığın uzlaşdırılması və s. bu kimi keyfiyyətləri görmək istəyirlər.

Ailədaxili münasibətlərin səmərəliliyi, ətrafdakı insanlara mehribancasına yanaşmaq və yüksək mənəvi münasibətlərin bərqərar olması üçün vacibdir. Bütün bunlar psixoemosional çətinliklərin və stress hallarının asanlıqla aradan qaldırılmasına imkan verir.

Ailə həyatı qurarkən maddi vəziyyət və ayrıca mənzilə sahib olmaq da, çox vacib məsələ kimi qarşıda durur. Ailə qurmağa hazırlaşan hər bir gənc bu barədə də düşünməlidir. Maddi həyat şəraitinin lazımı səviyyədə olmaması evdə söz söhbətə, mübahisələrə səbəb olur və münasibətli şərait yaradır. Bütün bunlarla yanaşı, kiminsə qoltuğuna sığınan, yaxud kirayədə yaşayan ailə, ər- arvad və uşaqlar son dərəcə böyük əziyyət çəkirlər.

Mənəvi hazırlıq deyərək xeyirxahlıq, düzlük, namusluluq, insanpərvərlik və s. kimi bir-birinin sevinc və kədərinə şərik olmaq, bir-biri üçün necə deyərək, yanmağı bacarmaq, uşaqları düzgün tərbiyə etmək, bir-birinə qarşı ürəkdən ciddi narahatlıq hissi keçirmək mənasına gəlir.

Psixoloji baxımdan hazırlığın vəzifəsi ailə qurmaq yaşına çatmış hər bir gənci ailə həyatına və gələcək övladlarının tərbiyəsinə istiqamətləndirməkdən ötrü ailə kollektivində lazım olacaq keyfiyyətləri tərbiyə etməkdən, başqa adamlarla empatiya qurmaq bacarığını aşılamaqdan ibarətdir .

Ailə həyatına pedaqoji hazırlıq dedikdə, ailə pedaqogikası üzrə biliklər gələcək ata-anaya verilir, yəni gələcək ata-analar ailədə uşaq necə tərbiyə olunur, uşaqların inkişafı qanunauyğunluqları ilə tanış edilir, ailə tərbiyəsi verərkən yaranan nöqsanların səbəblərini və onların necə aradan qaldırılması yolları aydınlaşdırılır. Gələcək ata və anaların pedaqoji biliklərə yiyələnməsi vacib hesab edilir.

Sosial-vətəndaşlıq baxımından hazırlıq hamı tərəfindən qəbul edilmiş qaydalardır. Sosial normalar müxtəlifdir: hüquq normaları, əxlaq normaları, siyasi normalar, dini normalar, ailə normaları. Hər bir sosial normada olduğu kimi, ailə normasının da özünəməxsus yeri var. Ailə qurmağa hazırlaşan gənc oğlan və qızlarda ailənin sosial mahiyyətini, mənəvi inamın və əqidənin yaradılmasını aşılamaqdır.

Hüquqi istiqamətin vəzifəsi gəncləri nikah və ailə münasibətlərinin hüquq normaları ilə tanış etməli, ailənin yaranması və mühafizəsi üçün məsuliyyət hiss etməlidirlər.

Ailə həyatına hazırlıqda təsərrüfat-iqtisadi bacarıq və vərdislər dedikdə, ailənin bütün xərclərini planlaşdırmaq, bölüşdürmək, asudə vaxt təşkil etmək, ailədə rahatlıq yaratmaq nəzərdə tutulur. Ailə həyatına hazırlaşan tələbələr və hər bir gənc ev işlərində vacib sayılan bacarıq və vərdislərə yiyələnməlidir. Qızlar evdəki səliqə-səhmana, təmizlik işlərinə kiminsə buyruğuyla deyil, öz içindən gələn sevgiyə etməlidir. Əks halda evdə mübahisələrə gətirib çıxaracaqdır.

Tibbi istiqamət dedikdə, evdəki səliqə-səhmana fikir vermək xüsusilə də körpə olan evdə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır, çünki təmizlik olmayan yerdə xəstəlik öz-özünə əmələ gəlir, eyni zamanda təmizlik səliqə-səhman olan yerdə qadın və kişi də öz gözəllik aləmlərini yüksək ölçülərdə qururlar.

Uşağın doğulması, alkoqolun, siqaret çəkməyin nəslə zərərləri və s. kimi biliklər verilməsi də tibbi istiqamətin vəzifələrindəndir. Ailə quran hər bir gəncə tibbi biliklər verilməli, dərmanlardan

istifadə qaydaları, faydalı olan bəzi xalq təbabətlərinə yiyələnməli, müalicəvi otları öyrənməli, ilk tibbi yardım göstərməyi bacarmalıdır.

Nəticədə, bilirik ki, evliliyi davam etdirmək asan deyil, ancaq çox çətin olmadığı da göz qabağındadır. Biraz qayğı, biraz anlayış, biraz mehribançılıq, biraz da sevgini birləşdirdiyimiz zaman xoşbəxt bir evlilik ortaya çıxacaqdır. Eyni zamanda, ailə mədəniyyəti və ailə qurmaq çox geniş anlayışdır. Hər bir gənc aydın dərk etməlidir ki, ailə mədəniyyəti bir-birinə hörmətdən, səmimi münasibətdən, qarşılıqlı etimaddan, bir-birinin qayğısına qalması bacarmaqdan, fikir və hissləri qarşılıqlı etimad tərzində bölüşməkdən, yeri gələndə, birinin digərinə qarşılıqlı güzəştə getməyindən, ağıllı, təmkinli yaşayışdan yararır. Yuxarıda sadələşdirdiyim istiqamətlər tələbələri, yeniyetmə və gəncləri, eləcə də həyat hadisələrindən müstəqil şəkildə baş çıxarmaqda, yüksək intellektual dünyagörüşə malik olmaqda, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin düzgün qurulmasında, gələcək həyatlarının uğurlu təşkilində əhəmiyyətli biliklərlə zənginləşdirilir. Hazırda tələbələr arasında ailə haqqında düzgün bir anlayış formalaşdırmaq, yalnız bilik səviyyəsini yüksəltmək yox, həm də ailə dəyərlərinə müsbət münasibət yaratmaq lazımdır [4,s.288-302].

ƏDƏBİYYAT

1. Qədirov.Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı, 2002.
2. Əlizadə Ə., Abbasov A. Ailə. Bakı, 1989.
3. Hüseynzadə R., Allahverdiyeva L. Ailə pedaqogikası. Bakı, 2016.
4. Bayramov Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003.
5. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikası. Bakı, 2015.

Gulmira Mammadli

MEASURES AND METHODS OF FORMATION OF STUDENT PREPARATION TO FAMILY LIFE

Abstract: The article focuses on preparation of students for marriage in accordance with the national traditions of the Republic of Azerbaijan. That is why, numerous studies prove that for a strong, stable and happy family, students must be prepared successfully systematically and purposefully prepared for marriage. At the same time, the article notes that it is important to know the above-mentioned socio-moral, psychological, pedagogical, social-civil, economic, medical and physiological hygienic rules when preparing for marriage.

Key words: student, family, upbringing, modern times, psychological preparation

FİZİKİ TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİ METODİK VƏ PRAKTİK İŞLƏRİNİN ƏSASLARI

Məqalədə fiziki tərbiyənin nəzəri-metodik və praktik işlərinin əsasları tədqiq olunmuşdur. Müəyyən olunmuşdur ki, fiziki tərbiyənin sosial-pedaqoji imkanlarının üzə çıxarılması, istifadə mümkünlüyü onun pedaqoji-psixoloji cəhətdən qüsuruz və ağılla təmin edilməsindən asılıdır. Müəllim-pedaqoqlar tərbiyə prosesini şagirdlərin fiziki kamilliklə üzvi şəkildə bağlamağı və əlaqələndirməyi bacarmalıdır. Araşdırmanın əsas məqsədi kiçik yaşlı məktəblilərin fiziki tərbiyəsi işinin təşkili yollarını, formalarını, yol və vasitələrini müəyyənləşdirmək və ondan istifadə imkanlarını üzə çıxarmaqdan ibarətdir. Araşdırma zamanı idrak nəzəriyyəsi, ümumbəşəri və milli dəyərlər, problemlə bilavasitə və ya dolayısı ilə bağlı pedaqoji, psixoloji, metodiki ideya-nəzəri mənbələrdə nəzərdən keçirilmişdir.

***Açar sözlər:** təhsil, məktəb, fiziki tərbiyə, şagird, idman*

Təhsil sistemində fiziki tərbiyənin nəzəriyyəsi və metodikası bir elm kimi uşaq şəxsiyyətinin inkişafından və fiziki tərbiyənin qanunauyğunluqlarından bəhs edir. Pedaqogikanın gələcək sahələrindən biri kimi fiziki tərbiyə nəzəriyyəsi özünün məzmun tamlığı və predmeti ilə fiziki mədəniyyətin ümumi nəzəriyyəsi və metodikasını öyrənir. Fiziki tərbiyənin qanunauyğunluqlarını uşağın anadan olduğu gündən 17-18 yaşa qədər olan dövrünün fiziki inkişafının idarə edilməsini öyrənmək bu elm sahəsinin spesifik predmetlərindən biridir.

Ümumtəhsil məktəbində fiziki tərbiyəyə rəhbərliyin xüsusiyyətləri, onun müxtəlif yaş dövrlərində nəzəriyyə və metodikası, məqsəd və vəzifələri, metod və formaları, vasitə və yolları fiziki tərbiyənin mövzusunu təşkil edir. Fiziki tərbiyə təcrübəsi, pedaqoji prosesi zəruri nəzəri əsaslarla təchiz edir, onun təkmilləşdirilməsi üsullarını, yol və vasitələrini göstərir [5,s.41].

Fiziki tərbiyə tədris prosesi ilə bağlıdır, şəxsiyyətin fiziki mədəniyyətinin formalaşdırılmasına istiqamətlənmişdir. Fiziki tərbiyə insanın ümumi mədəniyyətinin elə bir cəhətidir ki, bu zaman şəxsiyyətin bioloji və mənəvi imkanlarının reallaşdırılması imkanları artır. Məktəb fiziki tərbiyəsiz mövcud ola bilməz. Çünki belə bir fikirlə razılaşmalıyıq ki, fiziki tərbiyə insanın dünyaya ilk gəlişi dövründən başlayıb, ömrünün sonuna qədər davam edir.

Məktəbdə fiziki tərbiyə müəllimin rəhbərliyi altında şagirdin öz sağlamlığını möhkəmləndirməsi, çevikliyi və gümrəhlığını təmin etməsi prosesidir. Bu proses fiziki mədəniyyətin müasir inkişaf səviyyəsinə tam uyğun olaraq təşkil edilməli və şagirdlərin fiziki kamilliyinə gətirib çıxarmalıdır [4,s.89].

Fiziki tərbiyə anlayışı bir termin kimi nədən bəhs edir sualına cavab verərkən hər şeydən əvvəl, geniş mənada “tərbiyə” ümum anlayışı şərh olunmalıdır. Tərbiyə və fiziki tərbiyə anlayışları müəyyən tərbiyə və təhsil vəzifələrini yerinə yetirir və pedaqoji prosesin bütün ümumi əlamətlərini özündə əks etdirir.

Fiziki tərbiyənin fərqli xüsusiyyətləri onunla müəyyənləşir ki, bu proses hərəkətverici vərdişlərin formalaşdırılması istiqaməti, insanın fiziki keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi və onun fiziki iş qabiliyyətlərinin məcmusu ilə əlaqədardır. Bütün bunlar göstərir ki, məktəblilərin fiziki tərbiyəsinin təşkili məsələləri indiki şəraitdə xüsusi aktualıq kəsb edir.

Ümumtəhsil məktəbində fiziki tərbiyəyə rəhbərliyin xüsusiyyətləri, onun müxtəlif yaş dövrlərində nəzəriyyəsi və metodikası, məqsəd və vəzifələri, metod və formaları, vasitə və yolları fiziki tərbiyənin mövzusunu təşkil edir. Fiziki tərbiyə təcrübəsi, pedaqoji prosesi zəruri nəzəri əsaslarla təchiz edir, onun təkmilləşdirilməsi üsullarını, yol və vasitələrini göstərir [1,s.42].

Fiziki tərbiyə tədris prosesi ilə bağlıdır. Daha dəqiq desək, şəxsiyyətin fiziki mədəniyyətinin formalaşdırılmasına istiqamətlənmişdir. Fiziki tərbiyə insanın ümumi mədəniyyətinin elə bir

cəhətidir ki, bu zaman şəxsiyyətin bioloji və mənəvi imkanlarının reallaşdırılması imkanları artır. Məktəb fiziki tərbiyəsiz mövcud ola bilməz. Çünki belə bir fikirlə razılaşmalıyıq ki, fiziki tərbiyə insanın dünyaya ilk gəlişi dövründən başlayır və ömrünün sonuna kimi davam edir.

Məktəbdə fiziki tərbiyə, müəllimin rəhbərliyi altında şagirdin öz sağlamlığını möhkəmləndirməsi, çevikliyi və gümrəhliyini təmin etməsidir [3,s.57].

Tədqiqatların nəticəsi sübut etmişdir ki, fiziki təmrinlərlə məşğul olmaq hiss orqanlarının, xüsusilə əzələ-hərəkəti hissiyyatının və müşahidə qabiliyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu zaman şagirdlərdə müşahidəçilik qabiliyyəti artır, ətrafdakılara qarşı diqqətlik hissi formalaşır. Fiziki hərəkətlərlə mütəmadi məşğul olmaq əsəblərin sağlamlığı üçün əhəmiyyətlidir ki, bu da uşağın müvafiq əqli yüksəlişinə və hafizənin möhkəmliyinə əsaslı təsir göstərir.

Hərəkət təliminin əsasında fiziki təhsilin məzmunu, insanın öz hərəkətlərinin səmərəli idarəedilməsi üsullarını xüsusi təlim prosesində öyrənməsi, hərəkəti bacarıqlar, vərdişlər və bunlarla əlaqədar zəruri biliklərin qazanılması durur. Fiziki tərbiyənin təhsil cəhəti hər şeydən əvvəl insanın öz hərəkətverici imkanlarından həyati təcrübədə səmərəli şəkildə istifadə etməsi üçün başlıca əhəmiyyət daşıyır. Digər, heç də az əhəmiyyət daşımayan cəhət isə orqanizmin təbii xüsusiyyətlərinə kompleks təsirlərin istiqamətləndirilməsidir. Bu cəhət insanın fiziki keyfiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Fiziki tərbiyənin bu cəhəti fiziki keyfiyyətlərin tərbiyəsi adlanır.

Qeyd edək ki, bədən tərbiyəsi və idmanla müntəzəm surətdə məşğul olmaq beynin qidalı, təmiz qanla təchizini yaxşılaşdırır və mərkəzi sinir sisteminin funksional imkanlarını bütün sahələrdə yüksəldir ki, bu da öz növbəsində beynin əsas fizioloji fəaliyyəti olan oynama və tormozlanmanı tənzim edir. Bu proseslər daim qarşılıqlı əlaqədə olur.

Bütün bu cəhətlər göstərir ki, bu gün müstəqillik şəraitində fiziki tərbiyə sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün təhsil müəssisələri çox zəngin potensial imkanlara malikdir. Artıq fiziki tərbiyə cəmiyyətin və həyatın üzvi bir hissəsinə çevrilmişdir. Azərbaycan fiziki tərbiyə sistemi özünün sosial təşkili ilə ölkə əhalisinin bütün sosial qruplarının hərtərəfli fiziki təkmilləşməsinə istiqamətlənmişdir. Uşaqların fiziki tərbiyə sistemi bütün yaş qrupları üzrə hərtərəfli fiziki təkmilləşməsi prosesidir.

Fiziki mədəniyyət bədən quruluşunun harmoniyasını yaratmaqla, sağlam bədən, qədd-qamət formalaşdırmaqla estetik hisslərində tərbiyə olunmasına kömək edir. Bunsuz orqanizmin sağlamlığı prosesini düşünmək olmaz.

Fiziki mədəniyyət yaradıcılığı fəaliyyət kimi fəal hərəkəti fəaliyyət sferasının da özünü əks etdirə bilmək işini məhdudlaşdırmır. Əksinə təfəkkürün inkişafına, təxəyyül zənginliyinə, yenilik həvəsində olmağa və bununla da öz düşüncələrini praktik olaraq reallaşdırmağa şərait yaradır [2,s.71].

Sonda onu qeyd edək ki, fiziki tərbiyə sisteminin prinsiplərini hər bir bədən tərbiyəsi müəllimi əldə rəhbər tutmağa borcludur. Çünki hər hansı bir pedaqoji məsələnin həll edilməsi müəyyən tələbləri nəzərə almağı şərtləndirir. Hər bir prinsipin tam şəkildə reallaşdırılması müəllimin fəaliyyətindən asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanlı M. Fiziki mədəniyyət və mənəvi kamillik. Bakı: Maarif, 1993.
2. Kazımov N. Məktəb pedaqogikası. Bakı: Çarşıoğlu, 2006.
3. Qurbanov H.H., Əsgərov A.Y., Ramazanov Ə.X. Bədən tərbiyəsi nəzəriyyəsi və metodikası nəzəriyyəsi və metodikası. Bakı: Maarif, 2006.
4. Nərimanov Ə.A., Əliyeva G.T., Nərimanov E.Ə. İdman gimnastikası. Bakı: Maarif, 2004.
5. Nəsrullayev M.Ə. Məktəblilərin fiziki tərbiyəsi. Bakı: Elm, 2003.

FUNDAMENTALS OF THEORETICAL-METHODICAL AND PRACTICAL WORK OF PHYSICAL EDUCATION

Abstract: The article explores the basics of theoretical, methodological and practical work of physical education. It has been determined that the identification and use of the social and pedagogical potential of physical education depends on its pedagogical and psychological perfection. Teachers must be able to connect and link the educational process with the physical perfection of students. The main purpose of the study is to identify ways, forms, ways and means of organizing the physical education of young schoolchildren and to identify opportunities for its use. During the research, the theory of cognition, universal and national values, pedagogical, psychological, methodological ideas and theoretical sources directly or indirectly related to the problem were considered.

Key words: education, school, physical education, student, sports

BÖLMƏ 3 Təhsil və innovasiya: aktual məsələlər

KÖNÜL ADİLBƏYLİ
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistrant, PNT, I kurs
adilbeylikonul@gmail.com
Elmi rəhbər: *p.ü.f.d., dos.Q.Şahbazova*

MÜASİR DÖVRDƏ TƏHSİLİN CƏMIYYƏTİN İNKİŞAFINDA ROLU

Məqalədə təhsilin həyatımızdakı əhəmiyyəti vurğulanır. Təhsilin gücünün cəmiyyəti dəyişdirə və inkişaf etdirə biləcəyi qeyd olunur. Təhsil insanların düşüncə və düşüncələrinin, həyata baxışının formalaşmasında və dəyişdirilməsində müstəsna rol oynayaraq bütün cəmiyyətin şüurunda dəyişiklik yaratmaq gücünə malikdir.

***Açar sözlər:** fəaliyyət, təhsil, informasiya cəmiyyəti, məktəb, sərəncam*

Hər bir dövlət əgər istəyirsə ki, öz ölkəsinin inkişafını təmin etsin, öz millətinin elmini, mədəniyyətini, dünya standartlarına çatdırsın, o mütləq hər şeydən çox təhsilə fikir verməlidir, təhsilin inkişafına səy göstərməlidir, təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır.

Heydər Əliyev

Təhsilin insan həyatında, müstəqil Azərbaycanımızın tarixində oynayacağı mühüm rolunu qiymətləndərərək ulu öndərimiz Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, gərək gənclərimiz həyatımızın bu çətinliklərinə baxmayaraq təhsillənsinlər. Yəni biz məktəblərin, təhsil müəssisələrinin işinə daha çox qayğı, diqqət göstərməliyik. Hər hansı bir çətinliyə baxmayaraq, biz təhsili yaşatmalıyıq. Gənclər müstəqil bilik almalıdırlar, təhsillənməlidirlər.

Mərhum prezidentimiz Heydər Əliyev gənclər xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri əsasında tərbiyələnməlidir fikrini irəli sürürdü. O, qeyd edirdi ki, gənclər arasında aparılan iş bu istiqamətdə olmalıdır. “Bizim elmimiz inkişaf etməlidir. Elmimizi gənclər, siz inkişaf etdirəcəksiniz. İndiki görkəmli alimlər etdiklərini ediblər, amma elmimizin gələcəyi gənclərin əlindədir”.

Elm həqiqəti öyrənir, həyatın qanunauyğunluqlarını, təbiətin sirlərini bir-birinin ardınca kəşf edir. İnsan yalnız elmi, təhsili, hərtərəfli dünyagörüşü ilə başqalarından fərqlənə bilər. Hər birimiz hər an yeni bir bilgi əldə etməyə çalışmalı, təhsilimizi, biliyimizi artırmalıyıq. Çünki, bilik və təhsil olmadan heç nə əldə edə bilmərik.

Dünyanın hər bir yerində, ictimai inkişafın hər bir mərhələsində cəmiyyətin təhsillə üzvi bağlılığı olmuşdur. Gənc nəsillərin tədrisi, öyrədilməsi, maariflənməsi ən qədim fəaliyyətlərdəndir. Ola bilsin ki, bəzi cəmiyyətlər təhsil fəaliyyəti və qurumları üçün kifayət qədər resurs səfərbər edə bilməsin, ancaq hamı təhsilin ictimai həyatda mərkəzi rolunu qeyd-şərtsiz qəbul edir. Təhsilin əhəmiyyəti bir çox amillərlə bağlıdır. Məsələn, aydındır ki, uşaqlar həyata ilk addımlarını atanda oxunu, yazını və hesabı bilmirlər, yaşadıkları icmanın və toplumun əxlaq normaları və mədəni nailiyyətləri haqqında xəbərsiz olurlar. Peşəkar müəllimlərin söyləri və ailədəki təlim-tərbiyənin, həmçinin müasir dövrdə kütləvi media vasitələrindən və internetdən irəli gələn imkanların sayəsində gənc nəsil cəmi bir neçə il ərzində oxumağı, yazmağı, hesablamağı, öz ətraf mühitinin, əxlaq-davranış normalarını öyrənir. Bəziləri bu bacarıqları digərlərinə nisbətən daha dərindən qavraya bilir və beləliklə təhsil sistemi əslində ictimai çeşidləmə funksiyasını da yerinə yetirərək fərdlərin gələcək iqtisadi taleyinə böyük təsir göstərir. Bir məfhum kimi, “təhsil” praktik fəaliyyət üçün gərəkli olan biliklərin və müvafiq bacarıq və səriştələrin məcmusudur. YUNESKO-nun müəyyən etdiyi beynəlxalq tərifi görə isə, təhsil şəxsiyyətin bacarıq və davranışlarının təkmilləşdirilməsinin elə bir prosesi və nəticəsidir ki, bu zaman o, əqli yetkinlik və fərdi inkişafa nail olur. Diqqət yetirin ki, təhsil dedikdə,

yalnız formal təhsil, yəni məktəb və ya universitet təhsili nəzərdə tutulmur. Təhsil həyatın müxtəlif çağırışlarına hazırlıq üçün uzunmüddətli və çoxşaxəli öyrənmə prosesidir. Başqa sözlə, təhsil fərdlərə ötürdüyü əsaslı bilik və bacarıqlarla onların öz arzu və amallarını necə ifadə etməsini və həyata keçirməsini müəyyənləşdirir, həm də onları öz icmalarının həyatında fəal iştirak edən düşüncəli vətəndaş kimi yetişdirir. Əlbəttə, bu çox fərdiyyətçi yanaşmadır – yəni burada insanlara toplum kimi deyil, fərdlər kimi baxılır. İnsanlara həm də cəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq lazımdır, belə olduqda əlavə, mahiyyətə yeni perspektivlər, yanaşmalar və prioritetlər ortaya çıxır. Məsələn, plüralizm cəmiyyətlərdə, o cümlədən Qərb demokratiyalarında bəzi qruplar fərdin muxtariyyətini tamamilən qəbul edə bilmirlər, çünki onların fikrincə, yalnız öz eqosuna və hüquqlarına qapılmış fərdlər milli-mədəni normalara, inanclara və ənənələrə tabe olmamaqla milli (etnik, mədəni və ya konfessional) qrupun varlığını zəiflədə bilirlər. Beləcə, öz milli mahiyyətini fərdiyyətçiliyin təhlükəsi altında görən qruplar dövlət tərəfindən təmin edilən icbari və formal təhsili heç də həmişə faydalı hesab etmirlər. Bununla belə, bütün milli-siyasi qruplar (millətlər və dövlətlər) qəbul edirlər ki, onların davamlı gələcəyi təhsil proseslərindən asılıdır. 1916-cı ildə nəşr edilmiş “Demokratiya və Təhsil” əsərində amerikalı ictimai xadim və filosof Con Dyui yazırdı ki, ən geniş anlamda təhsil həyatın sosial davamı üçün bir vasitədir.

O qeyd edirdi ki, “sosial qrupun hər bir üzvünün doğuluş və ölümünün qaçılmazlığı” təhsili labüd edir, zira bu bioloji dövriliyə baxmayaraq, “qrupun həyatı davam etməlidir.” Təhsilin sosial əhəmiyyətinin digər bir göstəricisi ondan ibarətdir ki, cəmiyyət hər hansı böhranla üzləşdikdə, bu ilk növbədə öz əksini məhz təhsil sahəsində göstərir; təhsil və müəllimlər böhranın şiddətini üzərinə götürən ilk əzabkeş olurlar. İndiki dövrdə təhsilin rolu və əhəmiyyəti daha fərqlidir. 21-ci əsrin tarixi çözləndikcə, müasir həyatın panoramında iki dominant dinamikanı müşahidə edirik: bunlardan biri informasiya texnologiyalarının diffuziyası, digəri isə kapitalın diffuziyası ilə müşayiət olunan iqtisadi qloballaşmadır. Yaşadığımız informasiya dövründə yeni faktlar və bilgiler başgicəlləndirici sürətlə həyatımıza daxil olur. Cəmi bir neçə il bundan əvvəl öyrəndiyimiz bilgiler öz əhəmiyyətini itirir, bu yaxınlara kimi həqiqiliyinə əmin olduğumuz köhnə biliklərin yanlışlığı sübut olunur, dünya görüşümüzü kökündən dəyişə biləcək yeni biliklər meydana atılır. Yeni məlumatlara çıxışı olan insanların sayı da həndəsi silsilə sürəti ilə artmaqdadır. Elmi biliklərin yaradılmasının bugünkü tempi ilə biliklərin diffuziya dərəcəsi hətta “bilmək”, “səriştəli olmaq” və “öyrənmək” kimi ənənəvi anlayışların özünü belə sual altına qoyur: XXI əsrdə artıq kimsə nəyisə tam bilməsinə arxayın ola bilməz. İndiyədək təhsil sistemi gənc nəsillərə və yeni işçi qüvvəsinə məhsulun səmərəli yetişdirilməsi və ya istehsalı üsullarını, ətraf mühitin mühafizəsini, ailələrin sağlamlığının təmin edilməsini, gəlirin artırılmasını, ictimai həyatda fəal iştirakı və ya ümumi bilikləri öyrədirdi. Həyatını insanları “maarifləndirmək” işinə həsr etmiş müəllim və təlimçilərin qarşısında artıq yeni suallar və yeni vəzifələr durur. Məsələn, “tələbə olmaq”, “öyrənmək”, “düşünmək”, “bilmək” nə deməkdir? İnsanlar gələcəyə hazır olmaq üçün nəyi və necə öyrənməlidirlər? Elmi-texnoloji inkişaf dövründə “məsafəli öyrənmə” ilə “ənənəvi tədris” arasında əhəmiyyətli fərq varmı? Şagird və tələbələrin sabahkı “fərdi” və “kollektiv” iş tapşırıqları bugünkü anlayışlarımızdan nə ilə fərqlənəcəkdir? İnsanların hansı mövzuları və hansı metodlara əsasən öyrənəcəyini kim və necə müəyyən etməlidir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda inkişaf proseslərinin qanunauyğunluğu, ritmi və tərkibi əvvəlki modernizasiya təcrübələrindən fərqli olacaqdır. Dövrünün yeniliklərinə açıq olan cəmiyyət 100 il, 50 il, hətta 20 il bundan əvvəlki qaydada müasirləşmir, artıq onun mahiyyəti dəyişir. “Səciyyəvi Şimallının,” yəni müasir Qərb insanının son yüzillikdəki təkamül profilinə baxaq. Əvvəllər kənd yerində yaşayan Qərb insanı indi şəhər yerinin əmək qüvvəsinə mənsubdur. Qərb adamı əl ilə görülən işləri arxada qoyaraq indi zehni fəaliyyətlə məşğul olan “bilik işçisi” olmuş, fərdi fermerçilikdən uzaqlaşaraq korporativ işçiyə çevrilmişdir. Bu təkamülün səciyyəvi cəhətləri isə gündəlik normal yaşayışın təmin olunması üçün daha çox biliklərdən, daha abstrakt düşüncədən və daha hərtərəfli intellektdən istifadə edilməsidir. Əgər Qərb insanını nümunəvi oriyentir kimi qəbul etsək, onda biz “gələcəyin indiki dövrünə” çoxdan daxil olmuşuq. Biz “gələcəyin müasiri” olmaq istəyiriksə, bizim təhsildə modernizasiya artıq Qərb insanı ilə ayaqlaşmalı deyil, sabaha hesablanmalıdır!

Aqil, müdrik insanlar əsrlər boyu təhsilli, elmi insanlara yüksək qiymət vermiş, onlara hörmət və ehtiramla yanaşmışdır. Elm aqlın çırağıdır. Elm elə bir xəzinədir ki, nə qədər sərf etsən bir o qədər artar. Elm öz sahibinə böyük zinətdir. Elmsiz adam meyvəsiz ağacdır - kimi müdrik deyimlər söylənmişdir. Müasir dövrümüz sivilizasiya dövrüdür. Bu dövrdə yüksək elmi səviyyə, dərin bilik tələb olunur. Onun üçün də müasir gənclərimizin təhsilə yiyələnmələri vacib şərtlərdəndir. Təhsilin bünövrəsi məktəbdə qoyulur, bu fikri ulu öndərimiz Heydər Əliyev belə xarakterizə edirdi:

“Şəxsən mənim müəllimə böyük hörmətim olubdur. İndiyə qədər həyatımda keçdiyim yol, mənim biliyim, elmim-hamısı orta məktəbdə aldığım təhsillə bağlıdır... Mən bu gün müəllimim qarşısında baş əyirəm, müəllimə hörmət və ehtiramımı bildirirəm”

Təhsil almaq nəyə gərəkdir?-sualının ətraflı bir cavabı var: daha güclü, daha qüvvətli olmaq. Təhsilli insan hər şeyə qadirdir.

Bu gün bizim Azərbaycanımız çox ağır zamanlar yaşayır. Mənfur qonşularımızla müharibə şəraitindəyik. Qaçqın və köçkünlərimiz var, torpaqlarımız işğal altındadır. Sivilizasiya dövrüdür, dünya dövlətlərinə inteqrasiya əsridir. Bütün bu problemlərin həlli yolu elm, təhsil yoludur. Dövlətimiz, Prezidentimiz bu yolda millətimizə, vətənimizə qayğı və diqqətini əsirgəmir. Təhsilimizin daha da inkişaf etdirilməsi üçün “Təhsil Qanunları” hazırlanıb, fərmanlar verilir. Təhsil ocaqlarının, məktəblərin təmiri, yenidən qurulması, inşa edilməsinə böyük maddi vəsaitlər xərclənir.

Bütün bunlarla yanaşı, biz müstəqil Azərbaycan vətəndaşları olaraq, təhsilimizin güclənməsi, inkişaf etdirilməsi üçün böyük işlər görməliyik: oxumalı, çalışmalı, uca zirvələr fəth etməliyik.

Azərbaycanımızın firavanlığı, çiçəklənməsi, qüdrətlənməsi, bütün dünyada öz sözünü əzmlə deyə biləcəyi naminə əlimizdən gələni əsirgəməməliyik! Bir xalq yalnız savadlı cəmiyyəti, inkişaf etmiş elmi ilə qürur duya bilər. Yalnız savadlı cəmiyyətlə irəli getmək, uğurlara nail olmaq, ölkəni tanımaq mümkündür. Elmin vacibliyini hələ qədim zamanlardan dərk ediblər. Ta qədim zamanlardan elmdə nailiyyətlər əldə etmək üçün çalışıblar. Təbiəti öyrənib, bununla cəmiyyəti məlumatlandırmağa səy göstərirlər.

Qədim zamanlara nisbətən, elmin inkişafı müasir şəraitdə daha asandır. Elmi nailiyyətlər nəticəsində kompüter erasına qədəm qoymuşuq. Azərbaycanda da bu kimi texnoloji yeniliklərin tətbiqi təhsilin inkişafına gətirib çıxarır. Məktəblər yeni texniki avadanlıqlarla təchiz olunur. Bunlar hamısı dövlətin müəyyən etdiyi strategiyaya əsasən həyata keçirilir. Bəs, təhsil niyə dövlət üçün bu qədər əhəmiyyətlidir? Qayıdaq birinci qeyd etdiyim məsələyə...

Dediyim kimi, savadsız cəmiyyət heç kimə lazım deyil. Hazırda da dövlət savadlı kadrların hesabına iqtisadi, hərbi və elm sahəsində irəliləməyi qarşıya məqsəd qoyub. Yalnız savadlı, təhsilli gənclərin hesabına bu sahələrdə uğurlar qazanmaq, beynəlxalq arenada Azərbaycanı layiqincə təmsil etmək mümkündür.

Son dövrlərdə təhsildə tətbiq olunan yeniliklərin uğurlu fəaliyyəti nəticəsində həyata keçirilməsi bu strategiyanın gələcəkdə böyük nəticələr verəcəyini deməyə əsas verir. Artıq deyə bilərik ki, müasir elmlə və müasir təhsil sistemi ilə ayaqlaşan Azərbaycan təhsil sistemi dünya təhsilində öz yerini tapmaqdadır. Biz şagirdlər isə yaradılan imkanlardan məharətlə faydalanmalıyıq. Yadda saxlamaq lazımdır ki, bütün bunlar bizim savadlanmağımız üçündür. Biz öz üzərimizdə çalışsaq, yaradılan imkanlardan faydalansaq, savadlı bir kadr kimi yetişsək, deməli, vətənimiz Azərbaycana da xeyir vermiş olacağıq. Onda, gəlin, hamımız Azərbaycan üçün çalışaq və oxuyaq! Hamımız savadlı olaq!

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov H., Kəlbəliyev Ə. Təhsilin idarə edilməsinin əsasları. Bakı, 1998.
2. Cabbarov R.H. Təhsil müəssisələrində təlim-tərbiyə işlərinin planlaşdırılması sistemi. Bakı, 1996.
3. Cabbarov R.H. Təhsil müəssisələrinin idarəetmə məsələləri. Bakı, 2000.
4. Əhmədov H. Azərbaycan məktəbi və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Təhsil, 2001.
5. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası.
6. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası.

7. Azərbaycan Respublikasında təhsil siyasətinə dair müxtəlif dövlət proqramları və qanunvericilik aktları.

Konul Adilbeyli

THE ROLE OF EDUCATION IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY

Abstract: The article emphasizes the importance of education in our lives. It is noted that the power of education can change and develop society. Education has the power to create change in the consciousness of the whole society by playing an exceptional role in the formation and change of people's thoughts and ideas, outlook on life.

Key words: Activity, education, information society, school, order

ƏSMƏR QULİYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Magistrant, İnformatika fənninin tədrisi metodikası, II kurs

esmerquluyeva9@gmail.com

Elmi rəhbər: *r.ü.f.d., dos.A.Həsənov*

KOMPÜTER OYUNLARININ HƏYATIMIZDA ROLU

Dünyada media insan həyatının əsas elementlərindən biridir və kompüter oyunları vacib bir media vasitəsi olaraq qəbul edilir. Bu oyunlar xüsusilə gənc nəslin boş vaxtlarını keçirə biləcəyi fəaliyyət vasitələridir. Əyləncəli və maraqlı xüsusiyyətlərinə görə kompüter oyunları hədəf auditoriyaya ən təsirli şəkildə hər hansı bir ideologiya və ya fikir axını gətirəcək aparıcı media vasitələrindən biri ola bilər. Bu işdə ən populyar texnoloji inkişaflarından biri olan kompüter oyunları ideoloji baxımdan incələnilir və təhlil edilir. Tədqiqatın əsas mövzusu, mövcud kompüter oyunlarının insanlara qarşı müsbət və mənfi təsirləri araşdırılır.

Açar sözlər: *kompüter oyunları, təhsil oyunları, media, internet*

Video oyunların demək olar ki, 50 ildən çox tarixi var. İlk kompüter oyunu, II Dünya müharibəsi zamanı iki əsgər tərəfindən hazırlanmışdır. Oyunlar inkişaf etdikcə və çoxaldıqca insanların həyatına daha çox yer tutur. Fərqudə olmadan ailələr daxilində kompüter oyunları oynayan şəxslərin sayı artmağa başladı. Artıq şirkətlər işlərinə daha çox əhəmiyyət verərək kompüter oyunlarına fərqli bir baxış bucağı ilə baxırlar. Həmçinin oyunlar günümüzdə məhsuldar iqtisadiyyatın bir hissəsinə çevrilib.

Rusiyada kompüter oyunlarının ilk yaradıcılarından biri, 1985-ci ildə bütün dünyanı fəth edən məşhur “Tetris” I yaradan Aleksey Pozhitnov idi. Yeni yetmələr və orta məktəb şagirdləri üçün gündə 1 saatdan çox, ibtidai məktəb yaşındakı uşaqlar üçün 30-40 dəqiqədən çox olmamalıdır. Statistika görə, 13-16 yaş arası demək olar ki, hər bir yeni yetmə ən azı bir dəfə kompüter oyunu oynamağa cəhd edib. Oğlanlar qız uşaqlarına nisbətən daha intensiv kompüter oyunları oynayırlar, yaşı və oyunçunun təhsil səviyyəsi yüksəldikcə oyunun tezliyi və müddəti azalır. Böyüdükcə şagird hər siniflə getdikcə daha çox oyun oynayır, amma 9-cu sinifdən sonra praktiki olaraq onları oynamağı dayandırır [13].

Oyun anlayışı insanın ilk meydana çıxmasından bəri mövcuddur. Virtual mühitdəki oyun oyunçulara daha çox şey təklif edir. Bunlar: qatili axtaran bir dedektiv, öz dəstəsini yaratmağa çalışan bir otaqdakı uşaq, küçələrdə ad çıxartmağa çalışan bir avtomobil yarışçısı, son texnoloji silahlarıyla dünyanı fantastika filmlərindən xilas etməyə çalışan bir əsgər və daha çox. Tədqiqatçılar, 3 ilə 17 yaş arasındakı yaş qrupunun həftədə orta hesabla 7 ilə 9 saat kompüter oyunları oynadığını bildirirlər. Əvvəla, oyun oynamaq insanın beynini məşq etdirirdi və qısa müddətdə düzgün qərar vermək gücünü artırdığı bir həqiqətdir. Gündəlik həyatda meydana çıxan problemlərə həll yolları tapmaq və problemlərə fərqli bir bucaqdan yanaşmaq kimi hərəkətlər kompüter oyunları oynayan insanlarda müşahidə olunan bəzi hərəkətlərdir. Qarşı tərəflə bir dialoq qurmaq və bu söhbəti davam etdirmək, aktyorun həyatdakı dialoqlarında əks olunan rol oynayan oyunların əsas prinsiplərindən biridir. Tapmacaya əsaslanan oyunlar oynamaq problemlərə yanaşmanı dəyişdirir. Oyun zamanı həll etməyə çalışdığımız kiçik tapmacalar bütün günü beyində qalır. Oyun içi hərəkətləri ölçmək, tapmacadakı görüşü dəyişdirməyə çalışmaq, “Bunu oradan yox, buradan edək” kimi düşüncələrlə xoşbəxt sona çatılır. Zehnin gün boyu işləməsi diqqəti yayındırmağı düzəldə bilər. Ailələrin əksəriyyətinin diqqət açığına səbəb olduğuna inandığı oyunlar, əksinə diqqəti dəstəkləyir. Oyunların çoxu ingilis dilində olduğundan xarici dil inkişafı da ortaya çıxmışdır [14]. Valideynlərin və müəllimlərin bugünkü cəmiyyətdəki ən böyük narahatlığı rəqəmsal dövrdür. Yeni nəsil internet istifadəsi və xüsusilə rəqəmsal oyunlar internetin və rəqəmsal oyunların bir çox faydaları və zərərləri barədə məlumat əldə etməyimizə bizə imkan yaratmışdır. Rəqəmsal oyunların zorakı məzmunu ilə bağlı ilk müzakirələr 1976-cı ildə olmuşdur. 1980-ci illərdən bəri video və kompüter oyunları ilə bağlı tədqiqatlarda əhəmiyyətli bir artım olmuşdur [3]. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarındakı inkişaf

insan həyatına böyük təsir göstərir. Artıq insanlar həm günlük, həm də iş həyatlarında informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından mümkün qədər çox yararlanmağa çalışırlar. Bunu etməklə, məqsədləri həyatlarının keyfiyyətini artırmaq və asanlaşdırmaqdır. Televiziya, radio və ya internet kimi populyar media vasitələri hər insan üçün əvəzolunmaz bir fenomenə çevrilməkdədir. Həyatda hər şeydə olduğu kimi rəqəmsal oyunlarda da müəyyən bir standart yoxdur, yaxşı və ya keyfiyyətsiz oyunlar buraxıla bilər. Burada vacib olan oyunçuların bu oyunları uyğun yaşda və düzgün seçimdə seçmələridir. Seçim bu oyunları lazımı miqdarda (zaman kimi) və uyğun yaşda seçmələridir. Rəqəmsal oyunlar öyrənmə, diqqət və görmə baxımından dəyişikliklərə səbəb olur. Bu baxımdan rəqəmsal oyunlar 5 duyğu orqanımıza əsaslı şəkildə təsir edir. Rəqəmsal oyunların sağlam bir həyat tərzinin bir hissəsi olaraq orta səviyyədə oynaması normal sayılır. Hətta oyunların da emosional sərbəstlik və rahatlaşdırma kimi müsbət təhəffələri olduğu qəbul edilir [6].

Son vaxtlar məhdudiyyətsiz məlumat və ünsiyyət imkanları diqqəti internetə yönəlmiş, internet istifadəsi əhəmiyyətli dərəcədə artmış və internet texnologiyalarını bir çox insan üçün vazgeçilməz hala gətirdi. Bütün yaş qrupları insanlar stressi azaltmaq, asudə vaxtdan və əyləncədən zövq almaq məqsədi ilə oynanılan kompüter oyunları, eyni zamanda minlərlə insanın virtual mühitdə qarşılıqlı əlaqəsinə imkan yaradır. Leonard tərəfindən deyildiyi kimi XXI əsr həm təhsil, həm də əyləncə baxımından “oyun yaşı” olaraq adlandırıla bilər [7]. Rəqəmsal oyunlar üzərində aparılan tədqiqatların nəticələrindən yaranan rəqəmsal oyunların faydaları və zərərləri aşağıdakılardır:

Rəqəmsal oyunların müsbət təsirləri

- Aktiv, təcrübə və problem əsaslı öyrənmə təmin edir,
- Müstəqil və tənqidi düşünmə bacarıqlarını artırır,
- Strateji oyunları ilə eyni anda birdən çox iş görməyə imkan verir,
- Riyaziyyat, xarici dil, informasiya texnologiyaları, coğrafiya kimi fərqli intizam sahələrindəki oyunlarla tələbələrin motivasiyası artırılır,
- Rəqəmsal oyunlar xüsusilə azyaşlı uşaqların riyaziyyat, oxu və dil bacarıqlarını inkişaf etdirilməsinə faydalı ola bilər,
- Rəqəmsal oyunlar əl-göz koordinasiyasını yaxşılaşdırır,
- Oyunçuların yaratdığı rabitə mühitləri sürətli və təsirli ünsiyyəti dəstəkləyir,
- Kompüter oyunlarına erkən yaşda tanış olan uşaqlar həyatlarında rəqəmsal savadlılıq bacarıqlarının inkişafına kömək edə bilər,
- Rəqəmsal oyunlar bəzi genetik xəstəlikləri (məsələn, Otizm, Williams Sendromu) müalicə edə bilər.

Rəqəmsal oyunların mənfi təsiri

- Oyun oynamaq vaxtına nəzarət etmək olmur.
- Oynaya bilmədiyi zaman onun psixoloji məhrumiyyət hiss etməsinə səbəb olur. Oyunlar cəmiyyətdən uzaqlaşmağa səbəb olduğundan, sosial bacarıqların inkişafına zərər verə bilər.
- 1966-1996-cı illərdə MEDLINE və PSYCHINFO məlumat bazalarında tapılmış jurnallarda mövzu ilə əlaqədar İngilis dilində nəşr olunan bütün məqalələri axtaran Emes epilepsiya xəstələrində görülən qismən qaşınma, sürətli ürək döyüntüləri saysız-hesabsız belə geniş bioloji reaksiyaya səbəb olduğunu təyin etdi [4].
- 133 nəfər arasında aparılan eksperimental tədqiqat nəticəsində Powell, şiddətli oyunlar oynayan subyektlərin şiddətli olmayan oyunlar oynayanlara görə daha yüksək ürək döyüntüsü olduğu aşkar edilmişdir [10].

• Bir çox eksperimental tədqiqatlar şiddət, aqressiv təsirlər, psixoloji stimullaşdırma və aqressiv davranışlarla əlaqəli video oyunlarını göstərir [1]. Uhlman və Swanson tərəfindən 2003-cü ildə 121 uşaq üzərində aparılan bir araşdırmada şiddətli video oyun oynamanın uşaqların təcavüzkarlığı avtomatik olaraq özləri öyrənməsinə səbəb olduğu ortaya çıxmışdır [14].

Media ilə əlaqəli mübahisələr XIX əsrin sonlarına doğru başladı və texnologiyadakı inkişafı paralel olaraq ortaya çıxmışdır. Media üzərində aparılan ilk müzakirələrdə medianın sosial əlaqələri zəiflətdiyi və ənənəvi cəmiyyət anlayışına zərər verdiyinə dair narahat bir baxış var idi [8].

Kompüter oyunları əyləncə sənayesində böyük sürətlə böyüyən vacib bir yerə sahibdir. Oyunlar günümüzdə məktəblərdə, iş yerlərində və cəmiyyət içərisindəki sosial həyatda təhsil və əyləncə yolu

ilə istifadə olunur. Bu istifadəni nəzərə alaraq kompüter oyunları sadəcə insanları əyləndirmək məqsədi ilə deyil, kadr hazırlığının aparıldığı iş sahələrində, hərbi təlim verildiyi stimulyasiya tətbiqetmələrində, habelə səhiyyə sektorundakı tətbiqlərdə olduğu kimi çox geniş tətbiq sahəsinə malikdir [5]. Kompüter oyunları cəmiyyətlərin və mədəniyyətlərin bir hissəsidir və əsas tendensiyası olaraq sürətlə irəliləməkdədir [11].

Squire qeyd etdiyi kimi, kompüter oyunları təxminən 40 illik bir tarixə malikdir və kompüter oyunları haqqında akademik tədqiqatlar aparılır [12]. Lakin 1980-ci illərin əvvəllərindən bəri sürətli tempdə kompüter dünyası inkişafı yaşayır, video oyunları və kompüter oyunları üzərində edilən tədqiqatlarda əhəmiyyətli bir artım olmuşdur [2].

Kompüter oyunları üzərində aparılan araşdırmalar daha çox oyunun şiddət kimi mənfi təsirlərinə yönəldilmiş, digər tərəfdən, sosial, iqtisadi və ya siyasi şərtlərin gətirdiyi vəziyyətləri nəzərə alan işlər arxa planda qalmışdır. Bu gün oyunların cəmiyyətin bir parçası olduğu hər kəsə məlumdur. İnsanlar üçün hobbii olan bu məşğuliyyət bir çox işçinin səyi ilə üzə çıxan bir işdir. Kompüter oyunları insanların vaxtını alsada, müsbət cəhətləri də olduqca yüksəkdir. Kompüter oyunları, zəkani inkişaf etdirməyin yanında öyrənməyi öyrədən bir sahədir. Gün ərzində ona ayrılmış vaxtdan peşman deyilsinizsə, bu oyunların sizin üçün böyük bir müsbət tərəfi var. İllər əvvəl alınmış və oynanılmış oyun illər keçməsinə baxmayaraq unudulmazlar arasındadır. Necə ki, kitab insanın həyatını dəyişdirir və ya film insana dərinlən təsir edir. Tamaşanın açılış musiqisini eşitmək onu xatirələrə aparır və xoş bir hiss yaradır. Oyunlar insan psixologiyasında bu qədər yaxşı hisslər yaradırsa, bu gündəlik həyatda əvəzolunmaz bir elementdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adachi P.J.C.& Willoughby T The Effect of Violent Video Games On Aggression: Is It More Than Just The Violence?, *Aggression and Violent Behavior*, 16, 55-62, DOI:10.1016/j.avb.2010.12.002. 2011.
2. Aguilera M. ve Mendez A. Video games and education, *ACM Computers in Entertainment*. 1(1). 2003.
3. Aydoğdu Karaaslan, İ. Dijital Oyunlar ve Dijital Şiddet Farkındalığı: Ebeveyn ve Çocuklar Üzerinde Yapılan Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt 8, sayı 36. 2015.
4. Emes C. E. Is Mr. PacMan eating our children? A review of the effect of video games on children. *Canadian Journal of Psychiatry*, 42, 1997, 409-414.
5. Gee J. P. Learning by design: games as learning machines. *Interactive Educational Multimedia*, 8, 15-23. 2004.
6. Green CS, Bavelier D Action video game modifies visual selective attention. *Nature* 423:534-537. 2003
7. Leonard D. Live in your world, play in ours: Race, video games, and consuming the other. *Studies in Media & Information Literacy Education*, 3(4). 2003.
8. İnal A. Medyanın “etkisi” sorunsalına başka bir bakış. İçinde: *Medya ve toplum* (Ed. Sevda Alankuş). İstanbul: IPS İletişim Vakfı Yayınları. 2003.
9. Kirriemuir J. Video gaming and digital learning technologies: Relevance and opportunities. *Dlib Magazine*. (2002).
10. Powell C.L. College men’s psychological and physiological responses associated with violent video game play. Georgia State University, College of Arts and Sciences, Yayınlanmamış doktora tezi. 2008.
11. Sisler V. Videogames and politics. Presented in international centre for art and new technologies, Prague, Squire K. Games as ideological worlds. <http://www.academiccolab.org/resources/documents/edreacher-submitted.pdf>. (2005).
12. Squire K. Games as ideological worlds. <http://www.academiccolab.org/resources/documents/edreacher-submitted.pdf>. (2006).
13. <https://vrscrm.ru/az/rol-kompyuternyh-igr-v-zhizni-uchashchihsya-kompyuternye-igry-i-ih/>

Asmar Guluyeva

THE ROLE OF THE COMPUTER GAMES IN OUR LIFE

Abstract: Media in the world is one of the main elements of human life and computer games are considered an important media. These games are especially the means of activity that the younger generation can spend their free time. Computers can be one of the leading media remedies that will bring any ideology or thought of ideas to the target audience, according to their fun and interesting features. The computer games, one of the most popular technological developments in this work, are thinned and analyzed. The main theme of the study, the existing computer games are being investigated by the people and negative effects.

Key words: computer games, educational games, media, internet

MƏSUD QƏHRƏMANOV
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistrant, PNT, I kurs
Elmi rəhbər: p.ü.f.d., dos.V.Rzayev

İNNOVASIYANIN TƏHSİL SEKTORUNDA FƏALİYYƏTİ VƏ TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Innovasiya texnologiyalarından geniş istifadə olunması ölkənin hərtərəfli inkişafına xidmət edir. Bu texnologiyalar əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətində müşahidə olunan problemlərin həlli, həmçinin yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması üçün tutarlı vasitələrdəndir. İqtisadiyyatın inkişafının innovasiya mərhələsinin əsas hədəfi milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə və dünya təsərrüfat sistemində səmərəli inteqrasiyasına nail olmaqla, uzunmüddətli perspektivə ölkədə dinamik sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etməkdən ibarətdir.

***Açar sözlər:** Azərbaycan, müstəqillik, innovasiya, insan kapitalı, texnologiya*

“İnnovasiya” termini latın dilində “innovato” sözündən olub, yenilənmə və yaxşılaşma deməkdir. Bu termin elmi tədqiqatlarda XIX əsrlərdə meydana gəlib. Bir iqtisadi kateqoriya kimi “innovasiya” terminini ilk dəfə elmə gətirən Avstriya (sonralar Amerika) alimi Jozef Şumpeter olmuşdur. O, 1911-ci ildə nəşr etdirdiyi “İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi” əsərində ilk dəfə “iqtisadi inkişafda yeni kombinasiyalar” məsələsinə baxmışdır. J.Şumpeter iqtisadi inkişafda innovasiya prosesini şərh etmiş və yeni kombinasiyalar dedikdə, məhz innovasiyanı nəzərdə tutmuşdur. J.Şumpeter, inkişafda aşağıdakı 5 dəyişikliyi müəyyən etmişdir:

1. İstehsalda yeni texnikadan, texnoloji proseslərdən, yaxud bazarlardan istifadə edilməsi;
2. Yeni xüsusiyyətli məhsulun tətbiqi;
3. Yeni xammaldan istifadə edilməsi;
4. İstehsalın təşkilinin və onun maddi-texniki təminatının dəyişməsi;
5. Bazarın yeni təchizat formasının yaranması.

J.Şumpeter isbat etmişdir ki, iqtisadiyyatın mərkəzi fiquru, onun hərəkətverici qüvvəsi yenilikçi - işgüzdardır. Şumpeterə görə, innovasiya - tətbiq etmək məqsədilə istehlak-əmtələrinin, istehsal və nəqliyyat vasitələrinin, bazarların və sənayenin təşkil formalarının dəyişdirilməsi və ya yeniləri ilə əvəz olunmasıdır. İnnovasiya fəaliyyətinin nəticəsi yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul (iş, xidmət), texnoloji proses, həmçinin ictimai münasibətlərin müxtəlif sahələrində təşkilatı texniki, maliyyə-iqtisadi və digər həllər hesab edilir. İstehsalatda elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri məhz innovasiyalar formasında yayılır. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsinə əsasən, istehsalata və sosial sahəyə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini tətbiq etmək üçün investisiya fəaliyyətinin bir forması kimi innovasiya fəaliyyəti həyata keçirilə bilər. İnnovasiya fəaliyyətinə aşağıdakılar daxildir:

- 1) uzunmüddətli elmi-texniki proqramların həyata keçirilməsi;
- 2) iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə məhsuldar qüvvələrin vəziyyətində keyfiyyət dəyişiklikləri etmək üçün fundamental tədqiqatların maliyyələşdirilməsi;
- 3) texnika və texnologiyanın prinsipcə yeni, qənaətcil növlərinin işlənilib hazırlanması, buraxılması, yayılması və tətbiqi. İnnovasiyaların tətbiqinə olan ehtiyacın isə çoxlu səbəbləri var. Bunlardan, əsasən, aşağıdakılardır:
 - 4) qloballaşma;
 - 5) daima artan rəqabət;
 - 6) texnologiyaya ayrılan diqqətdə artım;
 - 7) elm və texnologiyanın məqsədyönlü inkişafı.

Məhz bu səbəblər firmaları, fasiləsiz olaraq, innovasiyaların tətbiqinə məcbur edir. İnnovasiya fəaliyyəti bütün mərhələlərdə yerinə yetirilən fəaliyyətlə innovasiya prosesilə əlaqədar olan digər fəaliyyətlərin məcmusudur. İnnovasiya prosesinin aşağıdakı mərhələləri vardır:

1. Fundamental tədqiqatlar. İnnovasiyanın əsası hesab edilən və elmi tədqiqat institutu və mərkəzləri tərəfindən elmi kəşf, yaxud araşdırmanın aparılması mərhələsidir.
2. Tətbiqi tədqiqatlar. Fundamental tədqiqatların (yeniliklərin) həyata keçirilmə imkanlarını araşdıran tədqiqatlardır.
3. İşləmələr. Yeni ideyanın maddi təzahür formasının hazırlanmasıdır.
4. Layihələşdirmə. Yeni ideyanın texniki təsvir formasının (cizgi, düstur, hesablama və s.) hazırlanmasıdır.
5. Yeni məmulat və ya texnologiyanın yaradılması, inşa edilməsi və s. Yeni ideyanın texniki layihəsinin tətbiqini nəzərdə tutan texnologiyanın hazırlanmasıdır.
6. Yeni məmulatın sınaqdan keçirilib mənimsənilməsi. Xüsusi sınaq-təcrübə yerlərində yeni texnologiyanın elmi-tədqiqat mərkəzləri tərəfindən sınaqdan keçirilməsi və aşkar olunan çatışmazlıqların aradan qaldırılması.
7. Praktiki, kütləvi, davamlı istehsal. Sınağın nəticə göstəricisi məqbul olan yeni texnologiyanın tətbiqi, istehsala təsirinin qiymətləndirilməsi.
8. Marketing. Yeni məhsulun bazara çıxarılması, eyni zamanda, innovasiyanın tətbiqinin gözlənilən nəticələri və nailiyyətləri barədə məlumatların açıqlanması.
9. Satış və satışdan sonrakı xidmət. Bu proses fərd və təşkilatların məşğul olduqları innovasiya fəaliyyətinin məzmununa daxildir.
10. İnnovasiya tsikli. İnnovasiya prosesinin bir-biri ilə ardıcılıq üzrə asılılığı olan mərhələlər qrupudur. Tsikl asılı olan bir neçə mərhələnin, bütövlükdə proses isə bir neçə tsiklin ardıcıl birləşməsindən ibarətdir. Məsələn: fundamental tədqiqat, tətbiqi tədqiqat və işləmələr bir tsikldir. Layihələşdirmə, yeni texnologiyanın hazırlanması və sınaqdan keçirilib mənimsənilməsi növbəti tsikldir. Bu tsikllər arasında asılılıq yoxdur.
11. Sınaq və satış. Sovet dövründə, 1970-80-cı illərdə elm-istehsalat birlikləri yaradılmışdır və onlar tətbiqi tədqiqatlardan başlayaraq sonuncu satış mərhələsinə kimi innovasiya tsiklinin bütün mərhələlərini özündə birləşdirmişdir. Hal-hazırda Azərbaycanda bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən iri təşkilatlar var.

Azərbaycanın innovasiya potensialı və onun stimullaşdırılması tədbirləri.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, innovasiya texnologiyalarından geniş istifadə olunması ölkənin hərtərəfli inkişafına xidmət edir. Bu texnologiyalar əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətində müşahidə olunan problemlərin həlli, həmçinin yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması üçün tutarlı vasitələrdəndir. İqtisadiyyatın inkişafının innovasiya mərhələsinin əsas hədəfi milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə və dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli inteqrasiyasına nail olmaqla, uzunmüddətli perspektivə ölkədə dinamik sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etməkdən ibarətdir. Bunlara ölkənin malik olduğu iqtisadi potensialın gücləndirilməsi və bu potensialın kompleks şəkildə səmərəli reallaşdırılması, o cümlədən qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi (neftdən asılı olmayan güclü Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşdırılması), hər bir regionun malik olduğu potensialdan tam və səmərəli istifadə olunması və onların inkişafının tarazlaşdırılması, çoxlu sayda yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaradılması, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, sosial xidmətlərin həcminin, keyfiyyətinin və ünvanlılığının əhəmiyyətli dərəcədə artırılması, yoxsulluğun azaldılması kimi vəzifələri aid etmək olar.

Azərbaycanın iqtisadi strategiyasında insan kapitalının formalaşdırılması prioritet məqsəd kimi, müasir bilik və nanotexnologiyalar isə innovasiyanın inkişaf vasitələri kimi müəyyən edilmiş, strategiyanın elmi cəhətdən təhlili və əsaslandırılması mövcud uğurların davamlılığının və effektivliyinin təminatı kimi qiymətləndirilir. Ölkənin hər hansı bir fəaliyyət sahəsində innovasiyanı tətbiq etməzdən əvvəl bu sahənin innovasiya potensialını müəyyən edirlər. İnnovasiya potensialı innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan maddi, maliyyə, intellektual, elmi-texniki və digər resursların məcmusudur. Ölkənin innovasiya potensialı bir sıra elementlərin məcmusundan ibarətdir. Ancaq bunlardan ən vacibi təhsil və onun innovasiyasında mühüm yer tutan elmi-kadr potensialı və elmi-texniki potensialdır.

Elmi-kadr potensialı.

Hazırda müstəqillik şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının əsas amillərindən birini ölkənin innovasiya potensialı təşkil edir. Məhz ona görə də respublikanın gələcək sosial-iqtisadi inkişafı ilk növbədə iqtisadiyyatın innovasiya yoluna keçirilməsindən, yeni texnoloji proseslərin yaradılması və tətbiqi ilə rəqabətə davamlı məhsulların, əmək və maliyyə ehtiyatlarının artırılmasından asılıdır. Yalnız effektiv elmi biliklərin olması şəraitində dövlət istehsala elmi-texniki tərəqqinin nəticələrini tətbiq edə bilər. Elmi biliklərin əldə edilməsində həmişə elmi işçilər həlledici rol oynayır. Onların hazırlanması inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlərin elmi-texniki siyasətində aparıcı yer tutur. Ölkənin elmi-kadr potensialı innovasiya prosesinin bütün mərhələlərində əsas elementlərdən biri kimi iştirak etməklə fundamental və tətbiqi tədqiqatların əsasını təşkil edir.

2011-ci ildə respublika üzrə tədqiqat və işləmələri yerinə yetirən təşkilatların sayı 143, bu işlərlə məşğul olan heyətin sayı isə 18687 nəfər təşkil etmişdir. Azərbaycanda elmi-tədqiqat müəssisələri həm fundamental, həm də tətbiqi tədqiqatlar aparır. Fundamental tədqiqatlar, əsasən, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının institutları tərəfindən təbiət, texniki, humanitar elmlər sahəsində aparılır. AMEA-da 2011-ci ildə 55 akademik, 105 müxbir-üzv olmuşdur. 2011-ci ildə respublikada elmlər doktorlarının sayı 1949, fəlsəfə doktorlarının (elmlər namizədləri) sayı isə 8574 olmuşdur.

Diaqram 1. Tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan heyət

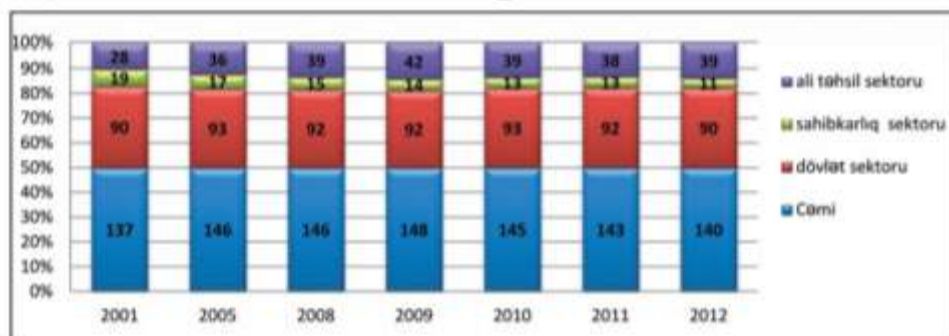
Təsvir olunan diaqramdan göründüyü kimi, son iki ildə tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan heyətin sayı artan istiqamətdə hərəkət etmişdir. Heyətin böyük əksəriyyəti (74,1 %) dövlət sektorunda çalışır. Yerdə qalan 16,1 % ali təhsil sektoru, 9,8 % heyət isə sahibkarlıq sektorunda fəaliyyət göstərir.

Elmi-texniki potensial.

Elmi-texniki potensial dedikdə, dövlətin elm sahəsinə aid kadr, maddi, maliyyə resursları, ictimai, təbii və texniki elm sahələrində əldə olunmuş biliklər, istehsal təcrübəsinin məcmusu başa düşülür. Həmçinin elmi-texniki potensialda iqtisadi proseslərin idarə edilməsi üçün informasiyanın toplanması, işlənməsi və verilməsi proseslərini əhatə edən informasiya potensialı da mühüm rol oynayır. Hazırda Azərbaycan elmi, təhsili və mədəniyyəti geniş inteqrasiya proseslərinə cəlb olunmuşdur. Son iki ildə tədqiqat və işləmələri yerinə yetirən təşkilatların sayında cüzi azalma müşahidə olunmasına baxmayaraq, bu sahədə istifadə olunan əsas vəsaitlərin dəyəri artmışdır.

Bundan əlavə, tədqiqat və işləmələrə çəkilən xərclərin maliyyə mənbəyi də maraqlı doğuran məsələlərdən biridir. Bununla əlaqədar olaraq yuxarıda təsvir olunan diaqrama nəzər salsaq maliyyə mənbələrinin müəssisənin öz vəsaiti, büdcə vəsaiti, sifarişçinin vəsaiti, büdcədən kənar vəsait və digər mənbələrin olduğunu görürük. Amma burada da əsas pay büdcə vəsaitinin (89,7 faiz) hesabına düşür. Digər mənbələr içərisində isə müəssisənin öz vəsaiti (6,3 faiz) üstünlüyə malikdir.

Diaqram 5. Tədqiqat və işləmələri yerinə yetirən təşkilatların sektorlar üzrə bölgüsü

Elmi işçilər iqtisadiyyatın bütün sahələrində və cəmiyyətdə innovasiyanın banisi hesab olunurlar. Hazırda Azərbaycanda 143 elmi-tədqiqat müəssisəsi və təşkilatı fəaliyyət göstərir ki, onun da 92-si elmi-tədqiqat təşkilatı, 36-sı ali məktəb müəssisəsi və 5-i konstruktor agentliyidir. Yuxarıdakı diaqramdan görüldüyü kimi bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin əksəriyyəti dövlət və ali təhsil sektoruna aiddir. Sahibkarlıq sektorunda isə cəmi 13 müəssisə tədqiqat və işləmələri yerinə yetirir. Elmi-tədqiqat müəssisələrinin 80 faizi Bakı şəhərində yerləşir ki, bu da elmi-texniki potensialın mərkəzlə region arasında fərqi gətirib çıxarır.

Təhsil sektorunda innovasiya fəaliyyəti.

Müasir təhsildə gedən qlobal proseslərin səciyyəvi xüsusiyyəti onun fasiləsiz modernləşməsidir. Təhsildə modernləşmənin əsas məqsədi bu gün reallaşan kütləvi təhsil şəraitində yüksək keyfiyyətə nail olmaqdır. İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemləri qlobal tendensiyalara uyğun inkişaf edir. Qlobal tendensiyalar isə dünyanın yeni inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Bu məqsədlə bir çox ölkələrdə müvafiq təhsil strategiyaları və inkişaf proqramları hazırlanmış, hazırda icra edilməkdədir. Bu gün təhsildə strateji yanaşma digər fəaliyyət sahələrinə nisbətən vacibdir. Bu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı sərəncamla "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası" təsdiq olunmuşdur. Hesab edirik ki, bu strategiyanın icrası innovativ ideyalar əsasında milli təhsilin inkişafına dəstək verəcək.

Müasir zamanda innovasiyaların yaranmasına səbəb olan müəyyən tendensiyalar var:

- * tədris prosesinin humanistləşməsi;
- * uşaqların təhsilləri və gənc nəslin inkişafı keyfiyyətinə verilən yüksək tələblər;
- * mədəni-mənəvi dəyərlərə yönəlmə;
- * təhsil müəssisələri arasında rəqabətliklik münasibətləri.

Təhsildə yeniliyin tətbiqi mərhələsinin təşkili.

Məqsəd: Təhsil müəssisəsində innovasiya proseslərinin müəyyən edilməsi, formalaşması və inkişafı üçün şəraitin yaradılması. Yeniliyin tətbiqi şəraitində TM-nin iş sistemi modeli və texnologiyasının qurulması.

İşin təşkilinin məqsədyönlü forma və tədbirləri:

1. Kadrlarla işin təşkili.

1.1. Rəhbərlik səviyyəsində müşavirə.

Məqsəd: innovasiyanın tətbiqi strategiya və taktikasının hazırlanması.

1.2. Elmi (pedaqoji) şura.

Məqsəd: eksperimentin təşkili barədə qərar qəbulu, kollektiv üzvlərinin innovasiyaların tətbiqinə şərait yaradılmasına həvəsləndirilməsi.

1.3. İstehsalat müşavirəsi.

1.4. Yaradıcı qrupun iclası.

1.5. Özünütəhsil üzrə iş.

2. Valideynlərlə iş.

Məqsəd: valideynlərin eksperimentin məqsəd və vəzifələri ilə tanış edilməsi, eksperimentin təşkili və icrasında onlarla müştərək fəaliyyət.

3. Rektoratın (Təhsil müəssisəsi şurasının) iclası.

Məqsəd: eksperimentin başlanması barədə qərarın qəbul edilməsi

4. Baza müəssisəsi və təşkilatları ilə əlaqə.

5. Nəzarət, təhlil, tənzimləmə.

Məqsəd: informasiya toplanması və eksperiment proqramının reallaşma gedişatının ilkin təhlili.

6. İnformasiya təminatı.

Məqsəd: innovasiyanın tətbiqi prosesinin idarə edilməsi üçün məlumatın toplanması.

Kollektivin proqram fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələri TM-dəki mövcud vəziyyətin müfəssəl təhlili və inkişafı proqnozlarına əsasən hazırlanmalıdır.

Proqramın məqsəd və vəzifələri TM-nin bütün struktur bölmələri ilə razılaşdırılmalı, kollektivin əksəriyyəti tərəfindən dəstəklənməli, yeni şəraitə uyğunlaşmalı, real olmalı, motiv və stimül səviyyəsini yüksəltməli, nəzarətə imkan verməlidir.

TM-də innovasiya prosesləri son nəticələrin proqnozları nəzərə alınmaqla idarə edilməli, prosesin aralıq nəticələri kollegial formada müzakirə edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Musayev A.F. İnnovasiya iqtisadiyyatının formalaşmasında vergi siyasətinin əsas istiqamətləri. AMEA Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi, Korporativ idarəetmə və iqtisadiyyatın innovasiya inkişafı. Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 31.03.2011. 4 s.
2. Musayev A.F. İnnovasiya siyasəti: Avropa Birliyi təcrübəsi və Azərbaycan şəraitinə adaptasiya imkanları. Azərbaycanın vergi xəbərləri. Bakı, № 5, 2010, 6 s.
3. Tağıyev A.H. İnnovasiya. Bakı, 2011, 45 s.
4. Hüseynova A. Azərbaycanda innovasiya potensialının təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 385 s.
5. Qasimov F., Əliyev T., Nəcəfov Z. Milli innovasiya sisteminin təşkili və idarə edilməsi. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 679 s.

Massoud Gahramanov

ON THE ACTIVITIES AND ORGANIZATION OF INNOVATION IN THE EDUCATION SECTOR

Abstract: The widespread use of innovative technologies serves the country's comprehensive development. These technologies are a solution to the problems observed in the socio-economic situation of the population, as well as the means of reducing poverty. The main goal of the economic development is to ensure the sustainability of dynamic socio-economic development in the country, which is the main goal of the national economy and achieving the effective integration of the national economy.

Key words: Azerbaijan, independence, innovation, human capital, technology

KOMPÜTER OYUNLARININ AKTUALLIĞI

Kompüter oyunu - oyun prosesini, oyun tərəfdaşlarının ünsiyyəti ilə təşkil etməyə xidmət edən bir kompüter proqramıdır. Hal-hazırda bəzi hallarda kompüter oyunu əvəzinə video oyunlardan istifadə edilə bilər, yəni bu terminlər sinonim kimi istifadə edilə bilər və bir-birini əvəz edə bilər. Kompüter oyunlarında, bir qayda olaraq, oyun situasiyası kompüterin monitorunda və ya adi bir televiziya aparılır, bu zaman kompüter oyunlarına video oyunlar kimi baxılır. Bu məqalə kompüter oyunlarının təhsildə istifadəsinə həsr edilmişdir. Aparılan təhlillər kompüter oyunlarının təhsil məqsədləri üçün istifadəsinin ənənəvi tədris metodlarına nisbətən bir sıra üstünlüklərinə malik olduğunu və təhsil sistemində inkişaf və tətbiqetmə üçün mühüm perspektivə malik olduğunu göstərir.

Açar sözlər: kompüter oyunları, kompüter oyun texnologiyaları, kompüter oyunlarının təhsildə tətbiqi, təhsil sisteminin tətbiqi proqram təminatı

Məktəblilərin, gənclərin böyük əksəriyyətinin informasiya texnologiyalarından, internetdən, əsasən, oyun, əyləncə məqsədilə istifadə etməsi müasir dövrün aktual problemlərindəndir [1].

İxtisasından, çalışdığı sahədən asılı olmayaraq hər bir kəs kompüter oyunlarını sevir. Çünki kompüter oyunları hər növ fəaliyyət üçün ən yaxşı öyrənmə mühiti hesab olunur.

Təsədüfi deyil ki, kompüter erasının ən xarakterik xüsusiyyəti də məhz kompüter oyunları hesab olunur. Kompüter oyunlarına müxtəlif cür yanaşmalar mövcuddur. Bir tərəfdən, onlar tədris vəsaiti kimi faydalı ola bilərlər; digər tərəfdən isə, kifayət qədər vaxt tələb edən, bizi işdən yayındıran bir vasitə hesab oluna bilər. Bütün müsbət və mənfi cəhətləri ilə yanaşı, kompüter oyunları geniş yayılmışdır. Kompüter oyunlarının yaradılması üzərində yüksək kvalifikasiyalı proqramçılar, peşəkar sənətçilər, animatorlar işləyirlər. Çoxsaylı istifadəsi, kompüter oyunlarını proqramlaşdırma sənayesinin kifayət qədər inkişaf etmiş bir alt sənayesinə çevirmişdir. İnsanın bir çox nailiyyətləri kimi, kompüter oyunları da düzgün istifadə olunarsa, o, insanın rifahına yönələ bilər, və əksinə, düzgün istifadə olunmadığı hallarda öz mənfi təsiri ilə bizi kompüter asılılığına sala bilər [3].

Bütün hallarda kompüter oyunları oyunçuların müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlərinin inkişafına yönəldiyindən istənilən oyun insanlara müəyyən məqsədə çatmaq üçün bütün qüvvəsini və diqqətini toplamağı, qabiliyyətini səfərbər etməyi öyrədir.

Təlimedici və məşqedici oyunlara aid nümunə. "Birdən ona qədər" ədədlər

Bu sadə oyun kiçik yaşlı uşaqlara birdən ona qədər olan ədədləri ardıcıl saymağı öyrətmək üçündür [4]. (Əlbəttə, bu proqramı 1-dən 100-ə qədər olan ədədlər üçün də yazmaq olar). Oyun proqramı yerinə yetirilərkən ekrandan uşağa sual verilir: N ədədindən sonra hansı ədəd gəlir? (burada N ədədi 1-dən 9-a kimi dəyişə bilər). Hətta uşaq oxuya bilmirsə də, böyüklərin köməyi ilə bu oyunu bir neçə dəfə oynadıqdan sonra ondan nə soruşulduğunu başa düşəcəkdir. Hər dəfə uşaq suala düzgün cavab verdikdə kompüter ekranda rəngli şəkil çəkməklə onu təbrik edir. Uşaq suala doğru cavab vermədikdə isə, həmin sual ona yenidən verilir. Əgər uşaq klaviyaturada 1-dən 9-a qədər rəqəmləri kompüterə daxil edərək verilən suallara cavab vermək əvəzinə probel düyməsini basarsa, oyun qutarır. Beləliklə, oyunu istənilən an qurtarmaq üçün probel düyməsinə basmaq kifayətdir.

İndi isə proqramın mətni ilə tanış olaq.

```
3 rem 1-dən 10-a qədər
5 ramdomize(val(rights(times.2)
10 key offcls
20 screen 2 locate 10.10
30 n=int(rnd(1)*9)+1
40 if n=n1 then30
50 n1=n
```

```
60 print n1 “ədədindən sonra hansı ədəd gəlir?”.
70 input ans
80 if ans=0 then end
90 if ans=n+1 then gosub 200 goto 20
100 print “cavab doğrudur” goto 60
190 ren priz alt proqramı
200 screen 1
210 for l=1 to 10
220 x1=int(rnd(1)*320):x2=int(rnd(1)*320)
230 y1=int(rnd(1)*200):y2=int(rnd(1)*200)
240 c=int(rnd(1)*3)+1
250 line(x1 y1)-(x2, y2). c.bf
260 next l
270 for l=1 to 1000:next l
280 return
```

Proqramın 190-280 nömrəli sətirləri doğru cavaba verilən prizi(mükafat üçün displey ekranında çəkilən şəkili) təsvir etmək üçündür. Bu alt proqramı musiqi prizi ilə də əvəz etmək olar. Onda uşağın düzgün cavblarına mükafat (başqa sözlə priz olaraq) kompüter musiqi səsləndirəcəkdir.

Sadə əyləncəli kompüter oyunlarının tərtibinə aid nümunələr

Məsələnin şərti:

Meydançada: (3) maneə (pusqu), ovçu və 5 məqsəd var. Onlar təsadüfən peyda olmalı və təsadüfi gəzişməlidirlər. Kiçik məsafədə-tutma və məhv edilmə olmalıdır. Effektlər (səs və güllə səsi), oyunun qazanılan xal. Maneələrin yanından keçmək. Hədəflər ovçudan 0,8 dəfə daha sürətli olmalı. Ovçunun maneələrin qarşısını almaq istiqamətində hərəkəti. Oyunun proqramını yazmalı [2].

Məsələnin kodu: “Mətn oyunu”. Köçürmək

```
1. const
2. // Müstəvinin eni
3. MaxX = 10;
4. // Müstəvinin hündürlüyü
5. MaxY = 10;
6. // Məqsədlərin miqdarı
7. MaxC = 5;
8. // Maneənin miqdarı
9. MaxS = 3;
10. // Psevdoqrafikanı təsvir edirik
11. Empty = '';
12. Hero = '*';
13. Stone = 'S';
14. Cross = 'X';
15. var
16. // Мир
17. I, X, Y, K: Byte;
18. World: array[1..MaxY, MaxX] of String;
19. begin
20. // Müstəvi xəritəsini belə təmizləyirik
21. for X := 1 to MaxX do
22. for Y := 1 to MaxY do
23. World[Y, X] := Empty;
24. // Müstəviyə yeni hədəflərin əlavə olunması
25. Randomize;
26. K := 0;
```

```
27. while (K <= MaxC) do
28. begin
29. X := Random(MaxX) + 1;
30. Y := Random(MaxY) + 1;
31. if (World[Y, X] = Empty) then
32. Begin
33. World[Y, X] := Cross;
34. Inc(K);
35. end;
36. end;
37. // Eyni şəkildə, təsadüfən həm maneələr, həm də bir qəhrəman yerləşdirə bilərsiniz
38. End.
```

Beləliklə, kompüter oyunlarından tədrisdə, müxtəlif məşğələlərin aparılmasında istifadə edilməsi tədris prosesinə bir əyləncə xarakteri qataraq, tədrisi maraqlı etməyə, şagird və tələbələrin yaddaşının dərinləşməsinə və diqqətlərinin inkişafına səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Бадмаева Н. Ц., Мотивационные механизмы развития общих умственных способностей. // Вестник БГУ. Серия «Психология», 2005, с. 126-131.
2. Никитин П.В., Горохова Р.И., Зайков А.С. Применение компьютерных игр как фактор повышения качества обучения информатике //Образовательные технологии и общество, Казанский национальный исследовательский технологический университет. Казань, с.397-409.
3. https://www.studopedia.su/14_134923_terminologicheskietesti.html
4. Hotz R.L. When Gaming Is Good for You // Wall Street Journal, 2012, <https://www.wsj.com/articles/SB10001424052970203458604577263273943183932>

Ayjan Huseynova

ACTUALITY OF COMPUTER GAMES

Abstract: Computer game - a computer program that serves to organize the game process, the communication of game partners. Nowadays, in some cases, video games can be used instead of computer games, which means that these terms can be used as synonyms and can replace each other. In computer games, as a rule, the game situation is carried out on a computer monitor or on a regular television, in which case computer games are considered as video games. This article is dedicated to the use of computer games in education. The analysis shows that the use of computer games for educational purposes has a number of advantages over traditional teaching methods and has important prospects for the development and application of the education system.

Key words: computer games, gaming computer technologies, the use of computer games in education, applied software education system

SARINGÜL HACIYEVA

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Magistrant, PNT, II kurs

Elmi rəhbər: p.ü.f.d., dos.L.Allahverdiyeva

TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ SİNİFDƏNXARİC İŞLƏRİN ROLU

Məqalədə tədqiqatçıları daim maraqlandıran təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində sinifdən-xaric işlərin rolunun nədən ibarət olduğu araşdırılmışdır. Məqalədə təhsilin keyfiyyəti, təhsil sisteminin əsas xarakteristikası olub, real əldə olunmuş təlim nəticələrinin normative sənədlərin tələblərinə və gözlənilən nəticələrə hansı səviyyədə uyğunluğunu müəyyənləşdirdiyi araşdırılmışdır. Uşaqların mövzunu hərtərəfli öyrənməsində, nitq inkişafında, təlim metodları və üsullarının inkişaf etdirilməsində müəllimlərə ən böyük dəstək sinifdən-xaric işlərin təşkil olunmasıdır.

***Açar sözlər:** sinifdən-xaric işlər, ibtidai siniflər, təhsilin keyfiyyəti, təlim metodları*

Təhsilin keyfiyyəti, təhsil sisteminin əsas xarakteristikası olub, real əldə olunmuş təlim nəticələrinin normativ sənədlərin tələblərinə və gözlənilən nəticələrə hansı səviyyədə uyğunluğunu müəyyənləşdirir. Təhsildə keyfiyyət öyrənilərə verilən bilik, bacarıq və qazanılmış vərdislərin müvafiq dövlət standartlarına və cəmiyyətin tələblərinə hansı səviyyədə uyğunluğunu müəyyənləşdirən və inkişafa xidmət edən başlıca kateqoriya kimi dəyərləndirilməlidir. Hər bir məktəbin keyfiyyətli idarə olunması üçün daxili resurslardan məqsədyönlü və planlı istifadəsi vacibdir. Təhsilin keyfiyyətinə bir neçə səviyyədə baxmaq olar:

- Öyrəndən səviyyəsində təhsilin keyfiyyəti - elə bir nizamlı təlim-tədris prosesi anlaşılır ki, o, öyrənəni tələb olunan səviyyədə bilik, bacarıq və digər keyfiyyətlərlə təmin edə bilsin;
- Öyrənən səviyyəsində təhsilin keyfiyyəti - təhsilin məzmununun (biliklərin, dəyərlərin və s.) mənimsənilmə səviyyəsinin göstəricisi kimi başa düşülür.

Öyrənənin təhsil keyfiyyəti dedikdə, onun müəyyən səviyyədə bilik və bacarıqlar sistemində malik olmasından başqa, mədəniyyət və sosial həyat elementlərinin şagirdlərin bilik keyfiyyəti tamlıq, dərinlik, sistemlilik, operativlik, çeviklik, konkretlik, ümumiləşdiricilik, genişlik, yığcamlıq, şüurluluq, möhkəmlilik kimi götürücləri təlim-tədris prosesinin inkişafı kimi dəyərləndirilməlidir [1, s.262].

Təlim zamanı biliyin möhkəmliliyini, dərinliliyini və şüurluluğunu təmin etməklə də kifayətlənmək olmaz. Bunlarla yanaşı, bilik həm də əməli səviyyəyə daşmalıdır; lazım gəldikdə mövcud bilikdən təlimdə və ictimai-iqtisadi həyatda istifadə edilməlidir. Biliklər hafizədə qaldıqda istifadə edilmədikdə əhəmiyyəti itir.

Mənimsəmənin tamlığını təmin etmək üçün, öyrənilən biliyin tətbiqini təmin etmək lazımdır. Fənnin məzmunundan və tədris mövzusunun xarakterindən asılı olaraq bilik və bacarıqlar müxtəlif formalarda tətbiq edilir. Məsələn, fizikadan biliklər əsasən sənaye müəssisələrində, fizika laboratoriyasında, biologiyadan biliklər əsasən kənd təsərrüfatında, məktəbyanı tədris-təcrübə sahəsində, əmək təlimi üzrə biliklər məktəb emalatxanalarında, dil üzrə biliklər şifahi və yazılı nitqdə və s. tətbiq olunur. Biliyin tətbiqi çox cəhətdən faydalıdır. Biliyindən istifadə etdiyini görəndə şagird sevinc hissi keçirir; o, yeni-yeni biliklər əldə etməyə çalışır, güclü olduğunu hiss edir; duyur ki, güc bilikdədir, düşünür: “Bunu bilirəm”, “Bunu bacarıram” [4, s.169].

Görkəmli Azərbaycan pedaqoqlarından Ə.Ağayev, M.Mehdizadə, Ə.Əfəndizadə, H.Əhmədov, Y.Kərimov və b. tədrisdə geri qalan zəif öyrənilənlərlə təlimin effektivliyinin artırılmasının zəruriliyini qeyd etmiş və bunun müxtəlif səmərəli yollarını göstərmişlər. Onlar, bu problemin həllində uşaqların hərtərəfli öyrənilməsi, müəllim-şagird münasibətlərinin düzgün qurulmasını, nitq inkişafını, təlim metodları və üsullarının inkişaf etdirilməsini ön plana çəkmişlər. Bu işdə müəllimlərə ən böyük dəstək sinifdən-xaric işlərin təşkil olunmasıdır [1, s.264].

Sinifdən xaric işlər öz müntəzamlılığını və məzmununu, forma və çoxnövçülüklü ilə geniş imkanlar açır. Sinifdən xaric tədbirlərlə nəinki bütün şagirdləri əhatə etmək, həm də təfəkkürü zəif olan uşaqlarla fərdi məşğul olmaq mümkündür. Unutmayaq ki, belə şagirdlər tədbirlərdə daha çox fəallıq göstərilir.

Şagirdlərin elmi və bədii təfəkkürünün inkişafı çətin, həm də uzun proses olduğu üçün onu yalnız dərslə məhdudlaşdırmaq olmaz. Təcrübə göstərir ki, sinifdən xaric tədbirlər (xüsusilə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fənləri üzrə) şagirdlərin təlimə marağını artırmaqla yanaşı, həm də onların nitq mədəniyyətinin inkişafına qüvvətli təsir göstərir. Sinifdən xaric tədbirlər şagirdin idarəetmə vərdişlərinin formalaşdırılmasına, elmi dünyagörüşünün genişləndirilməsinə, onda əsl azərbaycanlıya xas olan yüksək mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasına imkan yaradır. Şagirdin asudə vaxtlarının səmərəli təşkilini təmin etməklə yanaşı, sinifdə müəyyən fənlərdən verilmiş biliyi dərinləşdirir, şagirdlərin meyil və qabiliyyətini müəyyənləşdirib üzə çıxarır. Sinifdən xaric tədbirlər müəllimin özünə də müsbət təsir edir, müəllimə proqrama ciddi əməl etməklə, şagirdləri maraqlandıran əlavə ədəbiyyat oxutmağı, teatra, kinofilmlərə, tarixi abidələrə, muzeylərə baxmağı məsləhət görməkdə sərbəstlik verir.

Düzdür, sinifdən xaric işlər məktəbin tədris planına daxil deyil, könüllülük prinsipinə əsaslanır və bir növ sinifdə aparılan işlərin davamı olur. Deməli, sinifdən xaric işlər yalnız öz formasına görə tədris prosesindən fərqlənir, məzmununa görə isə bu proseslə birləşir.

Məktəblərdə tədbirlər müxtəlif formalarda aparılır ki, bunları da kütləvi tədbirlər və fərdi iş kimi qruplaşdırmaq olar. Kütləvi tədbirlərə bütün sinif və ya bir neçə sinfi, yaxud bütün məktəbi əhatə edən oxucu konfransları, bədii, elmi-kütləvi məruzələr, müəyyən bədii gecələr, kinolar, rəsm sərgiləri, ekskursiyalar, divar qəzetlərinin çıxarılması və s. daxildir.

Fərdi iş təlim materialını müstəqil surətdə mənimsəyən və kütləvi tədbirlərdə sərbəst iştirak etməyənlərlə aparılır. Bu iş həm tək-tək şagirdlərlə, həm də qrup halında aparıla bilər.

Məktəblilərin sinifdən xaric tədbirlərə cəlb olunması iki istiqamətdə aparılır:

- 1) Şagirdlərin təlim xarakterli sinifdən xaric işlərə cəlb edilməsi;
- 2) Tərbiyələndirici səciyyə daşıyan sinifdən xaric fəaliyyətə təhrik olunması.

Müasir şəraitdə sinifdən xaric tədbirlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin məzmununu, yəni forma və üsullarla müəyyənləşdirmək üçün xüsusən, əməyə hazırlıq, əqli, əxlaqi, fiziki, estetik, iqtisadi və ekoloji tərbiyə, habelə insan hüquqlarına hörmət əsasında hər bir məktəbli ilə bir neçə yöndə iş aparılmalıdır. İlkin olaraq, şagirdlərin tərbiyələndiricilik vasitələrini bilavasitə dərstdə və dərstdən kənar vaxtda onların əməli fəaliyyətini vahid sistemdə birləşdirməyin daha təsirli yollarını aşkara çıxarmalı, hər bir müəllimin (tərbiyəçinin), məktəb rəhbərlərinin diqqət mərkəzində olmalıdır. Məktəblilərin həmin amillər zəminində təlim və sinifdən xaric fəaliyyətinin, ictimai-faydalı və məhsuldar əməyinin onların milli-mənəvi dünyagörüşünün formalaşdırılmasına tabe etdirməyin forma və üsulları işlənib hazırlanmalıdır. Bunlar fənn müəllimlərinin, ibtidai siniflər üzrə qrup tərbiyəçilərinin və sinif rəhbərlərinin gündəlik əməli fəaliyyətinə çevrilməlidir. Yeniyetmə şagirdlərin tərbiyə amilinin və sinifdən xaric tədbirlərin qarşılıqlı təsirlərinin ən real variantları seçilməli, yerli şəraitə uyğun tətbiq olunmalıdır. Məktəblilərin təlimini, tərbiyəsini və inkişafını vahid prosesdə həyata keçirmək əlaqələndirilməsi, bir-birini tamamlaması tələbinə işdə ciddi əməl edilməlidir.

Bütün bu deyilənlər sinifdən xaric işlərin tərbiyə və mahiyyətində, təkmilləşdirilməsi istiqamətində, müasir tərbiyə nəzəriyyəsinə, məktəb formalarından aşağıda göstərilən amilin öz təsirliliyi daha da səmərəli meydana çıxır:

- Bədii mətnlərin oxunması, kitab müzakirələrinin keçirilməsi, əxlaqi söhbətlərin təşkili;
- Rollu oyunların (“Kosa-kosa”, “Gəldim qaç”, “Qoduqodu” və s.) təşkili;
- Bayram tədbirlərinin keçirilməsi;
- Müvafiq soyqırımı və matəm günlərinin (20 Yanvar Şəhidlər günü, 26 Fevral Xocalı, 31 Mart Azərbaycanlıların soyqırımı günü və s.) qeyd olunması;
- Sinif və məktəb fəalları dəstəsinin işinin təşkili (nəzarət, rejim, kitabların təmiri, ictimai-faydalı əmək və s.);
- Müsabiqə və yarışların keçirilməsi;
- Viktorina və gecələrin təşkili;

- Əmək işlərinin yerinə yetirilməsi, əməyin insan həyatında olan yerinin müəyyənləşdirilməsi;
- Kino televiziya və radio verilişlərindən istifadə;
- Ekskursiya və turizm işlərinin təşkili və s.

Bu kimi tərbiyəvi işlər şagirdlərdə bacarıqları səviyyədə intellektual mənəvi fəzilətə rəğbət, rəzalətə nifrət, tərbiyədə aşkarlıq və demokratik meyli stimullaşdırır, həyat da, cəmiyyət də, qarşılıqlı münasibətlər də normal davranmağın əhəmiyyətini başa salır, istifadə edilən tərbiyəvi təlimin harmonik vəhdətindən istifadə edilməsi həqiqətlərini anladır [2, s.161].

Bütün bu sadalanan sinifdən xaric tərbiyəvi tədbirlər şagirdlərə başlıca olaraq yurdsevərlik, milli özünüdərk, soykökünə bağlılıq, İslam dəyərləri və Şərqi mədəniyyətini əxz etməyi, yüksək milli və bəşəri həqiqətləri aşılamağa xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımov N. Məktəb pedaqogikası. Dərslik. Bakı: Çıraq, 2011.
2. Mehrabov A. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2010.
3. Məmmədzadə R.H. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi. Bakı: Müəllim, 2010.
4. İbrahimov F.N. və Hüseynzadə R.L. Pedaqogika. Dərslik. II cild. Bakı, 2012.

Saringul Hajieva

THE ROLE OF EXTRACURRICULAR ACTIVITIES IN IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION

Abstract: The article examines the role of extracurricular activities in improving the quality of education, which is always of interest to researchers. The article examines the quality of education, the main characteristics of the education system, and the extent to which the actual learning outcomes meet the requirements of normative documents and the expected results.

The greatest support for teachers in the comprehensive study of the subject, the development of speech, the development of teaching methods and techniques is the organization of extracurricular activities.

Key words: extracurricular activities, primary school, quality of education, teaching methods

SELCAN ZEYNALOVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistrant, PNT, II kurs
Elmi rəhbər: dos.S.Əliyev
CEYHUN ƏLİYEV
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
ceyhunaliyevnmi@gmail.com

MÜASİR TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA İNNOVASIYANIN POTENSİALI VƏ TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə ali məktəb çərçivəsində müasir təhsilin inkişafında innovasiyanın potensialı və rolu, innovasiyanın tətbiqinin aparılmasının bəzi aspektləri qeyd edilmişdir. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində innovasiyanın rolunun böyük olduğu və dünya təhsil sisteminə integrasiyasından bəhs edilir.

Açar sözlər: innovasiya, təhsil islahatları, kurikulum, tədqiqat, praktiki tətbiq

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə nəzər salsaq görərik ki, o uğurların təməlinə intellektual potensial, texnoloji tərəqqi, elmin inkişafı və təhsil səviyyəsi dayanır.
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev

Təhsildə yeniləşmə elmi əsaslara söykənən bir prosesdir. Belə bir əsas olmayan yenilik ya geniş yayıla bilmir, ya da uzun müddət yaşayır.

Müasir təhsildə gedən innovasiyalar təhsilalanların ən çox potensial imkanlarının üzə çıxarılmasını və təfəkkürün inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Buna görə də onun başlıca hədəfi yaddaşı yükləmə deyil, təfəkkür və təxəyyülün inkişafı olmalıdır.

Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi bir çox amillərlə səciyyələnən proses, kompleks tədbirlərlə əhatə olunan, intensiv innovasiyaların tətbiqi ilə bilavasitə əlaqələnən mürəkkəb əməliyyatlar sistemindən ibarətdir.

Müasir təlim onilliklər ərzində yaranan və özünün müsbət tərəfləri ilə bu gün də müraciət edilən ənənəvililiyi inkar etmir. Lakin müasirlik artıq köhnəlmiş, bu günün tələbləri ilə ayaqlaşma bilməyən metod və yanaşmalardan uzaqlaşmağı tələb edir. Təlimin keyfiyyəti də məhz burda təzahür edə bilər ki, bu da innovasiya, yəni pedaqoji yeniliklərin dərk edilməsi, dəyərləndirilməsi və tətbiq edilməsi ilə bilavasitə bağlı olur [1].

Bu gün tədqiqat, təhsil və innovasiya formatında fəaliyyətin gücləndirilməsi əsas istiqamət kimi müəyyən edilib.

Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyada qeyd edilir ki, tədqiqat və texnologiyanın inkişafı, qabaqcıl innovasiya sisteminin yaradılması və tətbiqi dövlət siyasətinin strateji məqsədlərindəndir. Strategiyanın məqsədləri kimi elmi tədqiqatların və innovasiya siyasətinin səmərəsini artırmaq, ölkəni texnoloji cəhətdən modernləşdirmək, insanı bu və ya digər sahədəki fəaliyyət səmərəsinin yüksəldilməsinə yönələn innovasiyalardan geniş istifadə məsələləri xüsusi qeyd edilir.

Təhsil sahəsində islahat proqramına uyğun olaraq əmək bazarına tələbatın formalaşması ilə bağlı tədris proqramlarının, təhsilin məzmununun və metodikasının yenilənməsi, təhsilin keyfiyyətinə nəzarət, təhsil sisteminin maliyyələşdirilməsinin yeni mexanizmini əks etdirən iqtisadi modelin yaradılması başlıca istiqamətlərdir.

Tədqiqat Universitetlərində fundamental və tətbiqi tədqiqatlar aparılmaqla yanaşı, yüksək texnologiyaya əsaslanan elmi tutumlu sahələrin kadr və informasiya təminatının həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur [2].

Milli innovasiya sisteminin formalaşmasında, inkişafında, cəmiyyətin innovativ səviyyəsinin yüksəldilməsində, innovasion mədəniyyətin formalaşmasında Universitetlər lider olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında innovativ inkişaf və tətbiq sahəsində koordinasiyanın təmin edilməsi effektivliyin artırılması məqsədi daşıyır.

Bu gün biz artıq İnformasiya cəmiyyətinin üzvüyük. İC-nin xarakterik xüsusiyyəti informasiya texnologiyalarının insan həyatının bütün sahələrinə nüfuzu, informasiya sənayesi və biliklərin intensiv inkişaf etməsidir. İC İKT-nin inkişafı nəticəsində formalaşan yeni tip cəmiyyətdir, buna biliklər cəmiyyəti də deyilir. Burada insanın rifahının əsas şərti bilik, informasiya və onların səmərəli tətbiqidir. İC zaman, məkan və siyasi sərhədləri aşaraq informasiya mübadiləsinə imkan verir. Bu cəmiyyətdə həyat keyfiyyətinin bütün parametrlər üzrə yüksəlməsi üçün elmə əsaslanan mühüm ictimai qərarlar qəbul edilir. İnformasiya Cəmiyyəti müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı inikasına, hər bir toplumun özünü təsdiqinə də imkan verir. İC-də kapital və işçi qüvvəsindən əlavə, bilik də istehsalın əsas amilinə çevrilir. Müasir şəbəkə texnologiyaları iqtisadiyyatın strukturunu dəyişməklə bərabər, zaman və məkan anlayışlarına yeni mənə verir. İC şəraitində təhsilin statusu daha da yüksəlir. Təhsil sisteminin vəzifəsi iqtisadiyyatın inkişafını stimullaşdırmaq, cəmiyyətin və əmək bazarının sürətlə dəyişən tələblərinə uyğun olaraq mütəxəssis hazırlığını təmin etməkdir [3].

Bu gün İKT-nin inkişafı inqilabi xarakter daşıyır. BMT-nin qəbul etdiyi “Qlobal İnformasiya Cəmiyyətinin Oninava Xartiyası” sənədində qeyd edilir: İKT 21-ci əsrdə cəmiyyətin formalaşmasına təsir edən mühüm amillərdəndir. İKT insanların həyat tərzinə, təhsilinə, peşə fəaliyyətinə, hökumət və vətəndaş cəmiyyətinin qarşılıqlı münasibətlərinə ciddi təsir edir. İKT dünya iqtisadi inkişafının mühüm stimuluna çevrilir. İKT hamının qarşısında inkişaf üçün böyük imkanlar açır.

İC qloballaşma informasiya prosesləri ilə də sıx əlaqəlidir. Bu gün bir çox dəyişikliklər qloballaşma fonunda baş verir. İqtisadi fəaliyyətin yeni mühiti- qlobal şəbəkə iqtisadiyyatı və elektron kommərsiya xidmətləri sürətlə inkişaf edir. Distant əmək münasibətləri inkişaf edir. Belə şəraitdə bir çox ölkələr texnoloji inkişafı hədəf seçərək, az zaman kəsiyində intensiv sosial-iqtisadi inkişafa nail ola bilmişlər. Hələ 1997-ci ildə Dünya Bankının proqnoz sənarisində qeyd edilirdi: “Təhsil islahatları, təhsil investisiyaları, yeni texnologiyalar yaxın gələcəkdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi inkişafına güclü təkan verəcək [4].

Cəmiyyətin innovativ inkişaf ideyası bir çox ölkələrin inkişaf strategiyasının əsasını təşkil edir. Ölkələrin innovativ inkişafı sənaye əsaslı iqtisadiyyatın biliyə əsaslanan iqtisadiyyata keçidini təmin edir.

Universitetlərin rəqabət qabiliyyətli müasir təhsil müəssisəsi kimi formalaşması üçün onun fəaliyyəti təlim-tərbiyə və elmi-tədqiqatla yanaşı, innovativ fəaliyyət istiqamətini də əhatə etməlidir. İnnovasiyalar universitetlərin bütün struktur bölmələrinin fəaliyyətində mühüm amil olmalıdır. Bunun üçün zəruri hallarda universitetlərin tərkibində innovasiya yönümlü əlavə infrastruktur bölmələrinin yaradılması məqsədə uyğundur.

Universitetlərin təkamülü cəmiyyətin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Əgər 50 il əvvəl universitet təhsilinin əsasını klassik universitetlər təşkil edirdisə, bu gün təhsil bazarında Biznes-universitetlər üstünlük təşkil edir. Biznes-universitetlərin “istehsal etdiyi məhsullar” klassik ali peşə təhsili ilə yanaşı, həm də geniş spektrdə elm-təhsil xidmətlərini əhatə edir. Biznes-universitetlər dövlət və özəl sektordən aldığı sifarişlər əsasında layihələr icra edirlər. Universitet əməkdaşlarının yerinə yetirdikləri belə layihələrin nəticələri elmtutumlu yeni məhsul kimi bazara təqdim edilir. Bu məhsullar sırasında “elmi-tədqiqat təcrübə konstruktor işləri”nin nəticələri və s. qeyd edilə bilər.

İnnovativ təhsilin mahiyyəti belə ifadə edilir: “Keçmişin arxasınca qaçmamalı, gələcəyi yaratmalı”. İnnovativ təhsil tədrisdə innovasiyaların yaradılması, inkişafı, yayılmasına istiqamətlənmiş proses kimi xarakterizə edilir. İnnovativ təhsil ənənəvi təhsilin informasiya cəmiyyəti tələbləri səviyyəsinə transformasiya edilməsi, onun İC texnologiyaları ilə reallaşması deməkdir.

Elmi biliklərin həcmının artırılması, yeni elm sahələrinin yaradılması, yeni istiqamətlərin formalaşması, elmi məzmununda və onun fəaliyyətində bir sıra dəyişikliklərin edilməsini zəruri edir.

Təhsil, tədqiqat və innovasiyanın birgə vəhdəti vacib məsələdir: Son illərdə ali məktəblərdə bu istiqamətdə ciddi işlər aparılıb. Şagirdlər və tələbələrin yaratdıqları Start-up layihələri ilə nəinki ölkədə, həmçinin digər ölkələrdə də yüksək qarşılır və qiymətləndirilir.

Təhsil bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda olan funksiyaları ifadə etməklə cəmiyyətin həyatında əsas yerlərdən birini tutur. Elə bir yer ki, bəşəriyyət onsuz inkişafa nail ola bilmir.

İnnovativ vasitələrin köməyi ilə müəllim şagirdlərə geniş məlumat bazasından istifadə etmək şəraiti yaradır. Dərsin maraqlı keçməsi ilə yanaşı, elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiqi yorucu öyrədici mühitdən uzaqlaşmağa yardımçı olacaqdır. Vizual olaraq tədqiq edilən şəraitin və ya mövzunun izlənilməsi müəyyən mənada stimullaşdırıcı fakt kimi özünü göstərməkdədir [5].

Təhsil, tədqiqat və innovasiyanın vəhdəti ölkələrin modernləşməsi üçün zəruri olan insan kapitalını inkişaf etdirmək, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli kadrlar ərsəyə gətirmək, təhsil-alanları ictimai həyata və səmərəli əmək fəaliyyətinə hazırlamaq üçün əsaslı zəmin formalaşdırmağa xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. İlyasov M. Təhsildə keyfiyyət problemi: ənənədən innovasiyaya. Bakı, 2019.
2. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı, 2010.
3. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2010.
4. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası. Bakı, 2012.

Ceyhun Aliyev

POTENTIAL AND APPLICATION OF INNOVATION IN THE DEVELOPMENT OF MODERN EDUCATION

Abstract: The article highlights the potential and role of innovation in the development of modern education within the university, some aspects of the application of innovation. The role of innovation in improving the quality of education and its integration into the world education system is discussed.

Key words: innovation, educational reform, curriculum, research, practical application

GÜNEL İBRAHİMOVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Doktorant
ibrahimligm@mail.ru

Elmi rəhbər: fizio.ü.f.d., dos.A.Qaziyev

UNİVERSİTETLƏRİN TƏHSİL FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ İNNOVASİYALAR

Məqalədə yüksək səviyyəli mütəxəssislərin hazırlanmasından bunun üçün qoyulan tələblər zəruri tədris maddi-texniki metodik materiallar bazasından danışılır. Həmçinin, innovasiyaların tədrisə tətbiqinin zəruriliyi məsələləri analiz olunur. Elmi tədqiqat işinə maddi-nəzəri və psixoloji hazırlıqdan, motivasiyadan danışılır. Universitetlərdə texnopark kimi yeniliklərin yaradılması məsələlərinə toxunulur.

Açar sözlər: təhsil, texnopark, innovasiya, elmi tədqiqat, motivasiya

Yüksək səviyyəli mütəxəssislərin hazırlanmasının ən vacib problemi müasir tələblərə cavab verən zəruri tədris və metodik materialların, metodik dərsliklərin hazırlanmasıdır. Bundan əlavə olaraq yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması üçün müasir tələblərə cavab verən maddi-texniki baza və müasir innovativ avadanlıq və sistemlərdə tələb olunur. Tədris materiallarının ən vacib xüsusiyyəti materialların fənlərarası təqdimatı və problemlərin sistematik təqdim edilməsidir. Mütəxəssislərin hazırlanmasında fənlərarası və sistematik material təqdimatı, monodisiplinarlığı aradan qaldırmaq üçün lazımdır. Hal-hazırda innovativ inkişaf problemlərini həll etmək və cəmiyyətin gələcək inkişafını proqnozlaşdırmaq üçün müxtəlif elmlərin, mədəni ənənələrin əməkdaşlığı zəruridir. Sistemli əlaqələri anlamaq və mürəkkəb prosesləri başa düşmək üçün uyğun bilik və bacarıq tələb olunur. Hal-hazırda ümumi sistem nəzəriyyəsi (ÜSN), sistem yanaşması və ya sistem təhlili adlanan xüsusi fənlər blokundan ibarət olan zəruri məqsədyönlü bilik kompleksi inkişaf etdirilir. Fənlər arasında iyirmibirinci əsrin elmi inkişafa töhfə verən aşağıdakı fənləri sadalamaq olar: kibernetika, ümumi sistem nəzəriyyəsi, davranış məntiqi, qərar qəbul etmə metodologiyası, marketinqin nəzəri əsasları, sosial-ekoloji proseslərin kompüter modelləşdirilməsi və s. sistemli yanaşma metodologiyasına əsaslanan tədris vəsaitlərinin hazırlanması ölkəmizdə təhsil proseslərinin təkmilləşdirilməsinin çox vacib bir nüansıdır. Təhsil fəaliyyətinin ən vacib hədəflərindən biri, verilən biliklərin mənimsəmə keyfiyyətini daim artırmaq və gələcək mütəxəssisin səriştəsini artırmaqdır. Ali təhsilin, ilk növbədə isə məzunlarının hazırlanmasının keyfiyyət səviyyəsi təhsil prosesinin əsas problemlərindən biridir. Bunun əsas istiqamətlərini isə elmi fəaliyyət müəyyən edir.

Elmi fəaliyyətin təşkili haqda danışsaq elmi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, əksər müəlliflər hər hansı bir yenilik prosesinin bazara yeni bir məhsulun, xidmətin, texnologiyanın çıxarılması ilə başa çatması lazım olduğu qənaətinədəirlər. Hər halda, əmək vasitələri və əmək obyektləri müəyyən bir dəyərə sahib olmalıdır. İnnovasiya prosesi yüksək səviyyəli qeyri-müəyyənlik və risk, son nəticələrin proqnozlaşdırılmasının mürəkkəbliyi ilə xarakterizə olunur, çünki yeni məhsullar, texnologiyalar və ya xidmətlər yaratmağı hədəfləyir.

İnnovasiya prosesinin əsasını elmi tədqiqatlar təşkil edir (mərhələ “elm”). Bunlara əsas tədqiqatlar (ƏT), tətbiqi tədqiqatlar (TT), elmi və texniki inkişaf (ETİ) daxildir. Əsas tədqiqatlar, innovasiya prosesinin ilkin mərhələsi kimi çıxış edən əsas nəzəri tədqiqatlar (NT) və kəşfiyyat tədqiqatları (KT) bölünə bilər. Fundamental kəşfiyyat tədqiqatının (FKT) vəzifəsi əvvəllər bilinməyən xüsusiyyətləri olan məhsullar və texnologiyalar yaratmaqdır. Axtarış tədqiqatlarında işin məqsədi qeyd olunur, ümumiyyətlə tədqiq olunan fenomen aydındır, lakin konkret istiqamətlər məlum deyil.

Tətbiqi tədqiqatlar zamanı nəzəri fərziyyələr və fikirlər tapılır bəzən də heç tapılmır. Fundamental tədqiqatlar fikirlərin generatoru rolunu oynayır, yeni yollar və yeni bilik sahələrini açır [1,s.12-16]. Tətbiqi tədqiqatların inkişafı üçün əsas müstəqil elmi inkişafdır.

Bu cür tədqiqatlar əvvəllər aşkar edilmiş proseslərin və hadisələrin praktik tətbiqinə yönəldilmişdir. Tətbiqi tədqiqatlar tədqiqat işi (Tİ), məlumat işi (Mİ), təşkilati və iqtisadi iş (Tİİ), elmi və təhsil işi (ETİ) daxildir.

Tətbiqi tədqiqat texniki problemləri həll etməyi, aydın olmayan nəzəri nəticələri aydınlaşdırmağı hədəfləyir və sonradan elmi-texniki tərəqqinin həyata keçirilməsində elmi və texniki əsas kimi istifadə edilə bilər. İnformasiya işi - elmi və texniki məlumatların axtarışı və analizinin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş elmi iş onun ən vacib hissəsi isə patent tədqiqatlarıdır [1, s.5].

Təşkilati və iqtisadi iş istehsalın təşkili, idarə edilməsi və planlaşdırılması, əməyin təşkili metodları, təsnifatı və elmi işin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini yaxşılaşdırmağa yönəlib. Elmi və maarifləndirmə işləri namizədlik və doktorluq dissertasiyaları, monoqrafiyalar, elmi məqalələr, dərslər vəsaitləri, eləcə də aspirantların, abituriyentlərin və tələbələrin tədris və elmi işlərini hazırlamaq məqsədi ilə aparılır.

Elmi tədqiqata şəxsi münasibət və motivasiya çox önəmli məsələlərdəndir. Həmçinin də psixoloji hazırlıq. Tələbə və doktorantların elmi mövzu axtarışında əsas meyar onların elmə olan marağıdır. Burada qarşıda duran kvalifikasiya işi önəmli rol oynayır. Əgər tələbə ali məktəbdə təhsilini başa vurduqdan sonra elmdə qalmaq istəyirsə, onda mövzu elə seçilməlidir ki, o sahədə sonra da potensial araşdırmaq imkanları mümkün olsun. Burada iki halı unutmamaq olmaz. Birincisi, ilk baxışdan hansı mövzunun daha maraqlı olmasını təyin etmək çətindir. Çox vaxt maraqlı mövzuların işlənməsi gözləniləndən də əməkətutumlu olur və çox vaxt aparır. İkincisi, onu vurğulamaq lazımdır ki, elmə maraqlı tədqiqat prosesində daha da güclənir. Çox vaxt tələbələr “böyük suallar” vəd edən mövzulara can atırlar. Burada onlar başa düşməlidirlər ki, bir buraxılış və ya dissertasiya işi ilə böyük sualların həllini tapmaq mümkün deyil. Dünyada tədqiq olunan elmin kiçik bir zərrəsidir. Motivasiya tələbənin və tədqiqatçının elmə olan marağı ilə bir başa bağlıdır [2,s.30]. Elmi işə olan marağın müxtəlif aspektləri ola bilər. “Motiv” anlayışı instinktiv impulslar, tələbat, bioloji istək, emosiyalar, maraqlar, arzular, həyat məqsədi və s. komponentlərdən ibarət ola bilər [2, s.30]. Ona psixoloji durum kimi baxıla bilməz, o insanın nəyəsə tələbatından doğur. Motivasiyanın həm də, psixoloji haldan fərqi ondan ibarətdir ki, psixoloji hal daha qısa müddətli baş verir. Motiv isə insanın bütün həyatı boyunca əhatə edə bilər. Alimlər psixologiyada motivasiyanı iki hissəyə bölürlər: daxili və xarici [2,s.31]. Elmi-tədqiqatla bağlı daxili motivasiyalar tələbələrdə idrak və inkişafa olan tələbatdan doğan ilkin hal kimi formalaşır. Xarici motivasiyalar isə ikinci dərəcəli rol oynayır.

Təhsil və elmi-tədqiqat proseslərinə təsir edən psixoloji amillər elmi işin hansı elm sahəsində icrasından asılı olmayaraq, iş prosesini müşayiət edən psixoloji proseslərə nəzər salmaq, bu amilləri analiz etmək ümumilikdə təhsil, həmçinin tədqiqat prosesinin asan təşkilinə yardım edir. Burada bir tərəfdən vaxtın düzgün bölünməsi, digər tərəfdən öyrənmənin psixoloji tərəfi və qorxunun üstələnməsinə yiyələnmək vərdişləri əsas rol oynayır. Bir çox hallarda tələbədə yaranan qorxu təkcə “elmə” qarşı olan münasibətlə bağlı deyil. Tələbənin və ya tədqiqatçının psixoloji durumu, onun işlənən elmi mövzu və bununla bağlı yerinə yetirilən tapşırıqlarla əlaqədar olan motivasiyası ilə sıx əlaqəlidir.

Tətbiqi tədqiqat mərhələsində nəticələr elmi hesabatlar, tövsiyələr, ixtiralar, laboratoriya qurğuları, modellər və s.yaradılması ilə nəticələnir. Bu modellərdən biri də müasir innovativ cəmiyyətin tələblərindən olan universitet nəzdində texnoparkların yaradılmasıdır. Texnoparklar yeni elmi səciyyə daşımaqla yanaşı, həm də əyaniliyin üstünlüyünü təmin edən maraqlı yenilikdir. Elmi və texniki inkişafı eksperimental dizayn və eksperimental texniki dizayn daxildir. Tətbiqi tədqiqatın əsas məqsədi yeni texnologiya və materiallar nümunələri yaratmaq üçün elmi tədqiqatların praktik tətbiqidir.

Sənədlər əsasında yeni avadanlıqların bir prototipi istehsal olunur, sınaqdan keçirilir və istehsal prosesinə gətirilir. Təcrübə və texniki iş yeni istehsal texnologiyasının modernləşdirilməsinə, təkmilləşdirilməsinə və inkişafına yönəldilir [1,s.5-25].

Ali təhsil müəssisələrinin elmi və yenilikçi fəaliyyətinin spesifikliyi ondan ibarətdir ki, onun əsas məqsədi müxtəlif sahələr və həmçinin xalq təsərrüfatı üçün ixtisaslı kadrların hazırlanmasını təmin etməkdir. Buna görə də təhsil müəssisələrinin işində ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması maraqları naminə elmi, tədris və yenilikçi şöbələrin işinin təbii inkişafı mütləq olmalıdır.

Elm və təhsil elm, texnika və mədəniyyətin inkişaf tələblərinə cavab verməli olan yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması üçün vahid bir prosesin vacib elementləridir [1,s.5-25]. Yaradıcı tədqiqat fəaliyyətinin nəticələri elmi və tədris ədəbiyyatında “yenilik” və ya “innovasiya” anlayışı kimi istifadə olunur. Yeni məhsul növlərinin inkişafı, yaradılması, paylanmasına yönəlmiş yaradıcı tədqiqat fəaliyyətinin nəticələri bir şəxs və cəmiyyətin ehtiyaclarını təmin edən və eyni zamanda sosial və digər dəyişikliklərə səbəb olan texnologiyalar, yeni təşkilatı qərarların tətbiqi və s.

Bu, həm də istifadəsi onlardan istifadə edən şəxslərin və ya təşkilatların adi fəaliyyət və bacarıq stereotiplərini dəyişdirməsini tələb edən yaradılan (və ya artıq mənimsənilmiş) yeni istehlakçı dəyərləri şəklində yaradıcılıq prosesinin nəticəsidir.

XX əsrin əvvəllərində J.Şumpeter texnoloji inqilab qanunlarını səciyyələndirdi və formalaşdırdı və beş növünü vurğulayaraq yeniliklərin təsnifatına yanaşmaları ətraflı şəkildə təhlil etdi:

- tanınmış məhsulların istehsalı üçün yeni, daha səmərəli bir metod;
- tanınmış məhsulların yeni marketing modellərinin kəşfi;
- yeni xammal mənbələrinin aşkarlanması və ya yarımfabrikatların istehsalı;
- istehsalın yenidən qurulması, bunun içərisindəki müəyyən inhisarın pozulmasına səbəb olur

[2,s.30]. J.Şumpeter “yenilik” ifadəsinin mükəmməl mənada işlədilməsini təmin etməyə çalışdı: təşəbbüskarın həyata keçirmə qərarını (ilk dəfə) texnologiyaya və ya müəssisə rəhbərliyi ilə əlaqəli başqa bir məsələyə aid yeni bir fikri ifadə etməsi vacib idi. (materialların satın alınması, məhsulların satışı və s.) Bir fikir, təklif, layihə, tədqiqat nəticəsi, ixtira və s., Yeni məhsul kimi çıxış etsələr də, tam da bir yenilik deyildir. Yalnız istehlakçılar tərəfindən qəbul edilmiş məhsullarda, xidmətlərdə, texnologiyalarda təcəssüm edərək yenilik sayılırlar. Yeniliyin üç hissəsi var:

- təmin edilməli olan ehtiyac, yəni yerinə yetiriləcək funksiya və ya funksiyalar toplusu;
- bir ehtiyac və ya yeni bir fikri təmin edilən bir obyekt anlayışı;
- Konsepsiyayı işə salmaq üçün məlumat, material və mövcud texnologiyaların əsasını təmsil edən komponentlər.

• məhsulun istehsal səviyyəsində fiziki xüsusiyyətlərini dəyişdirən, yeni fiziki vəziyyətdən və ya yeni kompleks sistemlərdən istifadə edən texnoloji üstünlüklə yeniliklər. Onlar dəqiq elmlərin sənaye praktikasında tətbiqi nəticəsində yaranır və elmi təşkilatlarda və tədqiqat və inkişaf işlərinin bölmələrində yaradılır.

• bir məhsulun və ya xidmətin ticari tətbiqi prosesinin tərkib hissəsi kimi satış və kommunikasiyaların idarə edilməsi variantları ilə əlaqəli olan ticarət və ya marketing dominantlığı olan yeniliklər.

Ticarət və ya marketing dominantlığı ilə yenilik innovasiya nümunəsi

Yeni ödəmə vasitələri.

Bir məhsulun yeni təqdimatı.

Yeni reklam növü.

Yeni tanınmış bir məhsuldan istifadə.

Yeni satış yolu.

Kredit kartı.

Avtobus dayanacaqlarında afişalar.

İnternet.

İnternet mağazası.

Bu yenilik formaları arasındakı sərhədlər dəqiq deyil və texnoloji yenilik çox vaxt ticari yeniliyə səbəb olur.

İnnovasiyaların iki əsas xüsusiyyəti var:

• müəyyən bir istehlak dəyərinin bəzi ümumi tələbatı ödəmək üçün istifadəsinin yeniliyi (bazar yeniliyi);

• yeniliyin əsasını qoyan elmi fikrin yeniliyi və ya texniki həll yolu.

Yenilik bir və ya bir neçə ixtiraya əsaslanırsa, bazarla yanaşı, elmi yeniliyə də sahibdir. İstehsalçı üçün elmi və texniki yenilik dərəcəsi vacibdir: birincilik, patent və istehsal sirlərinin köməyi ilə bir fikri inhisara çevirməyə imkan verir.

Bütün bu sadaladıqlarımız universitetlərin təhsil fəaliyyəti zamanı biliklərin verilməsi ilə yanaşı innovasiyaların da yaradılmasının zəruriliyini təsdiqləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ерошов А.И. Основы исследований и инновационной деятельности. Учебно-методическое пособие. Минск, 2012.
2. Долгова Н.В. Мотивация научно-исследовательской деятельности студентов//Вестник молодых ученых. № 01. Сборник научных работ. Горно-Алтайск: РИО ГАГУ, 2004.
- 3."Patent haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu (29 may 2012-ci il) // Azərbaycan, 12 iyul 2012, № 152, s.6.
4. Əliyev R. Elmi işin yerinə yetirilmə metodları.Vəsait.

Gunel Ibrahimova

THE MAIN DIRECTIONS OF EDUCATIONAL ACTIVITI OF UNIVERSITIES AND INNOVATIONS

Abstract: The article discusses the requirements of the training of high-level specialists,the database of neceddary teachinng materials. The need for innovation in education is also analyzed. Levels of scientific research, motivation of material theoretical and psychological preparation for scientific research are discussed. The issues of creating innovations such as tecnoparks in universities are touched upon.

Key words: education, tecnopark, innovation, scientific research, motivation

KÖNÜL CƏMİYEVƏ
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistrant, PNT, I kurs
Elmi rəhbər: T.Hüseynova

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA ALİ TƏHSİLİN İNKİŞAFI

Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin respublikada elm və təhsil sistemində yaratdığı möhkəm bünövrənin, yüksək diqqət və qayğının adekvat əks-sədası çağdaş tariximizdə bu sahəni inkişafının ən mühüm izlərinə çevrilmişdir. Ümummilli liderimiz Azərbaycanın davamlı inkişafının yeganə yolunu məhz xalqın yüksək təhsil almasında, maariflənməsində görmüş, respublikada fundamental və humanitar elmlərin tərəqqisi üçün bütün zəruri tədbirləri həyata keçirmişdir.

Açar sözlər: təhsil, kompüter, informasiya, məktəb, müasir

Müasir dövrdə təhsilin səviyyəsi həm də hər bir ölkədə kompüter və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişaf dinamikası ilə şərtlənir. Bu reallığı düzgün dəyərləndirən dövlət başçısı cənab İlham Əliyev hələ 2003-cü ilin dekabrında Cenevrədə keçirilən ümumdünya sammitində çıxış edərkən demişdir ki, Azərbaycanda neftdən sonra prioritet sahə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları olmalıdır.

Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi siyasətin mahiyyətində də məhz insan və şəxsiyyət amili dayanmışdır. 2004-cü il avqustun 21-də “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramının (2005-2007-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında” fərman imzalayan Prezident İlham Əliyev gənclərin müasir biliklərə və informasiya texnologiyalarına dərinlən mənimsəməsinə elmi-texniki zəmin yaratmışdır. Bu proqram ölkədə yeni informasiya texnologiyalarından istifadə olunmaqla təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edən, dünya təhsil sistemində inteqrasiya imkanı verən vahid təhsil informasiya sistemi yaratmaq və əhalini informasiya cəmiyyətinə hazırlamaq məqsədi daşıyır. Elm müəssisələrinin, məktəblərin kompüterləşdirilməsi, gənc vətəndaşlarımızın virtual dünyaya çıxışının təmin edilməsi, onların informasiya texnologiyaları ilə işləmək vərdislərinə yiyələnmələri üçün atılan məqsədyönlü addımlar Azərbaycanda həm də insan kapitalının inkişafı baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Tarixi həqiqətdir ki, Azərbaycanda təhsilin, o cümlədən ali təhsilin dünyanın inkişaf tendensiyalarına cavab verən hazırkı səviyyəyə çatması və inkişafında ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Bu gün dünya birliyinə sürətlə inteqrasiya olunan müstəqil Azərbaycan dövlətinin inkişafı Heydər Əliyevin fəaliyyəti ilə birbaşa bağlıdır və onun ölkəyə rəhbərlik etdiyi dövr sosial-iqtisadi sahələrin, xüsusilə də təhsilin inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir.

Bu gün ölkəmizdə fəaliyyət göstərən təhsil müəssisələrinin geniş şəbəkəsi, güclü elmi-pedaqoji kadr korpusu öz mənbəyini məhz elə keçən əsrin 70-ci illərindən, Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında təhsil sahəsində aparılan uzaqgörən və məqsədyönlü siyasətdən almış, həyata keçirilən genişmiqyaslı təhsil quruculuğu işi gələcək inkişafın güclü təməlini qoymuşdur. Həmin dövrdə Azərbaycanda bütün təhsil müəssisələri, o cümlədən ali məktəblər əvvəlki illərlə müqayisədə yeni inkişaf pilləsinə yüksəlmiş, bu istiqamətdə ardıcıl aparılan dövlət siyasəti Azərbaycan əhalisinin təhsil, ümummədəni və intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsində müstəsna rol oynamışdır.

Heydər Əliyevin tapşırığı ilə hazırlanmış və 1999-cu il iyunun 15-də təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı” təhsilin gələcək inkişaf konsepsiyası və strategiyasını müəyyənləşdirməklə mərhələlər üzrə ali təhsil sahəsində də islahatların aparılmasını nəzərdə tutmuşdur.

Dünya təcrübəsinə uyğun olaraq 1993-cü ildən ali təhsildə ikipilləli sistemə keçilmişdir. Ötən müddət ərzində ali təhsilli mütəxəssis hazırlığını təmin edən ixtisas siyahısı hazırlanıb təsdiq olunmuş, hər bir ixtisas üzrə mütəxəssis hazırlığına minimum tələbləri əks etdirən dövlət təhsil standartları, onlara müvafiq tədris plan və proqramları hazırlanmış, baza təhsil proqramları hazırlanmış, baza təhsil proqramları və tədris planlarının strukturunda əsaslı dəyişikliklər aparılaraq tədris olunan

fənlərin sayı 45-55-dən 34-40 endirilmiş, bakalavr təhsil müddətində dünya təcrübəsinə uyğun olaraq saatların sayı 4300-dən 3200-ə endirilmişdir.

İlk bakalavr buraxılışından sonra ən əhəmiyyətli hadisələrdən biri 1997-ci ildə ölkəmizdə ali təhsilin ikinci-magistratura pilləsinə keçid olmuşdur.

Təlimdə İKT-nin tətbiqinin artıq zərurətə çevrildiyi bir vaxtda müasir tələbə yalnız mühazirələri dinləməklə, seminarlarda iştirak etməklə savadlı mütəxəssis kimi yetişə bilmir. Geniş informasiya məkanına daxil olmasına şərait yaradılmaqla bərabər tələbədə elektron vasitələrdən istifadəyə marağın oyadılması çox vacibdir.

Ali məktəblərdə tədrisin məzmunu və təşkili ilə yanaşı, tələbələrin biliyinin obyektiv qiymətləndirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu saahədə olan problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində 1999-cu ildən tələbələrin biliyinin çoxballı sistemlə qiymətləndirilməsi üzrə yeni mexanizmin tətbiqinə eksperiment şəklində başlanıldı və hazırda bu sistem demək olar ki, bütün ali təhsil müəssisələrini əhatə etmişdir.

Bunlarla yanaşı, “Fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının konsepsiya və strategiyası” sənədi hazırlanıb hökumət tərəfindən təsdiq edilmişdir. Həmin konsepsiyanın müddəalarına əsasən yaxın gələcəkdə ilkin müəllim hazırlığı proqramlarından bilavasitə bu proseslə bağlı olmayan fənlərin çıxarılması, birbaşa praktik müəllim hazırlığına yönəlmiş fənlər üzrə dərs saatlarının artırılması, pedaqoji təcrübənin prioritet səviyyəyə qaldırılması, qoşaixtisaslı müəllimlərin hazırlanması, proqramlara təhsilin idarə edilməsi ilə bağlı fənlərin daxil olunması nəzərdə tutulur.

Gələcək müəllimlərin praktik hazırlıqlarına, pedaqoji ünsiyyət və idarəetmə bacarıqlarına yiyələnmələrinə yardım etmək məqsədilə pedaqoji profilli təhsil müəssisələrində pedaqogikanı, psixologiyanı, metodikanı, ən başlıcası isə fəal (interaktiv) təlim texnologiyası üzrə bacarıqların aşılmasını özündə birləşdirən və Azərbaycan təhsili üçün tamamilə yeni olan “Təhsilin əsasları” fənninin tədrisi nəzərdə tutulur. Bu tədbirin həyata keçirilməsi müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsində, nəzəriyyədən təcrübəyə keçidin təmin olunmasında mühüm rol oynayacaqdır.

Professor Misir Mərdanov “Azərbaycan təhsili: dünən, bu gün, sabah” kitabında respublikamızda təhsilin son qırx ilə yaxın dövrdəki inkişafında ümummilli liderimizin rolunun və xidmətlərinin şərhinə və dəyərləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Müəllifin haqlı qənaətlərinə görə, iyirminci əsrin yetmişinci illərindən başlanıb çağımıza qədər davam edən böyük bir tarixi dövrü milli təhsilin inkişafının Heydər Əliyev epoxası adlandırmağa layiqdir. Məhz Heydər Əliyev epoxası Azərbaycanda təhsilin bütün mərhələlərinin intibah dövrü kimi səciyyələnir. Kitabda ümummilli liderimizin siyasi kursunu uğurla davam etdirən möhtərəm Prezident İlham Əliyevin Azərbaycanda təhsilin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, yeni texnologiyalarla təchiz olunması, Avropaya inteqrasiya edilməsi, bir sözlə, böyük sürətlə müəssirləşdirilməsi sahəsindəki məqsədyönlü xidmətlərinin təhlil edilib elmi baxımdan ümumiləşdirilməsinə ciddi fikir verilməsi sınaqlardan çıxmış mövcud siyasi xəttin ölkəmizdə necə böyük irəliləyişlərə səbəb olduğunu əsaslandırmağa möhkəm və etibarlı zəmin yaratmışdır. Eyni zamanda, Heydər Əliyev Fondunun rəhbəri, millət vəkili Mehriban xanım Əliyevanın “Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb” proqramı çərçivəsində respublikamızın bütün rayonlarında tikdirib istifadəyə respublikamızda təhsilin son qırx ilə yaxın dövrdəki inkişafında ümummilli liderimizin rolunun və xidmətlərinin şərhinə və dəyərləndirilməsinə xüsusu diqqət yetirmişdir. Müəllifin haqlı qənaətlərinə görə, iyirminci əsrin yetmişinci illərindən başlanıb çağımıza qədər davam edən böyük bir tarixi dövrü milli təhsilin inkişafının H.Əliyev epoxası adlandırmağa layiqdir. Məhz H.Əliyev epoxası Azərbaycanda təhsilin bütün mərhələlərinin intibah dövrü kimi səciyyələnir. Kitabda ümummilli liderimizin siyasi kursunu uğurla davam etdirən möhtərəm Prezident İlham Əliyevin Azərbaycanda təhsilin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, yeni texnologiyalarla təchiz olunması, Avropaya inteqrasiya edilməsi, bir sözlə, böyük sürətlə müəssirləşdirilməsi sahəsindəki məqsədyönlü xidmətlərinin təhlil edilib elmi baxımdan ümumiləşdirilməsinə ciddi fikir verilməsi sınaqlardan çıxmış mövcud siyasi xəttin ölkəmizdə necə böyük irəliləyişlərə səbəb olduğunu əsaslandırmağa möhkəm və etibarlı zəmin yaratmışdır. Eyni zamanda, H.Əliyev fondunun rəhbəri, millət vəkili Mehriban xanım Əliyevanın “Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb” proqramı çərçivəsində respublikamızın bütün rayonlarında tikdirib istifadəyə verdiyi geniş miqyaslı

təzə məktəblər şəbəkəsinin xalqımızın milli taleyindəki yeri və rolu obyektiv sürətdə diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

Milli təhsilin inkişaf yolunu və respublikamızda həyata keçirilən maarifçi islahatları əhatəli və sistemli şəkildə əks etdirən “Azərbaycan təhsili:dünən, bu gün, sabah” kitabı keçilmiş yolun gedişatını bütün təfəsilatı ilə ümumiləşdirməklə yanaşı, təhsil sahəsində bundan sonrakı proseslərə də gur işıq salır, bələdçilik edir. Bu mənada haqqında bəhs olunan kitab məktəb, pedaqoji fikir və maarifçilik hərəkatı ilə əlaqədar problemləri öyrənənlər üçün olduğu kimi, müstəqillik dövrü təhsilimizin daha da inkişaf etdirilməsinə cavabdeh olanlardan ötrü də faydalıdır. “Azərbaycan təhsili:dünən, bu gün, sabah” kitabı milli təhsilimizin keçmişinə və keçdiyi yola işıq salmaqla bərabər, işıqlı sabahlarına, yeni üfüqlərinə də inam hissi oyadır.

Müasir dövrün tələblərinə cavab verən fəal maarifçilik kursunun həyata keçirilməsi, mütərəqqi yeniliklərin tətbiqi ilə təhsil sisteminin inkişafı, bu sahədə özünü göstərən obyektiv problemlərin aradan qaldırılması son 14 ildə Azərbaycanda həyata keçirilən dövlət siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin respublikada elm və təhsil sistemində yaratdığı möhkəm bünövrənin, yüksək diqqət və qayğının adekvat əks-sədası çağdaş tariximizdə bu sahənin inkişafının ən mühüm izvlərinə çevrilmişdir. Ümummilli liderimiz Azərbaycanın davamlı inkişafının yeganə yolunu məhz xalqın yüksək təhsil almasında, maariflənməsində görmüş, respublikada fundamental və humanitar elmlərin tərəqqisi üçün bütün zəruri tədbirləri həyata keçirmişdir.

Azərbaycan Prezident İlham Əliyevin son illərdəki fəaliyyəti onun ulu öndərimizin əsasını qoyduğu mütərəqqi elm və təhsil ənənələrini uğurla davam etdirdiyini və yeni dövrün tələblərinə uyğun zənginləşdirdiyini göstərir. Bu gün milli təhsilimizin inkişafı məsələsi öz məzmununu dəyişərək artıq həm də Azərbaycanın gələcək inkişaf modelinin əsasını formalaşdıran başlıca amil kimi gündəmə gətirilmiş, insan kapitalının formalaşmasına xidmət edən ümumtəhsil hərəkatını gücləndirmişdir.

Azərbaycan Prezident İlham Əliyevin bu sahəyə xüsusi diqqətlə yanaşması həm də respublikamızın sürətli iqtisadi inkişaf yolunda olması, geniş maliyyə imkanları qazanması ilə şərtlənir. Dövlət büdcəsinin vəsaitlərinin ildən-ilə artması təhsil sahəsində məhz maliyyə çatışmazlığı səbəbindən uzun illərdən bəri yığılıb qalmış bəzi problemlərin məhz hazırkı mərhələdə həlli məsələsini aktualaşdırır, dövlət investisiyalarının həcmcə artımını təmin edir, bu sahənin dünya standartları səviyyəsinə qalxmasına geniş imkanlar açır.

Elmin və təhsilin problemlərinin həlli üçün bir sıra fərman və sərəncamlar, mühüm dövlət proqramları imzalayan Prezident İlham Əliyevin respublikanın iqtisadi imkanlarının genişlənməsi müqabilində bu sahəyə diqqətin daha da artırılacağını təsdiqləmişdir. Bu gün özünü qabarıq şəkildə büruzə verən problemlərin həlli-məktəblərdə əsaslı təmir-tikinti işlərinin aparılması, müasir tipli yeni təhsil ocaqlarının inşası Azərbaycan Prezidentinin 11 fevral 2004-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında” fərmanında mühüm vəzifələrdən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Müasir dövrdə təhsilin səviyyəsi həm də hər bir ölkədə kompüter və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişaf dinamikası ilə şərtlənir. Bu realığı düzgün dəyərləndirən dövlət başçısı cənab İlham Əliyev hələ 2003-cü ilin dekabrında Cenevrədə keçirilən ümumdünya sammitində çıxış edərkən demişdir ki, Azərbaycanda neftdən sonra prioritet sahə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları olmalıdır. Prezident İlham Əliyevin son 4 ildə həyata keçirdiyi siyasətin mahiyyətində də məhz insan və şəxsiyyət amili dayanmışdır. 2004-cü il avqustun 21-də “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramının (2005-2007-ci ilər) təsdiq edilməsi haqqında” fərman imzalayan Prezident İlham Əliyev gənclərin müasir biliklərə və informasiya texnologiyalarına dərinlən mənimsəməsinə elmi-texniki zəmin yaratmışdır. Bu proqram ölkədə yeni informasiya texnologiyalarından istifadə olunmaqla təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edən, dünya təhsil sistemində inteqrasiya imkanı verən vahid təhsil informasiya sistemi yaratmaq və əhalini informasiya cəmiyyətinə hazırlamaq məqsədi daşıyır. Elm müəssisələrinin, məktəblərin kompüterləşdirilməsi, gənc vətəndaşlarımızın virtual dünyaya çıxışının təmin edilməsi, onların informasiya texnologiyaları ilə işləmək vərdişlərinə

viyələnmələri üçün atılan məqsədyönlü addımlar Azərbaycanda həm də insan kapitalının inkişafı baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Respublikamızda həyata keçirilən inkişaf strategiyası ölkədə yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasını, əhalinin maddi rifahının yaxşılaşdırılmasını, işsizliyin aradan qaldırılmasını, xüsusilə gənclərin faydalı məşğulluğunun artırılmasını, işsizliyin aradan qaldırılmasını, rayon və kənd yerlərində sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasını, o cümlədən təhsil sahəsində aktual problemlərin həlli kimi strateji istiqamətləri özündə əks etdirir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı fərman və sərəncamların hər birində faktiki olaraq, pedaqoji kadrların işlə təmin edilməsi, kadr tələbatının ödənilməsi, ən nəhayət, pedaqoji profilli gənc mütəxəssislərin konkret iş yerlərinə göndərilməsi probleminin həlli aktual məsələ kimi önə çəkilmişdir.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsili də Azərbaycan Prezidentinin diqqətindədir. “Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq imkanları məhdud) uşaqların təhsilinin təşkili ilə əlaqədar proqramın (2005-2009-cu illər) əhəmiyyəti bu mənada xüsusi vurğulanmalıdır. Proqrama uyğun olaraq beynəlxalq təşkilatlarla birgə həyata keçirilməsinə başlanılmış 3 inklüziv təhsil layihəsi, ümumilikdə, 30-dək təhsil müəssisəsini, 100-dən artıq məktəbəqədər və məktəb yaşlı xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağı əhatə etmişdir. Proqrama əsasən, bir neçə müəssisədə əlavə korpuslar, idman zalları tikilmiş, bir sıra müəssisələrdə əsaslı təmir işləri aparılmış, bu profildən olan məktəblər zəruri ehtiyacı olan avadanlıqlarla, müasir kompüterlərlə, nəqliyyat vasitələri ilə təmin olunmuşdur”.

Azərbaycan Respublikasında konseptual xarakterli sənədin-ümumi təhsilin Konsepsiyası – Milli Kurikulumun qəbulu da Prezident İlham Əliyevin məqsədyönlü inkişaf strategiyası sayəsində milli təhsilimizin əldə etdiyi nailiyyətlərdən biridir. Milli kurikulum çərçivə sənədi olub, ümumi təhsil üzrə təlim nəticələrini və məzmun standartlarını, ümumi təhsilin hər bir pilləsində nəzərdə tutulan fənləri, həftəlik dərslər və dərsləndirilmə məşğələ saatlarının miqdarını, pedaqoji prosesin təşkili, təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi və monitorinqi üzrə əsas prinsipləri, fənn kurikulumlarının strukturunu əhatə edir.

Ali məktəblər, o cümlədən ümumtəhsil məktəbləri üçün müasir tələblər səviyyəsində yeni dərslərlərin hazırlanması və şagirdlərə pulsuz paylanılması məsələləri də prezident İlham Əliyevin sosial yönümlü siyasətində mühüm yer tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan təhsil, elm və mədəniyyət. Bakı: Səda, 2007, 507 s.
2. Axundova E. Heydər Əliyev: Şəxsiyyət və zaman. Bakı: Ozan, 2007, 352 s.
3. Davamlı insan inkişafı: ali məktəblər üçün proqram və kursun qısa məzmunu/Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi; tərt. U.K. Ələkbərov; red. N.Nəcəfov. Bakı: Təhsil, 2006.
4. Prezident İlham Əliyev. II cild. İnkişafın Azərbaycan yolu. Bakı, 2007, 574 s.
5. Xəlilov S. Təhsil, təlim, tərbiyə. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2005, 650 s.

Konul Jamiyeva

HEYDAR ALIYEV AND THE DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION IN AZERBAIJAN

Abstract: Adequate echo of the solid foundation, high attention and care created by our national leader Heydar Aliyev in the science and education system of the republic has become the most important traces of the development of this field in our modern history. Our national leader saw the only way for the sustainable development of Azerbaijan in the higher education and enlightenment of the people, and took all necessary measures for the progress of fundamental and humanitarian sciences in the republic.

Keywords: education, computer, information, school, modern

SƏKİNƏ QULİYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Magistrant, PNT, II kurs
sekine8555@gamil.com
Elmi rəhbər: *p.ü.e.d., prof.G.Əliyeva*

ÖZÜNÜTƏHSİL PROSESİNDƏ BİLİK, BACARIQ VƏ VƏRDIŞLƏRİN ROLU

Ölkədə sosial-siyasi sistemin dəyişməsi, iqtisadi münasibətlərin yeniləşməsi gənclərin müstəqillik əldə etmələri, öz qabiliyyətlərini maksimum dərəcədə açmaq və həyat məqsədlərini reallaşdırmaq vacibliyini irəli sürür. Bu isə müasir dövrdə təlim-tərbiyə prosesində özünütəhsilin mahiyyəti kimi bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsinə təmin edir. Daim əldə edilən bilik, bacarıq və vərdişlər özünütəhsil fəaliyyəti ilə reallaşır və tamamlanır. Buna görə də orta məktəbdən başlayaraq gəncləri özünütəhsil fəaliyyətinə məqsədyönlü, ardıcıl və sistemli şəkildə hazırlamaq xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: *özünütəhsil, bilik, bacarıq, vərdiş, təlim prosesi*

Müasir dövrdə təlim-tərbiyə prosesində özünütəhsilin mahiyyəti kimi bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi, onun sosial-tarixi təbiətinin aydınlaşdırılması cəmiyyət həyatının inkişafını təmin edir. Tarixi inkişaf prosesində insan öz fəaliyyətini şüurlu şəkildə ifadə və idarə etmişdir. Bu zaman praktik fəaliyyət prosesində toplanmış təcrübənin gənc nəsə ötürülməsi ehtiyacı yaranmışdır. İlk əvvəl təbiət, cəmiyyət, təfəkkür haqqında formalaşmış biliklər inkişaf etmiş, fəaliyyət üsulları və sahələri yaranmışdır. Elm və onun predmetinin aydınlaşdırılması haqqında tədqiqatlar müəllifi P.V.Kopninin müəyyənləşdirdiyinə görə, insan ideyalarının məcmusu, predmetlərin mənimsənilməsinə əks etdirir [1, s.65].

Deməli, təlim prosesində özünütəhsilin mühüm şərtlərindən biri odur ki, insanlar dünyanın obyektiv inkişaf qanunlarını dərk etsinlər, həmin qanunlardan əməli şəkildə istifadə etməyin yollarını müəyyənləşdirdinlər. Daha mühüm bir şərt dərk olunmuş qanunların və onlardan istifadə yollarının gənc nəsə çatdırılması prosesidir. Təlim prosesində əldə edilmiş biliklər, yəni təlimi idrak öz xüsusiyyətlərinə görə elmi idrakdan fərqlənir. P.M.Erdinyev yazır ki, öyrənmə - idrakın xüsusi hadisəsi kimi müəllimin rəhbərliyi altında zənginləşdirilmiş bilikdir. Elmi idrak fakt və hadisələrin daxili təbiəti və xarici təzahürləri, onların qarşılıqlı əlaqəsinin səbəb nəticələri və qanunauyğunluqlarının meydana çıxarılması prosesidir. İdrak nəzəriyyəsi maddi aləmin insan şüurunda necə əks olunmasını öyrənir və göstərir ki, həmin proses belə cərəyan edir: canlı müşahidədən mücərrəd təfəkkürə, oradan da praktikaya. İ.F.Xarlamov uşaqların düşünmə prosesində bacarıqsız olmasının səbəbini onda görür ki, qavrama, yadda saxlama, alınmış bilikləri praktikada tətbiq etmə və daha sonra zənginləşdirmə, sistemləşdirmə və möhkəmləndirmə və s. kimi fikri fəaliyyət və əməliyyatlara etinasız yanaşırlar. Bu isə vərdiş və bacarıqların formalaşdırılmasında çətinlik yaradır – deyə, müəllif fikrini tamamlayır. Ona görə də pedaqoqların başlıca vəzifəsi gənc nəsədə fikirləşmək, nəticə çıxartmaq, qanunauyğunluqları müəyyənləşdirmək kimi keyfiyyətlərin yaranmasına kömək göstərməkdən ibarət olmalıdır [2, s.18].

Özünütəhsil prosesində elmi biliklər üçün anlayışlar daha çox əhəmiyyət daşıdığından bu cəhət də nəzərə alınmalıdır. Anlayışın formalaşdırılması çox mürəkkəb prosesdir. Elmi bilik forması kimi anlayış obyektiv, mövcud olan əşya və hadisələrin əks etdirilməsi və onun müəyyən əlamət və xüsusi terminlə möhkəmləndirilməsidir. Bu məqsədlə müəllim müxtəlif metod və priyomları tətbiq etməlidir; informasiyalı – reseptiv, izahlı – reproduktiv, problemlı – izahlı, qismən – axtarıcılıq və yaxud evristik, tədqiqatçılıq. Bütün bunlar gənclərin idrak fəallığının artırılmasına kömək edir. Qeyd edək ki, bu prosesin reallaşdırılması üçün bəzi didaktiklər şüurluluq prinsipindən, əksəriyyət isə onunla yanaşı, fəallıq prinsipindən istifadə edirlər.

Didaktik aspektdə belə bir məqsədə yönəlmiş fikir mövcuddur ki, elmi biliklərin formalaşmasında bilik, vərdiş və bacarıqlar sintez halında, qarşılıqlı əlaqə və təsir də götürülməlidir.

M.A.Danilov və B.P.Yesipov “bacarıqları” bilik fəaliyyəti kimi müəyyənləşdirir. Əlbəttə, belə müəyyən etmə kifayətləndirici deyil, onların arasında yaxınlıq olsa da, fərqli əlamətlərə də malikdirlər. Hələ ötən əsrin 40-cı illərində psixoloq K.N.Kornilov bacarıq və vərdişlərin münasibəti məsələsi haqqında çox kəskin çıxış edir, xüsusi mübahisə yaradırdı. K.N.Kornilov belə hesab edirdi ki, bacarıqlar tamamlanmış, yerinə yetirilməmiş vərdişlərdir. Vərdişlərin özü də artıq şüurun nəzarəti olmadan avtomatlaşmış, tamamlanmış, başa çatmış bacarıqlardır. Digər bir nöqtəyi-nəzər A.V.Barabanşikova məxsusdur. Müəllif bacarıqları praktik fəaliyyət prosesində öz biliklərindən yaradıcı şəkildə istifadə etmək və insanın əldə etdiyi məqsədə yönəlmiş keyfiyyət kimi qiymətləndirmişdir [3, s.29].

Eyni zamanda qeyd edilir ki, bacarıq və vərdişləri ayrı-ayrı qruplara ayırmaq, şübhəsiz, praktik fəaliyyətdən doğur və bu şərtlərdən çıxış etməyi lazım bilir. Müəllimin bilik, bacarıq və vərdişləri verməsi bu və ya digər dərəcədə tədris və təlim sahələri ilə əsaslandırılmalıdır. Çünki onlar bir-biri ilə sıx bağlıdır. Digər tərəfdən özünütəhsil prosesində bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması paralel getməlidir və deməli, təlim məqsədi və praktik fəaliyyət bu prosesin əsasında durmalıdır. Digər tərəfdən, özünütəhsil prosesində bacarıqlar şəxsiyyətin emosional, iradi, intellektual keyfiyyətlərinin mürəkkəb birləşməsi kimi fəaliyyətin uğurlu həllinə imkan verir [4, s.101].

Professor B.A.Əhmədov bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması üçün əhmiyyətli rolu çalışmalara verərək yazır: “Bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması üçün çalışmalar sistemindən istifadə olunmalıdır. Bu, aşağıdakı ardıcılıq üzrə təşkil olunur: 1) formalaşdırılan bacarıq və vərdişin əhəmiyyəti başa salınır; 2) zəruri biliklər yada salınır, formalaşdırılmış bacarıqlar fəallaşdırılır (işə qoyulur); 3) təlimat verilir; 4) çalışma müəllimin yaxından iştirakı, ciddi nəzarəti altında icra edilir; 5) müstəqil çalışmaları yerinə yetirilir”.

Təlim prosesində özünütəhsilin son nəticəsinin alınmasında, gənclərin müstəqil fəaliyyətinin inkişafında bilik, bacarıq və vərdişlərin nə kimi mövqeyə və rola malik olduğu bir də onunla izah olunur ki, onların bilik mənbələri üzərində işlərində bacarıqlar tez və yüksək nəticə verir. Şəxsiyyətin formalaşdırılması prosesi bilik, bacarıq, vərdişlərin qarşılıqlı əlaqəli təsirini, sıx vəhdətini tələb edir. Beləliklə, özünütəhsil fəaliyyəti az və ya çox dərəcədə alınmış biliklər və müxtəlif bilik mənbələri üzrə bacarıq, vərdiş və adətlər əldə etmək, öz təlim, əmək və istirahətini təşkil etməyi bacarmaq, həyatda öz yerini müəyyənləşdirmək və “öz üslubunu” tapmaq və qorumaq imkanını yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımov N.M. Təlimin keyfiyyətini yüksəltməyin bəzi yolları. Bakı: Maarif, 1966.
2. Mehdiyev M.M. Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı: Maarif, 1982.
3. Məhərrəmov M. Yaxşı oxumağın sirri. Bakı, 1963.
4. Seyidov Ə.Y. Kitab üzərində necə işləməli. Bakı: Uşaq gəncnəşr, 1946.

Sakina Guliyeva

THE ROLE OF KNOWLEDGE, SKILLS AND HABITS IN SELF-EDUCATION PROCESS

Abstract: The change of social and political system in the country, the renovation of economic relations, the importance of young people to gain independence, to elaborate their abilities and make their ability to maximize their abilities and achieves life goals. This enseminates knowledge, skills and habits, such as the essence of self-education in the process of educating in the process of modern times. The knowledge, skills and habits that are always obtained are come true and complete. Therefore, starting from secondary school, young people are of particular importance of purposeful, consistent and systematic ways to self-education.

Key words: self-education, knowledge, skill, habit, training process

PƏRİ NƏBİYEVƏ

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Magistrant, PNT, I kurs

qeribov223@gmail.com

Elmi rəhbər: p.ü.e.d., prof.İ.Əliyev

TƏHSİLDƏ İKT-DƏN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİ

Müasir pedaqoji praktikada, texnoloji təlim metodikası çərçivəsində, elektron təlim vasitələrinin tətbiqi müasir təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsində aparıcı tendensiyadır. Bu baxımdan, qabaqcıl təlim-texnoloji komplekslərdən, xüsusi olaraq İKT-nin imkanlarından təlim prosesində istifadə olunması, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm amildir. Bu nöqteyi-nəzərdən, İKT-nin təlim prosesində tətbiqi, yeni elektron tədris sistemlərinin yaradılması və effektivliyinin artırılması, nəticə etibarilə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

***Açar sözlər:** interaktiv, ənənəvi, müəllim, texnologiya, şagird*

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə tətbiq olunarkən onun əvəz olunmaz, yeni imkanları özünü faydalı şəkildə göstərməkdədir. Bunlar tədris zamanı müəllim və şagird arasındakı interaktivlik, zamandan səmərəli istifadə edilərək, vaxta qənaət, təhsil alanların daha optimal və obyektiv şəkildə qiymətləndirilməsinin nəticəsidir. Müasir dünyada informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tədrisə tətbiqi təhsilin ayrılmaz hissəsinə çevrilib. Artıq təhsil müəssisələrini informasiya-kommunikasiya texnologiyaları olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Tədrisdə kompüterdən istifadə hər şeylə maraqlanan, çox və daha dərin məlumat almağa çalışan şagird üçün informasiya mühitinin yaranmasına kömək edir. Kompüter müəllim və şagird arasında elektron vasitəçi rolunu oynayır, tədris prosesini daha maraqlı, rəngarəng, əyani edir, onu intensivləşdirir. Məlumdur ki, İKT-dən istifadə etməklə müasir və interaktiv təhsil modelinin həyata keçirilməsi məktəbin və müəllim heyətinin qarşısına yeni tələblər qoyur. Pedaqoji heyətin İKT savadlılığını artırmadan, təlim-tədris prosesinə innovativ yanaşmasını formalaşdırmadan İKT-nin təhsil sistemində səmərəli tətbiqinə nail olmaq qeyri-mümkündür. Bütün müasir dövrün tələblərindən irəli gələn dəyişikliklərin məktəblərdə uğurla və səmərəli tətbiq edilməsi avtomatik olaraq müəllimin də tədris prosesinə fərqli yanaşmasını zəruri edir. Bu səbəbdən də müəllimlərin İKT bacarıqlarına yiyələnməsi, tədris prosesində İKT bacarıqlarından pedaqoji alət kimi istifadə etməsi artıq zəruri prosesdir.

Müasir müəllim: şagirdə öyrənmə yollarını öyrətməli, onlarda sərbəst olaraq onun üçün lazım olan informasiyanı düzgün mənbələrdən və vaxt itkisinə yol vermədən axtarmaq, tapılmış informasiyanı sistemləşdirmək və özü üçün daha yararlı informasiyaları seçmək, seçilmiş informasiyaları analiz etmək və əldə edilmiş informasiyanı özünüküləşdirərək məsələyə şəxsi münasibətini bildirmək bacarığı formalaşdırmalıdır;

1. şagirdə özünə inam hissini aşılmalı və auditoriya qarşısında öz fikirlərini sərbəst təqdim etmə bacarığı formalaşdırmalıdır;
2. istənilən fənnin tədrisində yuxarıda sadalananların həyata keçməsi üçün şagirdləri daim yeni informasiya texnologiyalarından istifadəyə yönəltməlidir.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının köməyi ilə şagird informasiyanı sərbəst əldə etməyə çalışır, onun düşüncəsi və psixoloji bacarığı inkişaf edir. Ən əsası, şagird tədris prosesinin aktiv iştirakçısına çevrilir. Bununla yanaşı olaraq, kompüter texnologiyalarından istifadə müəllimi şagirdlər üçün yeganə həqiqət söyləyən informasiya mənbəyi olmaqdan azad edir, o, şagird üçün artıq əməkdaşa çevrilir. İKT-nin tədris zamanı tətbiqi müəllim üçün də bir çox imkanlar yaratmışdır. Belə ki, o, dərstdə vaxta qənaət edir, informasiyanı dəqiq çatdırır, müxtəlif texniki təlim vasitələrindən eyni zamanda istifadə edir, daha böyük həcmdə informasiyanı çatdırır, müxtəlif prosesləri, xüsusilə məktəb laboratoriyalarında həyata keçirilməsi mümkün olmayan prosesləri modelləşdirir. Bundan başqa, informasiyanı istənilən kimi - qrafik, cədvəl, şəkil təqdim edir, müəllimə həmkarları tərəfindən hazırlanmış metodiki üsullardan istifadə etməyə və onların tətbiqinə kömək edir, dərslə uyğun olaraq

hazır işdən istifadə edir. Məhz bu göstəricilərə görə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə tədris ənənəvi tədris üsulundan daha üstündür. Hazırda müəllimlər İKT-nin tədrisdə tətbiqinin müsbət nəticələr verdiyini vurğulayırlar. Belə ki, yeni texnologiyaların tədrisdə tətbiqi dərsi canlandırdığı üçün sinifdə hətta ən zəif oxuyan şagird belə prosesdən kənar qalmır. Dərsin informasiya texnologiyalarının tətbiqi sayəsində daha maraqlı aparılması istənilən şagirdin diqqətini tədrisə yönəldir. Məsələn, yeni elektron, interaktiv “MİMİO” qurğuları təlim-tədris prosesini yalnız şagirdlər deyil, həm də müəllimlər üçün bir növ əyləncəyə çevirir. Ona görə də yeniliklər həm təlim, həm də tərbiyə prosesinin kamilləşməsinə kömək edir.

Ümumiyyətlə, artıq kompüterlər tədrisə yalnız informatika kursunun tədris aləti olmaqdan çıxaraq bütövlükdə təlim-tədris kompleksinin güclü inkişaf vasitəsinə çevrilmişdir.

İnformasiya texnologiyalarının təhsildə sistemli tətbiqi zamanı əldə edilən nəticələr göstərir ki, informasiya texnologiyaları təhsildə mühiti tam dəyişdirir, dərs prosesinin yeni mərhələyə qalxmasına imkan yaradır. İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının geniş və hərtərəfli tətbiqi nəticəsində insan fəaliyyəti, bütövlükdə cəmiyyət dəyişikliklərə məruz qalır, tamamilə yeni reallıqlar, dəyərlər, sosial-psixoloji mühit formalaşır. Ölkə Prezidentinin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Ümumtəhsil məktəblərinin İKT ilə təminatı Proqramı” bu istiqamətdə atılmış ən əhəmiyyətli addım olmuşdur.

Müasir dərsin bütün mərhələləri şagirdin maraq dairəsinə, yaş səviyyəsinə uyğun qurulmalıdır. Müasir dərsi İKT-siz təsəvvür etmək çətindir. Müasir dərs dedikdə, ilk növbədə, göz önündə İKT bacarıqları olan müəllim və kompüter, proyektorla təchiz olunmuş, müasir tələblərə cavab verən sinif otağı canlanır. İnformasiya və kommunikasiya vasitələrinin köməyi ilə şagirdlərdə həm intellektual və yaradıcılıq bacarıqları, həm də müxtəlif informasiya növləri ilə işləmək bacarıqları inkişaf edir. Müasir şəraitdə müəllimdən şagirdlərin şəxsi keyfiyyətlərinə arxalanan üsullardan istifadə edilməsi tələb olunur. Müasir müəllim tədris zamanı müasir tələblərə cavab verən dərs hazırlamaq üçün İKT-ni effektiv tətbiq etməlidir. Həmçinin, dərsin gedişi zamanı internet resurslarından istifadəyə üstünlük verərək şagirdləri internetdən düzgün istifadə etməklə kreativ biliklərə yiyələnməyə sövq etməlidir. Elektron əyani metodik vəsaitlər fənn müəlliminin resursudur, ona dərsə hazırlıq zamanı metodik kömək göstərir. Elektron dərsin üstünlüklərindən biri də odur ki, dərsin bütün mərhələləri slaydlarda öz əksini tapır. Bu da dərsin operativliyini və marağını artırır. Dərs zamanı İKT-nin son yeniliklərindən biri olan “ağıllı” lövhədən istifadə edilməsi isə şagirdlərin dərs prosesinə diqqət və marağını artırır, onları axtarışa sövq edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, rəqəmsal tədris resursları yazılı vəziyyətdə təqdim oluna bilməz. Əks halda onun didaktik keyfiyyəti itirilmiş olar.

Ənənəvi metodikada müəllim müəyyən bilikləri verməyə və onları tələb etməyə vərmiş idi, lakin interaktiv tədrisin istifadəsində fərqli olaraq şagird özü əsas rol oynayır və biliklərin mənimsənilməsinə özü yol açır. Bu da onların tədris motivasiyasına təsir edir. Müəllim bu situasiyada aktiv köməkçi kimi çıxış edir və onun başlıca funksiyası tədris prosesinin təşkili və stimullaşdırılmasıdır.

Təhsilin informatlaşması, yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə ənənəvi təhsili yeni çalarlarla zənginləşdirir. Ənənəvi təlimdə əks-əlaqənin həyata keçirilməsi baxımından informasiya-qarşılıqlı əlaqə yaradılmasında 2 fəal tərəf var: öyrədən və öyrənən. İKT əsaslı təlim prosesində isə operativ əks-əlaqə baxımından öyrədən və öyrənənin yeni interaktiv tərəfdaşı meydana gəlir. Artıq müəllim şagird üçün informasiya mənbəyi deyil. Müəllimin əks-əlaqə yaratmaq, şagirdin biliyini qiymətləndirmək imkanı tədrisə məhdudlaşır, bu imkanların bir qismi İKT vasitələrinə transfer olunur. Bu zaman öyrədən daha çox məsləhətçi-tyutor funksiyası daşıyır. Müəllim şagirdlərinə informasiya ötürülməsinə vaxt sərf etmir. Tədris materialının şagirdlərə nəql edilməsi, fərdi qaydada mənimsənilmiş tədris materiallarının onlardan qəbul edilməsi (tapşırıqların yoxlanılması, dərsin sorğusu və s.) kimi mərhələlərə vaxt itirilmir. Qazanılan əlavə vaxt ərzində şagirdlər digər yaradıcı məsələlərin həllinə imkan qazanırlar. Beləliklə, tədris-informativ qarşılıqlı əlaqənin strukturu tədrisə dəyişir, informasiya - təhsil mühiti formalaşdıqca öyrədən, öyrənən və İKT vasitələri arasında yeni səviyyəli informasiya mübadiləsi imkanları yaranır.

Yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqində əsas məqsəd demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, fərdiləşdirmə, inteqrasiya və humanitarlaşdırma prinsiplərini həyata keçirə bilən, müasir tələblərə cavab verən məktəblilərin yetişdirilməsi, intellektual zənginliyə və potensial gücə malik olan nəslin

formalaşdırılmasıdır. Ölkəmizdə aparılan islahatların, təhsil quruculuğunun indiki mərhələsində əsas diqqət qarşıya qoyulan vəzifəyə uyğun olaraq təhsilin məzmununun yeniləşməsinə, yeni pedaqoji texnologiyalar əsasında həyata keçirilməsinə yönəlmişdir. Qabaqcıl pedaqoqlar dünya təcrübəsinə əsaslanaraq yeni pedaqoji texnologiyaların şəxsiyyətə yönəlmiş təlim, fəal idrak, inkişafetdirici təlim, qabaqlayıcı təlim, təlim-tərbiyə sisteminin çevikliyi, əməkdaşlıq, dialoji təlim prinsiplərini tədris prosesinə gətirmişlər. Pedaqoji texnologiyalardan istifadənin əsas istiqamətləri innovasiyalarla əlaqədar biliyin, müvafiq anlayışların düzgün mənimsənilməsi, müasir təlim prinsipləri, təlim metodlarından öz yerində maksimum səmərəli istifadə olunması ilə bağlıdır. Yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə edən müəllimin novatorluğu, onun yenilikçi kimi dünya təcrübəsindən istifadə edərək, yeni tədris metodları, dərslər tiplərini müəyyənləşdirməsi təhsildə inkişaf üçün geniş imkanlar yaradır. Yeni pedaqoji texnologiyalar fəal (interaktiv) təlimə əsaslanır. Fəal təlim müəyyən olunan komponentlərlə şərtlənir. Bura fəal təlimin məzmunu, metodları, öyrədici mühit, qiymətləndirmə daxildir. Fəal təlim müəllim və şagird işgüzarlığının, şagird təfəkkürünün inkişafında əsas rol oynayan təlim metodudur. Şagirdlərdə inkişafetdirici mühitə yol açır. Tədris prosesinin səmərəsini artırır, yeniliklərdən istifadə etməklə nəticənin əldə edilməsində köməkçi vasitə rolunu oynayır, şagirdləri maraq və fəaliyyətə yönəldir, məqsədə çatmaqda aparıcı mövqeyə malik olur. Dərs zamanı şagirdlərdə qazanılmış bilik və bacarıqların tətbiq edilməsi, öz fikrini əsaslandıraraq müdafiə etməsi, sərbəst düşünmə qabiliyyətinin formalaşdırılması təmin olunur. Şagirdlərin fəallığı, müstəqil olaraq bilikləri əldə edib mənimsəmələri, öz qabiliyyətlərinin gerçəkləşməsi və təşəbbüskarlığa cəhd etmələri fəal təlimin əsas üstünlüklərindən sayıla bilər.

Təhsil sistemində aparılan islahatlar müasir dərslərin məzmununun təkmilləşdirilməsi, yeni təlim texnologiyalarının tətbiqini tələb edir. İnteraktiv təlim metodlarından istifadə təhsilin keyfiyyətinə öz müsbət təsirini göstərir. Bu gün təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərə daha çox müstəqillik verilməli, öz fikirlərini sərbəst, çəkinmədən söyləməyə, arzu və istəklərinə müvafiq məşğuliyyətlər seçməyə şərait yaradır. Təhsildə yeni təlim metod və texnologiyalardan istifadə daha yüksək nəticələrin əldə edilməsinə gətirib çıxarır, şagirdlərdə müstəqillik, işgüzarlıq, təfəkkür fəallığı, məsuliyyət kimi keyfiyyətlər formalaşdırır. Yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə keçirilən müasir dərslər ənənəvi dərslərdən bir çox üstün cəhətləri ilə fərqlənir.

Ənənəvi və interaktiv dərslərin səciyyəvi xüsusiyyətləri

Ənənəvi dərslərin xüsusiyyətləri	İnteraktiv dərslərin xüsusiyyətləri
1. Diqqət bilik və bacarıqların mənimsənilməsinə yönəlir, şagirdlərin tərbiyə və inkişafı çox vaxt müəllimin rəhbərliyindən kənar həyata keçirilir	1. Diqqət ilk növbədə şagirdin şəxsiyyətinin formalaşmasına yönəlir.
2. Müəllimin əsas funksiyası şagirdlərə məlumat çatdırmaq və onun mənimsənilməsi üçün şərait yaratmaqdır	2. Müəllim ilk növbədə idrak fəaliyyətinin əlaqələndiricisi, şagirdlərin məsləhətçisi və köməkçisi kimi çıxış edir.
3. Müəllim-şagird münasibətlərində avtoritar üslubun üstünlüyü.	3. Müəllim və şagird arasında əməkdaşlıq, məktəblilərin dəlillərinə və fəaliyyətinə böyük diqqət.
4. Dərs tədris fənni çərçivəsi ilə ciddi məhdudlaşır	4. Müasir nəzəriyyə müxtəlif fənlərdən dərs deyən bir neçə müəllim tərəfindən keçirilən fənlərarası dərsləri istisna etmir.
5. İnkişafetdirici və tərbiyəedici amil kimi, əsasən, təhsilin məzmunu götürülür	5. Təhsilin məzmunu ilə yanaşı şagirdlərin tərbiyə və inkişafında təlim metodları və təşkilati formalar da mühüm rol oynayır

6.Dərs demək olar ki, həmişə adi qaydada keçilir.	6.Ənənəvi olaraq digər formaların əlamətləri dərs sayılan və ona qarşı qoyulan bəzi elementləri (məs: seminar-dərs, oyun-dərs, yarış- dərs, konfrans-dərs və s.) assimilyasiya edir
7. Müəllim bütün funksiyaları özündə saxlayır.	7. Müəllimin funksiyalarının bir hissəsinin şagirdlərə verilməsi səciyyəvidir: bilik və bacarıqların yoxlanılması və qiymətləndirilməsi (qarşılıqlı və özünüqiymətləndirmə), işin planlaşdırması, tədqiqat və özünü qiymətləndirmə elementləri

Ənənəvi dərsdə şagirdlər məlumatları yalnız yadda saxlayır, nəticələri isə özü çıxarmır, necə deyirlər, biliyi hazır şəkildə alır. Öyrədici fəaliyyət ilk növbədə müəllimin fəallığı əsasında həyata keçirilir. Məlumatlar o zaman bilik kimi çıxış edir ki, onlar real həyatda tətbiq edilməsi üçün dərk olunub. Şagirdin cavabına qoyulan tələblərin əsasını əslində biliklərin mənimsənilməsinin yoxlanılması yox, verilən məlumatların yadda saxlanması təşkil edir. Eyni zamanda ənənəvi təlim prosesində biliklərin praktiki tətbiqini təsəvvür etmək üçün şagirdə müvafiq imkanlar yaradılmır. Dərsin məzmunu adətən çox nəzəri öyrənilir və həyatın tələbatlarına uyğunlaşdırılmır. Bunun nəticəsi olaraq təlimin səmərəliliyi azalır, çünki onun keyfiyyəti şagirdin əqli qabiliyyətlərin və hafizənin inkişaf səviyyəsi, idrak motivasiyasının olub-olmaması kimi psixoloji amillərdən birbaşa asılı olur. Deməli, ənənəvi təlim üsulunun tətbiqi zamanı şagirdlərin dərk etmə fəallığı passiv, reproduktiv (təkraredici) xarakter daşıyır. Ənənəvi təlim sisteminin ən mürəkkəb problemlərindən biri istifadə olunan pedaqoji texnologiyaların qeyri-çevik olmasıdır. Müasir informasiya - kommunikasiya dövründə təhsilin əsas problemi belə bir faktla şərtlənir ki, elmin müxtəlif sahələrində toplanmış bilik kütləsi elə sürətlə artır ki, təlimin ənənəvi sxem və prinsipləri əsasında bunları həm çatdırmaq, həm də mənimsəmək əslində qeyri-mümkün iş çevrilir. Əgər əvvəllər bilikləri əldə etmək üçün şagirdi iki əsas bilik mənbəyi (müəllim və dərslik) qane edirdisə bu gün onlar çoxsaylı məlumat mənbələri ilə müqayisədə uduzur. Bu səbəbdən müasir təlimin başlıca vəzifələrindən biri öyrənməyi öyrətməkdir, yəni şagirdləri biliklərin müstəqil əldə edilməsinə yiyələndirməkdir. Yalnız təlim metodlarının keyfiyyətə dəyişdirilməsi, onların şəxsiyyətə, onun tələbatlarına yönəldilməsi, bilikləri mənimsəmə zamanı yaradıcı təfəkkürdən fəal istifadə edilməsi şəraitində təlim böyük səmərə verə bilər. Eyni zamanda şəxsiyyət-yönümlü tədris prosesi həmçinin tərbiyəvi proseslərin keyfiyyətinə də təsir edəcək: idrakı və sosial fəallığı, şəxsiyyətin dəyərləri və vərdisləri formalaşdıracaq. Bu tələbləri nəzərə almaqla məhz məhsuldar, yaradıcı təfəkkürü və yeni biliklərə müstəqil yiyələnmə üsullarını özündə birləşdirən fəal-interaktiv təlim texnologiyalarına üstünlük verilməsi tamamilə təbiidir.

Fəal (interaktiv) dərs ənənəvidən onunla fərqlənir ki, uşaqlar özləri biliyi əldə edir, onlar fəaldır, təlim prosesinə cəlb olunurlar, müəllim bələdçi rolunu oynayır, amma sinfə hakim olmur, sinfdəki iqlim uşaqların sərbəstləşməsinə səbəb olur, uşaqlar öz fikirlərini söyləməyə qorxmurlar. Baxmayaraq ki, o ənənəvi dərsdən fərqlənir, fəal (interaktiv) dərsin dəqiq strukturu var və qarşıya qoyulan məsələləri həll etməyə imkan verir, uşaqlar biliklərə yiyələnir, tədris proqramı zərər çəkmir. Fəal (interaktiv) təlimin əsas üstünlüyü - real idrak motivasiyasının (biliklərə yiyələnmək həvəsinin) yaranmasıdır. Bu da idrak fəaliyyətinin gedişində şagirdlərin təfəkküründə gerçək ziddiyyətlərin həlli imkanlarına əsaslanır. Real ziddiyyətlərdən yaranan emosiyalar əqli ehtiyatların səfərbərliyini təmin edir, idrak fəaliyyətini şövləndirir, diqqəti uzun müddət cəmləməyə imkan yaradır. Müasir dərsin əsas cəhətlərindən biri şagirdlərin fəallığıdır ki, buna da interaktiv (fəal) təlim metodlarından və İKT-dən istifadə etməklə nail olmaq mümkündür.

Elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi müasir və müxtəlif program təminatlarının istifadə olunduğu dövrdə müəllimlər də yeni texnologiyalardan istifadə etmək bacarıqlarına yiyələnməlidir. Əgər bu gün şagirdlər dünənki kimi öyrədilsə, deməli onların gələcəyi oğurlanır. XXI əsr yüksək kompüter texnologiyaları əsridir və müasir təlim metodları ənənəvi təlim üsullarından fərqlənir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, texnologiyalar müasir tədrisdə mühüm rol oynayır. Onlardan ən mühüm

olanı və hal-hazırda daha çox istifadə ediləni isə “ağıllı” lövhələrdir. Müasir tədris və təlim müəllim-dən əyanilik və bununla yanaşı dərəcə emosionallıq və rəngarənglik qatmağı tələb edir. Qeyd etdiyimiz meyarlara əsaslanan fəal təlimin təşkilində istifadə olunan *Promethean* interaktiv lövhələri müəllimin əvəzolunmaz köməkçilərindən biridir. *Activinspire* proqramında hazırlanmış resurs müəllimin dərəcə rəngarənglik qatır, əyaniliyi təmin edir. Fəal-interaktiv təlimin tələblərinə uyğun dərəcə təşkili prosesini asanlaşdırır. Dünya statistikasına nəzər salsaq, görürük ki, ən keyfiyyətli dərəcələrdə nəzəriyyəyə nisbətən təcrübəyə daha çox üstünlük verilir. Bu lövhələr biliklərin təcrübə əsasında qazanılmasına zəmin yaradır.

Promethean interaktiv lövhələrində hazırlanmış elektron dərəcə şagirdin diqqətini cəmləməyə imkan verir, qavrama qabiliyyətini artırır. Bu lövhələrin digər lövhələrdən üstün cəhəti iki interfeysin olmasıdır. İbtidai siniflər üçün nəzərdə tutulmuş *Activ* primary interfeysi şagirdin özünü sanki sehirli bir aləmdə hiss etməyə sövq edir. Bununla da dərəcə daha böyük maraq, rəngarənglik qataraq effektivliyi artırır.

Promethean interaktiv lövhələrindən istifadə edən müəllim təlim prosesində əlavə vasitələrə çox az müraciət edir. Artıq təlimdə plakatlardan, stikerlərdən, rəngli markerlərdən və əlavə silgidən istifadəyə ehtiyac qalmır. Bütün bu imkanlar hamısı *Activinspire* proqramının daxilində nəzərə alınmışdır. Bu lövhə vasitəsilə müəllim əyanilik üçün şagirdə keçəcəyi mövzunu əhatə edən şəkillər, səs faylları, videoçarxlar təqdim edə bilər. *Promethean* interaktiv lövhələri xüsusi imkanlara malikdir. Bu imkanlardan biri də riyazi alətlərin proqram daxilində istifadə olunmasıdır. Ehtiyac duyulduğu anda riyazi alətlər - transportir, pərgar, xətkəş asanlıqla lövhəyə gətirilə və dərəcə prosesində istifadə oluna bilər. Bu alətlərin obyektlərin, şəkillərin ölçüsünü böyütməklə hətta arxa sıralarda əyləşən şagirdlərin dərəcə aktivliyini, diqqətinin cəmlənməsini təmin etmək olar. *Promethean* lövhələrinin imkanları bununla bitmir, əlavə funksiyalardan istifadə etməklə müəllim fasilitator rolunu oynayaraq istiqamətləndirici olub şagirdin tədqiqatçı olmasına şərait yarada bilər. Məsələn, sehirli qələm, konteyner, gizlilik kimi funksiyalar şagirdin araşdırma nəticəsində doğru cavab tapmasına kömək edir. Bununla da şagird təkcə cavabın tapılması deyil, eləcə də problemin tədqiqi prosesində iştirak etdiyi üçün onu daha yaxşı anlayır və yadda saxlayır. Şagirdlər kimi müəllimlərin də bu lövhəyə münasibəti çox yaxşıdır. İKT bacarığı olan müəllimlər lövhənin üstünlüklərini öyrənir, fərqli elektron dərəcə nümunələri hazırlayır və dərəcələrində tətbiq etməklə onun tədris prosesinə nə qədər müsbət təsir göstərdiyinin şahidi olurlar. Bunun sayəsində hətta sadə İKT bacarığı olmayan müəllimlər məhz elektron lövhənin imkanlarından yararlanmaq üçün könüllü olaraq ilkin mərhələdə İKT kurslarından keçərək ikinci mərhələdə *Promethean* lövhələrinin istifadə qaydalarını öyrənir və dərəcələrində geniş istifadə edirlər. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi təhsilin keyfiyyətini artırmaq, qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırmaq məqsədilə təhsilalanlar və təhsilverənlər üçün elektron resursların hazırlanması istiqamətində müvafiq layihələr və tədbirlər həyata keçirib. Görülən tədbirlər çərçivəsində hazırlanmış elektron resursları bir mənbədə cəmləyərək təhsil portalı yaradıb. Portal vasitəsilə hər bir istifadəçi elektron dərəcəliklərə, videodərəcələr, elektron tapşırıqlar və digər elektron resurslara çıxış əldə edə bilər. Lakin bir çox müəllim və valideynlərin bundan xəbəri yoxdur. Buna görə də valideynlər arasında maarifləndirmə işləri görülməli, bu resursların təqdimatı çarxı onlara nümayiş etdirilməlidir. Hər bir valideyn övladının təhsil sahəsində irəli getməsini, nailiyyətlər qazanmasını istəyir. Əgər valideyn bu portalın onun övladına biliyini genişləndirmək və möhkəmləndirməkdə nə dərəcədə müsbət təsir edəcəyini bilsə, bu məsələyə səthi yanaşmaz, əksinə, övladına dəstək olar.

Təhsil nazirliyi tədris sistemində qabaqcıl müəllimlərin dərəcələrini videoçəkiliş edərək interaktiv texnologiyaları tətbiq etməklə şagirdlər üçün maraqlı videodərəcələr yaratmışdır. Əgər şagird dərəcə zamanı hər hansı mövzunu yaxşı dinləyə bilməyibsə, başa düşməyibsə və ya müəyyən səbəblərdən dərəcədə iştirak etməyib və bununla da keçirilən mövzu ilə bağlı heç bir anlayışı yoxdursa, bu zaman o, internet vasitəsilə videoportala daxil olub müvafiq fənni seçməklə həmin mövzunu tapıb izləyə bilər. Videodərəcələrin adı dərəcədən əsas üstünlüyü odur ki, şagird bu dərəcələri bir neçə dəfə təkrar izləmək imkanına malikdir. Bununla da şagird dərəcəsi tam mənimsəyəncə qədər təkrar izləyə bilər. Bu da şagirdin dərəcəsi anlama keyfiyyətini artırır. Şagird hər videodərəcəsi dinlədikdə ona bir neçə test təklif

olunur, bu testləri cavablandırmaqla sonda topladığı bala əsasən dərsi nə dərəcədə mənimsədiyini anlaya bilər. Videodərsləri məktəbdə tədris prosesində də istifadə etmək olar. Bu artıq müəllimin yaradıcı yanaşmasından asılıdır.

Yenilikləri asanlıqla qəbul edən gənc nəsil, bu gün bu yenilikləri məktəbdən və müəllimlərdən də gözləyir. Bu yenilik məhz şagirdləri yeni bir aləmə aparan Promethean lövhədir. Bu lövhədə maraqlı, rəngarəng, bir-birinə bənzəməyən dərslər hazırlamaqla onların marağını artırmaq, diqqətini cəlb etmək olar. Müasir dövrün müəllimi daim üzərində çalışmalı, yenilikləri öyrənməli, axtarışda olmalı, öyrədici təlimlərdə tez-tez iştirak etməlidir.

Bildiyimiz kimi, təhsil sahəsində müəllimlərin rolu əvəzənməzdir. Bu məqsədlə müəllimləri İKT bacarıqlarına yiyələndirmək, ondan mütəmadi olaraq istifadəni təmin etmək üçün təlimlər keçirilmişdir və keçirilməkdə davam edir.

Bütün bunlara baxmayaraq, təhsilin informatlaşdırılması çətin bir proses olduğundan hələ də bəzi problemlər qalmaqda davam edir. İKT tətbiqi üzrə elmi-metodiki bazanın təkmilləşdirilməsi, ümummilli səviyyədə vahid elektron təhsil məkanının təşəkkül tapması günün əsas tələbi olaraq qalmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Təhsil Problemləri İnstitutu. Təlim prosesində yeni pedaqoji və İKT texnologiyalardan istifadənin elmi əsasları və təlimin keyfiyyətinə onların təsiri. Hesabat. Bakı, 2012.
2. Fazilova İlahə. Yeni informasiya texnologiyalarının öyrənmə prosesinə tətbiqində müəllimin rolu. Bakı, 2015.
3. İsmayılova Təranə. İKT-nin təhsildə tətbiqi. Məqalə.
4. Əhmədov Hümeyir. Distant təhsilin müasir vəziyyəti və onun inkişaf yolları. Məqalə. Bakı, 2013.
5. İbrahimova Aynur. İKT-nin təhsildəki üstünlükləri. Müsahibə. Bakı, 2015.

Pari Nəbiyeva

EFFICIENCY OF ICT USE IN EDUCATION

Abstract: In modern pedagogical practice, the application of e-learning techniques, the application of e-learning tools is a leading trend in developing a modern education system. In this regard, the use of advanced training-technological complexes, especially the use of ICT opportunities in the training process, an important factor in improving the quality of education. From this point of view, the application of ICT in the training process, increasing the creation and effectiveness of new electronic curriculum systems, results to improve the quality of education.

Key words: interactive, traditional, teacher, technology, student

SEVDA ƏLİYEVƏ

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Magistrant, PNT, I kurs

seva-bsu88@mail.ru

Elmi rəhbər: p.ü.f.d., dos.L.Allahverdiyeva

TƏHSİL, TƏDQIQAT VƏ İNNOVASIYANIN VƏHDƏTİ

Təhsildə gedən global proseslərin səciyyəvi xüsusiyyəti onun fasiləsiz modernləşməsidir. Təhsildə modernləşmənin əsas məqsədi bu gün reallaşan kütləvi təhsil şəraitində yüksək keyfiyyətə nail olmaqdır. İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemləri global tendensiyalara uyğun inkişaf edir. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” təsdiq olunmuşdur. Hesab edirik ki, bu strategiyanın icrası innovativ ideyalar əsasında milli təhsilin inkişafına dəstək verəcək.

Açar sözlər: təhsil, tədqiqat, müasir, elm, vəhdət

Müasir dövrdə biliklərin və innovasiyaların yaradıldığı, toplandığı, emal edildiyi və ötürüldüyü başlıca təhsil-tədqiqat və innovasiyaların vəhdətidir.

İnnovasiya termini elmi-texniki inkişaf, keyfiyyəti artırmaq və mövcud sistemi daha da təkmilləşdirmək mənasını ifadə edir. Başqa bir ifadə ilə yeni ideyaların, təkliflərin, elmi-texniki inkişaf nəzəriyyələrinin praktiki tətbiq edilməsinin kompleks həyata keçirilməsi prosesidir. Təhsil və tədqiqat sonrası ortaya çıxan yeni ideyalar və yeniliklərin istehsalat tətbiq edilməsidir ki, nəticədə istehsal sisteminin həm özü, həm də keyfiyyət göstəriciləri dəyişir.

Təhsildə gedən global proseslərin səciyyəvi xüsusiyyəti onun fasiləsiz modernləşməsidir. Təhsildə modernləşmənin əsas məqsədi bu gün reallaşan kütləvi təhsil şəraitində yüksək keyfiyyətə nail olmaqdır. İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemləri global tendensiyalara uyğun inkişaf edir. Global tendensiyalar isə dünyanın yeni inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Bu məqsədlə bir çox ölkələrdə müvafiq təhsil strategiyaları və inkişaf proqramları hazırlanmış, hazırda icra edilməkdədir. Bu gün təhsildə strateji yanaşma digər fəaliyyət sahələrinə nisbətən vacibdir. Bu yaxınlarda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı sərəncamla “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” təsdiq olunmuşdur. Hesab edirik ki, bu strategiyanın icrası innovativ ideyalar əsasında milli təhsilin inkişafına dəstək verəcək.

Müasir zamanda innovasiyaların yaranmasına səbəb olan müəyyən tendensiyalar var:

- * tədris prosesinin humanistləşməsi;
- * uşaqların təhsilləri və gənc nəslin inkişafı keyfiyyətinə verilən yüksək tələblər;
- * mədəni-mənəvi dəyərlərə yönəlmə;
- * təhsil müəssisələri arasında rəqabətçilik münasibətləri.

“Azərbaycanın ali təhsil sistemində tədqiqat, ixtira və innovasiyaların gücləndirilməsi” layihəsi 2018-ci ilin oktyabr ayından 2020-ci ilin aprel ayına qədər olan dövrü əhatə edir. Layihənin əsas məqsədi ali təhsil sistemində tədqiqat, ixtira və innovasiyaların (Tİİ) strategiyası və idarəedilməsinin gücləndirilməsindən ibarətdir.

Təhsil innovasiyası universitet fəaliyyətinin keyfiyyəti və rəqabətə davamlılığının yüksəldilməsi məqsədi ilə yeni yaradılmış və ya təkmilləşdirilmiş pedaqoji təyinatlı son məhsuldan istifadədir. Universitetdə innovativ proses yeniliklərin yaradılması, tətbiqi, yayılması istiqamətində kompleks fəaliyyət olub, elmi tədqiqatların, idarəetmə qərarlarının, maddi-texniki infrastrukturun yaradılması və inkişafını nəzərdə tutur. Universitetin innovativ fəaliyyəti təhsil mühitinə yeni və səmərəli elementlərin daxil edilməsinə imkan verən məqsədyönlü dəyişiklikdir. Bu tip fəaliyyət təhsil mühitinə yeni və səmərəli elementlərin daxil edilməsinə imkan verən məqsədyönlü dəyişiklikdir. Bu tip fəaliyyət təhsildə məzmunun, formanın, metodların, texnologiyaların, vasitələrin, idarəetmə sistemlərinin inkişafı və səmərəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Universitetin rəqabət qabiliyyətli müasir təhsil müəssisəsi kimi formalaşması üçün onun fəaliyyəti təlim-tərbiyə və elmi-tədqiqatla yanaşı innovativ fəaliyyət istiqamətini də əhatə etməlidir. İnnovasiyalar universitetin bütün struktur bölmələrinin fəaliyyətində mühüm amil olmalıdır. Bunun üçün zəruri hallarda universitetin tərkibində innovasiya yönümlü əlavə infrastruktur bölmələrinin yaradılması məqsədəuyğundur. Bu infrastruktur bölmələrin əsas məqsədi innovativ məhsulların yaradılması və tətbiqindən ibarət olmalıdır.

Müasir universitetin inkişaf strategiyası innovasiyalara əsaslanmalıdır. Universitetin yeniliklərə, innovasiyalara açıq olması, innovativə, inkişaf yolunu tutması onun sürətlə inkişaf edən global tələblərə uyğunlaşması, rəqabətə davamlı olması üçün mühüm şərtidir. Belə universitetlər davamlı olaraq elm-təhsil prosesinin məzmununu, texnologiyasını təkmilləşdirərək inkişaf edirlər. Müasir universitetlərə xas olan geniş muxtariyyət, elm və təhsil proseslərinin vəhdəti, məhsuldar innovativ fəaliyyət, sənaye və bizneslə möhkəm əlaqələrin qurulması XX əsrin sonuna yaxın sürətli elmi-texniki inkişafı təmin etmişdir.

Universitetin innovativ inkişafı innovasiyaların və innovativ fəaliyyətin universitet fəaliyyətinin bütün sferalarına sistemli tətbiqi prosesidir. Universitetin inkişafının innovativ xarakteri onun fəaliyyət nəticələrinin innovasiyalar hesabına təmin edilməsidir. İnnovativ inkişaf informasiya cəmiyyətində universitetin rəqabətə davamlı olması, dinamik inkişafı üçün əsas şərtidir. Burada ənənə və yeniliyin mübarizəsi, vəhdəti, sinergetik inkişafı məsələləri özünü göstərir.

İnnovativ təhsilin mahiyyəti belə ifadə edilir: “Keçmişin arxasınca qaçmamalı, gələcəyi yaratmalı”. İnnovativ təhsil tədrisdə innovasiyaların yaradılması, inkişafı, yayılmasına istiqamətlənmiş proses kimi xarakterizə edilir. İnnovativ təhsil ənənəvi təhsilin informasiya cəmiyyəti tələbləri səviyyəsinə transformasiya edilməsi (“layihələnməsi”), onun İC texnologiyaları ilə reallaşması deməkdir.

Müasir informasiya cəmiyyətində tələbə lazımı məlumatı axtarmaq, seçmək, təhlil etmək, yeni informasiya yaratmaq, bu əsasda mövqe formalaşdırmaq, qərar qəbul etmək və qərarı həyata keçirmək kimi səriştələrə yiyələnməlidir. Müasir müəllimin əsas funksiyası şagirdlərə öyrənməyi öyrətməkdir. Bunun üçün müəllim özü daim inkişafda olmalıdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin “Ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində ixtisasların müvafiq təşkilatlara verilməsinə dair əlavə tədbirlər və innovasiyaların dəstəklənməsi haqqında” 2019-cu il 3 aprel tarixli Sərəncamı ilə yüksək ixtisaslı kadr hazırlığı və innovasiyaların yaradılması istiqamətində yeni vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir. Bu sərəncam təşkilatlar və təhsil müəssisələri arasında əlaqələri genişləndirməklə yanaşı, insan kapitalının inkişafına xidmət etmiş, kreativ düşüncəli yeni nəslin formalaşmasına, gənclər tərəfindən irəli sürüləcək yeni startap layihələrin dəstəklənməsinə öz müsbət təsirini göstərmişdir. Adı çəkilən sərəncam təhsilin inkişafında yeni mərhələnin əsasını qoymuş, təhsil müəssisələrində yaradıcı düşüncə və inkişafa xidmət edən layihələrin hazırlanmasına geniş imkanlar açmışdır. Bunun nəticəsidir ki, muxtar respublikada təhsilin inkişafı, innovativ tədris üsullarının tətbiqi istiqamətində bir sıra layihələr icra olunur. Təhsildə innovativ layihələrin tətbiq edilməsi müasir təhsilin təkamülündə özünü doğruldan, geniş və çox cəhətli təşəbbüs və yenilikləri əks etdirən, təlimin bütün forma və vasitələrinin inkişafına pozitiv təsir göstərən yeniləşmə tendensiyasıdır.

Müstəqil Azərbaycan dövlət qurucusu olan ulu öndər Heydər Əliyevin xalqımız qarşısında xidmətləri misilsizdir. Azərbaycan xalqının, dövlət müstəqilliyinin qoruyub saxlanmasını təmin edən məhz Ümummilli lider Heydər Əliyev olmuşdur. Bu gün Azərbaycan ulu öndərimizin ideyaları əsasında inkişaf edir. Əsası qoyulan bu siyasət Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam edir və inkişaf etdirilir.

Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində 2 mindən çox orta məktəb binası və əlavə tədris korpusu tikilib, bütün ali təhsil müəssisələrinin binaları əsaslı şəkildə təmir olunub. Heydər Əliyevin təhsildə önəm verdiyi mühüm məsələlərdən biri də azərbaycanlı gənclərin xaricdə təhsil alması idi. Bununla yanaşı müəllimlərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi də diqqət mərkəzində duran məsələlərdən biri olmuşdur. 1993-2003-cü illərində təhsil işçilərinin əmək haqqı 9 dəfə artırılmışdı. Təhsilimizin dostu və himayəçisi olan ulu öndər ümumtəhsil məktəblərinin şagirdlərinə dərslik vəsaitlərinin pulsuz

verilməsi, təhsil sahəsində özünü göstərən ən ciddi yeniliklərdən biri də yeni əlifbaya, yəni latın əlifbasına keçirilməsi təhsil sahəsində mühüm islahatlar idi.

Müasir Azərbaycan dövlətinin banisi, ölkəmizi dünyanın ən inkişaf etmiş, sivil dövlətləri səviyyəsinə çatdırmağı həyatının əsas amalı, qayəsi sayan, özünün böyük dühası, zəngin idarəçilik təcrübəsi, dönməz iradəsi ilə bu məqsədin əldə edilməsinə çalışan ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin ideyaları, təməlini qoyduğu nəhəng quruculuq işləri ondan sonra böyük öndərin layiqli davamçısı, yeni təfəkkürlü siyasətçi, möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən böyük qətiyyət və uğurla həyata keçirilməyə başlandı. Bu mənada möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin ölkəmizə rəhbərlik etdiyi 2003-2019-cu illər çağdaş təhsilimizin tarixində vüsətli inkişaf, bütün sahələrdə islahatların daha da dərinləşməsi, ölkənin, o cümlədən də təhsilin elmi əsaslara söykənən dövlət proqramları vasitəsilə idarə olunması dövrü kimi xarakterizə olunur.

Son illər təhsil tarixində ilk dəfə olaraq 16 inkişafyönlü dövlət proqramı təsdiq olunub və uğurla həyata keçirilməkdədir.

Respublikamızda 20 il ərzində heç bir məktəbəqədər təhsil müəssisəsi tikilmədiyi halda, 2008-2010-cu illərdə ilk dəfə olaraq ölkə üzrə 40 yeni uşaq bağçası tikilib istifadəyə verilib, 44 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi əsaslı təmir edilib, müasir avadanlıqlarla təchiz olunub. Müstəqillik tariximizdə ilk dəfə olaraq uşaq bağçaları üçün müasir tələblər səviyyəsində 151 adda təlim vəsaitləri hazırlanıb müəssisələrə çatdırılıb.

Son illər Azərbaycanda 2161 yeni məktəb binasının tikilməsi, əsaslı təmiri və müasir avadanlıqlarla, o cümlədən kimya və fizika laboratoriyaları ilə təmin edilməsi, bütün məktəblərdə kompüter siniflərinin yaradılması təhsil tariximizdə ən əlamətdar hadisələrdəndir.

Məktəblərin infrastrukturunun yeniləşdirilməsi sahəsində Heydər Əliyev Fondunun müstəsna xidmətlərini xüsusilə qeyd etməliyik. Fondun təşəbbüsü ilə 2005-2011-ci tədris ili ərəfəsində ölkədə 9380 yerlik 26 məktəb istifadəyə verilmişdir. 2011-2012-ci tədris ili ərəfəsində isə Bakı şəhərində 70-ə yaxın məktəb əsaslı təmir edilmiş, yeni korpuslar tikilmişdir.

Ən mühüm hadisələrdən biri 2009-cu ildə “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsidir ki, bu qanun, ölkəmizdə təhsil siyasəti və strategiyasının əsas istiqamətlərini əks etdirməklə yanaşı, ilk növbədə xalqımıza, Azərbaycanda təhsilin inkişafına xidmət edəcək, milli təhsil sisteminin dünya, Avropa təhsil sistemində inteqrasiyasını sürətləndirməsinə zəmin yaratmışdır.

Azərbaycanda təhsilə, təhsil işçilərinə diqqət və qayğının parlaq təzahürüdür ki, 2003-2010-cu illərdə elm və təhsilin inkişafındakı xidmətlərinə görə 1000-dən çox təhsil işçisi yüksək dövlət təltiflərinə, fəxri adlara və fərdi təqaüdlərə layiq görülüb.

Hal-hazırda Azərbaycanda 108 ilk peşə ixtisas təhsil müəssisəsi, 44 mülki ali təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərməkdədir. Gənc bir dövlət üçün bu rəqəmlər ölkədə təhsilə necə önəm verildiyini göstərir və rəqəmlərin sayı ildən-ilə artır. Bu Cənab İlham Əliyevin uğurlu bir siyasət yürütdüyünün sübutudur.

2007-2011-ci illərdə 800-ə yaxın istedadlı azərbaycanlı gənc dünyanın müxtəlif ölkələrinin nüfuzlu ali məktəblərində təhsil almağa göndərilib. Dünyanın aparıcı universitetlərində müxtəlif mənbələr hesabına 10000-dən çox azərbaycanlı gənc təhsil alır.

İlham Əliyev çıxışlarının birində qeyd etmişdir “Biz fəxr edirik ki, Azərbaycanda savadlılıq təxminən 100 faizdir. Elə etməliyik ki, bütün uşaqlar savadlı, bilikli olsunlar, özlərinə gözəl həyat qura bilsinlər, dövlətimiz üçün dəyərli vətəndaşlar olsunlar”.

Bu gün təhsil sahəsində davamlı olaraq islahatlar həyata keçirilməkdədir. Bütün bunlar bir daha əmin olmağa əsas verir ki, müasir Azərbaycan təhsili özünün zəngin mütərəqqi ənənələrinə, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq daha da inkişaf edəcəkdir. Çünki qazanılan bütün nailiyyətlər məhz ulu öndər Heydər Əliyev ideyalarından güc alır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov İlham. Təhsil innovasiyalarının idarə edilməsi. “Azərbaycan” j., Bakı, 2014.
2. Hacıyeva Ülvியə. Təhsilə göstərilən dövlət qayğısı innovativ lahiyələrin tətbiqinə geniş imkanlar açılmalıdır. “Şərq qapısı”. Naxçıvan, 2020.

3. Süleymanova Dilgüşə. Zamanın çağırışı: innovasiyaların potensialı və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində rolu. Bakı, 2014.
4. Aliyev İsa, Əsədov Aqil. Heydər Əliyev elm və təhsilin inkişafına böyük qayğı ilə yanaşırdı. Bakı, 2009.

Sevda Aliyeva

UNITY OF EDUCATION, RESEARCH AND INNOVATION

Abstract: A characteristic feature of global processes in education is its continuous modernization. The main goal of modernization in education is to achieve high quality in today's mass education. The education systems of developed countries are developing in line with global trends. The State Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan has been approved. We believe that the implementation of this strategy will support the development of national education based on innovative ideas

Key words: education, research, modern, science, unity

BÖLMƏ 4 Pedaqoji psixologiya: tədqiq və tətbiq

ŞƏBNƏM MƏMMƏDOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Magistrant, Sosial pedaqogika, II kurs
memmedovasebnem35@gmail.com
Elmi rəhbər: *p.ü.e.d., prof.G.Əliyeva*

ÜSTÜN ZƏKALI UŞAQLAR VƏ ONLARIN DAVRANIŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Üstün zəka ümumi zehni qabiliyyət, xüsusi akademik qabiliyyət, yaradıcı və ya məhsuldar düşünmə qabiliyyəti, liderlik qabiliyyəti, vizual qabiliyyət və psixomotor qabiliyyəti olaraq təyin edilir. İstedadlı uşaqların zehni inkişafı sosial-emosional inkişaflarından daha inkişaf etmiş bir səviyyədədir. Bu səbəbdən ailələr uşaqlarını tanımalı və yaşadıkları problemləri öyrənməli və problemlərin həllində istifadə ediləcək üsulları bilməkləri vacibdir. Bu məqsədlə, mövzu ilə əlaqədar araşdırmalara əsaslanaraq, üstün zəkali uşaqlar və onların xüsusiyyətləri öyrəniləcək.

***Açar sözlər:** üstün zəka, qabiliyyət, uşaq, istedad, yaş, inkişaf*

Hər bir fərd dünyaya müəyyən xüsusiyyətləri ilə gəlmişdir. Hər bir fitri xüsusiyyətin ətraf mühitin təsiri ilə ortaya çıxması, inkişafı və nəticə verməsi gözlənilir. Bu kontekstdə zəka və qabiliyyətlər doğuşdan sahib olduğumuz, lakin sonradan inkişaf edən xüsusiyyətlərimizdir. Zəka daha ümumi, bütün qabiliyyətlərin ortaq nöqtəsidir, hər cür stimula uyğunlaşmaq və problemləri həll etmək qabiliyyətidir. Bu səbəbdən zəka anlayışı, insanların ümumi zehni potensialını göstərmək üçün bir əsrdən çox elm üçün istifadə edilmişdir. Əsrlər boyu keçmiş nəzərə alaraq, zəkanın ölçülməsi ilə müəyyən bir səviyyədən yuxarı olan insanlar yüksək zəkaya və ya üstün bir qabiliyyətə sahib olaraq adlandırılmışlar. İstedad, üstün ümumi zəka potensialına sahib olmaqla məhdudlaşmadığı üçün, bu gün “üstün zəkali” ifadəsi əvəzinə “istedadlı” ifadəsinə üstünlük verilir [6]. Məlumdur ki, “istedadlı” anlayışından əlavə “xüsusi istedadlı” anlayışına üstünlük verənlər də var. ABŞ Təhsil Departamentinə görə istedadlı uşaqlar, eyni yaş, təcrübə və ya ətraf mühit yaşlıları ilə müqayisədə üstün performans göstərən və ya yüksək səviyyədə müvəffəq olan uşaqlar və gənclərdir. Bu uşaqlar və gənclər fəvqəladə intellektual, yaradıcılıq və liderlik qabiliyyətlərinə sahib olduqları üçün sənət sahələrində yüksək performans nümayiş etdirirlər. Bu xüsusiyyətlərə sahib olan insanlar məktəb tərəfindən təmin edilməyən təhsil xidmətlərinə və ya fəaliyyətlərə ehtiyac duyurlar.

İstedadlı uşaqlar və gənclər bütün mədəniyyət qruplarında və bütün sosial-iqtisadi səviyyələrdə ola bilər [9]. İstedadlı uşaqlar zehni, sosial-emosional inkişaf xüsusiyyətləri və ehtiyacları baxımından yaşlılarından fərqlənir [2, s.56].

Bu uşaqlar çox erkən yaşlarında və düzgün cümlə qurmaqla danışıq qabiliyyətləri ilə fərqlənir, zəngin söz ehtiyatına malikdirlər və çox tez öyrənirlər. Həmçinin bu uşaqlar hər şeylə maraqlanan olurlar, mürəkkəb suallar verirlər və asanlıqla sızılırlar. Ümumiyyətlə onların diqqət müddəti qısadır, lakin onları maraqlandıran mövzularda bu daha uzun ola bilər. Problemin həlli, planlaşdırma, məlumatı anlamaq, analiz, sintez və qiymətləndirmə kimi zehni proseslərdə üstün xüsusiyyətlər göstərilir. Münasibətlərində dürüstlük və ədalət anlayışlarına əhəmiyyət verirlər, həssas və emosional bir təbiətə sahibdirlər. Bu uşaqlarda yüksək məsuliyyət və şüur hissi mükəmməl formada inkişaf etmişdir. İstedadlı uşaqların zehni inkişafı, onların sosial-emosional inkişafından daha da inkişaf etmişdir [5, 26].

İstedad, insan həyatı üçün əsas olan yaxşı müəyyən edilmiş qabiliyyət sahələrində olan fəvqəladə bir potensial və ya bacarıqdır. “İstedad” insan xüsusiyyətlərinin üç əsas əlamətindən ibarətdir. Bunlar;

- İstedad; ümumi və xüsusi qabiliyyət
- Yaradıcılıq

• Motivasiya

İstedadlı insanlar bir və ya daha çox sahədə bacarıqlara sahib olan və böyük uğurlar göstərən fərdlərdir. Məsələn; Futbolu çox yaxşı oynayan, çox yaxşı əl bacarıqlarına sahib olan, çox yaxşı rəngləyən və ya çox yaxşı musiqi alətlərində çalan insanlar istedadlı insanlardır. Zəkaya istedad daxildir. Riyazi dildə desək, istedad zəkanın bir alt hissəsidir. Ağıl ağaca bənzədirsək, istedad meyvələrdir. Bütün bu təriflər araşdırıldıqda, istedad öz-özlüyündə imtiyazlı bir xüsusiyyət və ya yalnız bəzi insanlarda müşahidə olunan bir xüsusiyyət deyil, bacarıq səviyyəsindən asılı olmayaraq bütün insanlarda müşahidə olunan xüsusiyyətlərin ortaya çıxmasıdır. Dövrünün özünəməxsusluğundan qaynaqlanan və bir araya gələn bir xüsusiyyət olaraq görülür. Eyni zamanda, bu insanlar, yüksək akademik müvəffəqiyyət, kəşf etmək və ixtira etmək bacarığı, yaradıcı davranış qabiliyyəti, liderlik qabiliyyəti, fərdi və şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə uğur, vizual və performans əsaslanan sənət sahələrindəki istedadları da daxil olmaqla müxtəlif sahələrdə uğur qazandıqlarını söyləmək olar. Fərqli zəka sahəsindəki müvəffəqiyyətlərə və tarixi nümunələrə nəzər yetirdikdə Picasso rəngkarlıqda, Mozart musiqidə, Eynşteyn fizikada və Edison elektrik sahəsində bəşəriyyətə mühüm əsərlər vermişdirlər. Standart zəka testlərində istedadlı uşaqlar təxminən 130 və ya daha yüksək bal toplamış uşaqlardır [9].

Üstün zəkali uşaqların xüsusiyyətlərini qeyd etmədən əvvəl iki anlayışı izah etmək lazımdır. Birincisi üstün zəkali uşaq ikincisi isə parlaq uşaq anlayışıdır. Xalq arasında bu iki anlayış iç-içə olduğundan parlaq uşaq və üstün zəkali uşaq anlayışları eyni istifadə olunur. Üstün zəkali / istedadlı uşaqlar yaşdırları ilə müqayisədə tez öyrənmə qabiliyyətinə malik olurlar. Yaşadıqları dünya və ətraf mühit haqqında dayanmadan nələrisə öyrənməyə çalışırlar. Bəzi uşaqlar hər şey haqqında öyrənmək istəyərkən bəziləri isə bir mövzudan başqa bir mövzuya keçir. Belə uşaqlar çox sual vermək xüsusiyyətinə malik olurlar. Bundan əlavə öz ətraflarında fərqli hərəkətlər edə bilirlər. Bunun üçün üstün zəkali və istedadlı uşaqlarda ortaq olan xüsusiyyətləri və ailələrin bu xüsusiyyətlərlə necə bacarıqlarını bilmələri lazımdır. Vacib problemlərdən biri müəllimlər tərəfindən üstün zəkali uşaqlarla parlaq uşaqların qarışdırılması halıdır. Bu qarışıqlığın qarşısını almaq üçün üstün zəkali və parlaq uşaqların xüsusiyyətlərini bilmək vacibdir. Üstün zəkali uşaqlarla parlaq uşaqlar arasındakı fərqlər bunlardır:

PARLAQ UŞAQ

- Maraqlı
- Suallara cavab verir
- Cavabları bilir
- Diqqətini cəmləyir
- Mənasını başa düşür
- Çox çalışır
- Asan öyrənir
- Məktəbdən xoşu gəlir
- Əzbəçidir
- Özü öyrənməkdən həzz alır

ÜSTÜN ZƏKALI UŞAQ

- Çox maraqlı
- Problemin təfərrüatlarını müzakirə edir.
- Suallar verir
- Həm əqli, həm də fiziki olaraq iştirak edir.
- Fərziyyələr gətirir
- Çox oynayır amma test qabiliyyəti yaxşıdır
- Demək olar ki, bilir
- Öyrənməkdən xoşu gəlir
- Yaxşı təxmin edicidir
- Özü özünü tənqid edir

Bu xüsusiyyətlərdən xəbərdar olmaq və istedadlı uşaqların inkişaf xüsusiyyətlərindəki fərqliliklər səbəbiylə problem yaşamamaları üçün uyğun bir yanaşma qəbul etmək son dərəcə vacibdir [8, s.27]. Müvafiq yanaşma, uşaqların potensialından səmərəli istifadə etmələrinə və problemlərin meydana gəlməsindən əvvəl qarşısını almasına kömək edəcəkdir.

Üstün zəkali uşaqların dostluq münasibətləri normal yaşdırlarından fərqlidir. Zehni olaraq səviyyələrinə daha yaxın olan uşaqlarla dost olmağı üstün tuturlar [6]. Digər uşaqlardan daha çox məlumatla sahib olmaq, bildiklərini şifahi danışmaq və çox sual vermək kimi xüsusiyyətlərinə görə bu müəllimlər və dostlarla münasibətlərə mənfi təsir göstərə bilər [4]. Üstün istedadlı və müvəffəqiyyətləri, dost qruplarından və sosial mühitlərdən kənarlaşdırılmasına və qısqançılıqla tək qalmalarına səbəb olur. Bütün bu hallar istedadlı uşağın cəmiyyətdən təcrid olunmasına səbəb olur [2, s.56]. İstedadlı şəxslərin həmyaşdırlarından təcrid olunmasının digər bir səbəbi də üstünlük etikətidir. Ailə etikətlərindən üstünlüyü istifadə edən uşaqların istifadə olunmayan uşaqlara nisbətən daha çox

uyğunlaşma çətinliyi olduğu ifadə edilir [3, s.59]. Ailələrin çoxu istedadlılığın nə demək olduğunu və nə etməli olduqlarını bilmirlər [8, s.27]. Saranlı'nın işində, istedadlı uşaqların ailələri üçün tətbiq olunan ailə məsləhət proqramı, ailənin bilik və bacarıqlarını təmin etməsində, uşaqların psixoloji harmoniyasına dair məlumatlılığın inkişaf etdirilməsində və ailəyə dəstək verilməsində müxtəlif faydaları vardır [10]. Adlerin apardığı araşdırmada da, ailəni dəstəkləyən qrupa qatılan valideynlərin istedadlı uşaqlarının zehni, sosial və emosional xüsusiyyətlərini öyrəndikləri və uşaqlarının davranışlarını daha yaxşı başa düşdükləri məlum olmuşdur [1]. Koçal və digərlərinin işində istedadlı şagirdlərin sağlam ünsiyyət rəhbərliyinə ehtiyac duyduqları və müəllimlərin bu tələbələrlə ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkdikləri ifadə edilmişdir [4]. Stuart və Beste, istedadlı uşaqların duyğulu və həssas olduqları üçün başqaları ilə ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkdiklərini və bu səbəbdən əksər hallarda içlərinə qapalı olduqlarını söyləmişdilər [12]. İstedadlı şəxslərin ən yaxşı xüsusiyyətlərindən biri də mükəmməllikdir [11, s.45].

Aparılan araşdırmalara görə üstün zəkali uşaqların normal yaşlılarına görə mükəmməllilik xüsusiyyətinin daha yüksək olduğu bilinmişdir [7].

Elmi araşdırmalarla sübut edilmişdir; İstedadlı uşaqların yaşlılarına nisbətən daha böyük, güclü və sağlam olduqları müşahidə edilmişdir. Bu vəziyyətin uşağın uyğun qidalanma rejimi ilə yanaşı ananın hamiləlik dövründə izlədiyi ciddi qidalanma rejimi və sağlam doğuşla əlaqəli olduğu bildirilir. İstedadlı uşaqların ailələri ümumiyyətlə düzgün qidalanmaya əhəmiyyət verənlərdir. İstedadlı uşaqların böyüdüüyü ailələrdə, hər kəs, hər zəka səviyyəsindəki uşaqlar, tətbiq olunan pəhriz və qayğıya görə böyük olaraq doğulur [9].

Üstün zəkali uşaqların xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Mükəmməllik meyillikləri yüksəkdir.
- Məsuliyyət götürməyi və yerinə yetirməyi sevirlər.
- Bir qrupdan çox tək oynamağı və işləməyi üstün tuturlar.
- Çox maraqlıdırlar və daim suallar verir və soruşurlar.
- Qrup normalarına çox əməl etmirlər. Özlərinə uyğun olan şeylərdə israr edirlər.
- Avtoritetlə ziddiyyət təşkil edirlər, özlərinə yüklənməyi xoşlamırlar.
- Gündəlik fəaliyyətlərdə laqeyd, diqqətsiz və ləng ola bilərlər.
- Yüksək çətinliklə tapşırıqlardan həzz alırlar.
- İnanıqları mövzularda qətiyyətlidirlər və inad edirlər.

Üstün zəkali və ya xüsusi istedadı olan uşaqları axtararaq tapmaq və onları erkən yaşda aşkarlamaq lazımdır. Bu uşaqlar aşkarlanmasa, məhv olma ehtimalı böyükdür. Bu, ölkələrin və insanlığın inkişafı üçün böyük itkilər deməkdir. Bu mövzuda ailələrin üzərinə çox məsuliyyət düşür. Uşaqlarını yaxşı müşahidə etmələri və izləmələri, uşaqlarının inkişafında hiss etdikləri ən kiçik fərqləri də lazım olduqda mütəxəssislərlə (psixoloqlar, uşaq inkişaf etdiricilər, psixoloji məsləhətçilər, sosial işçilər) müəllimləri ilə bölüşmələri çox vacibdir [9].

Üstün zəkali və ya istedadlı uşaq müxtəlif mövzularda dərin biliklərə malikdir. Öyrənmədə sürət və dərinlik ən qabarıq xüsusiyyətlərdir. Təqdim olunan məlumatları asanlıqla mənimsəyir və xatırlayır. İstedadlı uşaqlar bir və ya daha çox sahədə həmyaşlılarına nisbətən daha yüksək bir performans göstərir və güclü yaradıcı tərəfə sahibdirlər. İstedadlı uşaqlar yaşlarına nisbətən geniş söz dağarcığına sahibdirlər. İstedadlı uşaqların təxminən yarısı öz istəkləri üzündən və çox kömək almadan və hətta məktəbə başlamazdan əvvəl oxumağı öyrənirlər. Bundan əlavə, bu uşaqlar çox sürətli və çox oxuyur və rəqəmlərin ardıcılığını erkən yaşda öyrənirlər. Üstün zəkali uşaqları digər uşaqlardan fərqləndirən xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Kəskin müşahidə gücü, sürətli qavrayış
2. Qeyri-adi araşdırmaq arzusu
3. Abstrakt düşüncənin gücü
4. Səbəb və nəticə əlaqələrinə maraq
5. Yaddaş gücü
6. Şifahi bacarıq
7. Sorğu münasibəti

8. İntellektual marağ, araşdırma
9. Daxili motivasiya
10. Sürətli düşünmək
11. Tənqidi düşünmə gücü, şübhə
12. Yaradıcılıq və ixtiraçılıq
13. Diqqəti cəmləşdirmək gücü
14. Ardıcıl və məqsədyönlü davranış
15. Başqalarına qarşı həssaslıq
16. Yüksək enerji
17. Fərdi olaraq işləmək istəyi

Uşağı istedadlı adlandırmaq, aşılması mümkün olmayan bir yükə və başqaları ilə münasibətlərində mənfi təsir göstərəcəkdir.

İstedadlı uşaqların xüsusiyyətlərinə görə bəzi problemlərlə qarşılaşmaları təbiidir. Bu problemlər qorxu, narahatlıq, içə qapılma, depressiya, aşağı müvəffəqiyyət, aşağı motivasiya və həddindən artıq düşüncə kimi məsələlər ola bilər [9]. Üstün zəkali uşaqların bütün bu xüsusiyyətləri araşdırıldıqda; zəruri mühitin və bu mühitdə müxtəlif təcrübələrin təmin edilməsinin, irsiyyətlə birlikdə gələn istedadın inkişafı üçün lazım olduğu görülür. Buna görə də istedadlı uşaqların erkən diaqnozu son dərəcə vacibdir.

Nəticə. Üstün zəkali uşaqlar sahib olduqları xüsusiyyətlərə görə tez-tez sosial-emosional problemlərlə qarşılaşa bilərlər. Belə uşaqların özləri kimi üstün zəkali uşaqlarla birlikdə inkişafını dəstəkləyən proqramlarla birlikdə təhsil almaları onların cəmiyyətdə yaşadıkları problemləri azaldacaqdır. Təhsil aldıkları müddət ərzində digər uşaqlarla, müəllimlərlə problem yaşamamaları üçün valideynlərinə mütləq sürətdə yardım edilməlidir.

İstedadlı uşaqlar kəşf edilərsə və düzgün istiqamətləndirilərsə sosial və emosional problemlərlə üzləşməyəcək və performanslarını çox səmərəli istifadə edərək cəmiyyətə və insanlığa fayda gətirəcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Adler DM. The effects of participating in support groups focusing on parenting gifted children [PhD Thesis]. Ohio: Kent State University, 2006.
2. Bilgen Sivri B., Yıldız S. Toplumun az bilinen yüzü:üstün zekâlı-üstün yetenekli çocuklar ve hemşirelik.Türkiye Klinikleri Hemşirelik Bilimleri Dergisi. 2016, 8 (3), 246-56.
3. Cornell D. Child adjustment and parent use of the term "gifted". Gifted Child Quarterly. 1989, 33 (2): 59-64.
4. Koçal ZD., Kanar E., Ermis S., Pınar Kanar K. Bilim ve sanat merkezine devam eden üstün yetenekli öğrencilerin temel ihtiyaçları: Amasya örneği. Ulusal Üstün Yetenekli Çocuklar Kongresi; 2009 mart 25-27, Eskişehir.
5. Koshy V, Robinson NM. Too long neglected: gifted young children. European Early Childhood Education Research Journal. 2006,14 (2): 113-26.
6. Levent F., Editör. Üstün yetenekli çocukların hakları.İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları, 2011.
7. Mısırlı Taşdemir Ö. Üstün yetenekli çocuklarda mükemmeliyetçilik, sınav kaygısı, benlik saygısı, kontrol odağı, öz yeterlilik ve problem çözme becerileri arasındaki ilişkinin incelenmesi [Yüksek lisans tezi].Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2003.
8. Morawska A, Sanders M. Patenting gifted and talented children: what are the key child behaviour and parenting issues? Australian and New Zealand Journal of Psychiatry. 2008, 42 (9), 819-27.
9. Prof. Dr. Yaşar Özbay. Üstün yetenekli çocuklar ve aileleri. Ankara, 2019.
10. Saranlı AG. Üstün yetenekli çocukların ailelerine yönelik geliştirilen aile rehberliği programlarının etkililiğinin incelenmesi [Doktora Tezi]. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2011.
11. Silverman LK. Perfectionism: The crucible of giftedness. Gifted Education International. 2007, 23 (3): 233-45.
12. Stuart T., Beste A. Farklı olduğumu biliyordum: üstün yeteneklileri anlayabilmek. Ankara: Kök Yayıncılık, 2008.

Shabnam Mammadova

EXTREMELY INTELLIGENT CHILDREN AND THEIR BEHAVIORAL CHARACTERISTICS

Abstract: Superior intelligence is defined as general mental ability, specific academic ability, creative or productive thinking ability, leadership ability, visual ability, and psycho-motor ability. The mental development of gifted children is at a more advanced level than their socio-emotional development. For this reason, it is important for families to recognize and learn about the problems their children are experiencing and the methods that will be used to solve them. To this end, based on research on the topic, gifted children and their characteristics will be studied.

Key words: superior intelligence, ability, child, talent, age, development

YENİYETMƏLİK YAŞ DÖVRÜ VƏ İDRAK FƏALLIĞININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə yeniyetməlik yaş dövrü, onun orqanizmində baş verən psixoloji dəyişikliklər və yeniyetməlik yaş dövrünün xüsusiyyətləri, bu yaş dövrünə alimlərin mövqeyinin qısa şərh, idrak prosesləri, idrak proseslərinin xüsusiyyətləri, yeniyetmələrdə idrak fəallığının inkişaf xüsusiyyətləri araşdırılır.

Açar sözlər: yeniyetmə, yeniyetməlik yaş dövrü, idrak, psixoloji xüsusiyyətlər

Yeniyetməlik dövrü 11-12 yaşdan 14-15 yaşadək müddəti, orta məktəbin beşinci-səkkizinci sinif şagirdlərini əhatə edir. Lakin yeniyetməlik dövrünün başlanmasına və qurtarmasına dəqiq sərəhd qoymaq mümkün deyildir. Çünki bir çox amillərin də təsiri altında həmin yaş dövrü bir il tez və ya gec başlaya, bir il tez və ya gec başa çata bilər. Bu dövr özünün praktik əhəmiyyəti, pədaqoji çətinlikləri və uşaq şəxsiyyətinin dinamikasında baş verən psixoloji təbəddülatları ilə nəzər-diqqəti də cəlb edir. Bu yaş dövrü məsuliyyətli, çətin, problemləli yaş dövrüdür. Bilirik ki, ilk öncə məktəbə başlayan uşaq yeni mühitə düşür, çətin dərslər materialları ilə qarşılaşır, qayda qanun çərçivəsində hərəkət etməyə məcbur olur. Və bunlarla yanaşı, o həm öz yaşdaşları ilə, həm də özündən böyüklərlə münasibəti formalaşır. Yeniyetmə zaman keçdikcə müstəqilliyə can atır və onun arzuladığı həyat tərzi yaşla uyğun olmur. Bu yaş dövründə onlarda yaddaş, qavrama, xüsusi qabiliyyətləri üzə çıxmağa başlayır. Onlar öz seçimlərini edir, yiyələnmək istədikləri peşəni müəyyənləşdirirlər. Dərslərdən kənar əyləncəyə fəaliyyətlər seçir, yeni dostluqlar, münasibətlər yaratmağa başlayırlar.

Əvvəlcə, onu qeyd etmək lazımdır ki, uşaqlıq dövrü ilə gənclik dövrü arasında “keçid”, “böhranlı yaş” dövrü sayılan yeniyetməlik çağında psixoloji və bioloji dəyişikliklər özünü qabarıq şəkildə biruzə verir. Bioloji dəyişikliklər deyində boyun uzanması, çəkinin artması, qız və oğlanlarda qoltuqaltı və genital bölgədə tüklənmə, dəridə yağlanma, sızanaqlar, tər ifrazının artması, əzələlərin inkişafı, qadın cinsi orqanlarının inkişafı; yumurtalıqın inkişafı, mensturasiya, səs qalınlaşması, bığ və saqqalın çıxması və s. nəzərdə tutulur.

Bununla yanaşı öyrənmək lazımdır ki, psixoloji dəyişikliklər özünü hansı davranışlarda biruzə verir? Yeniyetmələr bu dövrdə nələr hiss edirlər?

1. Ümumiyyətlə bu dövrdə yeniyetmələrin duyğularında qeyri-sabitlik müşahidə olunur. Bir az əvvəl özünü enerjili və gümrəh hiss edən yeniyetmə az sonra özünü tam əksinə, yorğun, əldən düşmüş hiss edə bilər.

2. Bu dövrdə yeniyetmələr duyğularını çox coşğulu bir şəkildə yaşayırlar və bu onların səs tonlarında, mimikalarında özünü göstərir.

3. Digər yaş dövrlərinə görə daha sıx xəyal quran yeniyetmə əksər hallarda reallıqdan uzaqlaşır. Bu xəyallar isə gələcək planlar (təhsil, tutacağı mövqe) ilə yanaşı, əks cinslə bağlı olur.

4. Yeniyetmələr bu dövrdə çox vaxt tək qalmaq istəyirlər. Valideynlər isə bunu fərqli şəkildə anlayıb, övladlarının ciddi bir problemi olduğunu düşünüb narahat olurlar. Əslində yeniyetmələr özlərini daha yaxından tanımağa, kim olduqlarını, gələcək həyatlarının necə olacağını, istək-arzularını, tutacağı mövqeləri düşünürlər. Bu onlarda “mən”in daha da inkişaf etdiyi dövrdür. Valideynlər diqqət etsələr, yeniyetməlik dövrü yaşayan övladlarının daha çox “mən”, “mənə” və s. kimi mənsubiyyət hisslərinin təzahürü olan sözləri istifadə etdiklərini müşahidə edə bilərlər.

5. Yeniyetmə özündə müşahidə etdiyi bioloji dəyişikliklərdən (yuxarıda qeyd edilən) narahat olmağa, kompleks yaşamağa və ətraflarındakı insanlardan bunları gizlətməyə çalışır.

6. Bu dövrdə ən mühümü isə yeniyetmənin ətraf mühitidir. Təsir altına düşmə ehtimalı çox olan bu dövrdə valideynlər övladlarını yalnız mühitə qorumaq istəyirlər amma əksər hallarda

bunu yalnız davranışlar sərgiləyərək göstərirlər, övladlarına nəzarət etmək istəsələr də, bu neqativ nəticələndir. Valideynlər dost, yaxın yoldaş rolunu mənimsəməkdənsə, əksinə sərt davranış övladlarını o yalnız mühitə doğru itələyirlər.

7. Demək olar ki, bütün yeniyetmələr bu dövrdə diqqət mərkəzində olmağa və təriflənməyə ehtiyac duyurlar. Onların bu ehtiyacını ailə-valideynlər ödəmədikləri halda, onlar da fərqli qruplara qoşulurlar.

Bu dövrdə yaşanan psixoloji narahatlıqlar: Depressiya daha çox müşahidə olunanlar arasındadır. Bu isə onlardakı özünəgüvən problemi, əks cinslə bağlı yaşadığı problemlər, ailə və məktəbdaxili yaşanan problemlərdən qaynaqlana bilər. Amma bu depressiyalar çox vaxt qısamüddətli olur və yeniyetmə özünü kədərli hiss etsə də, bu onun günlük həyatına davam etməsində ciddi narahatlıqlar yaratmır. Uzunmüddətli depressiyalarda isə yeniyetmə intihar etməyi belə düşünür. Bu zaman yeniyetmə özünü tamamilə dəyərsiz, “bir heç” kimi hiss edər. Bunun səbəbləri isə çox şey ola bilər: yaxınlarını incitmək hissi, ölümə maraqlı hissi, özünü tək hiss etməsi, uşaqlıqdan gələn sevgisizlik, ölüm-ayrılıq və s. Bu səbəblər arasında isə ən çox uşaqlıqdan gələn travmalar üstünlük təşkil edir. Bütün bunlardan əlavə onların “əsəb partlayışı” yaşadıkları da müşahidə olunur. Bu zaman valideynlər səbirli davranmalı, onların sakitləşmələrini gözləməlidirlər. Daha sonra isə valideyn dostcasına təzyiqlə göstərmədən, mühakimə etmədən övladı ilə söhbət etməlidir.

Bu dövrdə ailə(valideynlər) hər şeydən əvvəl yeniyetmə övladını anlamağa və ona onun dəyərli olduğunu hiss etdirməlidir. Ona görə də valideynlər bu hissləri ona yaşatmaq üçün söz və davranışlarına diqqət etməli, bu mövzuda həssas olmalıdırlar. Əgər yeniyetmə bu duyğuları ailədə hiss etməsə, bunu digər qruplarda axtarmağa başlayacaq.

Ailə daxili mövzularda yeniyetmələr kənarlaşdırılmamalı, əksinə onların da düşüncələrinə diqqət etməlidirlər. İstənilən mövzularda yeniyetməni aktiv dinləməli (ona özünü dəyərli hiss etdirmək) və ortaq məxrəcə gəlinməlidir.

Əksər hallarda valideynlər yeniyetmələrlə dostcasına söhbət etmək dedikdə, onları qarşılıqla alıb saatlarla nəsihət verirlər. Amma nəsihətlər çox vaxt işə yaramır, sadəcə yeniyetmə valideynini dinləyər. Bu isə hər hansı bir problemin həlli deyil.

Yeniyetmənin dostları tənqid olunmamalı, valideynlər əvvəlcə övladının dostlarını tanımağa çalışmalı və bunu ona hiss etdirməməlidir. Əgər tanıdıqdan sonra onun dostlarının ona uyğun olmadığını düşünürsə, onda bunu yeniyetmə ilə danışmalıdır. Amma heç bir halda tanımadan tənqid etmək valideyni haqsız bir vəziyyətə gətirə bilər.

Bütün bunlarla yanaşı, sevgi əksik edilməməlidir. Valideynlər övladlarını sevir, lakin bunu ona deməyin əksər hallarda lazımlı olmadığını düşünürlər. Bütün yaş dövrlərində övladlar valideynlərindən sevgi görmək istəyirlər amma yeniyetməlik dövründə xüsusi olaraq sevgiyə ehtiyac duyurlar. Əgər yeniyetməlik dövrü daha ağır və konfliktli keçirsə, onda psixoloqlara müraciət etmək lazımdır.

Yeniyetməlik dövrü mexanizminin açılmasında görkəmli psixoloq A.N.Leontyevin - uşağın psixi inkişafının hərəkətverici qüvvəsi onun ictimai münasibətlər sistemində tutduğu real yerin dəyişməsidir, müddəası çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. A.N.Leontyevin yazdığı kimi, psixi inkişafın müəyyən mərhələsində “onu əhatə edən insani münasibətlər aləmində uşağın əvvəllər tutduğu yer, onun tərəfindən öz imkanlarına müvafiq gəlməyən kimi dərk olunur və uşaq onu dəyişdirməyə səy göstərir. Uşağın həyat tərzilə, artıq onun bu həyat tərzini qabaqlamış imkanları arasında açıq ziddiyyət meydana çıxmağa başlayır. Buna müvafiq olaraq, onun fəaliyyəti də yeni dən qurulur. Bununla da onun psixi həyatının inkişafının yeni mərhələsinə keçid başa çatır.

Yeniyetmənin təlim fəaliyyətində də əvvəlki yaş dövrlərindən fərqlənən xüsusiyyətlərə rast gəlirik. Yeniyetmə elmlərin əsaslarına sistemli şəkildə yiyələnməyə başlayır, bu isə onun təlim fəaliyyətində elmi ümumiləşdirmə və mücərrəd məsələləri mənimsəməklə yanaşı, həm də nəzəri tənqidi, ixtiyari diqqətin, hafizənin yüksək səviyyədə inkişafını tələb edir. Yeniyetmənin təlim fəaliyyətinin yeni xüsusiyyətlərini səciyyələndirən ən ümdə cəhət təlimdə şagirdin müstəqilliyinin inkişafı ilə əlaqədardır. Yeniyetmə yalnız dərstdə rast gəldiyi yenilikləri mənimsəməklə kifayətlənməyib, həm də biliklərin yeni sahələrini müstəqil surətdə mənimsəməyə çalışır. Yeniyetmələri ən

çox astronomiya, texnika, radio-texnika və kibernetikaya dair məsələlər maraqlandırır və onlar sərbəst olaraq bu sahədə biliklərini genişləndirir, hətta bu fənlər üzrə olan dərnəklərdə, xüsusi məşğələlərdə həvəslə iştirak edirlər. Elmin bu yenilikləri ilə əlaqədar olan jurnallara, qəzetlərə abunə yazılıb onların oxucusu olur, elmi-kütləvi radio və televiziya verilişlərinə qulaq asır, gənc texniklər stansiyasının işində, kompüter, internet salonlarında yaxından iştirak edirlər. Bəzən valideynlər arasında belə bir fikrə rast gəlinir ki, yeniyetmənin bədii ədəbiyyatla məşğul olması güya sadəcə olaraq istirahət, yaxud əyləncə xarakteri daşıyır. Əlbəttə, bu tamamilə yanlış fikirdir. İndiyədək müxtəsər şəkildə yazılanlardan da məlum olur ki, kitab uşağın həyatında necə bir rola malikdir. Uşaq heç bir yaş dövründə yeniyetməlik dövründə olduğu kimi kitaba meyl göstərmir, ömrünün sonrakı illərində də heç bu vaxtdakı qədər mütaliə ilə məşğul olmur.

İdrak insandan xaricdə mövcud olan obyektiv aləmin onun üzvlərinə, beyninə təsirindən yaranan inikas prosesidir. Bu zaman subyektlə obyektin qarşılıqlı münasibəti ön plana keçir. Məhz elə bir qarşılıqlı münasibət olmasa idrak prosesinin baş verməsi mümkün deyildir. İdrakın bünövrəsini məhz belə qarşılıqlı təsir təşkil edir. İdrak prosesləri inkişaf edərək yeni keyfiyyətlər kəsb edir.

Yeniyetmənin idrak fəaliyyətinin inkişafında ən səciyyəvi cəhət isə onda maddi aləmi dərk etmənin daha yüksək forması olan mücərrəd təfəkkürün sürətlə inkişaf etməsidir. Yeniyetmə yaşında konkret obrazlı təfəkkür öz yerini tədricən mücərrəd nəzəri təfəkkürə verir və bu yaşda şagirdlərdə mücərrədləşdirmə, müqayisə etmə, əqli nəticə çıxarma sürətlə inkişaf edir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, konkret obrazlı təfəkkür tamamilə yox olur. Yeniyetməlik dövründə əyani-obrazlı təfəkkür yenə fəaliyyətdə olur, lakin bu vaxt təfəkkürün nəzəri mücərrəd tipi daha çox üstünlük təşkil edir. Yeniyetmə yaşında şagirdin təfəkküründə müstəqillik, sübutluluq özünü daha çox büruzə verir. Onlar cisim və hadisələr arasındakı əlaqələrlə maraqlanırlar, müxtəlif mühakimə və fərziyyələr irəli sürür və bunu sübut etməyə çalışırlar. Uşaqlar orta məktəb yaş dövründə çoxlu yeni anlayış və məhfumlar mənimsəyirlər. Məhfumları mənimsəyərkən, adətən, uşaqlar onlara tərif də verirlər. Yeniyetmənin verdiyi təriflər şüurlu xarakter daşıyır, məhfumun mühüm əlamətlərinin, mahiyyətini əks etdirir. Onlar məhfumlara yiyələnərək ümumiləşdirmə prosesini fərqləndirir, onları müəyyən sistem halında mənimsəyirlər.

Bu dövrdə həmçinin qavrayışın seçiciliyi və mənalılığında əsaslı dəyişiklik baş verir. Məktəblilər daha çox əhəmiyyətli, təlimin məqsədləri ilə səsələnən obyektləri və materialları seçir və qavrayırlar. Nitqin və təfəkkürün inkişafı qavrayışın mənalılığını artırır. Onların qavrayışları daha çox məqsədə yönəlmiş xarakter daşıyır. Məkan, zaman, hərəkət qavrayışı geniş və əhatəli olur. Diqqət tam mənasında ixtiyari xarakterə malik olur. Böyük məktəblilər maraqlılıq dərəcəsiindən asılı olmayaraq diqqətlərini onlar üçün zəruri olan obyektin üzərinə yönəldə və onun ətrafında mərkəzləşə bilirlər. Böyük məktəblilərdə diqqətin davamlılığı, mərkəzləşməsi əsaslı şəkildə yüksəlir. Bu ən çox böyük məktəblilərin hər gün məktəbdə, sinifdə, ictimai işlər zamanı yerinə yetirdikləri işlərin əhəmiyyətini dərk etmələri ilə bağlı olur. Böyük məktəblilər bəzən bütün dərs müddətində diqqətlərini onun üzərində saxlaya bilirlər. Bununla yanaşı olaraq böyük məktəblilərdə diqqətin həcmi əsaslı şəkildə genişlənir. Bu, böyük məktəblilərin öyrəndiklərini əvvəllər öyrənmiş olduqları ilə əlaqələndirə bilmək bacarığı ilə şərtlənir. Böyük məktəblilər diqqətlərini paylamaqda və keçirməkdə çətinlik çəkmirlər. İlk gənclik yaşında hafizənin inkişafı nəzərə çarpacaq dərəcədə yüksəlir. Mənalı, məntiqi yaddasaxlama üstünlük təşkil edir. Bu dövrdə məktəblilər yadda saxlamağın səmərəli yollarından istifadəyə geniş yer verirlər. İlk gənclik dövründə təfəkkürün inkişafında da əsaslı yüksəliş baş verir. Bu dövrdə məktəblilərin təfəkkürü özünün müstəqilliyi, tənqidliyi, ardıcılığı, nəzəri və mücərrəd xarakter daşması ilə fərqlənir. Təfəkkürün proseslərindən və formalarından yerində və düzgün istifadə etmək imkanları artır. Bütün bunlarla yanaşı bu dövrdə məktəblilərin ümumiləşdirmələrində bəzən tələsgənlik ucundan qüsurlar özünü göstərə bilər. Təlim prosesində böyük məktəblilərdə bərpəedic təxəyyüllə yanaşı yaradıcı təxəyyülün inkişafı üçün də geniş imkan yaranır. Bu hal ən çox şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətdə özünü aydın göstərir. Bütün qeyd edilənlərlə yanaşı ilk gənclik dövründə məktəblilərdə maraq və tələbatlar, xüsusilə mənəvi tələbatlar inkişaf edir. Onlar elmin, texnikanın, cəmiyyət və onun həyat tərzinin müxtəlif sahələri

ilə maraqlanmaqla yanaşı, onlarda ünsiyyətə, incəsənətə, əxlaqi davranış normalarını həyata keçirməyə mənəvi tələbatlar formalaşır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. (dərslük) Bakı: Çinar-çap, 2009, 620 s.
2. Qədirov Ələddin. Yaş psixologiyası. Bakı: Maarif, 2008, 386 s.
3. Həsənli O. Q., Axundova Y. Məktəb psixoloqunun stolüstü kitabı. Metodik vəsait. Naxçıvan: Məktəb, 2006, 55 s.

Ayshan Hajiyeva

FEATURES OF ADOLESCENCE AND COGNITIVE ACTIVITY

Abstract: The article examines the period of adolescence, psychological changes in his body and the characteristics of adolescence, a brief description of the position of scientists to this age, drak processes, features of cognitive processes, features of the development of cognitive activity in adolescents.

Key words: adolescence, adolescence cognitive, psychological characteristics

YENİYETMƏLƏRİN EMOSİONAL SFERASINDA ATA VƏ ANA OBRAZI

Məqalədə yeniyetməlik yaş dövründə valideyn uşaq münasibətlərindən bəhs olunmuş və tədqiqatda aşağıdakı nəticəyə gəlinmişdir. Yeniyetməlik yaş dövründə uşaqlar məntiqlə deyil, daha çox emosiyalarla hərəkət edir və qərarlarını da bu şəkildə alırlar. Yeniyetmənin düzgün tərbiyəsində ata və ana obrazı əsas vacib amillərdəndir. Yeniyetmə əsas nümunə kimi valideyni görür və ona bənzəməyə çalışır.

***Açar sözlər:** yeniyetmə, emosiya, ata və ana obrazı, yaş dövrü, tərbiyə*

Yeniyetməlik orqanizmin inkişafı, emosional sferanın təsiri və s. ünsürlərdən asılıdır. Yeniyetməlik yaş dövründə uşaq daha çox özünü müstəqil şəxs kimi görməyə başlayır. Yeniyetmələrə ətrafdan təsir etmək, onların emosiyasını dəyişmək daha asan olur. Yeniyetmə bu yaşa qədər hər etdiyi işdə köməyə ehtiyac duyurdusa da, bu yaşdan etibarən daha çox müstəqil qərarlar verməyə tələsir. Məhz bu yaşda yeniyetmələr öz ailələrindən asılı olmadıqlarını, müstəqil olduqlarını sübut etməyə çalışır, daha çox dostlarına fikir verir və özlərini müstəqil, hamı üçün lazımlı bir varlıq kimi düşünür-lər. Bu müstəqillik hissi valideynlər üçün də, müəllimlər üçün də problemlər yaratmağa başlayır. Məktəblər bu inkişaf mərhələsində valideynlərə uşaqların düzgün inkişaf etməsi üçün müəyyən köməkliklər göstərə bilirlər.

-Valideynlərin yeniyetmələrlə danışmaq üçün köməyə ehtiyacları var.

-Valideynlər hər şeydən əvvəl uşaqların emosional, etik, tərbiyələrində nümunədir

-Valideynlər yeniyetmənin zərərli vərdislərə yiyələnmeməsi üçün məlumatlandırılmalıdır.

Yeniyetməlik yaş dövrünü bir çox müəlliflər keçid yaş dövrü adlandırırlar. Bunun səbəbi keçid yaş dövründə olan uşağın xarakteri çətinləşir, ona sanki hər hadisə mənfi təsir göstərir, ətrafdakı bütün insanlar onlara qarşıdırlar. Ata-ana obrazı yeniyetmə üçün həm çox vacib bir amil, həm də ən çox təsir göstərəndir. Çünki yeniyetmənin düzgün tərbiyə olunmasında ata-ana obrazının düzgün formalaşması vacib amillərdəndir. Yeniyetmələrdə bu yaş dövründə valideyndən uzaqlaşma, asilik çox görülür. Ancaq buna rəğmən yeniyetmələrə ən çox təsiri də elə məhz valideynləri göstərir. Gələcəkdə mənlilik şüuru düzgün inkişaf etmiş, bir fərd kimi formalaşmış insanların yetişməsi elə məhz valideynlərin üzərinə düşür. Zəhiri görkəm bu yaş dövründə qızlar üçün əsas məsələdir.

Qızda sadəliyi, təvazökarlığı kimi keyfiyyətləri tərbiyə edərkən ona həssaslıqla yanaşılmalı, sadə gözəlliyin heç də yaraşıqsız, kifir olmaq demək olmadığını ona düzgün izah edilməlidir. Çünki yeniyetmə qızlarda geyimə, bəzəyə xüsusi maraq olur. Bunun ifrat dərəcədə olmaması qarşısında olan ana obrazının da kim olduğu, geyiminə necə diqqət etdiyi və s. xüsusi önəmə çevrilir. Unutmaq olmaz ki, yeniyetmənin əqli inkişafı emosional həyatı ilə çox əlaqəlidir.

Oğlanlarda da bu yaş dövründə əsas nümunə ata obrazıdır. Təsadüfi deyil ki, atasız böyüyən oğlanlarda kişilik şüuru, atalıq hissi atalı böyüyənlərə nisbətən zəif olur. Onlar gələcəkdə öz övladlarını da düzgün tərbiyə edə bilmirlər.

Yeniyetmə gənclərdə emosiya, duyğular həmişə son həddə yaşanır. Oğlana təsir etmək üçün onun maraqlarını bilmək kifayət edirsə də qızlarda bu belə deyil. Qızlara hisslərlə təsir etmək lazımdır. Qız uşağı oğlana nisbətən valideynə daha çox bağlı olmalı və valideynlə daha çox əlaqədə olmalıdır. Əgər qız valideynini sevmirsə ata və ananın məntiqi nə qədər güclü olursa-olsun qıza sözün həqiqi mənasında təsir göstərə bilmir. Qızlar oğlanlara nisbətən daha çox emosiyalarla qərarlar aldığı üçün onlarda valideynlərlə münasibətin düzgün qurulması daha vacibdir. Bu yaş dövrü üçün əsas bilinən asilik qızlarda da oğlanlarda da fərqlidir. Oğlanlarda daha çox kobudluq, mənlilik, bilərəm eqosu özünü daha çox biruzə versə də, bəzən içinə qapanma şəklində olur. Qızlarda isə bu hiss daha uzunmüddətli olur ki, bu da daha emosional olmaları ilə izah olunur.

Bu yaşda qadağaların olmağı öz-özlüyündə yeniyetmələr üçün güclü emosional stresə səbəb ola bilər. Yeniyetmənin davranışı ondan əvvəllər tələb olunan davranışın tam əksi olur. Yeniyetməni məhz əvvəllər qadağan edilən şeylər, həmçinin spirtli içki və narkotik maddələrin qəbulu cəlb edir.

Yaşlılarla qruplaşma reaksiyası və s. görülməlidir. Bu yaşda yeniyetmənin kiminlə dost olduğu da çox vacib amildir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, evdə valideyn tərəfindən daim danlanan, təzyiqli göstərilən yeniyetmələr daha çox asi olurlar və məktəbdə də özləri kimi uşaqlara meyl edirlər. Çünki məktəbdə fəal yeniyetmə evdə ailəsi tərəfindən də məktəbdəki müəllimi tərəfindən də çox sevilir və bu sevgi onu bir sıra pis xüsusiyyətlərdən qoruyur. Məktəbdə də cəmiyyətdə də seçdiyi dostları daha çox özü kimilər olur. Bunun üçün də ilk növbədə psixoloq valideynlə tərcümeyi-hal zəminində söhbət aparmalı, ailə haqda maksimum informasiya əldə etməlidir. Bu informasiyanın toplanmasında təkcə valideynlə yox, həmçinin yeniyetmə ilə də müəyyən suallar ətrafında iş aparılmalıdır. Yeniyetməyə valideynləri, ailə münasibətləri haqda informasiya toplamaq məqsədi ilə verilən təxmini suallar bunlar ola bilər.

- Sən evdə kiminlə yaşayırsan? Uşaq daha çox evdə daha nüfuzlu daha çox əlaqədə olduğu valideynin adın birinci çəkir. Heç adı çəkilməyən və ya ən sonda adı çəkilən ailənin üzvü evdə ən son sözü keçən, ən az nüfuzlu və ya yeniyetmə ilə münaqişədə olduğu üçün unudulur.

- Evdə tək olanda birinci kimin evə gəlməsini istəyirsən? Adətən ananın adı birinci çəkilir bu da yeniyetmənin anaya bağlılığını göstərir. Bu bəzən əksi də ola bilər. Əgər ananın adı birinci çəkilmirsə demək olar ki ana ilə yeniyetmə arasında emosional bağ çox zəif və ya heç yoxdur.

- Əgər başına bir pis hadisə gəlsə bu haqda ilk kimə məlumat verərsən? Bunun cavabı ana deyilsə yeniyetmə ilə ana arasında fikir ayrılığı var və ya heç ümumiyyətlə aralarında emosional bağlılıq pozulub.

- Sənin valideynlərinlə arada problem yaşanırsa onları cəzalandırırsan? Yeniyetmə bu suala cavab verərkən həm də evdə cəzalanma mexanizminin necə işlədiyinin cavabını verir. Yəni bir səhv etdikdə valideynləri onu cəzalandırırmı cəzalandırırsa da hansı səviyyədə?

- Sən böyüyəndə işləyəcəksən? Bu zaman yeniyetmə onun üçün daha nüfuzlu valideyninin sənətində işləmək istədiyini deyir.

Bununla da bu tipli suallarla yeniyetmələrlə valideynləri arasında emosional bağlılıq haqda məlumat almaq olar.

Yaş artdıqca bu xüsusiyyət daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır, elə bil ki, yeniyetmə özünü qəsdən sözə baxmamaq obyektinə çevirir. Eyni zamanda yeniyetmələrə cəmiyyətin içində irad bildirdikdə bunu qəbul etmir və hər şeydən imtina edir. Yeniyetmələrdən “Mən özüm bilərəm”, “Ən düzünü mən bilərəm”, “Kiminlə dostluq edəcəyimi mən bilərəm” kimi ifadələr tez-tez eşidirik. Çünki uşaqlıqda olan təslim olma, qəbuletmə duyğusu artıq onu təmin etmir. Yeniyetmə gözləyir ki, valideynləri onu başa düşəcək, onun hər qərarında yanında olacaq, doğru-yalın düşünmədən bütün fikirlərin qəbul edəcək. Bunun üçün də yeniyetmənin tərbiyəsində valideyn rolunu bunlardır.

- Uşağın fəaliyyətinin neqativ qiymətləndirilməməsi. Yəni “sən edə bilmərsən”, “bu sənlik deyil”, “sən oxuya bilmərsən” kimi cümlələr yeniyetmədə fəaliyyətə maraqsızlığı və özünə inam hissini itirir.

- Fəaliyyətin neqativ qiymətləndirilməsi. Yeniyetmənin etdiyi hər hansı bir iş həddindən artıq irad onu fəaliyyətdən soyudur.

- Uşağa yönəlmiş nitqin emosional tonu. Yeniyetməyə etməsi gərəkən işi yüksək tonla desən o işi etməz, çünki o sanki bu tonla ailədə ona olan münasibəti duyur.

- Uşağı kiminlə müqayisə etmək. Heç vaxt yeniyetməni hansısa yaşadı ilə müqayisə etmək olmaz. Bu yeniyetmədə eqoizm, paxıllıq, emosional sarsıntı yarada bilər.

- Uşağın sosial çevrəyə uyğunlaşması bəzən çətin ola bilər. Bunun üçün yeniyetməyə məcbur etmək olmaz ki, hər kəsə uyğunlaşsın.

- Uşaqla münasibətdə müsbət hisslərdən mənfiyə keçid bir anda ola bilər bunun üçün rəftarda mümkün qədər səbirli davranmaq lazımdır.

Valideyn uşaq münasibətlərində korreksiya işi ilk növbədə valideynlərin ünsiyyət zamanı öz emosional səs tonlarına, davranışlarına nəzarət etmələri üzrə aparılmalıdır.

Valideyn uşağın psixi imkanlarını çatışmazlıqlarını görməkdə bəzən aciz qala bilər. Bunun üçün də valideynin yeniyetməyə yetə bilməməsi yeniyetmədə zərərli vərdişlərə gətirib çıxara bilər. Valideynlər daha çox öz edə bilmədikləri xeyallarını uşaqlarının üzərində həyata keçirməyə çalışırlar. Yeniyetmə isə başqa bir şey istəyəndə evdə çaxnaşmalar, problemlər başlayır. Burada valideyn uşağın nə istədiyinə diqqət etməli, ona seçim şansı verməlidir yoxsa yeniyetmə özünü bir fərd kimi formalaşdırma bilməz və hər daim kiminsə onun üçün nəyisə seçməsinə, ona kömək etməsinə gözləyər. Həm də uşağın mütəhərrikliliyi itir onunla hər hansı azad mövzuda söhbət aparmaq mümkünsüz olur.

Ailədə əgər ya ata ya da ana dominantdırsa digər valideyn də onunla münaqişə edirsə, bu da yeniyetmədə düzgün ailə qavramının formalaşmasına maneə olacaq. Gələcəkdə öz ailəsində də düzgün sistemi qura bilməyəcək.

Valideynlərin şəxsiyyət əlamətlərində olan dəyişiklikləri nəticəsində uşaqlarla münasibətdə həyəcanlılıq, bu valideynlərdə nevroitik həyəcanlı-diqqətci xarakter əlamətləri müşahidə olunur. Bunlar uşağa təsir edərək onların aktivliyinin və özünə inam hissəsinə aşağı enməsinə səbəb olur. Uşaqlarla münasibətdə affektivlik-qışqırıq, söyüş, hədələmə yarana bilər. Valideyn öz hərəkətlərinə bəhanə olaraq əsəbi olduğunu bildirir. Hökümlülük, dominantlıq nəticəsində də uşağı özünə tabe etmək istəyi doğur. Bu kimi xüsusiyyətlər uşağın imkanlarının kölgələnməsinə səbəb ola bilər.

Yeniyetmələrdə zərərli vərdişlərdən uzaq durmaq üçün çoxlu işlər aparılmışdır. Tədqiqatdan aydın olur ki, belə hallarda əsas diqqət yeniyetmənin müəyyən keyfiyyət və xüsusiyyətlərinin, valideynləri narahat edən adət və meyllərini dəyişməsinə ayrılmalıdır. Bu yalnız yeniyetmə ilə valideyn arasında qarşılıqlı inam olduğu zaman mümkündür. Hər bir yeniyetməyə və hər bir valideynə yanaşma dəqiq olmalıdır.

Yeniyetmə bütün ailənin diqqət mərkəzində olur, onun ehtiyac və arzularını tam şəkildə yerinə yetirməyə çalışır. Bu az məsuliyyətli ailələrdə daha çox rast gəlinir ki, bununla da tərbiyə- təsir prosesi bitir.

Valideyn işlədikdə uşaqla yetərinə məşğul olmadıqda özbaşnalıq müşahidə olunur. Yeniyetmə özbaşına qalır, valideyn onunla maraqlanmır, ona nəzarət etmir. Belə valideynlərlə fərdi işdə yeniyetmələrin imkanlarına, qabiliyyətlərinə, şəxsiyyətinə marağın yüksəldilməsi məqsədəuyğundur.

Bütün valideynlərə yeniyetməlik yaş dövrünün psixofizioloji özəllikləri haqqında məlumat verilir, zərərli vərdişlərdən necə qorunmaları gərəkdiki onlara başa salınır. Valideynlər yeniyetmə ilə ünsiyyətini düzgün qurmaq üçün müəyyən qaydalara əməl etməlidirlər.

- Yeniyetmələrlə edəcəkləri söhbəti əvvəlcədən müəyyən etməli, seçiləcək cümlələrə diqqət edilməlidir.

- Yeniyetməyə tövsiyə veriləcəksə və ya nəşə etməsinə istəyirsə valideyn bunun üçün araşdırma aparmalı və ona kömək edə biləcək materialları toplamalıdır.

- Həmişə söhbətdə onu nə qədər sevdiyinizi, nə qədər önəmsədiyinizi hiss etdirərək başlamaq, yeniyetmə üçün daha xoşagələndir.

- Əgər uşağınızın maraqlarını bilirsinizsə, məsələn güzgünün qarşısında çox qalır, avtomobillərə maraqlıdır və ya bütün günü sevdiyi filmdən danışır bu fikirləri önə çəkərək ona daha asan təsir göstərmək olar.

Eyni zamanda valideyn bilməlidir ki, yeniyetmə çox şeyi dərk edir və nəyin daha pis, nəyin daha yaxşı olmasını çox zaman bilir. Bunun üçün də yeniyetməyə bir fərd kimi yanaşmaq, onu dinləməyi bacarmaq, səhv tutmadan, fikirlərini analiz etmədən və səhvini də, düzünü də özünün anlamasına şərait yaratmaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. (Dərslik). Bakı, 2002, 620 s.
2. Seyidov S., Həmzəyev İ. Ümumi Psixologiya. (Dərslik) Bakı, 2014, 655 s.
3. Qədirov Ə. Yaş psixologiyası. Bakı, 2014.

Fatma Geybullayeva

**THE IMAGE OF FATHER AND MOTHER IN THE EMOTIONAL
SPHERE OF ADOLESCENTS**

Abstract: The article discusses parent-child relationship during adolescence and concludes the study below. During adolescence, children act with more emotion than logic and make their decisions in this way. The image of father and mother is one of the most important factors in the proper upbringing of a teenager. The teenager sees the parent as the main role model and tries to imitate him.

Key words: teenager, emotional, the image of father and mother, age, education

MƏKTƏB PSIXOLOQUNUN PSIXOLOJİ MAARİFLƏNDİRMƏ İSTİQAMƏTİNDƏ HƏYATA KEÇİRDİYİ TƏDBİRLƏR

Psixoloji istiqamətdən biri olan maarifləndirmənin zərurətinə toxunulmuş, praktik psixoloqun maarifləndirmə işini həyata keçirən zaman diqqət etməli olduğu məqamlar göstərilmişdir. Məqalədə praktik psixoloqun valideynlərlə müəllimlərlə şagirdlərlə bağlı həyata keçirdiyi maarifləndirmə işi öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *maarifləndirmə, məktəb psixoloqu, kiçik məktəbli, yeniyetmə, müəllim*

Müasir günümüzdə psixoloji xidmətin zəruriliyi haqqında geniş maarifləndirmə işləri həyata keçirilir. Xüsusilə məktəblərdə maarifləndirmə istiqamətində bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. Bu prosesə yalnız təhsilalanlar deyil, eyni zamanda müəllimlər, valideynlər ehtiyac olarsa, təhsil müəssisəsində fəaliyyət göstərən digər əməkdaşlar da cəlb edilir. Çünki məktəbdə qarşıda duran vəzifələri yerinə yetirmək üçün psixoloji dəstəyə ehtiyac duyulur. Tez-tez şagirdlərin təlimə marağın azalması, tərbiyəlilik səviyyəsinin aşağı düşməsi, müəllim-şagird münasibətlərində, müəllim-müəllim və müəllim-valideyn, valideyn-şagird münasibətlərində olan bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırıq [3, s.616]. Bu səbəbdən psixoloji xidmətdə maarifləndirmə aktual və zəruri hesab edilir.

Bəzi psixoloqlar psixoloji maarifləndirməni daha asan hesab edirlər. Amma psixoloji maarifləndirməni düzgün aparmaq digər istiqamətlərdən daha çətindir. Çünki insan danışıq seçdiyi ifadələr, nitqin səlisliyi, səsinin tonu, sürəti və s. faktorlar bu prosesdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Maarifləndirmə zamanı yaş, cins xüsusiyyətləri, dini mənsubiyyəti və fərdi xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Psixoloji maarifləndirmənin məqsədi şagirdləri, valideynləri, müəllimləri psixoloji biliklərlə tanış etməkdir. Məktəb psixoloqu şagirdləri yaş xüsusiyyətlərinə əsasən ayrı-ayrı qruplar şəklində, eyni zamanda fərdi olaraq maarifləndirmə işi aparır. Məktəb psixoloqunun məktəbliləri maarifləndirməsi, onlarla söhbət aparması, onlara tövsiyə verməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki şagirdlərin məktəbə adaptasiya olmasının, yaxşı oxumasının təməli elə ibtidai siniflərdən başlayır. Məktəbə yeni daxil olan uşaq məktəbin qayda-qanunları ilə tanış olur və bu qaydalara əməl etməkdə çətinlik çəkir. Xüsusilə oyun fəaliyyətindən təlim fəaliyyətinə keçid kiçik məktəbliləri daha çox narahat edir. Kiçik məktəblilərlə işləmək məktəb psixoloqunun fəaliyyətində daha çox yer tutur. Kiçik məktəblilərlə iş məktəbə qəbuldan başlayaraq, 4-cü siniflərdə davam etdirilir. Kiçik məktəblilərlə iş nə qədər uğurlu olsa, bu uğur növbəti siniflərə də daşına bilər. 1-ci sinifdə müəllimlərini sevən uşaq, 2-ci sinifə keçərkən yenə də müəllimlərini sevməyə meyilli olacaq və ya 1-ci sinifdə yaxşı oxuyan uşaq 2-ci sinifə keçən zaman 1-ci sinifdə yaxşı oxuduğunu xatırlayıb özündə motivasiya yaradacaq. Kiçik məktəblilərdə məktəbə adaptasiya çox çətin olur. Çünki uşaq yeni mühitə daxil olur. Yeni insanlar tanıyır və o müəllimlərinə, sinif yoldaşlarına uyğunlaşmaqda çətinlik çəkir. Ona görə də şagirdlər üçün məktəb həyatı cansıxıcı olur. Bu səbəbdən psixoloq kiçik məktəblilərin məktəbə, düşdüyü mühitə adaptasiyası üçün məktəblilərin fərdi, yaş və sosial xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onlara dəstək olur. Bu kimi situasiyalarda onları və valideynlərini maarifləndirir. Maarifləndirmə işini düzgün həyata keçirmək üçün psixoloq daim araşdırma aparmalı, təlimlərə qoşulmalı, müxtəlif ədəbiyyatlara müraciət etməlidir. Kiçik məktəblilərlə işləyən psixoloq onların psixi proseslərinin inkişaf səviyyəsini bilməli, yaş xüsusiyyətlərinə bələd olmalı, ona təsir edən mühit haqqında məlumatlı olmalıdır. Bu yaş dövründə hiperaktivlik, solaxaylıq, emosional-iradi sferanın pozulması kimi hallara daha tez rast gəlinir. Maarifləndirmə işi aparan mütəxəssis bu mövzular haqqında dərin biliyə sahib olmalıdır ki, həm şagirdlərlə, həm də valideynlərlə düzgün əlaqə yarada bilsin. Məlumdur ki, hər yaş dövrünün özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri olur. Məktəb psixoloqu müəllimləri kiçik məktəblilərin psixoloji xüsusiyyətləri ilə maarifləndirməlidir ki, müəllimlər də uşaqlar ilə məşğul olan zaman

bu cəhətləri nəzərə alsın. Bu halda uşağın məktəbə adaptasiyası bir qədər asan olar. Kiçik məktəblilərin diqqəti daha çox onlar üçün önəmli olan cisim və hadisələrə yönəlir. Şagirdlər maraqsız hesab etdikləri dərslərə diqqət yetirmirlər. Bu səbəbdən psixoloq bu halları bilməli, müəllimlər ilə maarifləndirmə işləri aparmalıdır. Müəllimə fərqli metodlardan, vəsaitlərdən istifadə etməli olduğu haqda məsləhətlər verməlidir. Müəllimə bildirməlidir ki, kiçik məktəblilərdə qeyri-ixtiyari diqqət üstünlük təşkil edir. Bütün parlaq, rəngli, yeni əşyalar uşaqların diqqətini cəlb edir. Kiçik məktəb yaş dövründə mexaniki hafizə üstünlük təşkil edir. Şagirdlər dərsi əzbərləməyə meyilli olurlar. Onlar daha çox emosional təəssürat yaradan materialları, əyani materialları yadda saxlayırlar [6, s.252]. Kiçik məktəb yaş dövründə şagirdlərin təxəyyülü emosional xarakterdə olur. Burada müəllim təxəyyülü əyani vasitələrə istinad etməlidir ki, uşaq izah olunanı açıq şəkildə təsəvvür edə bilsin. Bu kimi psixoloji xüsusiyyətləri bilmək müəllimlər üçün zəruridir. Şagirdin məktəbə uyğunlaşması onun məktəbə getmək istəməsi ilə ölçülür. Əgər şagird məktəbə öz istəyi ilə getmək istəmirsə, deməli o məktəbə uyğunlaşmayıb.

Məktəb psixoloqu eyni zamanda yeniyetmələrlə də maarifləndirmə işləri aparır. O, bir sıra seminarlar, təlimlər təşkil etməklə yeniyetmələrə tövsiyələr verir. Psixoloq yeniyetmələrlə qrup halında və ya ayrı-ayrılıqda maarifləndirmə işləri aparır. Şagirdlərdə yeniyetməlik yaş dövründə əksər problemlər meydana çıxır. Bəzən yeniyetmələrin problemi ailədən qaynaqlanır. Ailə daxili konfliktlər yeniyetmələrin inkişafına əks təsir göstərir. Ailədə boşanma hadisəsi, ailə daxili şiddət, ailə daxilində tərəflərdən birində zərərli vərdiş olması və s. kimi hadisələr yeniyetmələrin psixoloji vəziyyətinə çox mənfi təsir göstərir. Bu zaman məktəb psixoloqu valideynlərlə də əlaqə yaratmalı və lazım olsa valideynlərlə maarifləndirmə işləri aparmalıdır. Yeniyetməlik dövrü həm yeniyetmə üçün, həm də onun ailəsi üçün çətin bir dövrdür. Valideyn bu dövrdə nə qədər çox maariflənersə, yeniyetməlik dövrünün xüsusiyyətlərini bilərsə, valideyn-yeniyetmə münasibəti bir o qədər yaxşı olar. Yeniyetməlik dövrü şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm bir mərhələni təşkil edir. Ona görə də psixoloq valideyn və müəllimlərlə birgə yeniyetmənin inkişafı ilə bağlı vaxtında tədbir almalıdır ki, sonda yaxşı bir şəxsiyyət yetişdirib cəmiyyətə təqdim edə bilsin. Psixoloq bu dövr haqqında daha çox biliyə sahib olmalıdır. Çünki bu dövrdə yeniyetmə həm fiziki, həm bioloji, həm də psixoloji cəhətdən dəyişikliklərə məruz qalır. Orqanizmdə baş verən dəyişikliklər, fiziki cəhətdən dəyişikliklər yeniyetmənin psixologiyasına təsirsiz qalmır. Oğlanlarda aqressiv, qızlarda isə histerik davranışlar müşahidə olunur. Bu dövrdə emosionallıq üstünlük təşkil edir. Onlar daha çox özlərini böyük şəxsiyyət kimi göstərməyə çalışırlar. Yeniyetmələrin hissləri tez-tez dəyişir. Valideyn bunu nəzərə almalı və yeniyetməyə təzyiq göstərməməlidir. Bu dövrdə yeniyetmə hisslərini dolu-dolu yaşayır. Bu coşqu onun səs tonu və mimikalarına da yansır. Valideynlər övladlarına “səsin çox ucadan çıxır”, “əvvəllər belə deyildin”, “sən hələ uşaqsan” və s. kimi ifadələr işlətməməlidir. Çünki yeniyetmə özündə olan bu dəyişikliklərdən utanıb özünəqapanıq ola bilər. Bu dövrdə yeniyetmələr çox xəyalpərəst olur. Daha çox yalnız qalmağa üstünlük verirlər. Praktik psixoloq valideynə bu dövrdə övladına daha səbrlə, təmkinlə yanaşmalı olduğunu bildirməlidir.

Yeniyetməlik dövründə yeniyetmənin ətraf mühiti, dostları vacib amillərdən biridir [7, s.148]. Yeniyetmənin dost seçimində çox diqqətli olması və valideynin ona həssas yanaşması məsləhətdir. Bu dövrdə yeniyetmələrin təlim fəaliyyətinin təsiri əsasında idrak prosesləri də inkişaf edir. Yeniyetməlik dövründə zaman, məkan, hərəkət qavrayışı daha çox inkişaf edir. Bu dövrdə diqqətin tez-tez yayınması hallarına rast gəlirik. Bu dövrdə bərpəedici təxəyyül yüksək inkişaf edir. Romantik, fantastik surətlərin yaradılmasına meyilli olurlar. Əgər yeniyetmənin davranışında, ünsiyyətində pozulmalar görülsə anında tədbirlər görülməlidir ki, bu dəyişikliklər daha da dərinləşib ailə daxilində problem yaratmasın, həmçinin yeniyetmədə daha böyük problemlərə gətirib çıxarmasın. Praktik psixoloq yeniyetməlik dövrü haqqında valideynə geniş məlumat verməlidir ki, yeniyetmədə baş verən dəyişikliklərin normal olduğunu qəbul etsinlər. Valideynlərlə keçirilən seminarlarda “Uşaqların məktəbə adaptasiyası”, “Uşağı necə tərbiyə etmək”, “Böhran yaş dövrləri”, “Uşaqları dərslər oxumağa necə cəlb etmək”, “Uşaqların texniki informasiya mənbələrindən istifadə qaydası necə olmalıdır”, “Uşaq bir şəxsiyyətdir” və s. mövzulara toxunan psixoloq bu vasitə ilə valideynləri maarifləndirir. Qeyd etmək ki, mövzular valideynlərin də istəkləri nəzərə alaraq seçilir. Psixoloq valideynlərin

övladları ilə münasibətinə aktiv şəkildə müdaxilə etməməlidir. Psixoloq valideynlərə çatdırılmalıdır ki, onlar uşaqlarını özləri üçün öz ailələri üçün yetişdirmirlər. Onlar uşaqlarını cəmiyyət üçün yetişdirirlər. Cəmiyyətin qoyduğu qayda və qanunauyğunluqlara uşağın adaptasiya olması, tabe olması və bunu həyata keçirməsi üçün mütləq uşaqları cəmiyyətə uyğun düzgün şəkildə tərbiyələndirmək lazımdır. Məktəb psixoloqu bunu tövsiyə kimi verəndə bəzən valideynlər bunu qəbul etmək istəmir, bu tövsiyəni kiminsə onlara ağıl verməsi kimi dərk edirlər. Bu zaman psixoloji maarifləndirmənin keyfiyyəti əsasən aşağı olur. Buna görə də psixoloq maarifləndirmə zamanı elə mövzu seçməkdir ki, müxtəlif situasiyalar və eyni zamanda həmin situasiyaların həlli yollarını da göstərməlidir. Hər bir insan özündə olan oxşar situasiyanın müəyyən üsullarla aradan qaldırıldığını və bunun yaxşı nəticə verdiyini görə bilərsə, bu barədə maariflənersə o, özündə olan həmin problemi anlayacaq və ən əsası qəbul edəcək və psixoloqa kömək edəcək. Məktəb psixoloqu müəllimlərlə seminarlar, təlimlər təşkil edərək, maarifləndirmə ilə bağlı mövzuların seçilməsində müəllimlərin fikirlərini, istəklərini nəzərə almalıdır. Belə mövzulara “Yeniyyətlik dövrünün əsas xüsusiyyətləri”, “Kiçik yaşlı məktəblilərin psixoloji xüsusiyyətləri”, “Uşaq, yeniyyət və gənclərdə istedadın inkişafı”, “Çətin tərbiyə olunan uşaqlar ilə necə davranmalı”, “Yeniyyətləri zərərli vərdislərdən necə yayındırmaq?” və s. mövzuları göstərmək olar. Müəllimlərin psixoloji maarifləndirilməsi vacib prosesdir. Çünki müəllimin fəaliyyətinin səmərəliliyi onun şagirdlərin yaş və psixoloji xüsusiyyətləri haqqında biliklərinin səviyyəsindən, eyni zamanda peşə təcrübəsindən asılıdır. Buna görə də məktəb psixoloqu şagirdlərin öyrənilmə metodlarını aşılmalı, müəllimləri korreksiya metodları ilə tanış etməlidir.

Beləliklə, maarifləndirmə işini həyata keçirən praktik psixoloq daima öz üzərində çalışmalı, maarifləndirici təlimlərdə, seminarlarda iştirak etməklə biliklərini təkmilləşdirməlidir. Öz sahəsi üzrə daima mütləq etməlidir. Praktik psixoloq eyni zamanda müəllimlər, şagirdlər, valideynlər və məktəb rəhbərliyi üçün psixoloji maarifləndirmə işində faydalı tədbirlər görməlidir. Praktik psixoloq psixoloji maarifləndirmə istiqamətində nə qədər çox tədbirlər görərsə, cəmiyyət üçün bir o qədər faydalı şəxsiyyətlər yetişdirmiş olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Çələbiyev N.S. Təhsil sistemində psixoloji xidmət. Bakı, 2008.
2. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı, 2002.
3. Seyidov S.İ. və Həmzəyev M.Ə. Psixologiya. Bakı, 2007
4. Nuriyev S. və İbrahimova D. Təhsildə sosial-psixoloji xidmət. Bakı, 2016.
5. Zeynalıoğlu C. Təlim fəaliyyətinin psixoloji prosesi. Bakı, 2017.
6. Həsənlı S. Psixologiya. Bakı, 2013.
7. Xəlilov H. Uşaq və yeniyyətlərin inkişafının sosial-psixoloji məsələləri. Bakı, 2010.

Goyarchin Hasanova

PSYCHOLOGICAL EDUCATION OF SCHOOL PSYCHOLOGIST MEASURES IMPLEMENTED IN THE DIRECTION

Abstract: Touching on the need for enlightenment, which is one of the psychological directions, points out the points that a practical psychologist should pay attention to when carrying out enlightenment work. The article reflects the educational work of a practical psychologist with parents, teachers and students.

Key words: enlightenment, school psychologist, small schoolchild, teenager, teacher

GÜNAY ƏLİZADƏ

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Magistrant, TSPX, II kurs

gunay_hasanova_2018@mail.ru

Elmi rəhbər: p.ü.e.d., prof.G.Əliyeva

KİÇİK MƏKTƏBYAŞLI UŞAQLARIN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN TƏLİM PROSESİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Məqalə “Kiçik məktəbyaşlı uşaqların psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin təlim prosesində əhəmiyyəti” mövzusunda həsr olunub. Məqalədə əsas diqqət müəllim və tərbiyəçilərin təlim prosesində kiçikyaşlı məktəblilərin psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin elmi-praktik yollarının müəyyənləşdirilməsindən bəhs edilib. Göstərilib ki, müəllim və tərbiyəçilər kiçik məktəb yaşlı şagirdlərin hafizəsinin, təfəkkürünün, hisslərinin psixoloji əsaslarını bilmədən təlim-tərbiyə prosesinin məzmun və formasının yaxşılaşdırılmasına nail ola bilməzlər. Kiçik məktəbyaşlı uşaqların idrak imkanlarını öyrənmədən öyrədənlər öz işlərini XXI əsrin tələbləri səviyyəsində qura bilməzlər. Bunun üçün məqalədə az da olsa müəllim və tərbiyəçilərə elmi-metodiki köməklik göstərilmişdir.

***Açar sözlər:** kiçikyaşlı məktəblilər, təlim-tərbiyə prosesi, psixoloji əsaslar, təfəkkür, idrak, emosional, hisslər, fizioloji dəyişikliklər*

Təlim-tərbiyə prosesinin inkişafını psixologiyasız təsəvvür etmək mümkün deyil. Təlim prosesinin tarixinə nəzər salsaq görərik ki, istər Azərbaycan istərsə də dünya psixoloqları təlim-tərbiyə prosesinin məzmununu və formasını yaxşılaşdırmasının psixoloji əsaslarına dair dəyərli elmi-nəzəri əsərlər yazmışlar. Ümumiyyətlə pedoqoji aləmdə elə bir dərslük, dərş vəsaiti, monoqrafiya, dissertasiya işi tapılmaz ki, orada təlim-tərbiyənin psixoloji əsaslarına toxunulmasın.

Kiçik məktəb yaşlı dövüründə uşağın həyatında əsaslı dəyişikliklər baş verir. Bu dövürdə uşağın inkişafında sosioloji, psixoloji, fizioloji dəyişikliklərin ümumi qanunauyğunluqlarını bilmək, bunu təlim-tərbiyə prosesində nəzərə almaq çox vacibdir.

Təlimin müvəffəqiyyəti dərşdə diqqətin düzgün və səmərəli təşkili ilə bilavasitə əlaqədardır. Dərşdə diqqətli olan şagird təlim materiallarını yaxşı qavrayır, onu dərk edir, tez və möhkəm yadda saxlayır. Şagird diqqətsiz olanda isə əksinə, dərş materiallarını dərk edə bilmir, dərşlərindən həmişə geri qalır. Böyük rus pedoqoqu K.D.Uşinski diqqətin təlim fəaliyyətindəki əhəmiyyətindən bəhs edərək yazmışdır: “Diqqət ruhumuzun elə bir yeganə qapısıdır ki, şüurumuzda olan hər bir şey mütləq buradan keçir: deməli, təlimin heç bir kəlməsi buradan keçmədən uşağın ruhuna daxil ola bilməz.

Aydın məsələdir ki, uşağı bu qapını açıq saxlamağa çalışdırmaq birinci dərəcəli əhəmiyyətli işdir, təlimin bütün müvəffəqiyyəti buna nail olmaq üzərində qurulur” [1, s.183-184]. Təlim-tərbiyə prosesində diqqətin bu əhəmiyyətinə həmişə nəzarət edilməlidir.

Təlimə başladığı ilk illərdə kiçik yaşlı uşaqlarda hələ qeyri-ixtiyari diqqət üstünlük təşkil edir. Məktəb təlimi qarşıya müəyyən çətinliklər qoyur. Şagird hər gün dörd saat dərşdə oturmalı, müəllimin tapşırıqlarını yerinə yetirməli, yazı, oxu və hesablama vərdişlərinə yiyələnəlməlidir. İbtidai sinif şagirdləri, xüsusilə birinci sinif şagirdləri bunun öhdəsindən çətin gəlir. O, diqqətini paylaya və cəmləşdirə bilmir, diqqətin keçirilməsi zəif olur. Buna görə də təlimin ilk günündən müəllimlər uşağın diqqətinin tərbiyəsinin qayğısına qalmalıdır. Müəllim dərşi elə təşkil etməlidir ki, şagirdlərin diqqəti kənar hadisələrə cəlb olunmasın. Dərşdə şagirdlərin məqsəd və tələbatları, arzu və istəkləri, maraq və meylləri izlənilməli və bunlar kompleks şəkildə dərş prosesinə yönəldilməlidir.

İbtidai siniflərdə qarşıya çıxan problemlərdən biri də şagirdlərin sözlərin tələffüzündə, yazılışında, cümlə quruluşunda, morfoloji və sintaktik anlayışları mənimsəməsində çoxlu səhvə yol verməsidir. Şagirdlərin ana dili materiallarını mənimsəyərkən qarşılaşdığı çətinliklərin psixoloji səbəblərini aşkara çıxarmaq, aradan qaldırılmasına nail olmaq hər bir müəllimdən yüksək peşəkarlıq tələb etməklə yanaşı görkəmli psixoloqların bu məsələlərlə bağlı apardıqları tədqiqatları da dərindən

bilməlidirlər. Şagirdlərin hərf buraxma səhvləri onları sözlərin səs tərkibinin düzgün anlaya bilməmələrindən irəli gəlir. Müəllimlər belə səhvlərin qarşısını almaq üçün şagirdlərə sözlərin səs-hərf tərkibini təhlil edə bilmək bacarığını aşılamalıdır. Şagirdlərin səhvləri görmə qavrayışları onların orfoqrafiyanı mənimsəmələrinə müsbət təsir göstərir. Şagirdlər öz yazılarında buraxdıqları səhvləri gördükdə və bunun nə üçün səhv olduğunu anladıqda həmin orfoqramların düzgün yazılışı vərdişlərinə asanlıqla yiyələnirlər.

Kiçik məktəbyaşlı dövründə qavrayışın mahiyyəti, səmərəli təşkili yolları, fikri məqsədin xarakterindən asılı olaraq görmə qavrayışının dinamikası, ana dilinin orfoqrafiyasının mənimsənilməsinə səhvləri görmə qavrayışının təsiri də müəllimlər tərəfindən hərtərəfli öyrənilməli və təlim prosesində diqqət mərkəzində olmalıdır.

Məktəb həyatı uşaqdan təlim materialını mənimsəyib yadda saxlamaq, dərs prosesində ondan səmərəli istifadə etmək bacarığı tələb edir. Ona görə də məktəbdə şagirdin hafizəsini düzgün istiqamətdə tərbiyə etmək müəllimin əsas vəzifələrindən biri olmalıdır. Müəllim şagirdlərə düzgün öyrənmənin yollarını göstərməli, təlim materiallarının uzun müddət yadda saxlanılmasına nail olmalıdır. Bunun üçün müəllim özü məktəblilərdə yaddasaxlamanın psixoloji yollarını bilməli və təlim prosesində həmin biliklərdən istifadə etməlidir. Yaddasaxlamanın səmərəliliyi üçün müəllim məqsəd aydınlığına, təkrara, yadasalmaya, yadda saxlanacaq materialın xüsusiyyətlərinə, təlim prosesinin səmərəli təşkilinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Bu sahədə Azərbaycanın görkəmli psixoloqları xeyli tədqiqat işləri aparmışdılar. (Məs. Ə.Zəkiyev, M.Məhərrəmov, Ə.Əlizadə, A.Abdullayev, A.Məmmədov, N.Şükürov və s.) Lakin hafizənin təlim prosesində mahiyyəti, məktəblilərdə onun inkişaf xüsusiyyətləri ən çox A.Məmmədovun diqqətini cəlb etmiş bu sahədə “Məktəblilərdə hafizənin xüsusiyyətləri” (Bakı, 1974), “Hafizə psixologiyası” (Bakı, 1974) adlı kitablarını bu məsələnin həllinə həsr etmişdir.

Müasir təlim hafizə məktəblərindən təfəkkür məktəblərinə keçməklə fərqlənir. İndi təlimin qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri şagirdləri müstəqil tədqiqata yönəltməklə onların təfəkkürünü inkişaf etdirməkdir. Kiçik məktəblilərin təlim materialını düzgün qavramalarında təfəkkür prosesi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Təfəkkür vasitəsilə uşaq təlim materialını ətraflı dərk edir, anlayır, onun haqqında müstəqil düşüncə bilir, hadisələrin daxili mahiyyətini açmağa bilir. Beləliklə onun təfəkkürü bir sıra yeni keyfiyyətlər kəsb edir. Şagird nəinki dərslərdəki hekayə, şer və nağılın məzmununu, həm də oradakı fikirlərin hansı ardıcılıqla, nə kimi sübutlarla, hansı hadisələrlə müqayisəli şəkildə şərh olunduğunu mənimsəyir. Təlim şəraiti yaxşı təşkil olunmuş siniflərdə şagirdlər müstəqil şəkildə tədqiqat aparıb hadisələrin mahiyyətini birgə əməkdaşlıq şəraitində araşdırıb və öz münasibətlərini bildirirlər.

“Kiçik məktəbyaşlı uşaqların əksəriyyətində qarşıya ümumi məqsəd qoyularkən idrak obyektlərinə müəyyən tənqidi münasibət bəsləmək, onları ciddi şəkildə nəzərdən keçirmək, onlara müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq bacarığı zəif olur. İbtidai sinif şagirdləri müstəqil və tənqidi düşüncə qabiliyyətinə malik olsalar da, hələ ciddi şəkildə təsir altına düşürlər və başlıca olaraq tələb olunan şeyləri yerinə yetirməyə səy göstərirlər. Təfəkkürün müstəqillik və tənqidliliyinə görə, şagirdlər arasında ciddi fərqlər vardır” [4, s. 337-338].

Kiçik məktəbyaşlı dövründə uşaqlarda təxəyyülün, fantaziyanın inkişafında əsaslı irəliləyiş baş verir. “Təxəyyülün iştirakı olmadan hər hansı bir tədris fənnini, sözün əsl mənasında, mənimsəmək qeyri mümkündür” [7, s.18]

Məktəblərdə kiçikyaşlı məktəblilər üzərində aparılan müşahidələr, araşdırmalar göstərir ki, müəllimlər uşaqlarda hissələrin tərbiyəsinə çox az diqqət göstərirlər. Hissələr şagirdlərin bütün idrak fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Professor Ə.Əlizadənin qeyd etdiyi kimi “Eksperimental tədqiqatlar əsaslı surətdə göstərir ki, emosional fəallıq olmadan mürəkkəb fikri məsələnin həlli subyektiv şəkildə mümkün deyil” [8, s.13].

Hal-hazırda bütün məktəblərdə uşaqların idrak fəaliyyətləri ilə yanaşı, onların emosional bacarıqlarının inkişafına da xüsusi diqqət göstərilir. İnanırıq ki, müəllim və tərbiyəçilər bu sahədə görülən işlərə diqqətlərini daha da artırıcaq, praktik fəaliyyətlərini gücləndirəcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Uşinski K.D. Seçilmiş pedoqoji əsərləri. Bakı: Azərneşr, 1958, s.183-184.
2. Məmmədov A. Məktəblilərdə hafizənin xüsusiyyətləri. Bakı, 1974.
3. Məmmədov A. Hafizə psixologiyası. Bakı, 1974.
4. Bayramov Ə. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişafının xüsusiyyətləri. Bakı, 1967, s.337-338.
5. Qədirov Ə. Kiçik yaşlı məktəblilərdə mücərrədləşdirmənin inkişafı. Bakı, 1978.
6. Əlizadə Ə. Şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin psixologiyası. Bakı, 1968.
7. Əlizadə Ə. Şagirdlərdə təxəyyülün inkişafı və tərbiyə edilməsi. Bakı, 1965, s.18.
8. Əlizadə Ə. Şagirdlərin idrak fəaliyyətində hisslərin rolu haqqında. “Azərbaycan məktəbi”, № 3, 1983.

Gunay Alizade

THE IMPORTANCE OF LEARNING THE PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF SMALL SCHOOL CHILDREN IN THE LEARNING PROCESS

Abstract: The article is entitled "The importance of studying the psychological characteristics of young school children in the learning process". The main focus of the article is on the identification of scientific and practical ways to study the psychological characteristics of young students in the learning process of teachers and educators. It was noted that teachers and educators cannot achieve improving the content and form of the educational process without knowing the psychological basis of memory, thinking and feelings of primary school students. Those who teach young school-age children without learning their cognitive potentials cannot build their work at the level of the requirements of the 21st century. For this purpose, the article provides at least some scientific and methodological assistance to teachers and educators.

Key words: young schoolchildren, educational process, psychological bases, thinking, cognition, emotional, feelings, physiological changes

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA “MƏN” KONSEPSİYASININ VƏ ÖZÜNÜQIYMƏTLƏNDİRMƏNİN FORMALAŞMASI

Məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda “mənlik şüuru”nun formalaşdırılması, “mən”lik obrazının yaradılması və xüsusiyyətləri və “özünüqiymətləndirmə”nin formalaşdırılması yolları haqqında məlumat verilmişdir. Erkən uşaqlıq dövrü adlandırılan bu dövr üç yaşdan altı-yeddi yaşa qədər olan dövrü əhatə edir. Həmin yaş dövründə uşağın psixika və davranışının bütün cəhətlərinin inkişafı üçün şərait yaranır. Uşaqlarda idrak prosesləri və nitqin inkişafındakı əsaslı dəyişikliklə yanaşı, hər şeyi bilməyə, öyrənməyə həvəs, işi icra edərkən özündən razı qalmaq, öz “kəşfləri” ilə fəxr etmək bacarığı formalaşır. Özünüqiymətləndirmə ilə bağlı olaraq özünə, öz gücünə inam formalaşır. Beləliklə, mənlik şüuru – insanın özünü şəxsiyyət kimi tanıması və dərk etməsi prosesi kiçik yaşlarından başlayır və insanın bütün həyatı boyu davam edir.

Açar sözlər: şəxsiyyət, insan, mənlik şüuru, özünüqiymətləndirmə, psixologiya, məktəbəqədər yaş dövrü

Mənlik şüurunun formalaşması insanın özü haqqında təsəvvürlərini, zahiri görkəmini, əqli, mənəvi və iradi keyfiyyətlərini qiymətləndirməyə imkan verir. Bu baxımdan mənlik şüuru insanın özünün şəxsiyyət kimi tanıması və dərk etməsi prosesindən ibarətdir. Psixoloji ədəbiyyatda “mənlik şüuru” dedikdə insanın özünün tələbat və qabiliyyətlərinə, fikir və hisslərinə, eləcə də davranış və fəaliyyət istiqamətlərinə şüurlu münasibəti nəzərdə tutulur.

İnsanın “mən obrazı”ı yeniyetməlik və gənclik yaşlarında formalaşsa da, onun mənbəyi əvvəlki yaş dövrlərinə təsadüf edir. Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadəyə məxsus “Sosial Psixologiya” adlı dərslikdə göstərilir ki, metodist Q.Gellap apardığı eksperimentlərlə insanların “mən obrazı”nın yaranmasının 2-3 yaşlarından başladığını sübut etmişdir. Üç yaşında uşaq hər şeyi özü sərbəst edəcəyini düşünür. Onun dilində tez-tez “mən özüm” ifadəsi işlənir. Hətta bəzən valideynlər uşağın bu tələbinə əhəmiyyət vermədikdə “üç yaş krizi” baş verir. Böyük məktəbəqədər uşaqlarda (5-6 yaşlı uşaqlar) isə nisbətən özləri haqqında daha dəqiq təsəvvürlər formalaşır. Artıq kiçik yaşlı məktəblilərdə özünüdərk etmə prosesinin yeni mərhələsi yaranır ki, bu da özünüdərk etmə prosesidir. Onların başqa insanlarla qarşılıqlı münasibətində dəyişikliklər baş verir. Özünüqiymətləndirmə meyarlarının yeni təzahürləri yaranır. Buna misal olaraq kiçik yaşlı qızlarda həya (utancaqlıq) hissini yaranmasını söyləmək olar. Tədqiqatçı C.Midə görə uşaqlarda “mən”in formalaşması üç mərhələyə ayrılır: hazırlıq, oyun, rolun yerinə yetirilməsi (icra edilməsi). Onlar aşağıdakı kimi izah olunur:

Hazırlıq mərhələsində (1-dən 3 yaşa kimi) uşaq başa düşmədən böyüklərin davranışını təqlid edir. İkinci mərhələdə (3-4 yaşlı) uşaqlar təsvir etdiklərinin davranışını başa düşməyə başlayır, ancaq rolun yerinə yetirilməsi hələ sabit deyildir. Son mərhələdə (4-5 və daha yuxarı yaşlı uşaqlar) rol davranışı toplanmış və müəyyən məqsədə yönəlmiş olur və başqa aktyorların rollarını hiss etmək qabiliyyəti meydana çıxır.

Bu prosesin gedişində fərd başqa rollara daxil olmanın bütün mərhələlərini ardıcıl keçir. Öz şəxsi davranışını başqa fərdlərlə qarşılıqlı əlaqədə görmək və başqa rolların dərk edilməsi vasitəsi ilə öz üzərində onların reaksiyasını, həmçinin başqa insanların hiss və sərvətlərini duymaq qabiliyyətini inkişaf etdirir, şəxsiyyətin şüurunda “ümumiləşmiş başqası” formalaşır. “Ümumiləşmiş başqası”nın rolunu təkrar və qəbul edərək, fərd tədricən öz “mən”inin obrazını formalaşdırır.

Həyatı faktlar göstərir ki, insanda “mən – obraz” eyni vaxtda müxtəlif xarakterli ola bilər. Bunlara “real mən”, “ideal mən” və “sosial mən” obrazlarını aid etmək olar [1, s.60]. “Real mən” dedikdə insanın hal-hazırdakı vəziyyəti, onun özünü necə təsəvvür etməsi, özünün bacarıq və qabiliyyətləri, rolları, statusunu necə qavraması və necə adam olmasını təsəvvür etməsi nəzərdə tutulur. İnsan özünü

necə görmək istəyir? Hansı keyfiyyətlərə yiyələnmək istəyir? kimi suallar isə “ideal mən”in əsasını təşkil edir. Hər bir insanın özünəməxsus keyfiyyətləri vardır. Bunlar içərisində ən yaxşı olan keyfiyyəti özü üçün yüksək qiymətləndirir yəni ideallaşdırır. İnsanın başqa adamlarla ünsiyyəti isə onun “sosial mən”də öz əksini tapır. Hər bir insanın mənfi xüsusiyyətləri ola bilər, lakin o özünün pis əməllərini belə gizlədib “sosial mən”indən çıxış edir. Axı bizim hər birimiz cəmiyyətdə yaşayırıq və istər-istəməz özümüzə onların gözü ilə baxırıq. İnsanların qarşılıqlı sosial əlaqəsində “sosial mən” in əhəmiyyəti də məhz bundadır. Əgər “real mən” “ideal mən”ə uyğun gəlmirsə və ya “sosial mən” “real mən”i gizlətməyə xidmət edirsə, insanın özü haqqında təsəvvürlərində özünəməxsus çətinliklər meydana çıxır. Belə hallarda insan adətən refleksiya yolu ilə bu uyğunsuzluqları təhlil edir, bir növ onların hamısı üçün “ümumi məxrəc” taparaq müvafiq ziddiyyətləri aradan qaldırır. Məktəbəqədərki yaş dövründə uşaqlarda daha çox “sosial mən” formalaşır, belə ki, ətraf aləmlə uşaqlar arasında qarşılıqlı münasibətlər mənlik şüurunun daha yaxşı inkişaf etdirilməsinə şərait yaradır. K.Marks göstərirdi ki, “insan əlində güzgü ilə və “mən mənəm”deyən filosof kimi doğulmadığına görə o, əvvəlcə güzgüyə baxırmış kimi başqa adama baxır”[1, s.225].

İnsanın real, sosial və ideal mənlərinin ümumi məcmusu isə “mən konsepsiyası” adlanır. İnsanın “mən konsepsiyası” kifayət qədər mürəkkəb fenomendir. Şəxsiyyətin yaratdığı “mən konsepsiyası” ikili xarakter daşıyır. O, həm mənfi, həm də müsbət ola bilər.

Hətta tədqiqatlar sübut etmişdir ki, insanlarla yanaşı şimpanze və oranqutanlarda da mən konsepsiyasının elementar formasına rast gəlinir. İnsanların nəinki özünə, eləcə də başqa adamlara qarşı rəftarı onları düzgün qiymətləndirməsi onun “mən konsepsiyasından” asılıdır.

Sosial-psixologiyada “mən konsepsiyası”nın üç funksiyasının olması öz əksini tapmışdır: menecerial, təşkilatçılıq və emosional funksiyalar [2, s.63]. Bütün bu funksiyaların hər birinin mərkəzində insanın başqa adamlarla münasibəti, mədəniyyət fərqləri, emosional reaksiyaları və mental strukturu və s. dayanır.

Kiçik məktəbəqədər yaşlı uşaqların özünə verdiyi dəyər, özünün mən obrazını qiymətləndirməsi, özü haqqında təsəvvürlərin formalaşması isə bilavasitə özünüqiymətləndirməsi ilə bağlıdır. İnsan üçün mühüm olan hər şey: öz qabiliyyətləri, keyfiyyətləri, öz imkanları, özünün qarşılıqlı münasibətləri, ətraf-aləmlə münasibətləri və s. özünüqiymətləndirmədə əsas yer tutur. Məktəbəqədər uşaqlarda özünü sevmə, dərk etmə motivləri də müşahidə olunur və bununla uşaq özünü başqalarından ayırır.

Qeyd edək ki, ailədə ata-ana, ana-uşaq, bacı-qardaş, bacı-bacı, qardaş-qardaş arasındakı münasibətlərin uşaqların həyatında rolu olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Unutmaq olmaz ki, valideyn uşağa ən yaxın olan adamdır və uşaq onlara etibar edir və inanır. Uşaq şəxsiyyətinin təməli ailədə və uşaq bağçasında həmyaşlıqları ilə ünsiyyətdə qoyulur. Beləliklə, uşaq özünü tanıyır və formalaşdırır. Uşaq sual verən zaman onun sualları düzgün cavablandırılmalıdır. Uşağın tələbatı başqaları ilə ünsiyyətdə təmin olunmayanda iddia səviyyəsi tam təsdiq olunmur. Ona görə də uşaqlarla münasibət düzgün qurulmalıdır. Odur ki, onları aldatmaq, onların düzgün olmayan hərəkətlərinə, ifadələrinə gülmək, istehza ilə yanaşmaq qətiyyənlə olmaz. Acığını uşaqların üstünə tökmək, onları əsəbləşdirmək uşaqlarda kobudluq, sözə baxmamaq, inadkarlıq, dəcəllik, nadinclik kimi əlamətlərini formalaşdırır ki, bu da uşağın “mənlik şüur”na eləcə də formalaşan psixologiyasına mənfi təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2002, 620 s.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003, 355 s.
3. Çələbiyev N.S. Təhsil sistemində psixoloji xidmət. Bakı, 2008, 280 s.
4. Həsənlı S. Psixologiya. Bakı, 2013, 285 s.
5. Seyidov S., Həmzəyev İ. Ümumi psixologiya. Bakı, 2014, 655 s.

FORMATION OF THE CONCEPT OF "I" AND SELF-ESTEEM OF PRESCHOOL CHILDREN

Abstract: The article provides information on the formation of "self-consciousness" of preschool children, the formation and characteristics of the image of "I", the formation of "self-esteem". It covers the period from the age of six to seven. During this age, conditions are created for the development of all aspects of the child's psyche and behavior. In addition, to fundamental changes in cognitive processes and speech development in children, the desire to know everything, to learn, to be satisfied the ability to be proud of "discoveries" is formed. In connection with self-esteem, self-confidence and self-efficacy are formed. Thus, the process of self-consciousness - the process of recognizing and understanding oneself as a person - begins at an early age and continues throughout one's life.

Key words: character, human, self consciousness, self-esteem, psychology, preschool age period

NURAY SEYİDOVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistrant, TSPX, I kurs
seyidovanuray56@gmail.com
Elmi rəhbər: A.Hüseynli

ŞAGİRD LƏRİN PSIXİ İNKİŞAFINA İNFÖRMASİYANIN TƏSİRİ

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda diqqətin, xüsusilə qeyri-ixtiyari diqqətin formalaşmasında ekran vasitələri əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayıyır. Ona görə də, ekran imkanlarının təşkilini düzgün etməklə, diqqətin mənəvi təsəvvürlərin inkişafına yönəlməsinə nəzarət edilməlidir. Bağça yaşlı uşaqların təfəkkürünün inkişafı, düşünmə bilmə bacarığının, dünyagörüşünün formalaşmasında, ekran vasitələrindən istifadəyə nəzarət etməklə həyata keçirilməlidir.

Açar sözlər: məktəbəqədər yaşlı uşaqlar, bağça yaş dövrü, uşaq şəxsiyyəti, müşahidə və müşahidəçilik, informasiya vasitələri

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda şəxsiyyətin xassələrinin formalaşması üçün əlverişli şərait yaratmaq, müasir dövrdə tərbiyə probleminin ən mühüm məsələlərindən biri sayılır. Bu dövrdə təlim prosesindən daha çox, tərbiyə prosesi ön plana çəkilir. Tərbiyənin təşkili və düzgün qurulması uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasının əsasını müəyyən edir. Körpəlik dövründə uşaq şəxsiyyətinin inkişaf zəmini onu əhatə edən yaşlılar tərəfindən təmin edilirdisə, növbəti mərhələdə bu prosesə valideynlərlə bərabər, informasiya vasitələri də güclü təsir gücü kimi ön plana çəkilir. Məhz düzgün təşkil edilmiş təsirlər nəticəsində uşaq inkişaf edərək yeni psixoloji keyfiyyətlər və əxlaq normaları mənimsəyir, cəmiyyətin kiçik üzvünə çevrilir.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşağın daxili aləmində sürətlə gedən həm fizioloji, həm də psixoloji inkişaf əsas verir ki, düzgün və planlanmış şəxsiyyət formalaşsın. Məhz məktəbəqədər yaşda beynin sürətlə inkişafı, beyin hüceyrələrinin sürətlə çoxalması, eyni zamanda uşaqda 2 yaşında qısqanclıq hissənin ilkin təsirlərinin görülməsi və s. tələb edir ki, uşaq şəxsiyyəti müəyyən nəzarət və istiqamətdə formalaşmalıdır. Belə ki, qısqanclıq hissi uşaqda nəzarətlə və düzgün yönəldilmədikdə paxıllıq hissəinə çevrilir. Paxıllıq hissi isə inkişaf edərək “həsəd” hissəinə çevrilir. Həsəd hissi isə uşaqda ətrafına və digər uşaqlara xəsarət yetirməklə səciyyəlidir.

Uşaq bağça yaş dövründəki inkişaf şərtləri xeyli genişlənilir: böyüklərin uşaqlara verdikləri tələblər artır; ictimai əxlaq normaları əsas tələbə çevrilir; idrak imkanlarının genişlənməsi ona xarici mühitin daha geniş sahələrinə çıxmağa imkan yaradır. İlk vaxtlarda ancaq valideynlərinin əhatəsində olub, onların xüsusiyyətlərini təqlid etməyə çalışırdısa, xarici mühitə çıxdıqca ətrafındakıları təqlid etməyə çalışır. Lakin müasir dövrdə uşaqlarda təqlidçilik formasını dəyişərək daha çox informasiya texnologiyalarının təsiri ilə formalaşır və inkişaf edir. Günümüzdə İKT-nin imkanlarından geniş istifadə olunur. Bunun nəticəsidir ki, həyatımızın ayrılmaz parçasına çevrilən texnologiya uşaq şəxsiyyətinə də birbaşa sirayət etmək gücünə malikdir.

Bağça yaşlı dövrdə uşağın psixi prosesləri, fərdi psixi xassələri inkişaf edir. Bu inkişafda informasiya texnologiyaları mühüm rol oynayır. İnformasiya vasitələrindən düzgün istifadə və tətbiq qaydaları müəyyən mənada uşaqdan asılı xarakter daşımır. Çünki inkişaf prosesində uşaq sadəcə informasiyası qəbul edən statusunu daşıyır. Onun doğruluğunu yoxlama, faydalılığını əsaslandırma gücünə malik olmur. Düzgün informasiyaya istiqamətləndirmək böyüklərin üzərinə düşür. İnformasiya vasitələrindən düzgün istifadəyə nəzarət, bu vasitələrdən alınan informasiyaya nəzarət xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Şəxsiyyətin inkişaf tələbləri inkişafın özü ilə bağlıdır ki, onları ayırmaq hətta təcrübi sürətdə mümkün deyildir. Bu gün sürətli inkişaf imkan verir ki, həm şəxsiyyət, həm də şəxsiyyətdə xüsusi ilə uşaq şəxsiyyətində mənəvi kimlik formalaşsın.

Uşaq şəxsiyyətinin inkişafında iki cəhət özünü göstərir:

1) Uşaq xarici mühiti dərk etməyə başlayır və orada öz yerini müəyyənləşdirir ki, bu da əxlaqın yeni motiv tiplərini yaradır. Uşağın xarici mühiti dedikdə, sosial mühitdən, öz yaşlılarından daha çox günümüzdə informasiya vasitələri nəzərdə tutulur. Bu vasitələr uşaqları müxtəlif mühitlərin təsirinə atmaqla, bərabər onlara müəyyən istiqamət daşıyan fikirlər də aşılaya bilir. Bu zaman uşaqlarda mənəvi təsəvvürlərin formalaşması üçün şərait yaranır. Özünü kəşf etmə prosesi başlayır. Əxlaqi motiv onda yeni-yeni yollar tapmağa imkan verir. Uşağın özünü kəşf etmə, mənəvi təsəvvürləri formalaşdırma valideynlərlə yarı-yarıya informasiya texnologiyalarının üzərinə düşür. Belə ki, öz dövrünün adamı olma statusunu hələ məktəbəqədər yaş dövründə texnologiyadan faydalanmaqla sübuta yetirir. Lakin texnologiyadan istifadə ondan düzgün istifadə mənasına gəlmir. Düzgün istifadə olunması üçün valideyn və böyükklərin nəzarəti şərtidir.

2) Hisslər və iradənin inkişaf etməsi: həmin motivlərin fəallığını, əxlaqın möhkəmliyini, xarici şəraitin dəyişməsindən asılı olaraq onun dəyişməsini təmin edir. İnformasiya vasitələrində zaman və məkan anlayışı müəyyən mənada tez-tez dəyişdiyindən uşaqların müxtəlif situasiyalar keçirməsinə zəmin yaradır. Davamlı dəyişən görüntülər uşağın dəyişkən reaksiyalar verməsinə səbəb olur.

Uşaq şəxsiyyətində mənəvi təsəvvürlərin formalaşmasında informasiya texnologiyalarının (xüsusi ilə ekran vasitələrinin) uşaqlarda qavrayış, diqqət, hafizə, təfəkkür, təxəyyül və s. kimi psixi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi sahəsində böyük imkanlara malikdir. Bunu nəzərə alaraq uşaqlarda mənəvi təsəvvürlərin formalaşmasında texniki vasitələrin psixi keyfiyyətlərin inkişafına necə təsir göstərməsini müxtəlif yanaşmalarla xarakterizə etmək olar.

Müşahidə və müşahidəçilik

Müasir informasiya texnologiyaları həqiqi həyatı hərəkət və dəyişmə şəklində əks etdirərək, anlayış və təsəvvürləri əlverişli şəkildə insanlara çatdırmaq üçün qüvvətli bir alətdir. İnformasiya vasitələrində ekran təsvirlərinin dinamikliyi heç bir obrazı qaçırmadan onların əsas və yardımçı hissələrini bir-birindən ayırd etməklə hadisələrə dair ətraflı müşahidə aparmaq üçün diqqətin toplanmasını məcbur edir. Mahiyyət etibarı ilə də ekran vasitələri uşaqlarda müşahidəçilik bacarığını artırır, əsas məsələləri dərk edərkən “tez tuta bilmə” kimi psixi keyfiyyəti inkişaf etdirir.

İnformasiya vasitələrində təsvir olunan təqdimatda bütöv bir məlumat hissə-hissə olmaq etibarilə məntiqi ardıcılıqla zəncir həlqəsi kimi bir-biri ilə bağlanır. Kadrların belə birləşib bir sistem yaratması daha yaxşı müşahidəyə, zaman və məkan baxımından duymağa, onlar arasındakı məntiqi əlaqə və bağlılığı dəqiqləşdirməyə imkan verir. Eyni zamanda öyrənmə prosesində müəyyən məsələlərin təhlili zamanı hadisələri müşahidə etmək, əsas və daha vaciblərinin seçilməsi bacarığının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan məktəbəqədər yaş dövründə informasiya texnologiyaları uşaqların mənəvi təsəvvürlərinin formalaşmasında onların malik olduğu üstünlüklərə hər hansı digər vasitələr malik ola bilməz. Belə ki, informasiya vasitələrində detalların seçilməsi, onların böyük və effektiv planda təqdim edilməsi, müxtəlif növ plan dəyişmələri müşahidəçilərin diqqətini cəlb edir və onun davamlılığını artırır. Düzgün düşünülmüş, pedaqoji məqsədə tabe edilmiş, planlar və onların dəyişilmələri materialı həm asan ifadə etməyə, həm də asan öyrənməyə əhatəli şərait yarada bilir.

Beləliklə, deyə bilərik ki, informasiya kommunikasiya texnologiyaları uşaqların mənəvi təsəvvürlərinin biliklə zənginləşməsi, öyrənmək üçün istifadə etdikləri imkanlardan ən vacibi hesab olunan müşahidəçilik qabiliyyətinin formalaşması üçün əvəzəlməz vasitədir.

Müşahidə xüsusən də ekran vasitəsilə müşahidə böyük pedaqoji təsirə malikdir. Çünki müşahidə öyrənmənin tələbindən asılı olaraq məqsədəuyğun xarakter daşıyır, pedaqoji məqsəddən asılı olaraq lazımı həcmdə göstərir, əlverişli anlama hüdudunda təqdim edir.

Müşahidəçiliyin ən əsas xüsusiyyəti yeniliyə qüvvətli maraq bəsləməkdə, məlum olmayanları üzə çıxarmaqda ifadə olunur. Bu isə öz növbəsində məktəbəqədər yaşlı uşaqların mənəvi inkişafında yeni biliklərin əldə etməsində əsas amil rolunu oynayır.

Diqqət

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda mənəvi təsəvvürlərin formalaşmasında diqqət özünəməxsus yer tutur. Diqqət hadisənin mahiyyətindən asılı olaraq şüurumuzda müəyyən fəallıqla təşəkkül edir. Diqqətin mərkəzləşməsindən asılı olaraq öyrəniləcək hadisənin mənimsənilməsi müxtəlif olur. Uşaq baş verən hadisənin mahiyyəti ilə əlaqədar olan hər bir prosesi və onlar arasında qarşılıqlı əlaqəni, onlara bəslənilən emosional halı, hissələrimizə təsir edən hər bir şeyi anlaya bilirsə, deməli bütün

bunlar diqqətlə nəzərdən keçirilmişdir. Bağça yaşlı uşağın qeyri-ixtiyari diqqəti üstünlük təşkil edir. Bu uşağın xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Adətən bu dövrdə uşaqda qeyri-ixtiyari diqqət ən çox qavranılan cisim və hadisənin konkret və əyani olmasından, emosionallıq dərəcəsiindən asılıdır. Ona görə də bu dövrdə uşaqların diqqəti bəzən əsas cəhətə deyil, onları həyəcanlandıran, onlarda dərin hisslər doğuran, tələbatları ilə bilavasitə bağlı olan cəhətlərə doğru yönəlir. Statik hala nisbətən dəyişən və inkişaf edən təbii səs və rəngə malik, iztirab və fərəh doğuran, bir sözlə informasiya vasitələrinə xas olan hadisələr uşaqların diqqətini daha çox cəlb edir. İ.P.Pavlovun sözləri ilə desək, baş beyin qabığında optimal oyanıqlılıq sahəsi yaratmış olan hadisələr diqqətin əsas obyektini hesab olunur. Təbii səs və rəngdən əlavə hadisələrin ekranda təhlili-planlar üzrə yerdəyişmə, fəza etibarilə böyümə, kiçilmə, zaman etibarilə sıxılma və seyrəkləşmə, yaxınlaşma və uzaqlaşma, kəsiklər, detallar, fərziyyə və nəzəriyyə halında hadisələrə dinamikliyin verilməsi – bir sözlə ekranda yaranan dinamika uşaqların diqqətini inkişaf etdirir və formalaşdırır. Eyni zamanda diqqətin seçicilik funksiyasını nəzərə alaraq, mənəvi təsəvvürlərin formalaşmasına təsir edən hadisələri mənimsəməklə öz əksini tapır. Ekranda görünən sanki deyir: “Bura bax, bura daha çox diqqət yetir!”

İnformasiya vasitələri uşaqlara qüvvətli təsir edir, onların hisslərinə toxunaraq həyəcanlandırır, onları həyatın əlçatmaz dərinliklərinə apararaq ekranda baş verən hadisələri daha diqqətlə izləməyə məcbur edir. Məktəbəqədər yaş dövründə diqqətin inkişaf etdirilməsi kiçikməktəb yaş dövrü və ondan sonrası üçün məsuliyyət hissənin formalaşmasına zəmin yaradır, onların diqqətini yalnız öyrənilən məsələyə cəlb edir, dərslərin kompleks şəkildə mənimsənilməsini asanlaşdırır. Yeniliklər qeyri-ixtiyari diqqətin təşkili üçün güclü amildir. İ.P.Pavlov göstərmişdir ki, ətraf gerçəklikdə baş verən dəyişiklik dərhal bələdləşmə refleksi yaradır, insan həmin hadisələrin nədən ibarət olduğunu bilməyə, onlarla geniş tanış olmağa meyl edir.

Beləliklə, aydın olur ki, ekranda xəyalların dinamikliyi, rəngarəngliyi intensiv təsirləndirmə xüsusiyyəti, xüsusilə ekranın ətraf mühitə nisbətən daha yüksək parlaqlığa malik olması uşaqların qeyri-ixtiyari diqqətinin inkişaf etdirilməsi işini daha yaxşı təşkil edir.

Anlayışlar

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda anlayışların formalaşması, başqa sözlə ətraf aləmdəki cisim və münasibətlərin inikasını yaratmaq (anlamaq) üçün ekran vasitələri mühüm rol oynayır. Ekran vasitələri öyrənilən hadisələrin anlaşılmasını xeyli dərəcədə sadələşdirir və onlar haqqında müəyyən dəqiq və konkret məlumatlar verir, uşaqların anlayışında müəyyənlik və aydınlıq yaradır, onları sonrakı fikri inkişaf və sərbəst yaradıcılıq işinə doğru yönəldir, hadisələr haqqında yalnız təsəvvürlərdən xilas edir, orijinalıq və yaradıcılıq tərbiyə etməklə düzgün anlayışlar sistemi yaradır.

İnformasiya vasitələri real və reallaşdırılmış multi sxemlər (görüş sxemləri) əsasında təsvir edilən hadisələrdən bəhs edir, onları təbiətdə olduğu kimi göstərir. Hadisələrin real təsvir edilməsi uşaqlarda düzgün anlayışlar sistemi yarada bilər.

Maraq

Maraq – şəxsiyyətin gerçəkliyi dərk etməyə, hər hansı bir fəaliyyət növünə, müəyyən bilik sahəsinə yiyələnməyə az və ya çox davamlı yönəlməsində ifadə olunan fərdi psixi keyfiyyətdir. Ekran vasitələri, tez-tez dəyişən kadrlar sistemi uşaqlara təsir göstərərək onlarda hadisələrə baxmaq üçün maraq doğurur və onun intensivliyini daim artırır, qıcıqlandırıcının daha tam və aydın inikasını, mükəmməl dərk edilməsini təmin edir. İ.P.Pavlov qeyd etmişdir ki, ətraf mühitdə kiçik bir dəyişiklik baş verdiyi zaman insan və heyvanlarda müvafiq reseptorlar (sinir ucları) bu dəyişikliyi törədən qıcığa tərəf yönəlir və bunun nəticəsində maraq yaranır. İnformasiya vasitələrində tez-tez dəyişən görüntülər uşaqlarda marağın dəyişməsinə və inkişaf etməsinə kömək edir. Maraqların inkişafı isə uşaqlarda mənəvi təsəvvürlərə müsbət təsir göstərməklə bərabər, onların düzgün dünyagörüşünün formalaşmasına imkan yaradır.

Qavrayış

Ekran vasitələri ilə biz yalnız hadisələrin xarici ifadə və əlamətlərini deyil, onların mahiyyətini, bütün xassələrini, hissələrini bütövlükdə və qarşılıqlı münasibətdə, vahid bir tam şəkildə öyrənərək inikasını yaradırıq, bir sözlə onları qavrayırıq. Qavrayış maddi aləmin cisim və hadisələri haqqında əyani, konkret biliklərdən ibarətdir. Qavrama zamanı cisim və hadisələrə analizatorlara təsir edir və

nəticə etibarilə uşaqlarda onların inikası yaranır. Qavrama prosesində nə qədər çox analizator iştirak edərsə, qavrama prosesi də bir o qədər sürətlə gedir. Buna görə də əyanilik qavrama prosesinin əsasını təşkil edir. Bu baxımdan informasiya vasitələri qavrama prosesi üçün kifayət qədər material verir. Bu materialları ayırd etmək, fərqləndirmək, müsbət və mənfi cəhətlərini nəzərə almaqla qəbul etmək məqsədə uyğun hesab edilir. Xüsusilə səs, rəng, dinamika və s. keyfiyyətləri özündə cəmləşdirən informasiya vasitələri uşaqların daha çox analizatoruna təsir edir, onlarda qavrama prosesi üçün qıcıqlar yaradır. Uşaq ekranda əks olunan təqdimatı öz təbii rəngində, hərəkət və inkişaf halında görür, həmin təqdimata uyğun səsi və izahedici məlumatı eşitməklə ona inanır, eyni zamanda təqdimatın hazırlanmasında (çəkilişində, montaj edilməsində) tətbiq edilən xüsusi üsullar analizatorunda daha güclü təsirlər yaradır. Bu da təqdimatın qavranılmasını asanlaşdırır. Biliklər mənbəyi olan, uşaqların məlumatlarla zənginləşməsinə, günümüzün tələbinə çevrilən informasiya vasitələri kifayət qədər əyani məlumat verməklə qavrama prosesinə davamlı təsir göstərmə gücünə malikdir.

Təsəvvür və hafizə

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar daha çox təsəvvür sürətlərinin parlaqlığı ilə xarakterizə olunurlar. Bəzən onların təsəvvür sürətləri o qədər parlaq olur ki, bunları qavrayış sürətlərindən fərqləndirə bilmirlər. İnsanlara elə gəlir ki, həmin sürətləri uşaqlar təsəvvüründə canlandırmır, sadəcə qavrayırlar. İnformasiya vasitələri uşağın şüuruna güclü təsir göstərməklə yeni çalarlara malik və inkişafa yönəlmiş təsəvvürlər əmələ gətirir. Bu təsəvvürlər ekranda göstərilən obrazlar haqqında anlayışları gücləndirir və həmin anlayışların uşaqların hafizəsində uzun zaman yaşamasına səbəb olur. Hafizə - keçmiş təcrübənin beynimizdə nöqtələndirilməsi, hifz edilməsi sahəsində sonralar onun tanıma və yada salınmasından ibarət mürəkkəb psixi prosesdir. Çox inkişaf etmiş hafizə anlayışların miqdarı və onların fərqləndirilə bilməsi ilə xarakterizə olunur. Bu da qəbul olunmuş məlumatların qavranılma dərinliyi və maraq oyada bilmə gücündən asılıdır.

Ekran vasitələri bir növ qavrama prosesi üçün maksimum şərait yaradır. Bu da həyatda baş verən və verəcək proseslərə əyani baxdıqda onları təhlil etmək və müəyyən nəticələr çıxarmaqla hafizəni dərin və möhkəm biliklərlə zənginləşdirirlər. Ona görə də hafizənin möhkəmlənməsində ekran vasitələrinin gücü, digər vasitələrdən daha təsirli və effektivdir. İnformasiya vasitələri uşaqların təkcə hafizəsini bir tərəfli deyil, eyni zamanda eşitmə hafizəsini də inkişaf etdirir. Bu vasitələrlə qəbul olunmuş səslər və öyrənmə prosesində verilən biliklər eşitmə hafizəsinin möhkəmlənməsinə güclü təsir göstərir.

Beləliklə, demək olar ki, informasiya texnologiyaları uşaqlarda bütün hafizə tiplərini inkişaf etdirən bir vasitədir. Bu da uşaqların təlim prosesində zəngin biliklər əldə etməsinə və öyrəndikləri bilikləri uzun müddət hafizədə hifz olunmasına şərait yaradır.

Məntiqi təfəkkür

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların təfəkkürləri konkret və emosional xarakter daşıyır. Onların təfəkkürləri müəyyən konkret cisimlərlə, onların arasındakı əlaqələrlə bağlı olur. Ona görə də uşaqlar həddindən artıq mücərrəd hadisələri dərk etməkdə, onların haqqında fikirləşməkdə çətinlik çəkirlər. Obyektiv gerçəkliyin qanunauyğun və düzgün inikası ilə əlaqədar olan təfəkkür, əsasən hökmlərin müəyyənliyi, ardıcılığı, sübutluluğu, əsaslılığı ilə bağlıdır. İnformasiya texnologiyaları təfəkkürün tərəfindən irəli gələn məntiqi təfəkkürün prinsiplərini özündə əks etdirir, uşaqların məntiqi təfəkkürünün inkişafına yaradıcı təsir göstərir. Ekran vasitələri öz məzmununa görə anlayışlarda əks olunan mahiyyəti əyani olaraq təsvir edərkən onu tam genişliyi ilə deyil, məqsədəuyğun şəkildə müəyyən çərçivə daxilində təqdim edilir. Əsas didaktik prinsiplər gözlənilməklə hadisənin daha əhəmiyyətli tərəfi nəzərdən keçirilir, onu arasıkəsilməz hərəkət, dəyişmə və inkişafda, əlaqədar hadisələrlə üzvü sürətlə bağlı halda göstərir. Ekran vasitələri təqdim ediləni olduğu kimi əks etdirir bildiyi üçün bizdə həyat hadisələrini olduğu kimi təsəvvür etməyə imkan yaranır. Təqdim edilənə baxarkən gedən prosesləri bütün incəlikləri ilə izləyir, onlardan dəyişmə və inkişaf, hadisələr arasındakı məntiqi əlaqəni tapmağa səy göstərilir. Zaman sıxlaşması və ya genişlənməsini görməklə və onları həqiqi olanlarla müqayisə etməklə hadisələrə obyektiv qiymət verməyə çalışılır. İnformasiya texnologiyaları uşaqların yalnız məntiqi təfəkkürünü deyil, eyni zamanda onların əyani-əməli, konkret, mücərrəd, nəzəri, texniki, bədii və dialektik təfəkkürünü də inkişaf etdirmək və formalaşdırmaq qabiliyyətinə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2002.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003.
3. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı, 1981.
4. Əmrahlı L.Ş. Şəxsiyyət və cəmiyyət. Bakı, 2007.
5. “Azərbaycan məktəbi” j., № 2, Bakı, 2009.
6. “Azərbaycan məktəbi” j., № 4, Bakı, 2009.
7. http://psixologiya.net/tehsil_telebe.

Nuray Seyidova

THE EFFECT OF INFORMATION ON THE PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT OF STUDENTS

Abstract: Screenshots play an important role in the formation of attention, especially involuntary attention, in preschool children. Therefore, by properly organizing the early opportunities, it is necessary to control the focus on the development of spiritual imagination. The development of thinking in kindergarten-age children should be carried out by controlling the use of screen tools in the formation of thinking skills, worldview

Key words: preschool children, kindergarten age, child's identity, observation and observation, media.

MÜASİR DÖVRDƏ TƏLƏBƏLƏRİN İDRAK FƏALLIĞINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

İdrak insan şəxsiyyətinin bütün cəhətlərinə nüfuz edir. Bu ondan irəli gəlir ki, idrak, hər şeydən əvvəl, fəaliyyətdir. İdrak proses deyil, sosial cəhətdən şərtlənən və şəxsi səciyyə daşıyan fəal prosesdir. Deməli, idrak nəinki öz tərkibinə müxtəlif inikas proseslərinə, həm də şəxsiyyətin bütün tələbatlar motivasiya sistemini də daxil edir. Bir halda ki, idrak fəaliyyətdir.

Açar sözlər: idrak, müşahidə, təhlil, subyekt, təfəkkür

İdrak məlumatı qavrayışdan, bilikdən və subyektiv xüsusiyyətlərdən emal etmək üçün canlılar fakültəsidir. Öyrənmə, düşünmə, diqqət, yaddaş, problem həll etmə, qərar qəbul etmə və ya duyğuların işlənməsi kimi prosesləri əhatə edir. İdrakın öyrənilməsi nevrologiya, psixologiya, psixozanaliz, sosiologiya və ya fəlsəfə kimi müxtəlif aspektlərdən həyata keçirilmişdir. Bu mənada idrak, insanların şüuruna çatan məlumatların işlənməsinə imkan verən qlobal bir zehni proses kimi şərh olunur. Əgər elmi idrak prosesinə bütövlükdə sistem qurumu kimi baxsaq, onun elementi kimi birinci növbədə idrakın subyektivi və obyektivi ayırmaq lazımdır. İdrakın subyektiv-predmet-praktik fəaliyyətin və idrakın daşıyıcısı, idrak predmetinə istiqamətlənmiş idraki fəallığın mənbəyidir. İdrakın subyektivi kimi ayrı-ayrı insanlar (fərdlər, eləcə də sosial qruplar o zaman həmin fərdin şüuru və özünü dərk (şəxsi “Mən”) bəşər tarixi boyu yaradılmış bütün mədəniyyət dünyası ilə müəyyən olunur. Uğurlu idraki fəaliyyət yalnız idrak prosesində subyektivin aktiv rolu sayəsində mümkündür.

İdrak obyektiv-subyektivin praktiki və idraki fəaliyyətinin istiqamətləndiyidir. Obyekt nə materiya, nə də obyektiv reallıqla eyni deyildir. İdrak obyektivi həm maddi qurumlar (kimyəvi elementlər, fiziki cisimlər, canlı orqanizmlər), həm də sosial hadisələr (cəmiyyət, adamların qarşılıqlı münasibətləri, onların davranışı və fəaliyyəti) ola bilər. İdrakın nəticələri də (eksperimentin yekunu, elmi nəzəriyyələr, bütövlükdə elm) idrak obyektivi ola bilər. Beləliklə, insandan asılı olmayaraq mövcud olan şeylər, hadisələr, proseslər və s. idrak obyektivi hesab edilə bilər. Bununla əlaqədar demək olar ki, obyekt anlayışı və predmet bir-birindən fərqlənir. Predmet bu və ya digər elmin diqqət yetirdiyi obyektivin yalnız bir tərəfidir. Lakin bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, predmet anlayışı öz həcminə görə obyekt anlayışından genişdir.

Fəlsəfə yaranandan bəri subyektivin obyektə münasibəti problemi dərk edən dərk edilənə münasibəti kimi həmişə filosofların diqqət mərkəzində durmuşdur. Bu münasibət səbəb və xarakterin izahını mürəkkəb bir təkamülə uğratmışdır. Subyektivin özü və onun fəaliyyəti konkret sosial-mədəni və tarixi şəraitin, eləcə də subyektivin digər subyektivlərlə vasitəliyi nəzərə alınmaqla düzgün başa düşülə bilər. Elmi idrak nəinki subyektivin obyektə, həmçinin subyektivin özünə (refleksiya) şüurlu münasibətini zəruri edir.

İdrak obyektiv aləmin, onun qanun və qanunauyğunluqlarının insan beynində müəyyən məqsədə yönələn fəal inikasıdır. İdrakın mənbəyi insanı əhatə edən xarici aləmdir. Xarici aləm insana təsir göstərir və onda müvafiq duyğular, təəvvürlər, anlayışlar doğurur. İnsan idrakının fəallığı, müəyyən məqsədə yönəlməsi məhz praktikada, insanların maddi istehsal fəaliyyətində meydana çıxır. Praktika prosesində insan dünyaya təklikdə deyil, başqa adamlarla, bütövlükdə cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqədə fəal təsir göstərir. Bu isə o deməkdir ki, əgər idrakın obyektivi, onun mənbəyi maddi aləmdirsə, idrakın subyektivi, onun daşıyıcısı bəşər cəmiyyətidir. İdrakın ictimai təbiətini qəbul etmək dialektik idrak nəzəriyyəsinin mühüm fərqləndirici cəhətidir. Dialektik fəlsəfəyə görə, idrak təfəkkürün dərk edilən predmetə yaxınlaşmasından, fikrin biliksizlikdən, biliyə doğru, yarımçıq və mükəmməl olmayan bilikdən daha tam, mükəmməl biliyə doğru hərəkətindən ibarət sonsuz bir prosesdir.

Hissi idrakın əsas forması duyğudur. Duyğu predmetin ayrı-ayrı xassələrinin, xüsusiyyətlərinin, tərəflərinin inikasıdır. Predmetlər isti və soyuq, tünd və açıq, hamar və kələ-kötür ola bilər. Onların bütün bu və ya bir çox başqa xassələri bizim hiss üzvlərimizə təsir göstərərək müəyyən duyğular yaradır. Duyğulardan başqa, qavrayış və təsəvvür də hissi idrakın formalarıdır. Bununla belə, qavrayış hissi idrakın daha yüksək formasıdır. Qavrayış predmeti onun bilavasitə hissi bütövlüyü halında, onun xarici tərəflərinin, xüsusiyyətlərinin məcmusu halında əks etdirir. Təsəvvür əvvəlcə qavranılanın insan şüurunda bərpasıdır.

Məntiqi idraka gəldikdə isə o, hissi idrakın gördüyü işi bir növ tamamlayır. Hiss üzvlərinin verdiyi bilik son dərəcə zəngin və rəngarəngdir. Lakin o tam deyil, məhduddur. Hissi bilik bizə şeylərin yalnız ayrı-ayrı xarici tərəfləri haqqında təsəvvür versə də, onların daxili təbiətini, onların mahiyyətini, onların inkişaf qanunlarını aşkara çıxara bilməz. İdrakın əsas vəzifəsi isə məhz bundan ibarətdir. Məntiqi idrak idrakın inkişafında keyfiyyətə yeni, ən yüksək mərhələdir. Onun rolu predmetin başlıca xassələrini və əlamətlərini aşkara çıxarmaqdan ibarətdir. Məntiqi təfəkkür pilləsində gerçəkliyin inkişafının insana öz əməli işlərində son dərəcə zəruri olan qanunları dərk edilir. Anlayış predmetlərin bütün tərəflərini deyil, yalnız mühüm, ümumi tərəflərini əks etdirir, ikinci dərəcəli əlamətləri nəzərə almır, bunları kənara atır. Anlayışların inkişafı prosesi iki istiqamətdə davam edir: 1. Əvvəlki anlayışlar dərinləşdirilir, düzəldir və daha yüksək abstraksiya səviyyəsinə qaldırılır; 2. Yeni anlayışlar meydana gəlir. Anlayışlar əsasında təfəkkürün başqa formaları, mühakimələr, əqli nəticələr formalaşır.

Mühakimə elə bir idrak formasıdır ki, bunda nə isə iqrar edilir və ya nə isə inkar edilir. Mühakimənin tərkibinə müəyyən anlayışlar daxildir. Bundan başqa hipotezlərdən də idrak prosesində istifadə edilir. Hipotezlər hadisələr, vəqilər, qanunlar haqqında ehtimaldır. Həmçinin, idrakda elmi nəzəriyyələrdən də istifadə olunur. Elmi nəzəriyyələr gerçəkliyin hər hansı müəyyən prosesləri və ya sahələri haqqında dərin, hərtərəfli bilikdir.

Müşahidə – ətraf aləmin predmet və hadisələrinin məqsədyönlü və təşkil olunmuş qavrayışıdır. Müşahidə hissi idraka əsaslanır. Müşahidə obyektini kimi təkə xarici aləm predmetləri çıxış etmir. Müşahidəyə subyektin özünün əhval-ruhiyyəsi, həyəcanlarının, hissələrinin, psixi və emosional vəziyyətlərinin özü də daxildir. Müşahidə təkə faktların mexaniki və avtomatik qeydiyyatı ilə məhdudlaşmır. Müşahidə prosesində fəal funksiyaları insanın şüuru yerinə yetirir. Bu o deməkdir ki, müşahidəçi təkə faktları qeydə almır, eyni zamanda məqsədyönlü şəkildə onları axtarır, öz axtarışında hipotezlərdən və mövcud təcrübədən istifadə edir. Əldə edilən nəticədə hipotezlər (nəzəriyyələr) ya təsdiq olunur, yaxud da təkzib olunur. Müşahidələr subyektin hissi, arzu, istək və iradəsindən asılı olmayaraq nəticə verməlidir, daha dəqiq desək onlar obyektiv informasiya verməlidir. Müşahidələr bilavasitə və bilvasitə kimi iki hissəyə bölünür. Bilavasitə müşahidələrdən fərqli olaraq, bilvasitə (dolayı ilə) müşahidələrdə tədqiqat predmeti rolunda bəzən obyektin, yaxud prosesin özü iştirak etmir, digər predmet və proseslərlə qarşılıqlı əlaqədə (təsirdə demək olar) iştirak edir. Bu cür müşahidələrə fizika istənilən qədər material verir.

Elmi tədqiqatlarda müşahidə aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir; empirik informasiya ilə təminat; eksperiment vasitəsilə həyata keçirilməsi mümkün olmayan nəzəriyyə və hipotezlərin yoxlanılması; nəzəri tədqiqatlar gedişində əldə edilən nəticələrin müqayisəsi; onların həqiqiliyi və adekvatlığının yoxlanılması və s. Bu, obyektini xalis şəkildə ayırmaq, öyrənmək, bu və ya digər şəraitin təsiri altında bütövlükdə obyektin və ya onun ayrı-ayrı tərəflərinin necə dəyişdiyini müəyyən etmək imkanı verir. Təcrübə ən böyük idrak üsullarından biridir. Təcrübə təbiətşünaslıqda geniş tətbiq edilir, ictimai elmlərdə isə get-gedə daha böyük əhəmiyyət qazanır. Təcrübələr öz xarakterinə görə müxtəlifdir.

Ümumiyyətlə, **eksperiment (təcrübə)** empirik tədqiqat metodu olub, öyrənilən hadisə və prosesə fəal, praktiki təsir imkanını təmin edir. Eksperimentator şüurlu və məqsədyönlü şəkildə onun təbii gedişinə müdaxilə edir. Tədqiq edilən obyektədən və elmi fənnin xarakterindən asılı olaraq aşağıdakı eksperimentlər fərqləndirilir. Fiziki, kimyəvi, bioloji, kosmik, psixoloji və sosial eksperimentlər.

Hazırda ekseprementin təbiəti əsaslı şəkildə dəyişilmişdir. Onun texniki imkanları ilə **modelləşdirilmənin** də imkanları artmışdır. Yəni eksperiment prosesində modellərdən daha geniş istifadə

edirlər. Modellər tədqiqat obyektini əvəz edir (xüsusilə insanın sağlamlığı ilə əlaqədar məsələlərdə və obyektin uzaq məsafələrdə yerləşməsi ilə əlaqədar olaraq modellərdən geniş istifadə olunur). Bu zaman riyazi hesablamalar daha çox yararır. Tədqiqat metodlarının və nəticələrinin xarakterinə görə eksperimentlər kəmiyyət və keyfiyyət eksperimentlərinə bölünür. Qeyd etmək lazımdır ki, müşahidəni və eksperimenti tədqiqatçılar, başlıca olaraq, hiss üzvlərinin köməyi ilə keçirirlər. Lakin hiss üzvlərinin imkanları məhduddur. Hiss üzvlərinin məhdudluğu cihazlar vasitəsilə aradan qaldırılır, cihaz olmadan elm, xüsusilə müasir elm yaşaya bilməz. Elmdə istifadə edilən cihazlar müxtəlifdir. Bunlar, hər şeydən əvvəl, ölçü və müşahidə vasitələridir – xronometrlər, teleskoplar, mikroskoplar, voltmetrlər, ampermetrlər, analitik tərəzilər, seysmoqraflar, Vilson kameraları (“elementar” hissəcikləri müşahidə etmək üçün) və başqalarıdır. Hər bir predmet qarşılıqlı təsir halında olan müxtəlif komponentlər, cəhətlər, tərəflərin məcmusudur (sistemidir). Bu cür sistemlərin tədqiqində təhlil mühüm rol oynayır.

Təhlil – predmeti onun tərkib hissələrinə, ünsürlərinə, tərəflərinə ayırmaq deməkdir, məqsəd isə bunların yerini başa düşmək, bunlardan mühüm, başlıca olanlarını ayırmaqdır. Təhlil-predmet üzərində keçirilə bilər, həmçinin məntiqi, fikri təhlil də ola bilər. Predmet təhlilindən başlıca olaraq qeyri-üzvi təbiətin tədqiqində istifadə edilir. Hər hansı səbəbə görə predmeti parçalamaq mümkün olmadığı hallarda məntiqi təhlildən istifadə olunur. Təhlildən fərqli olaraq sintez (yunanca birləşmə demək olan “sintesis” sözündəndir) predmetin hissələrini, tərəflərini, maddi surətdə və ya fikrən birləşdirməkdir, bu da onların daxili, zəruri əlaqələrini, bununla da birlikdə, həmçinin predmetə məxsus qanunauyğunluqları aşkara çıxarmaq imkanı verir. İnsanın təhlil-sintez yolu ilə idrak qabiliyyəti praktika əsasında meydana gəlmişdir. Təhlil ilə sintez vəhdət halındadır. Bunlar təhlil- sintez yolu ilə gedən vahid elmi idrak üsulunun bir-birinə təsir göstərən momentləridir.

İdrak proseslərinin inkişafı idrak prosesləri inkişaf edərək yeni keyfiyyətlər kəsb edir. Bu dövrdə qavrayışın seçiciliyi və mənalılığında əsaslı dəyişiklik baş verir. Tələbələr daha çox əhəmiyyətli, təlimin məqsədləri ilə səslənən obyektləri və materialları seçir və qavrayırlar. Nitqin və təfəkkürün inkişafı qavrayışın mənalılığını artırır. Onların qavrayışları daha çox məqsədə yönəlmiş xarakter daşıyır. Məkan, zaman, hərəkət qavrayışı geniş və əhatəli olur. Diqqət tam mənasında ixtiyari xarakterə malik olur. Maraqlılıq dərəcəsiindən asılı olmayaraq diqqətlərini onlar üçün zəruri olan obyektin üzərinə yönəldə və onun ətrafında mərkəzləşə bilirlər. Bu ən çox böyük məktəblilərin hər gün məktəbdə, sinifdə, ictimai işlər zamanı yerinə yetirdikləri işlərin əhəmiyyətini dərk etmələri ilə bağlı olur [5, s.269]. İlk gənclik yaşında hafizənin inkişafı nəzərə çarpacaq dərəcədə yüksəlir. Mənalı, məntiqi yaddasaxlama üstünlük təşkil edir. Bu dövrdə tələbələr yaddasaxlamanın səmərəli yollarından istifadəyə geniş yer verirlər. İlk gənclik dövründə təfəkkürün inkişafında da əsaslı yüksəliş baş verir. Bu dövrdə tələbələrin təfəkkürü özünün müstəqilliyi, tənqidliliyi, ardıcılığı, nəzəri və mücərrəd xarakter daşması ilə fərqlənir. Təfəkkürün proseslərindən və formalarından yerində və düzgün istifadə etmək imkanları artır. Bütün bunlarla yanaşı bu dövrdə tələbələrin ümumiləşdirmələrində bəzən tələsgənlik ucundan qüsurlar özünü göstərə bilər. Təlim prosesində tələbələrdə bərpəedici təxəyyüllə yanaşı yaradıcı təxəyyülün inkişafı üçün də geniş imkan yaranır. Bu hal ən çox şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətdə özünü aydın göstərir. Bu fəaliyyət tipinin düzgün təşkili şagirdlərin sonrakı əmək fəaliyyətinin subyektinə çevrilməsini, onların əməyi sevmələrini şərtləndirir. İlk gənclik dövründə təlim-peşə fəaliyyəti əsas fəaliyyətə çevrilməklə bu dövrdə məktəblilərdə peşəyönümü və peşəseçməyə meyl də yüksəlir. Gənclər öz maraq və imkanlarına uyğun peşələri seçməyə meyl edirlər. Lakin bəzən imkanlarını düzgün qiymətləndirə bilmədiklərinə görə bu sahədə düzgün olmayan istiqamət tuturlar. Ona görə də bu işdə müəllimin gənclərə istiqamət verməsi zəruridir [3, s.371].

Nəticədə psixi proseslərinin şərhindən aydın oldu ki, idrak insan fəaliyyətinin ən mürəkkəb növüdür. O, obyektiv varlığı əks etdirir. Psixi inikasın tarixən inkişafının nəticəsidir. İdrak psixi inikas prosesi olub, fərdin inkişafında aləmi əks etdirməsi sayəsində tərcübə əldə etməsini, təmin edir. Yeni idrak fərdin gerçəkliyə ətraf mühiti dərk etməsinin əsas şərtidir. Odur ki, idrak bir fərdin dərkətmə fəaliyyətindən kənarında mövcud ola bilməz [4, s.371].

ƏDƏBİYYAT

1. Zeynalöglü Camal. Təlim fəaliyyətinin psixoloji prosesi.
2. Ağayev Ş.S. Əmək, tərbiyə və inkişaf.
3. Seyidov S.İ. və Həməzəyev M.Ə. Psixologiya.
4. Seyidov S.İ. və Həməzəyev M.Ə. Ümumi psixologiya.
5. Ushinski. Toplanmış əsərlər.

Parvana Agayeva

EFFECT ON STUDENT COGNITIVE ACTIVITY IN MODERN TIMES FACTORS

Abstract: Cognition permeates all aspects of the human personality. This is because cognition is, above all, an activity. Cognition is not a process, but an active process that is socially conditioned and personal. This, cognition includes not only the various processes of reflection, but also the system of motivation of all the needs of the individual. In the case of cognitive activity.

Key words: cognition, observation, analysis, subject, thinking

DİNİ BİLİKLƏR ÖZÜNÜDƏRKİN MÜHÜM AMİLLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Dinin məqsədi, hazırkı dövrlə uyğunluğu, dinin insanlar tərəfindən dərk edilməsi, dinin cəmiyyətə uyğunluğu, dinin şəxsiyyətin formalaşmasında rolu, özünüdərkətmədə dinin əhəmiyyəti, mənlik şüuru və dinin burada rolu, Nəsiminin dinin özünüdərkətmədə fikirləri araşdırılır.

Açar sözlər: din, özünüdərk, mənlik, şüur

Din – üzvlərinə bir bağlılıq məqsədi, fərdlərin hərəkətlərinin fərdi və ictimai nəticələrini mühakimə edə biləcəkləri bir davranış qaydaları bütün fərdlərin qruplarını və kainatı açıqlaya biləcəkləri bir düşüncə çərçivəsi verən bir düşüncə, sistemidir. Din – Din mütləq yaradıcıya ibadət sistemi deyil, daha çox həyat tərzidir. Tanrısız dinlər də vardır. Buddizm onlardan biridir. Din istənilən tarixi dövrdə hər bir cəmiyyətin əxlaqi-mənəvi dəyərlər sisteminin ayrılmaz bir hissəsini təşkil etmişdir. Dinin insanlar tərəfindən doğru dərk edildiyi və aşılındığı zaman bu dəyərlərin sülh zəmanətçisi olduğunu anlamaq heç də çətin deyil. “Sivilizasiyalar toqquşmasının” hökm sürdüyü müasir dövrümüzdə ayrı-ayrı dinlərin mənsublarına dözümlülük nümayiş etdirmək nəinki çox yüksək mənəvi dəyər, eləcə də demokratik rejimin zəruri göstəricisi kimi qəbul edilməkdədir. Dünya birliyi tərəfindən hər bir dinə hörmət bəsləmək kimi önəmli bir dəyər cəmiyyətin bütövlüyünün əsas şərtlərindən biri olaraq qəbul edilməklə yanaşı, praktikada bu dəyərin heç də hər zaman nəzərə alınmadığı görünməkdədir. Amma mövcud şəraiti düzəltmək, insanlara dini dözümlülük xüsusiyyətlərini aşıllamaq nəinki ayrı-ayrı dövlətlərin, eləcə də beynəlxalq təşkilatların vəzifələrindən birinə çevrilmişdir. Din dünya gerçəkliyini dərk etməyə aparən yoldur. Dinin yolu böyük, cığırları çoxdur. Dünya əhalisi müxtəlif dinlərə etiqad edir. Bu dinlərin bəzilərinin öz peyğəmbəri, öz ənənələri, müqəddəs kitabları var. Dinlər yalnız bir ölkə, bir xalqın yaşadığı ərazidə deyil, müxtəlif ölkələrdə yayılmışdır. Azərbaycan demokratik ölkədir. Ölkəmizdə İslam dini ilə yanaşı, müxtəlif dinlərə etiqad edən insanlar da yaşayırlar.

Qədim İpək yolunun üzərində yerləşən və Şərqlə Qərb arasında körpü rolunu oynayan Azərbaycan torpağı tarix boyu müxtəlif dinlərin qovuşduğu bir məkan olmuşdur. Belə bir şəraitin mövcud olmasında Azərbaycanın tarixi inkişafı, coğrafi mövqeyi, əhalisinin tərkibi və s. səbəblər böyük rol oynamışdır. Azərbaycanda tarixən şamanlıq, zərdüştlük kimi çoxallahlı dinlərlə yanaşı, islam, xristianlıq və yəhudilik kimi təkallahlı dinlər də olmuşdur. Azərbaycanda dini dözümlülüğün tərbiyə edilməsində islamın böyük rolu olmuşdur.

Din Allah tərəfindən insanları dünya və axirət səadətinə qovuşduran ilahi inanc sistemidir. Din dedikdə mənbəyi yaradana dayanan inanc sistemi nəzərdə tutulur. Dinləri səmavi və qeyri-səmavi olmaqla iki qrupa ayırırlar. Səmavi dinlər, adından bəlli olduğu kimi, Allah tərəfindən mələklər vasitəsilə peyğəmbərlərə göndərilən vəhy mənbəyidir. Bunlara haqq dinlər də deyilir. Bir sözlə, xristianlıq, yəhudilik və İslam dini haqq dinləridir. İslam dininə görə ilk insan Həzrəti Adəm eyni zamanda ilk peyğəmbərdir. Hz. Adəmdən Hz. İsayə qədər bütün peyğəmbərlər insanlara Allahın birliyini və ona necə ibadət ediləcəyini təbliğ etmişlər. Mənbələrə görə, səmavi dinlərdən yəhudilik Hz. Musa, xristianlıq isə Hz. İsa tərəfindən insanlara çatdırılmışdır.

Hazırda dünya əhalisinin təqribən 1,2 milyardı islam dininə etiqad edir, islam dini səmavi dinlərin sonuncusu hesab olunur və Allah tərəfindən göndərilən peyğəmbərləri və kitabları təsdiq edir ki, islam sülh, barışıq, bərabərlik və yardımlaşma dinidir.

Qeyri-səmavi dinlər isə Allah tərəfindən göndərilməyib, insanlar arasında təşəkkül tapan dinlərdir. Bunlara misal olaraq, buddizm, zərdüştlük və şintoizmi göstərmək olar. Müasir dövrdə Yaponiya, Çin, Hindistan, Tailand buddizmin yayıldığı ölkələr sayılır. Zərdüştlük bir vaxtlar Azərbaycan, İran, Orta Asiya və Hindistanda geniş yayılmış bir din olmuşdur. Şintoizm köklü yapon

dinidir və bu günədək beləcə qalmaqdadır. Seyid İmadəddin Nəsimi bütün yaradıcılığı boyu həyatımızın mənası, bəşəriyyətin inkişaf proqramı, hidayət qaynağı olan müqəddəs Qurani-Kərimdən bəhrələnib. Quranın mübarək ayələrindən qaynaqlanmaq dahi şairin yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Nəsimi yaradıcılığının əsas qayəsi və ideyası isə yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hikmət və möcüzələrlə zəngin müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələri ilə bağlıdır. Bu səbəbdən də öncə şairin “ənəlhəq” deyilən fəlsəfi baxışlarını təhlil etmək lazımdır. Məsələn, Quranın “Sad” surəsinin 84-cü ayəsinin tərcüməsi belədir: “Allah buyurdu: Haqq Məndədir və Mən Haqq söylərəm”. Nəsimi isə bunu Allahın adından, sadəcə, şeir dilinə çevirərək bəyan edir:

Ümumiyyətlə, Nəsimi yaradıcılığına nəzər saldıqda görürük ki, o, Qurani-Kərimi çox yaxşı tanıyan və onun elmlərinə bələd olan böyük bir mütəfəkkir olmuşdur. Belə ki, o, əsərlərində Sonuncu səmavi kitabın 222 ayəsinə iqtibas etmiş, 449 ayəyə işarə vurmuş, 25 surənin adını xatırlatmış, Quranda barəsində bəhs edilən 7 məsələyə toxunmuşdur.

Mənlik şüuru bir anlayış olaraq demək olar ki, bütün ictimai elmlərin aparıcı terminlərindən hesab olunur. Digər ictimai elmlərdə olduğu kimi psixologiya elmində də milli mənlik şüuru anlayışı müxtəlif xarakterli təhlillərə cəlb edilir. Lakin bu təhlillərin böyük əksəriyyətində milli mənlik şüurunun mahiyyəti hərtərəfli, daha lakonik olaraq şərh edilmir. Hətta milli mənlik şüurunun inkişaf xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmamış qalır. Ona görə də biz milli mənlik şüurunun mahiyyətini həm ümumi şəkildə, həm də psixoloji kontekstdə aydınlaşdırmağı məqsədə müvafiq hesab etmişik.

Ölkəmizdə həyata keçirilən Təhsil İslahatına dair direktiv sənədlərdən biri olan “Azərbaycanda təhsilin inkişafı üzrə dövlət strategiyası”nda (2013) şəxsiyyətyönümlü təhsilin yeni modelinin yaradılması tövsiyyə olunur. Bu modelin yaradılmasına verilən tələblərə əsasən hər bir məktəbli şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi vacib hesab olunur. Məktəbli şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafının kompleks imkanlarının üzə çıxarılması üçün isə həmin şəxsiyyətin milli mənlik şüurunun formalaşdırılması lazım gəlir. Məktəbli şəxsiyyətinin milli mənlik şüurunun formalaşdırılması işinə isə bu anlayışın mahiyyətinin düzgün aydınlaşdırılmasından başlamaq lazımdır. Əslində “milli mənlik şüuru” anlayışı barədə kifayət qədər elmi şərhlər verilmişdir. Lakin fəlsəfi ədəbiyyatda daha çox milli mənlik şüurunun məntiqi mahiyyəti açıqlanır, sosiologiya ədəbiyyatında şəxsiyyətin sosiallaşmasının əsaslarından biri kimi təqdim olunur, pedaqoji ədəbiyyatda mənəvi tərbiyənin komponentlərindən biri kimi şərh edilir, psixoloji ədəbiyyatda isə yalnız “mənlik şüuru” anlayışı “mən obrazı”ndan yaranan şüurlu fəaliyyətin, özünüdərkən məcmusu kimi izah olunur.

Unutmaq olmaz ki, “milli mənlik şüuru” anlayışını tam mənası ilə aydınlaşdırmaqdan ötrü bir sıra amillərin, məsələlərin və bu məsələlərin şərhində müəyyən ziddiyyətlər yaranan cəhətlərin açıqlanmasına zəruri ehtiyac duyulur. Hansı ki, məktəb direktorları da, onların müavinləri də, tərbiyə işini təşkil edən mütəxəssislər də, məktəb psixoloqları da, ailə və sosial problemlərlə məşğul olan mütəxəssislər də həmin amillərə milli mənlik şüurunun yaranma mənbəyi kimi baxmalıdırlar. Unutmaq olmaz ki, kiçik məktəb yaş dövründə həm milli mənliklə, həm də mənlik şüuru ilə bağlı verilən bilik, bacarıq və vərdislər sistemi yeniyetməlik dövrü üçün təməl “daşları” hesab olunsada məktəbli gənclərin milli mənlik şüurunun inkişafı üçün daha müfəssəl, daha dolğun didaktik yanaşmalar yolunun müəyyənləşdirilməsinə zəruri ehtiyac duyulur.

Milli mənlik şüurunun formalaşması Vətənə, doğma torpağa, doğma yurda, millətə, xalqa, xalqın yaratdığı adət-ənənələrə məhəbbət yaradır. Torpaq insanın yaşayış və əbədiyyət məskənidir. Məktəblilərin öyrəndiyi fənlər, iştirak etdikləri kütləvi tədbirlər, bədən tərbiyəsi və idman, müxtəlif yarışlar onlarda belə bir əqidəni inkişaf etdirir ki, torpaq Vətən müqəddəsidir. Məktəblilər düzgün dərk edirlər ki, dünyada Azərbaycan xalqı var, yaşayır və özünün çox hiyləgər düşməninə - ermənilərə qarşı mübarizə aparır. Onlar şüurlu surətdə dərk etməlidirlər ki, Azərbaycan xalqının qatı düşməni ermənilərə qarşı mübarizəyə hər zaman hazır olmalıdırlar. Onlar bu mübarizəyə hazır olmaları barədə daim düşünməlidirlər. Bu düşüncə tərzini isə onlarda onların mənlik şüuru yarada bilər. Hansı ki, bu mənlik şüuru millətə məhəbbət ruhunda yaranmalıdır. Milli mənəvi keyfiyyətləri daşıyan məktəbli gənclərin hər biri möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyev demişkən erməni faşizminin işğal etdiyi torpaqlarımızın azad edilməsi uğrunda mübarizə aparmalıdırlar. Onlar bu mübarizəyə hazır olmalarından qürur duymalı, iftixar hissi keçirməli, işğal altında olan torpaqların

azad edilməsi işində özünəməxsus şəkildə mübarizəyə qoşulmalıdırlar. Bunun üçün isə nəslin nümayəndələrinə, xüsusilə yeniyetmə gənclərə psixoloji yanaşmalar əsasında təsir etmək faydalıdır. Belə psixoloji təsirin isə yeni modeli milli mənlük şüurunu formalaşdırmaqla mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə. S., Əlizadə Ə. Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003.
2. Yusifli Mir Yəhya. Dini tolerantlığa gedən yol. Bakı, 2012.

Mansura Abbasova

RELIGIOUS KNOWLEDGE AS ONE OF THE IMPORTANT FACTORS OF SELF-AWARENESS

Abstract: The purpose of religion is relevant to the present, the perception of religion by people, the relevance of religion to society, the role of religion in the formation of personality, the importance of religion in self-awareness, self-consciousness and the role of religion here, Nasimi's views on religion self-awareness.

Key words: religion, self-awareness, self-consciousness

SƏBUHİ ƏLƏKBƏROV
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistrant, PNT, I kurs
Elmi rəhbər: T.Hüseynova

“MÜXTƏLİF ÜSULLARLA DƏRKETMƏ” NƏZƏRİYYƏSİ VƏ TƏLİMİN TƏŞKİLİNDƏ ONDAN İSTİFADƏ YOLLARI

Bu məqalədə Harvard universitetinin professoru Novard Qardnerin şagirdlərin təlim prosesində dərkətmə nəzəriyyəsindən müxtəlif üsullarla istifadə yollarından bəhs edilmişdir. Onun fikrincə, şagirdlərin müxtəlif üsullarla dərkətməsini inkişaf etdirməklə təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək olar. Buna nail olmağın yolları məqalədə faktlarla, şagirdlərlə aparılacaq sorğu anketlərinin təqdimatı forması ilə ardıcıl olaraq verilmişdir. Həmçinin, məqalədə şagirdlərin necə asan öyrənməsi üçün onların qabiliyyətlərinin müəllim və valideynlər tərəfindən vacibliyi vurğulanmışdır.

***Açar sözlər:** müxtəlif üsullarla dərkətmə, qabiliyyətlər, intellekt, sorğu vərəqi, istedad*

Dünyada, qısqanmadan insanın özündən daha yaxşı olmasını istədiyi təkə varlıq öz övladıdır. Hər ana-ata övladının çox qabiliyyətli olmasını istəyir. Övladlarının çox yaxşı təhsil alması və uğur qazanması üçün, ana-atalar hər cür çətinliyə dözürlər. Bəs qabiliyyət nədir?

Qabiliyyətlər şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri olub müəyyən fəaliyyətin müvəf-fəqiyyətli icrasının şərtini təşkil edir və onun üçün zəruri olan bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmə dinamikasındakı fərqlərdə ifadə olunur [1, s.423].

Mütəxəssislər müəyyən etmişlər ki, insanların anadangəlmə təbii imkanları eyni deyildir. Lakin təxmini olaraq mütəxəssislər qabiliyyəti 35% ana və atadan alınma yoluyla, 20% ananın hamiləlik müddətində, 45% isə doğuşdan sonra uşaqların böyüdükləri mühitlə əlaqələndirirlər. Uşağın qabiliyyətinin inkişafı ana və atanın onlara hazırlamış olduğu imkanlarla əlaqəlidir. Ananın hamiləlik dövrünün yaxşı, gözəl, və ya stresli, gərgin yaxud, münəfiqə şəraitində keçməsi, körpənin fiziki və əqli inkişafına güclü təsir edər [1, s.426].

İlk öyrənmə qabiliyyəti yüksək olan uşaqları ana-atalar istiqamətləndirir. Onların uşaqlara hazırlayacaqları mühit, göstərəcəkləri sevgi və yaxınlıq, ayıracaqları zaman verdikləri tərbiyə uşaqların ilk öyrənmə qabiliyyətlərinin yüksək olmasına həqiqi mənada təsir edir.

Hələ XIII əsrdə şərqin böyük mütəfəkkiri N.Tusi “Əxlaqi -Nasiri” əsərində uşağın psixi inkişafında tərbiyə mühitinin rolunu belə aydınlaşdırmışdır. “Onların hərəsində öz məcazlarına uyğun hallar təzahür edir. Ona görə bəziləri xeyirxah, bəziləri bədxah olurlar. Nəsihət, məsləhət, təlim, tərbiyə ardıcıl olsa və ədalətli tənbehlə əlaqələndirilsə nəticəsiz qalmaz” [2, s.56].

Pedaqoq-psixoloqların uşaqlar üzərində apardıqları eksperimentlər zamanı, uşaqdakı emosional inkişafın və şəxsiyyətin formalaşmasının, ana-ata davranışlarından son dərəcə təsirləndiyini ortaya çıxarmışdılar.

Ana-atalar əsasən uşaqlarının çox ağıllı olduğunu, ancaq bəzi dərsləri yaxşı mənimsəmədiklərindən narazı qalırlar. Oyun oynayarkən bütün dostları tərəfindən onun seçildiyini, dostluqda çox bacarıqlı olduğunu, ancaq dərslərinə hazırlaşmadıqlarını söyləyirlər. Bəzi uşaqların riyaziyyatdan çox qabiliyyətli olduğunu, ancaq xarici dildən istənilən nəticəni əldə edə bilmədiyindən narazılıq edirlər. Deyilənlərə baxılırsa, bu uşaqlar ağıllıdır? Ya da hansı sahədə daha qabiliyyətliyətlidirlər? Ana-atalar istəyirlər ki, övladları dünyanı dərk etsinlər. Ona görə yox ki, dünya möhtəşəmdir və insanın beyni həmişə bu barədə düşünür. Uşaqlarının dünyanı dərk etməsini ona görə istəyirlər ki, onların yer kürəsində daha yaxşı yaşamaq imkanları olsun. Dərk etmə bacarığı vasitəsilə qəribəliklərlə dolu dünyada yaxşılıq və pislilikləri anlasınlar.

Harvard Universitetinin professoru, Novard Qardnerin “Əqlin çərçivəsi. Müxtəlif üsullarla dərkətmə nəzəriyyəsi” adlı işi bu baxımdan çox əhəmiyyətlidir. Onun araşdırmalarına görə, hər bir insan irsiyyətə dayanan səkkiz qabiliyyətin daşıyıcısıdır. Bunlardan bəzisi uşaqlarda özünü qabarıq

şəkildə biruzə verir, bəziləri isə zəif şəkildə inkişaf edir. Qardnerə görə hər bir uşağda fərqi qabiliyyətlər mövcuddur. Bu qabiliyyətlər aşağıdakılardır:

1. Söz-danışq qabiliyyəti (lingvistik qabiliyyət): Oxu və yazıda sözlərdən təsirli və ağıllı şəkildə istifadə etmə qabiliyyəti və bacarığıdır. Şairlər, yazıçılar, jurnalistlər və siyasətçilər bu cür uşaqların arasından çıxır.

Belə uşaqların söz ehtiyatları çoxdur. Nağıl, hekayə, lətifə danışmaqdan çox zövq alırlar. Oxumağı, söz oyunlarını və tapmaca tapmağı sevirlər.

2. Məntiqi-riyazi qabiliyyət: Rəqəmlərdən ağıllı şəkildə istifadə etmək, səbəb-nəticə ala bilmək qabiliyyəti. Elm adamları, riyaziyyatçılar, kompüter programçıları məntiqi-riyazi qabiliyyəti olan insanlardır. Onlar hər cihazın necə işlədiyinə maraqlıdır və suallar verirlər. Riyaziyyat isə ən sevdikləri dərslərdir. Dama, şahmat kimi düşündürən oyunları oynamaqdan zövq alırlar.

3. Görmə-canlandırma qabiliyyəti (naturalistik qabiliyyət): Ətrafındakı obyektləri görmə və xəyalında canlandırma qabiliyyətidir. Rəssamlar, memarlar kimi xəyal qurmağı çox sevirlər. Yap-poz, labirint kimi görmə-canlandırma fəaliyyətləri çox xoşlayırlar. Eskizləri, rəsmləri başqa uşaqlara nisbətən daha uğurlu tərtib edirlər.

4. Bədən kinestik qabiliyyət: (fiziki qabiliyyət) İnsanın özünü ifadə etməsində, bədən hərəkətlərindən (rəqs, mimika, pantonim) çox yaxşı istifadə edə bilməsidir. Atletlər, aktyorlar, idmançılar, rəqqaslar fiziki qabiliyyəti olan insanlardır.

Məsələn: Fiziki qabiliyyəti yaxşı olan bir futbolçunun digər futbolçulara görə, topa vuruşu, atdığı paslar, oyunun gedişini anlaması daha yüksəkdir. Bu tip uşaqlar daha çox hərəkətlidirlər. Qaçmağı, tullanmağı, gülüşməyi sevirlər. Mimika hərəkətlərini çox yaxşı təqlid edirlər. Əşyaları hissələrə ayıraraq yenidən birləşdirə bilirlər. Taxta oyma, tikiş tikmə, toxuma, hörmə kimi əl qabiliyyətləri tələb edən işlərdə bacarıqlıdırlar.

“ Uşaq, heç oyun oynamadan, ancaq dərslər oxuyursa, qanmaz olar ” fikri də bu mənada söylənmişdir.

5. Ritmik-musiqi qabiliyyəti: Belə uşaqların səsləri duyma qabiliyyəti çox güclüdür. Bir çoxunun gözəl səsi vardır. Musiqi alətlərində çalmağa həvəslidirlər. Musiqi dinləməyi sevirlər və dərslərdən sonra öyrəndikləri mahnıları oxumaqdan zövq alırlar.

6. Şəxsiyyətlərəsas-sosial qabiliyyətlər: Başqalarının əhval-ruhiyyələrini, hissələrini, duyğularını, zövqlərini anlamaq qabiliyyətidir (Nəsihət verməyi bacaran insan, məsləhətçi, müəllim, siyasi lider)

Liderlik xarakterinə sahib olan uşaqlar, dostları arasında ən məşhur olan uşaqlardır. İctimai işlərdən zövq alırlar. Əyləncə mərkəzlərində, yığıncaqlarda yer tutmağı sevirlər. Yaxın dostları çoxdur. Başqalarına dəyər verir və onlar üçün narahat olurlar.

7. Şəxsiyyətdaxili qabiliyyət - Öz hissələrini təhlil etmək və gördüyü işlər üzərində düşünən, başqalarına diqqət yetirmək və onların fəaliyyətlərini dəyərləndirmək, başqalarının davranışlarını müşahidə etməklə onların duyğularından xəbərdar olmaq bu qabiliyyətə xas olan göstəricilərdir

8. Təbiəti kəşf etmək: Flora və faunanı dərk etmək, ardıcıl şəkildə təbiətdəki fərqləri müəyyənləşdirmək və onlardan səmərəli istifadə etmək bacarığı ilə yanaşı böcəklər, heyvanlar, təbiət hadisələrinə qarşı maraqlı duyurlar. Təmiz və yaşıl ətraf aləm onlar üçün çox dəyərlidir [3, s.16].

Validənlər və müəllimlər hər bir uşağa öz dərk etmə qabiliyyətini yoxlamaq üçün aşağıda qeyd olunan şəkildə sorğu vərəqlərindən istifadə edə bilərlər. Sorğu vərəqi aşağıdakı kimi tərtib edilmişdir.

Linqvistik qabiliyyətə aid:

Uşaqlara öz dərk etmələrini ən yaxşı təsvir edən qrafikamı seçməyi tapşırıram.

Mən, həqiqətən də, kitab oxumağı xoşlayıram.

- Mən radio və ya audiokaset dinləyəndə daha yaxşı yadda saxlayıram, nəinki film və ya televizor izlədikdə.

- Mən krossvord kimi sözlü oyunları xoşlayıram.

- Mən ikimənəlilik, qafiyələri, yanılmacları xoşlayıram.

- İngilis dili, sosial elmlər və tarix fənni mənə daha asandı, nəinki riyaziyyat və ya təbiət.

- Mən maşın sürərkən reklam və elan lövhələrini, yol işarələrini və qeydləri oxumağı xoşlayıram və onları daha tez görürəm.

- Mən çox vaxt danışıq zamanı eşitdiyim və ya oxuduğum şeylərə inanıram.
- İnsanlar çox vaxt məndən sözlərin mənasını soruşurlar.
- Bu yaxınlarda elə bir yazını başa çatdıracağam ki, həmin yazım ilə qürur duyuram.
- *Linqvistik qrafaların cəmi*

Məntiqi qabiliyyətə aid:

- Mən fikrimdə cəld və asanlıqla hesablama apara bilirəm.
- Mən məktəbdə riyaziyyat və təbiət elmlərini xoşlayıram.
- Mən məntiqi və strateji oyunları oynamağı xoşlayıram (şahmat, şaşki).
- “Əgər olsaydı” kimi təcrübələri keçirirəm (məsələn: “Mən bitkiləri ildə iki dəfə gübrələsəm nə olar?”).
- Mən struktur, naxış, ardıcılıq və ya məntiqi sıralamanı gözləyirəm.
- Mən bir şeyin necə işləyəcəyi ilə maraqlanıram və yeni elmi kəşfləri izləyirəm.
- Mən düşünürəm ki, hər bir şeyin rəasional izahı vardır.
- Mən abstrakt, aydın və s. mənalara haqqında düşünə bilirəm.
- Mən insanların dedikləri və ya etdikləri məntiqi mənanı görə bilirəm.
- Mən əşyaların necə hesablandığını, ölçüldüyünü, səciyyələndirildiyini və ya analiz edildiyini görməyi xoşlayıram.
- *Məntiqi qrafaların cəmi*

Məkan qrafalarına aid:

- Mən gözlərimi yumduqda vizual təsvirləri aydın görə bilirəm.
- Mən rənglərə qarşı həssasam.
- Mən çox vaxt ətrafımdakıları çəkmək üçün kameradan istifadə edirəm.
- Mən vizual tapmaca və oyunları, 3D təsvirləri xoşlayıram.
- Mənim gecə görmə qabiliyyətim yaxşıdır.
- Mən tanımadığım yerləri tez yadda saxlayıb yolu tapa bilirəm.
- Mən çox vaxt şəkil, ya da cizma-qara çəkirəm.
- Həndəsə daha asandır, nəinki cəbr
- Mən bir obyektə uzaqdan baxdıqda belə onu təsvir edə bilirəm.
- Mən çoxlu təsvirlər olan qəzet, kitab və jurnal oxumağı xoşlayıram.
- *Məkan qrafalarının cəmi*

Bədən/ Kinestik (Lamisə) qabiliyyətə aid

- Mən ən azından idman və ya fiziki fəaliyyətlə mütəmadi məşğul oluram.
- Mən uzun müddət eyni vəziyyətdə oturma bilmirəm.
- Mən əllərimlə işləməyi xoşlayıram (məsələn, tikiş tikmək, dülgərlik, bənnalıq və ya model hazırlamaq və s.)
- Mən fiziki fəaliyyətlə məşğul olduqda düşünürəm (məsələn, gəzişəndə, üzəndə və s.)
- Mən vaxtımın çox hissəsini açıq məkanda keçirməyi xoşlayıram.
- Mən danışıq zamanı jest və digər bədən hərəkətlərindən istifadə edirəm.
- Mən əşyaları daha yaxşı öyrənmək üçün onlara toxunmağı xoşlayıram.
- Mən riskli fəaliyyətləri xoşlayıram (məsələn, paraşütdən atılmaq, hündürdən tullanma və s.).
- Mən yaxşı-yaxşı koordinasiya olunmuşam.
- Mən yeni bacarıqları öyrənmək üçün onları praktikada tətbiq etməliyəm, nəinki onlar haqda yalnız oxumalıyam və ya kənardan izləməliyəm.

Bədən/Kinestik qrafaların cəmi

Musiqi qabiliyyətinə aid:

- Mənim mahnı oxumaq üçün yaxşı səsim var.
- Musiqi səhv çalındığında mən bunu hiss edirəm.
- Mən tez-tez musiqi kolleksiyalarını dinləyirəm.
- Mən musiqi alətində ifa edə bilirəm.
- Mənim həyatım musiqisiz az fəal olardı.
- Mənim hər zaman yanımda dinləmək üçün musiqi olur.

- Mən musiqi dinləmək üçün hər zaman vaxt ayıra bilirəm.
- Mən çox mahnıların melodiyasını bilirəm.
- Mən bir musiqini bir və ya iki dəfə eşitsəm onu asanlıqla təkrar edə bilirəm.
- Mən iş görəndə tez-tez züm-zümə edirəm və ya oxuyuram.

Musiqi qrafalarının cəmi

Fərdlərarası qabiliyyətə aid:

- İnsanlar tez-tez mənim yanıma dərdləşməyə gəlirlər.
- Mən fərdi idman növündənsə, qrup və komanda idman növlərinə üstünlük verirəm.
- Mənim problemlərim olanda onu tək başına həll etməkdənsə, başqa insanlardan kömək istəyirəm.
- Mənim ən azı üç yaxın dostum var.
- Mən tənha videoya baxmaqdan, sosial əhatədə olub, insanlarla vaxt keçirməyi daha çox xoşlayıram.
- Mən bildiyim şeyləri digər insanlara öyrətməyi çox xoşlayıram.
- Mən lider sayılıram və özümü rahat hiss edirəm.
- Mən izdihamda özümü rahat hiss edirəm.
- Mən yerli məktəblərlə, qonşuluqdakılarla, məscidlərlə və icma fəaliyyəti ilə məşğulam.
- Mən həftə sonlarını evdə tənha keçirməkdənsə, yığıncaqlara getməyi xoşlayıram.

Fərdlərarası qrafaların cəmi

Fərd daxili qabiliyyətə aid:

- Mən mütəmadi olaraq həyatın vacib məsələləri haqda düşünürəm.
- Mən özümü dərk etmək üçün və təcrübə üçün bəzi təlimlərə getmişəm.
- Mənim fikirlərim məni başqalarından fərqləndirir.
- Mənim tək məşğul olduğum hobbim və ya xüsusi məşğuliyyətim var.
- Mənim mütəmadi düşündüyüm xüsusi məqsədlər var.
- Mən öz zəif və güclü tərəflərə real gözlə baxıram.
- Mən həftə sonunu adamlar dolu istirahət mərkəzlərində keçirməkdənsə, otağımda keçirməyə üstünlük verirəm.
- Mən azad fikirliyəm və güclü iradəyə malikəm.
- Mən şəxsi həyatım haqda yazmaq üçün gündəlik və ya kitabça tutmuşam.
- Mən özüm işləyirəm və ya öz şəxsi biznesimi başlamaq haqda ciddi düşünürəm.

Fərd daxili qrafaların cəmi [3, s.176)].

Bəs uşaqlar daha asan necə öyrənirlər?

Görmə, canlandırma qabiliyyəti olan uşaqlar rəsmlərlə, video filmlərlə daha asan öyrənirsə, fiziki qabiliyyətli uşaqlar toxunaraq, yoxlayaraq və tətbiq edərək daha yaxşı öyrənirlər. Riyazi zəkali uşaqlar məntiqə bağlı, səbəb-nəticə əlaqələri ilə rahatca öyrənərkən, musiqi qabiliyyətli uşaqlar musiqi ilə, nitq qabiliyyətli olan uşaqlar isə dinləyərək və oxuyaraq öyrənmədə daha bacarıqlı olurlar. Sosial-içtimai qabiliyyətli uşaqlar danışır, münasibət quraraq, özünə qapalı uşaqlar isə tək başına çalışmaqdan zövq alırlar.

Qabiliyyət tipi nə olursa-olsun, hər uşağın qüvvətli və zəif olduğu tərəfləri vardır. Əgər məktəblərdə bu qabiliyyət formalarının birindən, ya da ikisindən istifadə edilərsə, qabiliyyəti bu ikisinə uyğun olmayan uşaqlar öz qabiliyyətli tərəflərini inkişaf etdirə bilməyəcək, öyrənmə işini zövq almada və daha uzun müddətə tamamlayacaq, ya da heç öyrənməyəcəklər.

Hərəkətə bağlı (fiziki qabiliyyəti) olan uşaqlar isə yerlərində sakit otura bilmirlər, çox hərəkətli olurlar. Ənənəvi təhsil verən məktəblərdə uşaqların artıq hərəkət etmək imkanları yox idi. Lövhəyə yazılanı, öyrədiləni səssizcə dinləmək və qeyd etmək məcburiyyətində idilərdi. Halbuki bu uşaqların öyrənmə bilməsi üçün əzələlərini hərəkət etdirməsi, toxunması və tətbiq etməsi lazımdır. Sosial qabiliyyətindən istifadə edə bilməsi üçün suallar verməli, qrup fəaliyyətində danışaraq öyrənməlidirlər.

Qadınlar görə, intellektli (zəkali, dərrakəli) insan kimdir?

Gündəlik həyatda üzləşdiyi problemlərin həlli üçün zəruri bacarıqları daşıyan;

Həll edilməsinə ehtiyac duyulan yeni problemləri görməyi və onu aktuallaşdırmağı bacaran;

İnsanlara yararlı olan əşyaları hazırlayan və onlara öz xidmətlərini təklif edən [4, s.18].

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, tək bir qabiliyyətə xitab edərək, istinad edilərək, uşaqları bir qəlibin içində soxmağa çalışmaq, yetişəcək bir çox dahiyə mane olmaq deməkdir. Uşaqlara qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək və uğur qazanmaq imkanları yaradılmalıdır (müəllifdən).

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Dərslik. Bakı: Çinar-Çap, 2002.
2. Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi – Nasiri.
3. Novard Qadner. Müxtəlif üsullarla dərkətmə nəzəriyyəsi və təhsil. (Azərbaycan dilində).
4. Süleymanova A.Y. Təhsilin əsasları. Bakı, 2014.

Sabuhi Alakbarov

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL BASES OF FACTORS INFLUENCING THE EMERGENCE OF DESTRUCTIVE CONFLICTS IN THE PEDAGOGICAL PROCESS

Abstract: This article discusses how Howard Gardner, a professor at Harvard University, uses the theory of students' comprehension in a variety of ways. According to him, the quality of education can be improved by developing students' understanding in different ways. The ways to achieve this are presented in the article in the form of facts, in the form of presentation of questionnaires to be conducted with students. The article also highlights the importance of teachers 'and parents' abilities to help students learn easily.

Key words: perception, abilities, intellect, questionnaire, talent in different ways

PEDAQOJİ PROSESDƏ DESTRUKTİV KONFLİKTLƏRİN YARANMASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN PEDAQOJİ-PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Məqalədə pedaqoji prosesdə destruktiv konfliktlərin yaranmasına təsir edən amillər pedaqoji-psixoloji əsasları verilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, pedaqoji prosesin səmərəli təşkili destruktiv konfliktlərin dərk olunmasından bilavasitə asılıdır. Destruktiv konfliktlərin yaranması həm şaquli, həm də üfqi kollektiv münasibətlər ilə ifadə olunur. Destruktiv konfliktlərin mövcudluğu pedaqoji prosesdə qarşıya qoyulmuş məqsədə çatma işini çətinləşdirir. Destruktiv konfliktlərin həm pedaqoji, həm də psixoloji səbəbləri mövcuddur. Pedaqoji prosesdə destruktiv konfliktlərin yaranmasına təsir edən müasir amillərin pedaqoji-psixoloji əsaslarının öyrənilməsi bu prosesin səmərəliliyinin artırılmasını özündə ehtiva edir.

Açar sözlər: pedaqoji proses, münaqişə, psixologiya, pedaqoji-psixoloji əsaslar

Məqalənin aktualığı: Pedaqoji proses xüsusi fəaliyyət növü olmaqla hər zaman cəmiyyətin diqqət mərkəzindədir. Cəmiyyətə yararlı şəxsiyyətlərin formalaşmasını təmin edən pedaqoji prosesdə yaranan çətinliklər, onların həlli yolları bu mənada cəmiyyətin yaşlı üzvlərini, pedaqoq və psixoloqlarını davamlı olaraq düşündürür. Çünki dövrü inkişaf və bu inkişafın yaratdığı təsir mexanizmləri pedaqoji prosesin qurulması işinə yeni yanaşmanı tələb edir. Pedaqoji proses canlı mexanizm olaraq olduqca mürəkkəb quruluşa malikdir. Öyrədən və öyrənenin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri, ailənin təhsilə münasibəti, yeni təsir amilləri bu prosesin təşkilində müəyyən mənada çətinliklər yaradır. Çətinliklər münaqişələrə, münaqişələr isə pedaqoji prosesin təşkilini və qarşıya qoyulmuş məqsədlərin icrasını zədələməklə işin gedişini gecikdirir. Pedaqoji prosesdə münaqişələrin yaranmasına təsir edən amillər və bu amillərin aradan qaldırılmasının pedaqoji-psixoloji əsaslarının öyrənilməsinin nə qədər təxirəsalınmaz və həlli vacib bir məsələ olduğu öz aktualığı ilə göz önündədir.

Pedaqoji proses, yəni təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf ayrı-ayrı adamların istək və arzularından asılı olmayan obyektiv proseslərdir: özü də öyrədən və öyrənenlər arasında, tərbiyəçi ilə tərbiyə olunanlar, müəllimlə şagirdlər arasında baş verən və şəxsiyyətin formalaşmasına yönələn proseslərdir [3, s.9].

Təlim, tərbiyə və təhsil və psixoloji inkişafa dair biliklər böyük inkişaf yolu keçmişdir. Pedaqogika bir elm kimi çex pedaqoqu Yan Amos Komenskinin adı ilə bağlıdır. İlk dəfə Y.A.Komenski təlim, tərbiyə və təhsil məsələlərini elmi zəmində izah etməyə əsaslandırmağa təşəbbüs göstərmişdir [3, s.7].

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Nurəddin Kazımov qeyd edir ki, “Pedaqoji prosesdə ziddiyyətlər pedaqoji elmin köklü məsələlərindən biridir. Bu ziddiyyətlər nəinki pedaqoji prosesin hərəkətverici qüvvəsini eyni zamanda onun səmərəliliyini azaldan amillərdən biridir [3, s.46].

Pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatda münaqişə konflikt anlayışı içərisinə daxil edilir. Konfliktin əsasını qrupun müəyyən üzvləri arasında müxtəlif səviyyələrdə dərk edilən obyektiv və subyektiv ziddiyyətlər təşkil edir. Konfliktə girən adamlar onu həmişə emosional halətlər fonunda həll etməyə təşəbbüs göstərirlər.

Konflikt şəraiti anlayışı isə konflikt anlayışına nisbətən daha genişdir: konflikt şəraiti dedikdə, konfliktin özü ilə yanaşı onu şərtləndirən bütün səbəblər və şərtlər nəzərdə tutulur [1, s.297].

Pedaqoji proses şəxsiyyətlərarası münasibətlərin quruluşu və xüsusiyyətləri baxımından daha mürəkkəbdir. Konfliktlər üfqi və şaquli olmaqla səciyyələndirilə bilər. Üfqi konfliktlərə əsasən bərabər hüquqlu və ya xidmət vəzifəsinə görə bir-birindən asılı olmayan kollektiv üzvləri arasında baş verən konfliktlər aiddir. Şaquli konfliktlərə isə işçi-rəhbər bu və ya digər dərəcədə bir-birindən aslı münasibətlərində yaranan konfliktlər aid edilir [1, s.297]. Pedaqoji prosesdə yaranan konfliktlər

şaquli xətt üzrə direktor-müəllim, direktor-texniki heyyyət, dərş hissə müdiri-müəllim, müəllim-şagird, müəllim-valideyn, direktor-ümumilikdə bütün kollektiv, üfüqi xətt üzrə müəllim-müəllim, şagird-şagird, texniki heyyyət-müəllim, texniki heyyyət-şagird, və s. kimi səciyyələndirilə bilər. Sadaladığımız məkdəbdaxili münasibətlər sistemi pedaqoji prosesdə yarana biləcək münasibətlər şəraitinin mürəkkəbliyini ifadə edir.

Yaranan konfliktlər öz mahiyyəti və məzmunu baxımından konstruktiv, yaradıcı, işgüzar və ya destruktiv xarakter daşıya bilər. Konfliktin konstruktiv funksiyası kollektivin inkişafının mənbəyinə çevrilir, yeni məqsədlərin, normaların, sərəvlərin və s. yaranması ilə nəticələnir. Əksinə əgər konflikt kollektivdə münasibətləri pozur və onun işini zəiflədirsə, qrup həmrəyliyi aşağı salırsa, bu zaman o öz işinin funksiyası baxımından destruktiv xarakter daşıyır [1, s.297]. Biz tədqiqatlarımızda pedaqoji prosesdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər zamanı yaranan destruktiv konfliktlər, onların yaranma səbəblərini müasir təsir amilləri əsasında tədqiq etmiş və bu konfliktlərin həlli yollarının pedaqoji-psixoloji əsaslarını müəyyənləşdirmişik.

Apardığımız məkdəbdaxili anket sorğuları və müşahidələr əsasında müasir dövrdə pedaqoji prosesdə destruktiv konfliktin yaranmasına təsir edən amilləri aşağıdakı kimi səciyyələndirmək mümkündür. 1. Kollektiv üzvlərinin şəxsi keyfiyyətləri baxımından. 2. Pedaqoji prosesin təşkili və gedişinə təsir edən müasir amillər baxımından.

Kollektiv üzvlərinin şəxsi keyfiyyətləri baxımından səciyyələndirərkən aşağıdakı səbəblər özünü göstərir:

- Direktorun yersiz tələbləri
- Direrkorun kollektivi idarəetmə bacarığının aşağı olması
- Direktorun kollektivdə şəxsi nüfuzunun aşağı olması
- Direktorun şəxsi marağı
- Dərş hissə müdirinin qeyri obyektiv yanaşması
- Müəllimin pedaqoji-psixoloji ustalığının olmaması
- Müəllimin ixtisas biliklərinin zəif olması
- Müəllimin peşəyə uyğunsuzluğu
- Kollektivdə şəxsi maraqların üstünlük təşkil etməsi
- Şagirdə təhsilə qarşı formalaşdırılan mənfi münasibət
- Texniki heyyyətin pedaqoji-psixoloji savadsızlığı və s.

Pedaqoji prosesin təşkili və gedişinə təsir edən müasir amillər baxımından səciyyələndirərkən:

- Valideynlərin məktəbə və təhsilə münasibəti
- İnternet və sosial şəbəkələrin pedaqoji prosesin təşkilinə təsiri
- Kütləvi informasiya vasitələrində yayılan məlumatların təsiri
- Məktəbin müasir dövrün tələblərinə cavab verməyən maddi-texniki bazasının olması
- Müəllimin İKT biliklərinin azlığı və s.

Sadalanın amillər pedaqoji prosesin hərəkətverici qüvvəsini və səmərəliliyini azaltmaqla qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq işini çətinləşdirir. Yəni, məktəblərin ən ümdə vəzifəsi olan savadlı, milli və ümumbəşəri dəyərlərə sahib şəxsiyyətlərin formalaşdırılması prosesini ləngidir.

Məktəblərin öz vəzifələrini düzgün icrası pedaqoji kollektivi təşkil edən hər bir şəxsin səviyyəsi və pedaqoji prosesin səmərəliliyinə təsir edən müasir inkişaf ünsürlərinə dərindən bələd olmasından asılıdır. Bu asılılığı hər bir pedaqoji kollektiv üzvü nəzərə almalı, özünütəkmilləşdirmə proqramlarına qoşularaq istər idarəetmənin, istərsə də peşə keyfiyyətlərinin müasir tələblər baxımından yenilikləri ilə silahlanmalıdır.

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalədə ilk dəfə olaraq pedaqoji prosesdə yaranan və pedaqoji prosesin təşkilində çətinliklərə səbəb olan destruktiv konfliktlərin yaranmasına təsir edən müasir amillərin pedaqoji-psixoloji əsasları verilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti: Pedaqoji prosesin hər bir üzvü məqaləyə müraciət etməklə pedaqoji prosesdə özünü destruktiv konfliktlərin yaranmasına təsir edən amillərin pedaqoji-psixoloji əsaslarını öyrənməklə özünütəkmilləşdirə və bu konfliktlərin aradan qaldırılmasına yardımçı ola bilər.

Nəticə:

- Pedaqoji prosesin səmərəli təşkili destruktiv konfliktlərin dərk olunmasından bilavasitə asılıdır.
- Destruktiv konfliktlərin yaranması həm şaquli həm də üfüqi kollektiv münasibətləri ilə ifadə olunur.
- Destruktiv konfliktlərin mövcudluğu pedaqoji prosesdə qarşıya qoyulmuş məqsədə çatma işini çətinləşdirir.
- Destruktiv konfliktlərin həm pedaqoji həm də psixoloji səbəbləri mövcuddur.
- Pedaqoji prosesdə destruktiv konfliktlərin yaranmasına təsir edən müasir amillərin pedaqoji-psixoloji əsaslarının öyrənilməsi bu prosesin səmərəliliyinin artırılmasını özündə ehtiva edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiyanın aktual məsələləri. Bakı: Azərnəşr, 1986.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: "Qapp-Poliqraf" Koorporasiya, 2003, 365 s.
3. Kazımov N. Məktəb pedaqogikasi. Bakı: OKA, 2008, 436 s.
4. Paşayev Ə., Rütəmov F. Pedaqogika. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 464 s.
5. Sadiqov F. Pedaqogika. Bakı: Adiloğlu, 2012, 552 s.

Saida Guliyeva

PEDAGOGICAL BASES OF FACTORS AFFECTING CONSTRUCTIVE CONFLICTS IN THE PEDAGOGICAL PROCESS

Abstract: The article provides pedagogical bases of factors affecting the emergence of destructive conflicts in the pedagogical process. It was noted that the effective organization of the pedagogical process depends only on the understanding of destructive conflicts. The emergence of destructive conflicts is expressed by both vertical and horizontal collective relationships. The existence of destructive conflicts complicates the achievement of the goal in the pedagogical process. There are both pedagogical and psychological causes of destructive conflicts. The study of the pedagogical-psychological basis of modern factors affecting the emergence of destructive conflicts in the pedagogical process includes the increase in the efficiency of this process.

Key words: pedagogical process, conflict, psychology, pedagogical-psychological bases, solutions

ARZU İSAYEVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistrant, TSPX, I kurs
Elmi rəhbər: K.Əhmədova

TƏFƏKKÜRLƏ NİTQİN VƏHDƏTİ

Məqalədə təfəkkürlə nitq arasında olan qarşılıqlı əlaqə, onun tədqiqat tarixi araşdırılır. Qeyd olunur ki, təfəkkür insanın təlim, əmək, oyun fəaliyyətində və inkişafında, şəxsiyyətə çevrilməsində xüsusi rol oynayır. Və bütün bunları da nitqsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Nitqlə fikir formalaşır, lakin fikri formalaşdıraraq, onun özü də formalaşır.

Açar sözlər: *təfəkkür, nitq, vəhdət, əlaqə, eyniyyət*

Təfəkkür- insanın psixi, idraki fəaliyyətinin ən yüksək pilləsi olub, gerçəkliyin onun mühüm əlaqə və münasibətlərini keçmiş təcrübə və ümumiləşmiş nitq vasitəsi ilə əks etdirir. Ona görə də təfəkkürü *cisim və hadisələr arasındakı qanunauyğun əlaqə və münasibətlərin ümumiləşmiş və vasitəli inikasından ibarət olan idrak prosesi* adlandırırlar.

Təfəkkür ali psixi fəaliyyətin insana məxsus bir forması olub, cisim və hadisələrdən, onlar arasındakı əlaqə və qanunauyğunluqlardan əqli nəticə çıxartmaq qabiliyyətinə deyilir. Təfəkkür prosesinin əsasını əqli (insana məxsus olan həyat təcrübəsi, bilik ehtiyatları) qabiliyyət təşkil edir. Başqa sözlə, təfəkkürə intellektin aktiv fəaliyyət forması da demək olar. Təfəkkür varlığın inikasının ali səviyyəsidir. Bu səviyyədə obyektiv reallığın cisim və hadisələr arasındakı mühüm əlaqə və münasibətlər əks olunur. Təfəkkür ali idrak prosesi kimi hadisənin gələcək mənzərəsini verə bilir. Təfəkkür sayəsində insanın fikri prosesi bu gündən gələcəyə və ya əksinə, gələcəkdən bu günə (eləcə də keçmişə qayıtmaq) istiqamətində cərəyan edə bilər, fəaliyyətin başlanğıc anından sonuna və ya əksinə, sonundan başlanğıc anına doğru cərəyan edə bilər. Zaman və məkanca təfəkkürün belə bir sərbəst cərəyanı həmin proseslərin yüksək səmərəliliyi və “qüdrəti” ilə şərtlənir. Təsadüfi deyildir ki, ali idrak prosesi olan təfəkkür bir sıra elmlər tərəfindən araşdırılır [2, s.327].

Duyğu, qavrama, təsəvvür proseslərindən fərqli olaraq təfəkkür zamanı insan faktları müqayisə və təhlil edir, onların arasındakı əlaqələri, qanunauyğunluqları və digər münasibətləri nəzərdən keçirir, bunların əsasında mühakimə yürüdür. Təfəkkür prosesi zamanı biz, subyektiv hissiyata əsaslanan faktlara deyil, hadisələrin daxili varlığından, mücərrəd keyfiyyətlərdən yaranan və onların əsil mahiyyətini aşkar edən, başqa sözlə, real varlıqdan yaranan faktlara əsaslanırıq. Məsələn, qanaxma ilə xəstəxanaya daxil olan xəstəni müayinə edərkən həkim nəinki qanaxmanın xarakterini, hansı damarların zədələnməsini, eyni zamanda qanaxmanın nəyin təsirindən baş verməsini, itirilən qanın miqdarını, gələcəkdə nə kimi ağırlaşmaların ola biləcəyini təsəvvür edir və bunlara əsasən tədbir görür.

Mürəkkəb idrak fəaliyyəti olan təfəkkürün istər filogenezdə, istərsə də ontogenezdə inkişafı çox mürəkkəb bir yol keçmişdir. Belə ki, əyani-əməli təfəkkürdən sözlü-məntiqi təfəkkürə keçid insanın idrak fəaliyyətində çox ciddi dönüş yaratmışdır. Əslində burada həqiqi mənada bir sıçrayış nəzərə çarpır. Təsadüfi deyildir ki, həmin sıçrayış cansız aləmdən canlıya, yaxud bitkilər aləmindən heyvanlar aləminə keçidlə müqayisə edilir. Yəni burada insan idrakının inkişafında tamamilə yeni bir keyfiyyət-şifahi idrakdan məntiqi idrak mərhələsinə keçid baş verir, nitq insanın idrak fəaliyyətinə qoşulur. Bununla da əsas psixi proseslər arasında nisbət tamamilə dəyişilir. Əgər əvvəllər intellektual fəaliyyət bütövlüklə qavrayış çərçivəsində cərəyan edirdisə, indi qavrayışın özü insanların ictimai-tarixi təcrübəsinin, ümumiləşmiş dil materiallarının mənimsənilməsi əsasında formalaşan mücərrəd sxemlərin təsiri altında dəyişilir. Yəni nitqli təfəkkür sayəsində insan xarici aləmin bilavasitə hissi qavrayış səviyyəsində əks etdirilməsindən xaricə çıxır, mürəkkəb əlaqə və münasibətləri əks etdirir, nəticə çıxarır.

İnsanın təfəkkürü yalnız onun hissi idrakı ilə deyil, eyni zamanda dillə, nitqlə də qarşılıqlı əlaqədədir. Söz yox ki, təfəkkür həmişə ilkin informasiyanı duyğular və qavrayış vasitəsilə obyektiv

gerçəklikdən alır, eyni zamanda o informasiyanı iki siqnal sistemi, yəni sözlər vasitəsilə də alır. İnsan düşünərkən də sözlərdən istifadə edir. İnsanın təfəkkürü ilə nitqinin vəhdətdə olması onun psixikasının heyvan psixikasından fərqi bir daha sübut edir. Heyvanlarda (ali heyvanlarda) təfəkkürün ən ibtidai forması-əyani-əməli təfəkkür biruzə verir (meymunlar).

Uşaqlarda da təfəkkürün (erkən yaşlarda) bu cür ibtidai növü mövcuddur- əyani-əməli təfəkkür.

Təfəkkürün hansı formada həyata keçməsindən asılı olmayaraq (əyani, obrazlı, sözlü) o dilsiz mümkün deyildir. Hər bir fikir nitq ilə əlaqəli meydana gəlir və inkişaf edir. İnsanın nitqi nə qədər inkişaf etmişdirsə, təfəkkürü də bir o qədər inkişaf edir və əksinə.

Ekspərimental səviyyədə müəyyən olunmuşdur ki, məktəblilər düşündüklərini ucadan tələffüz etdikdə onlar hər hansı bir məsələni daha asan həll edirlər. Beləliklə, insan təfəkkürü dillə və nitqlə ayrılmaz surətdə bağlıdır.

Nitq və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi daima diqqəti cəlb edən problemlərdən olmuşdur. Bu tədqiqatlarda dillə, nitqlə təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsinin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi qeyd olunmuşdur. Psixoloqlar haqlı olaraq belə bir qənaətə gəlmişlər ki, hansı formada həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq insan təfəkkürü dilsiz, nitqsiz mümkün deyildir. İnsan təfəkkürü daima dillə, nitqlə qırılmaz əlaqə prosesində əmələ gəlir və inkişaf edir. Adətən hər hansı bir fikir nə qədər aydın və əsaslı bir şəkildə düşünülərsə, o sözlərdə, şifahi və yazılı nitqdə bir o qədər dəqiq və aydın ifadə olunacaqdır. Psixoloji tədqiqatlardan görüldüyü kimi , əksinə hər hansı bir fikrin sözlü ifadəsi nə qədər çox təkmilləşir və cilalanırsa, bu fikrin özü də bir o qədər anlaşıqlı olur.

Nitq və təfəkkürün vəhdəti probleminin həllində L.S.Vıqotskinin xidməti böyükdür. L.S.Vıqotskinin qeyd etdiyi kimi, sözlər nitqə aid olduğu kimi, təfəkkürə də aiddir. Onlar ən sadə fonda nitq təfəkkürünə məxsus olan canlı hüceyrə təəssüratı yaradır. Sözlər daima cisim və hadisələri ümumiləşmiş şəkildə səciyyələndirməklə təfəkkür aktı kimi çıxış edir. Bununla yanaşı olaraq sözlər ünsiyət vasitəsi kimi nitqin tərkibinə daxil olur. Ona görə də öz mənasını itirən söz nə fikrə, nə də nitqə aid ola bilmir, yalnız müəyyən məna daşımağa başladıqda həm təfəkkürün, həm də nitqin üzvi hissəsinə çevrilir.

İnsanın biliyi və keçmiş təcrübəsi hissi idrakla və hafizə ilə qarşılıqlı əlaqəyə girərək onları dəyişdirir. L.S.Vıqotski bu prosesi hafizə və qavrayışın intellektuallaşması prosesi adlandırır. Qavrayış idraki nöqtəyi-nəzərdən kateqoriya və düşünmə xüsusiyyəti, hafizə isə sözlü – məntiqi xarakteri daşıyır. Təfəkkür prosesində insanın özündə olan bilikləri praktik təcrübə yolu ilə uyğunlaşdırır və insana imkan verir ki, o mahiyyətin daha dərin qatlarına varid ola bilsin.

Təfəkkür xüsusi psixi proses kimi bir sıra spesifik xarakter və əlamətlərə malikdir. İlk belə əlamət gerçəkliyin **ümumiləşmiş** inikasıdır, təfəkkür real dünyanın əşya və hadisələrinin ümumiləşmiş inikasıdır. İkinci az əhəmiyyətli olmayan təfəkkür əlaməti real aləmin **vasitəli** inikasıdır. Vasitəli inikasın mahiyyəti odur ki, şeylərin və hadisələrin xüsusiyyətləri haqqında hökm vermək üçün vasitəli informasiyanın təhlil yolu ilə əldə edilməsidir.

Təfəkkürün xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də onun nitqlə əlaqədə, vəhdətdə olmasıdır. İnsan daima sözlər fikirləşir. Həm nitqin həm də təfəkkürün əsasını ikinci siqnal sistemi təşkil edir.

L.Vıqotski yazır: “Təfəkkür və nitq məsələsi elə psixoloji problemlər qrupuna aiddir ki, orada şüurun müxtəlif fəaliyyət növləri ön plana çıxır. Bütün bu problemlərlə bağlı ən başlıca məsələ isə əlbəttə ki, fikrin sözə olan münasibətidir. Bu problemlə bağlı bütün digər məsələlər ikinci dərəcəli əhəmiyyət daşımaqla, mahiyyətcə bu əsas məsələnin həllinə söykənir və ondan birbaşa asılıdır. Bu əsas məsələni həll etmədən, ikinci dərəcəli məsələlərin həllini nəzərdə tutan problemlərin düzgün qoyuluşu elə mümkün deyil” [4, s.197].

Dünyanı dilsiz təsəvvür etmək olmaz. Dünyanı dilsiz təsəvvür etsək o anlayışsız, mədəniyyətsiz olardı. İnsan onlar arasında rabitə rolunu oynayır. Dil insanın fikirləşdiyi, qavradığı və yadda saxladığı şeylərə təsir edir. Müvafiq olaraq təlim insanın sözlü gücünü artırmaq məqsədi daşıyır. Lakin fikri proseslər əksər hallarda sözsüz baş verir.

Dilin təfəkkürə təsiri psixologiyada çox mübahisəli məsələdir. Dilçi B.Uorf təsdiq etmək istəyirdi ki, dil təfəkkür üsulunu müəyyən edir. Uorfun linqvistik nisbilik nəzəriyyəsinə görə müxtəlif dillər nisbilyi müxtəlif cür qavramağa gətirib çıxarır. “Dil özü insanın əsas ideyasını

formalaşdırır.” Uorf təsdiq edir ki, xopi tayfasında felin keçmiş zaman forması yoxdur. Uorfa görə xopi tayfası asanlıqla keçmiş haqqında fikirləşə bilməz [1, s.299].

Nitq fikrin mövcudluq formasıdır. Nitq və təfəkkür arasında vahidlik var. Lakin bu vahidlikdir, eyniyyət deyil, çünki fikrin ilkin formaları qrammatik xarakterə malik olduğundan nitq müvafiq sayda sözlərin köməyi ilə onu dəqiq, düzgün, tam bütöv şəkildə ifadə edə bilmir. Ona görə də nitqlə təfəkkür arasında bərabərlik qoymaq mümkün deyil.

Nitq o zaman nitq forması alır ki, onun dərk edilmiş mənası olsun. Söz, əyani obrazlar kimi səsle və ya görmə, özözlüyündə nitqi təşkil etmir. Nitqi yaradan hərəkətlər sistemi, bütöv nitq prosesi, söz və məna arasındakı anlam münasibətləri ilə tənzim olunur. Nitq intellektual əməliyyatdır. Təfəkkürü nitqlə eyniləşdirmək və onlar arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz, ona görə ki, nitqin nitq kimi mövcud olması onun təfəkkürə münasibəti ilə bağlıdır.

Lakin təfəkkürü və nitqi bir-birindən ayırmaq olmaz. Nitq-fikrin xarici görkəmi deyil, onu dəyişməklə fikri dəyişmək olmaz. Nitqlə fikir formalaşır, lakin fikri formalaşdıraraq onun özü də formalaşır. Bu ideya Moskva psixoloqları tərəfindən və müasir rus psixolinqvistləri tərəfindən geniş işıqlandırılmışdır. Nitq fikrin xarici vasitəsidir, söz təfəkkür proseslərinə forma kimi, onun məzmunu ilə bağlı olan bir hadisə kimi daxil olur. Nitq formasını yaradaraq təfəkkür özü formalaşır. Təfəkkür və nitq eyniləşdirilməyərək eyni prosesin vahidliyinin təminatçısıdır. Təfəkkür nitqdə nəinki ifadə olunur, həm də onda təkmilləşir, tamamlanır, icra olunur.

Təfəkkürdə icra olunan obrazlar, nitq funksiyası daşıyır və bu obrazlar təfəkkürdə anlamın məzmununun hissi əsasını təşkil edir. Nitq formasını yaradan təfəkkürün özü formalaşır.

Təfəkkürdə obrazlar nitqin funksiyasını yerinə yetirirlər. Obrazların hissi məzmunu təfəkkürdə anlamın məzmununun daşıyıcıları kimi çıxış edir.

Nitqin strukturu təfəkkürün strukturuna uyğun gəlir, qrammatika nitqin strukturunu ifadə edir. Nitq fikirdən arxaikdir və arxaik formaları təbiətinə uyğun olaraq saxlayır.

Təfəkkür və nitq psixi hallardan olub bir-birilə sıx bağlılıq təşkil edir. Belə ki, nitqin ləng inkişafı, lüğətin passiv olması ümumiləşdirmələrin zəifliyi və ayrı-ayrı analizatorların qüsurları təfəkkürün funksiyalarının zəifliyinə gətirib çıxarır. Təfəkkür mürəkkəb xarakterli olub, beynin şərti-reflektor fəaliyyətinin mükəmməlləşdirilməsini tələb edir. Oliyofrenlərdə (intellekt pozuntusu olan uşaqlar) yeni, xüsusi ilə də mürəkkəb şərti əlaqələr çətinliklə və ləng formalaşır. Buna görə də hər hansı bir psixi pozuntusu olan uşaqlarda ümumiləşdirmə gec və konkret formalaşır. Nitq təfəkkürdən asılı olduğu kimi sadə təfəkkürün formalaşması da qavramadan asılır. Buna görə də psixologiyada təfəkkür qavramasının növbəti mərhələsi kimi qəbul edilir. Ümumiləşdirmə, fərqləndirmə, müqayisə etmə, təsnifləşdirmə və qruplaşdırma ayrılıqda təfəkkür prosesi kimi öyrənilir. Bu proseslərin hər hansı birinin pozulması bütövlükdə təfəkkürün pozulması deməkdir. Əqli cəhətdən geri qalan məktəblilərin təfəkkürünün əsas çatışmazlığı – ümumiləşdirmənin zəifliyidir. Bu çatışmazlıq təlim prosesində biruzə verir (qaydaların, ümumi anlayışların mənimsənilməsində). Buna görə də qrammatikanın və riyaziyyatın öyrənilməsi zamanı qaydaların mənimsənilməsinin çətinlikləri müşahidə olunur. Stereotip təfəkkür, analiz və sintezin xüsusiyyətləri də oliyofrenlərə xasdır. Bu isə nitqdəki qüsurları qaçınılmaz edir. Nitq inkişafının gec başlamasından əlavə, bu uşaqlarda passiv və fəal lüğətin zəifliyi müşahidə edilir. Mənimsənilən sözlər onun fəal lüğətinə daxil edilsə də, düzgün mənimsənilməmiş olur. İntellekt pozuntusu olan uşaqlarda sözün mənasının mənimsənilməsi çox hallarda onun gerçəkliyinə uyğun olmur. Nitqin qrammatik quruluşu zəif inkişaf edir, mürəkkəb cümlələr olmur, onlar öz fikirlərini izah etməkdə çətinlik çəkirlər. Nitqin inkişafsızlığı və təfəkkürün konkretliyi qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı asılıdırlar. Buna görə də istər intellekti pozulmuş, istərsə də normal intellektə sahib olan uşaqlarla işləyən zaman psixi prosesləri, həmçinin onların sensitiv dövrlərini bilərək işə başlasanız daha uğurlu nəticə əldə etmiş olarsınız. Psixi hallar arasında əlaqələrin yaradılması isə bilavasitə intellektin artmasına gətirib çıxarır [6, s.1].

Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, təfəkkür və nitq bir-birilə sıx bağlıdır və birlikdə inkişaf edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Seyidov S.İ. və Həməzəyev M.Ə. Ümumi Psixologiya. Bakı, 2014.
2. Ə.S.Bayramov, Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2009.
3. Qədirov Ələddin. Yaş psixologiyası.
4. Əsgərov M.B. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası.
5. <https://kayzen.az/blog/psixologiya/8067/dilin-və-nitqin-təfəkkürlə-əlaqəsi>.
6. <http://oratio.az/news/tefekkur-ve-nitqin-xususiyyetleri>.

Arzu İsaeva

UNITY OF THOUGHT AND SPEECH

Abstract: The article examines the relationship between thinking and speech, the history of its research. It is noted that thinking plays a special role in the training, work, play and development of a person, in the transformation of personality. And it is impossible to imagine all this without speech. Speech forms thought, but by forming thought, it also forms itself.

Key words: thinking, speech, unity, contact, identity

BÖLMƏ 5 Təbiət elmləri (biologiya, kimya, coğrafiya)

SURƏ RƏHİMOVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
Doktorant
sura_rahimova@hotmail.com

ANTOSİANLAR TƏBİİ ANTIOKSİDANTLARDIR

Məqalədə bir sıra meyvələrin fitokimyəvi tərkibi araşdırılmış və albalı növünün antosian tərkibi öyrənilmişdir. Cerasus vulgaris Mill. - albalı meyvələrinin ümumi antosian miqdarı 652 mg/l təşkil etmişdir. UB spektrofotometrə alınan dalğa uzunluqlarına və Rf qiymətlərinə əsasən sianidin 3-qlükozid və sianidin 3-rutinozid birləşmələri aşkar edilmiş və dalğa uzunluqları 514 və 528 nm olmuşdur.

Açar sözlər: bitki, antosian, antioksidant, radikal, DFPH

Son zamanlarda təbiəti çirkləndirən təbii proseslərin intensivləşməsi, anormal iqlim dəyişmələri, insanın təbiətə qarşı müxtəlif müdaxilələri, radiasiya və şüalandırıcı cihazların təbiətə təsiri, ekoloji təmiz qida məhsullarının azalması, ətraf mühitin müxtəlif mutagen, kanserogen, radioaktiv maddələrlə çirklənməsi nəticəsində stresli vəziyyətin yaranması və digər mənfi təsirlər orqanizmdə metabolik proseslərin normal gedişini pozur, hüceyrə və toxumalar zədələnir və immun sistem zəifləyir. Nəticədə orqanizmin müdafiə qabiliyyəti aşağı düşür, hüceyrə və toxumalarda patoloji proseslər inkişaf edir [4, s.12].

Lipidlərin peroksidləşməsi prosesi, yeyinti məhsullarının saxlanması və emalı zamanı onların xarab olmasının əsas səbəbidir. Son illər, xüsusilə canlı orqanizmlərdə, yağlarda və yağlı qida məhsullarında lipidlərin peroksidləşməsi nəticəsində əmələ gələn sərbəst radikalların zərərli təsirlərinin qarşısını almaq üçün istifadə olunan maddələrə - antioksidantlara (AO) qarşı maraq artmaqdadır. Bitkilər insan orqanizmi üçün çox faydalı olan birləşmələrin və o cümlədən təbii antioksidantların ən önəmli qaynağıdır. Buna görə də faydalı bitkilərin tərkibindəki önəmli birləşmələrin öyrənilməsi və insan qidasında onların istifadə məsələsi dövrümüzdə mühüm əhəmiyyətə malik məsələlərdəndir [6, s.277].

İnsan orqanizmində baş verən bir sıra proseslər nəticəsində sərbəst radikallar əmələ gəlir. Sərbəst radikallar isə hüceyrələrin zədələnməsinə səbəb olaraq xərçəng kimi bir çox xəstəlikləri yaradırlar. Məsələn hüceyrənin quruluşunu təşkil edən lipidlərə təsir edərək hüceyrə pərdəsini zədələyir və nəticədə hüceyrənin quruluşu və bütövlüyünün pozulmasına səbəb olurlar. Digər tərəfdən DNT molekuluna zərər verərək genlərdə dəyişikliyə səbəb olurlar. Sərbəst radikalların belə təsirləri başda xərçəng olmaqla ürək damar xəstəlikləri və diabet kimi çox ciddi xəstəliklər yaradırlar [7, s.20].

Son zamanlar sərbəst radikalların insan orqanizmində ehtimal olunan zərərli təsirlərinin qarşısını alan, yağların və digər yağlı qida məhsullarının xarab olmasını əngəlləyən və bir çox dərman preparatlarının və biokimyəvi məhsulların dayanıqlılığını artıran antioksidantlara qarşı diqqət getdikcə artmaqdadır [4, s.25].

Antosianinlər bitkilərin meyvə, çiçək, yarpaq və kök kimi orqanlarında olan və bitkiyə çəhrayı, qırmızı, bənövşəyi və maviyə qədər geniş aralıqdakı rəng çalarları verən və suda həll olan təbii pigment qrupudur. Çiyələk, ərik, üzüm, nar, qırmızı turp kimi bir çox meyvə və tərəvəzlərin çəhrayından, bənövşəyi rəngə qədər dəyişən rənglərini verən maddələr antosianin qrupu pigmentlərdir. Ədəbiyyatlarda təxminən 500-ə yaxın antosianinlərin olduğu göstərilir. Bir çox meyvə, tərəvəz və çiçəklərin çox müxtəlif rənglərdə ola bilməsinin səbəbi də məhz bununla əlaqədardır [3, s.280].

Muxtar respublika ərazisində gilənarın 7 (4 yerli, 3 introduksiya edilmiş) sortunun olduğu müəyyən edilmişdir. Gilənar ağacları kök pöhrələri, müxtəlif calaqlatma üsulları ilə çoxaldılır.

Bütün sortlar şaxtalara dözümlüdür. Çox məhsuldar olurlar [1, s.54]. Adi albalı və ya gilənar – *C. vulgaris Milli.* növü Naxçıvan MR ərazisində becərilərək daha geniş yayılmışdır. Digər növlər isə meşə kolluq sahələrdə kiçik ərazilərdə rast gəlinərək fitosenozun formalaşmasında iştirak edirlər [2, s.23]. Albalı giləndan fərqli oalaraq işığa çox tələbkar deyildir. Ağacın hündürlüyü 8-m-ə qədər olur. Çətiri kürə formasında, sıx yarpaqlıdır. Gövdəsi qaramtıl rəngdə, üzəri çopurludur. Budaqları nisbətən sallaqdır. Buğumarası nisbətən genişdir. Yarpağı gilə yarpağından xırda və qalın, tərs yumurtavari formada, kənarı dişlidir. Əsası əyriləşmiş, ucu sivridir. Yarpaq ayası kövrək, açıq-yaşıl, yaşıl rəngdə olub, səthi çılpaqdır. Saplağında giləda olduğu kimi bir cüt qırmızı rəngdə vəzcik vardır. Tumurcuqları yarpaq qoltuğunda tək-tək, qoşa və üçü birlikdə yerləşirlər. Tək-tək yerləşən tumurcuqlar əsasən vegetativ tumurcuqlar olurlar. Tumurcuğun tipindən asılı olaraq albalı bitkisinin qarışıq və meyvə zoğu olur. Qarışıq zoğun üzərində çiçək və vegetativ tumurcuqlar növbələşirlər [5, s.54].

Rubus L. cinsinə daxil olan *R.caesius* və *R.ibericus* növləri təbii antioksidantlar olan antosianlarla olduqca zəngindir. Azərbaycanın xalq təbabətində meyvələrindən, yarpaq və köklərindən bir sıra xəstəliklərə qarşı istifadə olunan böyürtkən xərçənglə mübarizə qabiliyyəti ilə tanınır və eyni zamanda antioksidant sinfi olan polifenollarla da zəngindir. Xüsusilə də antosianin bu meyvədə yüksək qatılıqda olur [3, s.281]. Antosianinlər böyürtkən vasitəsilə xərçəngə qarşı istifadə edilən ilk silah hesab oluna bilər. Böyürtkənin tərkibində olan xüsusi bir antosianin olan sianidin-3-qlükozidin ağciyərdə xərçəng hüceyrələrinin böyüməsinin qarşısını aldığı aşkar olunmuşdur. Beləliklə, antosianinlərin insan sağlamlığı baxımından böyük əhəmiyyətə malik olduğunu nəzərə alaraq bu birləşmələrlə zəngin olan qidaların qəbuluna xüsusi diqqət yetirilməlidir [6, 276].

Material və metodika. Albalı meyvələri muxtar respublikanın Nəbatat bağı ərazisindən toplanmış, laboratoriyada analiz üçün hazırlanmışdır. Ümumi antosian miqdarı Fuleki and Francis (1968) metodikasına əsasən müəyyən edilmişdir. pH-1 və pH-4,5 olan nümunələrin spektrofotometr-də ölçülən absorbansları arasındakı fərq nümunənin antosian miqdarını göstərir. Buna görə də bu metodun əsas məqsədi pH-1 və pH-4,5 arasındakı fərqi spektrofotometrik ölçülməsidir. Bu analizdə pH-1 və pH-4,5 arasındakı rəng fərqi yoxlamaq üçün 2 fərqli məhlul hazırlanmışdır [3, s.280].

pH-1: 250 ml 0,2 N KCl (14,9 q/L), 650 ml 0,2 N HCl (17 ml/L) məhlulu kolbada qarışdırılır. Məhlulun pH-ı 1 olmalıdır, əgər deyilsə HCl ilə tənzimlənilir.

pH-4,5: 1,64 q Na-asetat 100 ml saf suda həll edilir və üzərinə 1 N HCl (83 ml qatı HCl/L) əlavə edilir.

Nümunə hazırlanması: maksimum dalğa uzunluğunda 0,4-0,8 aralığında absorbans alınması üçün albalı suyu nümunələrindən 5 ml götürülür, 50 ml-lik kolbaya keçirilir, kolbanın cizgisinə qədər saf su ilə tamamlanır və durulaşdırma qiyməti qeyd edilir.

Hazırlanan bu məhluldan 2 ayrı kolbaya 10 ml tökülür, pH metr-də duru turşu (0,1 N HCl məhlulu) və ya qələvi (0,1 N NaOH) ilə birinin pH-ı 1,0-ə digərininki 4,5-ə ayarlanır. Bu nümunələr 50 ml-lik kolbaya keçirilmiş və eyni pH-dakı məhlullar ilə cizgilərinə tamamlanmışdır. Hazırlanan bu nümunələr qoyulduğu ölçülü kolbanın ağızları örtülmüş və işıq düşməməsi üçün aluminium kağızla örtülmüş və soyuducuda ən azı 2 saat saxlanmışdır.

$$\text{Absorbans} = (A_{516} - A_{700})_{\text{pH } 1,0} - (A_{516} - A_{700})_{\text{pH } 4,5}$$

Nümunədəki ümumi antosian miqdarı aşağıdakı düsturla hesablanmışdır.

$$(A) (10^3) (MW) (DF)$$

$$\text{Ümumi antosian, mg/L} = \text{-----}$$

$$(E) (L)$$

A-absorbans, *MW*-piqmentlərin molyar kütləsi, *DF*- durulaşdırma faktoru, *E*-molyar absorbans, *L*-küvetin qalınlığı

Nümunələrin 516 və 700 nm-də ölçülmüş dalğa uzunluqlarının fərqi hesablanmış və pH-1 üçün tapılan absorbans fərqi pH-4,5 üçün tapılan absorbans fərqiindən çıxılmış və həqiqi dalğa uzunluğu tapılmışdır.

Nəticə. Oksidləşmə bir çox canlı orqanizmdə bioloji proseslərin enerji təminatı üçün vacib prosesdir. Ancaq oksigen mərkəzli sərbəst radikallar və oksigenin digər reaktiv növləri təbii şəraitdə arasıkəsilməz olaraq əmələ gəlir və bunlar hüceyrə nekrozunun və toxumaların zədələnməsinin

səbəbkarıdır. Antioksidantlar sintetik ola bildikləri kimi, təbii olaraq tərəvəzlərdə, meyvələrdə və ədviyyatlarda da olur. Rəngli tərəvəz və meyvələr antioksidant deposudur. Xüsusilə çiy yeyildikdə ehtiyacımız olan antioksidantları təmin edirlər. Bişirdikdə isə əksər antioksidantların fəallığı azalır. Ancaq istiyə məruz qaldıqda antioksidant fəallığı artan və ya təsirlənməyən qidalar da mövcuddur. Təbii birləşmələrin antioksidant aktivliklərinin test olunması və onların effektivliklərinin dəyərləndirilməsi bu birləşmələrin bioloji təsir mexanizmlərini açıqlamaq və onlar əsasında peraparatlar yaratmaq üçün aktual problemlərdir. Ümumiyyətlə bitki ekstraktları təbii antioksidantların mənbəyidir və xəstəliklərin profilaktikasında çox əhəmiyyətli rol oynaya bilərlər.

Aparılan tədqiqat nəticəsində *Cerasus vulgaris* Mill. - albalı meyvələrinin ümumi antosian miqdarı müəyyən edilmiş və meyvə şirəsində 652 mg/l təşkil etmişdir. Ekstraktlar Hitachi U-2900 UV-VIS cihazında 200-700 nm dalğa uzunluğunda ölçülmüşdür. Nazik təbəqə xromatoqrafiyası DC-fertigfolien ALUGRAM SİL G/UV 254 vasitəsilə aparılmış və antosian kompleksinin 2 komponentdən ibarət olduğu müəyyən olunmuşdur. UB spektrofotometrə alınan dalğa uzunluqlarına və Rf qiymətlərinə əsasən sianidin 3-qlükozid və sianidin 3-rutinozid birləşmələri aşkar edilmişdir. Spektrofotometrə alınan dalğa uzunluqları isə müvafiq olaraq 514 və 528 nm olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Quliyev V.M. Naxçıvan Muxtar Respublikasında meyvə genofondunun sort tərkibi. Azərbaycan Aqrar Elmi, № 1, 2018, s. 51-58.
2. Talıbov T.H., Bağırov O.R. Naxçıvan Muxtar Respublikasının gilə və albalı genofondu. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 179 s.
3. Gokhan O., Mehmet A. Determination of the content of mulberry juice anthocyanin / Turkey 10. Food Congress; 21-23 may 2008. Erzurum, p. 279-282
4. Guliyev V.B., Mansur H. Flavonoids. Istanbul: Cagaloglu, 1999, 370 p.
5. Guliyev V.M. Varietal composition of the fruit gene fund in the Nakhchivan Autonomous Republic // Azerbaijan Agrarian Science, № 1, 2018, p. 51-58.
6. Ozgen M., Serce S., Kaya C. Phytochemical and antioxidant properties of anthocyanin *Morus nigra* and *Morus rubra* fruits // Scientia Horticulturae, 2009, p. 275-279.
7. Yuksel K. Biochemistry and Analysis of Anthocyanin Pigments / Journal of Turkish Scientific Compilations 8 (1), 2015, p. 19-25.

Sura Rahimova

ANTHOSIANS ARE NATURAL ANTIOXIDANTS

Abstract: The phytochemical composition of a number of fruits had been investigated and the anthocyanin composition of cherries had been studied in the article. The total anthocyanin content of cherries had been 652 mg/l. Based on the wavelengths on the UV spectrophotometer and Rf values obtained, cyanidin 3-glucoside and cyanidin 3-rutinoside compounds were detected and the wavelengths had been 514 and 528 nm.

Key words: plant, anthocyanin, antioxidant, radical, DPPH

QARAQUŞ DAĞININ NADİR BİTKİSİ GÖZƏL DAZI - *HYPERICUM FORMOSISSIMUM* TAKHT

Məqalədə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qaraquş dağının nadir bitki növlərinə toxunulub. Dazıkimilər - *Hypericaceae* Juss. fəsiləsinin sisteməlik bölgüsü təqdim edilmiş və fəsiləyə daxil olan nadir bitkilər qeyd olunmuşdur. *Hypericum L.cinsinə* daxil olan Gözəl dazı - *Hypericum formosissimum* Takht. növü təbii ehtiyatı, növ və populyasiya sayı az olduğu üçün nadir və relik bitki kimi Naxçıvan MR-in Qırmızı Kitabına salınmışdır. Gözəl dazı çoxillik ot bitkisi olub bir sıra təsərrüfat, estetik və müalicəvi əhəmiyyətə malikdir. Son dövrlər bu növ ekoloji və antropogen amillərlə yanaşı, zoogen təsirlərə də ciddi məruz qalmışdır belə ki, insanlar kortəbii şəkildə bu ərazidən otlaq və biçənək kimi plansız istifadə edirlər.

Açar sözlər: Qaraquş dağı, Dazıkimilər, *Hypericaceae*, Gözəl dazı, Qırmızı kitab, nadir, xalq təbabəti

Bitkilər aləmi təbiətin əvəzolunmaz, mühüm və həlledici komponentlərindən biri kimi biosferdə müstəsna rol oynayaraq, ilk üzvi maddəni formalaşdırmaqla qida zəncirinin başlanğıcını yaradır. İnsan və heyvanların qidasının əsasını təşkil etməklə bərabər, onlar üçün sığınacaq, istehsal sahələrini isə xammalla təmin edir. Bitkilər üzvi aləmin yaranması və inkişafı, canlılar arasında qarşılıqlı kompleks qida münasibətləri formalaşdırır, torpaqda üzvi maddələr yaradır ki, bu da onun humusla zənginləşməsinə təmin edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisinin bütün regionlarında olduğu kimi, Qaraquş dağı da müxtəlif bitki örtüyü ilə zəngindir. Burada məskunlaşan bitkilərin bir çoxu nadir və endemik bitki olmaqla yanaşı, son illərdə müşahidə olunan antropogen və iqlim amillərinin təsirindən populyasiya sayı azalma təhlükəsi qarşısında qalanları da var. Bu bitkilərin qorunması, sayının artırılması məqsədi ilə Qırmızı kitablara salınmışdır. Bitkilərin sayının azalma səbəbi populyasiyanın kiçik olması, məhdud ərazidə bitməsi, insanların kortəbii şəkildə qida, dərman və bəzək bitkisi kimi istifadə etməsi olmuşdur. Bu gün də həmin ərazidə mal-qara sürülərinə rast gəlmişik ki, buradan əhalinin otlaq kimi istifadə etməsi faydalı və sayı azalmaqla olan bitkilərin növünün kəsilməsi ehtimalı ilə qarşı-qarşıya qoyur. Həmçinin, mal-qara sürüləri tərəfindən bitkilərin əsas qismi yeyildiyi üçün bitkilərin toxum verərək çoxalmasının qarşısı alınır. Ərazinin yay otlağı və biçənək kimi istifadə edilməsi son dərəcədə kəskinləşmişdir.

Qaraquş dağı ərazisinə 40-dan çox nadir və nəsli kəsilməkdə olan ot, kol və qismən ağac bitkiləri vardır. Bunlara *Aspleniaceae* Newm., *Cyperaceae* Juss., *Iridaceae* Juss., *Liliaceae* Juss., *Ixioliriaceae* Nakai, *Asphodelaceae* Juss., *Orchidaceae* Juss., *Euphorbiaceae* Juss., *Hypericaceae* Juss., *Fabaceae* Lindl., *Plantaginaceae* Juss., *Campanulaceae* Juss., *Thymelaeaceae* Juss., *Apiaceae* Lindl., *Orobanchaceae* Vent., *Asteraceae* Bercht. və s. fəsiləsinin müxtəlif cins və növləri aiddir.

Dazıkimilər fəsiləsinin növ və cinsləri Avrasiyada Atlantik okeanı sahillərindən Sibir, Monqolustan və Çinə qədər ərazidə geniş yayılmışdır. Şimali Afrikada, Kanar və Azor adalarında rast gəlinir. Bəzi növləri Avstraliya, Yeni Zelandiya, Yaponiya, Şimali və Cənubi Amerikaya gətirilib yayılmışdır. Əsasən meşə kənarlarında, kolluqlarda, əkin yerlərinin kənarlarında, becərilməyən yerlərdə bitir. Meşə yolları və sahələrin ətrafında alaqlı ot kimi məskunlaşmışdır. A.A. Qrossheym "Azərbaycan florası" [1, s.423] əsərində Dazıkimilər fəsiləsinə daxil olan bir *Hypericum L.* - Dazı cinsində 8 növün mövcud olduğunu qeyd etmişdir.

Familia: *Hypericaceae* Juss. - Dazıkimilər

Genus: *Hypericum L.* - Dazı

1. *Hypericum androsaemum L.*

2. *H. perforatum* L.
3. *H. scabrum* L.
4. *H. hircutum* L.
5. *H. acutum* Moench. (= *H. tetrapterum* Fr.)
6. *H. theodori* G. Wop.
7. *H. polygonifolium* Rupr.
8. *H. elongatum* Led.

A.A.Qrossheym “Флора Кавказа” [5, s.163-176] əsərində *Hypericaceae* DC. - Dazıkimilər fəsiləsi bitkilərinin, yalnız bir cinsdə *Hypericum* L. - Dazı birləşmiş 32 növünün Qafqazda yayıldığını göstərərək, onlardan 9 növünün muxtar respublika ərazisində bitdiyini qeyd edir. Muxtar respublika ərazisində yayılan 9 növ aşağıdakılardır:

Familia: *Hypericaceae* DC. - Dazıkimilər

Genus: *Hypericum* L. - Dazı

1. *H. formosissimum* Takht.
2. *H. antasiaticum* Grossh.
3. *H. scabrum* L.
4. *H. lydium* Boiss.
5. *H. hirsutum* L.
6. *H. polygonifolium* Rupr.
7. *H. venustum* Fenzl
8. *H. nachitschevanicum* Grossh.
9. *H. perforatum* L.

“Флора Азербайджана” fundamental əsərlərinin 6-cı cildində [8, s.247-259] bu fəsilənin yeganə olan *Hypericum* L. - Dazı cinsinə 15 növ daxil edilmişdir ki, onlardan da 9 növü Naxçıvan MR üçün göstərilmişdir. Bu növlər aşağıdakı kimi təsnif edilmişdir:

Familia: *Hypericaceae* DC. -Dazıkimilər

Genus: *Hypericum* L. - Dazı

1. *Hypericum atropatanum* Rzazade - Atropatan dazısı
2. *H. antasuaticum* Grossh. - Asiya d.
3. *H. formosissimum* Takht. - Gözəl d.
4. *H. hirsutum* L. - Sərttüklü d.
5. *H. polygonifolium* Rupr. - Qızılcıqyarpaq d.
6. *H. lydium* Boiss. - Lidiya d.
7. *H. perforatum* L. - Zəif d.
8. *H. scabrum* L. - Kələkötür d.
9. *H. venustum* Fenzl - Qəşəng d.

Sonrakı araşdırmalar S.K.Çerepanov [9, s.531-533] tərəfindən aparılaraq bir çox növlər sinonim hesab edilərək digər növlərə birləşdirilmişdir. A.M. Əsgərovun [2, s.173] məlumatına görə Azərbaycanda Dazıkimilərə aid aşağıda qeyd edilən 21 növ bitki mövcuddur ki, onlardan da kursivlə göstərilən 3 növü endemdir, 11 növü isə Naxçıvan MR ərazisində yayılmışdır:

1. *Hypericum androsaemum* L.
2. *H. apiculatum* (N.Robson) Sennikov (*H. elongatum* auct. non. Ledeb.)
3. *H. apicum* Kar. et Kir. (*H.karjagini* Rzazade)
4. *H. asperuloides* Czern.ex Turcz.
5. *H. atropatanum* Rzazade
6. *H. davisii* N. Robson (*H. elongatum* auct. non. Ledeb.)
7. *H. elegans* Stephan ex Willd.
8. *H. elongatum* Ledeb. (*H. antasiaticum* Grossh. p.p)
9. *H. formosissimum* Takht.
10. *H. hirsutum* L.
11. *H. karyagini* Rzazade

12. *H. linarioides* Bosse (*H. polygonifolium* Rupr.)
13. *H. lydium* Boiss.
14. *H. nachitschevanicum* Grossh.
15. *H. perferatum* L.
16. *H. pseudolaeve* N. Robson (*H. lydium* auct. non. Boiss.)
17. *H. tetrapterum* Fries (*H. quadrangulum* L., *H. acutum* Moench)
18. *H. scabrum* L.
19. *H. theodori* Woronow
20. *H. venustum* Fenzl
21. *H. xylosteifolium* (Spach) N. Robson

Talıbov T.H. və İbrahimov Ə.Ş. [3, s.105-106] Naxçıvan MR ərazisində fəsilənin 9 növünün yayıldığını qeyd edirlər. Yenə həmin müəlliflərin son araşdırmalara görə *Hypericaceae* Juss. - Dazıkimilər fəsiləsinin son sistematik bölgüsü aşağıdakı kimidir:

Ordo: *Malpighiales* Juss. ex Bercht. & J. Presl

Familia: *Hypericaceae* Juss., nom. cons. - Dazıkimilər

Trib.1. *Hypericeae* Choisy

1. Genus: *Hypericum* L. - Dazı

Sect.1. *Hypericum*

1(1) *Hypericum perforatum* L. - Zəif dazı

2(2) *H. nachitschevanicum* Grossh. - Naxçıvan d.

Sect.2. *Oligostema* (Boiss.) Stef.

3(3) *H. formosissimum* Takht. - Gözəl d.

Sect.3. *Hirtella* Stef.

4(4) *H. scabrum* L. - Kələkötür d.

5(5) *H. atropatanum* Rzazade [*H. helianthemoides* (Spach) Boiss.; *H.*

helianthemoides subsp. *atropatanum* (Rzazade) Şennikov] - Atropatan dazısı

6(6) *H. pseudolaeve* N. Robson (*H. ludium* auct. non Boiss.) - Yalançıhamar d.

7(7) *H. lydium* Boiss. - Lidiya d.

8(8) *H. davisii* N. Robson (*H. elongatum* auct. non Ledeb.) - Devis d.

9(9) *H. elongatum* Ledeb. (*H. antasiaticum* Grossh.) - Uzunsov d.

Sect.4. *Taeniocarpium* Jaub.et Spach

10(10) *H. hirsutum* L. - Sərttükçüklü d.

11(11) *H. venustum* Fenzl - Qəşəng d.

12(12) *H. linarioides* Bosse (*H. polygonifolium* Rupr.) - Zolaqlı d.

Dazı cinsinə daxil olan növlər birillik, çoxillik, dikduran, sürünən və ya yatan gövdəli ot, yarımkol, kol bitkiləridir. Fəsiləsinin Gözəl dazı - *Hypericum formosissimum* Takht. növü Qaraquş dağının dağlı-çınqıllı yamaclarında 2000 - 2400 m d.s.h. qayalıqlarında rast gəlinir. Təbii ehtiyatı, növ və populyasiya sayı az olduğu üçün Vulnerable - VU A1c;B1bc(i,ii) statusu ilə Naxçıvan MR-in Qırmızı kitabına [4, s.299-304] daxil edilmişdir. Bu bitkilər ekoloji və antropogen amillərlə yanaşı, zoogen təsirlərə də məruz qalır ki, buna səbəb də insanların kortəbii şəkildə bu ərazidən plansız olaraq otlaq və biçənək kimi istifadə etməkləridir.

Gözəl dazı çoxillik bitkidir, çılpaq, göyümtül gövdələri keçən illərdən qalmış, bir-birinə bərk sıxlaşmış qəhvəyi - qırmızı rəngli zoğların qalıqları ilə əhatə olunmuşdur. Çoxsaylı, olduqca nazik və hündürlüyü 3-8 sm olan gövdəsi vardır. Yarpaqları dəyirmi, yumurtaşəkilli formada olub, uzunluğu 5-8 mm, eni isə 4-7 mm-ə çatır və ititəhərdir və ya küttəhərdir, nöqtəli vəzilidir, çılpaqdır, göyümtül rənglidir. Çiçəkləri yuxarı yarımçətir qrupuna aiddir. Çiçəkyanlığı 5 ədəd sarı ləçəklərdən ibarət olub, uzunsov - neştərşəkillidir, itidir, kənarları dişlidir, 4 mm uzunluqdadır. Kasa yarpaqları 2-2,5 mm uzunluqdadır, qeyri-bərabərdir, xaricdəki yumurtavarı-uzunsov, küttəhərdir, daxildəkilər neştərşəkillidir, itidir, kənarları nazik, ayaqcıqlı qara vəzilidir. Ləçəkləri uzunsovdur, kütdür, 7-9 mm uzunluqdadır, 2-3 mm enindədir. Erkəkçikləri dəstələr halında 6-7 ədəddir. Yumurtalıq kürəşəkillidir, dişcik sərbəstdir, yumurtalıqdan 2-3 dəfə uzundur. Qutucuq 3 mm uzunluqdadır, qəhvəyi zolaqlıdır. Toxumu oval-silindrikdir, xətvəri - oyuqludur. İyun ayında çiçəkləyir, iyulda meyvə verir. Toxumla

çoxalan çoxillik ot bitkisidir. Bəzək bitkisidir. Cənubi Qafqazın nadir, endemik, arealı azalmağa olan relikt növüdür. Kseromezofitdir. Atropatan coğrafi areal tipinə daxildir.

Qaraquş dağının dağlı-çınqıllı yamaclarında Gözəl dazı *Globularia trichosantha* Fisch. & C.A. Mey. - Darləçək qlobulariya, *Myosotis alpestris* F.W. Schmidt - Alp unutması, *Saxifraga adenophora* C. Koch - Vəzili daşdələn, *Silene coniflora* Nees ex Otth - Konuşçiçək qoyunqulağı, *Peucedanum pausifolium* Ledeb. (*Johreniopsis seseloides* (C.A. Mey) Pimenov) - İncə çətirvari dağçətiri və s. ilə formassiya əmələ gətirir. Məhdud sahələrdə yayılmış, mənfi təsirlərə məruz olan həssas növ kimi, Qaraquş dağının da daxil olduğu Arpaçay Dövlət Təbiət Yasaqlığı ərazisində yayıldığı sahələr xüsusi nəzarət altına alınmalı və təbii populyasiyaları mühafizə olunmalıdır.

Gözəl dazı bəzək bitkisi kimi Nəbatat bağlarında qayalıq fonu yaradılaraq əkilib istifadə edilə bilər. Bu bitki gözəlliyi ilə yanaşı xalq təbabətində, həm də tibbi əhəmiyyətə malikdir. Tibbi məqsədlə Gözəl dazı bitkisinin yerüstü hissəsindən (*Herba Hyperici*) istifadə edilir. Bitki xammalı intensiv çiçəklənmə dövründə yerdən 8-10 sm hündürlükdə kəsilərək yığılır. Kölgədə, yaxud quruducularda 35-40°C temperaturda qurudulur. Düzgün qurutduqda bitkinin rəngi dəyişilmir və təzə bitkidə olduğu kimi xoş balzamik ətrə malik olur. Qurudulmuş xammalın öz keyfiyyətini saxlama müddəti 3 ildir. Dazı bitkilərində çoxlu bioloji aktiv maddələr vardır. Onun tərkibində fotoaktiv antrasen törəmələri (hiperisin-0,4%, psevdohiperisin, protopsevdohiperisin və s), flavon birləşmələri (hiperozid-0,7-1%, rutin, kversitrin, izokversitrin, mirisetin və kversetin), efir yağı - 0,1-0,25% (terpenlər, seskviterpenlər və izovalerian turşusunun mürəkkəb efirləri), aşı maddələr (10%-ə qədər), qətranlar (10%-ə qədər), saponinlər, antosian, seril spirti, alkaloidlərin izi, karotin (55 mq%), nikotin turşusu, askorbin turşusu (80-120 mq%), xolin (34 mq%), P vitamini, PP vitamini, tokoferol və s. aşkar edilmişdir.

Daziotu kökünün pastası qurudqovucu təsirə malikdir. İltihab əleyhinə və yarasağaldıcı kimi istifadə edilir. Müasir Azərbaycan xalq təbabətində bitkinin torpaqdan yuxarı hissəsi bağırsağ pozğunluğunda təyin edilir, qarında, mədə və 12 barmaq bağırsağ xorasında, şəkər xəstəliyinin yüngül formasında, öskürək, qaraciyər xəstəliklərində və sidikqovucu vasitə kimi istifadə edilir. Elmi təbabətdə daziotunun bakterisid və fitonsid təsirli otundan istifadə olunur. Daziotunun yağı (otun günəbaxan yağında qaynaması) və spirtli cövhəri 2-3 dərəcəli yanıqlarda sağaldıcı təsirə malik olan vasitə kimi işlədilir. Həlimi soyuqdəmədə tərləyici vasitə kimi, sulu və spirtli cövhəri isə damaqları möhkəmləyici, büzüsdürücü kimi iltihaba qarşı və antiseptik vasitə kimi ağzı yaxalamaq üçün istifadə edilir. Daziotunun katexinləri əsasında P vitamini aktivliyinə malik peflavit preparatı hazırlanır. Daziotu mədənin selikli qişasında əmələ gələn distrofik proseslərin sağalması üçün əlverişli şərait yaradır. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, daziotu depressiyanın yüngül formalarında kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Grossheym A.A. Azərbaycan florası. Bakı: Azərnəşr, 1936, cild 2, 423 s.
2. Əsgərov A.M. Azərbaycanın bitki aləmi (*Ali bitkilər-Embryophyta*). Bakı: TEAS Press, 2016, 444 s.
3. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri. Naxçıvan: Əcəmi, 2008, 364 s.
4. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı Kitabı (*Ali sporlu, çılpaqtohumlu və örtülütohumlu bitkilər üzrə*). Naxçıvan: Əcəmi, cild II, 2010, 678 s.
5. Гроссгейм А.А. Флора Кавказа. т.6. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1962, 424 с.
6. Ибрагимов А.Ш. Растительность Нахчыванской Автономной Республики и ее народнохозяйственное значение. Баку: ЭЛМ, 2005, 230 с.
7. Конспект флоры Кавказа. Санкт-Петербург. Москва: Товарищество научных изданий КМК, Т. 3(2), 2012, 623 с.
8. Флора Азербайджана. Баку: Изд. АН Азерб. ССР, Т.6. 1955, 540 с.
9. Черепанов С.К. Сосудистые растения России и сопредельных государств (в пределах бывшего СССР). С.- Петербург: Мир и земля-95, 1995, 992 с.

Фатдаева А.Х., Гарахани П.Х., Касумова Т.А. Новый ключ для определения видов рода *Hypericum* L. во флоре Азербайджана. Институт Ботаники НАН Азербайджана. Azerbaijan Journal of Botany, 2020, 1(2): 32-37.

Nurlana Novruzi

THE BEAUTIFUL DRIZZLE OF THE RARE PLANT OF THE MOUNTAIN OF GARAGUSH - *HYPERICUM FORMOCISSATION* TAKEK

Abstract: The article touched upon the rare plant species of the Nakhchivan Autonomous Republic. Sharpens - Hypericaceae Juss. The systematic division of the season was presented and rare plants included in the chapter were recorded. *Hypericum* L. The beautiful drizzle in the sex - *Hypericum Formocissation* Takek. The type of natural resource, species and populations are reduced to the Red Book of Nakhchivan AR as a rare and relict plant. The beautiful gap is a large grass plant and has a number of farms, aesthetic and healing significance. Recent times, along with environmental and anthropogenic factors, zoogenic influences are also strictly sufficiently exposed to this area of spontaneously and use this area as a pasture and hayfar.

Key words: Garagush Mountain, dazin, Hypericaceae, beautiful drizzle, red book, rare, folk medicine

İLKİN VƏLİBƏYOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
Doktorant
ilkin.velibeyov1980@gmail.com
Elmi rəhbər: g.ü.e.d., prof. Q. Yetirmişli

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI VƏ ONA BİTİŞİK ƏRAZİLƏRİN SEYSMİKLİYİ (2020-Cİ İL ÜÇÜN)

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi ümumqafqaz istiqamətli paleozoy yaşlı və antiqafqaz istiqamətli mezazoy yaşlı dərinlik qırılmaları ilə izlənən seysmotektonik cəhətdən Ordubad, Şahbuz, Naxçıvan və Sədərək blokları ilə təmsil olunur. Yüksək seysmikliyi ilə seçilən Zəngəzur seysmotektonik blokunda 1905-ci il Mehri, 1931-ci il Zəngəzur və 1968-ci il Liçk zəlzələləri baş vermiş və cənub - şərqində yerləşən Ordubad rayonu və ona bitişik ərazilər 7-8 ballıq titrəyiş zonasına daxil olmuşdur. Ümumiyyətlə, götürdükdə onu demək mümkündür ki, muxtar respublika ərazisində güclü zəlzələ potensialına malik zəlzələ ocaqları yoxdur. Tarixdə baş vermiş zəlzələlərin təhlili göstərir ki, sərhədə yaxın yerləşən Zəngəzur, Ararat, Təbriz – Xoy, Van və ona yaxın seysmogen zonalarında güclü zəlzələlərin izoseyst sahələri Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisini qapamışdır. Seysmologiya elminin inkişafı ilə əlaqədar olaraq 2016-cı ildə AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin Təbii Ehtiyatlar İnstitutu nəzərində Seysmoloji Xidmət Şöbəsi yaradılmış və müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuşdur. Bu da bizə regionda itirilmədən zəlzələlərin qeydiyyatının aparılmasına yeni imkanlar yaratmışdır. Bu imkanlardan istifadə edərək 2020-ci il üçün Naxçıvan Muxtar Respublikası və ona yaxın sərhəd ərazilərin seysmikliyinin təhlili “Antilop-5,6” proqram təminatı vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası, Zəngəzur silsiləsində və həmsərhəd ərazilərində baş vermiş zəlzələlərin episentr xəritəsi, zəlzələlərin sayının və ayrılan seysmik enerjinin aylar üzrə paylanması histqramı qurulmuşdur.

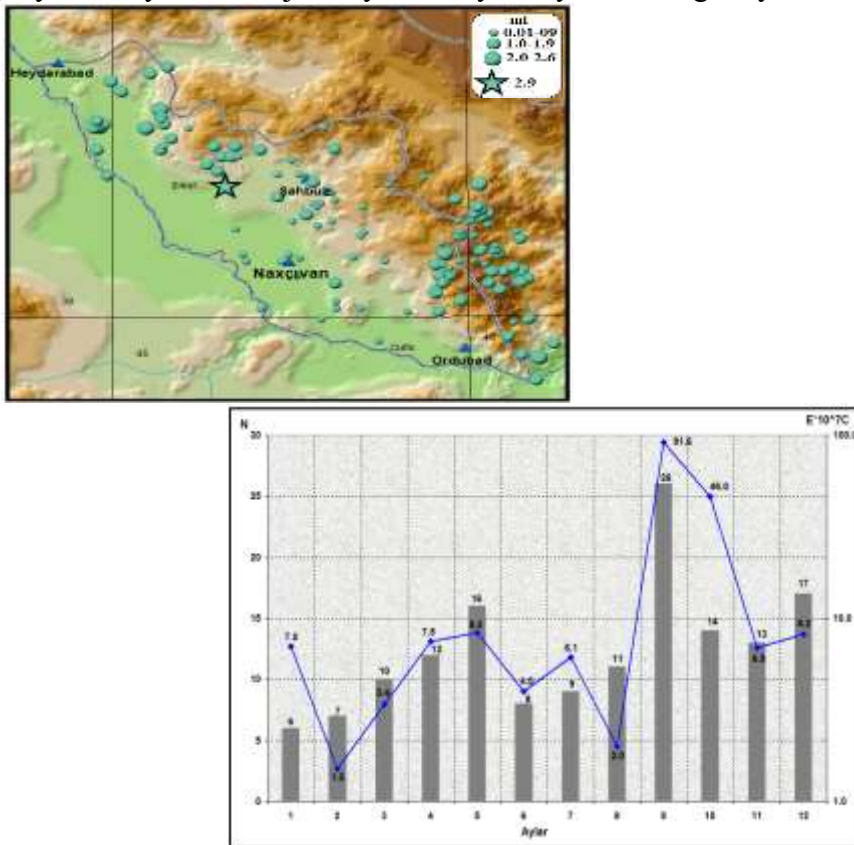
***Açar sözlər:** zəlzələ, seysmiklik, episentr, seysmik enerji*

Naxçıvan Muxtar Respublikası və onun sərhəd əraziləri yüksək seysmik aktivliyi və aktiv genişlənmiş qırılmaların mövcudluğunu özündə ehtiva edən Avrasiya və Ərəb litosferik plitələrinin kontinental toqquşma zonasında yerləşmişdir. Mürəkkəb tektonik quruluşa malik olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi Avroasiya alp qırışıqlığı qurşağının Kiçik Qafqaz hissəsinin cənub-qərb hissəsini əhatə etməklə, Anadolu - İran və Cənubi Qafqaz tavalarının toqquşması şəraitində, üfqi sıxılmalar və gərilmələr differensasiya gərgin tektonik hərəkətlər nəticəsində, indiki müsir struktur formasını almışdır [1]. Naxçıvan ərazisinin geomorfologiyası onun dərinlik geoloji quruluşunun mürəkkəbliyini və blokvari qırışıqlığa malik olmasını göstərir [2]. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi ümumqafqaz istiqamətli paleozoy yaşlı və antiqafqaz istiqamətli mezazoy yaşlı dərinlik qırılmaları ilə izlənən seysmotektonik cəhətdən Ordubad, Şahbuz, Naxçıvan və Sədərək blokları ilə təmsil olunur. Tarixin müxtəlif dövrlərində Muxtar Respublikanın yaxın sərhəd ərazilərində baş vermiş güclü zəlzələlər çoxlu sayda insan tələfatı ilə nəticələnmiş və bölgənin geopolitikasına böyük təsir göstərmişdir.

Tədqiqat metodu. 2020-ci il üçün Naxçıvan Muxtar Respublikası və ona yaxın sərhəd ərazilərin seysmikliyinin təhlili “Antilop-5,6” proqram təminatı vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Yüksək seysmikliyi ilə seçilən Zəngəzur seysmotektonik blokunda 1905-ci il Mehri, 1931-ci il Zəngəzur və 1968-ci il Liçk zəlzələləri baş vermiş və cənub - şərqində yerləşən Ordubad rayonu və ona bitişik ərazilər 7-8 ballıq titrəyiş zonasına daxil olmuşdur. MR ərazisində qeyd olunmuş maksimal energetik sinifli zəlzələlər Zəngəzur yarımblöklünün daxilində və ya yarımblöklün sərhədlərində müşahidə olunmuşdur. Zəngəzur yarımblöklündə baş verən zəlzələlərin hiposentral səviyyəsi yer səthinə yaxın yerləşdiyindən makroseysmik sahənin kiçik olması MR-nın bütün ərazisini əhatə etmir. Qeyd edək ki, İran İslam Respublikasının Qərbi Azərbaycan vilayətinin Xoy, Təsuc və ona yaxın yaşayış məntəqələrində maqnitudası $M \geq 4,4$ olan zəlzələlər Muxtar Respublikanın özündə və episentrə yaxın

sərhəd ərazilərində müxtəlif intensivlikli titrəyişlər yaradır. Muxtar Respublikanın şimal-qərb hissəsinin seysmikliyi əsasən İğdır və ona yaxın ərazidə yerləşən Maku və Ararat zəlzələ ocaqlarının yerləşməsidir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ermənistan, Türkiyə - İran sərhəd ərazilərində tarixin müxtəlif dövrlərində baş vermiş güclü zəlzələlərin episentrləri demək olar ki, bu ərazilərdə cəmləşmişdir.

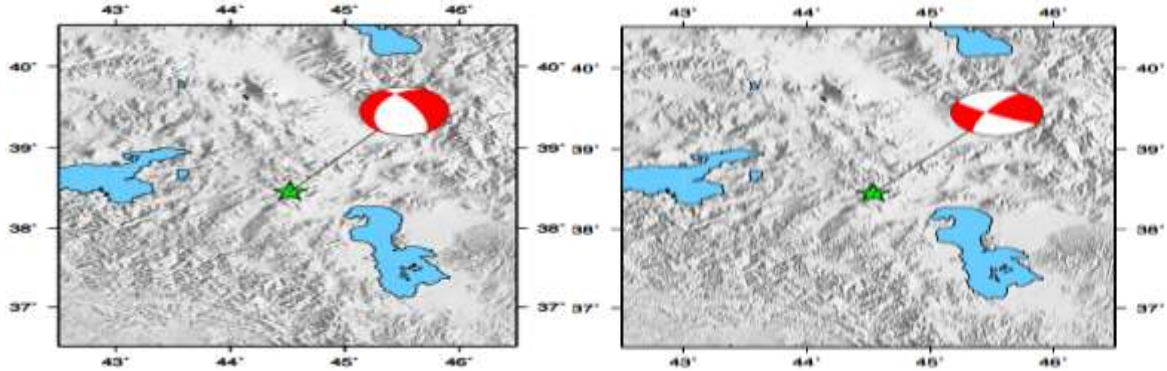
Naxçıvan Muxtar Respublikasına yaxın sərhəd ərazilərdə baş verən yeraltı təkanlar bu regiona təsirsiz ötürülmür. 22 iyun 2016-cı ildə Naxçıvanın cənub-qərbində 76 və 86 km məsafədə Xoy şəhərinin yaxınlığında iki yeraltı təkan ($M=4,6$) qeydə alınmış bu da Naxçıvan şəhəri də daxil olmaqla Sədərək, Şərur, Kəngərli rayonlarında 3 ball intensivliyində titrəyişlər yaratmışdır. Muxtar Respublika ərazisində quraşdırılmış dörd telemetrik stansiya yaxın regionun seysmikliyinə nəzarət imkanlarını genişləndirir və itirilmədən zəlzələlərin qeydiyyatını aparmağa imkan verir. 2020-ci il üçün Naxçıvan Muxtar Respublikasının cənub-qərbi, Türkiyə - İran sərhəddi seysmik aktiv zona kimi qiymətləndirilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası və Zəngəzur silsiləsində baş vermiş zəlzələlərin episentr xəritəsi, baş vermiş zəlzələlərin sayının və ayrılan seysmik enerjinin aylar üzrə paylanması histoqramı qurulmuşdur. Qurulmuş episentr xəritəsinə əsasən demək olar ki, 2020-ci ildə Zəngəzur silsiləsində seysmik aktivlik fon səviyyəsindən aşağı olmuşdur. Naxçıvan MR həmsərhəd ərazilərdə baş vermiş zəlzələlərin sayının və ayrılan seysmik enerjinin aylar üzrə paylanması, seysmikliyin zəif olmasını göstərir. Sentyabr, dekabr aylarında zəlzələlərin sayı digər aylara nisbətən artmış, ayrılan seysmik enerji sentyabr, oktyabr aylarında digər aylara nisbətən yüksək olmuşdur.

Şəkil 2. Naxçıvan Muxtar Respublikası və Zəngəzur ərazisində 2020-ci ildə baş vermiş zəlzələlərin episentr xəritəsi və aylar üzrə ayrılan seysmik enerji

2020-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində 5 hiss olunan zəlzələ qeydə alınmış lakin bunlardan yalnız birinin episentri Muxtar Respublika digər zəlzələlərin episentrləri sərhəd dövlətlərin ərazilərində yerləşmişdir. Tarixi dövrləri götürdükdə onu demək mümkündür ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi yaxın sərhəd ərazilərdə baş verən güclü zəlzələlərin titrəyiş sahəsinə düşür. Yaxın regionda seysmogioloji şəraitin mürəkkəbliyini nəzərə alsaq zəlzələlərin makroseysmik sahələrinin çox böyük əraziləri qapadığını izləmək mümkündür. 2020-ci ildə Qərbi Azərbaycan

vilayətinin Xoy ərazisində (Ml=5,8) baş vermiş zəlzələlər Naxçıvan Muxtar Respublikasının müxtəlif bölgələrində müxtəlif intensivlikdə hiss olunmuşdur.

Şəkil 3. 23.02.2020-ci il tarixdə İran İslam Respublikasının Xoy ərazisində baş vermiş zəlzələlərin ocaq mexanizmi

Nəticə

1. Zəlzələlərin məkan və zaman daxilində yayılmasını nəzərə alaraq 2020-ci il üçün Naxçıvan Muxtar Respublikasının cənub-qərb hissəsinin Türkiyə-İran sərhəddi seysmik cəhətdən aktiv ərazilər və seysmik təhlükəlilik baxımından güclü zəlzələ potensialına malik olan ocaq zonaları kimi qiymətləndirilmişdir.

2. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi, əsasən sərhəd ərazilərdə baş verən güclü zəlzələlərin titrəyiş sahəsinə daxil olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Philip H., Cistenas A., Gvishkiani A., Gorshkov A. The Caucasus: an actual example of the initial stages of continental collision. *Tectonophysics* 161, 1e21, 1989.
2. Aslanov B.S., Əliyev M.Ə. Naxçıvanın mürəkkəb relyef şəraitində ağırlıq qüvvəsi artımlarının ayrılıqda ölçülməsi üsulunun tədqiqi//Azərbaycan Geofizika Yenilikləri, 2000, № 3-4, s.23-24.

İlkin Valibeyov

THE SEISMY OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC AND THE ADJACENT AREAS (FOR 2020)

Abstract: The territory of the Nakhchivan Autonomous Republic is represented by a seismotectonic in the sezhazoy, Shahbuz, Nakhchivan and Sadarak blocks, which is observed by the elderly depth of the Nakhchivan. Lunch earthquakes of Lunch, in the southern-east, the Ordubad region and adjacent territories were included in the 7-8-magnitude zone. It is possible to say that there are no earthquake potential in the autonomous Republic. Analysis of the earthquakes in history shows that the areas of Zangazur, Ararat, Tabriz - Khoy, Van and Him, Van and its seismogenic zones have closed the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic. In connection with the development of the Nakhchivan Autonomous Republic in 2016, the Nakhchivan branch of ANAS The Seismological Service Department was established at the Institute of Natural Resources and was equipped with modern equipment. This has created us new opportunities for the registration of earthquakes without being lost in the region. Using these opportunities, the analysis of the seismicity of the Nakhchivan Autonomous Republic and the nearest border areas for 2020 was implemented by Antillop-5.6 software. Epicenter map of earthquakes in the Zangazur series and borders The distribution of seismic energy for months has been built.

Keywords: earthquake, seismicity, epicenter, seismic energy

BIOTİK VƏ ABIOTİK AMİLLƏRİN BALIQLARDA İNVAZİON XƏSTƏLİKLƏRİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Məqalədə müxtəlif su hövzələrində yaşayan balıqlarda müşahidə edilən invazion xəstəliklərin inkişafında biotik və abiotik amillərin təsiri haqqında məlumatlar verilir. Qeyd edilir ki, balıqların normal yaşam tərzini üçün abiotik (suyun kimyəvi tərkibi, temperaturu və qaz rejimi, eləcə də su hövzəsinin hidroloji xüsusiyyətləri - suyun axarlılıq dərəcəsi) və biotik (balıqların qidasını təşkil edən onurğasız heyvanlar, həmçinin kürütökmə, daldalanmaq üçün istifadə edilən bitki örtüyü və s.) amillərin əhəmiyyətli dərəcədə rolu vardır.

Açar sözlər: balıq, parazit, invaziya, helmint, biotik, abiotik

İnsanların ərzaq məhsullarına gündən-günə artan tələbatının ödənilməsində balıq və balıq məhsulları xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Zəngin qidalılıq dəyərində və əvəzolunmaz vitamin mənbəyinə malik olan balıqlar, tezətişkənliyinə, uzun zaman saxlamaq xüsusiyyətinə görə digər heyvani məhsullardan fərqlənir. Buna görə də yeni balıq yetişdirmə təsərrüfatlarının sürətlə artması, bu qiymətli qida məhsullarına artan tələbatın ödənilməsinə yönəlmişdir. Lakin bir çox invazion xəstəlik törədiciləri balıqçılıq təsərrüfatlarına ciddi zərər vurmaqla məhsuldarlığın aşağı düşməsinə, bəzən də balıqlar arasında kütləvi tələfata səbəb olur.

Balıqların müxtəlif xəstəliklərinin əmələ gəlməsinə ətraf mühitin bir çox biotik və abiotik amilləri səbəb olur. Bunlara viruslar, bakteriyalar, patogen göbələklər, helmintlər, xərçəngkimilər, zəhərli maddələr, suyun hidrokimyəvi rejiminin dəyişməsi və xarici mühitin digər faktorları daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, balıqlarda bəzi xəstəliklər müxtəlif stresslər nəticəsində immunitetin zəifləməsi ilə də baş verir. Yoluxucu və invazion xəstəliklər isə çox vaxt patogen mikrofloranın inkişafı ilə mürəkkəbləşir.

Balıqların normal həyat fəaliyyəti üçün abiotik (suyun kimyəvi tərkibi, temperaturu və qaz rejimi, eləcə də su hövzəsinin hidroloji xüsusiyyətləri- suyun axarlılıq dərəcəsi) və biotik (balıqların qidasını təşkil edən onurğasız heyvanlar, həmçinin kürütökmə, daldalanmaq üçün istifadə edilən bitki örtüyü və s.) amillərin əhəmiyyətli dərəcədə rolu vardır. Digər tərəfdən su hövzəsində yüksək dərəcədə bitki örtüyünün olması bəzi parazitlərin çoxalmasına qarşısını alır. Bütün bu sadalanan faktorlara nəzarət edərək xarici mühit faktorlarını istənilən istiqamətdə dəyişmək, eyni zamanda balıqlar arasında xəstəliklərin baş verməsinin qarşısını almaqla, balıqçılıq təsərrüfatlarının sağlamlaşdırılması üçün epizootiya əleyhinə tədbirlərin aparılmasında istifadə etmək olar.

Balıqlarda baş verən bir çox invazion xəstəliklərin inkişafının onların həyat təzindən və müxtəlif ekoloji faktorlardan asılılığı bir çox ixtioparazitoloqlar tərəfindən öyrənilmiş və təhlil edilmişdir [1].

Respublikamızın balıqçılıq təsərrüfatların da biotik və abiotik amillərin balıqların parazitfaunasına təsirini öyrənmək istiqamətində tədqiqatlar aparılmışdır. Xəstəliklərin balığın yaşından, qidalanmasından, onların yerləşmə sıxlığından, ilin fəsillərindən, suyun kimyəvi tərkibindən və su hövzəsinin həcmindən asılılığı üzrə əldə olunan məlumatlar təhlil edilmişdir.

Balıqlar arasında yayılan xəstəliklər araşdırılarkən xəstəlik törədicilərinin balıqların yaşından asılı olaraq fərqli patoloji təsirlər göstərdiyi nəzərə çarpmışdır. Məsələn, daktilogiroz xəstəliyinin törədicilərindən *Dactylogyrus vastator* ancaq cavan balıqlarda, *Dactylogyrus extensus* isə həm cavan, həm də yaşlı balıqlarda parazitlik edir və hətta yaş artdıqca yoluxmanın intensivliyi də artır.

Törədicisi qamçılıqlar olan kostioz xəstəliyi zamanı isə yoluxma yalnız cavan balıqlarda müşahidə edilməklə, daha çox aşağı köklükdə olan və zəif fərdlər xəstəliyi ağır keçirir və tələfat müşahidə edilir.

Trematodlar tərəfindən törədilən diplostomoz və postodiplostomoz xəstəlikləri kürüdə çıxan sürfələri artıq 6-10 günlükdə yoluxdurur. *Postodiplostomum cuticola* törədicisinin serkarisi cavan

balıqların dərisinə daxil olur və yaş artdıqca dəri örtüyü və pulcuqların qalınlaşması səbəbindən serkarilərin daxil olması mümkün olmur. Ona görə də bu xəstəlik törədicilərinə yaşlı balıqlarda nadir hallarda rast gəlinir [3].

Lentşəkilli helmintlərin törətdiyi botriosefalyoz xəstəliyinin törədicisinə 9 günlük ağ amur balıqlarında təsadüf olunur və yaş artdıqca zooplanktonla qidalanmanın çoxalması ilə əlaqədar olaraq yoluxmanın ekstensivliyi və intensivliyi də yüksəlir. Ağ amur balıqlarının su bitkiləri ilə qidalanmağa başladığı vaxtdan isə xəstəliklə yoluxma zəifləyir və tədricən dayanır.

Törədici nematod olan filometroidoz xəstəliyi zooplanktonla qidalanmaya keçən 7-8 günlük körpələrdə qeyd olunur və 2-3 həfləlik yaşda kütləvi ölüm hallarına təsadüf edilir.

Parazit xərçəngkimilər tərəfindən törədilən lerneoz və arqulyoz xəstəliklərinə əsasən körpə - bir yaşa qədər olan balıqlarda təsadüf olunur.

Eyni zamanda balıqlarda qeyd olunan digər xəstəliklər isə yaşlı balıqlar üçün daha təhlükəli hesab edilir. Belə vəziyyəti balığın morfoloji və fizioloji xüsusiyyətlərinin yaş artdıqca dəyişməsi, qidasının tərkibi, yaşama yeri və bir çox başqa səbəblərlə izah etmək olar. Belə parazitlərin sayı yaş artdıqca çoxalır və xəstəliyin baş verməsinə gətirib çıxarır. Bu hal parazit xərçəngkimilər tərəfindən törədilən erqazilyoz xəstəliyi üçün çox xarakterikdir. Məsələn, bu xəstəliyin törədici *Ergasilus sieboldi*-nin sayı balığın yaşı artdıqca çoxalır və qəlsəmə aparatının dağılması nəticəsində balıqlarda kütləvi tələfat baş verir.

Balıqçılıq təsərrüfatlarında xəstəliklərin baş verməsinə balıqların qidalanması, yemin tərkibi və keyfiyyəti çox böyük təsir göstərir. Hər bir balıqçılıq obyektində yemin tərkibi öyrənilərək, balıqların hansı parazitlərlə yoluxmuş olacağını proqnozlaşdırmaq mümkündür.

Məlumdur ki, mürəkkəb inkişaf dövryyəsinə malik olan helmintlərin aralıq sahibləri plankton və bentik orqanizmlərdir. Yemin çatışmazlığı müxtəlif, o cümlədən parazit xəstəliklərin baş verməsinə səbəb ola bilər. Məsələn, yetişdirilən bir yaşa qədər olan karp balıqlarının yayın son dövrlərində yemin azlığı nəticəsində qışlamaya aşağı köklük göstəriciləri, yəni qidalı maddələr ehtiyatının kifayət dərəcədə olmaması ilə keçirlər. Bu da qışlamanın sonuna yaxın onların *Chilodonella cyprini* və başqa ektoparazitlərlə kütləvi yoluxması üçün şərait yaradan distrofiyaya gətirib çıxarır. Yetişdirilən balıqların yüksək dolğunluqlu, yəni köklüyünü təmin edən yaxşı yemləmə şəraitinin yaradılması balıqçılıq təsərrüfatlarında bir çox xəstəliklərin profilaktikasının əsasını təşkil edən amillərdəndir.

Bundan əlavə, təbii yemin tərkibi, yəni su hövzələrində olan plankton və bitkilərin balıqların qida rasionunda çoxluq təşkil etməsi, patogen helmintlərin aralıq sahiblərinin həddindən artıq olması da bu və ya digər xəstəliklərin baş verməsinə səbəb olur.

Balıqların xəstəliklərə yoluxması onların yerləşmə sıxlığından da çox asılıdır. Balıqların yerləşmə sıxlığı yüksək olduqda, parazit törədicələrinin yeni sahibə keçmə ehtimalı böyük olur. Bu faktorun əsasən balıqların ektoparazit xəstəliklərə yoluxmasında rolu böyükdür. Belə təsərrüfatlarda ektoparazitlərin törətdiyi xəstəliklərin yayılması birbaşa az həcmli sahədə bir və bir neçə balıq növünün yüksək sıxlıqda yerləşməsi ilə əlaqədardır. Xilodonellyoz xəstəliyi əsasən qış aylarında, balıqların sıx yerləşdiyi zaman baş verir. Lakin invaziya respublikanın nisbətən sərin iqlimə malik rayonlarında yay aylarında da müşahidə edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, suda olan tək temperatur amili ətraf mühitin digər faktorlarından təcrid olunmuş halda həmişə aparıcı rol oynaya bilmir. Məsələn, ixtioftirioz xəstəliyinin törədici 23-24°C temperaturda inkişaf edib artmasına baxmayaraq, bir yaşa qədər olan qızılbalıqların kütləvi tələfatı qış dövründə baş verir. Bu hala balıqların yerləşmə sıxlığı yüksək, aşağı köklükdə olan, inkişafdan qalan tərdlər arasında rast gəlinmişdir [2].

Ümumiyyətlə, suyun temperatur göstəricilərinin optimal göstəricidən fərqli olması su hövzəsində təbii yemin inkişafına və onun balıqlar tərəfindən yemin mənimsənilməsinə mənfi təsir göstərir. Nəticədə balıqların inkişafı ləngiyir, köklük dərəcələri aşağı düşür və bu da öz növbəsində onların ümumi rezistentliyinə, qorxulu xəstəlik törədiciləri ilə yoluxma davamlılığına mənfi təsir göstərir.

Beləliklə, xarici mühitin biotik və abiotik amilləri balıqlarda müxtəlif invazion xəstəliklərin inkişafında birbaşa rol oynayır. Butün bu sadalanan faktorlar balıqçılıq təsərrüfatlarının yarandığı su hövzələrinin başqa hidrobiontlarına, fauna və flora da əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Ona

görə də balıqların invazion xəstəliklərinin profilaktikasında bunların nəzərə alınması xəstəliklərlə yoluxmanın qarşısını almağa kömək edər.

ƏDƏBİYYAT

1. Quliyev Z.M. Azərbaycanca əmtəə balıqçılığı. Bakı, 2006, 141 s.
2. Məmmədov M.Ə. Azərbaycanın hidrofaunası. Bakı, 2002, 189 s.
3. Кузнецов С.И., Дубинина Г.А. Методы изучения водных микроорганизмов. М.:Наука, 1989, 288 с.

Tarana Seyidova

THE IMPACT OF BIOTIC AND ABIOTIC FACTORS ON THE DEVELOPMENT OF INVASIVE DISEASES IN FISH

Abstract: The article provides information on the impact of biotical and abiotic factors in the development of invasions observed in the fish in various water basins. It is noted that abiotics for normal lives (water chemical composition, temperature and gas regime, as well as the water basin - water ratio) and biotic (invertebrates), as well as invertebrate animals, as well as invertebrate, spacing, shielding etc.) The factors have a significant role.

Key words: fish, parasites, invasions, helminth, biotic, abiotic

AYSUN SÜLEYMANOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Magistrant, İnsan və heyvan fiziologiyası, I kurs
aysunsuleymanova50@gmail.com
Elmi rəhbər: b.ü.e.d., prof. S.Məhərrəmov

MƏDƏ-BAĞIRSAQ SİSTEMİ XƏSTƏLİKLƏRİ

Bu tədqiqatda gündəlik həyatda insanların bir çoxunda rast gəlinən mədə-bağirsaq sistemi xəstəliklərindən bəhs olunur. Kolit, xora, pankreatit, ishal, qastrit, öddəşi, appendisit kimi geniş yayılmış mədə-bağirsaq sistemi xəstəlikləri sadalanmış, bu xəstəliklərin yaranma səbəbləri, əsas göstəriciləri, onların qarşısının alınması yolları və klinikası qeyd olunmuşdur.

***Açar sözlər:** xəstəlik, kolit, həzm sistemi, ishal*

Həzm sisteminin əsas vəzifəsi qəbul edilmiş qidamı həzm etmək, həzm edilmiş qidamı qana sormağ və qida qalıqlarını bədəndən xaric etməkdir. Həzm sistemi 8-10m uzunluğunda həzm kanalı və həzm vəzilərindən ibarətdir. Həzm kanalı ağız boşluğu, udlaq, qida borusu (yemək borusu), mədə və bağırsaqlardan ibarətdir. Həzm aparatının böyük vəziləri qaraciyər və mədəaltı vəzilərdir.

Mədə- həzm borusunun kəsəkəkilli genişlənmiş hissəsidir. Uzunluğu 25-30sm, eni 12-14sm-dir, tutumu insanın yaşından asılı olaraq 1,5-3 litrə bərabər olur. Mədədə zülalların və yağların qismən həzmi həyata keçirilir.

Bağırsaqların birlikdə uzunluğu 7,5-8m təşkil edir, nazik və yoğun hissələrə bölünür. Nazik bağırsağ 6-6,5m uzunluğunda olub, özü də 3 hissəyə bölünür: onikibarmaq bağırsağ, acı bağırsağ, qalça bağırsağ. Yoğun bağırsaqlar 1-1,5m uzunluğundadır, kor, çəmbər, S-vari və düz bağırsağ hissələrinə bölünürlər.

Mədə-bağırsağ xəstəlikləri əsasən rejimsiz qidalanma, çox və ya az yeməkdən mədənin doldurulması ya da boş qalması, çeynənmədən, tələsik quru, həddən artıq isti və ya soyuq qidaların qəbulu, alkola, tütünə hərislik nəticində yarana bilər. Bu xəstəliklərin əsas əlamətlərinə iştahanın pozulması, qarında ağrı, qıçırma, gəyirmə, qusma, köpmə, mədə bulanması, qəbizlik və s. aid edilir.

Qastrit - mədə selikli qişasının iltihabı ilə xarakterizə olunan xəstəlikdir. Müxtəlif səbəblərdən əmələ gələ bilər. Əsasən kobud, acı, qaynar və ya soyuq, kəskin dadlı qidalarla qidalanarkən mədə selikli qişasının qıçıqlanması ilə baş verir. Gedişinə görə kəskin və xroniki qastrit ayırd edilir.

Kəskin qastrit-xarici mühit amillərinin təsirindən, qidalanmanın pozulması, dərmanların çətin mənimsənilməsi səbəbindən yaranır. Bu zaman döş sümüyünün aşağı hissəsində müxtəlif intensivlikdə ağrılar, mədə bulantıları, gəyirmə, qusma, halsızlıq, ishal, dilin boz, quru ərplə örtülməsi, hətta bəzən bayılma əlamətləri müşahidə olunur. Çox zaman xəstədə qidadan iyrenmə olur. Qida qəbul edildikdən 2-3 saat sonra tüpürçək ifrazı artır, qusma olur, müvəqqəti yüngülləşmə baş verir, amma tam keçmir. Eyni zamanda baş ağrısı, zəiflik, temperaturun azca artması halları müşahidə olunur. Düzgün müalicə və pəhriz rejiminə riayət etməklə xəstəlik bir neçə günə sağala bilər. Həkimə müraciət olunana qədər isitqac istifadə edilməməli və dərman qəbul olunmamalıdır. Xəstəni yatağa uzandırıb isti su və ya çay verilə bilər [6].

Xroniki qastrit-qida rejimi pozulduqda, quru qidalanmada, qidalanma zamanı söhbət etdikdə, qida kifayət qədər çeynənilmədikdə, siqaret çəkdikdə və s. vəziyyətlərdə baş verə bilər. Göstəriciləri ağrı hissi, qəbizlik, ishal, gəyirmə, mədə bulanmasıdır. Xroniki qastritlər həkim məsləhəti ilə xəstəliyin turşuluq dərəcəsinə və növünə uyğun dərmanlarla müalicə olunmağı tələb edir.

Mədə və onikibarmaq bağırsağın xorası

Xora - mədə və onikibarmaq bağırsağın xronik gedişli, residiv verən (təkrarlanan) degenerativ-distrofik xəstəliyidir [5]. Səbəbləri tam aydın olmasa da, xəstəliyi yaradan amillər kimi- sinir-psihi və fiziki gərginlik, tələsik, bərk və rejimsiz qida qəbulu, irsi meyillilik, aspirin və hormonal tərkibli dərmanlar, zərərli vərdişlər, mədə turşuluğunun artıqlığı göstərilir. Xəstəliyin əsas əlamətləri olaraq qarınüstü nahiyədə, döş qəfəsinin soluna, sol kürəyə, onurğanın döş və bel şöələrinə vura bilən ağrı;

mədə xorasında- yeməkdən 30-60 dəqiqə sonra, onikibarmaq bağırsağ xorasında isə aclıq zamanı yaranan sancılar göstərilir. Az miqdarda qida, süd və ya soda qəbul edildikdə ağrı müəyyən müddətlik azala və ya itə bilər. Güclü ağrı zamanı birdəfəlik qusma baş verir, ondan sonra ağrı tədricən sakitləşir. Bəzi xəstələr ağrılarını azaltmaq üçün özlərini zorla qusdururlar. Xəstəlik zamanı mədə və bağırsağ divarlarının selikli qişasının, hətta daha dərin qatlarının zədələnməsi halı baş verir və açıq yaralar əmələ gələ bilər.

Xəstəlik əksər hallarda 30-40 yaş aralığında kişi və qadınlarda təsadüf edilir. Xora xəstəliyi təkrarlanan xəstəlikdir. Bu xəstəlik demək olar ki, dünyanın hər yerində geniş yayılmışdır və yaşlı əhəlinin 2-3%-də, əsasən şəhər əhalisində rast gəlinir. Son zamanlarda cavan yaşlarda da tez rast gəlinir. Kişilər qadınlardan daha çox bu xəstəliklə xəstələnirlər. Xoranın onikibarmaq bağırsağda yerləşməsi əsasən gənc yaşlı oğlanlar və yeniyetmələr üçün, mədədə yerləşməsi isə orta yaşlı qadınlar və kişilər üçün xarakterikdir. Xəstəliyə daha çox onikibarmaq bağırsağda rast gəlinir. Profilaktik müayinələrdə əhəlinin 10-20%-nin mədəsində və onikibarmaq bağırsağında xora və çapıqlanmış sahələr müəyyən edilmişdir. Xəstəliyin yaranma səbəbləri müxtəlifdir.

Xora ən çox onikibarmaq bağırsağın soğanağında və mədənin çıxacaq hissəsində yaranır. Bunun səbəbi isə həmin nahiyələrdə damar şəbəkəsinin mədə cismindən 2 dəfə az, sinir uclarının çox, əzələ qatının isə qalın olmasıdır. Bundan başqa sekretlərin aktivliyi və mədədə turşunun əmələ gəlməsi endokrin sistemin fəaliyyətindən asılıdır. Hipofiz vəzilərinin və hipotalamusun da böyük rolu vardır. Belə ki, qanda dezoksikortikosteronun təsirindən K ionlarının miqdarı artır və bu zaman HCl ifrazı güclənir. Bunun nəticəsində isə mədə şirəsinin proteolitik aktivliyi artır.

Dünya alimləri xora xəstəliyinin əmələ gəlməsində bakterial amillərin əsas rol oynadığını qəbul etmişlər. Elmi araşdırmalar nəticəsində xəstəliyin yaranmasında “*Helicobacter pylori* (Hp)” bakteriyasının xüsusi rolu olduğu sübut edilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, xora xəstəliyinə tutulan insanların 80%-i bu bakteriyaların daşıyıcılarıdır [1].

Xəstəliyin yaranmasının əsas səbəbi tez-tez təkrarlanan və uzun müddət davam edən psixosomiyal, xüsusilə neqativ xarakterli gərginlikdir. Bu gərginlik daha çox gənc yaşlarda xarakterikdir. Stress zamanı mədə və onikibarmaq bağırsağın əzələlərində tonus dəyişir, damarlarda spazm əmələ gəlir, beləliklə selikli qişanın qan təchizatı pozulur və onun mədə şirəsilə zədələnməsinə və xoranın yaranmasına şərait yaranır. Sinir-psixi gərginliklərdə mədə və onikibarmaq bağırsağın sekretor və motor funksiyaları pozulur. Mədənin motor funksiyası pozulduğu zaman selikli qişada mədə şirəsinin turşuluğunun artması ilə dəyişiklik baş verir. Nəticədə turş mədə şirəsi neytrallaşmağa imkan tapmır və onikibarmaq bağırsağın selikli qişası dağılır.

Tam təsdiq olunmasa da, qidalanma amilinin də xora xəstəliyinin əmələ gəlməsində rolu vardır. Qıcıqlandırıcı, çox kəskin, ədviyyatlı, qaba qidalar mədə şirəsinin və xlorid turşusunun ifrazını artırır, bu da xəstəliyi əmələ gətirən digər etioloji amillərin güclənməsinə şərait yaradır.

Xəstəliyin gedişi xəstənin yaşından, yaranın harada yerləşməsindən, nə vaxt inkişaf etməsindən, yanaşı xəstəliklərdən asılıdır. Xora mədənin kardial hissəsində yerləşirsə yeməkdən sonra döş sümüyünün altında, sol qabırğaarası sahədə güclü dartıcı ağrı baş verir. Sonra ağrı döş sümüyünün arxasına, ürək tərəfə yayılır. Ağrı soda və südün təsiri ilə keçirilə bilər.

Xora mədənin cismində və dibində yerləşdikdə yeməkdən 20-30 dəqiqə sonra və gecələr acqarına küt-sızıldayıcı ağrılar olur. Nadir hallarda mədədə qıçırma ola bilər. Bu hissədə olan xora xərçəng şişinə çevrilə bilər.

Xora mədənin pilorik hissəsində yerləşdikdə onikibarmaq bağırsağın xorasına bənzəyir. Ağrılar uzun müddətli və intensiv ola bilər, yemək qəbulu ilə əlaqədar olur. Xəstələrdə tez-tez qusma halları müşahidə olunur və xəstə arıqlayır.

Soğanaq hissədə xora orta və yaşlı insanlarda daha çox rast gəlinə bilər. Güclü ağrılar çiyinə, kürəyə, sağ qabırğaaltına, sol qabırğaarasına yayılır. Ağrı artdıqca qusma halları baş verir. Qadınlarda kişilərə nisbətən ağrılar yüngül olur.

Xora xəstəliyi qanaxma, perforasiya (deşilmə), stenoz kimi fəsadlar yarada bilər. Xəstəliyin xərçəngə çevrilmə ehtimalı da vardır. Xəstəliyin müalicəsi kompleks şəkildə həyata keçirilməlidir. Xoranın konservativ (farmokoterapiya) və cərrahi müdaxilə ilə müalicəsi mümkündür [3]. Mədə

xoralarının 80%-i 12-15 həftəlik müalicə kursu ilə sağala bilər. Əsas müalicə isə “*Helicobacter pylori* (Hp)” ilə mübarizəyə yönəldilməlidir.

Öddaşı xəstəliyi.

Xəstəlik zamanı öd yollarında və öd kisəsində daş əmələ gəlir. Əsas yaranma səbəbləri iltihab, durğunluq, ödün qatılığının artması ola bilər. Öd yollarının infeksiyaları, maddələr mübadiləsinin pozulması xəstəliyin inkişaf etməsinə kömək edə bilər. Öddaşı xəstəliyi geniş yayılmış xəstəlikdir və əhalinin təxminən 10-20%-də rast gəlinir. Xəstəlik ən çox Avropa və Şimali Amerikanın əhalisində, ən az Afrika qitəsinin əhalisində rast gəlinir.

Öd kisəsi öd daşlarının əmələ gəldiyi əsas yerdir. Öd kisəsi nazik divarlı, armudvari formada, tutumu 30-70ml olan üzvdür. Burada qaraciyərdən gələn öd qatılaşır. Qida qəbul olunan zaman kisə yığılır və öd bağırsağa ötürülür. Öd 85-95% su, xolesterin, bilirubin, öd turşuları, qeyri-üzvi ionlar və zülal tərkibli elementlərdən ibarətdir. Öd daşları ödün tərkib hissələri- öd turşuları, xolesterin, kalsium duzlarından əmələ gəlir. Daşlar bu komponentlərin miqdarına görə dəyişilə bilər. Onlar dairəvi, çoxbucaqlı və oval formada ola bilər. Daşların diametri 1-2 mm-dən 4-6 sm-ə qədər olur.

Öddaşı xəstəliyinə qadınlarda kişilərdən 2 dəfə çox rast gəlinir. Öd kisəsində daş əmələ gətirən əsas səbəblərdən biri hamiləlikdir. Hamiləlik dövründə öd kisəsində durğunluq çoxalır, beləliklə, xolesterinin səviyyəsi yüksəlir, bu da daşın əmələ gəlməsinə şərait yaradır. Öddaşı xəstəliyinə bütün yaş qruplarında rast gəlinərsə də, ahıl və qoca insanlar üstünlük təşkil edir (30-40%). Xəstəliyin əmələ gəlməsində irsi amillərin də rolu olduğu qeyd edilir. Öddaşı xəstəliyi olanlar arasında A(II) və O (I) qan qruplu insanlar üstünlük təşkil edir [2]. Xəstəlikdə bəzən əlamət müşahidə olunmur və daşlar başqa xəstəliyin müayinəsi zamanı aşkar olunur. Bu cür daşlar “lal” daşlar adlanır. Yağlı qida qəbulundan, gərginlikdən, fiziki iş gördükdən sonra öd sancıları başlayır. Bəzən ağrılar ürək ətrafına yayılaraq stenokardiya tutmalarını xatırladır. Xəstəliyin ən vacib və ilkin əlaməti isə qaraciyər sancısıdır, sağ qabırğaaltında ağrılar əmələ gəlir, ağrılar çox şiddətli olur, mədə bulanması və qusma halları müşahidə olunur. Sancı bir neçə saat davam edə bilər, bunun səbəbi isə daşların öd yollarında hərəkətidir. İnfeksiya qoşulduqda öd kisəsində iltihab əmələ gəlir və temperatur qalxır. Hərəkət edən daş yolları tutduqda bədənin müxtəlif nahiyələrində mexaniki sarılıq və qaşınma yaranır.

Xəstəliyin əsas müalicə metodu daşlarla birlikdə kisənin cərrahi yolla çıxarılmasıdır. “Lal” daşlarda əməliyyat vacib deyil, çünki xəstəlik çox nadir hallarda narahatlığa səbəb olur.

Öddaşı xəstəliyinin profilaktikası yağlı, qızarmış qidalardan uzaq durmaq və həzm pozğunluqlarını vaxtında aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Xalq təbabətində isə itburnu, gülxətmi dəmləməsi, bataqlıq zanbağının araq və ya spirtlə qarışığı, ödqovucu məqsədlə isə kök, qara turp, xiyar, çuğundur şirələrindən hazırlanan kokteyl istifadə olunur.

Appendisit - kor bağırsağın soxulcanabənzər çıxıntısı olan appendiksin iltihabıdır. Appendisit əsasən qarının sağ tərəfindən başlayan ağrının xəstəni narahat etməsi ilə meydana çıxan xəstəlik növüdür. Appendisit qarının sağ alt tərəfində yoğun bağırsağın olduğu sahədə rast gəlinir. Xəstəlik əsasən 10-30 yaş aralığında insanlarda üstünlük təşkil edir [4]. Həzm sistemi üzvlərinin iltihabi xəstəlikləri, bağırsaq qurdları, qida qəbulunun və həzm prosesinin pozğunluğu, sinir-damar pozğunluqları, travma və s. appendisit xəstəliyinin səbəbi ola bilər. Appendisit kəskin və xroniki olur. Kəskin appendisitdə qarının sağ yarısında, göbək ətrafında, bəzən qabırğaaltında yaranan ağrılar, birdəfəlik qusma, mədə bulanması və s. müşahidə olunur. Silkələnmə, hərəkət, öskürək ağrını şiddətləndirə bilər. Temperatur 37-38°C olur. Birinci tutma sancısı sönərsə, sonra xroniki appendisit yaranır. Qalçada sızıldayan, küt ağrı əmələ gəlir, qaçma, silkələnmə, həzm pozğunluqları ağrının kəskinləşməsinə səbəb olur.

Təcrübələrdən müəyyən olunmuşdur ki, appendisitdə həkimə müraciətin vaxtı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xəstələnmənin birinci günü müraciət edən xəstələrin hamısında yaxşı nəticə əldə edilir, ikinci sutkada müraciət edilərsə 2% ölüm, 3-5-ci günlər 6%, daha çox gecikdirildikdə hətta 50% ölüm gözlənilə bilər. Xəstəliyi özbaşına müalicə etmək təhlükəlidir. Düzgün diaqnoz və müalicə üçün mütləq həkimə müraciət edilməlidir. Həkimə qədər ağrıkəsicilər vurmaq, qida, su, dərman qəbul etmək, isti qoymaq təhlükəlidir.

Kolit -yoğun bağırsağın iltihabıdır. Ən çox rast gəlinən həzm sistemi xəstəliklərindən biri olan kolit xəstəliyi, ümumiyyətlə bağırsaq iltihabı olaraq bilinir. Müalicə edilmədikdə ölümə səbəb ola biləcək ciddi bir xəstəlikdir. Bu səbəbdən kolitin müalicəsində erkən diaqnoz çox vacibdir. Gedişatına görə kəskin və xroniki formaları ayırd edilir. Kəskin kolit qarında ağrı, əzginlik, iştahsızlıq və ishalla başlayır. Duru bağırsaq möhtəviyyəti selik və qanla xaric olur. Bəzən xəstənin bədən temperaturu 38°C və daha çox olur. Dilin üzəri boz və ya bozuntul ərplə örtülür. Qanda leykositoz və EÇS-nin artması halları müşahidə olunur [3]. Müalicə antibakterial və antiparazitar dərmanlarla aparılır. Xəstəyə pəhriz rejimi təyin edilir. Lazım gəldikdə ağrıkəsici dərman preparatlarından da istifadə edilə bilər.

Xroniki kolit ən çox 20-60 yaş arası qadın və kişilərdə rast gəlinir. Xəstəliyin əsas göstəricilərindən biri qarında yaranan küt ağrılardır. Bu ağrılar əsasən qida qəbulundan sonra və defekasiya aktından əvvəl güclənirlər. Defekasiya aktı gün ərzində bir neçə dəfə baş verir və hər dəfəsində duru, az miqdarda selikli nəcis xaric olunur. Defekasiya aktı bağırsaqda narahatlıq yaradır. Xəstəliyin davam etmə müddətində çox vaxt ishalla qəbizlik növbələşir. Xroniki kolitdə nəcisin laborator müayinəsində leykositlər, eritrositlər, həzm edilməmiş qida hissəcikləri, mikroblar tapılır. Xəstəliyin müalicəsi ətraflı müayinədən sonra həkim təyinatı ilə aparılmalıdır.

İshal - tezleşən və duru nəcis ifrazı ilə müşayiət olunan bağırsaq pozğunluğudur. İshal uşaqlarda ciddi xəstəliklərin xəbərdar edicisi ola bilər. İshal olan insanlarda gün ərzində 250 qramdan çox nəcis ifraz olunur ki, bunun da 70%-dən çoxunu su təşkil edir. Gün ərzində 3 dəfədən artıq sulu nəcis ifrazı ishal adlandırılır və bu problem 5 yaşa qədər uşaqların ölüm səbəbləri arasında ikinci yerdədir [5]. İshalın ən çox görülən əlamətləri susuzluq, tez-tez böyük bayıra gedilməsi, ürəkbulanma və qusma, halsızlıq, temperaturun yüksəlməsi, qarında ağrı və köp və s-dir. Bu əlamətlər ishalın ağırlıq dərəcəsinə görə sıralana bilər. Bəs ishal nə zaman və kimlər üçün təhlükəlidir?

•Körpələr (ishal anından etibarən qidalanması pozulan, tez-tez qusan, gün ərzində 6-7 dəfə sulu defekasiya müşahidə olunan);

•Azyaşlı uşaqlar (orta dərəcədə və ya şiddətli);

•Az inkişaf etmiş ölkələrə səyahət edən insanlar (bu ölkələrdə parazitlərin olma ehtimalı daha çox olur);

•Xəstəxana, reabilitasiya mərkəzlərində çalışanlar.

Səbəbinə görə ishalın müxtəlif formaları mövcuddur [5] :

-infeksiyon- dizenteriya, salmonelloz, enterovirus və s. qida toksikoinfeksiyaları;

-parazitar- amöbioz, lyambkioz;

-invaziv- askaridoz, tükbaş, bizquyruq və b. qurdlarla;

-alimantar- qida ilə bağlı problemlər, bəzi qidalara qarşı allergiya, qəbul olunan qidaların bir-birilə uyuşmaması;

-toksik- uremiya, civə, arsen və s. ilə zəhərlənmə zamanı;

-dispeptik - fermentlərin azlığı, həzm üzvlərinin şirə ifrazı çatışmazlığı;

-neyropsixogen- əsəb sistemi ilə bağlı, stress, imtahan, yarış həyəcanları zamanı.

Xəstəlik zamanı düzgün qidalanmalı, vaxt itirmədən həkimə müraciət olunmalı və həkim tərəfindən xəstəliyin növünə, səbəbinə uyğun müalicə təyin olunmalıdır.

Pankreatit - mədəaltı vəzin iltihabı xəstəliyidir. Klinik gedişinə görə xəstəliyin kəskin və xroniki formaları vardır. Kəskin pankreatit pankreas axacağıının obterasiyası, qeyri-aktiv fermentlərin aktiv formaya keçməsi və başqa bu kimi səbəblərdən yaranır. Xroniki pankreatit isə mədəaltı vəzin iltihabı-skleratik xəstəliyi olub, ekskretor və endokrin funksiyaların pozulması ilə müşahidə olunur. Son zamanlarda xəstəlikdən əziyyət çəkənlərin sayı artmışdır. Buna səbəb isə alkoqolizmin, öd kisəsi və öd yolları, mədə və bağırsaq xəstəliklərinin artmasıdır.

Pankreatitin klinik əlamətləri müxtəlif olur. Əsas simptomlar qida qəbulu ilə əlaqədar sol qabırğaaltında və ya qarınüstü nahiyədə ağrı, dispeptik hallar, ishal, köpmə, arıqlama, şəkərli diabet və s. dir. Ağrı çox zaman ürək nahiyəsinə, sol çiyinə, qola, kürəyə ötürülür. Yağlı və ədviyyatlı qida, həddən artıq alkoqol qəbulu ağrıyı şiddətləndirə bilər. Bu zaman xəstə yarımoturaq, önə əyilmiş vəziyyət alır. Əlavə olaraq xəstələrdə öyümə, qusma, gəyirmə, meteorizm, iştahsızlıq halları

müşahidə oluna bilər. Xronik pankreatit getdikcə progressivləşir və sonradan hepatit, sirroz, mədəaltı vəzin xərçəngi kimi ağırlaşma bilər.

Xronik pankreatitin müalicəsində pəhriz böyük əhəmiyyət daşıyır. Xəstənin qəbul etdiyi qidalar yeni və keyfiyyətli olmalı, onların tərkibində piylərin, kremlərin, alkoqolun miqdarı məhdudlaşdırılmalıdır. Xəstəliyin davam etmə müddətində öd yolları, pankreas axacağı, duodenal keçməməzlik əlamətləri, qanaxmalar, mədəaltı vəzin kistası, obsesi baş verərsə bu zaman cərrahi müdaxiləyə ehtiyac yaranma bilər.

Nəticə. Mədə-bağırsaq xəstəliklərinin müalicəsində ilk növbədə diyetanın (pəhrizin) saxlanması vacib şərtlərdəndir. Belə ki, bu xəstəliklər zamanı tez və yüngül həzm olunan qidalar qəbul olunmalıdır. Əlamətləri nəzərə alaraq əsasən süd və süd məhsulları, xörəklərdən, xüsusilə ət xörəkləri yaxşı bişmiş, yəni suda bişirilmiş halda, tərəvəz və meyvə şirələrinə üstünlük verilməlidir. Qızardılmış yağlı, çox yüksək kalorili, həzmi çətin olan, qıcıqlandırıcı qidalardan, yəni çox ədviyyatlı kəskin yeməklərdən çəkinmək lazımdır. Siqaret, spirtli içkilər qəti qadağan edilir. Bu xəstəliklər zamanı çalışmaq lazımdır ki, dərmanlar da ağızdan yox, injeksiya ilə qəbul edilsin.

ƏDƏBİYYAT

1. Bababəyli E.Y., Mustafayeva İ.R., Şaxtaxtinskaya S.A., Bababəyli N.E. Tibb işçilərinin masaüstü kitabı. Naxçıvan, 2018.
2. Cəfərov F.İ. İnsan fiziologiyası. Bakı: Təbib, 1997.
3. Eyvazov P.Q., Hacıyeva M.C. Anatomiya, fiziologiya, patologiya. Bakı, 2000.
4. Hacıyev G.A. İnsanın anatomiyası. Bakı: Maarif, 1974.
5. Məmmədov A. Tibbi biliklərin əsasları. Bakı, 2012.
6. Salihov Y.S. Həkim gələcəkdə. Bakı: Azərənəşr, 1985.

Aysun Suleymanova

DISEASES OF THE GASTROINTESTINAL SYSTEM

Abstract: This study discusses diseases of the gastrointestinal tract that occur in many people in everyday life. The most common diseases of the gastrointestinal tract, such as colitis, ulcers, pancreatitis, diarrhea, gastritis, gallstones, appendicitis, are listed, the causes of these diseases, the main indicators, ways to prevent them and the clinic are noted.

Key words: disease, colitis, digestive system, diarrhea

ZİRİNCİMİLƏR (*BERBERIDACEAE* JUSS.) FƏSİLƏSİNİN TAKSONOMİK TARİXİ

Zirinc haqqında ən qədim yazılı mənbə eramızdan əvvəl VII əsrə aiddir. Eramızdan əvvəl yaradılmış assuriya mixi yazılarında zirincin də adına rast gəlinir. Bu yazılarda zirinc dərman bitkisi kimi tarixə düşmüşdür. Orta əsrlərə aid yazılarda (Cənubi İtaliyada tibb kitabları) zirincdən bəhs olunmuşdur. İlk dəfə VIII əsrdə sözün mənasını və ərəb əsilli olduğunu güman edən Simon Yanunsi olmuşdur. “Berberis” qabıq və ya çanaq mənasını verən meyvənin ərəbcə adıdır və bir çox müəlliflər bu adı ilbiz çanağına bənzər parlaq meyvələri olduğuna görə aldığı ehtimal edirlər.

Himalay dağlarının yamaclarında yaşayan yerli əhali zirincin meyvəsindən istifadə edirdi. İtalyanlar zirinci “Müqəddəs Tikan” adlandırırdılar, bu da bitkinin həddindən artıq tikanlı formalaşması ilə əlaqədar idi. Orta əsrlərə qədər bu cür tanınan zirinc Avropada yalnız əsrin ortalarında dərman xüsusiyyəti daşması ilə maraq oyatmışdır.

Açar sözlər: taksonomik spektr, *Mahonia*, *Berberidaceae*, giləmeyvə, əlamətlərin müxtəlifliyi

Berberidaceae fəsiləsi ilk dəfə L.de Jussieu tərəfindən 1789-cu ildə “Berberides” adı altında ən çox cins sayı olan ən qədim örtülütoxumlu bitkilər olaraq qəbul edilmişdir.

E.Jansen (1949) *Berberidaceae* fəsiləsinin iki *Berberidoideae* və *Podophyloideae* yarımfəsilələrinə böləndüyü fikrini irəli sürərək, birinci yarımfəsiləni *Mahonieae* tribası adlandıraraq *Berberis* L., *Mahonia* Nutt. və *Ranzania* Tito. cinslərini birlikdə bu tribaya aid etmişdir. Lakin aralarındakı fərqlərə əsasən *Berberis* və *Mahonia* cinslərini bir çox taksonomistlər iki ayrı cins kimi müəyyənləşdirirdilər (Fedde, 1901). Bir sıra alimlər isə bunları tək bir *Berberis* cinsi adı altında birləşdirmək fikrini dəstəkləyirdilər (Dermen, 1931).

Berberis cinsinin monoqrafik işlənməsində ilk sistem A.Usteri tərəfindən 1899-cu ildə yaradıldı, lakin onun sisteminin süni olması ortaya çıxdı və digər tədqiqatçılar tərəfindən qəbul olunmadı. C.K.Schneider (1905) işi yenidən davam etdirdi və daha təbii təsnifat təklif etdi. O, zirinc cinsini 2 botaniki-coğrafi qrupa *Septentrionales*-Şimali Amerika və köhnə dünya-Avrsiyada və *Australes*-Cənubi Amerika və Mərkəzi Amerikada yayılan növlərə ayırdı. C.K.Schneider (1908) *Berberis* L. cinsini əsasən çiçəkqrupları, meyvə, yarpaq və toxum sayı kimi xarakterik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən 156 növ olmaqla 22 bölmədə qruplaşdırdı.

1961-ci ildə L.W.A.Ahrendt *Berberis* cinsi haqqında taksonomik araşdırmalar apardı. O, tədqiqatlarında Şneyderin sistemini əsas götürdü və araşdırmaları nəticəsində aldığı nəticələrə öz fikirlərini də əlavə edərək *Berberis* cinsi haqqında tədqiqatını tamamladı. O, 497 növ daxil olmaqla 33 bölmə və 59 altbölmə müəyyənləşdirdi. O, həmçinin 114 yeni növün (hibrid növlər daxil olmaqla) təsvirini verdi. Bunlardan həmişəyaşıl olan 91 növün Asiyada, 170 növün təqribən Cənubi Amerikada yayıldığını göstərdi. Lakin Ahrendtin bu sinifləndirməsi Landrum tərəfindən qəbul olunmur. Landrum 1999-cu ildə apardığı tədqiqatlara əsaslanaraq Ahrendtin təsvirini verdiyi 60 növ əvəzinə 20 növ müəyyən etdiyini qeyd edir [5, s.57].

Berberis cinsi qədim mənşəyə malikdir. Müasir növlərin və qazıntı halında qalıqların coğrafi yayılmasına görə güman edilir ki, zirinc Gondvananın materik hissəsinin dağılmasından əvvəl mezozoy erasının tabaşir dövründə ortaya çıxmışdır. Paleobotanik materialların analizlərinin nəticələri (Pimenov, 1954, Kutuzkin 1964, Kornilov 1966 və s.) C.M.Razumovskiyə (1971) ilk quru bitki örtüyünün arasında qədim bitki olaraq zirinc cinsinə aid növlərin subtropik enliyarpaq meşələrin alt yaruslarında bitdiyi fikrini irəli sürməsinə əsas verdi. 2005-ci ildə V.M.Mejenskovo tərəfindən zirincin tabaşir dövründən qalma olduğu dəlillərlə və aparılan çoxsaylı tədqiqatlar əsasında dəqiqləşdirildi.

Keçmiş SSRİ-də zirinc cinsinin, əsasən yarpağını tökən növlərinin yayıldığı müəyyən olunmuşdur. Tədqiqatlar əsasında keçmiş SSRİ-də B.A.Fedçenko (1937) 12 növün bitdiyini, L.N. Slizik (1964) 16, C.K.Çerepanov isə (1981) 17 növün yayıldığını göstərmişdir.

Müasir *Berberidaceae* fəsiləsi heterogen topluma malik olub, müxtəlif müəlliflər tərəfindən fərqli cins və növ sayı ilə xarakterizə olunmuşdur. Bu müəlliflərdən Heywood (1978) *Berberidaceae* fəsiləsinə aid olan 14-16 cins, Chamberlain və Hu (1975), Landrum (1999) 17 cins və 650 növ, Mabblerley (2008) isə 14 cins 715 növ müəyyənləşdirmişlər.

Fəsilənin nümayəndələri, əsasən dünyanın şimal yarımkürəsində yayılmışdır. Ən zəngin növə malik *Berberis* cinsi dünyada 450 növə və *Mahonia* cinsi 100 növə malikdir (Ahrendt 1961). Əsasən Çin, Əfqanıstan, Hindistan, Nepal, Şimali və Cənubi Amerika, Avropada yayılan zirincin bir neçə növünə respublikamızda da rast gəlinir. Coğrafi mövqeyi ilə Qafqaz regionunda mühüm yer tutan Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında da zirincimilər fəsiləsinin bəzi növləri yabani halda bitir və bitkiliyin formalaşmasında özünəməxsus yer tutur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının biomüxtəlifliyində zirincimilərin digər bitkilərlə birgə taksonomik tərkibinin dəqiqləşdirilməsi, növ tərkibinin öyrənilməsi XIX əsrdən etibarən daha dərinə və elmi əsaslarla öyrənilməyə başlamışdır.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Naxçıvan MR-in bitki örtüyü bir çox xarici tədqiqatçıları cəlb etməyə başlamış, alimlərin bura kütləvi axını baş tutmuşdur. Məşhur kolleksiyaçı, əcazçı Şovits 1829-cu ilin iyun ayında Zəngəzur dağlarından aşaraq Şahbuza, oradan da Naxçıvan şəhərinə gəlmiş və xeyli miqdarda yeni bitki növləri müəyyən etmişdir [1, s.9].

1871-ci ildə təbiətşünas Q.İ.Radde Naxçıvanın müxtəlif bölgələrindən keçərək ərazinin heyvanat aləmi və bitki örtüyünü tədqiq etmiş, çoxlu kolleksiya toplamışdır.

Akademik V.İ.Lipski (1890), A.A.Lomakin (1895) və B.Q.Levandovski (1896-1898) Naxçıvan ərazisində olmuş və böyük kolleksiyalar toplamışlar. 1990-1914-cü illərdə botaniklərdən A.V.Fomin, Keniq, Y.N.Voronov, Y.S.Medvedev muxtar respublikada bitki örtüyünü öyrənmiş və geniş tədqiqat işləri aparmışlar [1, s.10-11].

XX əsrin əvvəllərində tədqiqatların sayı artmış və muxtar respublikanın bitki örtüyü elmi baxımdan öyrənilməyə başlanılmışdır. Bu baxımdan A.A.Qrossheymin 1915, 1923 və 1926-cı illərdə Naxçıvanın bitki örtüyünü öyrənmək üçün apardığı genişmiqyaslı tədqiqatları əsasında yazdığı “Определитель растений Кавказа”, “Флора Кавказа” və s. əsərlərini göstərmək olar.

1930-cu ildən sonra Naxçıvan MR-in təbii şəraitinin öyrənilməsinə daha çox fikir verilmiş, bir sıra ekspedisiyalar təşkil edilmişdir. 1931-1933-cü illərdə məşhur botanik İ.İ.Karyagin, professor L.İ.Prilipkonun rəhbərliyi ilə muxtar respublikanın bitkiçiliyini öyrənmək üçün ekspedisiyalar təşkil edilmişdir. Ekspedisiyalar zamanı toplanılan herbari nümunələri, ot, kol, ağac bitkilərinin toxum kolleksiyaları “Растительное отношения в Нахичеванской АССР”, “Лесная растительность Азербайджана”, “Флора Азербайджана” kimi əsərlərin yazılmasına təkan vermişdir.

Son dövrlərdə bu fəsilə haqqında daha geniş tədqiqatlar aparılmağa başlamış və növ tərkibi daha dərinə öyrənilmiş və *Berberidaceae* Juss. fəsiləsinə aid bitkilərin yabani halda 2 cinsdə 7 növünün Naxçıvan Muxtar Respublikasında yayıldığı müəyyənləşdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev S.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, 298 s.
2. Əsgərov A. M. Azərbaycanın ali bitkiləri (Azərbaycan florasının konspekti). Cild I, Bakı: Elm, 2005, 248 s.
3. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.M. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yayılan zirinc (*Berberis* L.) növlərinin tədqiqi. Azərbaycan MEA Botanika İnstitutunun elmi əsərləri. 2012, C. XXXII s.19-24
4. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri (Ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülüttoxumlu bitkilər). Naxçıvan: Əcəmi, 2008, 364 s.

5. Ahrendt, L.W.A. 1961. *Berberis* and *Mahonia*, a taxonomic revision. *Journal of Linnean Society Botany* 57: 1-410.
6. Bentham, G. and J.D. Hooker. 1862. Berberidaceae. *Genera of Plantarum* 1(1): 40-45.
7. Ernst W.R. The genera of Berberidaceae, Lardizabalaceae, and Menispermaceae in the southeastern United States // J.Arnold. 1964, Arb. 45:1-35.
8. Chamberlain, D.F. and C.M. Hu. 1975. A synopsis of *Berberis* section *Wallichianae*. *Notes from the Royal Botanic Garden Edinburgh* 42(3): 529-557.
9. Jussieu, A.L. de. 1789. BERBERIDACEAE, nom.cons. *Genera Plantarum*. 286 p.
10. Kumazawa M. Pollen grain morphology in Ranunculaceae, Lardizabalaceae and Berberidaceae. 1936a, Jap. J. Bot. 8(1): 19-46.
11. Гроссгейм А.А. Определитель растений Кавказа. Государственное издательство. Советская наука. Москва, 1949, 747 с.
12. Гроссгейм А.А. Флора Кавказа. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, т.4, 1950, 311 с.
13. Landrum, L.R. 1999. Revision of *Berberis* (Berberidaceae) in Chile and Adjacent Southern Argentina. *Annals of the Missouri Botanical Garden* 86(4): 793-834.
14. Прилипко Л.И. Растительные отношения в Нахичеванской АССР. Баку: АзФАН СССР, 1939, т.7, 196 с.
15. Прилипко Л.И. Лесная растительность Азербайджана. Баку: АН Азерб.ССР, 1954, 488 с.

Natiga Salmanova

THE TAXONOMY HISTORY OF PLANTS OF THE BARBERRY FAMILY (*BERBERIDACEAE* JUSS.)

Abstract: The most ancient written source about barberry concerns in the seventh century BC. In Assyrian mix inscriptions which had been created BC has the name of barberry too. The barberry had been shown like the medicinal plant in this historical source.

Mention has been made of barberry in writings of the medieval times (medical books in southern Italy) and probably its origin is Arabic. It seems that Simon Janunsi was the first person who acquainted people with the Arabic name “*Berberis*” in the 8-th century.

“*Berberis*” is the Arabic name of the fruit that signify a shell and many authors believe that the name is derived from this word because the leaves are glossy like the inside of an oyster shell.

The aboriginal populations which live in the slopes of Himalaya were using fruits of barberry. The Italians call the barberry Holy Thorn, because this plant to have formed very thorns. Barberry has created interest for carrying medicinal character which known like this up to middle ages in Europe.

Key words: taxonomix spectrum, *Mahonia*, *Berberidaceae*, berry, a variety of signs

SƏMA BABAYEVA

*Naxçıvan Dövlət Universiteti
Magistrant, Onurğasızlar zoologiyası, II kurs
semababazadehh@gmail.com
Elmi rəhbər: H. Novruzov*

CYCLOPHYLLIDEA DƏSTƏSİNƏ AİD OLAN *ECHINOCOCCUS GRANULOSUS* VƏ *E.ALVEOLARİS* VƏ YA *E.MULTIOCCULARİS* NÖVÜNÜN BİOEKOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Exinokok qurdu sestodların ən kiçik nümayəndəsidir. Parazitin yumurtaları torpaqda, ot bitkiləri və tərəvəz üzərində olur. Yumurtanın içərisində onkosfer inkişaf edir. Parazit aralıq sahibin müxtəlif orqanlarında yerləşib, böyüyür. Əsas sahib çoban itləridir. Çoban itləri isə exinokokla yoluxmuş heyvan ciyərlərini yeməklə yoluxurlar. Aralıq sahibi iri və xırda buynuzlu heyvanlar və insandır. Aralıq sahibə qida məmulatları ilə, ya da gigiyenik qaydalara əməl etmədikdə yoluxur.

Açar sözlər: *Helmint, exinokok, bioekoloji xüsusiyyət, parazit, onkosfer*

Exinokokun biologiyası - Exinokok qurdu sestodların ən kiçik nümayəndəsi olub, bədəninin uzunluğu 5-6mm və bədəni təşkil edən buğumların sayı isə 3-4 ədəddir. Bədənin axırncı buğumu strobilanın yerdə qalan bütün uzunluğundan yerdə qalan uzunluğundan bir qədər uzun olur. Başda iki cərgədə yerləşmiş qarmaqları olan xortum və 4 sormac vardır. Başda qarmaqların bir qismi iri, digər qismi isə nisbətən kiçik olub, sayı 35-38 ədəddir. Boyun hissə həddən artıq qısa olub, eni başın enindən fərqlənmir. Bədənin birinci buğumu, adətən heç bir diferensiasiya orqanına malik deyil. Cinsiyyət orqanlarının əmələ gəlməsi 2-ci buğumdan başlayır. Strobilanın 3-cü buğumu hermafrodit buğum hesab edilir. Bu buğumda kiçik kürəşəkilli toxumluqların sayı 40-50 ədəd olub, buğumda səpələnmiş haldadır. Onların çoxu buğumun ön hissəsinə yaxın yerləşir. Qıvrım formada olan toxumçıxarıcı kanal buğumun kənarına yaxınlaşaraq ortada yaxşı inkişaf etmiş sirusla qurtarır ki, bu da cinsi kloaka ilə xaricə açılır. Yumurtalıq 2 paydan ibarət olub buğumun arxa hissəsindədir. Yumurtalıqın arxasında çox sıx yerləşmiş sarılıq vardır. Yumurtalıqın ön hissəsində qısa balalıq yerləşir. Balalıqın yan çıxıntıları vardır. Bədənin arxa buğumunda yalnız kisəşəkilli balalıq yerləşir. Balalıqda 4000-5000-ə qədər yumurta olur. Yumurtanın içərisində onkosfer inkişaf edir [1].

Parazitin yumurtaları torpaqda, ot bitkiləri və tərəvəz üzərində olur, nəticədə, inəklər, xırda-buynuzlu heyvanlar tərəfindən yem ilə birlikdə udulur. Onların bədəninə finnarlar inkişaf edə bilir. Bu zaman aralıq sahibi insan ola bilir. Bu parazitə daha çox kənd yerlərində, heyvandarlıq inkişaf etmiş ərazilərdə rast gəlinir. Belə ki, əsas sahib çoban itləri olur. Çoban itləri isə exinokokla yoluxmuş heyvan ciyərlərini yeməklə yoluxurlar. İnsan bu itlərlə təmasda olduqda, yəni sıgalladıqda belə 35 mkm ölçüdə olan yumurtalarla yoluxur. Exinokokun rüşeyminin inkişafı çox ləng gedir. Adətən, finna 5 aya 1sm böyüyür. O, illərlə böyüyür, qız qovuqları əmələ gəlir, onlarında içərisində çox sayda başcıqlar formalaşır. Deməli yastı qurdlar arasında yalnız exinokokka yetkin inkişaf mərhələsində (əsas sahibin bağırsağında) cinsi çoxalmanın (aralıq sahibin bədəninə inkişaf edən finna mərhələsində) qeyri - cinsi çoxalma ilə növbələşməsi xasdır. Yəni metagenez tipli növbələşmə xasdır [2].

İnkişaf dövrüyyəsi - Exinokok qurdu cinsi yetişkənliyə çatmış forması əsasən itin, pişiyin, canavarın, çaqqalın nazik bağırsağında parazitlik edir. Aralıq sahibi iri və xırda buynuzlu heyvanlar və insandır. Əsas sahibin bağırsağından exinokokkun axırncı buğumunda yetişmiş yumurtalar nəcislə birlikdə xaricə düşür. Xaricə düşmüş yumurta otun, suyun və müxtəlif qida məmulatlarının üzərinə yayılır. Yumurtanın içərisində 6 qarmaqlı onkosfer inkişaf edir. Onkosferli yumurta xarici mühit amillərinə qarşı dözümlü olur. Belə ki, torpağın üstündə, kölgəli yerdə +10 - 26°C -də 1 ay ərzində öz həyat qabiliyyətini saxlaya bilir, 60°C -də onkosfer 10 dəqiqəyə məhv olur. Xarici mühitə düşmüş yumurta aralıq sahibə müxtəlif qida məmulatları ilə, ya da gigiyenik qaydalara əməl etmədikdə yoluxur. Aralıq sahibin bağırsağında sürfə yumurta qabığından azad olur, qarmaqları vasitəsilə bağırsağın selikli qişasından qan və limfa damarlarına keçir. Qan vasitəsilə sürfə müxtəlif

orqanlara (qaraciyərə, ağciyərlərə, beyinə, və s.) daxil olub qovucuğa çevrilir. Sürfə axırncı sahibə yoluxandan 1 ay sonra 1mm, 5 aydan sonra isə 1sm diametrində olur. Qovuğun divarı iki qatdan (xarici, xitinəbənzər qat və daxili parenximatöz pərdə) ibarət olub, içərisi maye ilə dolu olur. Qovuğun daxili qatı olan parenximatöz və ya rüşeym qatında kiçik kapsullar inkişaf edir. Bu kapsullar içərisində yeni başcıqlar inkişaf edərək tədricən qız qovuqları əmələ gətirir. Belə qız qovuqların divarı dağıldıqda içərisində olan başcıqlar ilk qovuğun mayesinə düşür. Hər kapsula içərisində 10 dan 30-a qədər başcıq ola bilər. Başcıqda 4 sormac və 30-40-a qədər tacşəkilli qarmaq yerləşir. Qovuq 6-15 ay ərzində yetişərək insanda yeni doğulmuş uşaq başı boyda, məməli heyvanlarda isə 64 kq -a qədər ola bilər. Qovuq aralıq sahibdə bir neçə il yaşaya bilər. Exinokokun sonrakı inkişafı əsas sahibdə gedir. Əsas sahib (it, canavar, çaqqal) aralıq sahib heyvanların yoluxmuş orqanlarını yedikdə, qovuqla birlikdə içərisində olan başcıqları da udmuş olur. Udulmuş başcıq qarmaqları vasitəsilə bağırsağın selikli qişasına yapışaraq lentşəkilli formaya çevrilir. Cinsi yetkin formanın inkişafı üçün 2-3 aya qədər vaxt lazımdır. Əsas sahibdə müstəqil parazitlərin sayı udulmuş başcıqların sayı qədər olur. Exinokok qovuğu aralıq sahibin müxtəlif orqanlarında yerləşib həcmcə tədricən böyüdüyü üçün, orqan və toxumalara mexaniki təsir edərək onun normal fizioloji funksiyasını pozur. Digər tərəfdən isə qovuq daxilində yerləşmiş maye qan dövranına keçdikdə çox ciddi intoksikasiya baş verir. Exinokok qovuğu ilk inkişaf mərhələsində olduqda xəstə insanlarda və heyvanlarda müəyyən dəyişiklikləri aşkar etmək olmur. Aralıq sahibdə 2-3 ildən sonra parazit qovuğu bu və ya digər yoluxmuş orqanın normal funksiyasında ciddi dəyişikliklər yaradır. Ana qovuq insanda və ya heyvanda partladıqda içərisindəki mayenin intoksikasiyası təsirdən plevrit baş verir və xaric olmuş başcıqlardan isə yeni qovucuqlar əmələ gəlir.

İnsanda ən çox yoluxma halları qaraciyərdə (bütün yoluxma halları 50%-i) təsadüf edilir. Klinika şəraitində qaraciyər exinokokunun üç inkişaf mərhələsi aşkar edilmişdir.

- I mərhələ - 6 qarmaqlı onkosferin qaraciyərə daxil olduğu vaxtdan ilk xəstəlik əlamətinin meydana gəlməsinə qədər. Bu zaman qovuq qaraciyər toxumasının dərinliyində yerləşir.

- II mərhələ - qaraciyərdə müxtəlif simptomlu xəstəliklərin meydana gəlməsi ilə başlayır. Bu mərhələdə xəstədə iştahsızlıq, iş qabiliyyətinin itməsi, tez yorulma, zəiflik, baş ağrıları, arıqlama və bəzən dəridə səpmə və qaşınma, qarın nahiyəsində çox kəskin küt ağrılar olur. Qaraciyərin həcmi normaldan artıq böyüyür.

- III mərhələ - exinokok qovuğunun çürüməsi nəticəsində içərisindəki mayenin və başcıqın qarın boşluğu orqanları arasında tökülməsi ilə əlaqədar kompleks allergiya xarakterli simptomlar, hətta huşitirmə hallarının olmasıdır.

Ağciyərlərin exinokoku insanda təsadüf edilən exinokok xəstəliyinin təqribən 20%-ni təşkil edir. Bu 2 mərhələdə keçir:

- I - açılmamış (dağılmamış) mərhələ. Bu zaman qovuq böyüyür, sinirlərin, bronx və damarların sıxışdırılması nəticəsində plevranın patalogiyası baş verir. Xəstədə döş qəfəsindəki ağrıların olması əvvəlcə quru öskürək, sonra isə öskürükdə irinli-selikli bəlgəmlə, qismən qanın olması və tən-gənəfəslik şəklində özünü göstərir.

- II - exinokok qovuğunun dağılması mərhələsi. Xəstədə çox ciddi dəyişikliklər əmələ gəlir. Bu zaman qovuğun içərisindəki elementlərin bronxlara (20-40%) keçməsi ilə əlaqədar bərk öskürmə, boğulma simptomu və bəlgəmdə qanın artması müşahidə edilir. Dağılmış exinokok qovuğu plevraya keçdikdə isə xəstəlik ölümlə qurtarır. İnsanda exinokokun bəzən beyin, dalaq, sümük və əzələ formasına da təsadüf olunur.

İnkişafın ilk günlərində exinokokun diaqnostikası böyük çətinliklər törədir. İnandırıcı diaqnoz ancaq kompleks tədqiqatlar, yəni klinik, rentgen və laboratoriya analizi ilə aydınlaşdırılır. Bu xəstəliyin əsas diaqnostikası Kazoni reaksiyasının nəticəsinə əsaslanır. Bu, immunoloji xarakter daşıyır. Bu məqsədlə sterilizə olmuş qoyun exinokok qovuğunun mayesi (0,2 ml exinokok mayesini qızdırıb sterilizə etdikdən sonra üzərinə 2% -ə qədər xloroform əlavə edilir), əlin dərisi altına yeridilir. Dəri altında kiçik qovucuq əmələ gəlir. Əgər bu qovucuq 3-5 dəqiqə müddətində öz həcminə görə 5 dəfə artarsa, müsbət reaksiya (yəni exinokok vardır) hesab edilir. Heyvanlarda Kazoni reaksiyasına görə reaksiya müsbət olduqda, qoyunda exinokok mayesi yeridilən nahiyədə qarışıqın 2,5 sm, iribuynuzlu heyvanlarda isə 4,6 sm və bir qədər də çox böyüməsilə xarakterizə olunur. Xəstə itlərin

aşkar edilməsi üçün onların nəcisləri analiz olunur. İnsanda müalicə ancaq cərrahi yolla olur. Heyvanların müalicəsində müxtəlif dərmanlardan istifadə edilir.

Alveokokk (*E.Alveolaris* və ya *E.Multiocularis*), Alveokokk xarici formasına görə exinokoka oxşasa da ondan nisbətən kiçikliyi, başda qarmaqların sayının azlığı və balalığın formasının kürəvi olmasına görə fərqlənir. Alveokokkun (*E.Multiocularis*) uzunluğu 1,45-3,05 mm, eni isə 0.25-0,48 mm-dir. Başda 4 sormac iki dairədə yerləşmiş qarmaqlardan ibarət tac vardır. Cinsi dəlik buğumun ön kənarında yerləşir. Parazitin yerləşməsi exinokokda olduğu kimidir. Exinokokdan fərqli olaraq müəyyən coğrafi zonalarda, müxtəlif heyvanlarda və insanda parazitlik etməyə uyğunlaşmışdır. Parazit Avropanın şimal rayonlarında, Şimali Kanadada, Alyaskada, Berrinq dənizi adalarında, Rusiyada isə Sibirdə geniş yayılmışdır. İnkişaf dövrüyyəsi Alveokokkun lentşəkili forması əsas sahib olan itin, canavarın, tülkünün və pişiyin bağırsağında sürfə mərhələsi olan çoxyuvalı qovuq isə gəmiricilərdə bəzən də insanlarda olur.

Əsas sahibin bağırsağında cinsi yetişkənliyə çatmış lentşəkili qurdun axırncı buğumunda yumurtalar ya bütöv, buğumla ya da bağırsağa düşmüş yumurta nəcislə birlikdə xarici mühitə çıxarılır. Aralıq sahiblər yumurtanı, ya da yumurta ilə dolu buğumu müxtəlif yem, su, meyvə ilə qəbul etdikdə və ümumi gigiyenik qaydalara əməl edilmədikdə yoluxur. Həzm fermentinin təsirindən aralıq sahibin bağırsağına düşmüş alveokokk yumurtasının qabığı əriyir, içərisindən çıxan sürfə bağırsağın selikli qişasına daxil olur, oradan bağırsağ venasına, qaraciyərə, ağciyəyə və digər orqanlara yayılır. İnsan bu parazit üçün aralıq sahiblər arasında fakultativ sahib hesab edilir.

Müxtəlif aralıq sahiblərin və eləcə də insanın orqanına daxil olmuş onkosfer çoxsaylı kiçik qovuqcuqlardan ibarət bir iri qovuq əmələ gətirir. Bu böyük qovuq kəsiyinin quruluşu məsaməli pendirin kəsiyini xatırladır. Kiçik məsamələr tünd-sarımtıl kütlə ilə dolu olub, içərisində bir başcıq yerləşir. Belə bir qovuq lavrosista da adlanır. Lavrosista və ya alveokokk qovuğu xaricə doğru tumurcuqlar verərək tədricən həcmcə böyüyür.

Formalaşmış qovuğun səthi exinokok qovuğundan fərqli olaraq kələ-kötür olur. Əsas sahib olan yırtıcı heyvanlar alveokokk qovuğu olan gəmiriciləri yedikdə, onların həzm aparatında qovuğun məsamələrindən xaric olmuş başcıqlar bağırsağın selikli qişasına yapışır və 1-1,5 ay ərzində cinsi yetişkənliyə çatır. Əsas sahibdə parazitlərin ömrü 3,5 aya kimidir.

İnsanın ağciyər, qaraciyər və digər orqanlarında ayrı-ayrı qovuqcuqların hər birində metabolizm prosesi getdiyindən, onların maddələr mübadiləsinin son məhsulları orqan və toxumalar arasında iltihab prosesi yaradır. Qovuq böyüdükcə yerləşdiyi orqan və toxumaları dağıdır. Xəstədə qaraciyər toxumasının atrofiyası, ağciyərlərin, limfa düyünlərinin, mərkəzi sinir sisteminin normal funksiyasının pozulması baş verir.

Xəstəliyin klinik əlaməti adətən, özünü çox gec biruzə verir. Qaraciyər alveokokkunda xəstəliyin ilk əlaməti, qaraciyərin böyüməsi və sonralar isə çox kəskin ağrıların baş verməsidir. Alveokokkun diaqnozu exinokokka nisbətən daha çətindir. Xəstəliyin səbəbi əksər vaxtlar sürfənin inkişafının son mərhələlərində müəyyən edilir. Qanda eozinofillərin sayının artması da ümumi diaqnostik hal ola bilər. Alveokokkoz zamanı onlar leykositlərin 20-25% -ni təşkil edir [3].

Bu növlərə qarşı profilaktika tədbirlərinin aparılması başlıca olaraq otaqlarda, ətraf mühitdə parazit yumurtalarının yayılmasının qarşısının alınması və aralıq sahiblərin inkişafının qarşısını almağa yönəldilməlidir [4].

ƏDƏBİYYAT

1. Nəcəfov C.Ə., Əliyev R.Ə., Əzizov Ə.P. Tibbi biologiya və genetikanın əsasları. Bakı, 2008, s.58.
2. Ağamalıyev F.Q., Quliyeva H.F. Onurğasızlar zoologiyası. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2012, s.120.
3. Azərbaycan heyvanlar aləmi. I cild, M.Ə.Musayevin redaksiyası ilə. Bakı: 2012, s.146.
4. Əsədov S.M. Kənd təsərrüfatı heyvanlarının qurd xəstəlikləri və onlarla mübarizə. Bakı,1964, s.38.

BIOECOLOGICAL FEATURES OF ECHINOCOCCUS GRANULOSUS, E.ALVEOLARIS OR E.MULTIOCULARIS, BELONGING TO THE GROUP OF CYCLOPHYLLESA

Abstract: Exinokocci worm is the smallest representative of the cestodes. The eggs of the parasite are on the ground, herbivores and vegetables. The oncosphere develops inside the egg. The parasite is located in various bodies of the intermediate owner. The main owner is shepherd dogs. Shepherd dogs are infected with exinococci-infected animal lungs. The intermediate owner is large and small horned animals and people. The intermediate hostess is infected with food products or if not complying with hygienic rules.

Key words: Helminth, echinococcus, bioecological feature, parasite, oncosphere

FATİMƏ BABAYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Magistrant, Biologiya fənninin tədrisi metodikası, II kurs

fatimababazadeh@gmail.com

Elmi rəhbər: p.ü.f.d., dos Z.Babayeva

DƏRMAN GÜLÜMBAHARININ (*CALENDULA OFFICINALIS* L.) ƏHƏMİYYƏTİ

Məqalədə Gülümbahar bitkisinin əhəmiyyəti haqqında məlumat verilir. Gülümbahar cinsinin Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda 3 növü yayılmışdır. Bu növlərdən ikisi yabanı, bir növü isə mədəni halda becərilir. Naxçıvan MR-in hər yerində xüsusən, rayon mərkəzlərində, bağlarda, bağçalarda və həyətlərdə əkilir. Gülümbahar çox qiymətli dərman, boyaq və bəzək bitkisi olduğundan öyrənilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Açar sözlər: növ, cins, calendula, officinalis, flora

Gülümbahar *Asterkimilər* (*Asteraceae* Dumort.) fəsiləsinə daxildir. Dünya florasında 20-30-a qədər növünə rast gəlmək olar. Bu növ Kanar adalarından Çin ərazilərinə qədər yayılmışdır. O, ən çox Aralıq dənizi sahillərində, Cənubi Amerikada, yaxın Şərqdə, Asiyada və Qərbi Avropada rast gəlinir. Gülümbahar cinsinin Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda 3 növü yayılmışdır. Bu növlərdən ikisi yabanı, bir növü isə mədəni halda becərilir. Mədəni halda becəriləni isə dərman gülümbaharıdır. Yarpaqları növbəli düzülüşlü, uzunluğu 13 sm olub, aşağı yarpaqları saplaqlı,

Şəkil 1. *Calendula officinalis* L.

uzunsov-tərs yumurtavari, yuxarıdakılar oturaq uzunsov-lansetvaridir. Onun gövdəsi 90 sm-ə qədər böyüyə bilər. Kökü ətrafa doğru qol budaq atır, sıra ilə yarpaqları çıxır. O tək çiçək açır, çiçəkləri 8 sm kimi böyüyə bilər və səbət şəklində olur. Gülümbaharın çiçəkləri tünd sarı və narıncı rəngdə, daxilə doğru isə qırmızı olur. Gülümbahar çoxillik bitkidir. Bitki mart-aprel-may aylarından payızın son ayına qədər çiçəkləyir. İyulda meyvə verir.

Tədqiqatın material və metodikası. Tədqiqat obyektini kimi Naxçıvan MR- in yaşllaşdırma və Şahbuz rayonunda yerləşən “Farma Şah” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti əraziləri və Darıdağ fizioterapiya mərkəzinin əraziləri olmuşdur. Mütəmadi olaraq tədqiq olunan ərazilərdə fenoloji müşahidələr aparılaraq gülümbahar bitkisinin yayıldığı yaşayış məskənlərinin təbii şəraiti öyrənilmişdir. Bu bitki torpağa az tələbkar olmaqla, az qulluq tələb edən bütün ili çiçək açan bir bitkidir. Gülümbahar çiçəkləyən zaman bağ qayçısı ilə kəşib götürürlər. Onu xüsusi qaydada, quruducuda hər tərəfindən hava dəyməsi üçün asırlar. Gülümbaharı dərdikdən sonra 7 gün müddətində qurutmaq lazımdır. Quru olmuş gülümbaharı 13 ay müddətində saxlamaq mümkündür. Gülümbaharı yazın ilk günlərində əkmək lazımdır. Bu zaman onun toxumları daha yaxşı cücərir. Cücərilərin arasında isə 65-70 sm məsafə olmalıdır. Toxumlar ən azı 4 sm dərinliyə əkilməlidir. Bu bitki istisevər bitkidir, açıq və gün şüaları düşən yerdə daha yaxşı əmələ gəlir.

Yaxşı böyüməsi üçün onu gün düşən yerdə əkmək və vaxtaşırı sulamaq lazımdır. Çiçəklərini də günəşli havalarda toplamaq lazımdır çünki, günəşli havalarda çiçəkləri açılmış formada olur gün işığı olmadıqda isə çiçəklər bükülü olur [5].

Tədqiqatın müzakirəsi və nəticəsi. Gülümbahar çiçəyinin müalicəvi xüsusiyyətləri XII əsrdən elmə məlumdur. İlk əvvəllər bəzək bitkisi kimi becərilmiş daha sonra insanlar gülümbahardan öz mətbəxlərində xörəklərə zövq oxşayan qızılı sarı rəng və xoş tam vermək üçün ədviyyat kimi istifadə etmişlər. Belə ki, narıncı-qırmızıya çalan gülümbahar çiçəklərini dərib qurudur, narın toz halına salıb zəfəranın tərkibinə qataraq onun həcimini artırıb satırlar. Müasir dietoloqlar hesab edirlər ki, zəfəranı tamamilə gülümbahar ilə əvəz etmək olar. Gülümbahar plova yalnız parlaq sarı rəng vermir, həmçinin də onun tərkibini müalicəvi bioloji aktiv maddələrlə zənginləşdirir. Daha sonra dərman gülümbaharı ilə həkimlər maraqlanmağa başlamışlar. Gülümbahar çiçəklərinin rəngi nə qədər çox parlaq olarsa, onun tərkibindəki müalicəvi təsirə malik maddələrin miqdarı bir o qədər çox olacaqdır.

Gülümbahar bitkisinin yarpaqlarından, çiçəklərindən, bəzən də kökündən istifadə edilir. Bitkiyə xoş ətirli iy verən tərkibindəki efir yağı və qətran maddələridir. Gülümbahar çiçəklərini toplayan zaman bir neçə dəqiqədən sonra barmaqlarınızın üzəri ətə oxşar ətirli təbəqə ilə örtüləcəkdir. Çiçəklərinin tərkibində karotin ($C_{40}H_{56}$), likopin ($C_{40}H_{56}O_4$), rubiksantin ($C_{40}H_{56}$), violaksantin ($C_{40}H_{56}O_4$), rubiksantin ($C_{40}H_{56}O$), neolikopin A, tsikloksantin ($C_{40}H_{56}O$), flavoxrom ($C_{40}H_{56}O$), flavoksantin ($C_{40}H_{56}O_3$), xrizantemonsin, sitraksantin və s. maddələr tapılmışdır. Çiçəkdə karotinoidlərin ümumi miqdarı 3%-ə qədər olur. Bundan əlavə çiçəklərinin tərkibində izoramnetin, rutin, izoramnetin-3-qlükozid, kversetin-3-D-qlükozid, narsissin flavonoidləri, 0,02% efir yağı, 3,4% qətran, 4,0% selik, albumin, 6,8% alma turşusu, pentadtelsin ($C_{15}H_{30}O_2$), kalendulozid, A, B, C, D, D2 və F, S vitaminləri, alkaloidlərin izi və s. tapılmışdır. Bundan əlavə çiçəklərinin tərkibində 8,01% kül maddəsi, mq/q olmaqla: 29,80 - K, 11,40 - Ca, 2,50 - Mg, 0,15 - Fe makroelementləri, mkq/q olmaqla: 0,20 - Mn, 0,86 - Cu, 1,31 - Zn, 0,03 - Co, 1,47 - Mo, 0,09 - Cr, 0,05 - Al, 4,20 - Se, 0,25 - Ni, 0,10 - Sr, 0,03 - Pb, 0,05 - I, 48,40 - B mikroelementləri aşkar edilmişdir [1].

Gülümbahardan hazırlanan cövhər dezinfeksiyaedici xüsusiyyətlərə malik olub yaraların tez sağalmasına təsir edir. Gec sağalan, ekzema və çibanların, eləcə də bəd xassəli şişlərin sağaldılmasında istifadə edilir. Mazından isə dəridə əmələ gələn çiban, çivzə, səpkiyə, qaşınma və göbələk xəstəliklərinin və s. müalicəsində sürtkü kimi istifadə edilir. Doğuşdan sonra üzdə əmələ gələn çil və piqment ləkələrini müalicə etmək üçün gündə 3 dəfə, gülümbaharın yarpaq və çiçəklərinin şirəsindən istifadə etməklə ləkələrdən azad olmaq mümkündür.

Onun təzə sıxılmış şirəsindən çillərin aradan qalxması üçün istifadə edilir. Gülümbahardan hazırlanan preparatlarla anginanı, stomatiti, alveolları və s. müalicə edirlər [1].

Dəri çatlamalarında, sulu qabarıqların əmələ gəlməsinin qarşısını almaq üçün gülümbaharın 10%-li ekstraktını yağla qarışdırıb üç gün xəstə nahiyələrə sürtdükdə xoşagəlməz hallar dərhal aradan qalxır.

Ayaq göbələyinin müalicəsində daha çoxda qaşıntılı olanlarda da təxminən 2 həftə ərzində xəstənin tam sağalmağı mümkündür. Xalq təbabətində qurudulmuş çiçəkləri əvvəlcə xırdalayır, sonra kərə yağında məlhəm hazırlayaraq da bu yaraların üstünə yaxırlar. Çiçəklərdən hazırlanmış karotinlə zəngin kremindən dərinin epitel toxumasının tezliklə bərpa edilməsində əvəzolunmaz vasitədir.

Mədə soyuqdəymələrində, mədəaltı vəzinin, dalağın fibroz dəyişilmələrində, xənazir və raxit xəstəliklərində, kəskin xroniki faringitin, kataral anginanın, stomatitin, gingivit və paradontozun müalicəsində istifadə edilir. Eyni zamanda dərman gülümbaharından hazırlanan dərmanlarla mədə və onikibarmaq bağırsağ yaralarını, qastriti, qaraciyər və öd axacaqlarının xəstəliklərini, kəskin uşaqlıq yaralarının eroziyası zamanı, yuxusuzluq zamanı, burun qanaxmalarında, yaddaşın möhkəmləndirmək məqsədilə də istifadə olunur.

Xalq arasında gülümbaharı öd və sidik kisəsi daşlarını əritmək məqsədilə istifadə edirlər. Gülümbahar preparatları soyuqdəymələrdə, ödqovucu kimi, diatez əleyhinə və sonsuzluğun aradan qaldırılmasında istifadə edilir.

Şiddətlənmiş xərçəng xəstəliyinin təsirini zəiflətmək üçün “KN” preparatı işlədilir. “KN” orqanizmin zəhərlənməsini azaldır, xəstədə gəyirmə, ürək bulantısı, ağrı və digər xoşagəlməz halların qarşısını alır, iştah və yuxu gətirir. “KN” dərmanlarının bir hissəsini gülümbaharın çiçəyindən alınmış cövhərlər təşkil edir.

Bu bitki çox güclü bakteriosid xassəyə malik olduğundan stafilokok və streptokoklara yaxşı təsir edir.

Xalq təbabətində qurudulmuş çiçəklərindən çay dəmləyib ağız boşluğu, diş, boğaz ağrısı və s. xəstəliklərin müalicəsində istifadə edirlər. Gülümbahar çiçəklərindən başqa, müalicə məqsədləri üçün yarpaqlarından da istifadə edilir. Gülümbahar mazından isə bronxlarda bərkilərək yığılıb qalmış bəlğəmi kənar etmək üçün istifadə edilir.

Qatılaşmayan göz yağı vəzisinin sekresiya kanalının təmizlənməsində, konyunktivtdə, itdirsəyində təzə gülümbahar çiçəklərindən hazırlanmış dəmləməsini gözə damızdırmaqla müalicə edirlər.

Ürək döyümlərində, tengnəfəslikdə, şişmələrdə gülümbahar, xoruzgülü və pişikotunun qarışığından istifadə olunur. Bundan başqa, ondan hipertoniya xəstəliyi zamanı ürək ritmini tənzimləmək üçün istifadə olunur. Müəyyən edilmişdir ki, gülümbahar dərmanları mərkəzi sinir sistemini sakitləşdirir, qan təzyiqini azaldır, ürək döyünməsini tənzimləyir [4].

Xalq təbabətində gülümbahar dəmləməsindən saçların möhkəmlənməsi üçün istifadə edilir. Onu sirkədə saxlayıb tüklərin töküldüyü nahiyələrə sürtdükdə keçəlləşmə aradan qalxır [8]. İbn Sinanın da qeyd etdiyi kimi, gülümbahardan hazırlanmış cövhərdən tükün tökülməsinə qarşı istifadə etmək olar.

Toxumlarından köp zamanı, döş nahiyəsində baş verən ağrıların aradan qaldırılmasında, qızdırmada və s. istifadə edilir. Əczaçılar kliniki təcrübədə isbat etmişlər ki, gülümbahardan hazırlanan preparatlarla qaraciyərin fəaliyyətinin artırılmasında onun sekretor və ifrazetmə funksiyasının gücləndirilməsində, bilirubin qatılığının normaya salınmasında və qanda xolesterinin miqdarının azaldılmasında istifadə etməkə müalicə edilir.

Qulaq infeksiyonu xəstəliklərində dəmləməsini qulağa damızdırmaqla infeksiyonu müalicə etmək olur.

Kosmetika sahəsində də dərman Gülümbaharından geniş istifadə edilir. Quru üz dərilərini nəmləndirmək üçün Gülümbahar tərkibli dərmanlar hazırlanır. Üz dərisini daim nəm saxlayır. Əməliyyat sonrası yaranan xoşagəlməz izlərin itməsi üçün də bu kremdən istifadə edilir, bununla yanaşı qırı-şıqlıq əleyhinə də Gülümbahar kremindən istifadə edilir.

Gülümbahar çiçəkləri stomatitlər, hepatitlər, angina, parodontaz, xolisistit və nevroz zamanı çox faydalıdır. O spazmolitik və qıcolma əleyhinə təsirə malikdir. Sinir xəstəliklərində, zəhərli həşərat sancmalarına qarşı istifadə olunmuşdur [3].

Gülümbahar çiçəklərindən dünyanın ən məşhur ədviyyatı hesab edilən zəfəranın əvəzedicisi kimi istifadə edilir. Gülümbahar bitkisinin çiçəklərindən Azərbaycanın da daxil olduğu bəzi ölkələrdə mürəbbə də hazırlanır, tacından ayrılmış ləçəklərini sirkəli suda saxladıqdan sonra normal qaydada mürəbbəni hazırlamaq mümkündür [6]. Gülümbahar mürəbbəsi də ondan hazırlanan çay, sabun, yağ kimi dərman əhəmiyyətlidir. Bu bitkinin yarpaqlarından da ləzzətli və sağlığa xeyirli salatlar hazırlamaq olur. Gülümbahar çiçəklərindən ekoloji cəhətdən təmiz təbii boyaq kimi istifadə edən zaman onu yağla və yaxud südlə qarışdırıb azca qızdırıb istifadə etmək olar. Gülümbahardan alınan pasta

formalı sarı-qırmızı rəngli boyaq ilə müxtəlif xörəkləri, yağı, pendiri, tortu, dondurmanı və s. göz-oxşayan rənglərə boyamaq olar. Alınmış təbii boyaq pastasından ətriyyat, kosmetika, tibb və əczaçılıq sənayesində də istifadə etmək olar. Hazırda mağazalarda gülümbahar çiçəklərindən hazırlanmış müxtəlif adlı losyon, şampun, krem, maz və yaxmalar satılır. Naxçıvan MR Şahbuz rayonunda yerləşən "Farma Şah" Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti qiymətli dərman bitkilərinin emalı və paketlənməsilə məşğuldur. Beləliklə, yuxarıda deyilənlər dərman gülümbaharının əhəmiyyətini əks etdirmir. Gələcək tədqiqatlarımızda digər bitkilərlə komplekt şəkildə öyrənilməsi məqsədə uyğun hesab edilir. Dünya ölkələrində dərman gülümbaharından geniş istifadə edildiyinə görə Azərbaycanda da bu bitkidən dərman kimi geniş istifadə edilməsi məqsədə uyğundur.

Nəticə

Aparılan tədqiqatların nəticəsində ədəbiyyat məlumatlarına əsasən məlum olmuşdur ki, dərman gülümbaharı bitkisi çoxlu faydalı xüsusiyyətlərə malikdir. Beləki, fərqli mədəniyyətlərdə, fərqli çağlarda fərqli məqsədlərlə insanlara kömək edən, bəzən mətbəxdə yeməklərə dad, bəzən dəriyə gözəllik, bəzən də bədənə sağlamlıq qatan bu bitkinin-dərman gülümbaharının (*calendula officinalis*) çox əhəmiyyətli bir bitki olması tədqiq edilmişdir. Azərbaycanda xüsusən də Naxçıvan MR-da dərman gülümbaharı bitkisi geniş yayılmışdır və geniş istifadə olunmaqdadır.

Bu bitkinin xeyirli əhəmiyyəti çox olduğundan dərmanlardan çox bitki tərkibli vasitələrdən istifadənin genişləndirilməsinin insan sağlamlığı üçün vacibliyinə görə həkim məsləhəti ilə Gülümbahar dəmləməsi, yağı, kremi və s. də istifadə təklif olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasimov Mayis, Məmmədov Tofiq. Fitoterapiya. Bakı: Elm, 2014.
2. Nelofer Jan1, Khurshid Iqbal Andrabi2 And Riffat John, Calendula officinalis - An Important Medicinal Plant with Potential Biological Properties.
3. <https://www.sozcu.com.tr/hayatim/yasam-haberleri/aynisefa-neye-iyi-geliyor-aynisefa-bitkisinin-faydalari-nelerdir-szcu8/>
4. <https://www.haberturk.com/aynisefa-nedir-aynisefanin-faydalari-nelerdir-hbrt-2819449>
5. https://az.wikipedia.org/wiki/D%C9%99rman_g%C3%BC1%C3%BCmbahar%C4%B1
6. <https://news.milli.az/interest/658341.html>
7. <https://www.youtube.com/watch?v=HdmwhrpTYY8>
8. <https://www.youtube.com/watch?v=2FXoMrck6kw>

Fatima Babayeva

THE IMPORTANCE OF MEDICINE CALENDULA (*CALENDULA OFFICINALIS L.*)

Abstract: The article provides information about the importance of the Calendula. There are 3 species of Calendula in the Caucasus, including Azerbaijan. Two of these species are wild and one is cultivated. It is grown everywhere in Nakhchivan AR, especially in regional centers, gardens, orchards and yards. Calendula is a very valuable medicinal, dye and ornamental plant, it is considered expedient to study it.

Key words: species, genus, calendula, officinalis, flora

LAMİYƏ ƏZİMOVA

*Naxçıvan Dövlət Universiteti
Magistrant, Onurğasızlar zoologiyası, II kurs
Elmi rəhbər: dos.H.Hüseynov*

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ SORUCU QURDLAR (TREMATOIDEA) FAUNASI

Məqlədə Trematodlar sinfinin muxtar respublikada yayılmış əsas növlərinin sistematikasından haqqında məlumatlar verilir. Sorucu qurdların biomorfoloji xüsusiyyətləri, inkişaf və çoxalma mərhələləri, eləcə də onların inkişafında əsas rol oynayan sahib əlaqələri də məqalədə öş əksini tapmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında sorucu qurdlar faunası bir sinif Trematoda, 5 dəstədə (Echinostomda, Strigeeda, Plageochiida, Rhabdocoela, Seriate), 15 fəsilədə, 19 cins və 40 növ ilə təmsil olunurlar.

Açar sözlər: *trematod, helmint, parazit, invazion xəstəliklər, əsas sahib*

Trematodlar (*Trematoda*) və ya sorucular sinfi bədəninə iki məməcik olur ki, bunun köməyi ilə parazitlər orqanın səthinə möhkəm yapışırlar. Trematodlar sinfini əsasən endoparazitlər və kiçik bir qrup mezoparazitlər təşkil edir. Trematodlar yastı qurdların ən çox saylı sinfidir. Onun növlərinin miqdarı 4000-ə çatır. Azərbaycan Respublikası ərazisində 410 növü qeydə alınmışdır ki, bu da dünya sorucular faunasının 10%-dən bir qədər artığını təşkil edir. Balıqlarda -57, amfibilərdə -18, sürünənlərdə-17, quşlarda-270, qoluqanadlılarda-7, gəmiricilərdə-12, qalan məməlilərdə -20, insanda -3 növ qeyd edilmişdir [1, s. 115-116; 2, s. 140-142; 5, s. 232-236].

Uzun müddət, səhvən bu qurdları ikiqanlılar adlandırmışlar, lakin sormacların quruluşu dəqiqləşdikdən sonra məlum olmuşdur ki, ağız birdir, yəni yalnız birinci sormacın dibindədir, ikinci sormac isə dəliksizdir, yalnız fiksasiya funksiyasını həyata keçirir. Sorucuların sormacları forma və ölçülərinə görə fərqlidir, güclü həlqəvi və radial əzələlərlə təchiz olunmuşlar.

Sorucuları fərqləndirən digər xüsusiyyət, olduqca mürəkkəb həyat tsiklinə malik olmalarıdır. Onların həyat tsiklinə bir neçə nəslin növbələşməsi (heteroqoniya tipli) baş verir: bir cinsi (hermafrodit nəsil) və aralıq sahiblərin bədəninə inkişaf edən 2-3 partenogenetik (mayalanmadan reallaşan). Həyat tsiklinə yalnız nəsillər deyil, sahiblərin də növbələşməsi müşahidə olunduğu üçün bu qurdları həmçinin ikiqat inkişaflılar adlandırırlar.

Trematodlar insan və heyvanlarda bir çox invazion xəstəliklərin törədicisidir. Onların həyat tsikli çox mürəkkəbdir və nəsillərin növbələşməsi, sahiblərin dəyişilməsi ilə müşahidə edilir [4, s. 50-52; 7, s. 96-98].

Əksər hallarda bədəni yastı və bütöv olur. Adətən yarpaqşəkilli olur, ancaq yaşayış yerindən asılı olaraq uzunsov və ya dairəvi də ola bilər. Bağırsağ traktında, qaraciyər və böyrək axacaqlarında, qan damar sisteminə parazitlik edən trematodların bədəni uzunsov, bəzən də çox nazik olur. Kapsullarda məskunlaşmış toxuma parazitləri isə yumru formaya malikdir. Trematodların ölçüləri çox dəyişkəndir, sahibin bədən ölçülərindən, eləcə də yerləşdiyi orqanın ölçülərindən asılı olur.

Sestodlardan fərqli olaraq, trematodların həzm sistemi yaxşı inkişaf etmişdir. Bu sistem əzələli udlağa aparan ağız dəliyi ilə başlayır. Udlaqdan sonra qida borusu və bağırsaqlar gəlir. Bəzi trematodlarda ağız dəliyi ilə udlaq arasında udlaqönü yerləşir. Ayrı-ayrı hallarda udlaq və qida borusu olmaya bilər. Bağırsaqlar iki kötükdən ibarətdir ki, əksər trematodlarda kor qurtarır.

Trematodların xarici quruluşundakı daha bir səciyyəvi cəhət-bir sıra vasitə və üzvlərin olmamasıdır ki, onların sayəsində parazit orqanın səthinə möhkəm yapışır. Onlara xitinoid törəmələri bədənin baş hissəsində yerləşən tikanlar (*Echinostomatidae*), bədən üzərindəki tikancıqlar və qalxancıqlar, eləcə də xüsusi orqanlar-ağız və qarın əmziciləri daxildir.

İfrazat sistemi iki iri başlıca kanaldan ibarətdir ki, bunlardan da müxtəlif istiqamətdə parenximanın içi ilə kanallar şaxələnilir və ulduzvari sayrışan hüceyrələrlə bitir. Baş kanallar bədənin arxa ucunda sidik kisəsinə, bu isə ifrazat dəliyinə açılır.

Sinir sistemi beyin qanqlıyası əmələ gətirən sinir hüceyrələri topasından ibarətdir. Beyin qanqlıyasından irəli və geri geriyyə qoşa sinir kötökləri gedir. Maritanın cinsiyyət sistemi bir qayda olaraq qadın və kişi cinsiyyət aparatlarından ibarətdir. Ayrıcinsli *Schistostomatata* istisna təşkil edir. Erkək cinsiyyət orqanları toxumluqlardan, toxum axarlarından, toxum qovuğundan, prostat vəzilərdən və cütləşmə orqanı-sirrusdan ibarətdir. Adətən toxumluq iki olur, birtoxumluqlu (*Monorchidae*) və çoxtoxumluqlu (*Orchipedidae*, *Schistosomatidae*, *Gorgopediradae* və b.) formalara da təsadüf edilir.

Dişi cinsiyyət sistemi daha mürəkkəb quruluşa malikdir və yumurtalıq, yumurta yolu, sarı cisimciklər, qabıq vəzi, ootip, toxumqəbuledici və balalıqdan ibarətdir.

Sürfə inkişaf mərhələləri aralıq sahibləri olan heyvanların orqanizmində baş verir. Bu sahiblə birdən üçə qədər, çox vaxt iki olur. Demək olar ki, bütün trematodların ilk aralıq sahibi mütləq şirinsu, dəniz, yerüstü molyusk formaları olur. Cinsi yetişkən qurdlar-mariatlar onurğalı heyvanlarda parazitlik edir.

Son məlumatlara görə dəstələrin sayı 9-dur. Azərbaycanda və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan MR-də tibbi və baytarlıq əhəmiyyət kəsb edən dəstələr aşağıdakılardır.

Fasciolida dəstəsi: dəstəyə 10 yarımdəstə daxildir ki, bunlar da 60-dan çox fəsiləni birləşdirir. Azərbaycanın trematoda faunasında bunların əksəriyyəti (35) təmsil olunmuşdur.

Fasciolidae fəsiləsi: Müasir təsnifata görə *Fasciola* növlərinin heyvanlar aləmindəki yeri və sistematikasını aşağıdakı kimidir [3, s.28-30].

Nüvəlilər : *Eukaryota*

Heyvanlar aləmi : *Animalia*

Yarımaləm : *Metazoa*

Tip : *Platyhelminthes* Schneider 1873

Sınıf : *Trematoda* Rudolphi 1808

Yarımsınıf : *Digenea* van Beneden, 1858

Dəstə : *Fasciolata* Skrjabin et Schulz 1937

Yarımdəstə : *Fascioloidea* Stiles et Coldberger 1910

Fəsilə üstü : *Fascioloidea* Stiles et Coldberger 1910

Fəsilə : *Fasciolidae* Railliet, 1895

Cins : *Fasciola* Linnacus, 1758

Növlər: *Fasciola hepatica* Linnacus, 1758 '

Fasciola gigantica Cobbold, 1885

Fasciola jacksoni Cobbold, 1869

Fasciola halli Sinitsin, 1933

Fasciola californica Sinitsin, 1933

Fascioloidea-fəsiləsinin növləri otqeyənlərin, məməlilərin və insanın öd yollarında, qaraciyərində, təsadüfən isə bağırsaqlarında parazitlik edirlər. Fəsiləyə 5 cins və 10 növ daxildir. İnkişaf bir aralıq sahibin şirinsu molyuskunun iştirakı ilə gedir. Suyu çıxmış serkarilər suyun üst təbəqəsində və bitkilər üzərində sistalaşır. Bu fəsilənin iki növü daha çox geniş yayılmışdır: qaraciyər cütağızlısı və ya qaraciyər sorucusu (*Fasciola hepatica*-Zinne) və nəhəng cütağızlı (*Fasciola gigantica* Cobbold). Belə hesab olunur ki, sonuncu növün yayılması keçmiş SSRİ-nin cənubu, o cümlədən Cənubi Qafqaz, subtropik və tropik ölkələrlə bağlıdır [7, s. 120-126].

Bu növlər dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrində iri və xırdabuynuzlu heyvanlarda, vəhşi heyvanlarda yayılmışdır. Trematodların yüksək patogenliyi heyvandarlığa böyük iqtisadi ziyan vurur. Növləri bir-birindən vizual şəkildə asanlıqla ayırmaq olur. Qaraciyər cütağızlısı və ya qaraciyər sorucusu ölçülərinə görə (bədənin uzunluğu 30 mm, eni 8-13 mm) nəhəng cütağızlıdan (bədənin uzunluğu 75 mm, eni 12 mm) iki yarımdəfə kiçikdir. Bundan başqa, birincinin bədəni qarın əmziyi səviyyəsində yarpaq şəklində daralır. İkincisinin isə bədənin yan kənarları təqribən paraleldir [8, s.56-57].

Qaraciyər fassiolası (*Fasciola hepatica*) qoyun, keçi, inək, camış, dəvə, donuz, at, dovşan, dəniz donuzu, nutriya və b. heyvanların qaraciyərinin öd yollarında məskunlaşır. Dünyada insanların yoluxduğu qeyd edilir. Törətdiyi xəstəlik fassiolyoz adlanır. Xəstələnmiş heyvanlar iştahdan

düşür və arıqlayır. Qoyunların yunu quruyur və xüsusilədə döş qəfəsindən asanlıqla tökülür. Çənəaltı sahədə, döşdə və qarında şişkinlik müşahidə edilir.

Yetkin qaraciyər cütağızlısı çox məhsuldardır: bir həftə ərzində bir fərd milyona yaxın yumurta qoya bilir. Yumurtalar şirin suya düşərsə, onların inkişafı davam edə bilər. Bunun üçün ətraf mühitin temperaturunun 10⁰C-dən aşağı, 30⁰C-dən yuxarı olmaması gərəkdir. Optimal şəraitdə (22-29⁰C) rüşeymin inkişafı 17-18 sutkaya başa çatır. Mirasidi gündüz vaxtı gün işığında yumurtadan çıxır. Qaraciyər cütağızlısının ilk aralıq sahibi kiçik gölməçə (*Lymnae truncate*) molyuskudur.

Mirasidi molyuskla rastlaşarkən sürfə şirin su ilbizinin orqanizminə daxil olur və ana sporosistaya çevrilir. O isə patogenetik yolla çoxalaraq rediləri doğurur. Redilərdən də bir neçə nəsil qız rediləri, molyuskun yoluxmasından 30-70 gün sonra isə serkarilər əmələ gəlir.

Definitiv sahibin bağırsaqlarında həzm şirələrinin təsirindən sistanın qabığı qismən həll olur, ondan çıxmış sürfə bağırsağ divarına yapışır, onu dəlib keçərək sahibin qarın boşluğuna düşür və qaraciyərə yapışır. Qaraciyəri yeyə-yeyə özünə yol açan sürfə öd axacaqlarına çatır və orada məskunlaşır. Məskunlaşma yerinə gəlib çatanadək 1,5-2 ay vaxt sərf olunur. Bu zaman ərzində cavan cütağızlılar böyüyür, amma cinsi yetşkənliyə yalnız 3-4 aydan sonra çatırlar. Bundan sonra fassiololar yumurta qoymağa başlayırlar. Cütağızlılar sahibin orqanizmində 10-12 aydan 3-5 ilədək yaşaya bilərlər. Trematodun qoyun orqanizmində 11 parazitlik etməsi hadisəsi elmi ədəbiyyatda qeyd edilmişdir. Fassioloz bütün dünyada heyvanlar arasında geniş yayılmışdır və epizootiya xarakteri ala bilər. Cavan heyvanlar bu xəstəliyə daha həssasdırlar və ağır keçirirlər. Yaşılarda isə xroniki formaya keçir. Xəstələr arıqlayır, bəzən süd sağımı iki dəfə azalır. Belə heyvanların qaraciyəri qida üçün yaramır və zərərsizləşdirilir.

Aparılan tədqiqatlar və ədəbiyyat məlumatlarına əsasən Naxçıvan Muxtar Respublikasında sorucu qurdlar faunası bir sinif *Trematoda*, 5 dəstədə (*Echinostomda*, *Strigeeda*, *Plageochiida*, *Rhabdocoela*, *Seriata*), 15 fəsilədə, 19 cins və 40 növ ilə təmsil olunurlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan heyvanlar aləmi. I cild, akad. M.Ə.Musayevin redaksiyası ilə. Bakı: Elm, 2012, 216 s.
2. Ağamalıyev F.Q., Quliyeva H.F. Onurğasızlar zoologiyası. Bakı, 2012, 253 s.
3. Bayramov A.B., Məhərrəmov M.M., Məmmədov İ.B. və b. Naxçıvan Muxtar Respublikasının onurğasızlar faunasının taksonomik spektri. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 320 s.
4. Məhərrəmov S.H. Naxçıvan Muxtar Respublikasının helmintofaunası. 2014, 142 s.
5. Məmmədov E.N. Naxçıvan MR-də helmintoloji tədqiqatlar/Naxçıvanın tarixi, mənəvi mədəniyyətinin, təbii sərvətlərinin öyrənilməsi. Elmi konfransın materialları. Bakı, 2004, s.232-237.
6. Mehrəliyev Ə.Ə., Muradova E.Ə., Ağamalıyev F.Q., Onurğasızların müqayisəli anatomiyasının əsasları. Bakı, 2002, 183 s.
7. Şəkəraliyeva Y.V. Tibbi parazitologiya. Bakı: Müəllim, 2014, 215 s.
8. Korkmaz Metin, Ülgen Zeki Ok. Parazitolojide Laboratuvar. Türkiyə: İzmir, 2011, 470 s.

Lamiya Azimova

THOROCIOUS WORMS OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC (TREMATOIDEA) FAUNA

Abstract: The article provides information on the systemics of the main types of trematods in the autonomous republic. The tuple of torch worms, developing and reproducing stages, as well as the main role in the development of the decades, also reflected the escoting. It has been determined that the fauna of the puppy worms in the Nakhchivan Autonomous Republic is represented in Temato, 5 in groups (*Echinostoma*, *Strigeena*, *plageochiida*, *Rhabdocoela*, *Seriata*), 19 sexes and 40 species.

Keywords: trematod, helminth, parasite, invasy diseases, key

BÖLMƏ 6

Dəqiq elmlər (fizika, riyaziyyat, astronomiya) və fənlərin tədrisi məsələləri

RUSLAN MƏMMƏDOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi, doktorant

ruslan_rtm@yahoo.com

QULU HƏZİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi, dosent

atcc55@mail.ru

ASTRONOMİK MÜŞAHİDƏLƏRİN TƏŞKİLİ

Məqalədə Ali məktəb çərçivəsində yerinə yetirilə bilən astronomik müşahidələrin aparılmasının bəzi aspektləri nəzərdən keçirilmişdir. Əsas müşahidə vasitəsi olan teleskop haqqında məqalədə geniş məlumat verilir və teleskopun optik parametrləri ətraflı şərhlənir. Məqalədə astronomik müşahidələrin düzgün təşkil olunması üçün lazım olan bəzi zəruri metodik tövsiyələr əksini tapmışdır.

Açar sözlər: astronomik müşahidələr, teleskop, ulduz, planet

Hər bir böyük kəşf kimi teleskopun da kəşfi təsadüfi olmamışdır. Artıq XVI əsrdə sənətkar ustalar eynək linzaları hazırlaya bildilər. Bu əslində teleskop və mikroskopun kəşfi üçün böyük addım idi. 1609-cu ildə Qaliley tərəfindən teleskopun kəşfi isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi astronomiyada inqilab oldu.

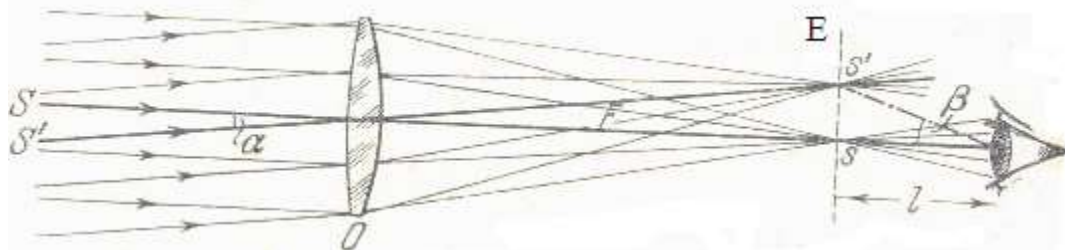
Teleskopun 3 əsas funksiyası vardır.

1. Göy cismindən gələn elektormaqnit şüalanmasını toplamaq;
2. Fokal müstəvidə obyektin və yaxud göyün müəyyən sahəsinin xəyalını qurmaq;
3. Gözlə ayırd edilməyən nöqtəvi obyektlər arasındakı bucaq məsafəsini böyütməklə onların ayrılıqda görünməsinə nail olmaq [1].

Müşahidələrə başlayarkən, müəllim istifadə olunacaq teleskopun optik və texniki imkanlarını dəqiq bilməlidir. Müəllimin teleskoplar haqqında bilgileri nə qədər dərin olsa, bir o qədər müşahidələr yaxşı təşkil olunur və müşahidə nəticəsində əldə olunan nəticələr daha da inandırıcı olar.

Teleskopun əsas hissəsi onun obyektividir. Obyektivin güzgü və ya linza olmağından asılı olaraq teleskop uyğun olaraq reflektor və yaxud refraktor adlanır. Göy cisimlərindən gələn yer səthinə düşən işıq selinin sıxlığı əsasən çox kiçikdir. Obyektivin vəzifələrindən biri göy cisimlərindən gələn işıq selinin sıxlığını artırmaqdır. Obyektivdən keçən işıq seli obyektivin fokal müstəvisində toplanır və aydın məsələdir ki, obyektiv nə qədər böyük olsa fokal müstəvidə bir o qədər artıq işıq toplanacaq. Obyektivin digər vəzifəsi göy cisimlərini “yaxınlaşdırmaqdır” [1, s.2].

“Yaxınlaşdırmaq” məsələsini bir linza da həll edə bilər. Şəkil 1-də S və S' ulduzlarından

Şəkil 1.

gələn iki dəstə paralel işıq şüaları linzanın (O) fokal müstəvisində (E) s və s' nöqtələrində toplanırlar. Şəkil 1-dən də görüldüyü kimi, (α) bucağı altında görünən S və S' ulduzların fokal müstəvidəki s və s' xəyalları aydın görünüş məsafəsindən (β) bucağı altında görünəcək. Əgər linzanın fokus məsafəsi (F) aydın görünüş məsafəsindən (l) böyükdürsə onda linzanın böyütməsi

$$g = \frac{\alpha}{\beta} \approx \frac{F}{l} \quad (1)$$

kimi ifadə olunur.

(1) - dən görüldüyü kimi fokus məsafəsi ($F=1$ metr) olan obyektiv, normal göz üçün ($l=25$ sm) 4 dəfə böyütmə verir. Bu çox kiçik rəqəmdir, digər tərəfdən belə bir teleskopun görünüş sahəsi çox kiçik olar. Doğrudan da s və s' bir birinə yaxın olmasalar bu ulduzları eyni vaxt görmək mümkün olmayacaq. Sadalanan çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün ikinci linzadan istifadə olunur. Okulyar adlanan ikinci linza obyektivin fokal müstəvisindən təxminən okulyarın fokus məsafəsinə bərabər olan məsafədə yerləşdirilir. Obyektivin və okulyarın baş optik oxları üst üstə düşməlidir. Müşahidə zamanı okulyarı optik ox boyunca sürüşdürməklə göy cisminin aydın xəyalı alınır. Okulyarın fokus məsafəsinə f -lə işarə etsək, onda teleskopun böyütməsi

$$g = \frac{F}{f} \quad (2)$$

kimi hesablanır.

Nəzərə alsaq ki, teleskopun komplektində olan okulyarlar üçün

$$\frac{d}{f} = \frac{D}{F} \quad (3)$$

şərti ödənilir, onda teleskopun böyütməsini aşağıdakı düsturla da vermək olar:

$$g = \frac{D}{d} \quad (4)$$

D və d uyğun olaraq obyektivin və okulyarın diametrləridir [2].

Linzanın fokal müstəvisində fotoplenka yerləşdirib ulduzların fotoəksini almaq olar. Bunun üçün Zenit tipli (güzgü) fotoaparatin obyektivini çıxardıb, fotoaparatu teleskopa birləşdirmək üçün keçid hazırlamaq lazımdır.

Şəkildən görüldüyü kimi

$$ss' = Ftg\alpha \quad (5)$$

və α bucağı kiçik olduğundan

$$ss' = \frac{F_{mm}}{206265} \alpha'' \quad (6)$$

Günəşin və Ayın bucaq diametrləri təxminən eynidir və 30 dəqiqəyə bərabərdir. (3)-ə görə fokus məsafəsi 1 metr olan obyektivin fokal müstəvisində Ayın xəyalının diametri təxminən 9 millimetərə bərabər olacaq. Əgər okulyarı obyektivin fokal müstəvisindən $r_1 < 2f$ məsafədə yerləşdirsək, okulyardan $r_2 > 2f$ məsafədə göy cisminin V dəfə böyüdülmüş xəyalı alınacaq:

$$V = \frac{r_1}{r_2} \quad (7)$$

r_1 və r_2 məsafələrini linza düsturu ilə təyin etmək olar:

$$\frac{1}{r_1} + \frac{1}{r_2} = \frac{1}{f} \quad (8)$$

Okulyar seçilərkən və r_1, r_2 hesablanarkən

$$\frac{d}{r_1} \geq \frac{D}{F} \quad (9)$$

şərti ödənilməlidir. Adətən $5 \leq V \leq 10$ ən optimal böyütmə hesab edilir [3].

Yuxarıda qeyd olundu ki, teleskopun obyektivi nə qədər böyük olsa fokal müstəvidə bir o qədər artıq işıq toplanacaq. Bundan əlavə obyektiv nə qədər böyük olsa, teleskopun ayırdetmə qüvvəsi artıq olacaq və nəticədə bir-birinə yaxın olan obyektlərin müşahidəsi asanlaşacaq.

Teleskopun ayırdetmə qüvvəsi:

$$\Delta'' = \frac{12}{D[sm]} \quad (10)$$

kimi verilir. Teleskopun ayırma qüvvəsi atmosfer şəraitindən və obyektivin diametrindən asılıdır. Obyektivinin diametri 150 millimetrdən kiçik olan teleskoplarla planetlərin fotoqrafik müşahidələri mənasızdır. Günəş müşahidələri zamanı mütləq tünd işıq süzgeçlərindən istifadə olunmalıdır.

Astronomik müşahidələrin nəticəsi ancaq astronomik cihazlardan və teleskopların optik gücündən asılı olmaqla bərabər, həm də müşahidəçilərin hazırlığından asılıdır. Buna görə də müəllimin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də səbirli və səliqəli müşahidəçilər hazırlamaqdır.

İnsan gözünün həssaslıq həddüdü var. Qaranlığa uyğunlaşmış gözün qəbul edə bildiyi minimum işıq selinə, gözün həssaslıq həddüdü deyilir. Təcrübəli müşahidəçi öz gözünün həssaslıq həddüdü bilməlidir. Buludsuz, aysız gecə şəhərdən kənardə 6 ulduz ölçülü ulduzları görmək olar. Hava təmiz və şəffaf olan yüksək dağlarda ulduz ölçülü 8 olan ulduzları da görmək mümkündür [4].

Teleskopda müşahidələrə başlamazdan əvvəl, müşahidəçi səmanın şəffaflığını təyin etməlidir. Bunun üçün şimal qütb sırasını nəzərdən keçirib adi gözlə görünən ən zəif ulduzları müşahidə jurnalında qeyd etməlidir. "Ali məktəb rəsədxanası"nın avadanlığı nə qədər cüzi olsa da, göy cisimlərinin müntəzəm, kifayət qədər ciddi müşahidələrini təşkil etmək olar. Bu cür müşahidələr tələbələrə astronomiya elminə marağı artırır və astronomiya fənninin daha da dərinə öyrənilməsinə zəmin yaradır. Pedaqoji təhsil ocaqlarının yanında astronomiya dərnlərinin təcrübəsi göstərir ki, bəzi hallarda astronomik müşahidələr lazımı qaydada təşkil olunarsa elmi dəyər daşıyır. Müşahidələrin təşkili zamanı aşağıdakı mülahizələr nəzərə alınmalıdır:

1. Müşahidə tematikası cihazların imkanlarına uyğun olmalıdır. Kiçik həvəskar teleskoplar ilə kürəvi ulduz toplularını, dumanlıqları, qalaktikaları müşahidə etmək tamamilə mənasız işdir. Merkürün, Uranın, Neptunun, Plutonun səthini ən böyük teleskoplarda müşahidə etmək olar.

2. Çətin müşahidələrə keçməmişdən əvvəl eyni tematikalı, nisbətən sadə tədris müşahidələri aparılmalıdır. Çətin müşahidələr, tədris tematik müşahidələrlə tanışlığı olan, səliqəli, diqqətli tələbələrə həvalə olunmalıdır.

3. Müşahidəçilərin müşahidə tematikasına aid olan ümumi nəzəri bilgiləri olmalıdır.

4. Müəyyən mövzu üzrə aparılan müşahidələr, nəzərdə tutulmuş vaxt ərzində aparılmalıdır və bircins olmalıdır (eyni üsulla, eyni cihazla).

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov R. Ümumi astrofizika. Bakı, 2010, s.368.
2. Мартынов А.Я. Курс практической астрофизики. Москва, 1971, с.541.
3. Бронштэн В.А. Планеты и их наблюдение. Москва, 1957, с.206.
4. Андрианов Н.К., Марленский А.Д. Астрономические наблюдения в школе. Москва, 1987, с.109.

Ruslan Mammadov
Gulu Haziyeu

ORGANIZATION OF ASTRONOMICAL OBSERVATIONS

Abstract: The article discusses some aspects of astronomical observations that can be performed within the University. The article provides detailed information about the telescope, which is the main means of observation, and explains in detail the optical parameters of the telescope. The article contains some necessary methodological recommendations for the proper organization of astronomical observations.

Key words: astronomical observations, telescope, star, planet

AYGÜL RZAYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Magistrant, Fizika fənninin tədrisi metodikası, II kurs

Elmi rəhbər: S.Cəfərov

MƏKTƏB FİZİKA KURSUNUN TƏDRİSİNİN MÜASİR METODOLOJİ ƏSASLARI

Məqalədə kompüter modellərinin mahiyyəti, pedaqoji imkanları şərh edilərək fizika təlimində onların rolu işıqlandırılmışdır. Məktəb fizika kursunda özünün xarakterik xüsusiyyəti və çətinlik dərəcəsi ilə fərqlənən kvant fizikasının öyrənilməsində yaranan problemlər yeni təlim vasitələrini, o cümlədən İKT-nin intensiv tətbiqini tələb edir. Bu məqsədlə elektron dərsliklərdə və internet resurslarında, kvant fizikasına daxil olan mürəkkəb fiziki hadisələrin (mikro obyektlərin) animasiyalarla əyanlaşdırilərək daha asan mənimsənilməsində istifadə oluna biləcək kompüter modelləri seçilərək sistemləşdirilmiş, onlardan istifadə texnologiyaları verilmişdir.

***Açar sözlər:** məktəb, fizika, metodologiya*

Təhsil sahəsində aparılmış islahatların davamı olaraq, fizika elminin tədqiqi və tədrisində, gənc müəllim nəslinin yetişdirilməsində, xüsusi əməyi və təcrübəsi olan professor Mirzəli Murquzovun elmi rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən işçi qrup 2003-cü ildə, “Ümumtəhsil orta məktəblərinin VII-XI sinifləri üçün fizikadan yeni proqram və dərsliklərin konsepsiyası”nı (Təhsil Nazirliyinin 05.07.2002-ci il tarixli 729 sayılı qərarına əsasən təsdiq edilmiş proqrama uyğun olaraq tərtib edilmişdir) hazırlamışdır.

Bu konsepsiya uzun illər orta məktəb fizikasının məzmun və strukturunda kök salmış, fiziki hadisə, qanun və nəzəriyyələrin tamlığına və onların şərhində çətinliklər yaradan bir sıra anlaşılmaqlara son qoydu, orta məktəblərin fizika proqramlarının, dərsliklərin yeni ideya və məzmununda təkmilləşdirmələrə önəm verdi.

Təqdim olunan yeni proqram indiyədək qüvvədə olan fizika proqramlarından əsaslı şəkildə fərqlənir. Respublikamızda aparılan təhsil islahatının tələblərinə uyğun olaraq proqramın quruluşu, məzmunu əhəmiyyətli dərəcədə yeniləşdirilmiş və elmi səviyyəsi yüksəldilərək inkişaf etmiş ölkələrin tədris proqramlarına uyğunlaşdırılmışdır.

Yeni konsepsiyada şəxsiyyətin maraq və ehtiyaclarını, arzu və istəklərini əsas götürməklə təhsil alanların mənafeyinə xidmət göstərilməsi ön plana çəkilmiş, məktəb fizika kursunun quruluşu, məzmunu və tədrisi metodikası aparıcı ideyalar əsasında yeniləşdirilmiş, fizika fənninin elmi səviyyəsi yüksəldilmiş, şagirdlərdə yeni dünyagörüşünün formalaşdırılması və onlara verilən biliklərin keyfiyyətə artırılması yolları müəyyənləşdirilmişdir. İşçi qrup tərəfindən konsepsiyaya uyğun fizika kursunun dövlət standartı, iki pilləli fizika (birinci pillə 7-9-cu siniflər, ikinci pillə 10-11-ci siniflər üçün) proqramı və 7-11-ci siniflər üçün fizika dərslikləri hazırlanmışdır.

Fizikanın müasir dövrdə tədrisinin metodoloji əsasında fiziki nəzəriyyələrin, qanun və hadisələrin dialektik inkişafı və vəhdəti durur. Fizikanın tədrisinin metodoloji əsaslarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq məqsədmüvafiq hesab edilmişdir:

1. Materiyanın məkan və zamanın qarşılıqlı təsiri və hərəkətin ilkin fəlsəfi anlayışları kimi formalaşdırılması.

2. Dünyanın dərk edilə bilən olması və dərk etmə prosesinin dialektik xarakter daşması.

3. Dünyanın maddi vəhdəti.

4. Fiziki nəzəriyyələr, qanun və hadisələrin dialektik xarakteri, onların səbəb-nəticə əlaqələrinin obyektivliyi.

5. Maddi aləmin xassələrinin və təzahür formalarının tükənməzliyi, dərk etmə prosesinin sonsuzluğu.

Fizikanın tədrisinin əsas təlim vəzifələri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

- fundamental fiziki nəzəriyyələrə, qanunauyğunluqlara dair eksperimental faktlar və elmi praktik nəticələr əsasında fiziki hadisələrin şüurlu mənimsənilməsini təmin etmək üçün şagirdlərə

fizikanın əsaslarına (mexanika, molekulyar fizika, istilik, elektrik, işıq hadisələri, atom və atom nüvəsi) aid sistematik biliklər vermək;

- şagirdləri fizika elminin əsas nəzəri və eksperimental tədqiqat metodları ilə tanış etmək;
- şagirdlərdə insanın əməli fəaliyyətində mühüm əhəmiyyəti olan ölçü cihazları və laboratoriya avadanlıqları ilə işləmək, fizikadan müxtəlif hesablamalar aparmaq üçün eksperimental və tədqiqi düşüncə bacarıqlarını formalaşdırmaq;
- şagirdlərə fiziki, məişət və təbiət hadisələrini müşahidə və izah etmək, müstəqil biliyə yiyələnmək bacarıqlarını aşılamaq;
- şagirdlərin təfəkkürünü, texniki yaradıcılığını və tədqiqatçılığını müstəqil əmək fəaliyyətində məhsuldar inkişaf etdirməklə, onların bilik keyfiyyətlərinin yüksəldilməsinə və bununla da fənnə marağın artırılmasına nail olmaq;
- fizika elminin və texnikanın inkişafında Azərbaycan və Dünya alimlərinin rolunun aşkar edilməsi ilə şagirdlərin vətənpərvərlik və ümumbəşəri ruhda tərbiyə olunması.

Fizikanın tədrisinin tərbiyəvi məsələləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

- respublikamızın inkişaf etmiş müstəqil dövlət kimi formalaşmasının maddi-texniki bazasının yaradılmasında fizikanın rolunu müəyyən edərək, şagirdlərdə elmə, xüsusilə də fizika elminə marağın artırılmasına nail olmaq;
- böyüyən nəslin sağlam, əqidəli, təmiz mənəviyyətli şəxslər kimi yetişmələrinə yardım etmək;
- ölkəmizin müxtəlif sənaye, kənd təsərrüfatı, energetika, hərbi, kosmonavtika və s. sahələrinin perspektiv istiqamətlərinin inkişaf etdirilməsində fizikanın əhəmiyyətli rolu ilə şagirdləri tanış etməklə, onların gələcəkdə peşə seçimi işinə əməli kömək göstərmək.

Araşdırmalar göstərir ki, yeni konsepsiyaya əsaslanmış ümumtəhsil məktəbinin fizika kursunun proqram və dərslikləri, özündən əvvəlki proqram və dərsliklərlə müqayisədə aşağıdakı əlamətlərinə görə fərqlənir:

- yeni konsepsiyada canlı təbiətə tez-tez müraciət olunmuş, təkamül ideyası əsas götürülərək canlı və cansız təbiətin ən ümumi cəhətlərinə istinad edilmiş, dünyanın vahid fiziki mənzərəsi ön plana çıxarılmamışdır;
- dünyanın müasir təbii-elmi mənzərəsini təsvir etmək üçün onun müxtəlif təzahürlərinin fundamental vəhdəti əsas götürülmüşdür;
- bizi əhatə edən aləm (materiya) mürəkkəblik dərəcəsinə görə fərqlənən müəyyən, ardıcıl quruluş formalarına, obyektlərin əlaqəli sistemlərinə bölünmüşdür;
- mikro obyektədən makro obyektə doğru öyrənilmə prosesi nəzərdə tutulmuş, ən kiçik materiya formasından ən böyük materiya formasına doğru ardıcılıq müəyyən edilmişdir;
- tədris proqramları, dərsliklər və dərs vəsaitləri elmi məntiqliliklə yanaşı tarixilik ideyasına söykənmişdir;
- məkan və zaman, zamanın istiqamətliliyi anlayışları daxil edilmiş, təbiətin fundamental saxlanma qanunlarının fəza-zaman simmetriyası ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməsinin təməli qoyulmuşdur;
- təbii proseslərin istiqamətliliyi, dövriliyi və saxlanma qanunları hərəkətin dövriliyi, istiliyin və zamanın istiqamətliliyində öz əksini tapmışdır;
- daxili enerjinin halın, iş və stilik miqdarının isə termodinamik prosesin funksiyası olması, enerjinin istiqamətliliyi və minimumluq prinsipi ideyası əsasında ona uyğun tədris materallarının mərhələlər üzrə aşağıdakı istiqamətdə formalaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur:
 - molekulların irəliləmə hərəkətlərinin kinetik enerjisi;
 - molekulların qarşılıqlı təsirlərinin potensial enerjisi;
 - "Termodinamik sistem modeli" çərçivəsində makrocismlərin xassələrinin və istilik hadisələrinin öyrənilməsi;
 - İstilik tarazlığı, istilik tutumu və maddənin aqreqat hallarının dəyişməsi;
 - atomdakı elektronların nüvə ilə qarşılıqlı təsirlərinin potensial enerjisi və elektronun tam enerjisi;
 - nüvə daxili enerjisi;
 - əlaqəli sistemlərdə rabitə enerjisi;
 - qravitasiya sahəsindəki cismin potensial enerjisi.

- orta məktəbin 7-9-cu və 10-11-ci siniflərində biliklər aparıcı didaktik prinsipə-generalizasiya prinsipinə istinad olunur, enerji, sahə, qüvvə, zaman-məkan, hərəkət və digər fundamental anlayışlar həmin prinsipə uyğun məzmununda verilir;
- ilk dəfə olaraq materiyanın ilk növünün (maddə və sahə) əlaqəli şəkildə öyrənilməsinə şərait yaradılmış, onların ümumi və xüsusi cəhətləri dərsliyə gətirilmişdir;
- “Qravitasiya sahəsi” fəslində ilk dəfə olaraq əsas fiziki kəmiyyətlərdən biri “g” (sərbəstdüşmə təcili)-nin qravitasiya sahəsinin intensivliyi kimi xarakterizə olunması göstərilmişdir; saxlanma qanunları, mexaniki rəqslər və dalğalar, istilik hadisələri və maddənin aqreqat halının dəyişməsi mövzularının “Qravitasiya sahəsi” ideyası əsasında tədris olunması planlaşdırılmışdır;
- yeni konsepsiyada ilk dəfə olaraq elementar yük və onun dünyəvi sabit kimi formalaşdırılması təklif edilmişdir;
- maqnit sahəsinin mənşəyinin daha dərinədən öyrənilməsi təklif olunmuş, elektrik və maqnit sahələrinin qarşılıqlı müqayisəsi verilərək, vahid sahə nəzəriyyəsi haqqında ilkin təsəvvürlər formalaşdırılmış, didaktikanın təlimdə vahidlik prinsipi rəhbər tutulmuşdur;
- “Elektromaqnit sahəsi” mövzusu altında 7-9-cu siniflər üçün yeni olan bəzi mühüm məsələlər: elektromaqnit sahəsi, elektromaqnit dalğaları, elektromaqnit dalğaları şkalası, radorabitə və radiolaksiyanın tədrisi təklif edilmişdir. Bu fəsildən sonra “Sabit cərəyan qanunları”, “Müxtəlif mühitlərdə elektrik cərəyanı” mövzularının məntiqi ardıcılıqla tədrisi nəzərdə tutulmuşdur;
- əvvəlki fizika proqramından fərqli olaraq yeni fizika kursu üç nəzəriyyənin: molekulyar-kinetik, elektron və sahələr nəzəriyyələrinin təsəvvürləri əsasında qurulmuşdur;
- daxili enerji anlayışının geniş mənada şərhinin mümkünlüyü göstərilmiş və bunu reallaşdırmaq məqsədilə yeni mövzular təklif olunmuşdur;
- təbiətdə baş verən proseslərin ehtimal və statistik xarakterli olması ilk dəfə orta məktəbə gətirilmişdir;
- fiziki hadisələrin dərk edilməsində müşahidələrin, təcrübə və nəzəriyyələrin rolu əsaslandırılmış, məkan, fəza və zaman anlayışlarına vahid yanaşma prinsipləri müəyyən edilmişdir;
- ümumi orta məktəbin fizika kursunun (7-9-cu siniflər) ilk dəfə olaraq sahələr haqqında fizikanın əldə etdiyi klassik və ən müasir elmi nəticələr ətrafında məntiqi inkişafı istiqamətində tədris olunması tövsiyə olunmuş, bu siniflərdə öyrədilməsi nəzərdə tutulan bütün tədris materialları qravitasiya, elektrik, maqnit və elektromaqnit sahələri ətrafında qruplaşdırılmışdır;
- tədris materialları: mexanika, elektrodinamika, relyativistik fizika və kvant fizikası integrativ yanaşma istiqamətində verilmişdir. Məs: Maksvelə görə elektrik, maqnit və optik hadisələrin birləşdirilməsi, Eynşteynin xüsusi nisbilik nəzəriyyəsi ilə fəza və zaman anlayışları, kvant mexanikasına görə maddə ilə sahənin, zərrəciklə dalğanın, atom fizikası ilə kimyanın əlaqələndirilməsi ideyası ön plana çəkilmişdir;
- Azərbaycanda fizikanın tədrisi tarixində ilk dəfə olaraq fizika kursu iki səviyyədə: A və B səviyyələrində verilmişdir. A səviyyəsində 10-11-ci siniflər üçün fizika kursları tamamilə yeni quruluşda verilmiş, elmi səviyyəsi xeyli yüksəldilmişdir;
- ilk dəfə olaraq “Dinamikanın əsasları” fəslindəki tədris materiallarının hamısı: dinamika qanunları, onlardan çıxan nəticələr mexaniki hərəkətin səbəbiyyət prinsipi ilə əlaqəli verilmişdir;
- “Saxlanma qanunları” fəslində isə əvvəlki proqramlardan fərqli olaraq, enerjinin saxlanma qanunu və zamanın bircinsliliyi anlayışları əlaqəli şəkildə, enerjinin saxlanması qanununun axan qazlara və mayələrə tətbiqinin öyrənilməsi şəklinə planlaşdırılmışdır;
- impulsun saxlanma qanununun fəzanın bircinsliliyi ideyası ilə əlaqəli tədrisi nəzərdə tutulmuşdur;
- fizikanın tədrisi tarixində ilk dəfə olaraq 10-cu sinfin fizika kursuna “Relyativistik mexanika” elementləri mexanika kursunun quruluşuna daxil edilmişdir. Dünyanın klassik və relyativistik mexaniki mənzərələrinin əlaqələri və sərhədləri göstərilmişdir;
- molekulyar fizika bölməsində qaz, maye və bərk cisimlərin xassələrinin molekulyar-kinetik nəzəriyyə əsasında tədrisi nəzərdə tutulmuşdur;

• “Termodinamikanın əsasları” adlandırılmış fəsildə termodinamikanın I, II və III qanunları enerjinin saxlanması və çevrilməsi qanununun təzahür formalarından biri kimi öyrənilməsi əsaslandırılmışdır;

• 7-9-cu siniflərdə molekulyar-kinetik nəzəriyyə, elektron nəzəriyyəsi, sahələr nəzəriyyəsi barədə ən ümumi məlumat əldə etmək məqsədilə, fiziki hadisə, anlayış və qanunlar həmin nəzəriyyələrə uyğun şərh edilmişdir;

• “Bərk cisimlərin xassələri” fəsinə yeni mövzular; kristallik qəfəslər, rabitəyə görə qəfəslərin təsnifatı (metallik, atom, ion və molekulyar) xassələrinin formalaşmasında rabitələrin rolu, gərginlik diaqramı və s. daxil edilmişdir;

• “Termodinamikanın əsasları” iki yeni anlayışın-termodinamikda ehtimal və entropiya öyrənilməsi təklif olunmuşdur;

• elektrodinamika bölməsinə sahələrin çevrilməsi, elektrik sahəsində yüklü zərrəciyin hərəkəti, maqnit sahəsində yüklü zərrəciyin hərəkəti, Lorens qüvvəsinin tətbiqi, biopotensiallar, elektrik cərəyanının və sahə enerjisinin sıxlığı adlı fiziki anlayış və hadisələr daxil olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ümumtəhsil orta məktəblərinin 7-11-ci sinifləri üçün fizika və astronomiya proqramları (M.İ. Murquzovun ümumi redaktorluğu ilə). (Təhsil Nazirliyinin 05.07.2002-ci il tarixli 729 sayılı əmri ilə təsdiq edilmişdir). Bakı, 2002.
2. Murquzov M.İ., Mehrabov A.O., Abdullayev S.Q., Abdurazaqov R.R., Əliyev N.A. Fizika. 7-11-ci sinif. Ümumtəhsil orta məktəbləri üçün dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2004.
3. Təhsil Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2010.
4. УСОВА А.Б. ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКИ. САНКТ-ПЕТЕРБУРГ:МЕДУЗА, 2002.
5. <http://www.disszakaz.com/>
6. <http://www.mologiya2007.ru>

Aygul Rzayeva

MODERN METHODOLOGICAL BASICS OF SCHOOL PHYSICS COURSE TEACHING

Abstract: The article explains the essence of computer models, their pedagogical potential and their role in teaching physics. Problems in the study of quantum physics, which differ in their characteristics and degree of difficulty in the school physics course, require new teaching aids, including the intensive application of ICT. For this purpose, computer models that can be used in e-textbooks and Internet resources, easier to visualize and master complex physical phenomena (micro-objects) included in quantum physics, were selected and systematized, and technologies for their use were given.

Key words: school, physics, methodology

ÜLVÜ VƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi
veliyev_ulvu@mail.ru

AZAD MƏMMƏDLİ

AMEA Naxçıvan Bölməsi
Fizika, riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
azad_mammadli@yahoo.com

YENİ ULDUZLAR HAQQINDA

Məqalədə yeni ulduzlar haqqında məlumat verilir. Qeyd olunur ki, yeni ulduzlar mütləq ulduz ölçüsü -7^m olarsa ifrat nəhəng ulduzlara oxşayırlar. Yeni ulduzların parlaqlıq əyrisi qurulmuş və ulduz ölçüsünün kəskin dəyişdiyi göstərilmiş, eyni zamanda spektrinin də dəyişməsi qeyd olunmuşdur. Bir neçə yeni ulduzlarda alışımların təkrarlanması müşahidə olunur və təkrarlanma müddəti əlli və yüz günə çata bilər. Yeni ulduzların alışımlarının təkrarlanması zamanı ayrılan enerji 10^{42} - 10^{43} erq-dir.

***Açar sözlər:** yeni ulduzlar, parlaqlıq əyrisi, qoşa sistem, təkrar alışıma*

Yeni ulduzlar heç də yeni yaranmış ulduzlar deyillər. Əvvəllərdə mövcud olmuş, lakin zəif olduğuna görə görünməmiş ulduzlar parlaqlığını qəflətən artırır, və yeni ulduzlar kimi görünür. Yeni ulduzlar parlaqlıqlarını heç olmasa bir dəfə qəfil və kəskin (7^m - 8^m dən az olmayaraq) artırmış eruptiv dəyişən ulduzlardır. Əksər hallarda alışıma zamanı görünən ulduz ölçüsü 10^m - 13^m qədər azalır, yəni parlaqlıq 10.000–100.000 dəfələrlə artır. Yeni ulduzlar alışıma qədər və sonrakı müddətdə isti cırtıdan ulduzlardır. Parlaqlığın maksimumunda bu ulduzların mütləq ulduz ölçüsü orta hesabla -7^m dir və onlar A-F spektral sinifli ifrat nəhəng ulduzlara oxşadırlar.

Parlaqlığın maksimuma çatma müddəti bir neçə gün, başlanğıc qiymətinə düşmə müddəti isə illər və on illərlə olur. Yeni ulduzların iki alt tipini fərqləndirirlər.

a) Tipik yeni ulduzlar. Bu ulduzlarda alışıma yalnız bir dəfə müşahidə olunub.

b) Təkrar yeni ulduzlar. Bu ulduzlarda heç olmasa iki dəfə alışıma müşahidə olunub.

Tipik yeni ulduzların parlaqlıq əyriləri aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdirlər:

1) Alışıma qədərki mərhələ. Bu mərhələdə ulduzun parlaqlığı sabitdir və ya cüzi qeyri-müntəzəm dəyişkəndir.

2) Parlaqlığın ilkin artma mərhələsi. Mərhələnin davam etmə müddəti tez yeni ulduzlar üçün bir neçə saat, ən yavaş yeni ulduzlar üçün isə iki gündəkdir.

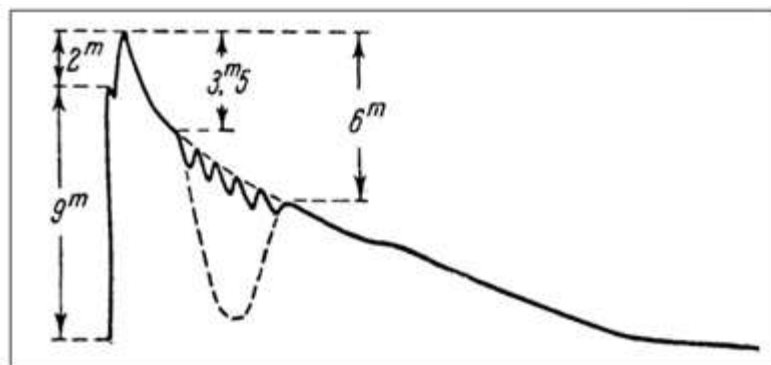
3) Maksimum parlaqlığa çatmağa 2^m qalmış ləngimə mərhələsi. Mərhələnin davam etmə müddəti olduqca fərqlidir: 1,5 gündən 40 gündəkdir.

4) Parlaqlığın maksimum mərhələsi. Mərhələnin davam etmə müddəti bir neçə saatdan 100 gündəkdir. RT Ser tip ulduzlar üçün bir neçə ildir.

5) Parlaqlığın ilkin 3^m qədər azalma mərhələsi.

6) Keçid mərhələsi. Bu mərhələdə bir sıra yeni ulduzların parlaqlığı monoton azalır, digər yeni ulduzların parlaqlığının dəyişməsi rəqsidir, qalanlarının isə parlaqlığının kəskin azalıb artması müşahidə olunur.

7) Parlaqlığın sonuncu azalma mərhələsi. Bu mərhələdə parlaqlıq kiçik qradientlə rəvan azalır.

Şəkil. 1

Yeni ulduzların sxematik parlaqlıq əyrisi 1-ci şəkildə göstərilir. (Maksimumdan sonra parlaqlığın azalma sürətinə görə yeni ulduzlar yavaş və tez yenilərə bölünürlər, daha dəqiq isə parlaqlığın azalma sürətinə görə beş tip yeni ulduzları fərləndirirlər). Maksimum parlaqlıq mərhələsindən bir neçə il sonra yeni ulduzların ətrafında genişlənən qaz örtüyü müşahidə olunur. Müəyyən edilmişdir ki, örtük alışmanın ilk anında yaranır. Bu isə sübut edir ki, alışma zamanı yeni ulduzdan örtük ayrılır. Ayrılan örtüyün kütləsi 10^{-4} -dən 10^{-5} Günəş kütləsinədək dəyişir. Bu kəmiyyət hətta cırıtdan ulduzun kütləsi ilə müqayisədə olduqca azdır, beləliklə alışma zamanı yeni ulduzdan onun yalnız axırıncı xarici qatı ayrılır.

Parlaqlığın dəyişməsi ilə yanaşı, yeni ulduzların spektri də dəyişir. Parlaqlıq maksimumuna çatana qədər mərhələlərlə ayrılmış örtük qeyri-şəffaf olur. Bu mərhələdə yeni ulduzun parlaqlığının artması onun radiusunun artmasının nəticəsidir: spektrdə udulma xətləri bənövşəyi tərəfə sürüşür, bu isə örtüyün genişləndiyini göstərir. Ayrılmış örtük genişləndikcə şəffaflaşır. Örtük daha dərin və isti qatların görünən oblastda şüalanması üçün şəffaf olduğu anda yeni ulduz maksimum parlaqlığa çatır. Ulduzdan yenidən qaz atılmaları olur və bunlar əsas örtüyə gəlib çatır. Nəticədə spektrdə əsas örtüyün udulma xətləri ilə yanaşı digər daha çox sürüşmüş xətlər sistemi meydana gəlir.

Udulma xətlərindən başqa spektrdə örtüyə məxsus geniş şüalanma xətləri müşahidə olunur. Xətlərdə işıqlanma elektron zərbələri ilə yaranır. Örtüyün genişlənməsinin daha sonrakı mərhələsində spektrdə, qaz dumanlıqlarının spektrində müşahidə olunan OIII, HeIII, NeIII, CIV və digər ionların parlaq şüalanma xətləri meydana gəlir. Bu xətlər flüoresensiya prosesində yaranır: ulduzun $\lambda < 912$ A° dalğalarda şüalanması örtükdə udulur, udulan enerji optik diapazonda tezliklərə uyğun kiçik enerjili fotonlarla yenidən şüalanır. Örtük, ona çatan qaz kütləsi və ulduzlararası fəza ilə qarşılıqlı təsiri nəticəsində qeyri-bircinsləşir və zaman keçdikcə qeyri-bircinslik artır. Tədricən yeni ulduzun örtüyü ulduzlararası mühitə qarışaraq fəzaya yayılır.

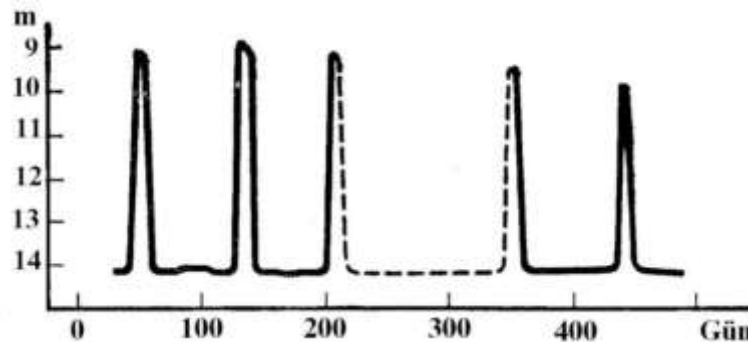
Bir çox yeni ulduzlar dəqiq tədqiq edilmiş və aşkar edilmişdirlər ki, bu ulduzlar sıx qoşa sistemlərə daxildirlər. Ehtimal ki, bütün yeni ulduzlar sıx qoşa sistemin komponentlərindən biridir. Belə sıx qoşa sistemin komponentlərindən biri ağ cırıtdan, digəri isə ötkün spektral sinifli qırmızı cırıtdan ulduzdur. Qoşa sistemdə qırmızı cırıtdan ulduzdan ağ cırıtdan ulduza qaz axını olur. Qazın akkresiyası nəticəsində ağ cırıtdan ulduzun xarici qatları hidrogenlə zənginləşir. Ulduzun səthində qaz toplandıqca alt qatlarda sıxlıq və temperatur artır. Toplanan hidrogenin kütləsi böhran qiymətə ($\sim 10^{30} m_{\odot}$) çatanda, temperatur və sıxlıq o dərəcədə artır ki, hidrogenin heliuma çevrilməsi ilə nəticələnən termonüvə reaksiyası getməyə başlayır. Çox güclü istilik nüvə reaksiyalarının gedişində ayrılan enerji təzyiqin kəskin artmasına və zərbə dalğasının yaranmasına gətirir. Xaricə yayılan güclü zərbə dalğası ağ cırıtdan ulduzun hidrogen örtüyünün xarici qatlarını hərəkətə gətirir. Sürəti parabolik sürətdən böyük olan qatlar ulduzdan ayrılır və yeni ulduzun qaz örtüyü yaranır. Ulduzda saxlanılan qaz qatlarının temperaturu yüksək qalır, onların enerjisi tədricən şüalanır.

Alışmadan sonra yenidən ağ cırıtdan ulduza qaz akkresiyası başlayır və müəyyən müddətdən, ehtimal ki, təxminən 10ildən sonra tipik yeni ulduzlarda alışma təkrarlanmalıdır. Beləliklə, baxılan qoşa sistemdə yeni ulduzun alışması çox dəfə olmalıdır. Tipik yeni ulduzun alışması nəticəsində ayrılan enerji 10^{45} . 10^{46} erq-dən çoxdur. Bu qədər enerjini Günəş 10^4 . 10^5 ilə şüalandıra bilər.

Təkrar yeni ulduzlar parlaqlıqlarının dəyişmə xarakterinə görə tipik yeni ulduzlarla eynidirlər. Təkrar yeni ulduzlarda bir neçə on ildən bir alışmaların təkrarlanması müşahidə olunur. Bir qayda

olaraq təkrar yeni ulduzlar alışarkən parlaqlığını tipik yeni ulduzlarla müqayisədə az artırır. Alışma zamanı təkrar yeni ulduzun parlaqlığı bir neçə gün ərzində min dəfələrlə artır, parlaqlığın düşməsi isə bir neçə ay ərzində olur. Parlaqlığın dəyişmə amplitudu böyük olan təkrar yeni ulduzlarda alışmanın təkrarlanma müddəti də böyükdür. Təkrar yeni ulduzların spektrlərində geniş şüalanma xətlərinin olması göstərir ki, bu ulduzların da ətrafında genişlənən qaz örtüyü yaranır. Ancaq ola bilsin ki, kütləsi çox kiçik olduğundan və fəzaya tez yayıldığından qaz örtüyü müşahidə olunmur. Ətraflı tədqiq olunmuş bütün təkrar yeni ulduzların da həmçinin, qoşa sistemə daxil olduğu aşkar edilmişdir. Belə qoşa sistemlərin orbital periodu 5 -6 saatdır. Yeni ulduzların təkrar alışması müddətində ayrılan enerji 10^{42} - 10^{43} erq-dir.

U Əkizlər tip ulduzlarda da alışmalar təkrarlanır. Bu tip ulduzlar 1-2 gün ərzində parlaqlıqlarını 100 dəfələrlə (4^m - 5^m) artırır, bir neçə gün ərzində isə başlanğıc qiymətə qədər azaldırlar. Alışmanın təkrarlanma müddəti 50 – 100 gündür.

Şəkil. 2

Əkizlər tip ulduzlarda da parlaqlığın dəyişmə amplitudu ilə alışmanın təkrarlanma müddəti arasında asılılıq mövcuddur: parlaqlığın dəyişmə amplitudu böyük olan U Əkizlər tip ulduzlarda alışmanın təkrarlanma müddəti də böyükdür. Alışma müddətində ayrılan enerji $\sim 10^{40}$ erq-dir. U Əkizlər tip ulduzlar da sıx qoşa sistemə daxildirlər, qoşa sistem yeni ulduzların daxil olduğu sistemə oxsar olaraq cırtan ulduzlardan ibarətdir (şəkil 2).

ƏDƏBİYYAT

1. Многоканальная астрономия. Редактор-составитель академик А.М.Черепашук. Фрязино: Век-2, 2019.
2. Самусь Н.Н. Переменные звезды. Учебное пособие по курсу «Астрономия». М.:МГУ, 1976.
3. Постнов К.А., Засов А.В. Общая астрофизика. Фрязино: Век-2, 2006, 496 с.
4. Каплан С.А. Физика звезд. М.: Наука, 1977.
5. Зельдович Я.Б., Блинников С.И., Шакура Н.И. Физические основы строения и эволюции звезд. М.: МГУ, 1982.
6. Дэвис Р., Кошиба М. Нобелевские лекции по физике. Успехи физических наук. № 4, 2004.
7. Мартынов Д.Я. Курс общей астрофизики. 4 изд. М.: Наука, 1988.
8. Физика космоса. Маленькая энциклопедия. Ред. Сюняев Р.А. М.: Сов. Энциклопедия, 1986.
9. Щеглов П.В. Проблемы наземной оптической астрономии. М.: Наука, 1980.
10. Бочкарев Н.Г. Основы физики межзвездной среды. М.:МГУ, 1992.
11. Спитцер Л. (мл.). Физические процессы в межзвездной среде. Пер. с англ. М.: Мир, 1981.
12. Лонгейр М. Астрофизика высоких энергий. Пер. с англ. М.: Мир, 1984.
13. Зельдович Я.Б., Блинников С.И., Шакура Н.И. Физические основы строения и эволюции звезд. М.: МГУ, 1982.
14. Горбачкий В.Г. Введение в физику галактик и скоплений галактик. М.: Физматгиз, 1986.
15. Зельдович Я.Б., Новиков И.Д. Строение и эволюция Вселенной. М.: Наука, 1975.
16. Вейнберг С. Гравитация и космология. М.: Мир, 1975.
17. Долгов А., Зельдович Я.Б., Сажин М.В. Космология ранней Вселенной. М.: МГУ, 1988.
18. Мартынов Д.Я., Липунов В.М. Сборник задач по астрофизике. М.: Наука, 1986.

19. Лозинская Т.А. Сверхновые звезды и звездный ветер. Взаимодействие с газом Галактики. М.: Наука, 1986.

Ulvu Valiev
Azad Mammadli

ABOUT NEW STARS

Abstract: This paper provides data on new stars. It is noted that new stars with an absolute magnitude of -7^m are very similar to supergiants. Light curves are plotted and sharp changes in magnitude and spectrum of stars are noted. Re-flares are observed in some novae with recurrence periods of 50 and 100 days. During repeated outbursts of new stars, energies equal to 10^{42} - 10^{43} erg can be released.

Key words: novae, light curve, binary system, recurrent outburst

TÜRKAN MƏMMƏDOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi
turkan.bao_anas_nb@yahoo.com

VƏFA QAFAROVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi
vefa.bao_anas_nb@yahoo.com

MÜASİR İRİ OPTİK TELESKOPLAR HAQQINDA

Müşahidə materialları astronomiyanın aktual problemlərinin həlli üçün mühüm rol oynayır. Belə materialların alınması bilavasitə teleskoplarla, xüsusən də iri optik teleskoplarla bağlıdır. Bu işdə biz belə teleskoplar haqqında danışacağıq. Qalaktikalar, kvazarlar və uzaq kosmosun digər obyektləri üçün iri optik teleskoplar əvəzilməzdir. Belə teleskopların yaradılması bir sıra astronomik tədqiqatların aparılmasına: Günəş sisteminin və bizim Qalaktikanın, ulduzların təkamülünün, bəzi digər kosmoloji problemlərin öyrənilməsinə imkan vermişdir. Bununla belə böyük monolit güzgülərin hazırlanması mümkün deyildir. Ona görə bir neçə çox da baha olmayan, çox seqmentli güzgülərdən ibarət, tam dönə bilən iri teleskoplar layihələndirildilər və belə güzgülərlə işləmə metodikasını hazırladılar. Əlbəttə, optik astronomiya üçün ideal həll kosmosa böyük teleskopların çıxarılması olardı. Lakin bu cür teleskopların kosmosa çıxarılmasının baha başa gəlməsi və qarşıya çıxan texniki problemlər yerüstü böyük teleskoplarla kifayətlənməyə vadar edir. Bu halda mürəkkəb mexaniki hissələrin kompüterləşdirilmiş idarə olunması sistemləri bir tərəfdən kompüterlərin əsas komponentlərinin dəyərinin aşağı salınmasına imkan verdi, digər tərəfdən isə onların distant idarə edilməsi mümkün oldu.

***Açar sözlər:** yerüstü optik teleskoplar, müşahidə materialları, Günəş sisteminin öyrənilməsi, spektroskopiya, Böyük Binokulyar Teleskop (LBT)*

Böyük optik teleskopların yaradılması yalnız bir sıra astronomik tədqiqatların aparılmasına və müxtəlif astronomiya sahələrində çoxlu kəşflər etməyə kömək etməyib, o cümlədən günəş sisteminin öyrənilməsi, ulduzların təkamülü, ulduzlararası maddələr, qalaktikamızın və digər qalaktikaların əhəmiyyətli məsafələrdə araşdırması, kosmologiya və xüsusən də Böyük Partlayış nəzəriyyəsi, kvazarlar və s. öyrənməyə imkan verib. Ancaq bir sıra suallar meydana çıxırdı ki, onların da həlli spektrin optik diapazonu üçün daha da böyük aperturalar tələb edirdi. BAT, XX əsrin 90-cı illərinə qədər ən böyük optik teleskop olaraq qaldı. Ölçünün daha da artması, güzgü üçün homojen bir optik preform istehsalının mürəkkəbliyindən başlayaraq mexaniki birləşmələrin dizaynı və istehsalının mürəkkəbliyi ilə başlayan bir sıra problemlərlə əlaqələndirildi hansı ki, cazibə qüvvəsi altında elementlərin əyilməsini kompensasiya edə və optik sxem elementlərinin mövqeyinin zəruri qarşılıqlı dəqiqliyini qoruya bilər.

Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində, orta ölçülü teleskoplarda gələcəkdə 8-10 metrlik bir sıra alətlər düzəlməyə imkan verən texnologiyalar inkişaf etdirildi. Əsas güzgü üçün böyük monolitik blankların istehsalının mürəkkəbliyi səbəbindən çox seqmentli güzgülərlə işləmə üsulu hazırlanmışdır. Bu zamana qədər yüksək dəqiqlikli ötürücülər artıq ortaya çıxdı hansı ki, bunun köməyi ilə fərdi güzgü seqmentlərinin mövqeyini tələb olunan dəqiqliklə qarşılıqlı düzəltmək mümkün idi. Ayrıca, seqmentlərin mövqeyini idarə edən aktuatorların geribildirim döngəsinə daxil edildiyi zaman, qiymətli müşahidə vaxtını itirmədən müşahidələr zamanı kompozit əsas güzgünün səth şəklini düzəldə bilən yüksək həssaslığı olan metroloji sensorlar və dalğa ön sensorlar yaradılmışdır[1].

Əsas güzgü şəklini düzəltmək üçün lazım olan texnologiya aktiv optik adını aldı və bir çox cəhətdən teleskopun böyük ölçülü mexaniki birləşmələri üçün tələbləri zəiflətməyə imkan verdi.

Aktiv optik texnologiyası, aynanın çərçivədə boşaldılması, yəni optik formasını qoruma funksiyası olan klassik teleskoplara nisbətən nəzərəcarpacaq dərəcədə daha az qalınlığa malik olan monolitik güzgülərin formasını düzəltmək üçün istifadə olunmağa başladı, belə ki, teleskopun

İstənilən ağırlıqdan fırlanmasında güzgü, güzgünün xeyli qalınlığı və kompleks mexaniki çərçivə dizaynı ilə təmin edilmişdir.

Müqayisə üçün qeyd etmək olar ki, əsas güzgü şəklinin aktiv şəkildə düzəldilməsi üçün mexanizmləri olmayan 6 metrlik BAT teleskopunun qalınlığının 60 sm-dən çox olduğu halda, müasir 8 metrlik teleskopların güzgülərinin tipik qalınlığı 17-18 sm arasında dəyişir.

Böyük ölçülü optik elementlərin formasının aktiv şəkildə düzəldilməsi üçün texnologiyaların inkişafına əlavə olaraq, teleskopun mexaniki bölmələrinin yüksək dəqiqliklə hərəkət texnologiyası əhəmiyyətli bir uğur qazandı. Mikron dəqiqliyi ilə xətti hərəkəti və oxların fırlanmasını bir qövsün üzündə birinin dəqiqliyi ilə izləyə bilən həssas sensorlar meydana çıxdı. Robot dəzgahların və avtomatlaşdırılmış konveyerlərin sənayedə getdikcə daha geniş tətbiqi, kompleks mexaniki yığmalar üçün kompüterləşdirilmiş idarəetmə sistemlərinin inkişafını əhəmiyyətli dərəcədə irəlilətdi və əsas komponentlərin qiymətini aşağı saldı.

Ayrı olaraq, torkservo mühərriklərinin və ya birbaşa ötürücü elektrik mühərriklərinin inkişafını və istifadəsinin başlanğıcını qeyd etmək lazımdır.

Bu tip mühərriklərin meydana gəlməsi və onların modul dizaynı, əlavə düyünlər olmadan teleskopun sürətini tələb olunan bütün diapazonda tənzimləməkdən, müşahidə olunan obyektin izlənilməsinə qədər motorun statorunu və rotorunu teleskopun əsas oxlarının elementlərinə birbaşa inteqrasiya etməyə imkan verdi.

20-ci əsrin ikinci yarısında astronomların əhəmiyyətli səyləri dünyanın dörd bir yanında yerləşən rəsədxanalarda astroiqlimi öyrənməyə və il ərzində daha çox aydın gecələri, aşağı atmosfer təlatümünü və aerosolun miqdarının az olduğu yeni yerlər axtarmağa yönəldildi.

Türbülansın atmosferdəki təsirini izah edən bir nəzəriyyənin inkişafı, daha sonra türbülansın ölçülməsi üçün xüsusi alətlərin meydana gəlməsi, dünyanın müxtəlif qitələrində rəsədxanaların yerləşdirilməsi üçün yeni sahələr və böyük optik və infraqırmızı teleskopların tikinti sahələri üçün geniş bir kampaniyaya imkan verdi.

Şübhəsiz ki, böyük teleskopların kosmosa atılması optik astronomiya üçün ideal bir həll olardı, lakin bu cür həllərlə əlaqəli iqtisadi mülahizələr və əhəmiyyətli texniki problemlər astronomları Yer səthində ən böyük teleskopları yerləşdirməyə məcbur edir. Uzunmüddətli kampaniya nəticəsində üç sahə böyük optik teleskoplar üçün "cazibə mərkəzi" halına gəldi: Kanar adalarındakı dəniz səviyyəsindən 2400 metrə yüksəklikdə sönmüş vulkanların zirvələrində yerləşən rəsədxanalar, Havay adalarında 4100 metrə yüksəklikdə inşa edilmiş Mauna Kea rəsədxanası və Çilin şimalında, Atakama səhrasının dağlarında, misilsiz dərəcədə aşağı rütubət ilə xarakterizə olunan 2400-3000 metr yüksəkliklərdə yerləşən bir neçə rəsədxana. Xeyli dərəcədə yaxşı olan astroiqlim sayəsində bu ərazilər nəinki yeni böyük alətlərin quraşdırılması üçün əraziyə çevrildi, həm də köhnə rəsədxanalardakı bəzi orta ölçülü teleskoplar buraya köçürüldü.

Böyük teleskopların yerləşdirilməsi üçün yeni yerlərin axtarışı və tədqiqi bu gün də davam edir, xüsusilə də Antarktidada atmosferdəki həddindən artıq az nəmlik astronomların diqqətini cəlb etmişdir. Artıq Cənub Qütbündə bir sıra kiçik robot teleskopları fəaliyyət göstərir. Orta Asiyada bir sıra sahələr, xüsusən də Özbəkistandakı yüksək dağlıq Maydanak yaylası tədqiq edilmişdir ki, bu da astroiqlimin bir çox parametrlərinə görə Çili dağlarından geri qalmır.

1993-cü ildən 2005-ci ilə qədər olan dövrdə əsas güzgülərin diametri 8,1 metrə 11 metrə qədər olan optik və infraqırmızı 9 yeni teleskop istismara verilmişdir. Nəticədə, BAT 18 il birincilik çələngini saxlasa da, bu gün əsas güzgüsünün ölçüsünə görə 12-ci yerdədir.

1993-cü ildə Mauna Kea Rəsədxanasında Myron Keck adına iki on metrlik teleskoplardan birincisi istifadəyə verildi. 1996-cı ildə birincidən 85 metr məsafədə olan eyni teleskopdan ikincisi müşahidələrə qatıldı. Teleskopların hər birinin ümumi kütləsi 300 tondan çoxdur. Keck I və Keck II teleskopları Riki-Kerten optik sxeminə əsasən qurulur, əsas güzgü hiperboloid şəklindədir və hər biri oxdan kənar hiperboloid olan 36 altıbucaqlı hissədən ibarətdir[2].

Teleskoplar dəniz səviyyəsindən 4100 metr yüksəklikdə yerləşdiyinə görə, əsasən dağın etəyində yerləşən rəsədxananın qərargahından uzaqdan idarə olunur. Rəsədxananın özündə, bir qayda olaraq, uzun müddət qalmaq üçün yalnız hündürlükdəki iqlimə uyğunlaşa bilən texniki heyət qalır.

Hələ 1954-cü ildə Avropa ölkələrinin astronomları Yer in cənub yarımkürəsində böyük teleskopların yerləşdirilməsinin vacibliyini müzakirə etməyə başladılar, elə həmin il bu gün cənub səmasında birgə tədqiqat üçün 16 ölkəni birləşdirən Cənubi Avropa Rəsədxanasının (ESO) yaradılması barədə bəyannamə imzalandı. ESO teleskoplarını yerləşdirmək üçün ən uyğun yer Çilidəki dağlarda seçildi, 60-70-ci illərdə Avropa rəsədxanalarının bəzi teleskopları oraya köçürüldü, sonra iştirakçı ölkələrin birgə səyləri ilə 1989-cu ildə YTT (Yeni Texnoloji Teleskop) 3.6 metr güzgülər, ilk dəfə aktiv optik elementləri ilə təchiz edilmişdir.

Yeni nəsil yerüstü teleskopların əsas texnologiyalarının əksəriyyəti YTT teleskopunun yaradılması və istismarı zamanı işlənib hazırlanmışdır və ESO-nun növbəti irimiqyaslı layihəsi Çilidəki Cerro Paranal zirvəsində çox böyük teleskop (VLT) kompleksinin inşası idi.

VLT teleskop kompleksi 1,8 m diametri olan 8,2 metrlik və dörd köməkçi hərəkətli teleskopdan ibarətdir. İnterferometrik müşahidələr üçün kompleksin teleskopları, 130 metr diametrli bir teleskopa bərabər bir məkan ilə vahid bir sistemə birləşdirilə bilər. Kompleksin dörd böyük teleskopunun əsas güzgüləri nazik monolitik boşluqlardan hazırlanır, hər güzgünün gövdəsi 150 yüksək dəqiqlikli ötürmələr üzərində sabitlənir və optik səth şəklinin nanometr dəqiqliyi ilə qorunmasını təmin edir. 2001-ci ildən bəri dörd teleskopun hamısında müşahidələr aparılır. Sonrakı dövrdə onlar üçün bir sıra bənzərsiz elmi alətlər hazırlandı: optik və infraqırmızı kameralar, aşağı, orta və yüksək çözümlü spektroqraflar, adaptiv optik komplekslər, ləkə polarimetrləri, ekzoplanetlərin öyrənilməsinə imkan verdi.

Bu gün VLT ən məhsuldar astronomik teleskop komplekslərindən biridir. Kompleksin bütün teleskoplarını birləşdirən optik yol yalnız interferometrik müşahidələr üçün istifadə olunmur, həm də optik lifdən istifadə edərək teleskopların işığını bir yüksək həll spektroqrafına birləşdirə bilər və bununla da radial sürət ölçmələrinin nüfuzunu və dəqiqliyini artırır. Belə bir cihaz son illərdə VLT kompleksi üçün hazırlanmışdır, ilk işıq 25 sentyabr 2016-cı ildə alınmış və indi istifadəyə verilib. Dörd 8 metrlik VLT teleskopunun hamısını birləşdirən, 16 metrlik bir teleskopa bərabər olan bir rejimdə, radial sürət ölçmələrinin dəqiqliyinin 10 sm/s-dən pis olmayacağı gözlənilir. Bu cür xüsusiyyətlər Yer kütlələri olan ekzoplanetləri 9 bal gücündə olan ulduzlarda, Neptun kimi ekzoplanetləri isə 12 baldan daha parlaq ulduzlarda aşkar etməyə imkan verəcəkdir[3].

2005-ci ildə Arizona dağlarında (ABŞ) Mount Graham Beynəlxalq Rəsədxanasında 3220 metr yüksəklikdə quraşdırılmış Böyük Dürbün Teleskopunun (LBT) tikintisi başa çatdı. Bu teleskop tək bir dağa quraşdırılmış 8.4 metrlik iki monolit güzgü ilə təchiz olunmuşdur, hər iki güzgünün optik oxları arasındakı məsafə 14.4 metrdir ki, bu da teleskopun diametri 22,6 metr olan bir güzgüyə bərabər interferometrik rejimdə işləməsinə imkan verir. İkili güzgülər yalnız 1.6 mm qalınlığında dizayn edilmiş və istehsal olunmuşdur və hər biri 672 mikro ötürücünün üzərində quraşdırılmışdır. İkili güzgülərin bu dizaynı, aşağıda daha ətraflı təsvir ediləcək adaptiv optik ikinci dərəcəli güzgü şəklində dəyişdirilərək atmosfer təlatümünü yüksək tezliklə kompensasiya etməyə imkan verir. LBT-nin binokulyar dizaynı, yalnız interferometrik rejimdə işləməyə imkan vermir, eyni zamanda bir cismin fərqli fotometrik süzgəclərdə və ya qütbləşmə istiqamətlərində sinxron müşahidələrini aparmağa imkan verir ki, bu da sürətli proseslərin tədqiqində son dərəcə faydalıdır.

Uzaq qalaktikaların, kvazarların və digər dərin kosmik cisimlərin spektroskopiyası üçün diametri əhəmiyyətli dərəcədə böyük olan əsas güzgü və çox saatlıq ekpozisiyalar tələb olunur. Bu səbəbdən eyni dövrdə, səmanın bəzi əlçatan bölgələrində məhdud imkanları səbəbiylə daha sadə bir dizaynı olan və çoxseqmentli güzgüləri olan bir sıra nisbətən aşağı qiymətli ucuz layihələr ortaya çıxdı. Buna misal olaraq Hobbi-Eberley teleskopunu (1997) və Cənubi Afrika SALT teleskopunu (2005) göstərmək olar. Hər iki vəziyyətdə də çoxseqmentli əsas güzgü müşahidələr zamanı hərəkətsiz qalır və diqqət mərkəzində olan işıq alıcıları müşahidə olunan mənbənin vəziyyətini izləyən mexanizmlərdən istifadə edərək hərəkətə gətirilir.

Bu günə qədər ən böyük tam dairəli teleskop, ilk dəfə 2007-ci ildə gün işığı görün Gran Telescopio Canarias (GTC) dir. Bir çox cəhətdən dizayn baxımından Keck teleskoplarına bənzəyir belə ki, 36 elementdən ibarət bənzər bir çox seqmentli güzgüyə malikdir, lakin onun ekvivalent

diametri 10.4 metrdir. Teleskop İspaniya və Meksikadakı astronomik institutlar konsorsiumu tərəfindən Florida Universitetinin (ABŞ) iştirakı ilə inşa edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Засов А.В., Постнов К.А. Общая астрофизика. Фрязино: Век-2, 2015, 575 с.
2. Кононович Э.В., Мороз В.И. Общий курс астрономии. М.: УРСС, 2011, 544 с
3. Редактор-составитель академик А.М. Черепашук. Многоканальная астрономия. Фрязино: Век-2, 2019, 528 с.

Turkan Mammadova
Vafa Gafarova

MODERN LARGE OPTICAL TELESCOPES

Abstract: Observational materials play a primary role in solving urgent problems of astronomy. Obtaining such materials is directly related to telescopes, especially large optical ones. In this paper, we will talk about such telescopes. Large optical telescopes are indispensable for spectroscopy of galaxies, quasars and other deep space objects. The creation of such telescopes made it possible to carry out a number of astronomical studies: the study of the solar system and our Galaxy, the evolution of stars, and some other problems of cosmology. However, the manufacture of large monolithic mirrors is not possible. Therefore, several relatively inexpensive large full-swing telescopes with multi-segment mirrors have been designed and methods for working with such mirrors have been developed. Of course, the ideal solution for optical astronomy would be to launch large telescopes into space. However, the high cost and technical problems associated with the launch of such telescopes into space, makes one be content with large ground-based telescopes. At the same time, the development of computerized control systems for complex mechanical units, on the one hand, reduced the cost of key components of telescopes, and on the other hand, it became possible to control them remotely.

Key words: ground-based optical telescopes, observational materials, study of the solar system, spectroscopy, Large Binocular Telescope (LBT)

TURANƏ MƏMMƏDOVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistrant, RİM, I kurs
Elmi rəhbər: r.ü.e.d., prof.Y.Məmmədov

“HƏNDƏSƏ” MƏZMUN XƏTTİNİN TƏLİMİNDƏ MƏNTİQİ-PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİN METODİK MƏSƏLƏLƏRİ

Məktəbdə həndəsə materialının şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi keyfiyyəti digər fənlərə nisbətən aşağı səviyyədə olur, baxmayaraq ki, bu fənnin təlimi həmişə əyaniliklə, fiqurlar, çertyojlar, müxtəlif modellərlə müşayiət olunur. Həndəsə təlimində mühüm bir faktor olan psixoloji faktorun nəzərə alınması lazımdır. Çünki bilavasitə təfəkkürlə bağlı olan riyaziyyat elmi “ağıl haqqında elm” olan psixologiya elmi ilə təbii əlaqələrə malikdir. məktəbdə həndəsə təlimi prosesində şagirdlərin rast gəldiyi çətinliklərin hansı elmi-metodiki aspektlərdən asılı olduğu müəyyən edilmiş, onların aradan qaldırılmasının metodik sistemi hazırlanmışdır. VII-IX siniflərdə həndəsə materialının təlimi prosesində məntiqi və psixoloji aspektləri nəzərə almaqla, mənimsəmə keyfiyyətinin yüksəldilməsi yolları göstərilmişdir.

***Açar sözlər:** psixoloji faktor, məntiqi aspekt, təlim metodları, həndəsi fiqurlar, elmi idrakın formalaşdırılması*

Tədqiqatın aktuallığı -Müstəqil, azad Azərbaycan öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoymuş və dinamik inkişafı davam etdirmək baxımından cəmiyyətin intellektual səviyyəsini müəyyən edən təhsil problemi və onun həlli dövlətin əsas strateji məsələsidir. Pedaqoqlar, metodist alimlər təlimin yeni metodlarını, forma və vasitələrini araşdırır və ən optimal variantlarını məktəbə gətirməyə çalışırlar. Ənənəvi olaraq, riyaziyyat təlimi prosesinin təkmilləşdirilməsi müəllimlərin, alim-metodistlərin diqqət mərkəzində olmuşdur və bu problem bu gün də aktualdır. Əsas məsələ-müəyyən edilmiş tədris vaxt vahidi ərzində şagirdlərə daha çox bilik vermək və onun səmərəliliyini təmin etməkdən ibarətdir. Təlim prosesinin intensivləşdirilməsi və şagirdlərin müstəqil idraki fəaliyyətlərinin artırılması-müasir dərslərin faydalı iş əmsalını müəyyən edir. Məktəbdə həndəsə materialının şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi keyfiyyəti digər fənlərə nisbətən aşağı səviyyədə olur, baxmayaraq ki, bu fənnin təlimi həmişə əyaniliklə, fiqurlar, çertyojlar, müxtəlif modellərlə müşayiət olunur. Aristotelin fikrinə görə, təfəkkür bir proses olub, heyrətdən başlayır və, deməli, bu baxımdan da psixoloji prosesdir. İnsanın qavrayışı onun hisslərindən, ilk növbədə, görmə və eşitmə hisslərindən asılıdır. Bu analizatorlar kəsilməz prosesləri qavramağa kömək edir. Rəqəmsal məşinlərdə belə hissiyyatlar yoxdur. Deməli, həndəsə təlimində mühüm bir faktor olan psixoloji faktorun nəzərə alınması lazımdır. Çünki bilavasitə təfəkkürlə bağlı olan riyaziyyat elmi “ağıl haqqında elm” olan psixologiya elmi ilə təbii əlaqələrə malikdir. Bu elmləri yaxından və yaxşı öyrəndikcə, onlar arasındakı geniş əlaqələr aşkar olur, baxmayaraq ki, hər iki elmin tədqiqat obyektinə və predmetinə müxtəlifdir. Bu iki elm arasında mövcud əlaqələrin aşkar edilməsi riyaziyyatın tədrisi keyfiyyətini artırmağa imkan verir. Həndəsə elminə xas olan deduktivlik və o cümlədən, həndəsi təkliflərin (teoremlərin) isbatında onun tətbiqi həndəsəni digər elmlərdən fərqləndirir.

Tədqiqatın məqsədi-Tədqiqatın əsas məqsədi məktəbdə həndəsə təlimi prosesində şagirdlərin rast gəldiyi çətinliklərin hansı elmi-metodiki aspektlərdən asılı olduğunu müəyyən etmək, onların aradan qaldırılmasının metodik sistemini hazırlamaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın problemi -VII-IX siniflərdə həndəsə materialının təlimi prosesində məntiqi və psixoloji aspektləri nəzərə almaqla, mənimsəmə keyfiyyətini yüksəltməkdən ibarətdir.

Yeni proqramların və tədris vasitələrinin tətbiq edilməsi, riyaziyyat kursu məzmununun ən müasir tələblərə səviyyəsinə uyğunlaşdırılması hazırda sürətlə artan informasiya selinin mənimsənilməsi vaxtının məhdud olması - riyaziyyatın məktəb təlimində yeni texnologiyaların tətbiqini zəruri etmişdir. Sürətli elmi-texniki tərəqqi dövründə “riyaziyyatı necə öyrətmək lazımdır ki, məktəb qar-

şısında duran vəzifələri yerinə yetirmək mükmün olsun"- sualı ilk növbədə təhsil işçilərini və müəllimləri düşündürür. Hazırda şagirdə hazır biliklərin hamısını deyil, əsas istiqamətverici hissəsini vermək lazımdır. Qalan bilikləri necə mənimsəmək yollarını öyrətmək lazımdır. Çünki ayrı-ayrı faktlar, məlumatlar aktuallığını itirə bilər, lakin elmi metod köhnələ bilməz; bu metodlar yeni faktların öyrənilməsinə kömək edir. Şagirdlərin idraki fəaliyyətini gücləndirmək üçün tədris olunan mövzuya motivasiyanın qurulması və müvafiq metodların seçilməsi olduqca zəruridir. Hər bir müəllim özünü daimi yaradıcı axtarışa istiqamətləndirməlidir. Çünki tədris prosesini fəallaşdırmaq üçün universal metod və ya vasitə yoxdur. Seçilən metod və vasitə tədris materialının məzmunundan, şagirdlərin səviyyəsindən asılıdır. Metodun yaxşı və ya pis olması şagirdin əqli fəaliyyətini gücləndirmək səviyyəsindən asılıdır.

Təlim prosesində müvəffəqiyyəti təkcə müəllim və tətbiq olunan metod həll etmir. Əsas vəzifə - şagirdin riyazi təfəkkürünü hərtərəfli inkişaf etdirmək üçün axtarış-tədqiqat metodları kompleksi ilə şagirdi tanış etmək lazımdır. Şagirdin qazandığı biliklərin mənbəyi təkcə müəllimin verdiyi informasiya deyil, həm dərslik, həm müəyyən riyazi fakt və ya asılılıqların müşahidəsi, müstəqil mühakimə, alınmış nəzəri biliklərin praktikaya tətbiqi imkanlarının müəyyən edilməsi və s. ola bilər.

Təlim metodunun seçilməsi -şagirdlərin mənimsəmə səviyyəsindən və yaradıcı əqli inkişafından asılıdır. Çünki məktəbdə riyaziyyat təlimi məqsədlərinin reallaşdırılması təlim və yaradıcılığın vahidliyini tələb edir.

Şagirdlərin idraki fəallığını gücləndirmək üçün psixologiya elmi bir sıra tələblər irəli sürür:

1. Əqli fəaliyyət çox geniş əlaqələr sistemi olub, müxtəlif bilikləri özündə birləşdirir. Biliklərin mümkün hallarda müxtəlif istiqamətlərdə genişləndirilməsi - ağıl inkişafının zəruri şərtidir.

Analogiya və tutuşdurma təfəkkür əməliyyatları kimi riyaziyyat təlimində mühüm rol oynayır. Məsələn, şagirdləri həndəsi fiqurların "cins" və "növlər" anlayışları ilə tanış edərkən, xüsusi halda "dördbucaqlı - trapesiya -paraleloqram -düzbucaqlı-kvadrat" ardıcılığını və ya "paraleloqram-romb-kvadrat" ardıcılığını tətbiq etmək olar. Burada:

1) "paraleloqram - düzbucaqlı" cütünü xassələrinə və mühüm xassələrinə görə xarakterizə etmək olar;

2) "paraleloqram - romb" cütünün xassələrinə görə müqayisəsi;

3) "düzbucaqlı - kvadrat" cütü və s

4) "romb - kvadrat" cütünü xassələrinə görə müqayisə etmək olar.

Psixoloji tədqiqatlar və məktəb təcrübəsi göstərir ki, müxtəlif anlayışlar və xassələr arasındakı əlaqələr onda tez mənimsənilir ki, onlar bir-birindən müəyyən elementləri ilə oxşar və ya fərqli olsun. Məhz bu xüsusiyyətə əsaslanaraq, riyaziyyat tədrisi metodikasında "oxşar və fərqli anlayışların birgə formalaşdırılması" metodu tətbiq olunur. Hələ vaxtilə K.D.Uşinski demişdir ki, "mühakimə təfəkkürü bütövlükdə mahiyyəti etibarilə yalnız tutuşdurma və müqayisəyə əsaslanır. Müqayisə bütün dərkətmənin, təfəkkürün əsasıdır". Həqiqətən, həndəsi anlayışlar həndəsi fiqurlarla əlaqədardır və bu fiqurları öyrənmək üçün malik olduğu xassə və ya əlamətlər bizə qabaqcadan məlum olan xassə və əlamətlə müqayisədə öyrənilir və həmin fiqur (anlayış) haqqında yeni biliklər əldə edirik.

Həndəsə məsələlərinin əksəriyyəti xüsusi hallar üçün ifadə olunmuş teoremlərdir. Bu məsələlərin düz, tərs, əks, əks-tərs şəkillərdə ifadə edilməsi, onlardan hansının doğru və ya yalan olduğunu müəyyən etmək - psixoloji-məntiqi proses olub, təfəkkürün formalaşmasına və inkişafına müsbət təsir edir. Məsələn, "Paraleloqramın bir tərəfinə bitişik bucaqların tənbönlərinin perpendikulyar olduğunu isbat edin"-məsələsi əslində bir teoremdir.

Bu məsələnin tərs məsələsi şagirdi təkcə isbata deyil, həm də yeni bir məlumatın doğru olub-olmadığına istiqamətləndirir:

"Bir tərəfinə bitişik bucaqların tənbönləri perpendikulyar olan dördbucaqlı paraleloqram ola bilərmi?" Məsələnin belə qoyuluşu - faydalı məntiqi çalışma olub, şərt və hökmü müəyyən etməyi tələb edir.

2. Təlim prosesində şagird təfəkkürünü fəaliyyətə gətirmək üçün motivasiyanı elə qurmaq lazımdır ki, onun qarşısında müəyyən problem, sual dayansın və onu düşünməyə təhrik etsin. Şagirdə məlum olanı təkrar etdirmək onda psixi fəaliyyət tələb etmir, o, sadəcə yaddaşından istifadə edir. Bu zaman təkrarlanan materiala dair düşündürücü suallar verməklə, yeni əlamət və xassələri aşkar etmək

lazımdır. İdraki çətinliyi olan situasiyanın yaradılması və bunun həll edilməsinin şagirdlərə həvalə edilməsi-təfəkkür fəaliyyətini fəallaşdırmağa kömək edir.

3. Şagirdlərin biliklərinin əsaslı olmasını təmin etmək üçün verilən sual, məsələ və ya problemin məzmunu idraki fəaliyyətə gətirə bilən suallarla zəngin olmalıdır. Ortaya çıxan hər bir anlayışın digər anlayışlarla əlaqəsi aşkar edilməlidir. Çünki riyazi təkliflərin və ya anlayışların əsaslandırılması-təlimin ən mühüm vəzifələrindən biridir. Bu cəhətdən həndəsə məsələləri daha geniş imkanlara malikdir.

Anlayışa aid bilikləri möhkəmləndirmək üçün hazırlanmış suallar sistemi hərtərəfli mənimsəməni təmin etməlidir. Məsələn, bucağın tən bölməni anlayışına aid aşağıdakı suallar sistemindən istifadə etmək olar:

- 1) bucağın tən bölməni nəyə deyilir?
- 2) bucağın tən bölməni çək və qur?
- 3) bucağın tən bölmənin hansı xassəsi var?
- 4) verilmiş tən bölməyə nəzərən bucağın tərəflərini qurmaq olarmı? Neçə bucaq mümkündür?
- 5) üçbucağın daxili bucaqları tən bölmələrinin hansı xassələri var?
- 6) qonşu bucaqların tən bölmələrini çəkək və onun hansı xassəsi var? İsbat et.
- 7) bucağın tən bölməni və bir tərəfi verilib. Bucağın ikinci tərəfini qurmaq olarmı?

Məlumdur ki, şagirdlərin riyazi biliklərindəki formalizm müxtəlif şəkillərdə və ya situasiyalarda özünü göstərir. Məsələn, şagird həndəsi fiqurun tərifini bilir, məsələ həllində ondan istifadə edə bilmir; anlayışın xassələrini göstərə bilmir və s. belə halları aradan qaldırmaq üçün düşüncə və mühakimə tələb edən çalışmalardan istifadə olunmalıdır. Məsələn, tərifdən və ya təklifdən (teoremdən) bir söz və ya sözlər qrupu atılır və alınan yarımçıq cümlənin tamamlanmasını şagirddən tələb etmək olar. Məsələn, “Bərabər üçbucaqlarda bərabər bucaqlar qarşısında bərabər tərəflər yerləşir” təklifində 1-ci “bərabər” sözünü atmaqla, alınan təklifin doğru olub-olmadığını və həmin təklifi tamamlamağı tapşırmaq olar. Təklifi əsaslandırmaq üçün müvafiq çertyojdan istifadə olunur. Məntiqlik aşkar edildikdən sonra, qazanılan bilik əsaslı olur. Buraxılan səhvlər psixoloji amillərlə də əlaqədar olur.

Şagirdlərin həndəsi biliklərinin möhkəmliyini yoxlamaq üçün belə məsələ vermək olar: “Bir tərəfi 6 sm, digər tərəfi ondan 3 sm qısa olan kvadratın sahəsini tapın” (V sinif). Başqa bir məsələ: “Çevrənin radiusu bu çevrənin vətərinə perpendikulyar, paralel ola bilərmi? Radiusla vətər kəsişə bilərmi?” Bu kimi suallar həndəsi fiqurun xassələrini bilməyi tələb edir.

Riyaziyyat təlimində şagirdlərin buraxdığı səhvlər həmişə olub və bundan sonra da olacaqdır. Ancaq xarakterinə görə həmin səhvləri:

- 1) elmi-terminoloji səhvlər
- 2) məntiqi səhvlər
- 3) psixoloji səhvlər kimi xarakterizə etmək olar.

Təlimin və ya müəllimin əsas məqsədi ondan ibarət olmalıdır ki, həmin səhvlərdən istifadə edib, şagirdlərin mühakimə qabiliyyətini, məntiqi təhlil bacarığını inkişaf etdirdirsin.

4. Riyaziyyat və ya həndəsə təlimi prosesində şagirdlərin təfəkkürü orijinallığı ilə, mücərrədləşdirmə, konkretləşdirmə bacarıqları ilə seçilməlidir. Müstəqil yaradıcı idraka malik olmalıdır. Məsələn, məlumdur ki, hər bir həndəsi fiqurun əlamətləri iki qrupa ayrılır:

- 1) Mühüm əlamətlər, 2) Mühüm olmayan əlamətlər.

Mühüm əlamətlər fiqurun fəzadakı vəziyyətindən, ölçülərindən dəyişməsindən asılı olmayaraq dəyişmir. Məsələn, “paraleloqramın diaqonalları kəsişmə nöqtəsində yarıya bölünür”, “üçbucağın meridianları kəsişmə nöqtəsində 2:1-ə nisbətində bölünür”. Paraleloqramın xətti ölçülərindən asılı olmayaraq, onun daxili birtərəfli bucaqlarının cəmi 180° -dir. Paraleloqramın bucaqlarının qiymətləri, sahəsi, perimetri elementlərin dəyişməsindən asılı olaraq dəyişə bilər. Deməli, şagird, ona təqdim olunmuş məsələni həll etmək üçün onun mühüm və mühüm olmayan əlamətlərini ayırd etməklə, düzgün məntiqi mühakimə əsasında doğru həlli müəyyən edə bilər. Bu priyom həndəsə təlimində mühüm rol oynayır. Məsələn, düzbucaqlı üçbucaq anlayışını verərkən, onun fəzada müxtəlif vəziyyətlərdə təsviri şagirdlərin görmə yaddaşında həkk olunmalıdır.

Məsələ şərtinin variasiyasından istifadə etməklə, həlli sayının müəyyən edilməsi şagirdləri tədqiqatçılığa alışdırır. Aşağıdakı məsələ şərtinin dəyişdirilməsi ilə həlləri sayını müəyyənləşdirək.

Məsələ 1. Verilmiş bir nöqtədən keçən çevrə qurun. Məsələnin neçə həlli var?

Aşkardır ki, sonsuz sayda həlli var. Buna şagirdlər həm təsəvvürdə, həm də çertyoj əsasında inanırlar.

Məsələ 2. Verilmiş iki nöqtədən keçən çevrə qurun. Məsələnin neçə həlli var?

Məsələnin sonsuz sayda həlli var və qurulan çevrələrin mərkəzi həmin iki nöqtəni birləşdirən parçanın ortasından qaldırılmış perpendikulyarın üzərində yerləşir.

Məsələ 3. Verilmiş üç nöqtədən (bir düz xətt üzərində olmayan) keçən çevrə qurun. Məsələnin neçə həlli var? Aşkardır ki, məsələnin yeganə həlli var.

Analoji olaraq, dörd və daha çox nöqtədən keçən çevrələrin qurulmasına aid məsələlərin həlli olmaya da bilər.

Variasiyalı yanaşmanın tətbiq edilməsi şagirdləri əsl riyazi-konstruktiv tədqiqata istiqamətləndirir.

5. Pedaqoji psixologiyanın tədqiqatları əsasında sübut olunmuşdur ki, təfəkkür fəaliyyəti və yadda saxlama o zaman səmərəli olur ki:

1) tədris materialı məzmun etibarilə qruplaşdırılsın,

2) məzmun dayaq biliklərinə uyğun qayda və xassələrin aşkar edilməsi şəraitində aşkar edilsin.

Həqiqətən, proqramlaşdırılmış təlimdə hər “addım” məntiqi cəhətdən tamamlanmış tədris materialından ibarət olub, keçid prosesi varisliyə əsaslanır. Hər hansı teoremin isbatı da məntiqi xətt üzrə əsaslandırılmış mühakimələr ardıcılığından ibarət olur və sanki əyani görünməyən bu proses elmi-psixoloji xarakter daşıyır. Hər bir teoremin isbat prosesini və ya müvafiq məsələ həllini asanlaşdırmaq üçün işin birinci mərhələsində əsas məntiqi komponentləri və onların ardıcılığını təhlil zamanı müəyyən etmək lazımdır. İşin ikinci mərhələsi - əsaslandırma, qeydiyyat və ya simvolik yazılış təşkil edir. Yeni materialın şərhində məqsədəuyğun çalışmalardan istifadə etməklə mənimsəməni asanlaşdırmaq olar. Mənimsəmə nədir (biliyin)? Mənimsəmə - şagirdə təqdim olunan informasiyanın müəyyən analizatorların köməyi ilə dərk olunması deməkdir. Bəs dərkətmə nədir? Dərkətmənin əsasını psixoloji aspekt təşkil edir.

Deməli, çətin tədris materialını öyrətmək üçün onu iki hissəyə: 1) hazırlıq hissəsi və 2) əsas hissəyə ayırmaq səmərəli nəticə verir. Məsələn, hər hansı teoremi isbat etmək üçün (əgər mürəkkəbdirsə), ona hazırlıq xarakteri daşıyan köməkçi təklif (lemma) isbat olunur və buna əsaslanaraq əsas teoremin isbatı çətinlik törətmir.

Həndəsi anlayışların təsnifinə aid çalışmalar) vizual müşahidənin nəticəsi ola bilər, sonrakı mərhələdə şifahi tələb əsasında şagirdlər müvafiq çertyojları çəkmə bilirlər. Nəhayət, üçüncü mərhələdə hesablamaya, qurmağa və isbata aid çətin olmayan məsələlər təqdim oluna bilər. Bu mərhələlər arasında düzgün keçidin təmin edilməsi- şagirdlərdə mənimsəmə keyfiyyətini artırır.

6. Riyaziyyata, fənnə marağın olması biliyin mənimsənilməsi və yadda saxlanmasının zəruri şərtidir. Əks halda fənnə, biliyə laqeydlilik, qeyri-fəallıq öz sözünü deyir. Deməli, tədris prosesi elmi, metodiki və psixoloji tələblərin kompleksində qurulmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, riyaziyyat bilavasitə həyatda tətbiqi ilə digər fənlərdən fərqlənir. Ona görə də həndəsədən tədris olunan hər bir mövzunun elmi, tətbiqi və gündəlik həyatda rolu şagirdlərə izah olunmalıdır. Təqdim olunan çalışmalar öyrənilmiş yeni biliyin bilavasitə tətbiqinə, yeni situasiyada həmin biliklərin tətbiqi yerinin tapılmasına və nəhayət, qeyri-standart məsələlərin həllinə aid olmalıdır.

Şagirdlərin əqli fəaliyyətinin fəallaşdırılması priyomları - onların dərse, fənnə marağını artırır və fənn müəllimi böyük hörmət və istək sahibi olur. Xüsusən V-IX siniflərdə maraqlı, məntiqi, əyləncəli və idraki məsələlərin hər həndəsə dərslində tətbiq edilməsi (mövzu ilə əlaqədar) şagirdlərin ümumi riyazi inkişafına da müsbət təsir göstərir və dünyagörüşlərinin genişlənməsinə səbəb olur. Çünki ciddi, mücərrəd və kifayət qədər məntiqi olan riyaziyyatı təlim prosesinə gətirərkən, onu bir qədər əyləncəli, maraqlı etmək lazımdır (B.Paskal). Riyazi materiala arıbr oyun, fokus, müxtəlif əyləncə xarakterli riyazi məsələlər əlavə etdikdə və onların həlli prosesində şagirdlər rahat psixoloji mühitdə özlərini hiss edir və sərbəst düşünmə bilirlər. M.Qardnerin “Riyazi möcüzələr və sirlər”

kitabında didaktik və materialist dünyagörüşü etibarilə çoxlu sayda məsələlər verilmişdir. Buradakı hər bir məsələ maraqlı riyazi problemlə oxucunu tanış edir.

Beləliklə, şagirdlərin riyaziyyat fənninə marağını və psixoloji durumunu təmin etmək üçün mühüm məsələni həll etmək lazımdır:

- Şagirdlərin riyaziyyata marağını artırmaq üçün müstəqil işin fərdiləşdirilməsi.
- Riyaziyyat dərslərində yeknəsək olmayan tədris materialına uyğun olan nisbətən çətin ayləncəli-məntiqi məsələlərin seçilməsi və həll edilməsi.
- Şagirdlərə xas olan fəallığın, marağın və müstəqilliyə həvəs göstərmək kimi keyfiyyətlərin dərstdə reallaşdırılması.

Pedaqoji psixologiyanın tədqiqatları göstərir ki, materialın nəzəri informasiyaları ilə şagirdlərin tədris fəaliyyətinin təmas nöqtələri nə qədər çox olarsa, nəzəri materialın mənimsənilməsi və yadda saxlanması da o qədər dərin və möhkəm olar.

Yeni Təhsil Proqramında riyazi materialın şərhində induktiv və deduktiv metodların tətbiqinə önəmli yer verilir. Həndəsə dərslərində deduktiv yanaşma üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, induktiv yolla ümumi nəticənin çıxarılması və ya məsələ həllində istifadə olunması həm şagirdlərin elmi xarakterli situasiyaya maraq göstərmələrinə, həm də qoyulan problemin həllinə marağın artmasına səbəb olur. Şagird müstəqil aşkar etdiyi riyazi faktla fəxr edir və daha çətin tədqiqatlara girişməyə həvəs göstərir. Şagirdlərə təqdim olunmuş hər hansı təklifin xüsusi hallar üçün yoxlanmasını tapşırmaq olar. Məsələn, Pifaqor teoremini ödəyən natural ədədlər üçlüyünün aşkar edilməsi, kvadrat və rombun oxşar və fərqli xassələrinin aşkar edilməsi, rombun iti bucağının 30^0 , 60^0 olması ilə əlaqədar, diaqonalların ölçüləri arasındakı münasibətlərin aşkar edilməsi və s. kimi tədqiqat-axtarış xarakterli məsələlərin təqdim edilməsi-şagirdlərdə yaradıcı tədris əməyini formalaşdırmağa kömək edir.

Məlum olduğu kimi, dördbucaqlı həndəsi fiqurlar “oynaq” xassəsinə malikdir. Paraleloqram modelinin təpələrində tərəflərin “oynaqlı” şəkildə birləşdirilməsi onun xətti ölçülərini dəyişmədən, bucaqlarını dəyişməklə, yeni paraleloqramlar almaq olar (şəkil 1).

Təcrübi yoxlama və eksperiment əsasında əsaslandırılma riyazi anlayış və ya faktlar əsasında biliklərin möhkəmləndirilməsinə nail oluruq. Bu prosesin praktik hissəsi-həndəsi biliyin həyatla əlaqələndirilməsinə gətirib çıxarır. Deməli, biliklərin şüurlu mənimsənilməsi təmin olunur.

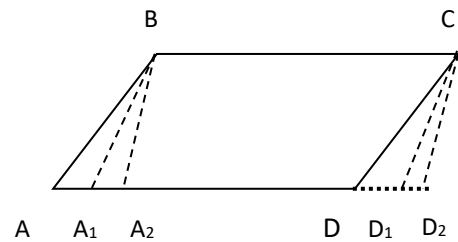
İnteraktiv təlim metodlarından biri olan problemlə təlim metodu şagirdlərin idrak fəaliyyətini gücləndirməyə xidmət edir. Problemlə qarşılaşan şagird əvvəlcə problemin aid olduğu sahəni, sonra isə aid olduğu məsələnin daxil olduğu oblastı ayırd etməyə çalışır. Fəaliyyət prosesində riyazi mücərrədliklə (psixoloji amil) real obyekt arasındakı əlaqələri aşkar etməyə çalışır. Təqdim olunmuş məsələnin həllində iki cəhətə fikir vermək lazımdır: 1) alınmış nəticənin dəqiqliyi (obyektivliyi), 2) çıxarılmış nəticənin ümumi xarakter daşması.

Məsələn, “rombun diaqonalları perpendikulyardır” təklifinin tərs təklifi doğru olmaya bilər: diaqonalları perpendikulyar olan dördbucaqlı romb olmaya bilər. Deməli, əsaslandırma-prosesin düzgün təhlilini, düzgün mühakimə aparılmasını tələb edir. Riyazi əsaslandırma məntiqi xarakter daşmalıdır.

Riyaziyyat təlimi prosesi özünün daxili qanunları əsasında baş verməlidir, şagirdlərə nəyi isə süni surətdə təqdim etmək olmaz. Məsələlər həlli, praktik işlərin icrası, məntiqi xarakterli sualların təhlili nəzərdə tutulan hər hansı riyazi təklifin və qanunauyğunluğun öyrədilməsinə xidmət etməlidir; əldə edilən biliklərin praktik tətbiqinə yönəldilməlidir.

Riyaziyyat təliminin şagirdlərin müstəqil idraki fəaliyyəti ilə və praktik fəaliyyəti ilə əlaqələndirilməsi təlimin məqsəd və vəzifələrinə tam cavab verir.

Məlumdur ki, müasir kompüter texnologiyaları və daha geniş mənada informasiya kommunikasiya texnologiyaları təhsildə, o cümlədən riyaziyyatın təlimi prosesində geniş tətbiq olunur.

Şəkil 1.

Lakin təlimdə texniki vasitələrin tətbiqinin də müəyyən tətbiqolunma həddi və perspektivi var. Çünki bu proses insanın riyazi təfəkkürü ilə əlaqədardır. İnsan idrakı üçün diskret məntiqi təfəkkürlə kəsilməz hissi obrazlar arasında qarşılıqlı əlaqənin olması zəruridir. Hazırda rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiq olunması insanın hissetmə orqanlarını modelləşdirən qurğuların yaradılmasına imkan verir.

Riyaziyyat dəqiq elm olmaqla, təfəkkürü inkişaf etdirən elmdir. Riyaziyyat bir elm kimi psixologiya ilə əlaqədar olduğu kimi, riyaziyyatın tədrisi metodikası da psixologiya elminin anlayışlarından, nailiyyətlərindən istifadə edərək, şagirdlərin öyrənmə imkanlarını artırmağa çalışır. Təlim prosesi - pedaqoji proses adlansa da, burada psixoloji mühit, psixoloji aspektlər mühüm rol oynayır. Şagirdlərin informasiyanı qəbul etməsi keyfiyyəti onların psixoloji səviyyələrindən, sinifdə yaradılan təlim mühitindən, təfəkkür fəaliyyətinə təsir edən pedaqoji-psixoloji xüsusiyyətlərdən, tədris materialının çətinlik dərəcəsindən, müəllimin təşkil etdiyi motivasiyadan və s. asılıdır.

Həndəsə materialının deduktiv xarakter daşması, anlayışların mücərrəd olması, onlar arasındakı münasibətlərin konkret obyektlərə deyil, mücərrəd anlayışlara aid olduğunu nəzərə alsaq, bu fənnin tədrisində yaranan çətinliklərin həm də psixoloji amillərlə bağlı olduğu aydın olur. Belə ki, anlayışın daxil edilməsində sözlə çertyojun uyğunlaşdırılması prosesi, cins və növ əlaqələrinin müəyyən edilməsində, həndəsi anlayışların həyata tətbiqinə aid məsələlər həllindən istifadə edilməsi, öyrənilmiş anlayışdan yeni anlayışın daxil edilməsində istifadə olunması, məsələ məzmununa uyğun çertyojun (və ya modelin) hazırlanması və həll üçün zəruri olan, lakin çertyojda olmayan elementlərin (parça, digər fiqurlar) əlavə edilməsi, məsələ həlli metodunun axtarılmasında çertyoj və ya modeldən istifadə olunması-kimi mərhələlər təfəkkür əməliyyatları ilə bağlıdır və burada riyaziyyat, məntiq və psixologiya qarşılıqlı əlaqədə olur. Bu mürəkkəb prosesdə riyazi bilik, münasibətlər, məntiq əməliyyatları, psixoloji amillər-görmə, yaddaş, əqli nəticə və s. iştirak edir və şagird bunlara hazır olmalıdır. Deməli, həndəsi biliklərin mənimsənilməsi müxtəlif elmlərin qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində reallaşır.

Həndəsə təlimində şagirdlərin rast gəldikləri çətinliklər həm də fəza təsəvvürü ilə bağlıdır. Belə ki, həndəsi fiqurun fəzada vəziyyətinin dəyişməsi ilə əlaqədar yol verilən səhvlərin ortaya çıxarılmasını göstərmək olar. Fəza təsəvvürü həm də psixoloji keyfiyyətdir. Onun formalaşması və inkişaf etdirilməsi həm də psixoloji xarakterli riyazi məzmunlu çalışmalardan düzgün istifadə edilməsindən asılıdır.

Məsələ həllinin mərhələləri: mətnin mənimsənilməsi, məzmununa müvafiq modelləşdirmə - çertyojun çəkilməsi, çertyoj üzərində iş, məsələnin analitik və ya sintetik həlli kimi təsnif oluna bilər. Məsələ həlli prosesində çertyoj üzərində zəruri elementləri "görməyi" şagirdlərə öyrətmək lazımdır. Çertyojda hansı elementlərin dəyişə bilməsi, hansı elementlərin dəyişməz qaldığını əsaslandırmaq lazımdır. Çertyoj əsasında həndəsi fiqurun əlamətlərinin (forma və vəziyyətinin) variasiya metodu ilə müşahidə edilməsi və fiqurun elementləri arasındakı həndəsi münasibətlərin ümumiləşdirilməsi olduqca mühümdür [5]. Fəlsəfədə obyektiv reallığın dərk olunmasının dialektik yolu belə formulə edilir: "Canlı müşahidədən mücərrəd təfəkkürə və ondan da praktikaya -obyektiv reallığı dərk etmənin dialektik yolu belədir". Bu düsturda elmi idrakın formalaşmasının üç mərhələsi göstərilmişdir. Bu sitat öz strukturu və məzmunu etibarilə təlim prosesinə, o cümlədən həndəsənin təlim prosesinə tamamilə uyğundur.

I – "canlı müşahidə" mərhələsinə aşağıdakıları aid etmək olar: - insanın bilavasitə təbiətdən, təcrübədən, canlı müşahidədən qazandığı əsas həndəsi anlayışları, sadə qanunauyğunluqlar (aksiomlar) və onların formalaşması. Çoxlu sayda müşahidələr nəticəsində əldə edilən biliklər ümumiləşdirmə və mücərrədləşdirmə mərhələlərindən keçərək, mücərrəd anlayışlara çevrilir. Həndəsə təlimində canlı müşahidə mərhələsi anlayışların (təkliflərin) çertyoj üzərində nümayişi və onların real həyatda tətbiqləri və ya proobrazları aşkarlanır. Şagirdlər mücərrəd həndəsi anlayışla real həyatdakı müvafiq obyektlər arasındakı fərqi aşkar etməyə çalışırlar.

II – "müjərrəd təfəkkür" mərhələsi. Müjərrəd həndəsi anlayışlar, xüsusi halda nöqtə, düz xətt, müstəvi və onların qarşılıqlı vəziyyəti (əlaqəsi) həndəsənin sonrakı inkişafı üçün zəruri olmuşdur. Yəni teoremlər və məntiqi yolla onlardan çıxan nəticələr buna misal ola bilər. Bu mərhələdə təfəkkür (məntiq) aparatı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu aparat heç vaxt təbiətin obyektiv qanunauyğunluqlarının inkarına gətirə bilməz. "Bizim nəzəri təfəkkürümüz üzərində mütləq qüvvə ilə aşağıdakı

fakt hökmranlıq edir: bizim subyektiv təfəkkürümüz və obyektiv aləm eyni bir qanuna tabedir; ona görə onlar alınan nəticələrə görə bir-birini inkar edə bilməz və öz aralarında razılaşmalıdırlar” [1, s.5]. Beləliklə, insan təfəkkürü obyektiv məntiq qanunlarının köməyi ilə həndəsənin yeni təkliflərini aşkar edir və onun gələcək məzmununu inkişaf etdirir. Həndəsə materialının tətbiqi və inkişafı məsələlər həllində daha çox reallaşır. Elə həndəsə məsələləri var ki, onlar ümumiləşdirici xarakterdə olub, “məsələ teoremi” rolunda çıxış edir.

III - “Praktikaya tətbiq” məsələsi. Təlimin tamlığı və səmərəliliyi-qazanılmış biliklərin praktikada tətbiqi və təlim nəticələrinin yoxlanması ilə müəyyən edilir. Çünki insan ətraf aləmi öyrənir, tələbatına uyğun onu dəyişdirməyə çalışır. Məhz bu cəhətdən əldə edilən biliklər həyatı tətbiqlərini tapır. İnsan yaşamaq üçün təbiətdən, ətraf aləmdən mümkün olanı almağa çalışır. Bunun üçün qazandığı biliklərdən istifadə edir.

Nəticə. Nəticə olaraq məktəbdə həndəsə təlimi prosesində şagirdlərin rast gəldiyi çətinliklərin hansı elmi-metodik aspektlərdən asılı olduğu müəyyən edilmiş, onların aradan qaldırılmasının metodik sistemi hazırlanmışdır. VII-IX siniflərdə həndəsə materialının təlimi prosesində məntiqi və psixoloji aspektləri nəzərə almaqla, mənimsəmə keyfiyyətinin yüksəldilməsi yolları göstərilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adıgözəlov A.S., Həsənova X. Həndəsi qurmalar. Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 192 s.
2. Ağazadə Ş.M. Həndəsə məzmun xətti haqqında. Azərbaycanın görkəmli alimi və ictimai xadimi, Dövlət mükafatı laureanti, əməkdar elm xadimi, BDU-nun sabiq rektoru, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Yəhya Cəfər oğlu Məmmədovun anadan olmasının 85 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransının materialları. Bakı, 10 dekabr 2015, s.31-33.
3. Alışov M.Ə., Vəliyev M.M. Həndəsə məsələləri (planimetriya). Dərs vəsaiti. Bakı: Elm, 2010, 160 s.
4. Ələkbərova Aidə. Riyaziyyat Fənn Kurikulumu I-XI siniflər. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün riyaziyyat fənni üzrə təhsil proqramı (Kurikulum) (I-XI siniflər). Bakı, 2012, 80 s.
5. Həmidov S.S., Rüstəmov İ.M. Həndəsə məsələlərinin həlli metodikasına dair . VII-IX siniflər üzrə metodik vəsait. Bakı: ADPU, 1998, 128 s.
6. Qasımov E.A. Ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyat kursunun bəzi mövzularının tədrisi. Bakı, 1995, 87 s.
7. Məmmədov Ə.M., Qasıмова A. VI sinifdə həndəsə materiallarının öyrədilməsində kompüterin tətbiqi // ADPU xəbərləri. Bakı, 2010, № 4, s.341-346.
8. Pələngov Ə.Q., Ağazadə Ş.M. Yuxarı siniflərdə Həndəsə məzmun xəttinin öyrədilməsi mexanizmi. Azərbaycanın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş “Riyaziyyat və mexanikanın aktual problemləri” adlı Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 17-18 may 2018, s.79-80.
9. Yaqubov M.H., Abdullayev İ.M., Yaqubov Ə.H. və b. Qəbul imtahanlarına hazırlaşanlar, yuxarı sinif şagirdləri və müəllimlər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası, 2006, 856 s.
10. Роберт И.В. Современные информационные технологии в образовании: дидактические проблемы; перспективы использования. М.: ИИО РАО, 2010, 140 с.
11. Харламов И.Ф. Педагогика в вопросах и ответах. М.: Гардарики, 2001, 256 с.
12. Pollak, H.O. A history of the teaching of modelling // A history of school mathematics, 2003, p. 647-671.

**METHODOLOGICAL PROBLEMS OF LOGICAL-PSYCHOLOGICAL ASPECTS IN
THE TEACHING OF "GEOMETRY" CONTENT LINE**

Abstract: The quality of students' mastery of geometric material in school is lower than in other subjects, although the teaching of this subject is always accompanied by visuals, figures, drawings, various models. It is necessary to take into account the psychological factor, which is an important factor in the teaching of geometry. Because the science of mathematics, which is directly related to thinking, has a natural connection with the science of psychology, which is the "science of the mind." It was determined what scientific and methodological aspects the difficulties encountered by students in the process of teaching geometry at school depend on, and a methodological system for their elimination was developed. Ways to improve the quality of mastering, taking into account the logical and psychological aspects in the process of teaching geometric material in grades VII-IX are shown.

Key words: psychological factor, logical aspect, teaching methods, geometric figures, formation of scientific cognition

ŞƏLALƏ ƏSGƏROVA

Naxçıvan Dövlət Univerisiteti

Magistrant, Fizika fənninin tədrisi metodikası, II kurs

selale6893@gmail.com

Elmi rəhbər: S. Cəfərov

FİZİKA FƏNNİNİN TƏDRİSİ METODİKASININ ƏSASLARI VƏ MƏNBƏLƏRİ

Orta məktəbdə tədris olunan fizika fənni fizika elmi və onun inkişafı ilə üzvi sürətdə bağlıdır. Ona görə fizikanın tədrisi metodikası özünün quruluşu məsələlərində və çıxardığı nəticələrdə fizika elminə və onun metodikasına əsaslanır.

Açar sözlər: məktəb, metodika, obyekt, maddi nöqtə, tədris

Fizika elmi təbiət haqqında tükənməz biliklər xəzinəsidir. Ölkəmizdə yüzlərlə elmi-tədqiqat müəssisələrində, universitetlərdə, müxtəlif yönümlü laboratoriyalarda alimlər fizikanın ayrı-ayrı sahələrinə aid geniş tədqiqat işləri aparır, yeni kəşflər və elmi nəticələr əldə edirlər. Bununla da, fizika elminin tükənməz xəzinəsi əldə edilən məlumatlarla zənginləşir, genişlənir və dərinləşir. Bu xəzinədən orta məktəbin fizika kursu üçün son dərəcə məhdud material seçmək lazımdır. Bu materiallar fizika elminin əsasını fizika fənnini təşkil edir.

Fizika elmi və məktəb fizika fənni biri-birindən hər şeydən əvvəl materialın həcminə və məzmun dərinliyinə görə fərqlənir. Fizika elmindən fizika fənninə daxil edilən tədris materialı şagirdləri fizikadan elementar biliklər sistemi ilə silahlandırmaq, onlarda elmi dünya görüşü yaratmaq, şagirdlərin bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirmək, tədrisi həyatla əlaqələndirmək zərurətinə əsaslanaraq seçilməlidir. Beləliklə, məktəb fizika kursunun əhatə etdiyi tədris materialı həm təhsil, həm də praktiki xarakter daşmalıdır. Məktəb fizika kursu didaktikanın uyğunluq prinsipinə əsaslanıb fizika elminin, texnikanın və müasir informasiya texnologiyasının inkişaf səviyyəsinin tələblərinə cavab verməlidir.

Fizika elmini zəif bilən müəllim tədris işini düzgün qurmaqda çətinlik çəkəcəyi şübhəsizdir. Ümumiyyətlə, elmin özünü bilmədən onun təlim və tədris metodikasına yiyələnmək olmaz. Metodikaya yiyələnmək üçün əsas və vacib şərt müəllimin tədris edəcəyi fənni dərinləndirən bilməsidir. Deməli, fizikanı müasir səviyyədə tədris etmək üçün müəllim fizika elmini, onun tədqiqat metodlarını və inkişaf tarixini bilməlidir. Bununla bərabər, müəllim kifayət qədər pedaqoji və metodiki bilik və bacarığa malik olmalıdır.

Fizika özünün kəşf etdiyi təbiət qanunları sayəsində təbiət haqqında başqa elmlər üçün bir əsas sayılır. Ona görə də fizika digər məktəb fənnləri (riyaziyyat, kimya, biologiya, coğrafiya, astronomiya vəs.) ilə əlaqəli şəkildə tədris olunmalıdır.

Hər bir elmdə, o cümlədən fizikadan da baxılan obyektə real cisim kimi yox onun ideal obrazı kimi yanaşılır. Bu onunla izah edilir ki, həyatda real obyektlər və hadisələr o qədər mürəkkəbdir ki, onların bütün tərəflərini nəzərə almaqla öyrənilməsi və miqdarca tədqiqi, həlli mümkün olmayan riyazi məsələlərə gəlir.

Konkret fiziki məsələnin başa düşülən ideallaşdırılması bir elim kimi fizikanın vacib cəhətlərindəndir. Əgər fiziklər məsələni ideallaşdırmasalar, onlar heç bir konkret məsələni axıra qədər həll edə bilməzdilər. Çox vaxt sadələşdirmə şərtləri və məhdudiyətlər məsələnin özündə verilir, lakin bəzi hallarda gizli olur.

Fizikanın tədrisində çoxlu sayda ideal obyektlər mövcuddur. Onlardan bir neçəsini qeyd edək.

Maddi nöqtə. Fundamental və universal fiziki obyektidir. Maddi nöqtə anlayışı baxılan məsələdə həndəsi ölçüləri xarakterik məsafə ilə müqayisədə nəzərə alınmayan cisimə aid edilir.

Mütləq bərk cisim. Bu ideal obyektə cisimdə yarana biləcək bütün deformasiyalar nəzərə alınmır.

Mütləq elastiki cisim. Burada cisimdəki qalıq deformasiya nəzərə alınmır. Konkret məsələnin şərtində deformasiya o qədər kiçikdir ki, onun nəzərdən atmaq olar. Xüsusi olaraq qeyd edilməlidir

ki, mütləq elastiki cisimlərin qarşılıqlı təsiri zamanı mexaniki enerjinin digər enerji növlərinə çevrilməsi baş vermir. Başqa sözlə mexaniki enerjinin saxlanması qanunu ödənilir.

Mütləq qeyri elastiki cisim. Bu halda cismin deformasiyadan sonra əvvəlki formasını bərpa etmək xüsusiyyəti nəzərə alınmır.

İdeal qaz. Molekulların arasında qarşılıqlı təsir nəzərə alınmayan, enerjisi yalnız molekulların kinetik enerjisindən ibarət olan qazdır. Bu real qazlar kifayət dərəcədə seyrəkləşdirildikdə, bu və ya digər dərəcədə ideal qaza yaxınlaşır.

İdeallaşmada ikinci üsulda ya ideal fiziki proseslər daxil edilir, əsas rol oynamayan fiziki proseslər (hadisələr), qarşılıqlı təsirlər nəzərə alınmır. İdeal proseslərə misal olaraq izoxor, izobar, izotermik, adiabatik və.s prosesləri qeyd etmək olar.

Beləliklə, fizika fənninin tədrisində ideallaşdırmaq və sadələşdirmək yolu ilə real fiziki hadisə əvəzinə, onun sxematik modelinə baxılır. Bir çox hallarda bu və ya digər fiziki məsələnin həllindəki müvəffəqiyyət modelinə seçilməsindən aslıdır. Fiziki hadisələrin modellərinin təsnifatı, aydındır ki, baxılan hadisələrin özlərinin təsnifatı ilə üst-üstə düşür. Fizika elmi qarşılıqlı olaraq bir-birini tamamlayan iki metoddan istifadə etməklə inkişaf edir. Bunlardan biri eksperiment, digəri isə riyazi təhlildir. Elmi metodu mexaniki olaraq məktəbə köçürmək olmaz. Elmi metodu onun əsas xüsusiyyətlərini saxlamaqla şagirdlərin inkişaf səviyyəsinə uyğun olan tədris metoduna çevirmək düzgün olar.

Shalala Askerova

BASICS AND SOURCES OF METHODOLOGY ON THE TEACHING OF PHYSICS

Abstract: The physics-taught physics studied in high school is closed in organic speed and its development. Therefore, the methodology of teaching physics is based on the science of physics and its methodology in its establishment.

Key words: school, methodology, object, material point, teaching

XANIM ABDULLAYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Magistrant, Riyaziyyat fənninin tədrisi, I kurs
Elmi rəhbər: p.ü.f.d., dos. R.Həsənov

BƏZİ YÜKSƏK DƏRƏCƏLİ TƏNLİKLƏRİN HƏLLİ ÜSULLARI

Yüksək dərəcəli birməchullu tənliklərin həlli həmişə maraq kəsb etmiş, bu sahədə aparılan axtarışlar cəbr elminin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Üç və dörd dərəcəli tənliklərin həlli üçün universal üsullar məlumdur. Dərəcəsi dördədən böyük olan tənliklərin həlli üçün ümumi üsulun mövcud olmayacağı əsaslandırılmışdır. Bütün bunlara əsasən, xüsusi üsullarla həll olunma bilən yüksək dərəcəli müəyyən tip tənliklərin öyrənilməsi maraq doğurur. İşdə üç tip yüksək dərəcəli tənliklərin həll olunma üsulları şərh edilmişdir.

***Açar sözlər:** yüksək dərəcəli tənlik, kvadrat tənliyə gətirilən tənlik, qayıtma tənlik, simmetrik tənlik, tam əmsallı tənliyin rəasional kökünün tapılması, həll üsulu*

Məktəb riyaziyyat kursunda tənliklərin həlli mərkəzi yer tutur. Tənliklərin öyrənilməsi bir dərəcəli birməchullu haldan başlayır, sonra iki istiqamətdə inkişaf etdirilir. Bir tərəfdən bir dərəcəli iki və ya üç məchullu iki və ya üç tənlikdən ibarət olan tənliklər sistemi öyrənilir. Digər tərəfdən bir məchullu kvadrat tənliklərin habelə daha yüksək dərəcəli tənliklərin xüsusi tiplərinin həllərinin tapılması üsulları öyrənilir.

Bu hər iki istiqamət ali məktəbin cəbr kursunda gələcək inkişafını tapır, onun iki böyük bölməsi olur. Onlardan biri xətti cəbrin əsaslarıdır, belə ki, onun ilkin məsələsi xətti tənliklərin ixtiyari sisteminin öyrənilməsi olur. Tənliklərin sayı məchulların sayına bərabər olduqda belə sistemlərin həlli üçün determinantlar nəzəriyyəsi işlənilib hazırlanmışdır. Tənliklərin sayı məchulların sayından fərqli olduqda bu aparat kifayət etmir. Nəticədə matrislər nəzəriyyəsi işlənilib hazırlanmışdır. Ali məktəb cəbr kursunun, çoxhədlilər cəbri adlanan, ikinci yarısı bir məchullu lakin ixtiyari dərəcəli bir tənliyin öyrənilməsi həllinə həsr edilmişdir. Kvadrat tənliklərin həlli üçün düsturun varlığını nəzərə alaraq daha yüksək dərəcəli tənliklər üçün oxşar düsturların axtarışları aparılmışdır. Cəbrin bu bölməsi tarixən belə inkişaf etmişdir. XVI əsrdə üç dərəcəli və dörd dərəcəli tənliklər üçün düsturlar tapılmışdır. XIX əsrdə isbat edilmişdir ki, beş və daha yüksək dərəcəli tənliklər üçün belə düsturlar tapıla bilməz. Bununla bərabər üç dərəcəli tənlik üçün tapılan Kardano düsturu [1, s.505], dörd dərəcəli tənlik üçün tapılan Ferari üsulu [1, s.508] bir sıra hallarda praktik cəhətdən faydasız olur. Ona görə də bəzi xüsusi tip yüksək dərəcəli tənliklərin həlli üçün üsulların axtarılması əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Təqdim olunan işdə göstərilən aspektdə işlənilib hazırlanmış bir sıra yüksək dərəcəli tənliklərin elementar həll üsulları sistemli şəkildə şərh edilmişdir.

I. Bikvadrat tənliyə gətirməklə həll edilən tənliklər

a) Bikvadrat tənliklər

b) $ax^4+bx+c=0$ ($a \neq 0$) şəklində olan tənliyə bikvadrat tənlik deyilir. O, aşağıdakı kimi həll edilir. $x^2=y$ əvəz etsək, həmin tənlik $ay^2+by+c=0$ kvadrat tənliyinə çevrilər. Bu tənliyi həll edib, onun y_1 və y_2 köklərini taparaq, onu $x^2=y$ əvəzləməsində nəzərə alıb, $x^2=y_1$ və $x^2=y_2$ tənliklərindən x -in qiymətlərini tapmaq lazımdır.

Ümumiyyətlə $ax^{2n}+bx^n+c=0$ şəklində tənliklər də bu qayda ilə həll olunur:

$x^n=y$ əvəz etsək, həmin tənlik $ay^2+by+c=0$ şəklinə düşər. Axırını tənliyi həll edib, y_1 və y_2 köklərini tapırıq. Sonra isə $x^n=y_1$, $x^n=y_2$ ikihədlili tənliklərini həll edib, x -in qiymətlərini tapırıq.

b) $(x+a)^4+(x+b)^4=c$ tipli tənlik aşağıdakı qayda ilə həll edilir.

$\frac{(x+a)+(x+b)}{2}=y$ əvəzləməsi (ədədi orta əvəzləməsi) aparaq. Buradan $x=y-\frac{a+b}{2}$ alarıq. Bunu

verilən tənlikdə yazıb çevirmələr aparsaq alarıq:

$$\left(y-\frac{a+b}{2}+a\right)^4+\left(y-\frac{a+b}{2}+b\right)^4=c$$

$$\left(y + \frac{a-b}{2}\right)^4 + \left(y - \frac{a-b}{2}\right)^4 = c$$

$$y^4 + 4y^3 \times \frac{a-b}{2} + 6y^2 \times \left(\frac{a-b}{2}\right)^2 + 4y \times \left(\frac{a-b}{2}\right)^3 + \left(\frac{a-b}{2}\right)^4 + y^4 - 4y^3 \times \frac{a-b}{2} + 6y^2 \times \left(\frac{a-b}{2}\right)^2 - 4y \times \left(\frac{a-b}{2}\right)^3 + \left(\frac{a-b}{2}\right)^4 = c$$

$$2y^4 + 3(a-b)^2 \times y^2 + \frac{(a-b)^4}{2} - c = 0$$

Alınmış bikvadrat tənliyi həll edib y -in qiymətlərini tapıb, onları $x = y - \left(\frac{a+b}{2}\right)$ əvəzləməsində yazıb, x -in qiymətlərini tapırıq.

$$c)(x+a)^5 + (b-x)^5 = 0 \text{ tipli tənlik } y = \frac{y}{2} - \frac{a-b}{2} \text{ əvəzləməsi ilə } \left(\frac{y}{2} + \frac{a+b}{2}\right)^5 - \left(\frac{y}{2} - \frac{a+b}{2}\right)^5 = c$$

şəklinə düşür. Mötərizələri açıb, çevirmələri aparsaq aşağıdakı bikvadrat tənliyi alırıq.

$$10 \times (a+b) \times y^4 + 20 \times (a+b)^3 \times y^2 + 2(a+b)^5 - 32c = 0$$

$$\text{ç) } a(px^2 + qx + r)^2 + b(px^2 + qx + r) + c = 0$$

şəklində olan tənlikləri həll etmək üçün $px^2 + qx + r = y$ əvəzləməsi aparmaq lazımdır. Onda verilmiş tənlik yeni dəyişənlə $ay^2 + by + c = 0$ şəklində ifadə edilir.

Alınan kvadrat tənliyin y_1 və y_2 köklərini təyin edib, əvəzləməsində yerinə yazırıq və x -in uyğun qiymətlərini tapırıq.

$$d)(x+a)(x+b)(x+c)(x+d) = e$$

tipli tənlikləri $a+b=c+d$, $a+c=b+d$, $a+d=b+c$ şərtlərindən biri ödənildikdə aşağıdakı kimi həll edilir. Müəyyənlik üçün, tutaq ki, $a+b=c+d$ şərti ödənilir. Onda tənliyi $[(x+a)(x+b)] [(x+c)(x+d)] = e$ şəklində yazırıq, buradan isə

$$[x^2 + (a+b)x + ab] [x^2 + (c+d)x + cd] = e \text{ alırıq. } a+b=c+d \text{ şərtini nəzərə alaraq, yazırıq:}$$

$[x^2 + (a+b)x + ab] [x^2 + (a+b)x + cd] = e$ Bunu isə $x^2 + (a+b)x = y$ əvəzləməsi ilə $y^2 + (ab+cd)y + abcd - e = 0$ kvadrat tənliyinə gətiririk. Axırncı kvadrat tənliyi həll edib y_1 və y_2 - ni, sonra isə $x^2 + (a+b)x = y_1$, $x^2 + (a+b)x + y_2 = 0$ tənliklərini həll etməklə verilmiş tənliyin köklərini tapmış oluruq.

$$e) \frac{ax^2 + b_1x + c}{ax^2 + b_2x + c} + \frac{ax^2 + b_3x + c}{ax^2 + b_4x + c} = k$$

Şəklində tənliklər belə həll edilir. $k = 2$ və $c \neq 0$ olduqda, $x = 0$ ədədi bu tənliyin köküdür.

$k \neq 2$ götürək, onda $x \neq 0$ olar. Bu halda verilmiş tənlik

$$\frac{ax + b_1 + \frac{c}{x}}{ax + b_2 + \frac{c}{x}} + \frac{ax + b_3 + \frac{c}{x}}{ax + b_4 + \frac{c}{x}} = k$$

Şəklində yazılır. $ax + \frac{c}{x} = y$ əvəzləməsi ilə kvadrat tənliyə gətirirlər $\frac{y + b_1}{y + b_2} + \frac{y + b_3}{y + b_4} = k$ tənliyini alırıq.

$$\text{ə) } \frac{ax}{px^2 + qx + r} + \frac{bx}{px^2 + lx + r} = k$$

tipli tənliyinə baxaq. $k = 0$ olduqda, $x = 0$ tənliyin köküdür.

$k \neq 0$ olarsa, onda $x \neq 0$ olar. Bu halda tənliyi $\frac{a}{px + q + \frac{r}{x}} + \frac{b}{px + l + \frac{r}{x}} = k$

Şəklində yazıb və $px + \frac{r}{x} = y$ əvəz etsək, kvadrat tənliyinə gətirilən $\frac{a}{y + q} + \frac{b}{y + l} = k$

$$F) x^2 + \frac{m^2 x^2}{(x+m)^2} = n$$

Tipli tənliyi həll etmək üçün, onu $\left(x - \frac{mx}{x+m}\right)^2 + 2 \times \frac{mx^2}{x+m} = n$ şəklində yazırıq. Buradan isə alınır:

$$\left(\frac{x^2}{x+m}\right) + 2m \times \frac{x^2}{x+m} - n = 0$$

Axırncı tənlik $\frac{x^2}{x+m} = y$ əvəzləməsi ilə $y^2 + 2my - n = 0$ şəklinə düşür.

II Qayıtma və simmetrik tənliklər

Əvvəlcə qayıtma tənliklərini öyrənək, [3, səh.28]

Tərif $a_0 x^{2n+1} + a_1 x^{2n} + \dots + a_n x^{n+1} + \lambda a_n x^n + \lambda^3 a_{n-1} x^{n-1} + \dots + \lambda^{2n-1} a_1 x + x^{2n+1} a_0 = 0$ (1)

şəklində tənliyə cüt dərəcəli qayıtma tənlik deyilir. (λ - hər hansı ədəddir)

Misallar $2x^5 + 3x^4 - 2x^3 - 6x^2 + 81x + 486 = 0$

Tək dərəcəli qayıtma tənliyidir; burada $\lambda = 3$

$4x^6 + 5x^5 + 3x^4 + 11x^3 + 6x^2 + 20x - 32 = 0$

Cüt dərəcəli qayıtma tənliyidir; burada, $\lambda = -2$

Elementar cəbr kursundan məlumdur ki, tək dərəcəli qayıtma tənliyinin köklərindən biri $-\lambda$ -dir. Bununla bərabər tək dərəcəli qayıtma tənliyinin hər iki tərəfinin $x+\lambda - ya$ bölünməsi nəticəsində cüt dərəcəli qayıtma tənliyi alınır. Deməli, tək dərəcəli qayıtma tənliyinin həlli haqqında aşağıdakı teorem məlumdur, [4, s. 28].

Teorem 1 (2) şəklində cüt $2n$ dərəcəli qayıtma tənliyi $y = x + \frac{\lambda}{x}$ əvəzləməsi ilə kompleks ədədlər oblastında n dərəcəli tənliyə və iki dərəcəli n tənliyə gətirilir.

İfadə etdiyimiz fikirləri konkret tənliyi həll etməklə şərh edək.

Misal . $x^5 - 5x^4 + 6x^3 + 18x^2 - 135x + 243 = 0$

Tənliyini həll edin.

Bu $\lambda = 3$ olmaqla tək dərəcəli qayıtma tənliyidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi -3 verilmiş tənliyin köklərindən biridir. İndi verilmiş tənliyin hər iki tərəfini $x+3$ -ə bölək

1	-5	6	18	-135	243
λ	-8	30	-72	81	0

Deməli, cüt dərəcəli

$$x^4 - 8x^3 + 30x^2 - 72x + 81 = 0$$

Qayıtma tənliyini alırıq.

Alınmış tənliyin hər iki tərəfini $x^2 - na$ bölək və birinci həddi axırıncı ilə, ikincini axırıncıdan əvvəlki ilə birləşdirək $(x^2 + \frac{9}{x}) - 8(x + \frac{9}{x}) + 30 = 0$ (3) tənliyini alırıq. $x + \frac{9}{x} = y$ qəbul edək. Onda $x^2 + \frac{9}{x^2} = y^2 - 18$ olar. Bunları (3) tənliyində nəzərə alsaq, $y^2 - 8y + 12 = 0$ tənliyini alırıq. Bu tənliyin kökləri $y_1 = 6$, $y_2 = 2$ olur. $x^2 + \frac{9}{x^2} = 6$ tənliyin həll edərək $x_{1,2} = 3$, $x^2 + \frac{9}{x^2} = 2$ tənliyini həll edərək $x_3 = 1 + 2\sqrt{2}$ i və $x_4 = 1 - 2\sqrt{2}$ i alırıq.

Simmetrik tənliyin tərifini aşağıdakı kimi verilir:

Tərif əgər n dərəcəli tənlikdə x^k və x^{n-k} -nin əmsalları bərabərdirsə, bu tənliyə simmetrik tənlik deyilir.

Beləliklə, simmetrik tənlik aşağıdakı şəkildədir:

$$a_0x^n + a_1x^{n-1} + \dots + a_kx^{n-k} + \dots + a_kx^k + \dots + a_1x + a_0 = 0$$

Göründüyü kimi, qayıtma tənliyinin xüsusi halıdır, burada $x=1$ olur. Qeyd etmək lazımdır ki, simmetrik tənliklər qayıtma tənliklər kimi həll olunurlar.

III. Tam əmsallı tənliyini rasiyal köklərinin tapılması. Araşdırılan məsələnin həlli aşağıdakı təkliflərə əsaslanır [2].

Teorem 2. İxtisar olunmayan $\frac{p}{q}$ kəsrinin tam əmsallı $a_0x^n + a_1x^{n-1} + a_2x^{n-2} + \dots + a_n = 0$ (4) tənliyinin kökü olması üçün, p -nin a_n sərbəst həddinin, q -nün isə a_0 yüksək hədd əmsalın böləni olması zəruridir.

Nəticə 1. Əgər (4) tənliyinin əmsalları tamdırsa və yüksək əmsal vahiddirsə, onda belə tənliyin rasiyal kökləri ancaq tam ədədlər ola bilər.

Nəticə 2. Tam əmsallı tənliyin tam kökləri sərbəst həddin bölənləri olur.

Teorem 3. Əgər ixtisar olunmayan $\frac{p}{q}$ kəsri tam əmsallı $f(x) = a_0x^n + a_1x^{n-1} + \dots + a_{n-1}x + a_n$ çoxhədlisinin kökü olarsa, onda $f(m)$, m -istənilən tam ədəd olduqda, $p \cdot m^q - y$ bölünür.

Misal. $6x^4 + 19x^3 - 7x^2 - 26x + 12 = 0$ tənliyini həll edin.

Həlli. Sərbəst hədd aşağıdakı bölənlərə malikdir:

$$\pm 1, \pm 2, \pm 3, \pm 4, \pm 6, \pm 12$$

Ona görə də, $p = \pm 1, \pm 2, \pm 3, \pm 4, \pm 6, \pm 12$

Yüksək əmsalın bütün bölmələrini yazaraq: $\pm 1, \pm 2, \pm 3, \pm 6$.

Deməli, $q=1,2,3,6$. q -nün mənfi qiymətlərini atırıq. Çünki əgər $\frac{0}{q} < 0$ olarsa, biz $p < 0$ və $q > 0$ hesab edə bilərik. İxtisar olunmayan $\frac{p}{q}$ kəsri üçün aşağıdakı qiymətləri alırıq:

$$1, 2, 3, 4, 6, 12, -1, -2, -3, -4, -6, -12, \frac{1}{2}, \frac{3}{2}, -\frac{1}{2}, -\frac{3}{2}, \frac{1}{3}, \frac{2}{3}, \frac{4}{3}, -\frac{1}{3}, -\frac{2}{3}, -\frac{4}{3}, \frac{1}{6}, -\frac{1}{6}$$

Bu ədədlər arasında tənliyin rasiional kökləri saxlanıla bilər. Bu ədədlərin hər birinin verilmiş tənliyin kökü olub-olmamasını aydınlaşdırmaq üçün sınaqdan keçirmək lazımdır. Tənliyin sol tərəfində x -in yerinə 1 ədədini yazaq. $f(1)=4$ olduğundan, 1 tənliyin kökü olmur. İndi 3-cü teoremdən istifadə edək. Əgər $\frac{p}{q}$ tənliyin köküdürsə, onda $f(1) p-q$ -yə bölünər.

4 ədədi 2-i ədədinə bölünür, ona görə 2 ədədi sonrakı yoxlama üçün saxlanılır. Bu mülahizəni belə ifadə edirik $4:2-1 \Rightarrow 2$

$\frac{p}{q}$ kəsirinin qalan qiymətlərini yoxlanılmasını aşağıdakı kimi yazırıq:

$$4:3-1 \Rightarrow 3, 4:4-1, 4:6-1, 4:12-1, 4:-1-1 \Rightarrow -1, 4:-2-1, 4:-3-1 \Rightarrow -3, -4:-4-1, 4:-6-1, 4:-12-1, 4:1-2 \Rightarrow \frac{1}{2}, 4:3-2 \Rightarrow \frac{3}{2}, 4:-1-2, 4:-3-2, 4:1-3 \Rightarrow \frac{1}{3}, 4:2-3 \Rightarrow \frac{2}{3}, 4:4-3 \Rightarrow \frac{4}{3}, 4:4-1-3 \Rightarrow -\frac{1}{3}, 4:-2-3, 4:-4-3, 4:-1-6, 4:-1-6$$

İndi növbəti sınaqlar üçün aşağıdakı qiymətlər qalır:

$$2, 3, -1, -3, \frac{1}{2}, \frac{1}{3}, \frac{2}{3}, \frac{4}{3}, -\frac{1}{3}$$

$F(2)=138$ tapırıq. 2 verilmiş tənliyin həlli olmur. Əgər $\frac{p}{q}$ tənliyin həllidirsə, onda $f(2) p-2q$ -yə bölünür. Yoxlamalar aparaq.

6	19	-7	-26	12
6	37	104	286	870

$$138:3-2 \Rightarrow 3, 138:-1-2 \Rightarrow -1; 138:-3+2 \Rightarrow -3, 138:1-4 \Rightarrow \frac{1}{2}, 138:-1-6, 138:4-6 \Rightarrow \frac{4}{3}; 138:-1-6$$

İndi növbəti sınaqlar üçün aşağıdakı ədədlər qalır: $3, -1, -3, \frac{1}{2}, \frac{4}{3}$

3 ədədinin tənliyin kökü olub-olmadığını yoxlayaq.

$F(3)=870$, yəni 3 verilmiş tənliyin kökü deyildir. 3-cü teoremdən istifadə edək. Əgər $\frac{p}{q}$ tənliyin köküdürsə, onda 870 ədədi $p-3q - yə$ bölünür.

$$870:-1-3, 870:-3-3 \Rightarrow -3, 870:1-6 \Rightarrow \frac{1}{2}, 870:4-9 \Rightarrow \frac{4}{3} \text{ indi sınaq üçün aşağıdakı ədədlər qalır. } -3, \frac{1}{2}, \frac{4}{3}$$

Bu qiymətləri bilavasitə yoxlamaqla $f(-3)=0, f(\frac{1}{2})=0$ alırıq. Deməli, -3 və $\frac{1}{2}$ verilmiş tənliyin rasiional kökləridir. $x_1=-3, x_2=\frac{1}{2}$. Verilmiş tənliyi $x+3 - ə$ bölərək tənliyin dərəcəsinə azaldırıq. Üç dərəcəli tənlik alırıq. ($\bar{}$ - bu işarə "bölünməzliyi" bildirir).

6	19	-7	-26	12
6	1	-10	4	0

$6x^3+x^2-10x+4=0$. Axırıncı tənliyi $x - \frac{1}{2}$ -ə bölməklə kvadrat tənlik alırıq.

6	1	-10	4
6	4	-8	0

$$6x^2+4x-8=0, \text{ yəni } 3x^2+2x-4=0$$

Bu tənliyin həlli isə $\frac{-1+\sqrt{13}}{3}$ və $\frac{-1-\sqrt{13}}{3}$ ədədləri olur.

$$\text{Cavab: } -3; \frac{1}{2}; \frac{-1 \pm \sqrt{13}}{3}$$

Qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi həll üsullarına malik olan yüksək dərəcəli tənliklərin tipləri və həll üsulları bunlarla yekunlaşmır. Məsələn, qeyri-müəyyən əmsallar üsulu ilə yüksək dərəcəli tənliklər həll oluna bilər.

$x^3+px^2+qx+k=0$ üç dərəcəli tənliyi $x=pq$ olduqda $(x+p)(x^2+q)=0$ tənliyinə; $k=\left(\frac{q}{p}\right)^3$

Olduqda $(x+p)\left(x^2-\left(\frac{q}{p}-p\right)x+\left(\frac{q}{p}\right)^2\right)=0$ tənliyinə gətirilir və s. Bütün bu kimi məsələlərin həll edilməsinə şagirdlərin sövq edilməsi, onların riyaziyyata marağını artırır, yaradıcı təfəkkürünün inkişafına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev Y.R., Əbdülkərimli L.Ş. Cəbr və ədədlər nəzəriyyəsi. Bakı: Nurlan, 2008, 560 s.
2. Cavadov M.H., Abdullayev Ş.L., Əfəndiyev F.H., Rüstəmov B.R. Çoxhədlilər cəbrindən məsələ və misallar. Bakı, 1985, 119 s.
3. Gülməmmədov V.Y. Riyaziyyatdan çalışmaların həlli metodları. I hissə. Bakı: Maarif, 1990, 480 s.
4. И.С. Соминский Элементарная алгебра. Дополнительный курс М.: Физматгиз, 1962, 200 с.

Khanim Abdullaeva

SOLUTIONS OF SOME HIGH-ORDER EQUATIONS

Abstract: The solution of high-order one-sided equations has always been of interest, and research in this area has had a strong impact on the development of algebra. Universal methods for solving three- and four-degree equations are known. It is argued that there is no general method for solving equations with a degree greater than four. Based on all this, it is interesting to study certain types of high-order equations that can be solved by special methods. The methods of solving three types of high-order equations are explained in the study.

Key words: high degree equation, quadratic equation, return equation, symmetric equation, finding the rational root of a full-factor equation, solution method

ASTROFOTOMETRİYA VƏ FOTOMETRİK KƏMIYYƏTLƏR

Məqalədə astrofotometriya və fotometrik kəmiyyətlər haqqında məlumat verilir. Qeyd olunur ki, astrofotometriyada müxtəlif göy cisimlərindən gələn işıq dəqiq ölçməklə alınan nəticə ilə onların fiziki xassələri öyrənilir. Həmçinin, müstəqil işıq mənbəyi olmayan səth, kənar mənbə tərəfindən işıqlandırıldığı zaman həmin astronomik cisimin səthi (Günəş, ulduz və s.) formal olaraq işıqlanma, parlaqlıq və işıqlıq kimi fotometrik kəmiyyətlərlə ölçülür.

Açar sözlər: fotometrik kəmiyyətlər, ulduz koordinantları, ulduz ölçüsü, vizual ulduz ölçüsü

Astrofotometriyada Kainat obyektindən qəbulediciyə çatan işığın miqdarı ilə ölçülür, tətbiq olunan ölçmə üsulları və ölçmə cihazlarının bu və ya digər xarakteristikalarını öyrənir. “Fotometriya” sözünün mənası yunanca- işığın ölçülməsi deməkdir. Astrofotometriyanın predmeti optik şüalanmanı ölçməkdən ibarətdir və əsas məqsəd göy cisimlərindən gələn işıq dəqiq ölçməklə, bu ölçmələr əsasda həmin cisimlərin fiziki xassələrini müəyyən etməkdir. Həmçinin astrofotometriyanın müəssir dövr üçün bir sıra əsas məsələləri var. Bu məsələlər aşağıdakı kimi səciyyələnir:

Ulduz ölçüsü və ulduzun koordinantları fəzada uçan kosmik peykə naviqasiya və mövqe üçün çox vacibdir. Kosmosda cihaz öz qəbuledicisini səmanın müəyyən oblastına yönləndirərək oradakı ulduzları eyniləşdirir və görüş sahəsinə düşən sahənin kordinantlarını müəyyən edə bilər. Astrofotometriya bir diapozonda ölçmələr aparmaqla digər diapozonlarda cihazın eyni bir ulduz şüalanmasına reaksiyasını təyin etməyi bacarmalıdır.

Digər məsələlərdən biridə ulduzun koordinant və ölçüsünü təyin etmək üçün çoxrəngli fotometrik ölçmələrlə ulduzunların enerji paylanması öyrənməkdir. Ölçmələrin dəqiq aparılması, fundamental astronomiyada çoxlu sayda ulduzların temperaturu, işıqlığı və kimyəvi tərkibi haqqında məlumat almağa imkan verə bilər. Son illərdə astrometriyada Yerdə və kosmosda milyona qədər parlaq ulduzun koordinantını və özünə məxsus hərəkətini 0.”002 bucaq saniyəsi dəqiqliyilə təyin etmişdir. Müəssir dövrdə isə daha dəqiqliklə yəni 0.”00001 bucaq saniyəsilə ölçmə tələb olunur.

Ən önəmli məsələ isə ulduzlardan gələn şüalanmanın zamana görə dəyişməsinə ölçməkdir. Bu zaman ulduzların şüalanma dəyişmələrində müşahidə olunan müxtəliflik onların fiziki xassələrinin öyrənilməsi üçün çox vacib bir informasiya mənbəyi olaraq qalır.

Kainatda obyektləri nöqtəvi və ya müəyyən ölçüdə görünürlər. Müxtəlif göy cisimləri, ulduzlar, asteroidlər və s. ən güclü teleskopda belə nöqtəvi mənbələr kimi görünürlər. Hətta parlaq planetlərin özlərini də adı gözlə biz nöqtəvi mənbələr kimi görürük. Nöqtəvi mənbə özünün işıqlanması ilə səciyyələnir. Bu hadisələr işığın maddə ilə qarşılıqlı təsirdə olduğundan onların xarakteristikalarını-enerjisini, gücünü, intensivliyini, mənbəyin parlaqlığını və s. müəyyənləşdirmək lazımdır. Astrofizikada müxtəlif işıq qəbuledicilərinin ölçdüüyü işıq kəmiyyətləri -fotometrik kəmiyyətlər adlanır. Bir neçə fotometrik kəmiyyətlər var ki, astrofizikada mühüm əhəmiyyətli rol oynayır. Bu fotometrik kəmiyyətlər-ışıqlanma, obyektin işıqlığı, obyektin şüalanma intensivliyi və sıxlığı, şüalanma seli və obyektin parlaqlığı kimi zəruri parametrlərdir.

İşıqlanma-fotometriyada çox əhəmiyyətli kəmiyyətlərdən biridir. Fotoelektrik üsulla işıqlanmanı ölçmək üçün fotoelementin pəncərəsi teleskopun fokal müstəvisində yerləşdirilir. Obyektin işıq selinin təsiri ilə yaranan fotocəryanın şiddəti işıqlanma ilə mütənasib olduğundan biz mənbənin işıqlanmasını ölçə bilərik. İşıqlanma verilmiş dθ səthinə düşən dΦ işıq selinin həmin səthin sahəsinə nisbəti ilə ölçülür:

$$E = \frac{\Phi}{S} \cos \varphi \quad (1)$$

Bu ifadədən istifadə edərək nöqtəvi mənbəyin yaratdığı işıqlanmanı təyin edə bilərik. Nöqtəvi mənbədən çıxan selin bütün istiqamətlərdə bərabər paylandığını qəbul edə bilərik. $\varphi=0^\circ$ olduqda şüalar səthə normal düşdüyündən bu halda mənbənin yaratdığı işıqlanma maksimum olur.

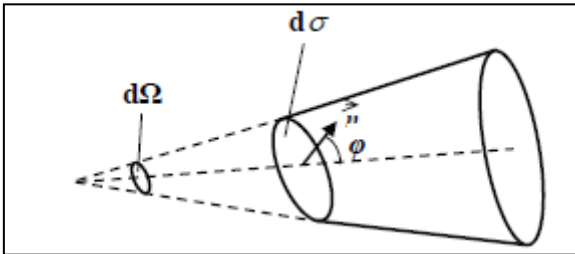
$$E = \frac{\Phi}{S}(2)$$

Parlaqlıq- bildiyimiz kimi nöqtəvi mənbəyin verilmiş istiqamətdə şüalanması işıq şiddəti ilə xarakterizə olunur. Oxşar qayda ilə nöqtəvi mənbəyə malik olmayan, sonlu ölçüyə malik mənbələri xarakterizə etmək üçün mənbəyin vahid görünən işıq şiddəti- parlaqlıq adlanan fotometrik kəmiyyətdən istifadə olunur.

$$B_{\varphi} = \frac{d^2\Phi}{d\Omega d\sigma \cos\varphi} \quad (3)$$

Burada $d\sigma \cos\varphi$ görünən səth olduğundan verilmiş istiqamətdəki parlaqlığın, həmin istiqamətdə görünən vahid səthdən vahid zamanda vahid cisim bucağı daxilində yayılan enerji selinin qiyməti ilə təyin olunduğunu görürük. Başqa sözlə, müəyyən istiqamətdəki parlaqlıq, mənbəyin görünən vahid səthinin həmin istiqamətdə yaratdığı işıq şiddətinin ədədi qiymətinə bərabərdir. Ümumi halda mənbəyin (yaxud, kənardan işıqlandırılan səthin) parlaqlığı müxtəlif istiqamətlərdə müxtəlif ola bilər. Lakin elə işıq mənbələrinə (Günəş, mütləq qara cisim), yaxud səthlərə (kənar mənbə vasitəsilə işıqlandırılan tutqun səth) rast gəlirik ki, onlar üçün B_{φ} müşahidə istiqamətindən asılı olmayan sabit kəmiyyətdir, yəni $B_{\varphi} = B = \text{const}$. Bu qanuna tabe olan mənbələr Lambert mənbələri adlanır.

Bundan əlavə işıqlanma ilə obyektin parlaqlığı arasında əlaqəyə baxaq:

Şəkil 1.

Şəkil 1-də şüalandıran səthin Σ elementinə baxaq. Fərz edək ki, bu element cismi bucağı Ω olan elə K konusunun ixtiyari kəsiyidir ki, bu konusun L oxu həmin elementin n normalı ilə φ bucağı əmələ gətirir. Σ səth elementinin bu konus daxilində şüalandırdığı selə Φ deyək. Onda yuxarıdakı şərtlər daxilində baxış şüasına (L oxuna) perpendikulyar olan $\sigma = \Sigma \cos\varphi$ səthindən keçən sel də Φ olar. Parlaqlığın (B) tərifinə əsasən

$$B = \frac{\Phi}{\Omega \Sigma \cos\varphi} = \frac{\Phi}{\Omega \sigma} \quad (4)$$

yazırıq. Digər tərəfdən cisim bucağı anlayışına görə $\Omega = \frac{S}{r^2}$ və $\omega = \frac{\sigma}{r^2}$ yazıla bilər. Bu iki ifadədən $\sigma \Omega = \omega S$ münasibəti alınır. Bu ifadəni (2) və (4) düsturlarında nəzərə alsaq

$$E = B \omega \quad (5)$$

olar. (5) düsturundan görürük ki, obyektin yaratdığı maksimum işıqlanma onun orta parlaqlığı ilə cismin bucağının hasilinə bərabərdir və bu düstur əsasən optik müşahidələrdə tətbiq olunur. Bütün bu dediklərimiz əlbəttə görünən ölçüyə malik olan obyektlərə aiddir. Nöqtəvi mənbələrin cisim bucağı ($\Omega = 0$) olduğundan belə obyektlərin yalnız yerdə yaratdıqları işıqlanmanı və ya onların işıqlığını təyin etmək olar.

Biz parlaqlıq adlanan fotometrik kəmiyyət haqqında yuxarıda məlumat aldığımızı və öyrəndik ki, parlaqlığı daxil etməklə sonlu ölçülü mənbələri və ya kənardan işıqlandırılan səthləri xarakterizə edə bilərik. Əslində isə çox zaman bizə mənbəyin bütün istiqamətlərdə baş verən yekun şüalanmasını bilmək lazım gəlir. Elə bu səbəbə görə işıqlıq adlanan yeni fotometrik kəmiyyət daxil edilir.

İşıqlıq- vahid səthdən bütün istiqamətlərdə şüalanan tam işıq selinin qiyməti ilə ölçülür:

$$S = \frac{d\Phi}{d\sigma} \quad (6)$$

İşıqlıq və parlaqlıq qarşılıqlı əlaqəsi olan fotometrik kəmiyyətlərdir. Onlar arasındakı əlaqənin riyazi ifadəsini də müəyyənləşdirmək olar. $d^2\Phi = B_{\varphi} d\Omega d\sigma \cos\varphi$ ifadəsindən istifadə edərək $d\sigma$ səthindən bütün istiqamətlərdə yayılan işıq selini tapmaq. Bunun üçün, (1.9) ifadəsini φ -yə görə sıfırdan 2π -dək, θ -yə görə isə sıfırdan 2π -ə qədər inteqrallamaq lazımdır:

$$d\Phi = [d^2\Phi = d\sigma \int_0^{2\pi} d\theta \int_0^{\pi/2} \int B_\varphi \sin\varphi \cos\varphi d\varphi = 2\pi d\sigma \int_0^{\pi/2} B_\varphi \sin\varphi \cos\varphi d\varphi \quad (7)$$

Digər tərəfdən, $d\sigma$ səthindən çıxan işıq selini işıqlıq vasitəsilə aşağıdakı düsturla təyin etsək:

$$d\Phi = S d\sigma \quad (8)$$

(7) və (8)–in sağ tərəflərinin bərabərliyindən

$$S = 2\pi \int_0^{\pi/2} B_\varphi \sin\varphi \cos\varphi d\varphi \quad (9)$$

ifadəsi alınır. Lambert mənbələri üçün $B_\varphi = B$ olduğundan

$$S = 2\pi B \int_0^{\pi/2} \cos\varphi \sin\varphi d\varphi \quad (10)$$

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müstəqil işıq mənbəyi olmayan səth kənar mənbə tərəfindən işıqlandırıldığı halda, həmin səth formal olaraq parlaqlıq və işıqlıq kimi fotometrik kəmiyyətlərlə xarakterizə oluna bilər.

Astrofizikada işıqlanma fotometrik kəmiyyətinə fiziki analoq olaraq ulduz ölçüsü adlanan kəmiyyətdəndə istifadə olunur. Ulduz ölçüsü termini obyektin həndəsi ölçüsünə aid deyildir. Ulduz ölçüsü ilk fotometrik anlayışdır. Ən parlaq ulduzun ölçüsü 1, ən zəif ulduzun ölçüsü isə 6-dır. Ulduz ölçüsü, mənbəyin işıq şüalarına perpendikulyar qoyulmuş səthin həmin mənbə tərəfindən nisbi işıqlanmasının əsası 2,512 olan mənfə işarəli loqarifmidir:

$$\lg \frac{E}{E_0} = -0.4(m - m_0) \quad (11)$$

$E_0 = 1$ qəbul etsək, (bu halda $m_0 = 0$ olar)

$$m = -\lg_{2,512} E \quad (12)$$

Ümumiyyətlə, isə

$$\frac{E_1}{E_2} = 2,512^{-(m - m_0)} \quad (13)$$

Düsturu göstərir ki, bir obyektin ulduz ölçüsü digərindən bir vahid böyükdürsə, onun görünən parlaqlığı birincidən 2,512 dəfə kiçikdir, yaxud tərsinə bir obyektin ulduz ölçüsü bir vahid kiçikdirsə onun görünən parlaqlığı birincidən 2,512 dəfə böyükdür. Ulduz ölçüləri ədədi qiymətə sıfır, mənfə və müsbət ola bilər. Adi gözlə və ya vizual fotometr vasitəsilə təyin olunan görünən ulduz ölçüsü vizual ulduz ölçüsü (m_0) adlanır. Vizual ulduz ölçüsündən başqa qəbuledicinin növündən asılı olaraq fotoqrafik, fotovizual, UBV sistemində sarı(V), göy(B), ultrabənövşəyi (U) və bütün dalğalar oblastında şüalanmaya aid olan bolometrik ulduz ölçüləri vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov R.Ə. *Astronomiya*. Bakı: Maarif, 1997, 445 s.
2. İsmayılov N.Z. *Praktikastrofizika*. Bakı: Bakı Univeriteti, 2012, 178 s.
3. Самусь Н.Н. *Переменные звезды. Учебное пособие по курсу «Астрономия»*. М.: МГУ, 1976.
4. Qocayev N.M. *Ümumifizikakursu*. IV cild. *Optika*. Bakı: Çarşıoğlu, 2009, 624 s.

Faida Huseynova

ASTROPHOTOMETRY AND PHOTOMETRIC REDUCTION

Abstract: The article provides information about astrophotometry and photometric quantities. It is noted that astrophotometry studies the physical properties of various celestial bodies by accurately measuring the light they receive. Also a surface without an independent light source, when illuminated by an external source, the surface of that astronomical object (Sun, star, etc.) is formally measured by photometric quantities such as formal lighting, brightness and lighting.

Key words: photometric quantities, star coordinates, star size, visual star size

NURAY SƏFƏROVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistrant, RİM, II kurs
nrseferova@gmail.com
Elmi rəhbər: p.ü.f.d., dos.R.Həsənov

HORNER SXEMİNDƏN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ HƏLL EDİLƏN CƏBRİ MƏSƏLƏLƏR

Riyaziyyatda bir sıra məsələləri həll edərkən müəyyən hesablamaları sxematik şəkildə yerinə yetirilməsi mühüm bacarıq və vərdişlərinin yaranmasına müsbət təsir göstərir. İşdə bu nöqtəyi-nəzərdən horner sxeminin tətbiqi ilə müəyyən cəbri məsələlərin həll üsulları sistemli şəkildə şərh edilmişdir.

***Açar sözlər:** Horner sxemi, çoxhədlinin $(x-a)$ -nin dərəcələrinə görə ayrılışı, kökün təkrarlanma dərəcəsi, çoxhədlinin verilən nöqtədə törəməsi*

Riyaziyyatın tədrisində müəyyən məsələnin həlli zamanı istifadə olunan metodun, priyomun sxem şəklində göstərilməsi əldə olunan bacarığın çevrilməsində mühüm rol oynayır. Buna aid misal olaraq iki ədədin ƏBOB-unun tapılmasının Efkilit alqoritmini, bir say sistemində verilmiş ədədin digər say sistemində yazılışının tapılması metodu, zənciri kəsə yaxın kəsrlərinin tapılması qaydası və digər metodlara aid sxemləri göstərmək olar.

Çoxhədlilər cəbrinin tədrisində öyrənilən məsələlərin tədqiqində istifadə olunan Horner sxemi göstərilən nöqtəyi-nəzərdən əhəmiyyətli rola malikdir. Təqdim olunan işdə Horner sxemi ilə həll edilən bəzi məsələləri həlli sistemli şəkildə şərh edilir.

Cəbrdən məşhur Bezu teoremi bizə məlumdur [1,s.440].

Teorem: K kommutativ halqası üzərində verilmiş ixtiyari

$$f(x) = a_0x^n + a_1x^{n-1} + \dots + a_{n-1}x + a_n \quad (1)$$

çoxhədlisi və $c \in K$ elementi üçün e lə $q(x)$ çoxhədlisi vardır ki,

$$f(x) = (x-c)q(x) + f(c) \quad (2)$$

olur.

(2)-nin doğruluğunu göstərməzdən əvvəl qeyd edək, $f(c)$ $f(x)$ çoxhədlisinin c -yə uyğun (c nöqtəsində) qiyməti adlanır:

$$f(c) = a_0c^n + a_1c^{n-1} + \dots + a_{n-1}c + a_n \quad (3)$$

(1) və (3) bərabərsizliklərindən alırıq.

$$\begin{aligned} f(x) - f(c) &= a_0(x^n - c^n) + a_1(x^{n-1} - c^{n-1}) + \dots + a_{n-2}(x^2 - c^2) + a_{n-1}(x - c) = \\ &= a_0(x - c)(x^{n-1} + x^{n-2}c + x^{n-3}c^2 + \dots + c^{n-1}) + a_1(x^{n-2} + x^{n-3}c + x^{n-4}c^2 + \dots + c^{n-2}) + \\ &+ \dots + a_{n-2}(x - c)(x + c) + a_{n-1}(x - c) = (x - c)[a_0(x^{n-1} + x^{n-2}c + x^{n-3}c^2 + \dots + c^{n-1}) + \\ &+ a_1(x^{n-2} + x^{n-3}c + x^{n-4}c^2 + \dots + c^{n-2}) + \dots + a_{n-2}(x + c) + a_{n-1}] \end{aligned}$$

Göründüyü kimi, kvadrat mötərizə içərisindəki ifadə $(n-1)$ dərəcəli çoxhədlidir; onu $q(x)$ ilə işarə edək.

Onda yazı bilərik:

$$f(x) - f(c) = (x - c)q(x)$$

Buradan, teoremin doğruluğu alınır.

Əgər $f(c) = 0$ olarsa, $c \in K$ elementinə $f(x)$ çoxhədlisinin kökü deyilir.

Nəticə. $c \in K$ elementinin $f(x)$ çoxhədlisinin kökü olması üçün zəruri və kafi şərt $f(x)$ -in $x-c$ ikihədlisinə bölünməsidir.

(1) Çoxhədlisinin $x-c$ ikihədlisinə bölünməsindən alınan

$$q(x) = b_0x^{n-1} + b_1x^{n-2} + \dots + b_{n-2}x + b_{n-1}$$

Qiymətini və r qalığını tapanq. (2)-yə əsasən yazırıq:

$$a_0x^n + a_1x^{n-1} + a_2x^{n-2} + \dots + a_{n-1}x + a_n = (x - c)(b_0x^{n-1} + b_1x^{n-2} + \dots + b_{n-2}x + b_{n-1}) + f(c):$$

$$a_0x^n + a_1x^{n-1} + a_2x^{n-2} + \dots + a_{n-1}x + a_n = b_0x^n + (b_1 - cb_0)x^{n-1} + (b_2 - cb_1)x^{n-2} + \dots + (b_{n-1} - cb_{n-2})x + f(c) - cb_{n-1}$$

İki çoxhədlinin bərabərliyinin tərifinə əsasən alırıq:

$$a_0 = b_0, a_1 = b_1 - cb_0, a_2 = b_2 - cb_1, \dots, a_{n-1} = b_{n-1} - cb_{n-2}, a_n = f(c) - cb_{n-1}$$

Axıncı bərabərsizlikdən isə $q(x)$ çoxhədlisinin naməlum $b_0, b_1, b_2 \dots b_{n-2}$ əmsallarını və 2 (yəni $f(c)$) qalığını tapırıq:

$$b_0 = a_0, b_1 = cb_0 + a_1, b_2 = cb_1 + a_2, \dots, b_{n-1} = cb_{n-2} + a_{n-1} \text{ və } r = cb_{n-1} + a_n$$

	a_0	a_1	a_2	a_3	...	a_{n-1}	a_n
c	$b = a_0$	$b_1 = cb_0 + a_1$	$b_2 = cb_1 + a_2$	$b_3 = cb_2 + a_3$...	$b_{n-1} = cb_{n-2} + a_{n-1}$	$r = cb_{n-1} + a_n$

Göstərilən bərabərlikləri Horner sxemi adlanan aşağıdakı cədvəllə göstərmək münasibdir.

Cədvəl 1.

İndi Honer sxemindən istifadə edərək həll edilən məsələləri şərh edək.

1. Çoxhədlinin $x-c$ ikihədlisinə bölünməsi məsələsi. Bu məsələ çoxhədlinin $x-c$ ikihədlisinə bölünməsindən alınan qismətin və qalığın tapılması haqqında yuxarıda ümumi şəkildə izah olunan məsələdir.

2. $f(x)$ çoxhədlisinin qiymətinin hesablanması. Bezu teoremindən görünür ki, $f(c) = cb_{n-1} + a_n$ olur.

3. $f(x)$ çoxhədlisinin $x-c$ ikihədlisinin dərəcələrinə nəzərən ayrılışı.

Tutaq ki,

$$f = (x-c)q_1 + r_0$$

$$q_1 = (x-c)q_2 + r_1$$

$$q_2 = (x-c)q_3 + r_2$$

.....

$$q_{n-2} = (x-c)q_{n-1} + r_{n-2}$$

$$q_{n-2} = (x-c)a_0 + r_{n-1}$$

Burada q_k və r_{k-1} ilə uyğun olaraq (q_{k-1})-i $(x-c)$ yə böldükdə alınmış qismət və qalıq işarə edilir.

(3)-də q_{n-1} üçün alınmış ifadəni axıncıdan əvvəlki bərabərlikdə yazsaq, q_{n-2} üçün alınan yeni ifadəni özündən əvvəlki bərabərlikdə nəzərə alsaq və s. Bu qayda ilə aşağıdan birinci bərabərliyə qədər davam etdirsək alarıq:

$$f(x) = r_0 + r_1(x - c) + r_2(x - c)^2 + \dots + r_{n-1}(x - c) + a_0(x - c)^n \quad (4)$$

(4) verilmiş f çoxhədlisinin $(x-c)$ -nin qüvvətlərinə görə ayrılışıdır.

4. Çoxhədlinin və onun törəmələrinin $x=c$ nöqtəsində qiymətlərinin tapılması.

3-cü məsələnin həllində alınan (4) bərabərliyində $f(x)$ çoxhədlisinin n tərtibə qədər bütün törəmələrini tapmaq və onların $x=c$ nöqtəsində qiymətlərini hesablasaq, alarıq:

$$f(c) = r_0, f'(c) = r_1, f''(c) = 2!r_2, \dots, f^{n-1}(c) = (n-1)!r_{n-1}, f^n(c) = n!a_0 \quad (5)$$

5.Çoxhədli üçün Teylor düsturunun tapılması.

Horner sxemindən (cədvəl2) istifadə edərək (5) bərabərlikləri tapılır. Buna əsasən (4) münasibətini aşağıdakı şəkildə yazmaq olar:

$$f = f(c) + f'(c)(x - c) + \frac{f''(c)}{2!}(x - c)^2 + \dots + \frac{f^n(c)}{n!}(x - c)^n,$$

burada, f- sıfır xarakteristikalı meydan üzərində çoxhədlidir.

6.Çoxhədlinin kökünün təkrarlanma dərəcəsinin tapılması. Verilən məsələni həll etmək üçün aşağıdakı təklifdən istifadə edilir [3,s.484].

Təklif. Tutaq ki, $F[x]$ -sıfır xarakteristikalı meydan üzərində çoxhədlilər halqasıdır və $f \in F[x]$. Yalnız və yalnız $f(c) = f'(c) = \dots = f^{m-1}(c) = 0, f^m(c) \neq 0$ (6)

olduqda, c elementi f çoxhədlisinin m-qat kökü olur.

Bu təklifdən istifadə edərək, konkret bir çoxhədlinin kökünün təkrarlanma dərəcəsinə tapıq.

$$f(x) = x^5 - 5x^4 + 7x^3 - 2x^2 + 4x - 8, \quad c = 2.$$

Bunun üçün $f(x)$ çoxhədlisini $x-2, (x-2)^2, (x-2)^3, \dots$

Çoxhədlilərinə sıfırdan fərqli qalıq alınana qədər, bilmək lazımdır. Praktiki olaraq $f(x)$ -i $(x-2)$ -yə bölmək və s. Horner sxemi ilə yerinə yetirilir. Proses $(x-2)$ -yə bölünməyən qismət alınana qədər davam etdirilir. Nəticədə aşağıdakı termin alınır.

	1	-5	7	-2	4	-8
2	1	-3	1	0	4	0
	1	-1	-1	-2	0	
	1	1	1	0		
	1	3	7			

4-cü bölmə əməliyyatında qalıq sıfırdan fərqli 7 ədədidir. Deməli, 2 ədədi verilən $f(x)$ çoxhədlisinin 3-qat köküdür.

7. Rəşional kəşrin sadə kəşrlərə ayrılışı.

$\frac{f(x)}{(x-c)^m}$ rəşional kəşrinin sadə kəşrlərə ayrılışı aşağıdakı kimi reallaşdırılır. (burada $f(x)$ n dərəcəli çoxhədlidir və $n < m$):

Əvvəlcə n dərəcəli $f(x)$ çoxhədlisinin $(x-c)$ -nin dərəcələrinə görə ayrılışı tapılır, (cədvəl 2):

$$f(x) = r_0 + r_1(x - c) + r_2(x - c)^2 + \dots + r_{n-1}(x - c)^{n-1} + a_0(x - c)^n$$

Sonra $f(x)$ çoxhədlisinin $(x - c)^m$ -ə bölməklə sadə kəşrlər cəmi tapılır:

$$\frac{r_0}{(x-c)^m} + \frac{r_1}{(x-c)^{m-1}} + \frac{r_2}{(x-c)^{m-2}} + \dots + \frac{r_{n-1}}{(x-c)^{m-n+1}} + \frac{a_0}{(x-c)^{m-n}}$$

Biz Horner sxemindən istifadə etməklə həll edilən bir sıra tipik məsələlərə baxdıq.

Qeyd etmək lazımdır ki, sxemlərdən istifadə etməklə aparılan hesablamalar məktəb riyaziyyat kursunda şagirdlərə öyrədilir. Məsələn natural ədədlər üzərində hesab əməllərinin aparılma qaydaları, kəşrlər üzərində hesab əməllərinin aparılma qaydaları, xətti tənliklərin, kvadrat tənliklərin köklərinin tapılması qaydaları və s. göstərmək olar. Bu siyahını daha da genişləndirmək olar. Müşahidələr göstərir ki, həmin hesablamaları icra etmək vərdeşlərinə şagirdlərin əsasən hamısı yiyələnirlər. Lakin şagirdlərin çox qismi həmin hesablamaların alqoritmlərinin nəzəri əsaslarını yaxşı mənimsəmir, yaxud zaman keçdikcə unudurlar.

Göstərilən situasiya Horner sxemindən istifadə etməklə həll edilən məsələlərin öyrənilməsi zamanı da yaranır. Ona görə əyaniliyi, praktik cəhətdən icrasının asan olması kimi üstünlüklərə belə hesablamaya qaydalarında hesablamaya sxeminin əsaslandığı nəzəri materialın öyrənilməsinə diqqət yetirilməlidir. Bu şagirdlərin təfəkkürünün inkişafına, həmçinin biliyin şüurlu mənimsəməyə müsbət təsir edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Вахşəliyев Y.R., Əbdülкərimли L.Ş. Cəbr və ədədlər nəzəriyyəsi kursu. Bakı: Nurem, 2008, 500 s.
2. Cavadov M.H., Abdullayev Ş.S., Əfəndiyev F.H., Rüstəmov V.R. Çoxhədlilər cəbrindən məsələ və misallar. Bakı: API, 1985, 119 s.
3. Куликов Л.Я. Алгебра и теория чисел: Учеб пособие для педогогических институтов. М.: Вышш. щкола, 1979, 559с.

Nuray Safarova

ALGEBRAL SUMS SOLVED WITH THE USAGE OF HORNER SCHEME

Abstract: To fulfill certain calculations in systematic form solving some sums in maths, influence positively for the formation of important skills and habits. In the article from this point of view solution ways of certain algebraic sums with The apply of Horner scheme were explained in systematic form.

Key words: Horner scheme, division of polynomial due to X-A degree, repetition degree of root, derivation of polynomial in certain point

MARAL ƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Magistrant, Fizika fənninin tədrisi metodikası, II kurs

maraliyeva98@gmail.com

Elmi rəhbər: *dos.X.Həsənov*

MƏKTƏB FİZİKA KURSUNUN TƏDRİSİNİN TƏŞKİLİ FORMALARI

Məqalədə müəllimin fizika dərslərində ev tapşırıqları ilə əlaqədar olaraq, şagirdlərin dərslik və başqa ədəbiyyat üzərində müstəqil işlərinin təşkilinə rəhbərlik etmələri, şagirdlərin müxtəlif formada müstəqil işləri yerinə yetirmələrinə görə vaxtaları planlaşdırmaları qaydaları öz əksini tapmışdır.

***Açar sözlər:** şagird, məşğələ, dərslər, fizika, tədris, fəal, tələb, məktəb*

Tədris sistemində şagirdlərlə məşğələ təşkilinin əsas forması dərslərdir. Dərs ümumtəhsil məktəblərində möhkəm şagird heyətinə malik qrup ilə müəyyən cədvəl əsasında aparılan məşğələ formasıdır. Dərsdə müəllim tədris etdiyi fənni sistemə və ardıcıl olaraq izah etməklə, şagirdlərə dərslik və kitab üzərində işləməyi öyrətməli, kabinet, laboratoriya və tədris emalatxanalarında iş hərtərəfli alışıdır və bu əsas metodlarla, müxtəlif təcrübə və cihaz nümayişləri, ekskursiyalar (zavoda, muzeyə, tarlaya, meşəyə və s.) tətbiq etməlidir.

Dərs sistemində məzmunundan asılı olmayaraq, məşğələyə müəllim rəhbərlik etməlidir. Təlim tərbiyə işində əsas sima müəllimdir. Müəllim müntəzəm olaraq bütün şagirdlər üzərində müşahidə aparır, onlara köməklik göstərir, işlərinə rəhbərlik edir, müstəqil işləmək bacarığı və vərdişləri aşılayır.

Dərslər tədris materialının məzmununa görə müxtəlif formalarda olduğu kimi, tətbiq edilən metodlara görə də fərqlənir. Lakin onlar bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olmaqla, mürəkkəb pedaqoji proses təşkil edir. Ayrı-ayrılıqda götürülən hər bir dərs dərslər sistemini təsvir edən zəncirin bir həlqəsidir. Hər bir yeni dərs əvvəl keçirilmiş dərslərə əsaslandığı kimi, gələcək dərslər üçün də bazadır, deməli, hər bir növbəti dərslərin bazası ilə bərabər perspektivi də olmalıdır. Bu isə biliklərin sistemli verilməsi üçün vacibdir.

Dərs sisteminin əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

- 1) məktəbdə təlim-tərbiyə prosesinin təşkili əsas və mühüm forması sabit heyətə malik şagirdlər qrupu ilə aparılan dərslərdir;
- 2) öyrəniləcək tədris materialının məzmunu və həcmi təyini, onun öyrənilməsinin vaxta görə planlaşdırılması və məşğələnin təşkili müəllim tərəfindən aparılır;
- 3) hər bir fənnə aid tədris məşğələləri möhkəm cədvəl üzrə aparılır;
- 4) şagirdlər tədris materialını bütün siniflə birlikdə, eyni vaxtda və bir tipli tədris vəsaiti üzərində öyrənirlər;
- 5) şagirdlərin dərs məşğələlərinin təşkili formaları (şagirdlərin fərdi və ya kollektivləşmə) və tətbiq edilən tədris metodları müxtəlifdir.

Dərs sistemində şagirdlərə biliklər ciddi müəyyənləşdirilmiş "porsiyalarla" verilir. Bu, mənimsəməyə müsbət təsir göstərir. Bundan başqa, bu sistemdə fənlərin bir-birini tez-tez əvəz etməsi nəticəsində şagirdlər az yorulurlar. Nəhayət, bu sistem şagirdləri şüurlu intizama alışdırır, onlar diqqətlərini yalnız bir fənnə cəlb etmək deyil, eyni zamanda bir fəndən digər fənnə keçmək vərdişləri də əldə edirlər.

Dərs sistemi şagirdlərin fəallığını inkişaf etdirən məşğələ formalarını heç də inkar etmir, əksinə onları həmin sistemin vacib tərkib hissələri hesab edir. Bu cür dərslərə misal olaraq, şagirdlərin müstəqil praktiki işlərini (qrafik üzərində iş, məsələ həlli, laboratoriya işləri, dərslik və başqa ədəbiyyatın müstəqil öyrənilməsi və s.) göstərmək olar.

Dərs sistemi şagirdlərə öz fəallığını müxtəlif formalarda zahirə çıxarmağa imkan verir, şagirdlər müəllimin yeni materialın izahına həsr etdiyi dərslərdən başlayaraq, daha çox müstəqillik və

təşəbbüskarlıq tələb edən praktiki işlərə qədər olan bütün məşğələ növlərində iştirak etməklə, öz fəallıqlarını tədrisi olaraq inkişaf etdirilərlər. Bu sistem şagirdlərdə müstəqil işləmək vərdişləri aşılamaq üçün də müəllimə geniş imkanlar yaradır. Bundan başqa, müəllim ev tapşırıqları ilə əlaqədar olaraq, şagirdlərin dərslik və başqa ədəbiyyat üzərində müstəqil işlərinin təşkilinə də rəhbərlik etməlidir. Şagirdlərin müxtəlif şəkildə müstəqil işlərinə çoxlu miqdarda fizika dərsləri həsr olunur, bütün bu işləri müəllim vaxta görə planlaşdırır. Şagirdlər dərs ili müddətində aparılan praktiki məşğələlərdə öz işlərinin ayrı-ayrı mərhələlərini vaxta görə planlaşdırmaq vərdişləri əldə edirlər. Bu vərdişləri şagirdlər keçirilmiş tədris materialının təkrarı prosesində də əldə edirlər. Şagirdlər yaş xüsusiyyətlərində asılı olaraq, bir, iki, üç həftə müddətində nisbətən çox material təkrar etmək üçün müəyyən tapşırıq alırlar. Fizika müəllimlərinin şagirdlərin müstəqil işinə ciddi fikir verməsi və şagirdlərin işlərinə bacarıqla rəhbərlik etməsi lazımdır.

Dərsə olan əsas tələb onun bütöv və bitkin olmasından ibarətdir. Şagirdlər hər bir dərsdə öyrəndiklərini aydın təsəvvür etməli və gələcək dərslər üçün perspektiv müəyyən etməlidir. Dərs aşağıdakı məqsədləri daşıya bilər: yeni materialın öyrənilməsi, keçmiş mövzunun təkrarı və ümumiləşdirilməsi, müəllim tərəfindən şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin yoxlanılması və s.

Adətən fizika müəllimi bir dərsdə saydığımız bu işlərdən yalnız birini deyil, bir neçəsini birdən yerinə yetirir. Məsələn eyni bir dərsdə yeni material izah edilir, keçmiş material qismən təkrar olunur, şagirdlərin bilikləri yoxlanılır. onlara müstəqil işləmək vərdişləri aşılanır.

Məktəbdə fizika məşğələlərinin təşkili formaları müəyyən dərəcədə fizikanın tədrisinin qarşısında duran vəzifələrin müxtəlifliyi ilə izah edilir. Məşğələ formaları elastik olmaqla bərabər, müəllimin hər bir dərs üçün nəzərdə tutduğu məqsədlərə uyğun gəlməlidir. Bununla bərabər, eyni bir dərsdə bir neçə vəzifənin yerinə yetirilməsinə baxmayaraq, əksər hallarda müəllim tərəfindən hər bir dərsdə çox aydın şəkildə nəzərə çarpan əsas bir vəzifə yerinə yetirilir. Dərsin məqsədi və məzmunu məhz bu əsas vəzifəyə nisbətən vaxta görə az yer tutur.

Maral Alieva

FORMS OF ORGANIZING SCHOOL TEACHING SCHOOL PHYSICS

Abstract: The article includes teachers in the teacher's physics classrooms, the students have the rules of plan for students to manage the organization of independent work on textbooks and other literature, and the rules for planning students for their implementation of independent work in various forms.

Key words: student, lesson, lesson, physics, teaching, active, demand, school

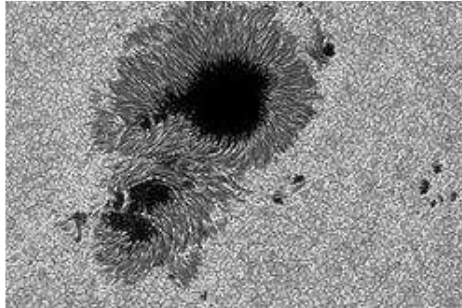
TÜRKANƏ ƏLİYEVƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi,
Dissertant
turanelizade_2016@mail.ru
Elmi rəhbər: f.r.ü.f.d., dos.A.Məmmədli

GÜNƏŞİN FƏAL TÖRƏMƏLƏRİ

Günəş ləkələri, məşəlləri, folekulları, protuberansları və alışımları Günəşin ən xarakterik fəal törəmələrindən biridir. Günəş fizikasının əsas anlayışlarından biri Günəş aktivliyidir. Təqdim olunan işdə Günəş aktivliyinin əsas fiziki aspektləri şərh olunur. Göstərilir ki, Günəş aktivliyini əsasən Volf ədədi ilə ifadə olunur.

Açar sözlər: Günəş aktivliyi, Günəş ləkələri, maqnit sahəsi, Volf ədədi

Günəş ləkələri. Günəşin özündə gedən proseslər və onun fəal törəmələrindən biri olan Günəş ləkələrini tədqiq etmək vacib məqamlardan sayılır. Günəş ləkələri Günəşin ən xarakterik fəal törəmələrindən biridir. Bunun səbəbləri çoxdur. Hər şeydən əvvəl, ləkələr Günəşin ümumi fəallığını müəyyən edir. Ləkələr Günəş fotosferində Günəş diskində əmələ gəlirlər. Əvvəlcə onlar nöqtəvi formada olur və zaman keçdikcə böyüyür, bir neçə sutkadan bir neçə aya qədər ilk ləkə əmələ gələn oblastda ləkə əmələgəlmə, inkişaf etmə və yox olma prosesi davam edir. Ləkələr adətən qrup şəklində yaranırlar. Hər qrupda çox vaxt iki və daha çox ləkə olur. Qrupun sağ tərəfindəki ləkə, yəni fırlanan Günəş səthində qərb tərəfdə - irəlidə gedən ləkə baş ləkə, diskin sol tərəfindəki ləkə, yəni arxada gedən ləkə quyruq ləkə adlanır. Baş və quyruq ləkələrin ətrafında xırda ləkələr də olur. Baş ləkə daha böyük sahəyə malik olur və ən axırda yox olur. Ən böyük ləkənin xətti ölçüsü 10^5 km-ə çata bilər. Ləkələr üçün əsas xarakterik cəhət onların güclü maqnit sahəsinə malik olmasıdır. Günəş ləkələrində maqnit sahəsinin gərginliyi bəzən 4500 E-ə çatır.

Şəkil 1. Günəş ləkələri.

Halbuki, Günəşin ümumi maqnit sahəsinin gərginliyi 1 E-dir. Bu onu göstərir ki, maqnit sahəsi Günəşin bütün dərinliklərini əhatə etmir-maqnit sahəsi Günəşin konvektiv zonası ilə əlaqədardır. Müşahidələr göstərir ki, maqnit sahəsi ləkənin mərkəzi hissəsində ən böyükdür, kənarlara doğru sahə zəifləyir. Ləkənin fotosəthindən görünür ki, onun mərkəzi hissəsi çox tutqun, kənarları isə nisbətən az tutqun və şüa quruluşudur.(Şəkil 1.)

Ləkənin ən tutqun mərkəzi hissəsi ləkənin nüvəsi, az tutqun kənarları isə yarımkölgəsi adlanır. Onlar Günəşin ancaq $\pm 40^\circ$ helioqrafik enliklər arasındakı zolaqlarda müşahidə olunur. Ləkələrin XVII yüzilliyin əvvəllərindən aparılan müşahidələri göstərmişdir ki, onların Günəş səthində görünməsi müəyyən qanunauyğunluğa malikdir. Əvvəllər Günəş fəallığının göstəricisi olaraq Günəşin görünən yarımsəthindəki ləkələrin sayı götürülürdü. 1843-cü ildə Şvabe bu göstəriciyə görə Günəş fəallığının 11 illik dövrünü kəşf etmişdir. Sonralar Günəş fəallığı göstəricisi olaraq Volf aşağıdakı kəmiyyəti qəbul etməyi təklif etmişdir:

$$W = k(10g + f) \quad (1)$$

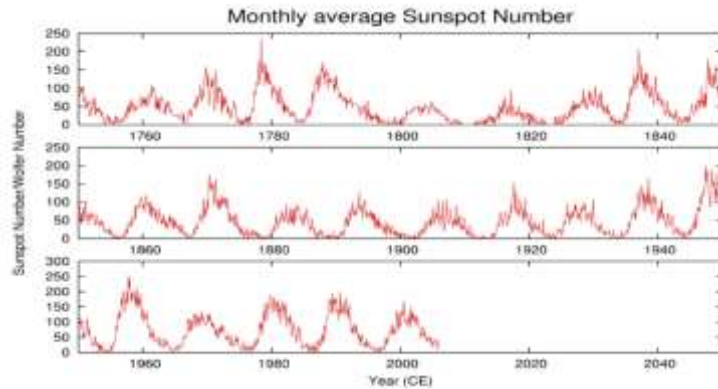
burada g - Günəşin görünən yarımsəthindəki ləkə qruplarının sayı, f - bütün ləkələrin ümumi sayıdır, k – cihazdan, müşahidə üsulundan (vizual və ya fotoqrafik) və müşahidəçinin individual özəlliklərindən asılı olan mütənəsiblik əmsəlidir. Bu fəallıq göstəricisi W onu təklif edən və geniş istifadə

edən Volfun şərafinə Volf ədədi adlanır [4]. Odur ki, Günəşdə ləkə yoxdursa $W = 0$, bir ləkə varsa, onda $W = 11$ olar, çünki yeganə ləkə həm bir qrup, həm də ləkənin özü hesab edilir. Günəşin səthində iki ləkə qrupu, qruplardan birində iki ləkə, digərində isə beş ləkə varsa onda $W = 10 \times 2 + 7 = 27$ alırıq. Ən uzun dövrü əhatə edən Volf ədədləri sırası Çürix rəsədxanasında alınmışdır. Beynəlxalq sıra adlanan bu sıra 1749-cu ildən başlayır.

Ləkə əmələgəlmə fəaliyyətindəki qanunauyğunluq aşağıdakı kimidir:

1. Müəyyən edilmişdir ki, ləkələrin sayı 11 illik dövrlə dəyişir: Günəş fəallığının minimumunda Günəşdə aylarda heç bir ləkə müşahidə olunmaya bilər, sonra ləkələrin sayı və onların sahəsi artır. 4-5 ildən sonra ləkələrin sayı və sahəsi maksimuma çatır və bu dövr, Günəş aktivliyinin maksimum dövrü adlanır. Aylarla Günəş maksimum aktivliyində qalır, sonra ləkələrin sayı tədricən azalır və 6-7 ildən sonra yenidən minimum olur. Şəkil 2-də orta illik Volf ədədinin 1750 – 2010-cu illər üzrə dəyişməsi göstərilmişdir [3].

2. Günəş aktivliyinin hər yeni dövrü və ya hər bir tsikli fəallığın minimum mərhələsindən başlayır. Hər yeni dövrdə ləkə əvvəlcə Günəş ekvatorundan uzaqda yaranır. Dövr ləkələrin ən yüksək helioqrafik enliklərdə $\pm 30^\circ$ - 40° görünməsi ilə başlayır, zaman keçdikcə ləkələrin sayı və sahəsi artır, eyni zamanda ləkə əmələgəlmə prosesi Günəş ekvatoruna yaxınlaşır, ləkələrin maksimum sayı adətən $\pm 15^\circ$ -lik helioqrafik enliklərdə olur, sonra ləkələrin sayı azalır, eyni zamanda ləkə əmələ gəlmə prosesi ekvatora tərəf sürüşür, ekvator yaxınlığında $\pm 5^\circ$ -dək ləkələrin əmələ gəlməsi, aktivliyin minimum dövrü ilə tamamlanır, sonra yeni dövr başlayır.

Şəkil 2. Volf ədədinin dövrü dəyişməsi.

3. Müəyyən bir tsikldə Günəşin şimal yarımkürəsində baş ləkə və onun ətrafındakı müşayiət-edici kiçik ləkələr şimal qütblüdürsə, arxada gedən ləkə və onun ətrafındakı kiçik ləkələr cənub qütblü, cənub yarımkürəsində isə ləkələrin qütbləşməsi bunun əksinə olur. Bu mənada Günəşin orta əsrlik tsiklinin 11 illik deyil, 22 illik hesab edirlər[1].

Günəş məşəlləri. Günəş ləkə qrupları ətrafında həyəcanlanmayan fotosferə nisbətən parlaq görünən törəmələr müşahidə olunur. Bunlar Günəş məşəlləri adlanır. Günəş məşəlləri diskdə daha böyük sahələr tuturlar. Məşəllərin yaşama müddətləri aylarla olur və bu müddətdə onların parlaqlığı çox az dəyişir. Məşəllər Günəş diskinin mərkəzi ətrafında demək olar ki, görünməzlər, diskin kənarlarında isə daha kəskin görünürlər. Fotosferin müəyyən səviyyəsində məşəllərin temperaturu qonşu həyəcanlanmamış oblastlarında 200^0 - 300^0 yüksəkdir və onlar həyəcanlanmamış fotosferdən bir qədər üstə yerləşir. Maqnit sahəsi zəif olanda bu sahə konveksiya elementlərinin üfüqi istiqamətdəki hərəkətlərinə mane olur və nəticədə bu elementlərin şaquli hərəkətləri asanlaşır.

Folekullar. Ləkə qrupları və fotosfer məşəllərindən üstə həyəcanlanmamış xromosferə nisbətən parlaq oblastlar müşahidə olunur. Bunların parlaqlığı hündürlüyün artması ilə böyüyür. Bu törəmələr folekullar adlanır. Başqa sözlə, folekulların həyəcanlanmamış xromosferə nisbətən parlaq olmasını onların ətraf xromosferə nisbətən böyük temperatura malik olması ilə izah etmək olmaz, yəni burada Stefan-Bolsman qanunu tətbiq edilə bilməz. Folekulların parlaq olmasını onlarda sıxlığın ətraf xromosferə nisbətən bir neçə dəfə böyük, temperaturun isə xromosferdəki qədər və ya ondan bir qədər yüksək olması ilə izah edə bilərik.

Protuberanslar. Protuberanslar hidrogen xətlərində güclü şüalanmaya malikdir. Günəşin hidrogen xəttində çəkilmiş monoxromatik əksində Günəş diskinin kənarında parlaq qaz püskürmələri

müşahidə olunur. Günəş diskinə proyeksiya olunan protuberanslar tutqun liflər şəklində görünür. Protuberanslar bir çox növə malikdir: sakit protuberanslar-həftələrlə, hətta aylarla dəyişməz qalır; eruptiv protuberanslar-sakit protuberansların qəflətən fəallaşması başlayır, bu zaman sürətli qaz atılmaları baş verir və çox zaman belə protuberanslar tezəcə yox olur; tacda qazların kondensasiyası nəticəsində yaranan tac protuberansları-fəal protuberanslardır. Tac protuberansları əmələ gəldikdən sonra sanki bütöv bir kütlə kimi Günəş səthinə tərəf düşürlər. Tac törəmələri olan protuberanslarla indi tanış olacağımız günəş alışmaları arasında sıx əlaqə vardır [3].

Günəş alışmaları. Xətti ölçüləri ləkələrin ölçüsü tərtibində və fəallığına görə ləkələrlə sinxron olan Günəş alışmaları adlanan törəmələr Günəş fəallığının ən güclü, ən parlaq təzahürüdür. Günəş alışmaları onun atmosferində baş verən partlayış xarakterli qeyri-stasionar prosesdir.

Alışma zamanı optik oblastda şüalanma özünü əsasən parlaq xətlərdə göstərir. Belə ki, bu zaman fraunhofer xətlərində güclü şüalanma-emissiya müşahidə olunur, bəzən çox güclü alışma zamanı, o, hətta ağ işıqda-kəsilməz spektrdə görünür. Bu xətdə güclü alışmalarının interferensiyapolyarizasiya süzgəci vasitəsilə alınan monoxromatik xəyalından görünür ki, onun parlaqlığı həyəcanlanmış xromosferin parlaqlığından on dəfələrlə böyükdür.

Alışma əmələ gəlmənin başqa bir mexanizminin də olduğu güman edilir. Alışma, konveksiya zonasında maqnit borusunun şaquli hissəsinin burulduğu oblastda bu burulmanı açmağa çalışan burulğan nəticəsində yaranır. Bu halda alışma enerjisi və maqnit sahəsinin azimutal komponentinin enerjisi olur. Bu enerjilər burulmuş maqnit borusunun açılması zamanı azad olması və bu açılma maqnit borularının fotosferin çıxması ilə nəticələnə bilər. Maqnit borularının açılması nəticəsində azimutal maqnit sahəsində dissipasiyası alışmanın şüalanma enerjisi və dinamikasında mənbə rolu oynaya bilər [5].

Günəş fəallığı və onun törəmələri ilə tanışlıqdan gördük ki, burada əsas rolu maqnit sahəsi ilə günəş plazmasının qarşılıqlı təsiri oynanır. Lakin günəş fəallığının fiziki nəzəriyyəsi hələlik məlum deyildir; bu haqda yalnız bir sıra fərziyyələr vardır. Bəzi fərziyyələrə görə fotosferdə daim müşahidə olunan zəif maqnit sahəsi vaxtaşırı müəyyən oblastlarla güclənə bilər. Buna səbəb isə bu oblastlarda altda konvektiv hərəkətlər nəticəsində maqnit sahəsinin qüvvə xətlərinin mürəkkəbləşməsi və bu mürəkkəbləşmənin bir təzahürü qüvvə xətlərinin kələfləşməsi ola bilər. Başqa hipotezə görə maqnit sahəsinin güclənməsi Günəşin differensial fırlanmasının nəticəsində meridian üzrə istiqamətlənən qüvvə xətləri ekvatora paralelləşməklə fırlanma zamanı maqnit boruları yarada bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Quluzadə C.M. Günəş fizikası. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 232 s.
2. Hüseynov R.Ə. Astronomiya. Bakı: Maarif, 1997, 468 s.
3. Hüseynov R.Ə. Ümumi astrofizika. Bakı: Bakı Universiteti, 2010, 368 s.
4. Владимирович К.Э., Иванович М.В. Общий курс астрономии. М.: Либроком, 2011, 544 с.
5. Quliyev Ə., Qasımov H., Fərhadova T. Günəş aktivliyinin 11-illik fazasına görə uzun periodlu kometlərin parametrlərinin təyini./ “II International scientific conference of Young Reserachers” mövzusunda beynəlxalq elmi praktiki konfransın materialları. Bakı: BEU, 2018, s. 44-47.

Turkana Alieva

ACTIVE DERIVATES OF THE SUN

Abstract: Sunspots, flares, floccules, protuberances and flares are one of the most characteristic active derivatives of the Sun. One of the basic concepts of solar physics is solar activity. The presented article explains the main physical aspects of solar activity. It is shown that solar activity is mainly expressed in Wolf numbers

Key words: Solar activity, sunspots, magnetic field, Wolf number

RİYAZİYYATIN MƏKTƏB KURSUNDA SAHƏ ANLAYIŞININ TƏDRİSİ

Məqalədə aşağıdakı suallara cavab verilib:

- *tədqiqatın həndəsi ölçüsü və məqsədi daxil olmaqla dəyərlər;*
- *sualın orta məktəb riyaziyyatı üçün bir təhsil proqramında tərtib edilməsi;*
- *sahə - ölçülməsinin həndəsi dəyəri və sahəni ölçməsi kimi;*
- *genişmiqyaslı grid-kvadrat retikulyasiya;*
- *müstəvi fiqurlarının və səthlərin sahələrinin hesablanması analitik metodu;*
- *ərazi üçün mozaikanın istifadəsi;*
- *nəticələr.*

Açar sözlər: *kəmiyyət, həndəsi kəmiyyət, düz xətt parçası, sahə, cismin həcmi, kvadrat, düzbucaqlı, sahə vahidi*

Məktəb riyaziyyat kursunda şagirdlər əsas kəmiyyətlər və onların xassələri ilə tanış edirlər. Buraya həndəsi kəmiyyətlər də daxildir: uzunluq, sahə və həcm.

Məktəbin ibtidai siniflərində uzunluq-bir kəmiyyət kimi I sinifdən başlayaraq tədris olunur və ədədlər konsentrasiyasından asılı olaraq, uzunluq ölçü vahidləri daxil edilir. Sahə-bir kəmiyyət kimi məktəbin IV sinfində tədris olunur.

V sinifdə sahə və həcm hesablanması əsasən məsələlər həlli vasitəsilə daxil edilir.

VI sinifdə sahə və həcm anlayışları inkişafetdirici məsələlər vasitəsilə daxil edilir.

VII sinifdə konqruentlik anlayışı ilə əlaqədar sahə və həcm anlayışları daxil edilir və bu ideya VIII sinifdə Pifaqor teoremi ilə əlaqədar daha ətraflı verilir.

IX sinifdə məsələlər həlli vasitəsilə təkrar edilir.

X-XI siniflərdə bu anlayışlar ətraflı şərh olunur və riyazi analiz elementlərinin tədrisi həndəsi kəmiyyətlərin əsaslı şəkildə öyrənilməsinə imkan verir.

Biz bu məqalədə məktəbdə sahə anlayışının öyrənilməsi ilə əlaqədar elmi-metodik məsələləri şərh etməyə çalışacağıq.

Həndəsi anlayış kimi-sahənin ölçülməsi nəzəriyyəsinə iki mühüm məsələ şərh olunmalıdır:

1.Sahə ölçüsünü tapmaq tələb olunan fiqurda, bu fiqura aid olan və aid olmayan nöqtələri fərqləndirmək (fiqurun daxili və xarici nöqtələri). Fiqurun sərhəddinə aid nöqtələri xarakterizə edərkən, nəzərə almaq lazımdır ki, bu nöqtələrə çox yaxın olan daxili və xarici nöqtələr vardır. Məlumdur ki, həndəsədə çoxbucaqlılar-qapalı sınıq xətlə məhdudlaşan sahələrin (çoxbucaqlılar), çevrə və əyri xətlərlə həddləşən sahələrin hesablanması məsələsində daxili nöqtələrin xarici nöqtələrdən fərqləndirilməsi əsas götürülür. Burada aşağıdakı qayda tətbiq olunur: verilmiş nöqtədən çıxan ixtiyari şüa fiqurun konturunu (sərhəddini) tək sayda dəfə kəsirsə, həmin kəsişmə nöqtələri *daxili* nöqtələr hesab olunur; əgər cüt sayda nöqtələrdə kəsirsə, onda həmin nöqtələr *xarici* nöqtələr hesab olunur.

2.*Sahə ölçü vahidi*-tərəfi vahid uzunluğa bərabər olan kvadrat qəbul edilir.

Vahid kvadratin hər bir tərəfini 10 bərabər hissəyə bölsək və bölgü nöqtələrindən ardıcıl olaraq tərəflərə paralel düz xətlər keçirsək, onda vahid kvadrat 100 sayda bərabər kvadrata bölünəcək və onlardan hər birinin ölçüsü kvadrat vahidin $\frac{1}{100}$ -nə bərabər olacaqdır. Alınan yeni kvadratların hər birini 100 bərabər hissəyə bölsək, onda alınan hər bir yeni kvadratin ölçüsü əvvəlki kvadrat vahidin 0,0001-nə bərabər olacaqdır. Oxşar prosesi müstəvi üzərində paralel düz xətlər vasitəsilə (bir-birindən bərabər xətti vahid məsafədə olmaqla) sahəni zolaqlara ayırısaq və bu işi perpendikulyar vəziyyətdə təkrar etsək, onda müstəvi üzərində *vahid kvadrat miqyas toru* alarıq. Məsələn, millimetrlik xanalara bölünmüş kağız-miqyas toru rolunu oynaya bilər. Bu qayda ilə hazırlanmış kvadrat torunu kalka,

şüşə, sellofan səthinə yapışdırsa, onda məlum olan *palet* alınar. Palet-miqyas xətkəşinin iki ölçülü *analoqu* rolunu oynayır.

Məktəb şəraitində paleti hazırlamaq asandır. Bu zaman adi damalı kağızdan da istifadə etmək olar.

İxtiyari konturlu hər hansı bir fiqurun sahəsini hesablamaq üçün həmin fiqurun üzərinə kvadrat miqyas toru qoyulur və fiqurun konturu daxilində qalan bütün kvadrat vahidlərin sayı üzərinə natamam kvadrat vahidlərin cəminin yarısı əlavə edilir. Alınan cəm-fiqurun ölçülən sahəsinin təqribi qiyməti olacaqdır. Çünki topladığımız natamam kvadrat vahidlərin bəziləri yarımkvadratdan böyük, bəziləri isə kiçik olacaqdır. Ona görə də natamam kvadratların cəminin yarısı-onları təqribi olaraq tam kvadratlara tamamlayır.

Kvadratın ardıcıl surətdə kiçik kvadratlara bölünməsi prosesini davam etdirsək, $\{S; S_n\}$ ardıcılığını alarıq. Əgər ardıcılıq yığılma şərtlərini ödəyirsə, onda alınan ədəd (limit) verilmiş fiqurun *sahə ölçüsü* olacaqdır.

Sahələrin palet vasitəsilə praktik olaraq hesablanması qaydası ilə şagirdləri tanış etmək olar.

Məktəb təcrübəsində sadə konturlu fiqurların sahələri analitik üsulla hesablanır. Məsələn, kvadratın, düzbucaqlının, trapesin, paraleloqramın, üçbucağın, ixtiyari çoxbucaqlının, dairənin, kürə səthinin, silindirin, konusun, kəşik konusun səthinin sahələri hesablanır.

Mürəkkəb konturu olan müstəvi fiqurların sahələri *palet* vasitəsilə hesablanır. Konkret misallara müraciət edək.

1. Tərəfləri uzunluqları a və b olan düzbucaqlının sahəsini hesablayaq.

Miqyas torunu düzbucaqlı üzərinə elə qoymaq lazımdır ki, miqyas torunun xətləri düzbucaqlının tərəflərinə paralel olsun. Onda daxili kvadrat vahidlərin sayı $a_0 \cdot b_0$ - hasilinə (düzbucaqlı sahəsinin əksişi ilə qiyməti), $a_0^1 \cdot b_0^1$ - hasili isə konturdan kənara çıxan kvadratlar da daxil olmaqla - axtarılan sahənin artığı ilə təqribi qiymətini ifadə edəcəkdir.

Beləliklə, sahəsi axtarılan düzbucaqlının sahə ölçüsü - əksişi ilə: $S = a_n \cdot b_n$ və artığı ilə $S = a_n^1 \cdot b_n^1$ olacaqdır. Həqiqi ədədlərin vurulması qaydasını tətbiq etsək $\{a_n \cdot b_n, a_n^1 \cdot b_n^1\}$ ardıcılıqları $a \cdot b$ hasilini təyin edəcək və ona görə də düzbucaqlının sahəsi $S = a \cdot b$ (kv.vah.) olacaqdır.

2. İki çoxbucaqlıdan ibarət fiqurun sahəsini hesablayaq (şək.1).

Verilmiş çoxbucaqlının sahə ölçüsü onu təşkil edən iki çoxbucaqlının sahə ölçüləri cəminə bərabər olacaqdır: $ABCF$ çoxbucaqlısının sahə ölçüsünü – P ilə, $CDEF$ – çoxbucaqlısının sahə ölçüsünü Q ilə işarə etsək, onda bu kəmiyyətlər $\{P_n, P_n^1\}$ və $\{Q_n, Q_n^1\}$ ardıcılıqları ilə təyin olunur.

Bütöv çoxbucaqlının sahə ölçüsünü S ilə işarə etsək, onda bu ədəd $\{S_n, S_n^1\}$ ardıcılıqları ilə təyin olunur. Çoxbucaqlının sərhəddində yerləşən kvadratları nəzərə alsaq, aşağıdakı bərabərsizliyi alarıq:

$$P_n + Q_n < S_n < S_n^1 \leq Q_n + Q_n^1$$

Məlum teoremə əsasən alarıq: $P + Q = S$.

Qeyd etmək lazımdır ki, verilmiş çoxbucaqlının sahə ölçüsü kvadrat miqyas torun hər hansı bucaq qədər dönməsindən asılı deyil. Çünki bu halda çoxbucaqlıya aid olan kvadratların sahə ölçüsü dəyişmir. Həqiqətən, kvadratın tərəfi m -ə bərabədirsə, onda onu hər hansı bucaq qədər döndərsək və onun təpəsindən tərəfinə paralel düz xətlər keçirsək, onda onun tərəfləri P və q olan kvadratların daxilində yerləşdiririk və sahə ölçüsü $(p+q)^2$ olacaqdır.

Tərəfi m olan kvadratın sahə ölçüsünü tapmaq üçün $(p+q)^2$ ədədindən katetləri p və q olan dörd düzbucaqlı üçbucağın sahə ölçüsünü çıxmaq lazımdır: $(p+q)^2 - 2pq = p^2 + q^2 = m^2$

Deməli, S_n və S_n^1 düzbucaqlı oblastların sahə ölçüsü dəyişmədiyindən, onların təyin etdiyi ədəd də dəyişməyəcək. Buradan aşağıdakı nəticəyə gəlirik: çoxbucaqlının sahə ölçüsü onun üzərinə miqyas torunun qoyulması üsulundan asılı deyil. Çünki çoxbucaqlının miqyas toru üzrə sürüşməsi (yerini dəyişməsi)-torun yerini dəyişməsi ilə ekvivalentdir. Çoxbucaqlıların sahələrinə aid xassələr bütün düzxətli fiqurların sahələrinin ölçülməsinin vasitəli metodlarını müəyyən etməyə imkan verir. Məsələn, paraleloqramın sahəsini hesablamaq üçün onu konkurent düzbucaqlıya çevirmək kifayətdir.

İstənilən üçbucağın sahəsini hesablamaq üçün onu paraleloqrama tamamlamaq kifayətdir.

İstənilən çoxbucaqlının sahəsini hesablamaq üçün onu üçbucaqlara ayıraraq, alınan üçbucaqların sahələri cəmini tapmaq kifayətdir.

Xüsusi halda, trapesin sahəsi onu əmələ gətirən iki üçbucağın sahələri cəminə bərabərdir.

Məktəb riyaziyyat kursunda bir kəmiyyət kimi sahənin hesablanması aid kifayət qədər inkişafetdirici və yaradıcı xarakterli məsələlərdən istifadə etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumu. Bakı:Təhsil, 2008.
2. Ümumtəhsil məktəblərinin V-IX sinifləri üçün riyaziyyatdan Təhsil proqramı (kurikulum). Bakı: Pedaqogika, 2012.
3. Ümumtəhsil məktəblərinin X-XI sinifləri üçün riyaziyyatdan Təhsil proqramı (kurikulum). Bakı: Pedaqogika, 2012.
4. Mərdanov M. və b. Həndəsə-10. Bakı: Çarşıoğlu, 2011.
5. Методика преподавания геометрии, под редакцией А.И.Фетисова. М.:Просвещение, 1967.

Ruhiyya Jafarova

BY TEACHING CONCEPTS IN THE AREA OF SCHOOL MATHEMATICS

Abstract: The article addressed the following questions:

- values, including the geometric size and purpose of the study;
- formulation of the question in an educational program for secondary school mathematics;
- the area - as a geometric value of its measurement and measure the area;
- large-scale grid-square reticulation;
- analytical method of calculating areas of plane figures, and surfaces;
- the use of mosaic for the area;
- conclusions.

Key words: value of geometric quantity interval, area, volume of the body, square, rectangle, square measure

BÖLMƏ 7 İnformatika, İKT və veb texnologiyaları

CƏMALƏ BAĞIROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Magistrant, İdarəetmədə informasiya sistemləri, I kurs

Elmi rəhbər: dos.Məftun Əliyev

KOMPÜTER VİRUSLARI VƏ ANTİVİRUSLAR

Kompüter virusları texniki vasitələrlə bir kompüterdən digər kompüterə keçməyə cəhd edən, verilənlərin korlanmasına (dəyişdirilməsi və ya silinməsi) gətirən və ya istifadəçinin işinə mane olan, digər proqramlarda gizlənmiş kiçik həcmli proqramlardır. Virus proqram özünü təxminən bioloji virus kimi aparır: özü-özünə çoxalır, sistem faylları daxilində maskalanır və kompüterə və ya sistemə ziyanlı təsirlər göstərir. Virus proqramlarını aşkarlamaq və ləğv etmək üçün antivirus proqramlarından istifadə edilir. Antivirus proqramları kompüter viruslarından mühafizə üçün xüsusi proqramlardır.

***Açırsözlər:** kompüter, informasiya, kompüter virusları, proqram, antivirus, əməliyyat sistemləri (ƏS), internet, resident*

Müasir dövrümüzün tələbinə uyğun olaraq Texnologiya cihazlarından istifadə günlük həyat tərzimizin bir hissəsinə çevrilmişdir. Bu cihazlardan ən çox istifadə edilənlərdən biridə kompüterlərdir. Kompüterlərdə informasiyanın qorunması üçün əsas təhlükələrdən biri kompüterə “girmiş” ziyanverici proqramlardır. Bu ziyanverici proqramlar kompüterin işləməsini ləngitməklə bərabər verilənlərin tamlığı üçün ciddi təhlükə yarada bilər.

İlk virus 1982-ci ildə 15 yaşlı tələbə Riç Skrenta tərəfindən yaradılmışdır. Öz tələbə yoldaşları ilə zarafat etmək üçün yaratdığı kiçik (disket) ilə yayan Riç Skrenta özündə bilmədən ilk virusun və “Virus” anlayışının yaranmasına səbəb oldu. Virus olan disket kompüterdə açıldıqda virus özünü kompüterin yaddaşına kopyalayır və sonradan bu kompüterə daxil edilən digər disketlərə də yoluxurdu. Daha sonradan informasiya texnologiyalarının inkişafında mühüm rol oynamasına, çoxlu sayda proqramlar yazmasına, web saytlar yaratmasına baxmayaraq Riç Skrenta ilk virusu yaradan mənfi bir “obraz” kimi tarixə düşdü. “Kompüter virusu” termini isə 1984-cü ildə ABŞ-da keçirilən informasiya təhlükəsizliyi üzrə 7-ci konfransda Fred Koen tərəfindən işlədilmişdir.

Kompüter virusu yaratmaq proqramçılar üçün eledə çətin deyil. Adi tələbə proqramçı savadı buna kifayət edir. Ümumiyyətlə dağıtmaq həmişə qurmaqdan az zəhmət tələb edir. Əvvəllər bu sadəcə bir oyun idi. Zaman ilərlədikcə proqramçılar ayrı-ayrılıqda ziyan vurmağa, digər proqramları, məlumatları kompüterdə pozmağa başladılar. Bir sözlə oyunla başlayan bu iş əsil xəstəliyə çevrildi və hal-hazırda informasiya təhlükəsizliyinin ən ciddi problemlərindən biridir. Kompüter virusları bioloji viruslar kimi çoxalma və yayılma qabiliyyətlərinə malikdirlər. Onlar rabitə kanalları, kompüter şəbəkələri və informasiya daşıyıcıları (kompakt diskler, fləş diskler və.s) vasitələri ilə digər kompüterlərə və şəbəkələrə yayılırlar. Bəzən yaradılmış virus xüsusi şəkildə hər hansı proqramın tərkibinə yerləşdirilərək kompüterin yaddaşına daxil edilir. Belə proqramın yüklənməsi virusun işə düşməsinə səbəb olur. Virus proqramlarının həcmi çox kiçik olduğundan onlar hətta kiçik Floppi disklerindəki məlumatların daxilində sakitcə gizlənə bilirlər.

Viruslar müxtəlif yollarla yayıldığı kimi iş prosesləri, daha doğrusu dağıdıcı prosesləridə müxtəlifdir. Bəzi viruslar sadəcə artır və bu prosesdə kompüterin sürəti azalır, bəziləri sadəcə faylları korlayır, bəziləri məlumatları silir və bəziləridə daimi yaddaşı, ana platanı korlayır. Bu səbəblərdən kompüter virusları əlamətlərinə görə təsnif olunurlar.

Kompüter virusları aşağıdakı əlamətlərə görə təsnif olunurlar.

-Yaşayış mühitinə görə (fayl, yükləmə, fayl-yükləmə və şəbəkə):

- Fayl virusları icra olunan fayllara (genişlənməsi .com, .exe və .bat) tətbiq olunur.

- Yükləmə virusları diskin yükləyici sektoruna (Boot-sektor) və ya vinçestrin sistem yükləyici yazısını (Master Boot Record) özündə saxlayan sektora tətbiq olunur.

- Fayl-yükləmə virusları həm fayllara, həm də diskin yükləyici sektoruna yayılır.
- Şəbəkə virusları kompüter şəbəkələri üzrə yayılır.

-Yaşayış mühitinin yoluxdurma üsullarına görə (rezident və qeyri-rezident):

- Rezident viruslar kompüterə yoluxarkən özünün rezident hissəsini əməli yaddaşda saxlayır, sonra isə əməliyyat sisteminin virusa yoluxmuş obyektə müraciətini ələ keçirərək, ona tətbiq edir. Rezident viruslar kompüterin işinin sonuna və ya yenidən yüklənməsinə kimi yaddaşda qalır və aktiv olur.

- Qeyri-rezident viruslar isə müəyyən vaxt ərzində aktiv olurlar və kompüterin əməli yaddaşının virusa yoluxması baş vermir.

- Destruktiv imkanlarına görə (ziyansız, təhlükəsiz, təhlükəli və çox təhlükəli):

- Ziyansız viruslar kompüterin işinə təsir etmir. Yalnız bu virusların yayılması ilə diskin boş yaddaşı azalır.

- Təhlükəsiz virusların tətbiqi ilə diskin boş yaddaş sahəsi azalır, amma onun təsiri məhdudlaşır.

- Təhlükəli viruslar isə kompüterin işində ciddi xətalara səbəb ola bilər.

- Çox təhlükəli virusların tətbiqi ilə proqramın silinməsinə, verilənlərin ləğvinə və yaddaşın sistem sahəsindəki kompüterin işi üçün lazım olan informasiyanın silinməsinə gətirib çıxarır.

- Virus alqoritminin xüsusiyyətlərinə görə (kompanyon, “soxulcan”, “parazit”, “tələbə”, “stels”, polimorf, makrovirus və trojan):

- Kompanyon viruslar faylları dəyişdirmir.

- “Soxulcan” viruslar kompüter şəbəkəsində yayılır, kompanyon viruslar kimi faylları və ya diskin sektorlarını dəyişdirmir.

- “Parazit” viruslar öz sürətini yayarkən hökmən diskin sektorlarının və ya faylların tərkibini dəyişir.

- “Tələbə” virusları çoxlu səhvi olan primitiv viruslardır.

- “Stels” virusları bəzən “görünməz” virus adlanır. Bu tip viruslar mükəmməl proqram olmaqla, ƏS-nin zədələnmiş fayl və ya diskin sektorlarına müraciəti ələ keçirərək, öz yerinə informasiyanın virusa yoluxmayan hissəsini yerləşdirir. “Stels” virusları rezident antivirus monitorlarını “aldadan” alqoritmdən istifadə edir.

- Polimorf virusları kodun oxunması ilə kompüter viruslarının axtarışını çətinləşdirir. Bu tip viruslar müxtəlif şifrləmələrdən istifadə etməklə, yalnız öz kodunu şifrləməklə bərabər şifrləmə və şifrin açılmasının generasiya kodunu saxlayır.

- Makroviruslar icra olunan fayllara deyil, Microsoft Office sistemində hazırlanan sənədlərə yoluxur.

- Trojan viruslar düşdükləri yerdə çoxalmırlar, onları hazırlayan şəxsin əmrlərini icra edirlər. Onu hazırlayanın məqsədindən asılı olaraq bu viruslar pis və ya yaxşı məqsədli olurlar.

Şəbəkə və kommunikasiya texnologiyalarında hər bir yenilik virusların yaradılması və yayılması üçün yeni imkanlar, yollar açır. Yaxın vaxtlara kimi viruslar disketlər və digər daşıyıcılar vasitəsi ilə yayılırdı, İnternet virusları üçün geniş magistral açdı. Kompüter virusları İnternetdə bioloji virusların real dünyada yayılmasından daha sürətlə yayılır.

1999-cu ildə ilk dəfə dünya miqyasında virus epidemiyası yaranmışdı. **Melissa** virusu on minlərlə kompüterə yoluxdurmuş və 80 milyon dollar ziyan vurmuşdu. Bu insidentdən sonra dünyada antivirus proqramlara böyük tələb yarandı. 2000-ci ilin mayında Melissanın rekordunu bir neçə saat ərzində milyonlarla kompüterə yoluxdurmuş **I Love You!** virusu təzələdi. Praktiki olaraq virusla “yoluxdurmaq” mümkün olmayan fayl növü qalmamışdır. Artıq mobil telefonları və proqram təminatından istifadə edən digər qurğuları yoluxdurən viruslar da sürətlə yayılır. Virus proqramlar 3 məqsədlə yaradılır: intiqam, kommersiya, özünü təsdiq. Virusun aşkar edilməməsi üçün o çox kiçik həcmə malik olmalıdır. Odur ki, virus proqramları çox zaman **Assembler** proqram dilində yazılır. İnternetin inkişafı virusların da yayılma sürətinə güclü təsir göstərir. Bundan başqa, viruslar “keyfiyyətə” də

dəyişdi. Əgər təxminən 10-15 il bundan əvvəl virus müəlliflərinin əsas məqsədi kompüterı sıradan çıxarmaq idisə, XXI əsrin əvvəllərində virusların başlıca fəaliyyəti düşdüyü kompüterdən hər hansı informasiyanı oğurlamağa və həmin kompüterə kənar şəxslərin daxil olmasını təmin etməyə yönəlmişdir.

Kompüterə ziyan verici proqramların girməsini bildiren bir sıra əlamətlər vardır:

- Ekranə nəzərdə tutulmayan məlumatların və görüntülərin çıxması. Nəzərdə tutulmayan səs siqnallarının verilməsi.
- CD/DVD disk sürətinin öz-özünə açılması və bağlanması.
- Kompüterdə hər hansı proqramın “özbaşına” başlanması.
- Kompüterin tez-tez sıradan çıxması və “ilişməsi”.
- Proqramlar başladılarkən yoxa çıxması, yaxud dəyişdirilməsi.
- Sərt diskə tez-tez müraciət.
- Brauzerin asılıb qalması, yaxud özünü gözlənilməz aparması (məsələn: proqram pəncərəsinin qapatmağın mümkün olmaması).

İndiki vaxtda virusların sayı yüz minlərlə ölçülür, odur ki, virusa qarşı proqramı olmayan kompüterdə işləmək çox böyük səhvlkdir. Virusə qarşı proqramlar da müxtəlifdir və onların sayı gündü-gündən artmaqdadır. Kompüter viruslarını tapmaq və ləğv etmək üçün nəzərdə tutulan proqramlar **antivirus proqramları** adlanır.

Antivirus proqramları kompüterdəki virusları təsbit edə bilən, passivləşdirə bilən, eyni zamanda virusların kompüterə daxil olmasının qarşısını alan xüsusi təyinatlı utilit proqramlardır.

Antivirus proqramları funksiyalarından asılı olaraq aşağıdakı tiplərə bölünür:

Filtr proqramları-resident proqram olmaqla, təhlükəli əməliyyatlara nəzarət edir. Bu proqramların əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, onlar təhlükəli əməliyyatları daim izləyir və virusların tapılma ehtimalını yüksəldir. Bu əməliyyatlara bunlar aiddir: İcra olunan proqram fayıllarının dəyişməsi; Rezident proqramların yerləşdirilməsi; Mütləq ünvanə görə diskə birbaşa yazmaq; Diskin yükləyici sektoruna yazmaq; Diskin formatlaşdırılması.

Müfəttiş-proqramı kataloqların, proqramların, fayılların və sistem sahələrinin məzmununu yadda saxlamaqla, dövrün olaraq, cari vəziyyətlə ilkin vəziyyəti müqayisə edir. Müfəttişin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, proqramda dəyişiklik edən virusları tapmaq xüsusiyyətinə malikdir.

Detektor proqramlar-əməli yaddaşda və xarici qurğularda yalnız onlara məlum virusların axtarışını təmin edir və onları tapır.

Disk müfəttişləri - (CRC-skənerlərin) iş prinsipi diskdə olan fayllar və sistem sektorları üçün CRC-cəmlərin (nəzarət cəmlərinin) hesablanmasına əsaslanıb.

İmmunizatorlar -İmmunizatorların iki növü var: yoluxma barədə məlumat verən immunizatorlar və hər hansı növ virusla yoluxmanın qarşısını alan immunizatorlar. Onlardan birincisi adətən fayılların sonuna yazılır və hər dəfə fayıl işlədikdə onun dəyişməsini yoxlayır. Bu immunizatorların bir nöqsanı var-stels-virusla yoluxma barədə məlumat verməyə qabil deyil. Buna görə bu immunizatorlar hazırda praktikada istifadə edilmir. İkinci növ immunizator sistemi hər hansı müəyyən növ virusla yoluxmaqdan mühafizə edir. Diskdə fayıllar elə modifikasiya edilir ki, virus onları artıq yoluxmuş fayıl kimi qəbul edir.

Həkim antivirusu-proqramları virusların aşkar edilməsinə və zərərsizləşdirilməsinə imkan verir. Bu antiviruslara çox geniş yayılmış Dr. Solomon, Norton AntiVirus, Doctor Web, Aidstest, AVP, AntiViral Toolkit Pro Scanner, Antivirus Kaspersky Personal, Nod 32, Panda, Avista, Avast Antivirus proqramları aiddir.

Müxtəlif platformalarda işləyən antiviruslar mövcuddur. Windows ailəsinin ƏS üçün antivirus proqramları; NIX ailəsinin (bu ailəyə BSD, Linux və s. ƏS aiddir) ƏS üçün antivirus proqramları; MacOS ailəsinin ƏS üçün antivirus proqramları; Mobil platformanın ƏS (Windows Mobile, Symbian, IOS, BlackBerry, Android, Windows Phone7 və s.) üçün antivirus proqramları.

Bu günlərdə Symantec Norton Antivirus, Kaspersky Antivirus, Dr. Web, McAfee VirusScan, Panda Titanium Antivirus, **Avast Free Antivirus, BitDefender Total Security, Avast Free Antivirus 6.0.1367, Bittdefender** kimi antivirus proqramları daha çox tanınır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əbiyev T.Q., Ağayeva M.S., Əliyeva E.M. İnformatika (Bakalavr tədris pilləsi üçün). Dərslik. Bakı, 2013, № 555, s.51-52.
2. Səfərov Zirvə Həbib oğlu. Kompüter. Bakı, 2005, s.248-252.
3. Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası. İnformatika (Tələbələr, bakalavrlar, doktorantlar, dissertantlar və magistraturaya hazırlaşanlar üçün vəsait). Bakı, 2015, s.109-112.
4. Zeynalov Cavanşir İbrahim oğlu. İnformatika. 2016, s.145-149.
5. Ramin Mahmudzadə, İsmayıl Sadiqov, Naidə İsayeva. İnformatika. (Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün dərslik). Bakı, 2017, s.29-34.
6. <https://kayzen.az/>
7. <https://az.wikipedia.org/>
8. <https://devdoping.az/>

Jamala Bagirova

COMPUTER VIRUSES AND ANTIVIRUSES

Abstract: Computer viruses are small volumes that bring to other computers from a computer to another computer, or hindering data damage or hindering the user's work. The virus software leads itself as approximately biological viruses: self-reproduces, masked within system files and shows damage to a computer or system. Antivirus programs are used to detect and cancel virus programs. Antivirus programs are special programs for protection from computer viruses.

Key words: computers, information, computer viruses, software, antivirus, operating systems (OS), internet, resident

AYTƏKİN ŞAHGƏLDİYEVƏ

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Magistrant, RİM, I kurs

Elmi rəhbər: r.ü.e.d., prof.Məmmədov

İNFORMATİKADAN SİNİFLƏR ÜZRƏ TƏTBİQİ PROQRAMLARIN ÖYRƏDİLMƏSİNİN VƏZİYYƏTİ VƏ RİYAZİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ İSTİFADƏ YOLLARI HAQQINDA

Ümumtəhsil məktəblərinin mövcud riyaziyyat proqramları, dərslikləri və metodiki ədəbiyyatın təhlilinin göstərdiyi kimi, məktəb riyaziyyat kursunda biliklərin tətbiqi proqramlarla öyrədilməsinə az yer ayrılmışdır. Riyaziyyat təlimində tətbiqi proqramlardan istifadə edilməsi şagirdlərin informatik mədəniyyətinin yüksəldilməsi üçün geniş imkanlar açır. Məqalədə ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyat fənninin tədrisi prosesində tətbiqi proqramlardan istifadə etməklə şagirdlərdə riyazi bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması, riyazi təfəkkürü inkişaf etdirməyin imkan və yolları araşdırılaraq müəyyən edilmiş və digər fənlərin tədrisində də səmərəliliyin yüksəldilməsi yolları göstərilmişdir.

***Açar sözlər:** tətbiqi proqramlar, ofis proqramları, Microsoft Excel proqramı, riyazi bilik, riyazi model*

Tədqiqatın aktuallığı. Təhsil sahəsində aparılan islahatlar pedaqoji elmlərin və tədris təcrübəsinin qarşısında təlimin məzmunu və üsullarının təkmilləşdirilməsini tələb edir. Tədrisin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün yeni vasitələr yaranır, bu vasitələrdən istifadəyə uyğun ediləcək hərəkətlər və qaydalar sistemi hazırlanır. Bu qaydalar və hərəkətləri müvəffəqiyyətlə həll edilməsi zamanın tələbidir. Şagirdlərdə elmi dünya görüşün formalaşması, məntiqi təfəkkürün inkişafı, praktik bacarıq və vərdişlərin təkmilləşdirilməsi və s. kimi aktual problemlərin işlənilməsi lazımdır. Belə aktual problemlər arasında riyaziyyatın təlimində şagirdlərdə informatik biliklərdən istifadə mühüm yer tutur. İnformatika fənni yeni fənn olmasına baxmayaraq, bütün fənlərin inkişaf etdirilməsində aparıcı rol oynayır. Eyni zamanda da özünün formalaşması və inkişaf etdirilməsində resursları və imkanları daha da çoxdur.

Müasir tətbiqi proqramlardan istifadə etməklə və ondan riyaziyyat dərslərində istifadə məktəblilərin praktik fəaliyyətə, maddi istesalatda əməyə, riyaziyyat, fizika, astronomiya və kosmonavtikanın müasir problemlərini başa düşməyə sövq edir. Tətbiqi proqramların sayının çoxluğuna baxmayaraq, ən çox istifadə olunanları əsasən ofis proqramlarıdır.

Məlumdur ki, müəllimlərdə və şagirdlərdə informatik bilik, bacarıq və vərdişlərin yeni olması bir sıra göstəricilərin aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə vəziyyətin davam etməsi respublikamızda fundamental fənlərin öyrənilməsində kadrların hazırlıq səviyyəsinin aşağı düşməsi təhlükəsini yarada bilər. Göstərilən ziddiyyəti aradan qaldırmaq üçün riyaziyyatın tədrisində yeni yanaşmalar və metodlardan istifadə tələb edir.

Tədqiqatın mövzusunun aktuallığı bir sıra səbəblərlə izah oluna bilər:

- riyaziyyat fənninin təlimində son illərin geriləmələri və kurikulum islahatı ilə əlaqədar fənnin məzmununun dəyişdirilməsi;
- riyaziyyatın tədrisi prosesində, qoyulmuş məsələlərin həllinin kompüterlə reallaşdırılmasına daha çox zərurətin yaranması ilə;
- müasir şəraitdə riyaziyyatdan şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinə verilən tələblərin yüksəlməsi ilə .

Ümumtəhsil məktəblərinin mövcud riyaziyyat proqramları, dərslikləri və metodiki ədəbiyyatın təhlilinin göstərdiyi kimi, məktəb riyaziyyat kursunda biliklərin tətbiqi proqramlarla öyrədilməsinə az yer ayrılmışdır.

Riyaziyyat təlimində tətbiqi proqramlardan istifadə edilməsi şagirdlərin informatik mədəniyyətinin yüksəldilməsi üçün geniş imkanlar açır. Ənənəvi təlimlə riyaziyyat fənnini aparmaq şagirdlərdə bu fənnə marağı söndürəcəkdir. Lakin kompüterlə nümayiş formasında biliklərin mərhələ-mərhələ verilməsi, şəkillər, animasiyalar və s avtomatik olaraq şagirdlərin marağını dərəcəyə yönəldəcəkdir. Ona görə tətbiqi proqramlar, xüsusilə də Microsoft Excel proqramı riyazi biliklərin verilməsi üçün ən yaxşı vasitə hesab olunur.

Respublikamızın məktəblərində şagirdlərdə riyazi biliklər və bacarıqların formalaşması və təkmilləşdirilməsi üzrə iş formalarının hazırlanmasında əhəmiyyətli təcrübə toplanmışdır. Nəzərdən keçirilən problemin ayrı-ayrı pedaqoji tərəflərini tədqiq edən işlər vardır. Riyaziyyatın təlimi prosesində alqoritmik bacarıq və vərdişlərin formalaşması və inkişafı üzrə çox sayda konkret-metodik məsələlərin həlli ilə, Ə.Q.Pələngov[11], İ.N. İsmayılov[3], M.Alışov[2], M.V.Abdullayeva [1], S.İsmayılova [12], S.Q.Kərimov [4], A.M.Qasımova [6], R.Ə Mahmudzadə[7,8,9,10], R.Qasimov [5] və bir sıra digər riyaziyyatçı-pedaqoqlar tədqiqat işləri aparmışlar. Bu tədqiqatların sayəsində riyaziyyat təlimi prosesində alqoritmik bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinin müxtəlif üsulları məktəb təcrübəsində tətbiq edilir. Lakin göstərilən tədqiqatlar əsasən riyaziyyat təlimi prosesinin ümumi məsələləri üçün işlənmişdir. Riyaziyyat təlimi prosesinin aktivləşdirilməsi və yeniləndirilməsi üçün yalnız ayrı-ayrı məqalələr şəklində materiallar və tövsiyələr verilmişdir. Ona görə də tədqiqat işi problemin ayrı-ayrı məsələlərinin, bir qayda olaraq xüsusi metodik cəhətlərinin işlənməsinə həsr olunmuşdur. Bununla yanaşı, şagirdlərdə riyaziyyat bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişafı prosesinin səmərəli idarə edilməsinə imkan verən kifayət qədər mükəmməl işlənməyən, elmi əsaslandırılmayan üsullar hələ də qalmaqdadır. Bundan başqa, problemin pedaqoji tədqiqi köhnə, artıq vaxtı keçmiş məktəb proqramı və dərsliklərin materialları əsasında aparılmışdır. Fikrimizcə, riyaziyyatın öyrənilməsi prosesində tətbiqi proqramlar şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşması və inkişafının sistemli şəkildə öyrədilməsinə gətirib çıxaracaqdır. Faktik olaraq məktəbdə belə iş sistemi yoxdur, orta məktəbdə informatika və riyaziyyat müəllimləri birgə, əlaqələndirilmiş şəkildə dərslərini qurmurlar. Bu faktların doğruluğuna orta məktəblərdə dərslər aparılan müəllimlərlə anket-sorğu apararkən də bir daha əmin olduq. Məktəbdə yeni tədris proqramlarının daxil edilməsi ilə şagirdlərdə geriləmələr aşağıdakı səbəblərdən baş verir: yeni riyaziyyat proqramları daha hərəkətli, aktiv üsullara daha çox diqqət yetirir, analitik və konstruktiv üsullar sıxışdırılır. Məhz bunlara görə, biz tədqiqatı bu istiqamətdə aparmağı qarşımıza məqsəd olaraq qoyduq.

Tədqiqatın məqsədi. Ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyat fənninin tədrisi prosesində tətbiqi proqramlardan istifadə etməklə şagirdlərdə riyazi bilik, bacarıq və vərdişlər formalaşdırmağın, riyazi təfəkkürü inkişaf etdirməyin imkan və yollarını araşdırıb müəyyən etmək və bununla da digər fənlərin tədrisində də səmərəliliyi yüksəltməkdir.

Məlumdur ki, artıq informatika fənnindən şagirdlər 2-ci sinifdən başlayaraq tətbiqi proqramlarla tanış olurlar. Bu sinifdə artıq şagirdlər mətn redaktoru və rəsm redaktorunda sadə əməliyyatları aparmağı öyrənirlər. Bu iş ardıcıl olaraq yuxarı siniflərdə də davam etdirilir. V sinifdə artıq şagirdlər proqramların növləri haqqında da məlumata malik olurlar. Belə ki, artıq onlar ayrıca bölmə kimi tətbiqi proqramları öyrənməyə başlayırlar. Burada verilən materiallar mətn redaktoruna aid olsa da onlar artıq tətbiqi proqram anlayışının nədən ibarət olduğunu dərk edirlər.

Bilirik ki, məktəblərin kompüter, İnternet şəbəkəsi, noutbuk, proyektor və hətta bəzilərinin interaktiv lövhələrlə təchizatını nəzərə alaraq əksər dərslər İKT-dən istifadəyə əsaslanır. Bu baxımdan V sinifdə bütövlükdə tətbiqi proqramlardan istifadəyə keçilmişdir. Demək olar ki, 2-ci fəsil tam olaraq kompüterdə əməliyyat sistemində iş bacarıqları, onun elementləri ilə tanışlığa həsr olunmuşdur. Bunun üçün dərslərdə, əsasən, WINDOWS əməliyyat sistemi nəzərdə tutulsa da, Linux əməliyyat sistemindən də istifadə oluna bilər. Bu sinifdə 3-cü fəsildə qrafik və mətn redaktorlarında işləmək bacarıqlarının formalaşdırılması nəzərdə tutulur.

Bu sinifdə təqdim olunan dərslər rahatlıq üçün ən geniş yayılmış Paint qrafik proqramı üzərində qurulmuşdur. Lakin müəllim tədris prosesində müxtəlif qrafik redaktorlardan-sərbəst yayılan Paint.net, TuxPaint və digərlərindən istifadə edə bilər. 5-ci sinif şagirdləri üçün çox rahat və geniş imkanlara malik OO4Kids sərbəst yayılan proqram paketini <http://wiki.oo4kids.org/index.php/Main>

Page saytından müxtəlif dillərdə yükləmək olar. Paint.net proqramı isə <http://www.getpaint.net> ünvanından yüklənə bilər.

Mətn redaktorunda iş Microsoft Word və ya Openoffice.org paketinin Writer proqramları üzərində qurulmuşdur. Müəllim dərslərdə müxtəlif mətn redaktorlarından istifadə edə bilər. Onlar fərqli olsa da pəncərə elementləri və iş prinsipləri çox oxşardır. Ən geniş yayılmış və şagirdlərin yaş qruplarına uyğun mətn redaktorları Microsoft Word, Openoffice.org paketinin Writer proqramı, Abword proqramlarıdır. Openoffice.org Writer proqramını <http://www.getpaint.net> ünvanından yükləmək olar. 5-ci sinifdə NotePad və WordPad proqramlarından istifadə etmək məqsədəuyğun deyil. Çünki onlar sadə olduqlarından imkanları məhduddur.

V sinif üzrə informatika fənn kurikulumun tələblərinə diqqət yetirsək, görürük ki, V sinfin sonunda şagird:

- informasiyaların sadə işarələrlə kodlaşdırılması haqqında biliklərini nümayiş etdirir;
- informasiyaların qəbul edilməsi üsulları haqqında biliklərini nümayiş etdirir;
- obyektin informasiya modelinin növlərinə dair bacarıqlar nümayiş etdirir;
- alqoritmləşdirmə və sadə proqramlaşdırma mühitində tətbiq bacarıqları nümayiş etdirir;
- kompüterin əməliyyat sistemlərinə dair bacarıqlar nümayiş etdirir;
- mətn və qrafik redaktorda işləmək bacarıqları nümayiş etdirir;
- internetdə sadə tapşırıqları icra edir;
- informasiya resurslarının əlamətləri və əhəmiyyətinə dair biliklərini nümayiş etdirir.

Bütün bunlar göstərir ki, V sinifdə tətbiqi proqramlardan nəzəri məsələlərin öyrədilməsində istifadə edilərsə, bu şagirdlər tərəfindən anlaşılıq olcaq, təlim prosesinin səmərəliliyini artıracaqdır.

Məktəb informatika kursunda informasiya kommunikasiya texnologiyası mühüm yer tutur. Bu kursa mətn və qrafiki redaktorlar, elektron cədvəllər, verilənlər bazası, telekommunikasiya vasitələri, multimedia texnologiyalarının və s. öyrənilməsinin daxil edilməsi praktik istifadə baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Kompüter texnologiyası ilə işlərin aparılması, kompüterdən normal istifadə edilməsi üçün onun texniki təyinatına, strukturuna, tərkib hissələrinə və funksional imkanlarına, eləcə də onun proqram təminatının xarakterik xüsusiyyətlərinə, informasiyanın müxtəlif aspektlərdə, formalarda emalı və mübadiləsi üçün mövcud informasiya, kommunikasiya texnologiyalarının (mətn, cədvəl, qrafiki redaktorlar, multimedia, audio-video konfrans, İnternet, E-mail) sistemlərinin, şəbəkələrinin təyinatı, strukturu və iş prinsiplərinə bələd olmaq da praktiki cəhətdən dəyərləndirilir.

VI sinifdə riyaziyyatdan ədədi ifadələri öyrədərkən birinci növbədə hərəkətlərin ardıcılığına diqqət yetirilir. İnfomatika dərslərində ifadələrin hesablanması xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, yazı yalnız sətirlə aparılır və buna görə də informatika dərslərində yadda saxlamaq lazımdır ki, kəsr ayıran xətt bölmə işarəsidir, bütöv hissə ilə kəsr hissə arasında toplama (yeri gəlmişkən, burada hansı işarənin buraxılması barədə tez-tez mübahisələr olur. Əsasən, deyirlər ki, vurma işarəsi buraxılmışdır) işarəsi vardır. Riyaziyyatda vurma işarəsi mötərizə qarşısında və ədədlə hərfin arasında yazılır; informatikada isə vurma işarəsini mütləq yazmaq lazımdır. Mötərizələrlə bağlı problemlər daha çoxdur. Riyaziyyat dərslərində praktikum verilir. Şagirdlər əvvəlcə bunu yazılı, sonra isə kompüterdə həll edirlər. Bundan sonra isə cavabları müqayisə edirlər. Həm informatika, həm də riyaziyyatdan qiymət verilir.

VI sinifdə cəbri ifadələri və onlar üzərində əməliyyatları öyrədərkən “cəbri ifadənin qiymətini tapın” tipli məsələnin həlli lazımdır. Lakin burada məsələnin həlli üçün alqoritmlər qurmaq çətindir, çünki informatikadan uyğun biliklər hələ öyrədilməmişdir. Bu sinifdə biz qrafiki öyrədirik, İnformatikadakı koordinat müstəvisi riyaziyyatdakı ilə analoji olsa da, ümumiyyətlə kooordinat sisteminin mənimsənilməsi prosesi parametrlənmiş qrafik kimi şagirdlər üçün xeyli çətinliklə anlaşılır.

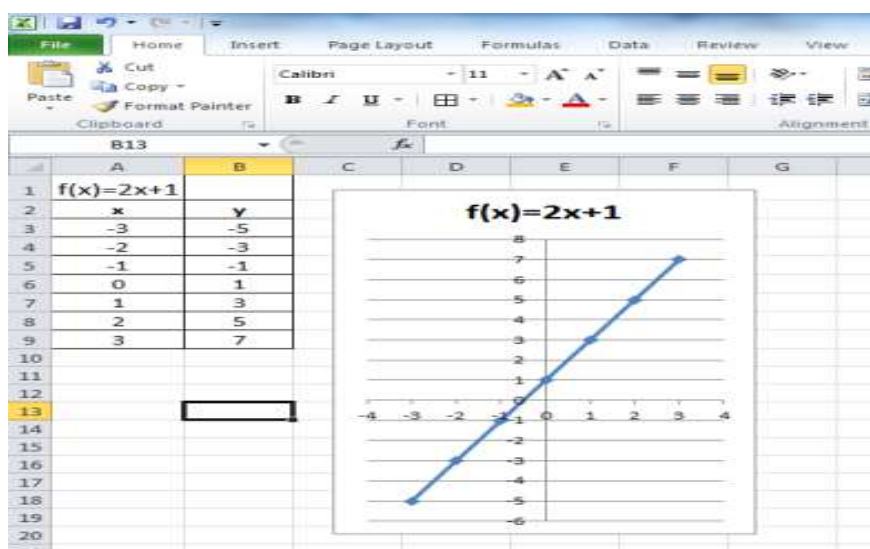
Bundan başqa, faizlərin tapılması ilə də çoxlu sayda məsələlər vardır ki, onları da Exceldə reallaşdırmaq mümkün olardı. Məsələn, cədvəl 1-də faizlə bağlı məsələlərin Exceldə yazılması qaydaları göstərilmişdir.

	A	B	C	D
1	Bank faizi	Qoyulan məbləğ	il müddəti	Alınan məbləğ
2	50%	7000	1	10500

Burada düstur sətirinə ifadəni ünvanlara görə düzgün yazmaqla, bank faizini, qoyulan məbləği, il müddətini dəyişərkən uyğun olaraq düzgün cavablar almaq olar.

Riyaziyyat dərslərində funksiyaların verilməsi üsullarından ətraflı yazılmışdır və şagirdlər topladıqları bu bilikləri informatikada Excel vasitəsilə məsələlərin icrasına baxaraq özlərini yoxlaya bilərlər. Məsələn, cədvəl 2.

Cədvəl 2

Riyaziyyatda belə məsələlər kifayət qədər çoxdur belə metoddan istifadə edərək şagirdlər daha çox məsələ həll edərək, bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirə bilərlər.

VII sinifdə “Xətti funksiya və onun qrafiki” mövzusu, birgə öyrənilmək üçün çox maraqlı mövzulardandır.

VIII sinifdə $y=kx$ funksiyası və onun qrafikinin qurulması. İnformatika dərslərində bu funksiyanın qrafikini qururuq və belə nəticəyə gəlirik ki, $y=kx$ funksiyasının qrafiki istənilən qiymətində koordinat başlanğıcından keçən düz xətdir. Bundan ötrü qrafikin iki nöqtəsini qurmaq kifayətdir, k əmsalından asılılıq nəzərdən keçirilir. Belə tipdə tapşırıqlar yerinə yetirilir: funksiyanın qrafikini qurun, bu qrafikin hansı koordinat bucaqlarının arasında yerləşdiyini göstərin, y -in x -ə uyğun olan qiymətini (və ya əksinə) tapın, nöqtələrdən hansı funksiyanın qrafikinə aiddir. Göründüyü kimi, riyaziyyat dərslərində həll edilən məsələlər burada da yerinə yetirilir və tətbiqi proqramların köməyi ilə daha anlaşılıqlı öyrədilir.

Xətti funksiya və onun qrafiki. Nəticə çıxarıyıq ki, əgər $k=0$ olduqda $y=kx+b$ necə yerləşmişdir. Onda belə tipdə tapşırıqlar yerinə yetirilir: funksiyanın qrafikini qurun, onun koordinat oxları

ilə kəsişən nöqtələrini tapın, y -in x -ə uyğun olan qiymətini tapın, nöqtələrdən hansı funksiyanın qrafikinə aiddir və s.

İkiməchullu tənliklər sistemi. Mövzu: “Tənliklər sisteminin qrafik üsulla həlli”. Tənliklər sisteminin həlli tamamilə informatika fənninə keçirilə bilər. Dərsdə iki düz xəttin-sistem tənliyinin qrafiklərinin qarşılıqlı yerləşdirilməsinin üç halı nəzərdən keçirilir. Riyaziyyat dərslərində belə tiptə tapşırıqlar verilir: tənliklər sistemini qrafik yolla həll et, informatika dərslərində yerinə yetirilən düz xətlərin kəsişmə nöqtələrinin koordinatlarını tapın. Hər iki fəndən: həm informatikadan, həm də riyaziyyatdan qiymət yazılır.

Riyazi biliklər əldə etməklə şagird ölçü bacarıqları əldə edir ki, bu da bir neçə fənn üzrə uyğun materialları bilməkdən keçir. Riyaziyyatın öyrənilməsi informatika, rəsmxət, fiziki coğrafiya, əmək təlimi kimi fənlərin öyrənilməsinə söykənir. Bu zaman şagirdlərin əldə etdiyi riyazi biliklərin praktik əhəmiyyəti aydınlaşdırılır. Bu biliklər şagirdlərdə elmi dünyagörüşün formalaşmasına, riyazi modelləşdirmə (dünyanın dərk edilməsinin ümumiləşmiş metodu kimi) təsəvvürünün yaranmasına kömək edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz siniflər üzrə mövzuların tədrisi zamanı Excel tətbiqi proqramından müvəffəqiyyətlə istifadə etmək olar.

Ənənəvi təlimlə müasir təlimin fərqləri müsbət mənada böyükdür. Müasir təlimdəki bacarıqlar təbiət-riyaziyyat elmlərinin hesabat-ölçü, hesablama, qrafik, eksperimental konstruktor və tətbiqi sahələri üçün çox önəmlidir. Praktik bacarıqlar onunla xarakterizə olunur ki, müxtəlif yenilik və ya çətinlik dərəcələrində işlək olsun, problemin aradan qaldırılmasını təmin etsin. Ümumfənn bacarıqları (bir sıra fənlər vasitəsilə əldə edilmiş biliklərdən istifadə etməklə hər hansı bir tapşırığın öhdəsindən gəlmək) yalnız fənlərarası əlaqələr vasitəsilə mənimsənilə bilər. Bu zaman müxtəlif fənləri tədris edən müəllimlər bacarıqların ümumi strukturundan çıxış edərək şagirdlərdən eyni bilik və bacarıq tələb edir. Ona görə də pedaqoqlar öz şagirdlərinə tapşırıqlar verərkən onların yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün uyğun işlər tapşırılmalıdır.

Konkret hərəkətlərin qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsi və ümumiləşdirilməsini özündə ehtiva edən ümumifənn bacarıqlarının inkişafında fənlərarası əlaqədən istifadənin rolu danılmazdır. Fənlərarası əlaqə şagirdlərin ümumi fənlər üzrə bacarıqlarının ardıcıl inkişafının effektiv metodudur. Bu və ya digər tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı şagird fəaliyyətinin planlaşdırılması: məqsədin irəli sürülməsi, onu əldə etmək üçün yol və metodların müəyyən edilməsi, məlumatların toplanması, nəticələrin qiymətləndirilməsi, korrektə işləri-bütün bunlar ümumi fənlər üzrə bacarıqların məcmusudur.

Ümumi fəaliyyətin konkretləşdirilməsi bu və ya başqa fənnin materialına, formalaşmış praktik bacarıqlara və tapşırıqların özəlliyinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Praktik fəaliyyətin təşkili və planlaşdırılmasını həyata keçirərkən tələb olunan ümumi bacarığa malik olmaq ona görə lazımdır ki, şagirdləri ictimai əhəmiyyət kəsb edən istehsalat əməyinə cəlb etmək, onlarda həyat üçün minimum bacarıqları inkişaf etdirmək mümkün olsun.

Nəticə. Nəticə olaraq ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyat fənninin tədrisi prosesində tətbiqi proqramlardan istifadə etməklə şagirdlərdə riyazi bilik, bacarıq və vərdislərin formalaşdırılması, riyazi təfəkkürü inkişaf etdirməyin imkan və yolları araşdırılaraq müəyyən edilmiş və bununla da digər fənlərin tədrisində də səmərəliliyin yüksəldilməsi yolları göstərilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva M.V. Ümumtəhsil məktəblərin riyaziyyat kursunun tədrisində şagirdlərdə qrafik bacarıqların formalaşdırılması üzrə işin sistemi: Ped. üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dis. avtoref. Bakı, 2012, 25 s.
2. Alışov M.Ə. Kompüter texnologiyasının köməyi ilə şagirdlərdə idrak fəaliyyətinin fəallaşdırılması (X-XI siniflərdə riyaziyyatın tədrisi nümunəsində): Ped. elm. namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dis. avtoref. Bakı, 2001, 21s.
3. İbrahimov İ.M. VI-VIII siniflərdə riyaziyyat dərslərinin alqoritm və proqramlar (Nümunələr əsasında). Bakı: ADPU, 1995.

4. İsmayılova S., Hüseynova A. Riyaziyyat. Müəllimlər üçün metodik vəsait. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, s.199.
5. Kərimov S.Q., Həbibullayev S.B., İbrahimzadə T.İ. İnformatika. Dərslik. Bakı, 2011, 434 s.
6. Qasımov R. İnformatika (sabaha açılan pəncərə). Bakı, 2001, 78 s.
7. Qasıмова A.M. Altıncı sinifdə tənliklərin həlli mövzusunun alqoritmləşdirmə və proqramlaşdırma vasitəsilə tədrisi // Azərbaycan müəllimlər institunun xəbərləri. Bakı: ARTN, 2009, №3, s.138-141.
8. Mahmudzadə R., Sadıqov İ., İsayeva N. İnformatika. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinifləri üçün dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2012, 96 s.
9. Mahmudzadə R., Sadıqov İ., İsayeva N. İnformatika. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinifləri üçün dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2013, 112 s.
10. Mahmudzadə R., Sadıqov İ., İsayeva N., İnformatika. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinifləri üçün dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2017, 78-83 s.
11. Mahmudzadə R., Sadıqov İ., İsayeva N., İnformatika. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinifləri üçün dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2008, 128 s.
12. Osman Gündüz, Əfəndiyev Q., Rüstəmov N. Kompüter, informasiya texnologiyalarının əsasları, Bakı: Multimedia, 2006, 303 s.
13. Далингер В.А. Компьютерные технологии в обучении геометрии: Методические рекомендации. Омск: ОмГПУ, 2001, 28 с.
14. Прайс Д. Программирование на языке Паскаль. М.: Мир, 1987, 232 с.

Aytakin Shahgaldiyeva

ON THE SITUATION OF APPLICATION PROGRAMS FOR CLASSES IN COMPUTER SCIENCE AND HOW TO USE IT IN MATHEMATICS

Abstract: As the analysis of the existing mathematics programs, textbooks and methodical literature of general education schools shows, there is little space in the school mathematics course for teaching knowledge with applied programs. The use of applied programs in mathematics education opens up a wide range of opportunities to improve students' information culture. The article explores ways to develop mathematical knowledge, skills and habits in students, opportunities and ways to develop mathematical thinking through the use of applied programs in the teaching of mathematics in secondary schools, and ways to increase the effectiveness of teaching other subjects. shown.

Key words: application programs, office programs, Microsoft Excel program, mathematical knowledge, mathematical model

GÜNAY TAHİROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
Magistrant, İnformasiya texnologiyaları, I kurs
günaytahirli988@gmail.com
Elmi rəhbər: dos.H.Həsənlı

İNTERNETİN HƏYATIMIZDAKI ARTAN ROLU

İnternet kompüter sistemlərini birləşdirən elektron rabitə şəbəkəsidir. İnternet çox protokollu bir şəbəkədir və bir birinə bağlı bütün kompüter şəbəkələri kimi də təyin edilə bilər. Minlərlə akademik və ticarət şəbəkəsini, dövlət və pulsuz kompüter şəbəkələrini birləşdirərək quruldu. Məlumat müxtəlif protokollara əsasən paketlər içərsində kompüterlər arasında ötrülür. İnternetdə e-poçt əlaqəli sahifələr kimi müxtəlif məlumat və xidmətlər mövcuddur. Oyunlar internet vasitəsilə də oynana bilər. Texnologiyanın inkişafı ilə kompüterlərin şəbəkələrdə birgə işlənməsi mümkün oldu. Bir-birinə qoşulmuş iki kompüter isə artıq şəbəkə yaradır. İnternet bütün dünyada milyonlarla kompüter, proqram, informasiya bazaları, fayllar və əlbəttə ki, insanlar arasında əlaqə yaradan şəbəkələrdən ibarət şəbəkədir.

***Açar sözlər:** internet, ARPANET, internet xidməti, şəbəkə*

İnternetin həyatımızdakı rolunu öyrənməmişdən əvvəl, onun tarixi və xidmətləri barədə məlumat toplayaq.

2 sentyabr 1969-cu il ABŞ-ın hərbi sənaye qurumunun xətti ilə ali məktəblər tərəfindən bir layihə həyata keçirildi. Məqsəd çoxlu sayda kompüterləri birləşdirən bir kabel vasitəsilə eyni vaxtda informasiya mübadiləsi aparmağın mümkünlüyünü təmin etmək idi. Soyuq müharibə dövrü idi və hökuməti düşündürən o idi ki, əgər müharibə başladığı təqdirdə dayanıqlı rabitə sistemini necə qurmaq olar. Beləliklə, ilk öncə Kaliforniya universitetinin tələbələri Stiven Kroker və Vinton Serf 4-5 metr uzunluğunda kəbellə kompüterləri birləşdirirlər. İlk dəfə olaraq kompüterlər arasında rəqəmli məlumat ötrülməsi baş verdi. Layihə olduqca uğurla həyata keçirildi, əvvəlcə dörd universitetin birləşməsindən ARPANET adlı bir kompüter şəbəkəsi əmələ gəldi və qısa bir müddətdə bütün Amerika ərazisində kompüterlər bu şəbəkəyə qoşuldu.

1972-ci ildə ARPANET vasitəsilə elektron məktub göndərilməsinə imkan verən proqram yaradıldı. İlk dəfə olaraq @ işarəsi elektron poçt ünvanlarında işlədilməyə başlandı. Qabaqcıl Tədqiqat Layihələri Agentliyi Şəbəkəsi (ARPANET) paylanmış nəzarətə malik ilk geniş sahə paket keçid şəbəkəsi və TCP / IP protokol paketini tətbiq edən ilk şəbəkələrdən biri idi. 1973-cü ildə TCP/IP protokolu meydana çıxdı. TCP/IP protokolu iki rabitə protokolundan ibarətdir.

1980-ci illərdə DNS yaradıldı. 1985-ci ildə ABŞ Milli Elm Fonduna məxsus NSFNT (National Science Foundation Network) yaradıldı və bu şəbəkə internetdə ilk Backbone (onurğa-magistral kanal) rolunu oynadı.

Bəs İnternet nədir? İnternetə hansı qoşulma qaydaları var? İnternetin hansı xidmətləri mövcuddur? İnternetin həyatımızdakı rolu nədən ibarətdir?

İnternet dünyanın bir çox insanı üçün yeni bir dünya açdı. Burada bir çox imkanlar mövcuddur. Bitməyən yenilik və yaradıcılığın təzahürüdür. Sərhəd tanımır, ancaq hər ölkədəki insanlar üçün böyük iqtisadi şanslar gətirir. İnternet insanlara həyat keyfiyyətlərini yaxşılaşdırmağa imkan verir. Əvvəllər əlçatmaz olan şeylərə giriş açır. Təxminən üç milyon istifadəçisi olan internet, ən vacib ünsiyyət vasitələrindən biri olaraq ortaya çıxdı. İnternet yalnız şəxsi həyatı deyil, həm də ictimai xidmətləri insan həyatının demək olar ki, hər tərəfini təsir etmişdir. İnternet hər kəs üçündür. Ticarət və ictimai xidmətlərdə yeni bir platforma formalaşdırır. Geniş açıq fürsətlərdən faydalanaraq daha çox insanın öz həyatını formalaşdırması üçün enerji verir. Hal-hazırda şəbəkə sahibləri əvəzinə daha çox insan hələ də internet istifadəçisidir. Bununla birlikdə, getdikcə daha da əhəmiyyətli rol oynaması ilə yanaşı, internet insanların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına imkan verəcək, hamı üçün

əlçatan bir platformaya çevriləcəkdir. Ancaq bunun reallaşdırılması üçün hər şeyin doğru xəttə olduğundan əmin olmaq üçün bir tənzimləmə lazımdır.

İnternetə qoşulmaq üçün ilk öncə kompüteriniz olmalıdır. Elə ən zəif kompüterlə də internetdə işləmək mümkündür. İnternetə qoşulmaq üçün İNTERNET-ə daxil olmağı təmin edən təşkilatı-provayderi seçmək lazımdır. Sonra modem əldə edib onu sazlamaq lazımdır. İnternetə qoşulma qaydaları 2 hissəyə bölünür.

1. Seans qoşulması-bu zaman istifadəçi şəbəkəyə daimi qoşulmayıb, ancaq telefon xətti vasitəsilə qısa müddət ərzində şəbəkə ilə əlaqədə olur. Şəbəkədə verilənlər analoq formasında ötürülür.

2. Daimi qoşulma-bu zaman kompüter daimi və cəld işləyən kanala qoşulur və verilənlər şəbəkədə rəqəm şəklində ötürülür.

Qoşulmanın bu iki növü bir-birindən İNTERNET-də olma vaxtı və iş sürəti ilə fərqlənir.

a) telefon xətti ilə-kommutasiyalı daxil olma ən sadə və ucuz sxemdir. Bu şəbəkədə filmə baxmaq, musiqiyə qulaq asmaq olmur. Modemlərin ötürülmə sürəti 56 kbit/s-dir.

b) Peykvasitəsilə sinxron qoşulmada 2 rabitə kanalından istifadə olunur.

c) İNTERNET-ə məftilsiz qoşulmadan biri də Wifi qoşulmadır.

İnformasiyanın İnternetdən çağırılmasının bir çox üsulları vardır. İnternet xidmətləri adlanan bu üsullar aşağıdakılardır.

1. World Wide Web ümumi dünya hörümçək toru adlanır. WWW internetin əsas xidmətlərindən biridir. World Wide Web layihəsi 1989-cu ildə Tim Bernes-Li tərəfindən CERN yüksək enerji fizikası laboratoriyasında işlənməyə başlanmışdı. Layihənin məqsədi bütün dünyada alimlər arasında tədqiqatların nəticələri və ideyalar mübadiləsi üçün vahid bir metodun hazırlanması idi.

1992-ci ilin noyabrında ABŞ Milli Superkompüterlər Mərkəzi NCSA tərəfindən "Mosaic" adlanan ilk Web-e baxış proqramının təqdim olunması WWW-nin populyarlaşmasının başlanğıcını qoydu. 1993-cü ilin əvvəli dünyada ancaq 130 Web qovşağı olduğu halda, web-serverdən informasiyanın alınmasını təmin edən bu web-klient meydana gəldikdən yarım il sonra onların sayı 10000-i keçdi. 1994-cü ilin oktyabrında keçirilmiş sorğunun nəticələrinə görə isə dünyada artıq 20 milyondan çox WWW istifadəçisi var idi. WWW xidməti internetin ən mühüm və ən geniş yayılmış xidmət növüdür. Qısaca WEB adlanan bu xidmətdən istifadə etmək çox asan və rahatdır.

2. Elektron poçt (e-mail) hazırda ən geniş yayılmış rabitə xidmətidir. İlk elektron poçt 1971-ci ildə BBN firmasının mühəndisi Rey Tomlison tərəfindən yaradılmışdır. E-mail vasitəsilə ani bir zamanda bütün dünya miqyasında istənilən şəxslə məktublaşmaq olar. Elektron məktubun göndərilməsi üçün SMTP, qəbulu üçün isə POP3 protokolları istifadə edilir.

3. FTP (File Transfer Protocol-faylların ötürülmə protokolu), kompüter fayllarının bir serverdən bir kompüter şəbəkəsindəki bir müştəriyə ötürülməsi üçün istifadə olunan standart bir rabitə protokoludur. FTP, müştəri ilə server arasında ayrı-ayrı nəzarət və məlumat əlaqələrini istifadə edərək müştəri-server modeli arxitekturası üzərində qurulmuşdur. FTP istifadəçiləri normal olaraq istifadəçi adı və şifrə şəklində açıq mətnli bir giriş protokolu ilə özlərini təsdiq edə bilər, lakin server icazə verəcək şəkildə konfigurasiya edildiyi təqdirdə anonim olaraq bağlana bilər. İstifadəçi adını və şifrəni qoruyan və məzmunu şifrələyən etibarlı ötürülmə üçün FTP tez-tez SSL / TLS (FTPS) ilə qorunur və ya SSH Fayl Transfer Protokolu (SFTP) ilə əvəz olunur.

4. USENET- xidməti müxtəlif mövzulara aid yeni xəbərləri özündə toplayır. Xəbərlər mövzuya uyğun qruplarla təşkil edir. Qrupa başqa sözlə konfrans da deyilir. Xəbərlər müxtəlif serverlərdə yerləşdirilir. Xəbərlərin alınması, baxılması və göndərilməsi üçün NNTP protokolundan istifadə olunur.

5. TELNET. İnternet şəbəkəsindəki bir çox istifadəçi maşınına başqa bir uzaq maşından qoşulmaq üçün hazırlanmış bir TCP / IP protokoludur və bu işi edən proqramlara verilən ümumi addır. Telnet bu gün İnternetdən BBS (Bulletin Board Systems) sistemlərinə daxil olmaq üçün geniş istifadə olunur. Telnet giriş proqramları günümüzün əksər əməliyyat sistemlərində əməliyyat sistemi ilə birlikdə gəlir.

6. GOPHER. Gopher, bir TCP / IP protokolu. Saytlara HTTP texnologiyasından əvvəl yalnız düz mətn formatında xidmət göstərilməsinə icazə verən protokol İnternetdə geniş yayılmışdı. Veronica və Jughead adlı axtarış motorları gopher səhifələrinə daxil olmaq üçün istifadə edilə bilər. 1991-

ci ildə Minnesota Universiteti tərəfindən hazırlanmışdır. İnternetdə müxtəlif mövzularda araşdırma imkanı verən bir müştəri proqramıdır. Gopher, internet ünvanı bilmədən belə məzmununa giriş təmin edir.

Bəs bir gün internet olmazsa? Təsir, düşündüyümüz kimi olmaya bilər. Jeff Hancock, Stanford Universitetindəki tələbələrinə auditoriyada müzakirə etdikləri anlayışlarla bağlı tapşırıqlar verməyi sevirdi. 2008-ci ildən əvvəl o, bəzən tələbələrindən 48 saat internetsiz qalması istəyərmiş. Lakin, 2009-cu ildə bir illik akademik məzuniyyətindən sonra, işə qayıdarkən bir çox şey dəyişmişdi. Tapşırığı auditoriyaya təqdim etdikdə, tələbələr etiraz etdilər. Artıq bunun mümkün olmayacağını qeyd etmişlər. Deməli, internet insanların həyatında mühüm rol oynayır.

İnternetin həyatımızdakı rolundan müsbət və mənfi cəhətlərindən, faydalarından və zərərlərindən söhbət açaq. İnternetin müasir insan həyatında olan rolu və faydaları inkaredilməzdir. Əvvəllər İnternet ilk yarandığı vaxtdan bir bina daxilində nəzərdə tutulmuşdur. Lakin internetin inkişafı insanların sosial fəaliyyətində rolu əvəz edilməzdir. Artıq gündəlik həyatımızda insanlar bir-biri ilə internet vasitəsilə əlaqə yaradır. Uzaq məsafədən artıq insanlar rahat şəkildə əlaqə qura bilər. Demək olar ki, hər kəs internetdən istifadə edir. Bu gün internet gündəlik həyatımızda qaçınılmaz hala gəldi. Uyğun internet istifadəsi həyatımızı asan, sürətli və sadə edir. İnternet bizə şəxsi, sosial və iqtisadi inkişaf üçün faktlar və rəqəmlər, məlumat və biliklərdə kömək edir. İnternetin bir çox istifadəsi var, lakin gündəlik həyatda internetdən istifadə fərdi tələb və hədəflərdən asılıdır. İnternet tələbələrin həyatı boyu öyrənmələri üçün əla bir platformadır. Onlayn təhsil proqramları vasitəsilə yeni şeylər öyrənmək və hətta dərəcə qazanmaq üçün internetdən istifadə edə bilərlər. Müəllimlər dünyadakı şagirdlərə dərs vermək üçün internetdən də istifadə edə bilərlər. İnternet gündəlik işlərimizdə çox faydalıdır. Məsələn, bildirişlərimizi və e-poçtlarımızı görməyimizə kömək edir. Bunun xaricində insanlar pul köçürmələri, alış-veriş etmək üçün onlayn yemək və s. üçün internetdən istifadə edə bilərlər. İnternet, tədqiqat və inkişafda əsas rol oynayır, çünki internet tədqiqatı ilə hərəkətə gətirilir. Kiçik iş adamları böyük universitetlərə internetin faydasından bəhrələnilirlər. İnternet, internet bankçılığı, mobil bankçılıq və elektron cüzdanı asanlaşdırır. Bütün rəqəmsal əməliyyatlar bir verilənlər bazasında saxlanıldığından, hökumətə gəlir vergisi məlumatlarını və ya ITR-də gəlir hesablarını izləməyə kömək edir.

Bu gün internetə, xüsusən mobil internet cihazları ilə demək olar ki, hər yerdən daxil olmaq mümkündür. Cib telefonları, portativ oyun konsolları və simsiz şəbəkə bağlantısını dəstəkləyən noutbuklar kimi istifadəçilər istədikləri vaxt, istədikləri yerdən internetə daxil ola bilərlər. Xidmət təminatçıları xidmətləri və simsiz məlumat ötürülməsi xərcləri digər giriş metodlarından daha yüksək ola bilər. İnternetin ən çox yayılmasına təsir edən amillərdən biri də elektron ticarətdir. Elektron ticarət vasitəsilə dünyanın istənilən yerindən istənilən məhsulu sifariş verə və qısa müddətdə məhsulu təslim ala bilərsiniz.

Təəssüf ki, İnternet bir çox faydaları ilə yanaşı, müxtəlif təhlükələrilə də qarşılaşırıq. İnternet şəbəkəsinə qoşulduğunuz andan etibarən, müxtəlif zərərli proqramların hücumlarına məruz qala bilərsiniz; “Hakerlər” kimi tanınan hakerlərin kompüterinizi ələ keçirə biləcəyinə şahid ola bilərsiniz; bank hesabınız onlayn bankçılıq yolu ilə boşaldıla bilər; cihazınız başa düşə bilməyəcəyiniz qərribə davranmağa başlaya bilər. İnternetin geniş istifadəsi nəticəsində hər gün milyonlarla insan öz şəxsi məlumatlarını tanımadıqları ilə bölüşərkən viruslardan daha ciddi təhlükə yaradır. İnternetdən ehtiyatsız istifadə şəxsiyyət məlumatlarının oğurlanmasına və ya istər-istəməz cinayətə qarışmasına səbəb ola bilər. İnternetin mənfi təsirlərindən biri də kompüter oyunlarıdır. Normal oyunlar uşaqların fiziki və zehni inkişafında mühüm rol oynayır. Hər hansı bir şəxs İnternetə qoşulmuş cihazlarda çox vaxt sərf edərsə, İnternetə aludə ola bilər. İnternet asılılığı yaradan insan məhsuldar bir iş görməkdənsə, qiymətli vaxtını İnternetdə keçirməyə səbəb ola bilər. Beləliklə, internetdə çox istifadə edən hər kəs iş yerinin məhsuldarlığına da mane ola bilər. İnternet də depressiyaya səbəb olur, çünki bir çox insan sosial şəbəkə saytlarında həyatlarını başqaları ilə müqayisə etməyə meyillidir. Sosial şəbəkə saytları istifadəçilərə minlərlə dost qazanması və bir-biri ilə ünsiyyət qurmağı təmin edir. Sosial şəbəkə saytları sizə dünyanın hər yerində yeni əlaqələr tapmaqda fayda verə bilsə də, özünüzü real həyatdakı

dostlarınızla əlaqəsiz hiss edə bilərsiniz. Qeyd etmək lazımdır ki, internetin müsbət cəhətləri ilə yanaşı mənfi cəhətləri olsa da artıq həyatımızın bir parçasına çevrilib.

ƏDƏBİYYAT

1. Əbiyev T.Q., Ağayeva M.S., Əliyeva E.M. İnformatika. Bakı, 2013.
2. Zeynalov Cavanşir. İnformatika və informasiya texnologiyaları. Bakı, 2011.
3. Osman Gündüz. İnternet. Bakı, 2008.
4. Kərimov S.Q., Həbibullayev S.B., İbrahimzadə T.İ. İnformatika. Bakı, 2011.
5. (Sadıqov) Calallı İsmayıl. İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, 2017.

Gunay Tahirova

THE ROLE OF THE INTERNET IN OUR LIVES

Abstract: The Internet is an electronic communication network connecting computer systems. According to the various protocols, the information is available between computers. The Internet can be played via the Internet. It was possible to work jointly in networks. The location of millions of computers, software, information databases, files and of course people around the world is a network that produces connections between people all over the world.

Key words: internet, arpanet, internet service, network

KÖNÜL RÜSTƏMLİ

*Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Magistrant, İnformasiya texnologiyaları, I kurs
rstmliknl@gmail.com
Elmi rəhbər: prof.C.Zeynalov*

GÜNÜMÜZÜN SÜNİ İNTELLEKTİ

Süni intellekt (Sİ) texnologiyaları və metodlarına əsaslanan sistemlər insan intellektinin müxtəlif funksiyalarını reallaşdırmağa imkan verir, geniş sferada mürəkkəb praktiki məsələlərin həllində tətbiq dairəsini günbəgün artırır. Süni Zəka, ağıllı insanların düşündüyü şəkildə bir kompüter, kompüter tərəfindən idarə olunan bir robotu və ya bir proqramı ağılla düşündürməyin bir yoludur. Süni intellekt insan beyninin necə düşündüyünü, insanların bir problemi həll etməyə çalışarkən necə öyrəndiyini, qərar verdiyini və necə işlədiyini öyrənməklə, sonra bu tədqiqatın nəticələrini ağıllı proqram və sistemlərin inkişafında əsas kimi istifadə etməklə həyata keçirilir.

***Açar sözlər:** süni zəka, proqram, robot, süni intellekt, tədqiqat*

Əsası keçən əsrin ortalarında qoyulan süni intellekt son zamanların ən çox investisiya qoyulan və maraq doğuran sahələrindəndir.

Süni intellekt-insan məntiqini maşınlarda tətbiq etmək məqsədi daşıyan riyazi elm və texnologiyadır. Bu elm intellektual maşın yaratmağı, xüsusən yalnız insanlara məxsus olduğu düşünülmən yaradıcı fəaliyyət göstərən intellektual proqram yaratmağı özünə məqsəd götürüb. Eyni zamanda insan intellektinin araşdırılması kimi də başa düşülür.

Bu sahə insanın ən dəyərli mülkiyyəti olan intellektin maşınlar tərəfindən dəqiq şəkildə stimulyasiya olunması məqsədilə yaradılıb və inkişaf etdirilib. Süni intellekt yaradıldığı gündən bəri müxtəlif optimist və pessimist fikirlərlə qarşılaşsa da, bu gün texnologiyanın inkişafında mühüm yer tutur. Onun tətbiqində elm və mühəndislikdən geniş şəkildə istifadə olunur.

Dünya şöhrətli yazıçı Den Broun son romanı olan “Başlangıç”da süni intellektin yeni tanrı olacağını və kompüterlər vasitəsilə yeni bir dinin formalaşdırılacağını irəli sürüb. Bəs nədir bu süni intellekt? Bəşəriyyətin ən mükəmməl uğuru, yoxsa gələcək qatili?

Yaxın vaxtlarda süni intellektin cəmiyyətə təsirini faydalı tutma məqsədi iqtisadiyyat və hüquqdan doğrulama, etibarlılıq, təhlükəsizlik və nəzarət kimi texniki mövzulara qədər bir çox sahədə araşdırma aparmağa sövq edir. Uzunmüddətli perspektivdə, vacib bir sual ortaya çıxır, güclü süni intellekt müvəffəq olarsa və bu sistem bütün idrak vəzifələrində insanlardan daha yaxşı olarsa nə olacaqdır.

Süni zəka yarandığı gündən bəri elm adamları və ictimaiyyət tərəfindən diqqət mərkəzindədir. Ortaq mövzulardan biri də maşınların o qədər yüksək səviyyədə inkişaf edəcəyi və insanların ayaq üstə dura bilməyəcəyi və özlərini üsyan dərəcəsi ilə yenidən dizayn edəcəyidir. Başqa bir şey, maşınların insanların məxfiliyinə müdaxilə edə biləcəyi və hətta silahlandırıldığıdır. Digər mübahisələr süni zəkanın etikası və robotlar kimi ağıllı sistemlərin insanlarla eyni hüquqlarla davranılmasının vacibliyini müzakirə edir.

İnkişaf etmiş texnologiya üzündən insanların üzləşdiyi real təsirlərdən biri də iş yerlərinin itirilməsi və işçilərin iqtisadi yerdəyişməsidir. Alimlər gələcəkdə maşınların insan nəzarəti altında əcazı, barmen, uşaq baxıcısı, fermer və hətta cərrah olmağa çağırılacağını proqnozlaşdırırlar. Ancaq robotlar psixiatriya və psixologiya, insan resursları menecerləri, siyasi və dövlət işləri, müəllimlik və gözlənilməz təcrübə, başqalarını idarə etmək və ya kritik düşüncə və xüsusi sahələr tələb edən işləri əhatə edən digər işlərdə insanları əvəz edə bilməz. İnsanlar tənqidi düşüncə bacarıqlarından imtina etsələr və vacib zehni əzələlərin atrofiyasına imkan verən robot və kompüterlərə çox güvənərlərsə, texnologiyadakı inkişaf insan irqinin yaşamaq və inkişaf etmək qabiliyyətinin azalmasına təsir göstərə bilər. Ancaq insanlar tərəfindən düşünülmüş şəkildə idarə olunan və digər insanlarla və təbiətlə sosial qarşılıqlı əlaqələri əvəz etməyən texnologiya insanlığa bir fayda və bəxşiş ola bilər.

Yalnız tarazlıq və adekvat nəzarət ilə insan aləmində süni zəkaya yer var. Əksər tədqiqatçılar, super ağıllı bir zəkanın sevgi və ya nifrət kimi insan duyğularını sərgiləməsinin mümkün olmadığı və süni intellektin qəsdən xeyirxah və ya xoşagəlməz olmasını gözləmək üçün heç bir səbəb olmadığını qəbul edirlər.

Bu günün süni intellekt sistemləri aydın şəkildə təyin olunmuş bir tapşırıq yerinə yetirmək üçün öyrədilmişdir. Poker oynayan sistem nə solitaire, nə də şahmat oynaya bilər. Dələduzluğu aşkar edən sistem avtomobil sürə bilməz və ya sizə hüquqi məsləhət verə bilməz, səhiyyə saxtakarlığını aşkar edən sistem vergi saxtakarlığını və ya zəmanət tələbi ilə bağlı saxtakarlığı dəqiq bir şəkildə aşkar edə bilməz. Başqa sözlə, bu sistemlər olduqca çox ixtisaslaşdırılmışdır. Tək bir iş köklənmişlər və insanlar kimi davranmaqdan uzaqdırlar. Bu gün robotlar və ya robotlara bənzər avadanlıqların əksəriyyəti avtomobil və aerokosmik sənayesindən elektronika və tibbi təchizatçılara və daha çox istehsalatda işləyir. Bu gün əksər istehsal şirkətləri məhsullar istehsal etmək üçün montaj xəttində və ya robotların malları yoxladığı və müştərilərə çatdırmaq üçün qablaşdırdığı yerdə istifadə edirlər.

Günümüzdə süni zəka ilə işləyən robotlar və ya heç olmasa belə sayılan maşınlar təbii ümumi zəkaya sahib deyil, ancaq problemləri həll etməyə və məhdud bir gücdə “düşünməyə” qadirdirlər.

Məsələn, Hansonun yaratdığı Sophia inanılmaz dərəcədə inkişaf etmiş bir sosial öyrənmə robotudur. Sofiya süni zəka vasitəsi ilə təbii dillə səmərəli ünsiyyət qura bilər və insana bənzər duyğuları çatdırmaq üçün üz ifadələrindən istifadə edə bilər. Sophia, son bir neçə ildə The Tonight Show'da açıq-aşkar qəribə olan Jimmy Fallon ilə yaddaqalan bir görünüş də daxil olmaqla, müxtəlif tok-şoularda yer alan bir media şöhrəti halına gəldi. Robot hətta Səudiyyə Ərəbistanından vətəndaşlıq qəbul etdi.

Süni intellektin həyatımıza təsir edən saysız-hesabsız nümunəsi var. Bəzi insanlar bunu “dünyanı pis bir dahi şəkildə ələ keçirən robotlar” fenomeni kimi qeyd edərkən, süni intellektin bizə çox vaxt, pul və enerji qənaəti edərək həyatı asanlaşdırdığını inkar etmək mümkün deyil.

2000-ci illərin əvvəllərində, dəqiq adını bilmədən bir məhsul tapmaq üçün bir onlayn mağazada axtarış aparsaq, məhsulu tapmaq kabusu çevriləcəkdi. Ancaq indi hər hansı bir e-ticarət mağazasında bir məhsul axtardığımızda, məhsulla əlaqəli bütün nəticələri əldə edirik. Sanki bu axtarış motorları ağılımızı oxuyur. Bir neçə saniyə ərzində bütün müvafiq məhsulların siyahısını alırıq. Süni intellekt artan irəliləyişlə, yaxın gələcəkdə internetdəki istehlakçıların bir fotosəkil çəkərək məhsul alması mümkün ola bilər. CamFind kimi şirkətlər və rəqibləri bunu artıq sınaqdan keçirirlər.

Bank sahəsində süni intellekt düşündüyümüzədən daha sürətli böyüyür. Artıq bir çox bank anomaliyaları və kredit kartı saxtakarlığını aşkar etmək üçün süni intellekt əsaslı sistemlər tətbiq etmişdir. Buna bir nümunə HDFC Bankdır. HDFC Bank, Bengaluru mərkəzli Senseforth AI Research tərəfindən inşa edilmiş EVA (Electronic Virtual Assistant) adlı süni intellekt əsaslı bir chatbot inkişaf etdirdi. Fəaliyyətə başladığı gündən bəri, Eva 3 milyondan çox müştəri sorğusuna cavab verdi, yarım milyondan çox nadir istifadəçi ilə əlaqə qurdu və bir milyondan çox söhbət apardı. Eva, minlərlə mənbədən bilik toplaya və 0,4 saniyədən az bir müddətdə sadə cavablar verə bilər.

Həyatımızın xilas edilməsinə gəldikdə, bir çox təşkilat və tibbi yardım mərkəzi süni zəkaya güvənir. Səhiyyə sahəsində süni intellektin bütün dünyadakı xəstələrə necə kömək etdiyinə dair bir çox nümunə var. Cambio Health Care adlı bir təşkilat, infarktın qarşısının alınması üçün həkimə ürək vurması riski olan bir xəstəyə xəbərdarlıq edə biləcək bir klinik qərar dəstək sistemi inkişaf etdirdi. Bu cür başqa bir nümunə, ürək xəstəliklərini tapa bilən rəqəmsal bir cihaza sahib bir şirkət olan Coala life. Eynilə, Aifloo, qocalar evlərində, evdə qulluq və s. insanların vəziyyətini izləmək üçün bir sistem inkişaf etdirir.

Kosmik ekspedisiyalar və kəşflər həmişə çoxlu sayda məlumatın təhlilini tələb edir. Süni Zəka və Maşın öyrənməsi bu miqyasda məlumatları idarə etmək və işləmək üçün ən yaxşı yoldur. Ciddi araşdırmalardan sonra astronomlar Süni İntellektdən istifadə edərək Kepler teleskopunun uzaq səkkiz planetli günəş sistemini müəyyənləşdirmək üçün məlumatları əldə etdilər. Gündəlik qarşılaşdığımız, lakin süni zəka cəhətindən xəbərsiz olduğumuz süni intellekt nümunələrinə nəzər salaq.

Artificial Creativity-Süni şəkildə ağıllı bir maşın musiqi və sənət yaratmağa çalışsa nə olacağını heç düşündünüz mü? MuseNet adlı süni intellekt əsaslı bir sistem indi klassik əfsanələr olan Bach və

Mozartı səsləndirən klassik musiqi yarada bilər. MuseNet, 10 fərqli alətlə 4 dəqiqəlik musiqi əsərləri yarada bilən və ölkədən Mozarta Beatles-a qədər üslubları birləşdirən bilən dərin bir sinir şəbəkəsidir.

Face Detection and Recognition-Şəkillər çəkərkən üzümüzə virtual filtrlərdən istifadə etmək və telefonlarımızın kilidini açmaq üçün face ID-dən istifadə etmək indi gündəlik həyatımızın bir hissəsi olan iki zehni tətbiqətdir. Birincisi, hər hansı bir insan üzünün təyin olunduğu mənasını verən üz tanıma xüsusiyyətini özündə birləşdirir. İkincisi, müəyyən bir üzün tanıdığı üz tanıma istifadə edir.

Social media-Sosial medianın meydana çıxması həddindən artıq söz azadlığı ilə dünyaya yeni bir povest verdi. Ancaq bu, kiber cinayətlər, kiber zorakılıq və nifrət nitqi kimi bəzi pisliklər gətirdi. Müxtəlif sosial media tətbiqətləri bu problemləri idarə etmək və istifadəçilərə digər əyləncəli xüsusiyyətlər təqdim etmək üçün süni intellekt dəstəyindən istifadə edirlər. Süni intellekt alqoritmləri nifrət nitqini özündə cəmləşdirən yazıları insanların bacardığından çox daha sürətli aşkarlaya bilər. Bu, fərqli dillərdə nifrət açar sözləri, ifadələri və simvolları müəyyənləşdirmək qabiliyyəti sayəsində mümkün olur. Sosial media, süni zəkanın möhtəşəm bir nümunəsi olmaqla yanaşı, bir istifadəçinin maraqları əhatəsində və onlara bənzər bir məzmun təklif etdiyi məzmunu başa düşmə qabiliyyətinə malikdir. Üz tanıma xüsusiyyəti sosial media hesablarında da istifadə olunur, insanların avtomatik təkliflər vasitəsilə dostlarını etiketləməsinə kömək edir. Ağıllı filtrlər, spam və ya istənməyən mesajları müəyyənləşdirir və avtomatik olaraq təmizləyə bilər. Ağıllı cavablar istifadəçilərin istifadə edə biləcəyi başqa bir xüsusiyyətdir. Sosial media sənayesinin bəzi gələcək planlarına göndərilən və istehlak edilən məzmunu analiz edərək intihar meyilləri kimi zehni sağlamlıq problemlərini təyin etmək üçün süni intellektdən istifadə etmək daxildir.

Siri, Apple tərəfindən iPhone və iPad-də təklif edilən ən populyar şəxsi köməkçidən biridir. Siri - səmimi qadın səslə işləyən köməkçi gündəlik istifadəçi ilə əlaqə qurur. Bizə məlumat tapmağımıza, istiqamətləri öyrənməyimizə, mesaj göndərməyimizə, səsli zənglər etməyimizə, tətbiqətlər açmağımıza və təqvimə hadisələr əlavə etməyimizə kömək edir. Siri, təbii dil suallarını və istəklərini daha ağıllı və başa düşmək üçün maşın öyrənmə texnologiyasından istifadə edir. Şübhəsiz ki, cihazların maşın öyrənmə qabiliyyətlərinin ən ikonik nümunələrindən biridir.

Cogito-Dr.Sandy və Joshua tərəfindən qurulan Cogito, hazırda bazarda olan müştəri dəstək nümayəndələrinin zəkasını inkişaf etdirmək üçün davranış versiyasının ən yaxşı nümunələrindən biridir. Şirkət, telefon mütəxəssisləri üçün müştəri əməkdaşlığını inkişaf etdirmək üçün maşın öyrənmə və davranış elminin sintezidir. Cogito, gündəlik həyata keçirilən milyonlarla səsli danışmada tətbiq olunur.

Echo, daha da təkmilləşən və yeni xüsusiyyətlər əlavə edən Amazon tərəfindən yaradıldı. İnternetdə məlumat axtarmağa, görüş təyin etməyinizə, alış-veriş etməyinizə, işıqları, açarları, termos-tatları idarə etməyinizə, sualları cavablandırmanıza, audio kitab oxumağımıza, trafik və hava vəziyyətinizə dair məlumat verməyinizə, yerli müəssisələr haqqında məlumat verməyinizə, idman skorları və cədvəllər verməyinizə kömək edə biləcək inqilabi bir məhsuldur.

Süni şəkildə ağıllı alqoritmlər insan qabiliyyətlərindən kənara çıxdıqları üçün vaxta qənaət edir və alimlərin söylərini digər daha vacib kəşflərə sərf etmələrinə imkan verir. Sadaladığımız süni zəka nümunələri yalnız əyləncə mənbəyi deyil, həm də olduğumuz saysız-hesabsız xidmətləri təmin edir. Bu illər ərzində texnologiya sektorunda bir sıra inkişafın olduğu aydın görünür və hər addımda süni intellektin iştirakının heyratamiz olduğu nəzərimizə çarpır. Önümüzdəki illərdə texnologiya dəyişdikcə, süni intellektin həyatımızdakı rolunun artacağını söyləmək olar. Hal-hazırda iş, təhsil və maliyyə xidmətlərinin gələcəyinə doğru irəlilədiyimizdə süni intellekt hakim qüvvədir. Süni intellekt sahəsi hələ yeni yaranmaqdadır və hələ insan qabiliyyətlərini daha dəqiq şəkildə təkrarlayacaq daha çox ixtira var.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev R.Ə., Əhmədov B.O., Seyidov M.İ., Əlizadə A.V. İntellektual robotlar və robotların informasiya qurğuları. Bakı: Şirvanəşr,2010.
2. Aliyev R.A., Aliyev R.R. Soft Computing. Bakı: Çarşıoğlu, 2004.

3. Əliyev R., Əhmədov B., Seyidov M., Əlizadə A. İntellektual robotlar. Bakı,2011.
4. Balayev R.Ə., Əlizadə M.N., Musayev İ.K. İntellektual sistemlər və texnologiyalar. Bakı, 2016.
5. Kazımov T., Mahmudova Ş. Fotoportret əsasında insan sürətinin tanınması. Bakı, 2010.

Konul Rustamli

THE ARTIFICIAL INTELLECT OF TODAY

Abstract: Systems based on artificial intelligence (s) are based on various functions of human intellect, increase the area of application in the extensive sphere in the extensive sphere in the solution. Artificial intelligence is a way of thinking a computer managed by a computer, a computer managed by the computer, and a way of thinking a program. Artificial intelligence is carried out using how the human brain learns how he studies how he studies, decides, decides and works, and how the research is used as a basis for smart programs and systems.

Key words: (artificial intelligence, program, robot, artificial intelligence, research)

MƏHTƏBAN ƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Magistrant, İdarəetmədə informasiya sistemləri, I kurs

mehtapaliyeva115@gmail.com

Elmi rəhbər: dos.H.Həsənlı

LOKAL ŞƏBƏKƏLƏR

Lokal şəbəkə eyni mühitdə və çox olmayan ərazidə qurulan şəbəkədir. Bu şəbəkələrdə kompüterlərarası məsafə adətən 1,2 km-dən çox olmur. Lakin hal-hazırda kabersiz lokal kompüter şəbəkələri də təbiiq olunur. Bu şəbəkələrdə radio modemlərdən istifadə olunur. Bu zaman kompüterlərarası informasiya mübadiləsi kabellərlə yox radio kanallar vasitəsilə həyata keçirilir.

Açar sözlər: *Lokal şəbəkələr, kompüter şəbəkəsi, simli rabitə texnologiyaları, topologiya, kabel növləri*

Məlumata sürətli və etibarlı bir şəkildə müraciət etmək, iş dünyası və müəssisələrin ən xüsusi tələbatlarından biridir. Məlumatın maqnit yaddaş qurğularında saxlanması, bir yerdən başqa yerə köçürülməsi əlavə xərcə və zaman itkisinə səbəb olur. Məlumatların bir kompüterdən digərinə ötürülməsi həm yaxın, həm də uzaq məsafədən ola bilər. Kompüterlərin istifadəsi zamanı məlumatın bir kompüterdən digərinə ötürülməsi çətinlik yaradır. Lakin biz bu işi kompüter şəbəkəsi sayəsində asanlaşdırma bilərik. Kompüter şəbəkəsi sayəsində dünyanın hər hansı bir yerində paylaşılmış məlumata anında müraciət edə bilərik.

Kompüter şəbəkəsi kompüterlər arasında məlumat mübadiləsi aparmaq imkanını təmin edir. Kompüterin texniki və proqram vasitələrindən birgə istifadə etmək və məlumat mübadiləsi məqsədi ilə iki və ya bir neçə kompüterin bir-birinə birləşdirilməsinə kompüter şəbəkəsi deyilir.

Bir təşkilatın kompüterlərini birləşdirən şəbəkəyə **Lokal şəbəkə** və ya **LAN (Local Area Network)** deyilir. Lokal kompüter şəbəkələri arasındakı məsafə bir iki kilometrədən çox olmur. Onlar bir-biri ilə sürəti 1Mbit/san-dən 10Mbit/san olan rabitə xətləri ilə əlaqələndirilir. Əsas aparat komponentləri aşağıdakılardır.

- İşçi stansiyalar
- Serverlər
- İnterfeys plataları
- Kabellər

Kompüterlərin lokal şəbəkədə birləşmə sxemi **şəbəkənin topologiyası** adlanır. Lokal kompüter şəbəkələri müxtəlif topologiya üzrə qurulur.

1. Şin topologiyası
2. Halqavari topologiya
3. Ulduzvari topologiyalı lokal şəbəkələr

Şin topologiyası (BUS)- çox sadə struktura malikdir. Bu topologiyada bütün kompüterlər paralel olaraq şinə qoşulur. Şin kompüterləri bir-birinə bağlayan kabel sistemidir. İnformasiya paketlər şəklində şinlə hər iki tərəfə ötürülür.

İnformasiya göndərmək istəyən kompüter şinin boş olub-olmamasını yoxlayır. Əgər şin boşdursa kompüter kadrını şinlə ötürülür. Əgər kompüter eyni zamanda kadrını şinə ötürərsə, bu

zaman şində toqquşma olur. Toqquşmaya səbəb olan kompüterlər qısa bir müddət ərzində informasiya göndərmək hüququnu itirirlər. Belə hadisəyə kolloziya hadisəsi deyilir. Bunun qarşısını almaq üçün kolloziyanı müəyyən etmək və kolloziyanı dəf etmək üsullarını tətbiq etmək olar.

Əsas üstünlüyü aşağıdakılardan ibarətdir.

- Hər hansı kompüterin sıradan çıxması şəbəkənin işinə təsir göstərmir
- Şəbəkəyə yeni kompüterlərin daxil edilməsi asandır
- Şəbəkə kartları (adapterləri) ucuzdur

Halqavari topologiya (Ring)- hər bir kompüter bir-biri ilə halqavari şəkildə birləşdirilir. Bu zaman informasiya müəyyən bir istiqamətdə bir kompüterdən qonşu kompüterə ötürmək şərti ilə lazımı ünvana çatdırılır. Bu tip şəbəkələrdə əsasən marker prinsipindən istifadə olunur. Markerin ötürülməsi praktiki olaraq işıq sürəti ilə yayılır. Markeri əldə edən kompüter məlumat göndərmək hüququna malik olur. Əsas üstünlüyü aşağıdakılardan ibarətdir.

- Hər bir kompüter yalnız qonşu kompüterlə birbaşa bağlıdır
- Hər bir kompüterin məlumat göndərə bilməsi üçün ona müəyyən vaxt verilir

Əsas çatışmayan cəhətləri aşağıdakılardır.

➤ Hər bir kompüter informasiya ötürülməsində iştirak edir. Buna görə də hər hansı bir kompüterin adapterinin sıradan çıxması şəbəkənin işini pozur.

- Şəbəkə adapteri daima işçi vəziyyətdə olmalıdır.

Ulduzvari topologiya (Star)- hazırda ən geniş istifadə edilən şəbəkə topologiyasıdır. Ulduzvari topologiyalı lokal şəbəkələr mərkəzi qovşaq üzərində qurulur. Hər bir kompüter mərkəzi qovşağa ayrıca xətlə birləşdirilir. Mərkəzi qovşaq kimi kommutator və ya xüsusi server kompüterini istifadə oluna bilər. Əsas üstünlüyü kompüterlər arasındakı mübadilənin sadə olmasıdır. Çatışmayan cəhəti isə şəbəkənin etibarlılığının mərkəzi qovşağdan asılı olmasıdır. Bəzi hallarda kompüterin işləmə etibarlılığını artırmaq üçün mərkəzi qovşağa xüsusi rele qoyulur ki, bunun vasitəsilə sıradan çıxmış kabellər dövrədən açılır.

Qarışıq topologiya- qarışıq topologiya yuxarıda şərh edilən topologiyaların birgə istifadəsindən meydana gəlir və böyük şəbəkələrdə istifadə edilən bir topologiyadır.

Ulduz-Şin-bu topologiya ulduz və şin topologiyaların kombinasiyasıdır. Adətən bir neçə ulduz topologiyalı şəbəkəni magistral kabel vasitəsilə xətti şəkildə birləşdirirlər. Konsentratordan biri və ya bir neçəsi sıradan çıxdıqda isə şəbəkənin yalnız müəyyən bir hissəsi öz işini dayandırır.

Ulduz-ulduz şəbəkələr- ulduz şəbəkələri konsentratör vasitəsilə birləşərək ulduz-ulduz topologiyası yaradırlar.

Lokal şəbəkələrdə koaksial, burulmuş cütlü və optik kabellərdən istifadə olunur.

Koaksial kabel- əsasən səs və video siqnallarının göndərilməsində istifadə olunan kabel növüdür. Koaksial kabel mərkəzdə ötürən sim, kabelin çölündə bir plastik təbəqə, onun üstündə tor şəklində qoruma teli, ən çölündə yumşaq rezin çöl örtük olan bir kabel növüdür. Əsasən, iki tip koaksial kabeldən istifadə olunur.

1. Nazik koaksial kabel
2. Qalın koaksial kabel

Burulmuş cütlü kabellər kompüter şəbəkələrində istifadə olunan ən ucuz kabellərdir, UTP (ekranlaşdırılmamış) və STP (ekranlaşdırılmış) olaraq iki tipi var.

Ekranlaşmış burulmuş cüt əsaslı kabel-məlumatları kənar dalğaların təsirindən qorumaq üçün ekranlaşdırılmış (STP) burulmuş cütlükdən istifadə olunur. **Ekranlaşmamış burulmuş cüt əsaslı kabel**-kabelin kateqoriyası nə qədər yüksəkdirsə, verilənlərin ötürülməsi daha effektivdir və onun buraxma qabiliyyəti bir o qədər yüksəkdir.

Optik kabellər-informasiyanın ötürülməsi üçün nazik şüşə tellərdən istifadə olunur. İnformasiya işıq dalğaları şəklində ötürülür. Işıq dalğalarını elektrik dalğalarına və əksinə çevirmək üçün mürəkkəb qurğudan istifadə olunur.

Optik kabellər səs və verilənlərin ötürülməsi üçün ideal kabellərdir, ancaq kifayət qədər bahalıdır və quraşdırılması çətinidir.

Kablsiz lokal şəbəkələr-hal-hazırda kablsiz lokal kompüter şəbəkələri də tətbiq edilir. Bu şəbəkələrdə radio modemlərdən istifadə olunur. Bu zaman kompüterlərarası informasiya mübadiləsi kabellərlə yox, radio kanallar vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Lokal şəbəkələrdə 2 əsas idarə prinsipi mövcuddur.

- Mərkəzləşdirilmiş
- Mərkəzləşdirilməmiş

Mərkəzləşdirilmiş-idarəetmədə verilənlər mübadiləsinin idarəsi fayl-server stansiyaları tərəfindən idarə edilir. Bir işçi stansiyanın faylına digər işçi stansiya müraciət edə bilməz. Bu şəbəkənin müsbət cəhəti şəbəkə resurslarına icazəsiz daxil olmaların yüksək dərəcədə mühafizəsi, daha böyük saylı qovşaqlara malik şəbəkələrin qurulmasının mümkünlüyüdür. Mənfi cəhəti isə, fayl-server öz iş qabiliyyətini itirdikdə, sistemə daxil olmanın mümkünlüyü, həmçinin server resurslarına daha yüksək tələblərin olmasıdır.

Mərkəzləşdirilməmiş-(bir səviyyəli) şəbəkələrdə xüsusi ayrılmış serverlər olmur. Şəbəkənin idarəetmə funksiyası növbə ilə bir işçi stansiyadan digər işçi stansiyaya ötürülür. Bir işçi stansiyanın resurslarından digər işçi stansiya istifadə edə bilər. Çox böyük olmayan işçi stansiya üçün bu cür şəbəkə daha səmərəlidir və real paylanmış hesablama mühitinin qurulmasına imkan verir.

Verilənlərin ötürülmə üsulu- kompüterlər arasında informasiya mübadiləsinə təşkil etmək üçün IEEE tərəfindən hazırlanmış standart protokollardan istifadə olunur. IEEE 802.3 və IEEE 802.4 standartlarında təsvir edilən və lokal şəbəkələrdə (Ethernet, Arcnet və Token Ring) istifadə olunan mübadilə protokolları vasitəsilə şəbəkə kanal verilənlərinə daxil olma üsulları göstərilir. Bunlar OSI modelinin kanal səviyyəsini həyata keçirir. Bütün kompüter şəbəkələrinin arxitekturasında lazımı uyğunluq yaratmaq üçün yeddi səviyyədə xüsusi protokol adlanan standartlardan istifadə edilməlidir.

Arcnet üsulu- burada “ulduz” topologiyasından istifadə edilmişdir. Bu halda bir işçi stansiyadan digər işçi stansiyaya məlumatların ötürülməsi işçi stansiyanın birində təşkil edilən markerlər vasitəsilə həyata keçirilir. Arcnet şəbəkəsinin avadanlıqları Ethernet və Token Ring şəbəkələrinə nisbətən daha ucuz olur, lakin həmin avadanlıqların etibarlılığı və məhsuldarlığı nisbətən aşağı olur.

Token Ring üsulu- halqavari topologiyaya malikdir. Bu üsul Arcnet üsuluna oxşayır. Əsas fərq ondan ibarətdir ki, burada üstünlük mexanizmi vardır. Bunun sayəsində bəzi işçi stansiyalar digərlərinə nəzərən daha tez markerləri əldə edə bilirlər.

Ethernet üsulu-burada “ümumi şin” topologiyasından istifadə edilir. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, işçi stansiya yalnız o vaxt məlumatı ötürməyə başlayır ki, kanal boş olsun, əks təqdirdə məlumatın ötürülməsi müəyyən zaman anı üçün gecikəcəkdir.

Lokal sahə əlaqə qurğuları-Şəbəkə kartından göndərilən siqnalın bütün qovşaqlara xətasız çata bilməsi üçün şəbəkə qurğuları hazırlanmışdır.

Repeater (Təkrarlayıcı)- əsas işi fiziki sahədəki siqnalı alıb gücləndirərək digər fiziki sahəyə ötürməkdir.

Bridge (Körpü)-iki və ya daha çox şəbəkə komponentinin uzaq məsafələrdə bir-birinə birləşdirilməsini təmin edir. Təkrarlayıcılardan ən böyük fərqi isə, şəbəkəni bölərək yüklənməni azaltmasıdır.

Router (Marşrutlayıcı)-körpülərdən fərqli olaraq şəbəkənin bütün xəritəsini tutur və paketin gedəcəyi yerə çatması üçün ən uyğun yolu seçir.

Brouter - körpü və marşrut sözlərinin birləşdirilərək qısaldılmasından əmələ gələn brouter, struktur baxımından körpü və marşrutlayıcının xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir.

Gateway (Keçid)-müxtəlif bölgələrdə olan şəbəkələri bir-birinə bağlamaqla kifayətlənməyib, eyni zamanda bir şəbəkədən alınan məlumatın gedəcəyi digər şəbəkə ilə uyğun olmasını da təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Əli, Əlizadə Mətləb, Seyidzadə Etibar, Salmanova Mahilə. İnformatika və kompüterləşmənin əsasları. Bakı, 2006.
2. Əliyev T.Q., Ağayeva M.S., Əliyeva E.M. İnformatika. Bakı, 2013.

3. Zeynalov Cavanşir. İnformatika. Naxçıvan, 2016.
4. Əlizadə Mətləb, Seyidzadə Etibar, Babayev Amil. Kompüter və hesablama sistemlərinin arxitekturası.
5. az.m.wikipedia.org
6. ks-211.blogspot.com

Mahtaban Aliyeva

LOCAL NETWORKS

Abstract: Local network is a network set up in the same environment and without much. In these networks, intercultural distance is usually not more than 1.2 km. However, currently, wireless local computer networks are also inactive. Radio modems are used on these networks. At this time, intercultural exchange is performed through radio channels not with cables.

Key words: Local networks, computer network, string communication technologies, topology, cable types

RAMİLƏ ƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Magistrant, İdarəetmədə informasiya sistemləri, I kurs

Elmi rəhbər: İ.Süleymanov

İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNƏ QARŞI YÖNƏLMİŞ HÜCUMLAR VƏ GÖRÜLƏN TƏDBİRLƏR

İnformasiya təhlükəsizliyi-informasiya və ona xidmət edən infrastrukturun sahibi və ya istifadəçilərinə ziyan vurmağa səbəb olan təbii və ya süni xarakterli, təsadüfi və ya qəsdli təsirlərdən mühafizə olunmasıdır. Təhlükələrin siyahısı, onların realizə olunma ehtimalının qiymətləndirilməsi, həmçinin nizam-intizamı pozma modeli sistemin müdafiəsinə qoyulmuş tələblərin formalaşmasına və baş verə biləcək riskin təhlilinin araşdırılmasına imkan verir.

***Açar sözlər:** İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT), informasiya təhlükəsizliyi, kiber hücum, beynəlxalq standartlar, təhlükəsizlikdə informasiya xüsusiyyətləri, təhlükəsizliyin təmin olunması tədbirləri*

Müasir dünyada demək olar ki, informasiyanı yaratmaqdan daha çox effektiv idarə etmək vacibdir. Buna səbəb kimi informasiya və verilənlərin illər ərzində həndəsi silsilə şəklində artmasının korporativ və kommuniya məqsədləri üçün strateji rəqabət yaratmasını göstərmək olar. Bundan əlavə, İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) başlıca olaraq Şimali Amerika, Avropa, Uzaq Şərq və Avstraliyada geniş vüsət alması bu texnologiyaların dünyanın qalan hissəsində də qəbul edilməsinə zəmin yaratdı və həmçinin rəsmi qurumların, agentliklərin formalaşmış informasiyadan istifadəsini zəruri hala çevirdi. Kütləvi informasiya vasitələrinin (televiziya, ağıllı telefonlar və.s) artıq gündəlik həyatımızda rolu böyükdür. Belə ki, ağıllı telefonlarımız vasitəsi ilə biz dünyada baş verən bütün hadisələri, alış-veriş saytlarını, bank hesablarımızı, hava şəraitini hətta sağlamlığımızı belə izləyə bilərik. Proqramlaşdırma sahəsinin günü-gündən sürətlə inkişafı nəticəsində biz demək olarki, cihazlarımızın köməyi ilə istənilən hər şeyi edə bilərik. İnformasiya sektorunun gücünün artması nəticəsində məlumatların sayca çoxalması onu müxtəlif təhdidlərə məruz qoyur. Son zamanlar informasiya sistemlərində məlumatların təhlükəsizliyi mövzusunda zəiflik yaranan viruslar, klaviatura dinləmə sistemləri, uzaqdan idarəetmə vasitələri, şifrə qırıcılar, casus proqramları və s. kimi müxtəlif zərərli proqram təminatlarının mövcud olduğu aşkar edilmişdir. Bu təhlükələr ilə birgə sürətlə inkişaf edən informasiya texnologiyalarının həyatımızın bir parçası halına çevrilməsi müəyyən mənada verilənlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zərurətini yaradır.

İnformasiya təhlükəsizliyi bir termin olaraq, verilənlərin icazəsiz şəkildə istifadə olunmasının, dəyişdirilməsinin, aradan qaldırılmasının, zədələnməsinin və.s qarşısını almaq kimi başa düşülür. İnformasiya təhlükəsizliyi informasiyanın 5 (beş) əsas xüsusiyyətinə əsaslanır: məxfilik, bütövlük, əlçatanlıq, autentifikasiya, apellyasiya. Bu əsas xüsusiyyətlərdən hər hansı biri zədələnersə, təhlükəsizlik boşluğu meydana çıxır.

▪ **Məxfilik (Confidentiality):** Məlumatın icazəsiz girişdən qorunmasıdır. Əgər informasiyanı səlahiyyəti olmayan şəxslərdə istifadə edə bilirsə, onda informasiyanın məxfilik prinsipi pozulmuş olur.

▪ **Bütünlük (Integrity):** Məlumatın bütünlüyü onun təhrif olunmamış şəkildə saxlanma bacarığını müəyyənləşdirir.

▪ **Əlçatanlıq (Availability):** Məlumat lazım olduqda səlahiyyətli şəxslər tərəfindən əldə oluna və istifadə edilə bilər. İnformasiyanın bloklanması və ya məhv edilməsi əlçatanlığın itməsinə gətirib çıxarır.

▪ **Autentifikasiya (Authentication):** Məlumat sahibinin kimliyinin gerçəklənməsi imkanını müəyyən edir yəni istifadəçi tərəfindən təqdim edilən identifikatorun həqiqi olmasının yoxlanılması prosesidir.

▪ **Apellyasiya (Appeal):** Qanuni qüvvəyə minməmiş məlumatın prosessual qanunvericiliyə uyğun ali hakim tərəfindən yoxlanma prosedurasıdır.

İnformasiya təhlükəsizliyinin pozulması kompüter məlumatlarına, şəbəkələrə və ya cihazlara icazəsiz girişlə nəticələnən hadisədir. Təhlükəsizliyin pozulması ilə məlumatın pozulması arasında texniki fərq var. Məlumatın pozulması kiber cinayətkarlar tərəfindən məlumatların oğurlanması, təhlükəsizliyin pozulması isə təsirli bir qırılma hərəkətidir. İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması problemi kompleks yanaşma tələb edir. Bu məsələnin həlli üçün tədbirləri bir neçə səviyyəyə bölmək olar:

▪ **Qanunvericilik tədbirləri:** Müvafiq qanunları, normativ aktları, standartları və.s əhatə edir. Qanunvericilik səviyyəsində hüquqi aktlar və standartlar xüsusi diqqətə layiqdir.

▪ **İnzibati tədbirlər:** Təşkilatda informasiya təhlükəsizliyi sahəsində tədbirlər proqramını formalaşdırmaq və onun yerinə yetirilməsini zəruri resurslar ayırmaqla və işlərin vəziyyətinə nəzarət etməklə yerinə yetirilməsini təmin etməkdədir.

▪ **Təşkilati tədbirlər:** İnformasiya mühafizəsinin səmərəli vasitələrindən biri olmaqla yanaşı, qurulan bütün mühafizə sistemlərinin əsasını təşkil edir.

İnformasiya sistemlərinin təhlükəsizliyi artırılrsa da bu sistemlərə hücumlar da artır. Bu sistemlərin malik olduğu təhlükəsizlik quruluşunu aşmağa çalışan hücumların və alınan əks tədbirlərin sayının da artdığı müəyyənləşdirilmişdir. Təhlükə riski informasiya texnologiyası sistemlərinin pozulmasına səbəb ola biləcək zərərləri nəzərdə tutur. Kompüter sistemlərində və şəbəkələrində iş prosesində informasiya təhlükəsizliyinin baza prinsiplərinin pozulmasına, yəni informasiyanın məxfiliyinin açılmasına, məhv edilməsinə, tamlığının itməsinə, təcrid olunmasına, sızmasına və.s səbəb ola biləcək çoxlu sayda müxtəlif xarakterli zəif yerlər olur. İnformasiya təhlükəsizliyinin ən zəif nöqtəsi insan faktorudur və ona qarşı yönəlmiş hücumların geniş yayılan 4 (dörd) növünə Azərbaycanda çox təsadüf edilir.

▪ **Sosial mühəndislik (Social engineering, Human hacking):** Texniki qurğulardan istifadə etmədən məxfi məlumatların əldə olunmasında adamların manipulyasiya olunmasını nəzərdə tutur.

▪ **Güç tətbiqi (Brute forcing):** Güclü məlumat axınının təsiri ilə e-poçt, sosial şəbəkə və.s hesab şifrələrinin qırılmasına kömək edən hücum üsuludur.

▪ **Zərərverici proqramlar vasitəsi ilə yoluxdurma (Infection through malware-virus, trojans):** Bu texnika istifadəçiyə video, şəkil, kino, link və.s vasitəsi ilə kompüterə ziyanverici proqram yüklənməsinə nail olmaqdır.

▪ **Fişinq (Phishing):** Kibercinayətin xüsusi növü olan fişinq-balıq ovu deməkdir. Bu metoddan istifadə edən fişer müxtəlif üsullar ilə internet istifadəçilərindən bank hesablarını, kredit kartlarını və internetə çıxış üçün lazım olan informasiyaları öyrənir.

Risk yanaşmalarını müəyyənləşdirən bir sıra milli və beynəlxalq standartlar mövcuddur. İlk və müəyyən qədər tanınmış sənəd “Narıncı kitab” sayılır. “Kompüter sistemlərinin təhlükəsizlik kriterləri ” adlanan sənəd ABŞ Müdafiə Nazirliyinə aiddir. Sənəddə 4 təhlükəsizlik səviyyəsi-D, C, B və A müəyyən olunmuşdur. Son illərdə müxtəlif ölkələrdə standartların yeni nəsli yaranmışdır. Bu sənədlərə nümunə kimi informasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsinə aid beynəlxalq standartları (İSO15408, İSO17799 və başqaları) göstərmək olar.

Heç bir təşkilat informasiya təhlükəsizliyinin qorunmasını tam təmin edə bilməz, buna görə də mənfi hadisələrin baş verməsi səbəbindən hər zaman bir az itki və ya zərər ehtimalı vardır. Yarana biləcək təhlükə riskini ən aşağı səviyyəyə endirmək üçün bəzi metodlar vardır. Belə ki, yaradılan şifrələrin daha etibarlı olması üçün böyük və kiçik hərflərdən, rəqəmlərdən, müxtəlif simvoldan istifadə olunmalıdır. E-poçt ilə göndərilən linklərin saxta web-saytlara keçidi hesabına məlumatlar fişinq hücumları vasitəsi ilə oğurlana və başqa məqsədlər üçün istifadə oluna bilər. Bunun üçün link bağlantılarının orijinallığından əmin olmalı və antivirus proqramları ilə yoxlanılmalıdır. Şəbəkələr arası informasiya mübadiləsi zamanı isə məlumatın təhlükəsizliyinin qorunması üçün məzmunun gizlədilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Kriptografik şifrələmə: Şifrələmə oxunula bilən formada olan bir mətnin və ya hər hansısa bir məlumatın oxunula bilməyən formada hazırlanması prosesidir.

Kodlaşdırma və ya gizli yazı: Mətn elementlərinin müəyyən kodlarla əvəz olunması kimi başa düşülür. Kodlar bir mətnin orijinal mənasının gizli olması üçün bir üsuldur.

Sıxma və genişləndirmə: Kompüterdə böyük informasiya massivlərinin saxlanması üçün bu üsullardan istifadə olunur. Sıxlaşdırmanın ən məşhur üsullarından biri olan açar sözlərin kodlaşdırılmasında tez-tez rast gəlinən hər bir söz ikibaytlı nişan ilə əvəz edilir, nəticədə mətn faylında hər bir belə sözə görə bir və daha artıq bayta qənaət edilir. Sıxma üsulları məlumatda təkrarlanan simvolları və simvol sətirlərini elə çevirir ki, yaddaşa qənaət olunur.

Parçalama və ya dağıtma: Bu üsulun köməyi ilə verilmiş faylın məzmunu elə şəkildə bloklara bölünür və ayrı-ayrı fayllara dağıdılır ki, bu fayllar ayrı-ayrılıqda heç bir informasiya daşımada və onların yenidən bir vahid fayla toplanmasını asanlıqla həyata keçirmək mümkün olsun.

Müəssisələrdə iş və əməliyyatların daha sürətli aparılması üçün texnoloji inkişafın koorpeativ proseslərə inteqrasiyası vacibdir. Informasiya və sənəd idarəetməsi sahəsində yeni metodların tətbiqi ilə məlumat əldə etmək asanlaşır. Bu çərçivədə təşkilatlar təklif etdikləri xidmətlərin idarə edilməsində texnologiyadan faydalanırlar. Günümüzdəki texnologiya ilə, proseslərin çoxu proqram olaraq hazırlanır və bu proqram təminatında istehsal olunan məlumatlara giriş asanlaşır. Informasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində informasiya xidmətləri də xeyli genişlənir. Müasir rabitə texnologiyalarının sürətli inkişafı fərdiləşdirilmiş və ağıllı mobil cihazların ortaya çıxmasını və geniş istifadəsini təmin edir. Bunun vasitəsi ilə sağlamlıqdan ticarətə, sosial mediadan bankçılığa qədər hər sahədə inkişaf etdirilən mobil proqramların sayı artır və hər gün daha çox insan tərəfindən quraşdırılır. Mobil proqramların geniş istifadəsi ilə istifadəçilərin müxtəlif fərdi məlumatları, bank hesab nömrələri, biometrik məlumatları və.s kimi vacib informasiyaları mobil cihazlara yazılmış olur. Proqramların mobil cihazlara quraşdırılan zaman qəbul edilməsi zəruri olan şərt müqaviləsinə əsasən istifadəçidən müəyyən icazələr tələb olunur və istifadəçilərin şərtləri araşdırmadan və ya bilmədən təsdiqləməsi nəticəsində məxfi məlumatların üçüncü şəxslərlə paylaşılması və ya zərərli istifadəsi meydana çıxmış olur. Bu kimi halların olmaması üçün mobil cihaz istifadəçiləri quraşdırılan proqramların təhlükəsizlik qaydalarını dərinlənən araşdırmalı və fərdi məlumatlarının qorunması üçün müəyyən tədbirlər görməlidirlər. Şəxsi informasiyaların, mesajların, xəbərlərin əldə edilməsi üçün sosial media əhəmiyyətli bir vasitədir. İnsanlardan əlavə bir çox müəssisə və təşkilat sosial media hesablarında fəal iştirak edir. Kütlə tərəfindən yaradılan fikirlər daha çox rəğbət qazanır və sosial media hesabları məlumat mənbəyinə çevrilir.

İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sistemli, kompleks yanaşma tələb edir. 1988-ci ildən etibarən 30 noyabr tarixi Beynəlxalq Informasiya Təhlükəsizliyi Günü kimi qeyd olunur. Bu günün elan olunmasında məqsəd hər kəsə kompüter informasiyasının mühafizəsini xatırlatmaq, həmçinin avadanlıq və proqram vasitələri istifadəçiləri və istehsalçıların diqqətini təhlükəsizlik problemlərinə yönəltmək olub. Ölkəmizdə informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin qanunvericilik bazasının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində bir sıra mühüm qanunlar, normativ aktlar, sərəncamlar qəbul edilib və bu sahəyə xüsusi diqqət ayrılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Balayev Rəsul. Informasiya təhlükəsizliyi. Dərslik. Bakı, 2016, 384 s.
2. Qasimov Vaqif. Informasiya təhlükəsizliyinin əsasları. Dərslik. Bakı, 2009, 339 s.
3. Richard Taylor. Potensial problems with information security risk assessments. Texas Southern University, 2015, 184 s.
4. Xəlilov Mübariz, Həsənova Nazlı. İnformatika. Bakı, 2014, 411 s.
5. <https://www.wikipedia.org>
6. <https://www.blog.normaturk.com>
7. <https://www.wikibooks.org>
8. <https://www.technet.az>

ANTI-INFORMATION SECURITY ATTACKS AND MEASURES TAKEN

Abstract: Information security is a protection of natural or artificial or intentional effects that cause information and infrastructure owners or users who serve it. The list of threats allows the assessment of the probability of realization, as well as the formation of a disciplinary violation model for the formation of the protection of the system and the analysis of the risk analysis that can occur.

Key words: Information and communication technologies (ICT), information security, cyber attack, international standards, security information features, security measures, security measures

RZA NƏSİROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Magistrant, İnformatika fənninin tədrisi metodikası, II kurs

Elmi rəhbər: dos.E.Məmmədov

BİNAR VƏ BLOK AXтарыŞ ALQORİTMLƏRİ

Proqramlaşdırmada ən çox aparılan əməliyyatlardan biri axtarışdır. Proqramlaşdırma nöqtəyi-nəzərindən ədədi və simol tipli məlumatlar arasında axtarış aparılır. Bütün axtarış metodları statik və dinamik olaraq 2 yerə bölünür. Statik axtarış zamanı alqoritm işləyərkən verilənlərin sırası dəyişmir. Dinamik axtarış zamanı massiv yenidən qurula və ya dəyişdirilə bilər. Bu məqalədə mən bütün mövcud axtarış metodlarının tam təsvirini verməyi qarşıma məqsəd qoymamışam, əksinə, məqalə sadəcə, primitiv axtarış problemi olan klassik həllərin şərhinə-Binar və blok axtarış alqoritmləri, onların tətbiqinə həsr edilmişdir. Eləcə də, məqalədə xüsusi riyazi hazırlıq tələb etmədən alqoritmlərin məntiqini qəbul etməyi asanlaşdırmaq üçün riyazi hesablamaların və quru təriflərin sayını minimuma endirməyə çalışmışam.

***Açar sözlər:** alqoritmlər nəzəriyyəsi, yarıya bölünmə metodu, Binar axtarış, axtarış alqoritmləri, Blok axtarış alqoritm*

Binar (ikili) axtarış (ing.Binary search). Binar axtarış nizamlanmış massivdə aparılır. Binar axtarışda axtarılan açar massivin orta elementinin açarı ilə müqaisə edilir.

Əgər onlar bərabərsə, axtarış uğurla başa çatır. Əks halda, axtarış analoji olaraq massivin sağ və ya sol hissəsində aparılır.

Alqoritm rekursiv və qeyri-rekursiv formada müəyyən edilə bilər.

Binar axtarış, həmçinin, parçanın yarıya bölünməsi və ya dixotomiya üsulu da adlandırılır. Xətti axtarışdan fərqli olaraq Binar axtarış sıralanmış massivlər üzərində daha tez axtarış aparmağa imkan verir. Xüsusilə, böyük həcmli verilənlər bazasına sahib proqramlarda xətti axtarış texniki olaraq çox vaxt tələb etdiyindən yaramır. Alqoritmın mahiyyətini sadə bir nümunə ilə izah edək:

a = axtarılan ədəd, M = massiv

a = 4, M = 1 3 4 6 8 9 11

a ilə 6-ı müqayisə et. Kiçikdir. Axtarış M = 1 3 4 ilə apar.

a ilə 3-ü müqayisə et. Böyükdür. Axtarış M = 4 ilə apar.

a ilə 4-ü müqayisə et. Bərabərdir. Axtarış tamamlandı, a tapıldı.

Əgər axtarılan ədəd ortadakı elementdən böyükdürsə o zaman, həmin ədəddən kiçik hissələri unuduruq və axtarış böyük olan hissədə aparırıq və ya əksinə. Hər belə müqayisədə axtarış yarıya endirilir [1].

Bu alqoritm üçün də mürəkkəblik baxımından üç hala baxmaq olar: ən pis hal, orta hal, və ən yaxşı hal.

Ən pis halda iterasiyalar $N=2^k - 1$ -ə keçidlərin sayı $k-1$ aşmır, buradan $k-1$ tapmaq olar: $k=\log_2(N+1)$.

Orta halda k -cı kəmiyyətin axtarış üçün

$$\sum_{i=1}^k (N-i) = NK - \frac{K(K-1)}{2}$$

sayda müqaisə aparmaq lazım gəlir və mürəkkəblik $O(KN)$ -ə bərabər olur.

Bir nüansı qeyd etmək lazımdır ki, əgər K ədədi $N/2$ -dən böyük olarsa, onda axtarış yaxşı olar ki, siyahının axırından başlayaraq davam etdirilsin [2].

K -nın 1 -ə və ya N -ə yaxın qiymətləri üçün alqoritm kifayət qədər effektivdir, lakin siyahının orta elementlərinin axtarış üçün isə daha effektiv alqoritmlər mövcuddur.

Əgər fərz etsək ki, siyahı ikidən çox və ya az bərabər yarım hissəyə bölünürsə, müqaisələrin sayı təqribən

$$N + N/2 + N/4 + N/8 + \dots + 1$$

-ə bərabər olacaq, başqa sözlə, $2N$.

Deməli, alqoritmin mürəkkəbliyi xəttidir və K -dan asılı deyil.

```

program dohometr;
var
a:real;           {sol sərhəd}
b:real;           {sağ sərhəd}
sigma:real; {xəta}
max_step:longint; {addımların maksimum sayı}
x:real;           {tapılmış kök}
function f(x:real):real; {funksiya}
begin
f:=x*sin(x);
end;
function FindKoren(a,b:real):real; {qeyrimüyyənlik intervalının kiçildilməsi }
var f_a,f_b,xm,f_xm:real;k:longint;
begin
k:=0;
f_a:=f(a);      {başlanğıc qiymətin mənimləndirilməsi}
f_b:=f(b);      {başlanğıc qiymətin mənimləndirilməsi }
while (b-a > sigma)and(k < max_step) do
begin
xm:=(a+b)/2;      {intervalın ortası}
f_xm:=f(xm);
if (f_a*f_xm <=0) then {funksiya müxtəlif qiymətə malik olmalıdır}
begin {intervalın sərhədləri}
b:=xm;
f_b:=f_xm      {sol altinteqral yox edildi}
end
else
begin
a:=xm;
f_a:=f_xm;      {исключен правый подынтервал}
end;
end;
findkoren:=(a+b)/2; {ответ}
end;
begin
Write('sol intervalı daxil edin , a = ');ReadLN(a);
Write('sağ intervalı daxil edin, b = ');ReadLN(b);
sigma:=0.001; {xəta}
max_step:=1000000;
WriteLN('Kök bərabərdir, x = ',FindKoren(a,b):10:3);
end.

```

Blok axtarışlı alqoritmin analizi

Blok axtarışının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, artma ardıcılığı ilə nizamlanmış massiv müəyyən sayıda bloklara bölünür. Axtarış prosesində axtarılan element ardıcıl olaraq blokun sonuncu elementi ilə müqayisə edilir. Əgər axtarılan element növbəti blokun sonuncu elementindən kiçikdirsə, onda, axtarılan element yalnız bu blokun daxilində yerləşə bilər. Blokda elementin axtarışı üçün xətti axtarışdan istifadə etmək olar.

Tutaq ki, massiv N elementdən ibarətdir və axtarış zamanı X bərabər bloklarına bölünmüşdür. Onda hər bir blokda N/X -dən çox olmayan sayıda element var. Pis halda, əgər axtarılan element

sonuncu blokdadırsa, onda blokun axtarışı üçün massivin X elementinə baxmaq tələb olunur. Blokda N/X elementdən çox olmayan sayda elementə baxmaqla xətti axtarışı yerinə yetirmək olar [3]. Uyğun olaraq, emal olunan elementlərin ümumi sayı $X+N/X-1$ aşmır. Bu kəmiyyət blokların sayından asılıdır və törəməsi 0-ra bərabər olan halda minimal olacaq. Blokda yazıların sayı da həmçinin N -ə bərabər olacaq. Massivin bu cür bloklara bölünməsi pis halda $2N$ -dən böyük olmayan elementin emalının, orta halda isə N elementin axtarışı deməkdir [4].

Alqoritmin C proqramlaşdırma dilində təsviri

```
1. intmassiv [7] = { 1, 3, 4, 7, 10, 12, 15 } ;
2. intaxtarılan=12;
3. intbas=0;
4. intson=6;
5. intorta, i=0;
6. sort (massiv, massiv+7) ; // ikili axtarış üçün massivin kiçikdən böyüyə sıralanması
mütləqdir
7. while (bas<=son) {
8. orta= (bas+son) /2;
9. if (massiv [orta] ==axtarılan) {
10. i=1;
11. printf ("tapıldı") ;
12. break;
13. }
14. elseif (massiv [orta] >axtarılan)
15. son=orta;
16. elsebas=orta;
17. }
18.if ( !i)
19. printf ("tapılmadı") ; // tapılmadı
```

ƏDƏBİYYAT

1. Матрос Д.Ш. Теория алгоритмов: Учебник / Матрос Д.Ш., Поднебесова Г.Б. М.: Бином, 2014, 202 с.
2. Матрос Д.Ш. Теория алгоритмов / Матрос Д.Ш., Поднебесова Г.Б. М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2008, 202 с.
3. Kurtz St. Fundamental Algorithms For A Declarative Pattern Matching System [Текст]. Bielefeld: Universität Bielefeld, 1995, 238 с.
4. Альфред Ахо. Структураданных алгоритмы [Текст]. – М.: Вильямс, 2000, 384 с.

Rza Nasirov

BINARY SEARCH AND BLOCK SEARCH ALGORITHMS

Abstract: One of the most common actions in programming is search. From a programming point of view, a distinction is made between searches among numeric and string data. All methods can be divided into static and dynamic. With static search, the array of values does not change while the algorithm is running. During dynamic search, the array can be rebuilt or resized. This article does not pretend to be a complete description of all existing search methods and is devoted specifically to an overview of classical solutions, a rather simple-looking search problem. I wanted to talk about search algorithms, what they are and how they should be applied in specific tasks. I tried to minimize the number of mathematical calculations and dry definitions in order to facilitate the perception of the logic of algorithms, without requiring special mathematical training.

Key words: theory of algorithms, half-division method, binary search, search algorithms, block search algorithm

KOMPÜTER VİRUSLARI

Kompüter virusu, hər şeydən əvvəl bir proqramdır. Virus olaraq adlandırılmasının səbəbi, pis niyyətli şəxslər tərəfindən bizim kompüterimizə və ya bizim kompüterimiz üzərindən başqa insanların kompüterlərinə zərər vermələridir. İnsanlar niyə virus proqramı yazırlar? Bunun bir çox səbəbi ola bilər. İşdən çıxarılan bir kompüter mühəndisi intiqam məqsədi ilə bir virus yazmağa və ya da yalnız məşhur olmaq istəyən bir insan bir çox kompüterə təsir edəcək bir virus yazıb onunla diqqət çəkməyə çalışa bilər. Kompüter virusu-ələ proqramdır ki, özünü təxminən bioloji virus kimi aparır: çoxalır, maskalanır və ziyanlı təsirlər göstərir (əməliyyatlar yerinə yetirir).

Açar sözlər: viruslar, kompüter, antivirus, proqram

Kompüter virusları təxminən 1980-ci illərin əvvəllərində meydana çıxmışdır. “kompüter virusu” termini 1984-cü ildə ABŞ-da keçirilən informasiya təhlükəsizliyi üzrə 7-ci konfransda Fred Koen tərəfindən işlədilmişdi. Kompüter viruslarının ümumi qəbul edilmiş tərifinə yoxdur. Biz aşağıdakı tərifdən istifadə edəcəyik.

Virus proqramları və ya kompüter virusları-texniki vasitələrlə bir kompüterdən digər kompüterə keçməyə cəhd edən, verilənlərin korlanmasına (dəyişdirilməsi və ya silinməsi) gətirən və ya istifadəçinin işinə mane olan, digər proqramlarda gizlənmiş kiçik həcmli proqramlardır. Virus proqramı özünü təxminən bioloji virus kimi aparır: özü-özünə çoxalır, sistem faylları daxilində maskalanır və kompüterə və ya sistemə ziyanlı təsirlər göstərir .

Virus xarici yaddaş qurğularından (disketlərdən), electron poçt və ya digər internet resurslarından istifadə edilən zaman təhlükə yarada bilər, bu zaman lazım olmayan və tanımadığımız məktub və resursları maksimum dərəcədə məhdudiyətlə istifadə etməyimiz məsləhətdir.

Virusları aşağıdakı əlamətlərə görə təsnif etmək olar:

- yaşayış mühitinə görə: fayl virusları (com, exe, bat, doc virusları), yükləmə virusları, makro viruslar;
- yaşayış mühitini yoluxdurma üsuluna görə: rezident və qeyri-rezident;
- əməliyyat sistemində görə: MS-DOS virusları, Windows virusları, və s.;
- destruktiv imkanlarına görə: zişansız, təhlükəsiz, təhlükəli, çox təhlükəli;
- virus alqoritminin xüsusiyyətlərinə görə: tələbə virusları, kompanyon-viruslar, soxulcanlar (worm), stels-viruslar (görünməz viruslar), polimorf-viruslar (özü şifrələnən viruslar), şəbəkə virusları və s.

Virus tipləri

Worms (Soxulcanlar): Adını aldıkları canlılara bənzəyən bu viruslar, girdikləri kompüter sistemində bəzi “dəlilər” açar. Özlərini kopyalama xüsusiyyətinə sahibdirlər. İnternet, ya da yerli şəbəkə üzərində kompüterdən-kompüterə yayırlar. Bəziləri zərərsizdir, ancaq kompüterini yavaşladarlar. Bəziləri isə zərərli və kompüterə zərər verir.

Trojan Virusları: Bu viruslar özlərini kopyalayb çoxalmazlar. Kompüterə girdiklərində özünü xüsusilə göndərən adamın buyruğuna girir və ona xidmət edirlər. Əgər bu xidmət pis niyyətli bir adama edilirsə, bu adamın keyfiyyətinə bağlı olaraq kompüterimizdəki məlumatları itirə bilər, istəmədiyimiz məlumatların kompüterimizə girməsini təmin edə bilər, gizli fayllarımıza çata bilər, modem ya da hard diskimizə pozula bilər.

Makro Virusları: Word, Excel kimi makro istifadəsinə imkan təmin edən proqramların fayllarına bulaşan viruslardır. Bunlar Word ya da Excel-dən istifadə edərək hazırladığımız sənədə yerləşir və bu sənədə hər girişdə aktiv hala keçir.

Boot Virusları: Disketlərin “boot sector” və ya sabit disklərin “master boot sector” deyə adlandırılan ilk sektorlarına sıçrayarlar və çoxalaraq digər kompüterlərə disketlər, e-mail kimi üsullarla bulaşar və yayırlar. Təmizlənməsi ən asan viruslardır, çünki yerləri məlumdur.

Fayl Virusları: Com, Exe kimi işlə/çalışa bilən fayllara bulaşarlar və bu fayıllardan digər fayıllara sıçrayarlar. Nə qədər fayla sıçradıqlarına bağlı olaraq faylın ölçüsünü artırırlar. Fayla bulaşan virus proqramı faylın sonunda bəzəndə ortasında ola bilər. Bu viruslar yaddaşda qala bilmə xüsusiyyətinə sahibdirlər.

Polimorfik Viruslar Davamlı olaraq özünü dəyişdirən viruslardır. Təmizlənməsi fərqli texnologiya tələb edən bir virus növüdür.

Hoaxlar: Hoaxlar virus olduğu deyilən lakin əslində virus olmayan aldatmacalardır. Bunlar yalnız istifadəçilərdə çaxnaşma yaratmaq üçün hazırlanmış ola bilər kimi daha sonradan yazılacaq bir virusun təsirini artırmaq məqsədiylə də hazırlanmış ola bilər.

Bu gün kompüter virusları ümumiyyətlə üç növə bölünür:

Ənənəvi virus-kompüterə daxil olduqda özünü çoxaldır və sənədlərin silinməsi kimi problemlərə səbəb olur.

Qurdlar- şəbəkə vasitəsilə kompüterlərə girən və e-poçt proqramını yaddaşda saxlanan bütün ünvanlara virus ilə məktub göndərməyə məcbur edir. Blaster qurdu 2003-cü ildə bir milyondan çox kompüterə yoluxmağı bacardı.

Trojan atı- proqram kompüterə zərər vermir, ancaq sistemə daxil olduqdan sonra xakerlərə kompüterdəki bütün məlumatlara giriş imkanı verir. 2002-ci ildə QAZ Trojan proqramını istifadə edərək, xakerlər Microsoft koduna giriş əldə edə bildilər.

Virusların yayılması

Kompüterdə virusun “həyat yolu” yoluxdurma və aktivləşmə ilə başlanır. Yoluxma təxminən bu cür baş verir: istifadəçi öz kompüterində virus daşıyıcısı olan proqramı başladır. Bu proqram internetdən də “yüklənə” bilər, tanışlarımızdan köçürüb əldə etdiyimiz proqram da ola bilər. Proqramın yüklənməsindən əvvəl, yaxud sonra virus aktivləşərək fəaliyyətə başlayır. Virusun fəaliyyət sənarisini təxminən belə olur:

1. Kompüterdə yoluxdurulması mümkün olan bütün proqramları tapmaq.
2. Özünü proqramın əvvəlinə, yaxud sonuna yazmaq.
3. Əgər “kritik” tarix, başqa sözlə, virusun hücumu keçəcəyi gün yetişmişsə, dağıdıcı işlər görmək.
4. Əgər həmin tarix yetişməmişsə, hər hansı “xırda” zərər yetirmək; məsələn, kompüterin sərt diskində hər hansı kiçik sahəni “şifrələmək”.

Şəbəkə və kommunikasiya texnologiyalarında hər bir yenilik virusların yaradılması və yayılması üçün yeni imkanlar, yollar açır. Yaxın vaxtlara kimi viruslar disketlər və digər daşıyıcılar vasitəsi ilə yayılırdı, internet virusları üçün geniş magistral açdı. Kompüter virusları internetdə bioloji virusların real dünyada yayılmasından daha sürətlə yayılır. 2003-cü ildə Slammer “soxulcanı” 10 dəqiqə ərzində 75 min kompüter yoluxdurmuşdu.

İlk virus

“Creeper” proqramı dünyada ilk kompüter virusu sayılır. Onu 1971-ci ildə ABŞ Müdafiə Nazirliyinin Perspektiv Tədqiqatlar Agentliyinin (DARPA) ARPANET3 şəbəkəsinə xidmət göstərən əməkdaşı yazıb. “Creeper” müasir mənada başa düşülən kompüter virusu olmayıb. Onun yaradıcısı mühəndis Bob Tomas sadəcə kompüterlər arasına “hərəkət edən” proqram yazmağa cəhd göstərmişdi. O, bu yolla kompüterlərə hansısa ziyan vurulmasının mümkünlüyünü təsəvvür belə etmirdi.

Kompüterin yaddaşına girən proqram “I’m the creeper, catch me if you can!” məlumatını gəzdirib dərhal digərinə yönəlməyə cəhd edirdi. Creeper TENEX əməliyyat sistemi ilə çalışan DEC PDP-10 kompüterlərində işləyirdi. Bu kompüterlər indiki ölçülərlə müqayisədə həddən artıq iri idi. Zəhlətökən və ümumiyyətlə zərərsiz virusa qarşı “Reaper” proqramı işlənilib hazırlanır. Buna o zamanın antivirusu desək, yanlışdır. Yeri gəlmişkən, həmin illərdə kompüter proqramlarına münasibətdə “virus” sözü işlənilirdi. “Kompüter virusu” termin kimi sonradan meydana gəlib.

İndi virusların yayılması üçün ən əlverişli vasitə internetdir. 2000-ci ildə yaranan “yeni dövrün” ilk genişmiqyaslı virusu “I LOVE YOU” epidemiyasıdır. O, elektron poçt vasitəsi ilə yayılır. Məktub alan istifadəçi cəlbədicə başlığa aldanır, onu açan kimi ziyanverici proqramla üzləşir.

Praktik olaraq virusla “yoluxdurmaq” mümkün olmayan fayl növü qalmamışdır. Artıq mobil telefonları və proqram təminatından istifadə edən digər qurğuları yoluxdurən viruslar da sürətlə yayılır.

Virus müəllifləri təkcə texnoloji zəifliklərdən deyil, “psixoloji” zəifliklərdən də istifadə edirlər. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, Anna Kournikova, Sean Connery, Julia Roberts, Elvis Presley Lives, Explicit Hot Porn kimi viruslardan əziyyət çəkmiş hər beşinci internet istifadəçisi edilmiş xəbərdarlıqlara baxmayaraq həmin adlı qoşma faylları açmışdılar.

Kompüter virusları necə bulaşarlar? Kompüter virusları proqram olduqları üçün, bir şəkildə kompüterimizə kopayalanmalıdırlar. İnternetə bağlı olmayan, heç bir disket, CD, DVD ya da başqa bir məlumat yığan parça istifadə edilməyən bir kompüterə virus bulaşa bilməz. Ancaq kompüterimizə hər hansı bir şəkildə viruslu bir proqram kopayalasaq, kompüterimiz çalışdıqca o özünü bizim fayllarımıza da bulaşdıracaq.

Kompüter viruslarının əlamətləri

- *ekrana nəzərdə tutulmamış məlumatların və görüntülərin çıxması;
- * nəzərdə tutulmamış səs siqnallarının verilməsi;
- * CD/DVD disksürəninin özü-özünə açılması və bağlanması;
- * kompüterdə hər hansı proqramın “özbaşına” başladılması;
- * kompüterin tez-tez sıradan çıxması və “ilişməsi”;
- * proqramlar başladılarkən kompüterin yavaş işləməsi;
- * fayl və qovluqların yoxa çıxması, yaxud dəyişdirilməsi;
- * sərt diskə tez-tez müraciət;
- * brauzerin asılıb-qalması, yaxud özünü gözlənilməz aparması (məsələn, proqram pəncərəsini qapatmağın mümkün olmaması).

Kompüter virusundan qorunma. Özümüzü məlumat və mənbələrlə silahlandırdığımız zaman kompüter təhlükəsizliyi təhdidləri barədə daha müdrik və təhdid taktikasına qarşı az həssas oluruq. Kompüterimizi ən yaxşı kompüter virus qoruması ilə qorumaq üçün aşağıdakı addımları atmalıyıq.

- Antivirus qorunması və bir firewall istifadə etmək
- Antivirus mühafizəsini həmişə yeniləmək
- əməliyyat sistemini mütəmadi olaraq yeniləmək
- brauzerin təhlükəsizlik parametrini artırmaq
- şübhəli veb saytlardan çəkinmək
- proqramı yalnız etibar etdiyimiz saytlardan yüksəlmək
- pulsuz proqramları yükləməkdən əvvəl onları diqqətlə qiymətləndirmək
- naməlum şəxs tərəfindən gələn mesajları açmamaq

Pulsuz antivirus yükləmələri mövcud olsa da yeni virusların davamlı hücumlarına davam gətirməyimiz üçün lazım olan kompüter viruslarını təklif edə bilməzlər. Əvəllər aşkarlanmamış polimorfik zərərli proqram formaları çox vaxt çox zərər verə bilər buna görə də dəqiqədə zəmanətli antivirus qorunmasına sahib olmaq vacibdir.

Beləliklə, bir kompüter virusu insan zəkasının kəsilməsinə və davamlı internet məlumat axınında boşluq yaradılmasına yönəlmiş arzu olunmaz təcəssümü kimi qəbul edilə bilər. Beləliklə, bir çox, bütün xakerlər özlərinə və başqalarına virus yaymağın nəticələrinə laqeyd yanaşaraq təhlükəli və zərərli hesab edilə bilər.

Virusun təkcə gündəlik həyatımıza mənfi təsiri yoxdur, həm də ticarət sektorlarına da təsir vardır. Kompüterimizdə sabit diski silən bir virus və ya zərərli proqram infeksiyası varsa, dəyərli qeydləri və mühüm tarixi məlumatları itirə bilərik. Virus verilənlər bazası sənədlərimizi məhv edərsə bu dağıdıcı ola bilər. Fəlakətli viruslar kompüterləri sıradan çıxarmaqla və insanların işləməməsi ilə məhsuldarlığın itməsinə səbəb ola bilər. Rəqəmsal dövrdə yaşayan insanlar viruslar səbəbindən maddi və fərdi zərərlər yaşayırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov S.Q., Həbibullayev S.B., İbrahimzadə T.İ. İnformatika. Bakı, 2011.
2. Abbasov Əli, Əlizadə Mətləb, Seyidzadə Etibar, Salmanova Mahilə. İnformatika və kompüter-ləşmənin əsasları. Bakı, 2006.
3. Zeynalov Cavanşir. İnformatika və informasiya texnologiyaları. Bakı, 2011.
4. Xəlilov Mübariz, Həsənova Nazlı. İnformatika.

Günel Tahirova

COMPUTER VIRUSES

Abstract: Computer virus is a program first of all. The reason for the name of the virus is that they do not harm our computers or other people on our computer by insanity persons. Why do people write a virus program? There may be many reasons for this. A computer engineer who is dismissed can write a virus for the purpose of revenge or only a person who wants to be famous to many computers can try to draw attention to her. The computer virus is a program that leads itself as approximately biological viruses: increases, disguised and demonstrates damaged effects (operations).

Key words: viruses, computers, antivirus, software

MASSİV ELEMENTLƏRİNİN ÇEŞİDLƏNMƏSİ

Proqramlaşdırmada mürəkkəb məsələlərin alqoritmlərini qurarkən, hansı əməliyyatı yerinə yetirmək, və onların mümkün qədər sürətlə işləməsi üçün optimallaşdırmanın necə aparılması araşdırıldı. Qabarcıqlar üsulu ən məşhur çeşidləmə alqoritmlərindən biridir. Burada qonşu elementlərin qiymətlərini ardıcıl olaraq müqayisə etməli və öncə yerləşən elementin sonrakından daha böyük olduğu təqdirdə nömrələri dəyişdirmək lazımdır. Beləliklə, böyük qiymətləri olan elementlər siyahının sonunda, daha aşağı qiymətləri olanlar isə siyahının əvvəlində düzüləcəklər.

Açar sözlər: massivlərin çeşidlənməsi, çeşidləmə alqoritmləri, alqoritmlərin müqayisəsi, Qabarcıqlar üsulu, alqoritmlər nəzəriyyəsi

Mürəkkəb məsələlərin həlli alqoritmini qurarkən 2 üsuldən istifadə edilir: yuxarıdan aşağı təhlil və aşağıdan yuxarı sintez. Təhlil zamanı ümumidən xüsusiyyətə, sintez zamanı isə xüsusidən ümumiyyətə doğru hərəkət edilir.

Proqramlaşdırmada mürəkkəb məsələni alqoritmləşdirməkdən qabaq aşağıdakı addımlar yerinə yetirilməlidir:

1. Məsələnin dəqiq riyazi qoyuluşu verilməli:

2. Riyazi modelin qurulması: nəticələri almaq üçün lazım olan bütün qayda və qanunlar müəyyənləşdirilməli.

3. Həll metodunun seçilməsi: riyazi modelin optimal istifadə olunması. Alqoritmin optimallıq meyarı olaraq, alqoritmin mürəkkəbliyi seçilir, mürəkkəblik dedikdə alqoritmədən istifadə edərək problemi həll etmək üçün yerinə yetirilməli olan elementar əməliyyatların sayı başa düşülür. Mürəkkəblik funksiyası alqoritmin giriş verilənləri və elementar əməliyyatların sayı ilə əlaqələndirilən münasibətdir.

Mürəkkəb məsələlərin kompüterdə həlli zamanı alqoritmlər, alqoritmlərin xüsusiyyətləri, alqoritmlərə qoyulan tələblər, alqoritmin mürəkkəbliyinin analizi, müxtəlif nizamlama alqoritmləri-daxil etməklə nizamlama, birləşdirməklə nizamlama, piramidal çeşidləmə, nizamlanmış massivdə elementin axtarışı, massivdə medianın axtarışı, Xoar üsulu ilə nizamlama, Tərtiblər üzrə nizamlama, topoloji nizamlama, prioriteti nəzərə almaqla və nəzərə almadan növbənin təşkili, Kommivayajor haqda məsələ, permutasiyalar ağacı, "xəsis alqoritmlər", sətirdə altsətrin axtarışı, Boyer- Mur axtarış alqoritm, Knut- Moris- Pratt alqoritmləri tədqiq olunur [4].

Massiv elementlərinin çeşidlənməsi üçün çoxsaylı alqoritmlər var, lakin daha sadə olanı "qabarcıqlar" üsulu ilə çeşidləmədir, bu çeşidləmənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ən "yüngül" element üzə "qalxır", ən "ağır" element isə "batır" [1].

Məsələn,

9	-7	0	-8	Elementlər
1	2	3	7	İndekslər

Elementlər və indekslər kimi iki sətirdən ibarət olan massiv verilib .

Bu elementləri artma ardıcılığı ilə düzmək lazımdır. Başqa sözlə, işin nəticəsində aşağıdakı massiv alınmalıdır:

-8	-7	0	9	Elementlər
1	2	3	7	İndekslər

ƏDƏBİYYAT

1. Ахо Альфред В. Структуры данных и алгоритмы: Вильямс / пер. с английского и ред. Минько А. А., Ахо Альфред В., Хопкрофт Джон Э., Ульман Джеффри Д. и др. Вильямс, 2011, 382 с.
2. Кормен Т., Лейзерсон Ч., Ривест Р. Алгоритмы: построение и анализ. М.: МЦМНО, 2019, 960 с.
3. Левитин А.В. Алгоритмы: введение в разработку и анализ. М.:Издательский дом «Вильямс», 2006, 576 с.
4. Макконнелл Дж. Основы современных алгоритмов. 2-е изд., доп. М.:Техносфера, 2014, 368 с.

Zakiya Zamanova

SELECTION OF ARRAY ELEMENTS

Abstract: Many articles have already been written on this topic. However, the purpose of my work is not only to determine which sorts work the fastest (in general, this is already known). First of all, I was interested in researching algorithms, optimizing them so that they work as quickly as possible. Bubble Sort is one of the most famous sorting algorithms. Here you need to sequentially compare the values of neighboring elements and swap numbers if the previous one turns out to be greater than the next. Thus, elements with large values are at the end of the list, while those with lower values remain at the beginning.

This algorithm is considered educational and is almost never used in practice due to its low efficiency: it works slowly on tests in which small elements (they are called "turtles") are at the end of the array. However, many other methods are based on it, such as shaker sorting and comb sorting.

Key words: array sorting, sorting algorithms, comparison of algorithms, bubble method, algorithm theory

SƏADƏT ZEYNALOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Magistrant, İdarəetmədə informasiya sistemləri, II kurs

SEVİNC QƏHRƏMANOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Magistrant, İdarəetmədə informasiya sistemləri, II kurs

seadet8787@mail.ru

Elmi rəhbər: prof.C.Zeynalov

XƏTTİ PROQRAMLAŞDIRMA MƏSƏLƏSİNİN QRAFİK ÜSULLA HƏLLİNİN ALQRİTMİ

Təqdim olunan işdə XP məsələsi iki dəyişəndən ibarət olduqda onun həndəsi interpretasiyasını vermək və onu qrafik üsulla həll etmək yolları aydınlaşdırılmışdır. Buradan müəyyən edilmişdir ki, əgər XP məsələsinin optimal həlli varsa, o həllər çoxüzlüsünün heç olmazsa bir kənar nöqtəsinə uyğundur və yaxud dayaq həllərdən biri ilə üst-üstə düşür.

Açar sözlər: Optimal, alqoritm, koordinat

Müəyyən edilmişdir ki, əgər XP məsələsinin optimal həlli varsa, o həllər çoxüzlüsünün heç olmazsa bir kənar nöqtəsinə uyğundur və yaxud dayaq həllərdən biri ilə üst-üstə düşür. Ona görə də XP məsələsini həll etmək üçün onun yalnız sonlu sayda dayaq həllərini tədqiq etmək və onların içərisində məqsəd funksiyasına ekstremum qiymət verən dayaq həlli tapmaq kifayətdir. Həndəsi olaraq bu həllər çoxüzlüsünün bütün kənar nöqtələrinin baxılmasını tələb edir ki, onların da içərisində XP məsələsinin optimal həllini təyin etməyə imkan verir. Lakin müvafiq yanaşma, öz növbəsində, müəyyən çətinliklərlə əlaqədardır. Belə ki, hər bir XP məsələsinin dayaq həllərinin sayı sonlu olsa da, onlar həddindən artıq çox ola bilər. Xətti proqramlaşdırmanın əsas məsələsinin həllər çoxüzlüsünün aşağıdakı xassələri vardır [1,2].

Teorem 1. Xətti proqramlaşdırmanın əsas məsələsinin həllər çoxüzlüsü qabarıq çoxluqdur.

Teorem 2. Xətti proqramlaşdırmanın əsas məsələsinin məqsəd funksiyası özünün ən böyük və ya ən kiçik qiymətini həllər çoxüzlüsünün təpə nöqtələrinin birində alır. Əgər funksiya özünün ən böyük və ya ən kiçik qiymətini eyni zamanda iki təpə nöqtəsində alarsa, onda funksiyanın bu qiyməti həmin təpə nöqtələrinin qabarıq xətti kombinasiyası olan bütün nöqtələrdə də alacaqdır.

Beləliklə, XP məsələsinin optimal həllinin tapılması problemi xüsusi maraq kəsb edir və onun müvəffəqiyyətli həlli o halda mümkündür ki, mövcud dayaq həllərin araşdırılması ixtiyari olmaqla yox, məqsəd funksiyasının qiymətlərinin monoton olaraq dəyişməsi nəzərə alınmaqla aparılsın. Müvafiq yanaşma, optimal həllə yaxınlaşmaq nöqtəyi-nəzərdən, yalnız zəruri dayaq həllərin yoxlanılması üçün şərait yaradır. Bununla əlaqədar olaraq XP məsələsinin məqsəd funksiyasının qiymətlərinin dəyişməz qaldığı ayrı-ayrı mümkün həllər çoxluqlarının təyin olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, xətti proqramlaşdırmanın əsas məsələsinin həndəsi mənası dedikdə məsələnin həllər çoxbucaqlısının elə bir nöqtəsinin tapılması başa düşülür ki, bu nöqtənin koordinatları məsələnin məqsəd funksiyasına maksimum və ya minimum qiymət versinlər. Bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, həllər çoxbucaqlısının hər bir nöqtəsinin koordinatları məsələnin mümkün həlləri hesab edilir. Məqsəd funksiyası öz optimal qiymətini XP məsələsinin məhdudiyət şərtlərinin təyin etdiyi qabarıq çoxbucaqlının hansısa təpə nöqtəsində alır.

Əgər XP məsələsinin optimal həlli varsa, onda o məsələnin dayaq həllərindən, heç olmazsa, biri ilə üst-üstə düşür.

Bununla da, istənilən XP məsələsinin həlli üçün prinsipial istiqamət formalaşmış olur. Doğrudan da, əgər həllər çoxüzlüsündə XP məsələsinin məqsəd funksiyası məhduddursa, onda:

- 1) həllər çoxüzlüsünün elə kənar nöqtəsi vardır ki, burada məqsəd funksiyası öz ekstremum qiymətini alır;
- 2) hər bir dayaq həll məsələnin həllər çoxüzlüsünün kənar nöqtəsinə uyğundur.

Beləliklə, aydın olur ki, XP məsələsinin optimal həllini tapmaq üçün heç də onun sonsuz sayda mümkün həllərini tədqiq etmək zəruri deyildir və bunun əvəzində isə həllər çoxüzlüsünün yalnız sonlu sayda kənar nöqtələrini yoxlamaq kifayətdir.

Qrafik üsul xətti proqramlaşdırma məsələsinin həndəsi izahına əsaslanır və adətən ikiölçülü, üçölçülü məsələlərin həlli məqsədi ilə tətbiq edilir. Belə ki, ölçüsü üçdən çox olan məsələni həndəsi olaraq təsvir etmək ümumiyyətlə mümkün deyil.

Xüsusi halda əgər məhdudiyyət şərtləri sistemi n məchullu xətti asılı olmayan m tənliklər sistemindən ibarətdirsə və $n - m \leq 2$ olarsa, onda müvafiq xətti proqramlaşdırma məsələsini də qrafik üsulla həll etmək mümkündür [4-5].

XP məsələsinin qrafik üsulla həllinin alqoritmi özündə aşağıdakı mərhələləri əks etdirir:

1. (1.2), (1.3) məhdudiyyət şərtlərində bərabərsizlik işarələri bərabərliklə əvəz olunur. Alınan tənliklər əsasında düz xəttlər qurulur.
2. Hər bir bərabərsizliyə uyğun yarımmüstəvilər tapılır.
3. Həllər çoxbucaqlısının müəyyənləşdirilməsi.
4. Aşağıdakı vektorun qurulması:

$$\bar{c}^T = (c_1, c_2).$$

5. Aşağıdakı tənliklə təyin olunan düz xəttin qurulması:

$$c_1x_1 + c_2x_2 = h.$$

6. Aşağıdakı tənliklə təyin olunan düz xəttin paralel köçürülməsi:

$$c_1x_1 + c_2x_2 = h$$

Bu paralel köçürmə \bar{c} vektorunun artma istiqamətində (maksimum məsələlər üçün; minimum məsələlərdə \bar{c} vektorunun azalma istiqamətində) aparılır.

Bunun nəticəsində məqsəd funksiyanın ya maksimum qiymət aldığı nöqtə (və ya nöqtələr) tapılır, ya da mümkün həllər çoxluğunda funksiyanın yuxarıdan qeyri-məhdud olduğu müəyyənləşir.

7. Məqsəd funksiyasına maksimal qiymət verən nöqtənin (nöqtələrin) koordinatları müəyyənləşdirilir və bu nöqtədə funksiyanın qiyməti tapılır. Aşağıdakı məsələyə baxaq.

Məsələ 1. A və B məhsullarının istehsalı üçün müəssisə iki növ xammaldan istifadə edir. Bir vahid məhsulun istehsalı üçün xammal norması, məhsulun qiyməti, hər bir xammal növünün ehtiyatı cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1.

Xammal növü	Məhsulun bir vahidinə sərf olunan xammal, kq		Xammal ehtiyatı, kq
	A	B	
I	1	1	30
II	1	4	84
Məhsulun bir vahidindən əldə olunan gəlir, man	3	4	—

Məsələnin həlli. Məsələnin iqtisadi riyazi modelini quraq. Fərz edək ki, x_1 - A növ məhsulun həcmi; x_2 - B növ məhsulun həcmidir. Onda hər iki növ məhsulun satışından əldə olunan gəliri

$3x_1 + 4x_2$ kimi yazmaq olar. Məqsədimiz bu gəliri maksimallaşdırmaqdır. Deməli, məqsəd funksiyası aşağıdakı kimi yazıla bilər:

$$3x_1 + 4x_2 \rightarrow \max.$$

Hər iki növ məhsulu istehsal etmək üçün birinci növ xammalın istifadəsi

$$x_1 + x_2$$

Cəmi kimi göstərilə bilər. Aydındır ki, bu cəm müəssisədə olan birinci növ xammalın ehtiyat həcmindən çox ola bilməz. Yəni,

$$x_1 + x_2 \leq 30$$

Analoji qaydada ikinci növ xammal üzrə məhdudiyət şərti

$$x_1 + 4x_2 \leq 84$$

Kimi yazılacaq.

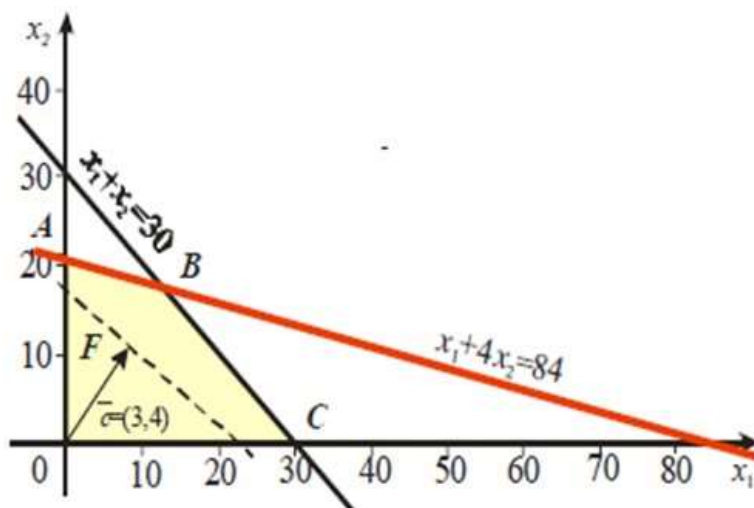
Deməli, xammal istifadəsi üzrə məhdudiyət şərtləri aşağıdakı kimi yazılacaqdır:

$$\begin{cases} x_1 + x_2 \leq 30 \\ x_1 + 4x_2 \leq 84 \end{cases}$$

Eyni zamanda istehsal olunan məhsulun həcmi mənfi qiymət ala bilməz. Deməli,

$x_1 \geq 0, x_2 \geq 0$ olmalıdır.

Qrafiki qururuq (Şəkil 1)

Şəkil 1. Məsələnin qrafik həlli

1. $x_1 + x_2 = 30$

tənliyi ilə təyin olunan düz xətt $(0; 30)$ və $(30; 0)$ nöqtələrindən keçir.

$$x_1 + 4x_2 = 84$$

tənliyi ilə təyin olunan düz xətt $(0; 21)$ və $(84; 0)$ nöqtələrindən keçir.

2. Bərabərsizliklərlə təyin olunan yarımüstəviləri təyin edək. Bunun üçün ixtiyari nöqtənin koordinatlarını bu bərabərsizliklərdə yerləşdirək. Qeyd edək ki, bərabərsizliklərdə koordinatları yerləşdirilən nöqtələr yuxarıda təyin olunan düz xətlərin nöqtələri olmamalıdır. Məsələn, $(0;0)$ nöqtəsini götürək [3].

$$x_1 + x_2 \leq 30$$

bərabərsizliyinə baxaq. Bu bərabərsizlikdə $(0;0)$ nöqtəsini yerləşdirək:

$$0 + 0 \leq 30$$

Göründüyü kimi bərabərsizlik ödəndi. Deməli, bu bərabərsizliklə təyin olunan yarımüstəvi, şəkil 1.1.-də

$$x_1 + x_2 = 30$$

Düz xətti ilə ayrılmış iki yarımüstəvidən biri, $(0;0)$ nöqtəsi olan yarımüstəvi olacaqdır.

Analoji qaydada, ikinci bərabərsizlikdə $(0;0)$ nöqtəsini yerləşdirək:

$$0 + 4 \cdot 0 \leq 84$$

Bu bərabərsizlik də ödəndi. Deməli, $(0;0)$ nöqtəsinin yerləşdiyi yarımüstəvini götürəcəyik (bax şəkil 1.1).

3. $x_1 \geq 0, x_2 \geq 0$ olduğundan biz koordinat müstəvisinin birinci rübünə baxacağıq.

4. Yuxarıda göstərilən bütün yarımüstəvilərin kəsişməsi bizə $OABC$ qabarıq çoxbucaqlısını verir. Deməli, mümkün həllər çoxbucaqlısı $OABC$ qabarıq dördbucaqlısıdır. Aşağıdakı vektoru quraq: $\bar{c}^T = (3,4)$

Və ya ona kolinear olan vektora baxaq: $\bar{c}^T = (30,40)$

5. $3x_1 + 4x_2 = 12,$

Düz xəttini quraq. Bu düz xətt (0; 3) və (4; 0) nöqtələrindən keçir.

6. F xəttini (bax şəkl.1) \vec{c} vektoru istiqamətində özü-özünə paralel hərəkət etdirək. Bu düz xəttin $OABC$ qabarıq çoxbucaqlısı ilə sonuncu ortaq nöqtəsi

B nöqtəsi olacaqdır. Deməli, B nöqtəsi məqsəd funksiyasına maksimum verən nöqtədir.

7. B nöqtəsinin koordinatlarını təyin edək. Bunun üçün aşağıdakı tənliklər sistemini həll etmək lazımdır:

$$\begin{cases} x_1 + x_2 = 30 \\ x_1 + 4x_2 = 84 \end{cases}$$

Bu sistemin həlli, koordinatları

$$x_1^* = 12,$$

$$x_2^* = 18$$

olan nöqtədir. Deməli, B(12,18)-dir.

Bu, o deməkdir ki, müəssisə A növlü məhsuldan 12 ədəd, B növlü məhsuldan 18 ədəd hazırlasa mövcud şəraitdə ən çox gəlir əldə edər. Gəlir isə $3 \cdot 12 + 4 \cdot 18 = 108$ (man.) olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə.M., Bayramov Z.Z., Quliyev H.X. İqtisadi informasiyanın işlənməsinin kompüter texnologiyası. Bakı, 2002.
2. Əliquliyev R., Əliyev Əlövsət. İqtisadi proseslərdə informasiya texnologiyaları. Bakı, 2001.
3. Rüstəmov Ə.M. İnformatika. Dərslik. Bakı, 2002.
4. Yeni dünyada yeniləşən Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, 2006.
5. Qasimov V.Ə. Elm və təhsilin informasiya təminatı sistemləri (monoqrafiya) (Qasimov V. red. Abbasov Ə.M.). Bakı: Elm, 2005.

Saadat Zeynalova
Sevinj Gahramanova

GRAPH OF LINE PROGRAMMINGALGORITHM OF METHOD SOLUTION

Abstract: In the presented work, when the problem of XP consists of two variables, it is clarified how to give its geometric interpretation and solve it graphically. It has been determined that if there is an optimal solution to the XP problem, those solutions correspond to at least one edge of the polygon or overlap with one of the support solutions.

Key words: Optimal, algorithm, coordinate

QƏRAR QƏBULETMƏ PROSESİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNƏ TƏSİR EDƏN İNTELLEKTUAL SİSTEMLƏRİN LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİ

İşdə intellektual sistemlərin layihələndirməsindən, analitik və proqramçıların iterativ və təkamül proseslərində iştirakından bəhs olunur. İntellektual sistemlərin layihələndirilməsi mərhələlərinin sayına müxtəlif növ baxışlar mövcuddur. Bu bir çox faktordan, xüsusilə də yaradılacaq intellektual sistemin funksiyalarından, istifadə olunacaq sahəsindən, inkişaf etmiş alətlərin mövcudluğundan və s. asılıdır.

Açar sözlər: intellektual, layihə, təkamül, süni intellekt

İntellektual sistemlərin layihələndirilməsi dedikdə tədqiqat sahəsində biliklərə sahib olan və sistemin yaradılmasına köməklik etməyə hazır olan ekspert, həm də süni intellekt sahəsində çalışan biliklər mühəndisi, analitik və proqramçıların iterativ və təkamül proseslərində iştirakı başa düşülür. Görüləcək işlərin zəhmətindən və həcmindən asılı olaraq qrup 3-6 nəfərdən ibarət olub bilər.

Tədqiqat sahəsinin analizindən və bu sahəyə intellektual sistemlərin məqsədə müvafiq tətbiqinin müəyyənləşdirilməsindən sonra bilavasitə sistemin layihələndirilməsinə keçilir.

İntellektual sistemlərin layihələndirilməsi mərhələlərinin sayına müxtəlif növ baxışlar mövcuddur. Bu bir çox faktordan, xüsusilə də yaradılacaq intellektual sistemin funksiyalarından, istifadə olunacaq sahəsindən, inkişaf etmiş alətlərin mövcudluğundan və s. asılıdır. Süni intellekt sisteminin hazırlanması prosesi 5 mərhələyə ayrılır:

1. Verilən məsələlərin və onların xarakteristikalarının müəyyənləşdirilməsinin identifikasiyası. Bu mərhələdə həll olunacaq məsələlərin xüsusiyyətləri və xarakteristikaları müəyyənləşdirilir. Layihələndirilən sistemə texniki məsələlər hazırlanır. Sonra isə sistem istifadəçilərinin çevrəsi müəyyənləşdirilir. Bu məlumatlar irəlidə ekspertlərin bilik sahəsini, sistemin funksiyalarını və nəticə olaraq lazımlı olan biliklərin səviyyəsini təyin etməyə şərait yaradır. Nəticədə müəyyən tələblər yaranır.
2. Tədqiqat sahəsinin ekspertlərinin biliklərinin çevrəsini əks etdirən əsas konsepsiyaların müəyyənləşdirilməsi. Bu, qərar qəbulu prosessində ekspertin işlədiyi biliklərin tipini analiz etməyə imkan verir. Biliklər mühəndisi qərarların çıxarılışında ekspertin idealarına uyğun biliklərin təqdim olunmasının və qərar qəbuletmə prosedurunun rəsmi vasitələrini müəyyən edir, beləliklə, bu mərhələnin icrası nəticəsində tədqiqat sahəsi haqqında ekspert biliklərinin təqdim olunması sxeminin xarakterinin seçimini müəyyənləşdirən məfhum meydana gəlir və formalaşır.
3. Biliklərin təqdim edilməsi və qərarların çıxış mexanizminin müəyyən edilməsinin rəsmiyyətinin seçilməsi. Sistemin layihələndirilməsində qoyulan məsələnin həllinə modelləşdirmə komponentləri əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Biliklərin təqdimatı üçün hazırlanan quruluş növbəti mərhələnin-BB sisteminin yaranması mərhələsinin həyata keçirilməsinin bilavasitə əsasını təşkil edir.
4. BTD-nin seçilməsi və yaxud hazırlanması. Seçilmiş təqdimolunma dilində qaydaların hazırlanması və təqdimolunmasından sonar qaydalar, biliklər mühəndisi tərəfindən BB-yə yerləşdirilir.
5. Sistemin yoxlanılması və yaxud testdən keçirilməsi.

Sistemin iş qabiliyyəti konkret yoxlanılmış məsələlərin həlli yolu ilə müəyyən edilir. Müxtəlif çatışmazlıqların ortaya çıxması zamanı həmin çatışmazlıqların xüsusiyyətindən asılı olaraq hazırlanmanın bu və yaxud digər mərhələsinə müraciət olur. Süni intellekt sistemində hansısa biliklərin olmaması yaxud onların çatışmayan müəyyənlikləri IV mərhələyə qayıdır və imkanları daxilində düzəliş edirlər. Əgər ekspert tərəfindən seçilən biliklərin təqdim edilməsi modeli çərçivəsində hansısa biliklər təqdim edilə bilmirsə, o zaman III mərhələyə qayıdır, alternativ model, yaxud biliklərin

təqdim olunma sxemi seçilir. Geri qayıtmağın səbəbi kimi məntiqi çıxışın adekvat baza mexanizminin çatışmazlığı ola bilər. Qarşıya qoyulan məsələnin çıxış vəziyyəti doğru olmadığı vaxt problemin təzadən formalaşdırılmasına tələbatda hər hansı bir hadisə baş verə bilər.

Bu struktur hesablayıcı vasitələrin 3 kompleksindən ibarətdir. I kompleks məsələlərin effektiv həlli üçün layihələndirilmiş proqramları yerinə yetirən vasitələrin məcmusudur. II kompleks son istifadəçilərin geniş spektra malik maraqlarına adaptasiya imkanını təmin edən çevik strukturlu intellektual interfeys vasitələrinin məcmusudur. Bu iki kompleksin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən üçüncü vasitələr kompleksi problem mühiti haqqında biliklər sisteminin kompüterin hesablayıcı vasitələri tərəfindən istifadəsinə imkan yaradan biliklər bazasıdır [1].

İcra sistemi-yaradılan proqramların həyata keçirilməsini təmin edən bütün vasitələrin məcmusunu özündə əks etdirir.

İntellektual interfeys-son istifadəçi tərəfindən onun professional fəaliyyət mühitində meydana gələn məsələlərin vasitəçilərin köməkliyi olmadan yaxud cüzi köməyi ilə kompüterdən istifadə etməklə həllini təmin edən aparat və proqram vasitələri sistemidir.

Həll edən-ona qoşulan ümumi həll strategiyası məsələnin həllini tapmaq qabiliyyətinə malik bir sistemdir.

Biliklər bazası-bütövlükdə, hesablayıcı sistemin başqa komponentlərinə nisbətən mərkəzi mövqedədir. Onun vasitəsilə məsələnin həllində iştirakçı olan hesablayıcı sistem vasitələri arasında inteqrasiya həyata keçirilir.

Bilik anlayışına müəyyən predmet sahəsinə aid edilən məsələlərin həlli baxımından yanaşıldıqda, iki kateqoriyanı-evristikaları və faktları fərqləndirirlər. Faktlar verilən predmet sahəsi haqqında dəqiq bilikləri əks etdirir və onun vəziyyətinin lazımı qədər yaxşı öyrənildiyini göstərir. Evristika isə, həmin predmet sahəsində mütəxəssisin, ekspertin öz bacarığına və şəxsi təcrübəsinə əsaslanır.

İşlərin ardıcılıq sxemi bizim nöqtəyi nəzərimizdən süni intellektin layihələndirilməsi prosesini lazımı qədər ətraflı və dolu izah edir, ancaq bir çox süni intellekt sisteminin bir sıra funksional modellərinin yaradılması ilə əlaqədar olan mühüm mərhələlərə baxılmır. İntellektual sistemlərin layihələndirilməsi zamanı işlərin daha ətraflı siyahısını belə göstərmək olar:

- Biliklərin ekspertdən sistemə ötürülməsi;
- Sistemə biliklərin təqdim olunması üsulunun seçilməsi;
- Çıxış strategiyasının seçilməsi;
- İzah etmə altsisteminin seçilməsi;
- İstifadəçilə qarşılıqlı əlaqə altsisteminin seçilməsi;
- Sistemin realizəsi üçün adekvat alətlərin seçilməsi.

Ancaq burada yuxarıda göstərilən bir neçə mühüm mərhələ yoxdur.

Qeyd etdiyimiz kimi işlərin quruluşu, intellektual sistemlərin layihələndirilməsi mərhələlərinin sayı, onların icrasının ardıcılığı bir çoxsubyektiv və obyektiv faktorlardan asılıdır. Ancaq işlərin bir çox mərhələsi və quruluşu demək olar ki, bütün növ intellektual sistemlər üçün ümumi və zəruridir. Aşağıda belə mərhələlərin və onların quruluşunun siyahısı sadalanır :

1. Tədqiqat sahəsinin təsviri: bütün təşkilətmə prosesi üçün problemin önəmliliyini göstərən tədqiqat sahəsinin təyini; BB-yə bilikləri ötürməyi arzu edən problemlə ekspertlərin təyini; inkişaf planının hazırlanması və elan edilməsi .
2. Personal: layihələndirmə qruplarının və müvafiq tapşırıqların təyini; proyektə təcrübəli rəhbərin təyini; idarəetmənin doğru yolunun müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsi prosesi.
3. Layihənin qəbulu: təşkilatı iclas keçirilməsi; problemlərə yanaşmanın müzakirəsi; xüsusi inkişaf planının hazırlanması; lazımı texniki alət və vasitələrin quraşdırılmasına hazırlıq.
4. Sistemin prototipi: sistem prototipinin inkişafı və yoxlanılması; yoxlanışın nəticəsi olaraq tədqiqat sahəsi haqqında əlavə məlumatların toplanılması.
5. Dolğun sistemin inkişafı: prototipin BB-sinin genişləndirilməsi; istifadəçi interfeysinin quruluşunun qiymətləndirilməsi; istifadəçilərin öyrədilməsi və sənədləşmə vasitələrinin birləşdirilməsi.
6. Sistemin verifikasiyası: ekspert və potensial istifadəçilərin yoxlanış prosesinə cəlb edilməsi; layihə ilə uyğun sistemin işləməsinin təminatı.

7. Sistemin inteqrasiyası: planlaşdırıldığı kimi tam sistemin yerinə yetirilməsi; fəaliyyətdə olan sistemlə uyğunluq və qarşılıqlı əlaqənin təminatı.
8. Sistemin dayağı: sistemə dayağın fasiləsizliyinin təminatı; yeni məlumatın qəbulu zamanı BB-nin müasirləşdirilməsi; sistemə görə cavabdehliyin saxlanılması.
9. Sənədləşdirmə: sistemin tam sənədləşdirilməsinə hazırlıq; istifadəçi üçün idarəetmənin hazırlanması; istifadəçilərin konsultasiyalarının hazırlanması.

İntellektual sistemlərin yaradılış mərhələləri nizamlanmış və dəqiq deyil. Bu mərhələlərin bir neçəsinin arasından müvəqqəti və məzmunlu hüdudlarını tətbiq etmək çətindir. Onlar hər hansı bir səviyyədə intellektual sistemlərin layihələndirilməsi prosesini təxmini təsvir edirlər.

İntellektual sistemlərin mövcudluq mərhələləri alətlər komplekti ilə reallaşan sistemin hazırlıq səviyyəsinə, onun funksional bacarıqlarının tamamlanmasına uyğundur. İntellektual sistemlərin mövcudluğunu təyin edən növbəti mərhələlər: tədqiqat prototipi; nümayiş etdirilən prototip; fəaliyyət göstərən prototip; kommertiya sistemi; sənaye sistemi.

Nümayiş etdirilən prototip-bu prototip sistemin problemlı tapşırıqlarının bir hissəsini həll edən vaxtı hazırlanan vəziyyətidir. Nümayiş etdirilən prototipin hazırlanması zaman ziddiyyətli məqsədlərə çatmağa cəhd edirlər: bir tərəfdən nümayiş etdirilən prototip mərhələsində sistem onun qabiliyyətlərini daha dolğun xarakterizə edən tapşırıqları həyata keçirməyə məcburdur, digər tərəfdənsə sistem bu mərhələni mümkün olduğu qədər tez keçməyə çalışır. Bu prototipin işi əgər bir neçə tapşırığın həlli üçün kifayət olan minimal qaydalar toplusu ilə əməliyyat aparırsa, onda prototip qənaət bəxş hesab edilə bilər. Hazırlanma vaxtı da iki aydan bir ilə qədər ola bilər.

Tədqiqat prototipi isə 1,5-2 il ərzində layihələndirilir. Sistemin inkişafının bu mərhələsində, sistemin BB-si tədqiqat sahəsini lazımi qədər adekvat təsvir edən yüzlərlə qaydanı özündə saxlayır. Fəaliyyətdə olan intellektual sistemlərin prototipi genişlənmiş qaydalar mühitində nəticələrin keyfiyyətli çıxarılışını həyata keçirir. Bu səbəbdən də çətin tapşırıqların çıxarılışı daha çox yaddaş resursu və vaxt tələb edir.

Sənaye sistemləri həll zamanı və tələb olunan yaddaşın önəmli dərəcədə azalması tədqiqat sahəsinin probleminin həllinin yuxarı səviyyəsini təmin edir. Qaydaların miqdarı fəaliyyətdə olan prototiplərlə müqayisədə elə də nəzərəçarpan dərəcədə artmır. Bu mərhələdə fəaliyyətdə olan prototipin qaydaların sayının genişləndirilməsi və intellektual sistemlərin daha effektiv alət vasitəsilə təkmilləşdirilməsi hesabına formasının dəyişməsi baş verir. Buda təxminən 3-4 il vaxt tələb edir.

Kommertiya sistemi əsasən satış üçün nəzərdə tutulub. O ya problemə yönəldilmiş, ya da müstəqil problemlı olur.

Tədqiqat sahəsinə təsvir və ayrılaraq müəyyən olunan meyarlarla təyin edilmiş insan fəaliyyətinin sferası kimi baxmaq olar. Təsvir olunan mənalara onun fəaliyyətinin ayrı-ayrı aspektlərini əks etdirən komponentlər, münasibət, hadisələr və proseslər daxildir. Tədqiqat sahəsinin təsvirində onun komponent və hadisələrinə ətrafın mümkün təsiri, həm də bu komponent və hadisələrin ətrafa əks təsirdə olmalıdır. Tədqiqat sahəsinin analizi və tədqiqi üzrə işi: intellektual sistemlərin layihələndirilməsi onun işinin effektivliyinə həlledici təsir göstərir.

Tədqiqat sahəsinin spesifikasiyası layihələndirilən intellektual sistemlərin fəaliyyət xarakterinə, biliklərin təqdim olunma metodunun seçilməsinə, biliklər haqqında müzakirə üsullarına və s. vacib dərəcədə təsir göstərə bilər. Həmçinin, belə bir misal göstərmək olar ki, hər hansı bir tədqiqat sahəsində istifadə olunmağa orientasiya olunmuş süni intellekt sisteminin tamamilə digər sahənin problem atıcasına müvafiq gəlmişdir.

Problem sahəsinin haqqında danışan zaman predmet sahəsi, həll olunacaq tapşırıqlar, mümkün strategiya, məqsədlər və evristikalar nəzərdə tutulur. Tədqiqat sahəsinin onun fəaliyyətinin bütün anlam və bilik komplekslərilə istehsalat sistemi və ya obyekt kimi təyin etmək olar. Tədqiqat sahəsinin araşdırılması vaxtı istehsalat sistemində həll edilən və onun qarşısında məqsəd kimi duran tapşırıqlar haqqında biliklər lazımdır. Həmçinin, istehsalat sisteminin istismarı prosesində istifadə edilən idarəetmənin mümkün strategiyası və evristik bilikləri təyin edilir.

İstehsalat və iqtisadi sistemlərin tədqiqi zamanı intellektual sistemlərin BB-də biliklərin formalaşması və onlarla iş görmək məqsədi ilə istehsalat obyektləri və onlar tərəfindən həll edilən məsələlərin xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq lazımdır. İqtisadi və istehsalat sistemləri üçün obyektin

vəziyyətini xarakterizə edən ölçülə bilən və digər verilənlərin fəaliyyətinin dinamikliyi, hadisələrin tez-tez dəyişməsi, böyük massivlərinin təzələnməsidir. Onlar tez-tez təsadüfi faktorlar səbəbindən natamam müəyyən şərtlərdə fəaliyyət göstərirlər. Bununla yanaşı, istehsalların bir çoxu zərərli yaxud insanlar üçün təhlükəli olan mühitə düşür ki, bu da onların idarəetmə sisteminin etibarlılığına olan tələbatın yüksəlməsini irəli sürür.

Beləliklə, BB-nin layihələndirilməsində böyük həcmli bilik və verilənlərin tez-tez dəyişdiyi və təzələnə bildiyi halda onun real zamanda işləməsi üçün müəyyən formada onu təşkil etmək lazımdır. İstifadəçilərə təqdim olunan ekspertizaların dəqiq və vaxtında təmin etmək, həmçinin intellektual sistemlərin işinin etibarlılığını təmin etmək lazımdır. Bundan başqa iqtisadi və istehsalat sistemlərində həll olunan tapşırıqın xarakteri müəyyən dərəcədə intellektual sistemlərin təşkili və layihələndirilməsi prosesinə təsir edir.

Biliklərin xarakteri, onların quruluş mümkünlüyü, həcmi, onlarla iş rejimləri intellektual sistemlərin istifadəsi istiqamətinə və yuxarıda adı çəkilən intellektual sistemlər tərəfindən həll edilən tapşırıqların realizəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

İqtisadi və istehsalat proseslərinin idarəetmə sistemlərində biliklər toplusu kimi konkret prosesin təsviri, maliyyə və analitik informasiya komponentlərinin xarakteristikaları, faktoqrafik bilik yaxud verilənlər çıxış edə bilər. Bu biliklərlə yanaşı idarəetmə məsələlərinin həlli üçün verilənlərə əsaslanan evristika yaxud qaydalar vardır. Adətən bu qayda yaxud evristikalar keçmiş təcrübəyə əsaslanırlar.

İstehsalın planlaşdırılması və layihələndirilməsi zamanı tapşırıqlarda biliklərin keyfiyyəti rolunda verilənlərin məcmusu və hərəkət qaydaları çıxış edə bilər.

Biliklərin əldə olunması 2 funksiyanın köməyi ilə realizə olunur: informasiyanın kənardan alınması və onun sistemləşdirilməsi. Bununla yanaşı, məntiqi çıxışlara sistemin öyrənmə qabiliyyətinin əsli olaraq biliklərin əldə olunmasının, həmçinin alınan informasiyanın müxtəlif formaları var.

Biliklərin təqdim olunma forması onların istifadəsi üçün sistemin daxilində müəyyən olunur. Bu səbəbdən də onun qəbul edə bildiyi məlumatın forması biliklər səviyyəsinə qədər məlumatın formalaşması üçün onun qabiliyyət və bacarığından asılıdır. Nə qədər kompüterin məntiqi çıxışlara qabiliyyəti yüksəkdirsə, insana bir o qədər də az yük düşür.

Beləliklə, öyrənmə funksiyalarından tələb odur ki, kənardan alınan informasiyanın biliklər və onlardan ibarət olan BB-yə dəyişdirilsin.

Biliklərin mənbəyinin aşkarlanması və onlarla iş biliklər mühəndisinin əsas vəzifəsidir. BB-nin yaradılmasında biliklər mühəndisi çox önəmli funksiyaları yerinə yetirir. O, tədqiqat sahəsində yaxşı orientasiya olunmalı və biliklərin əldə olunması prosesində ekspertlə ünsiyyət qurmaq üçün müəyyən mənada psixoloq olmalıdır. O, həmçinin kompüterlərin proqram təminatı imkanlarını yaxşı bilməlidir.

Tədqiqat sahəsi haqqında əsas bilik mənbəyi insan-ekspertdir. Biliklər mühəndisi onunla dialoq və yaxud müsahibə rejimində işləyir və obyektə iş üçün kifayət qədər bilik və məlumat formalaşdırır. Sonradan müvafiq şəkildə emal edilən sorğuların istifadəsi mümkündür. Bir neçə tapşırıq üçün kitablar, texniki təsvirlər, təlimatlar və sənədlər əlavə informasiya mənbəyi rolunu oynayır. Obyektin biliklər haqqında intellektual sistemlərinin tətbiqinin bir neçə istiqamətini informasiyanın emalının statik və informasiyanın imitasiya olunmuş nəticələr haqqında istifadəsi yolu ilə formalaşdırmaq olar. Son zamanlar daha çox BB-nin avtomatlaşdırılmış doldurulması istifadə olunmağa başlayır.

Biliklərin başqa bir vacib mənbəsi İnternetdir. Kifayət qədər informasiya və biliklərin İnternetdə ənənəvi axtarışından əlavə hal-hazırda biliklərin axtarılması prosesinə intellektual agentlər cəlb olunur. **İntellektual agentlər** biliklərin tapılması üçün sənədlərin daxilində işləyə və yaxud Web-də axtara bilər, daha sonra isə biliklərlə lazımi formada geri qayıda bilər.

İntellektual sistemlər proses və obyektlər haqqında öz biliklərini sistemə ötürən mütəxəssislərlə birlikdə hazırlayır. Ekspert və yaxud mütəxəssislə iş prosesi biliklərin çıxarılması və ya biliklərin daha doğru və korrekt əldə olunmasından ibarətdir. Bu texniki, psixoloji, istehsal və sosial xarakter faktorlarını özündə saxlayan ağır və zəhmət tələb edən bir prosesdir. Sözügedən prosesdə biliklər

mühəndisi əsas rol oynayır. Uzun zaman müddətində biliklər mühəndisi tapşırıqları müəyyən etmək, vacib anlayışları aydınlaşdırmaq və bu anlayışlar arasında qaydaların müəyyən edilməsi və formalaşdırılması üçün ekspertlə birlikdə işləyir. Biliklər mühəndisi tədqiqat sahəsini yaxşı bilməli, biliklərin formalaşması və təqdim olunması metodlarına malik olmalı və ayrı-ayrı vəziyyətlərə tez orientasiya olunan psixoloq olmalıdır [2].

Ekspert intellektual sistemə tədqiqat sahəsinin öyrənilməsinə kömək edə biləcək vəziyyətdə və arzuda olmalıdır. O başa düşməlidir ki, intellektual sistemlər iş yerində irəlidə onu “əvəz” ləmək üçün deyil, əksinə ona köməklik göstərmək üçün nəzərdə tutulub.

Biliklər mühəndisi adətən determinləşdirilmiş daxili quruluşu olmayan pis müəyyən olunmuş tapşırıqlarla işləməli olur. Ekspertlər öz təcrübə fəaliyyətində bu tapşırıqları məsələnin bütün parametrlərinin analizini qeyri-mümkün edən məsələnin həll operativliyi şərtləri və yaxud problemin məntiqinin başa düşülməsində olan çatışmazlıqları empirik qaydalar olan evristikalardan istifadə etməklə həllədir. Bu səbəbdən də tapşırıqların həllində intellektual sistemlər evristik prosedurların yerləşdirilməsinə çalışırlar.

Biliklər mühəndisinin işində çətin məqam ekspertə predmet konsepsiyalarını müəyyən edən və formalaşdırılan tədqiqat biliklərinin strukturlaşdırılmasına səy göstərilən zaman kömək edilməsidir.

Konkret şəxsə aid olan biliklərin əldə olunması ilə əlaqəli iş, yəni biliklərin çıxarılması biliklərin mühəndisliyində elə də aşağı səviyyəli rol oynamır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə.M. İntellektual informasiya sistemlərində qərar qəbul etmə üsulları. Bakı, 2003.
2. Abbasov Ə.M. İqtisadi informasiyanın işlənməsinin kompüter texnologiyaları. Bakı: İqtisad Universiteti, 2002.

Meyxanim Huseynli

DESIGN OF INTELLECTUAL SYSTEMS INFLUENCING THE DECISION-MAKING PROCESS

Abstract: The work deals with the design of intelligent systems, the participation of analysts and programmers in iterative and evolutionary processes. There are different types of views on the number of stages in the design of intelligent systems. This depends on many factors, especially the functions of the intelligent system to be created, the area to be used, the availability of advanced tools, and so on. depends.

Key words: intellectual, project, evolution, artificial intelligence

AZƏR CABBARLI

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Magistrant, İdarəetmədə informasiya sistemləri, II kurs

Elmi rəhbər: prof.C.Zeynalov

SOSIAL ŞƏBƏKƏNİN TƏSVİRİ VƏ MODELLEŞDİRİLMƏSİ

Müxtəlif sosial şəbəkələrdə digər şəbəkələrdə olmayan xüsusiyyətləri var. Bu, təhlil edilən məlumat növlərinə aiddir. Minimal təkmilləşdirmələrlə hər hansı bir sosial şəbəkəyə yanaşma tətbiq etmək lazımdır.

Açar sözlər: *şəbəkə, qovşaq, modelləşdirmə*

Şəbəkələr inkişaf etmiş sosial, bioloji və texnoloji sistemlərin təmsil olunmasına, analizinə və modelləşdirilməsinə yönələn çoxsəviyyəli və əhəmiyyətli bir sahədir.

Müasir məlumatlar ümumiyyətlə bir növ şəbəkə ehtiva edir. Şəbəkənin demoqrafik xüsusiyyətləri, məzmunu və üstünlükləri var. Şəbəkənin istiqaməti, qabiliyyəti, dəyəri, müddəti və növləri ola mövcuddur. Şəbəkə dəyişəndir və şəbəkə quruluşunun özü də dəyişə bilər. Şəbəkələri və zəngin məlumatları toplamaq, modelləşdirmək və anlamaq üçün şəbəkələrin və hesablama vasitələrinin riyaziyyatını özündə olan nümunələri müəyyən etmək və təsvirini başa düşmək lazımdır. Və bu dəyişənlər və şəbəkə quruluşu özü zaman keçdikcə görünən, yox olan və dəyişən kənarları və qovşaqları ilə fərqlənə bilər.

Sosial şəbəkələr iqtisadi və sosial cəhətdən həyatımızı əhatə edir. Onlar iş imkanları barədə məlumatların ötürülməsində vacib rol oynayır və bir sıra malların və xidmətlərin ticarətində vacib rol oynayır. Şəbəkələşmə həyatımızın yaxşılaşmasına təsir göstərir. Sosioloqlar, iqtisadçılar, kompüter alimləri, fiziklər və riyaziyyatçıların araşdırmalarına əsaslanan sosial və iqtisadi şəbəkələrdə araşdırma və sintezi təmin edir. Şəbəkələrin və zəngin məlumatların alınması, modelləşdirilməsi və anlaşılması şəbəkələrin riyaziyyatını və özündə olan nümunələri müəyyən etmək və aydınlatmaq üçün hesablama vasitələrini başa düşməyi tələb edir. Həmin master kurs modernləşdirmə texnikası və kompleks şəbəkə dinamikası ilə məşğul olur. Statistika alqoritmlərinə və üsullarına diqqət yetirilir, mühazirələr və tapşırıqlar modelləri anlamaq və real məlumat verən prosesləri anlamaq üçün yönəldilir. Təsadüfi şəbəkə modelləri və strateji modellər və hibridləri də aid olmaqla şəbəkələrin qurulduqları modelləri aydınlaşdıracam. Bundan sonra isə şəbəkə, infeksiya, diffuziya, öyrənmə və qarşılıqlı əlaqələrə təsir göstərən bir sıra modelləri müzakirə olunacaq.

Son illərdə sosial şəbəkələr anlayışlara yiyələnmək üçün bir çox analitik metod hazırlanmışdır. Ənənəvi məlumatların toplanması şəbəkə əsaslı yanaşmaların iki böyük ailəyə tətbiq edilməsinə ziddir. Cari və tarixi faktları təhlil edən metodları əhatə edən intellektual modelləşdirməyə əsaslanan yanaşmalar gələcək və ya qeyri-müəyyən hadisələr haqqında proqnozlaşdırıcı fərziyyələr yaradır. Təsəvvür modelləşdirilməsinə əsaslanan yanaşmalar, işlərin necə təşkil etdiyini və əslində necə işlədiyini müəyyən etmək üçün bəzi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirərək məlumatların ümumiləşdirilməsinə yönəlmiş bir sıra üsulları əhatə edir. Bu yazıda əsas şəbəkə təsviri modelləri ilə tanış olacağıq və hər birinə nümunə ilə əldə edilə bilən potensial faydalı məlumatları təsvir edəcəyik. Xüsusilə, şəbəkə strukturunu və saytın xüsusiyyətlərini birləşdirən ən müasir metodları vurğulayırıq. Biz orijinal təsviri modelləri konteksti ilə təmini üçün şəbəkədən gələn müxtəlif məlumat mənbələrini (məsələn, quruluş və node xüsusiyyətləri) birləşdirən son metodları vurğulayırıq. Bu iş, konkret suallara cavab verə biləcək kontekstə uyğun yeni və yenilikçi təsviri modelləri hazırlamaq üçün çox şey göstərdiyinə görə motivasiya edilir. Məsələn, sosial şəbəkələr ənənəvi şəkildə ictimai əlaqələrin və xüsusiyyətlərin bir çox cəmiyyət əsaslı qruplarına diqqət yetirmək üçün genişlənir. Məlumat model, faktları şərhədən ayırır və bununla yanaşı qabaqcıl məlumat mübadiləsi imkanlarını təmin edən riyazi bir vasitədir.

Şəbəkə modeli (şəbəkə qrafiki) - əməliyyatların bütün ardıcılıqlarını, onların birləşməsini və asılılığını göstərən bir diaqram istehsal texnologiyası modelini əks etdirir və iş proqramını reallaşdırmaq üçün alınan qərarı müəyyən edir. Şəbəkə dörd elementdən ibarətdir: iş, hadisələr, gözləmə və asılılıqlar.

Şəbəkə modeli - bircə şəbəkə protokollarının nəzəri təsviridir. Tipik olaraq, modullar səviyyələrə ayrılır, beləliklə yüksək səviyyəli protokollar aşağı səviyyəli protokollardan istifadə edirlər. Modullar həm praktik, həm də nəzəri ola bilər.

Ən məşhur şəbəkə modelləri bunlardır:

OSI modellərini birləşdirən BOC modeli sistemlərini açır.

Referans nümunəsi. Beynəlxalq standartlar və GOST-in nəzəri modelidir.

Model DOD (TCP / IP modeli) internetə çıxış üçün tətbiq olunan bir modeldir.

AppleTalk Apple şəbəkə əməliyyat sistemi üçün bir modeldir.

Fiber Kanal yüksək sürətli şəbəkələr üçün bir modeldir.

OSI şəbəkə modelinin OSI / ISO protokolu yığma şəbəkə modelidir. (GOST R ISO / IEC 7498-1-99).

Bu model sayəsində müxtəlif şəbəkə qurğuları qarşılıqlı ünsiyyət qura bilər. Model, sistemin qarşılıqlı təsirinin müxtəlif səviyyələrini müəyyənləşdirir. Hər səviyyə bu qarşılıqlı təsir zamanı müəyyən bir funksiyanı yerinə yetirir [1].

Sosial şəbəkələr internetdə böyük və nüfuzlu komponentlərdən birinə çevrilmişdir, lakin Qərbi dünyasında (xüsusilə də gənclər arasında) hər kəs onu istifadə etmir və ya başa düşmür. Sosial şəbəkələrin açıq təbiəti yalnız mürəkkəb ola bilər.

Internet kontekstində sosial şəbəkə onlayn rejimdir. Sosial şəbəkələr insanların öz şəxsiyyətlərini ifadə etməyə və oxşar maraqları olan insanlarla tanış olunmağa imkan verən xüsusi bir struktura əsaslanır. Aşağıda bir çox ictimai şəbəkə web saytında olan bir neçə ümumi komponent var.

Əməkdaşlıq və sosial şəbəkə texnologiyalarının istifadəsi insanların özləri ilə tez və rahat ünsiyyət qurduqları anı bir onlayn cəmiyyətə gətirib çıxarır. Şəbəkə vasitəsi ilə cəmiyyət bir-biri ilə səs, söhbət, anı mesajlaşma, videokonferensiya ilə ünsiyyət qururlar. Şəbəkə xidməti adətən fərdlər vasitəsilə əlaqələrin qurulmasını təmin edir. Sosial şəbəkələr - dostlar, ailə üzvləri, sinif yoldaşları, müştəriylə ünsiyyət üçün sosial media proqramlarından istifadə edir. Sosial şəbəkələr istifadəçiləri cəlb etmək istəyən treyderlər üçün əsas məqsəddir. Hal-hazırda ictimai şəbəkəyə həsr olunmuş bir çox məşhur saytlar var. Facebook, Orkut, Twitter, Bebo, Myspace, Friendster, hi5 və Bharatstudent insanlar tərəfindən çox geniş istifadə edilir. Bu saytlar həmçinin ictimai şəbəkə saytları kimi tanınır. Sosial şəbəkə saytları internet istifadəçilərinin onlayn cəmiyyəti kimi fəaliyyət göstərir. Sözü gedən veb saytdan asılı olaraq, bu onlayn icma üzvlərinin bir çoxu həvəs və müzakirələrdə ümumi maraqları bölüşürlər. Sosial şəbəkə saytına daxil olduqdan sonra əlaqə qura bilərsiniz.

Boyd və Ellison (2007) fərdi istifadəçilərə məhdud bir sistemdə ictimai və ya yarı ictimai profili yaratmaq, digər istifadəçilərlə ünsiyyət qurmağı təmin edən veb-xidmətlər kimi sosial şəbəkə xidmətləri müəyyən edir; sistemdə digər istifadəçilər tərəfindən verilən səhifələr və məlumatları nəzərdən keçirir. Sosial paylaşma saytları, iştirakın ictimai kontekstində xüsusi olan media təcrübəsinə uyğun gəlir.

Sosial şəbəkə müxtəlif sosial əlaqələrin qurulması və təşkil edilməsi üçün bir platformadır. İnsanlar arasında məlumat mübadiləsi və məlumat mübadiləsi üçün yaradılmış sosial şəbəkələr böyük bir məlumat axını yaradır. Hər il sosial şəbəkələrin istifadəçilərinin sayı artır, istifadəçilər yaş, demoqrafik, cinsiyyət və digər meyarlara görə dəyişir.

Bütün sosial şəbəkələr hədəf auditoriyasına, qarşılıqlı təsir xüsusiyyətlərinə, icma yaradılması siyasətinə və istifadəçilər arasında ünsiyyətə görə fərqlidir. Əsas elementlərin insan və onların aralarında əlaqələri olan bir sosial şəbəkənin görüntüsünü təşkil edən quruluşa sosial qrafik deyilir. Sosial qrafik bütün sosial şəbəkələrdə, müəyyən bir istifadəçinin (sınıf yoldaşları, dostları, həmkarları, qohumları və s.) əlaqələri ilə bağlıdır. Sosial şəbəkələr istifadəçi birləşmələrinin mənbəyidir, çünki istifadəçilər artıq real şərtlərlə ünsiyyət qururlar və sonra sosial şəbəkələrdə qarşılıqlı əlaqə qururlar. Real həyatda bir şəxs yeni bir təcrübə və ya yeni məlumat əldə etməyə çalışırsa, ehtimal ki, yeni

insanlara müraciət edir və yeni əlaqələr axtarır. Bu səbəbdən, sosial şəbəkələr - istifadəçilərin əlaqələrinin sosial şəbəkə maraqlarına uyğunluğunun təmin olunması üçün qarşısına yeni bir məqsəd qoyur. Bir-biri ilə əlaqəsi olmayan və sosial şəbəkələrlə sosial əlaqəsi olmayan istifadəçilər maraqlı mövzuları müzakirə etməyə başlayır. Bu çərçivədə yeni bir konsepsiya ortaya çıxır - sosial qrafik konsepsiyasını genişləndirən maraqların tədris planı. Bu isə insanlardan ibarət olan quruluşu, maraqları və aralarındakı əlaqələri təsvir edir. Sosial qrafikdə yalnız bir şəxsin fərdi əlaqəsi varsa, bu əlaqələrin maraqlarını göstərən üç ünsür var: “şəxs-münasibət”, “şəxsi maraq”, “qazanc əldə edilməsi”. Qeyd etmək lazımdır ki, sosial şəbəkələr biznes maraqları üçün xüsusi maraq göstərir. Sosial şəbəkələrin köməyi ilə istənilən məhsulu tanımaq, müəyyən hədəf auditoriyanı müəyyənləşdirmək və bunun üzərində işləmək imkanı var. Bu kontekstdə istifadəçilərin maraqlarını özləri təqdim etdikləri məlumatlar əsasında təhlil etmək lazımdır. Problem odur ki, istifadəçi adətən məlumat vermir və ya yanlış məlumat verir. Məsələn, Global Compact CSO tərəfindən aparılan bir araşdırmaya əsasən, bu istifadəçilərin ən azı yarısı (51%) sosial şəbəkələrdə və bloqlarda qeyri-müəyyənliyi bildirmək üçün minimum bir fürsətə malikdir, həvəsli kütlə 22%, istifadəçi cinsi, musiqi və bədii seçimlər isə (18%) əhatə edir [1]. Bu, istifadəçilərin maraqlarını təhlil etmək vəzifəsini çox çətinləşdirir. Bu kontekstdə avtomatlaşdırılmış şəxsiyyət problemi istifadəçilərin maraqlarına əsaslanır. İstifadəçinin maraqlarını modelləşdirmə vəzifəsi istifadəçi üçün maraqlı olanları tapmaqdır. Ümumiyyətlə, mövcud məlumatlardan yalnız istifadəçi mesajları və onun sosial əlaqələrinin strukturu (dostlar, abonentlər) var. Bu xüsusiyyətlər sosial şəbəkələrdəki məlumatları emalı üçün çətinləşdirir. Bir sıra sosial şəbəkə məlumat tapmaq və xüsusi istifadəçilər üçün maraq yaratmaq üçün istifadəçi məlumatlarının (Facebook və Vkontakte kimi) istifadə edilməsini asanlaşdırmağa imkan verir. Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən, sosial şəbəkə istifadəçilərinin maraqlarının avtomatik modelləşdirilməsi effektiv bir həll tələb edən təcili problemdir.

Müxtəlif yanaşmalar və məlumatları istifadə edən sosial şəbəkə istifadəçilərinin maraqları üçün bəzi mövcud modelləşdirmə həllərinin həllinə nəzər salmaq. Görüləcək maraq modelini müqayisə edərkən nəzərə alınacaq meyarları müəyyənləşdirək:

1. *Yanaşmanın universallığı*. Müxtəlif sosial şəbəkələrdə digər şəbəkələrdə olmayan xüsusiyyətləri var. Bu, təhlil edilən məlumat növlərinə aiddir. Minimal təkmilləşdirmələrlə hər hansı bir sosial şəbəkəyə yanaşma tətbiq etmək lazımdır.

2. *Alqoritmın praktiki tətbiqetməsi*. Alqoritm praktikliyi, interaktiv real vaxt rejimində istifadəçi maraqlarını təhlil etmək üçün alqoritmlərə əsaslanan realtime proqram yaratmaq imkanı.

Son zamanlar sosial şəbəkələr getdikcə informasiya qarşılıqlı əlaqəsinə çevrilir. Bu prinsiplər agentin hərəkətlərində üç faktor ilə xarakterizə olunur: fərdi, sosial və idarəetmə. Statistik fizika və informasiyanın nəzəriyyəsi, “riyazi modellər”, “hərəkətlərin orijinallığı”, “müxtəlif xərclər”.

Bir çox ölkələrdə geniş yayılmış sosial şəbəkə araşdırmaları və şəbəkə təhlilləri olduqca aydın şəkildə iki növə bölünür. Araşdırmaların ilk növü, humanitar sahədə şəbəkə tədqiqatlarıdır. Müasir bir dünya şəbəkəsinin təşkilatı bu elmlərdə nisbətən populyardır, lakin tədqiqat adətən spekulativ və təsviri olur. Bu yanaşmanın ümumi dezavantajı faktiki şəbəkə təhlili metodologiyasının praktik yoxluğu və yaxud çox zəif istifadəsidir. İkinci növ tədqiqat, əksinə, şəbəkə təhlili üsulları və texnikasının dərin biliklərini nümayiş etdirir, lakin daha sıx araşdırıldıqdan sonra praktiki tədqiqat “əlavə subyektiv mühitdə”, yaxud internet əlaqələri, sitat şəbəkələri və ya elmi şəbəkələrin tədqiqatları ilə başa çatır. İqtisadiyyatda, sosiologiya və siyasət elmində müasir tətbiqi tədqiqatlar üçün uyğun olan şəbəkə təhlili metodları və alqoritmlərinin sistemli şəkildə ekspozisiyasının kəskin çatışmazlığı var. Sosial şəbəkələr nəzəriyyəsində üç əsas sahə aydındır:

- şəbəkə strukturu ilə sistemlərin davranışını xarakterizə edən statistik xüsusiyyətləri tapmaq;
- şəbəkə modelləri yaratmaq;
- sistem strukturları və fərdi uqotların idarə edilməsi üçün yerli qaydalara əsaslanan bir şəbəkə quruluşu ilə sistemin davranışlarını təxmin etmək.

Son illər şəbəkə araşdırmaları şəbəkənin geniş statistika xüsusiyyətlərini təhlil etməyə yönəldilmişdir. Kiçik şəbəkələrin araşdırılması zamanı axtarılan sualların əksəriyyəti böyük şəbəkələrdə məntiqli deyildir. Son illərdə şəbəkə araşdırmaları şəbəkənin geniş statistika xüsusiyyətlərini təhlil

etməyə yönəldilmişdir. Kiçik şəbəkələri araşdırmaqda qaldırıla biləcək bir çox suallar geniş miqyaslı şəbəkələrdə məntiqli deyil. Böyük şəbəkələrin müəyyənləşdirilməsi üçün statistik metodların tətbiq edilməsi şəbəkənin potensialını artırır. Biz əsas terminologiyayı istisna etmirik, çünki o, geniş yayılmışdır və kifayət qədər ümumiyyətlə qəbul edilmiş xarakter daşıyır. Adətən tətbiq edilən tədqiqatlarda şəbəkə ölçüsü, şəbəkə sıxlığı, mərkəzliliyin dərəcəsi və sıxlığı və ekvivalentlik kimi tipik şəbəkə analiz xüsusiyyətləri istifadə edilir. Bu xüsusiyyətlər yaxşı bilinir, lakin onların istifadəsi iki sübut olunmuş əsas problemlə məhdudlaşır-məlumatların toplanması və sistemləşdirilməsi. Məsələn, şəbəkə ölçüsü və şəbəkə reytinglərinin hesablanması böyük şəbəkələrdə şəbəkə sıxlığı və mərkəzində əhəmiyyətini itirir [2].

Zəif istiqamətlər modeli. Granovetterin sözlərinə görə, müasir cəmiyyətdə hər şey “sosial şəbəkələrin” münasibətlərindən-şərti və davamlı ünsiyyət sisteminin iyerarxiyindən istifadə edərək bilmirlər. Bugünkü cəmiyyətdə bu qeyri-rəsmi şəbəkələr məşğulluq, məlumat mübadiləsi, bir çox problem və münaqişələrin aradan qaldırılması, hakimlərin və hüquqşünasların devrilməsinə imkan yaradır. İkinci əsas təməl-iqtisadi qurumlarla sosial struktur kimi, struktur köklərin vəziyyətini təməlləndirir. Məlumat əldə edilməsi, ümumiyyətlə, texniki bir proses deyil, şəxsi aktivlər olmayan fəaliyyətlərlə bağlıdır. Empirik işlər göstərir ki, iş yerlərini tapan və dəyişənlərin yarısından çoxu şəxsi informal mənbələrdən əldə edilən məlumatlardan istifadə edirlər. Şəxsi əlaqələr (evdə, iş yerində və s.) yerlərin mövcudluğu və işə götürənmə birbaşa çağırışlar barədə rəsmi açıqlamalara görə əhəmiyyətli dərəcədə vacibdir. Üstəlik, rəsmi açıqlamalar (məsələn, mətbuatda) qeyri-rəsmi müzakirə filtrləri vasitəsilə qəbul olunur və tez-tez yalnız belə “emal” dan sonra qəbul edilir. Məlumatın qeyri-formal qaynaqlarına güvənən insanların yeni iş yerindən gəlir və məmnunluq baxımından nisbətən daha uğurlu olduğu aşkar edilmişdir. Maraqlıdır ki, qrupun peşəkar statusu nə qədər yüksək olsa, onun təmsilçiləri daha çox informal sosial əlaqələr şəbəkəsindən istifadə olunur. Bunun üçün də axtarışın müvəffəqiyyəti sosial strukturdakı vəziyyətlə yaxından əlaqələndirilir. Əlaqələr və əlaqələrin yığılması, peşə təcrübəsinin yığılması ilə yanaşı, əmək bazarının inkişafında mühüm qeyri-iqtisadi amil halına gəlir. “Keyfiyyət” nə qədər yüksəksə, şəbəkənin üfüqi və şaquli hərəkəti daha çoxdur.

Formal şəbəkələr işə götürənlərin bölünməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Segmentasiya yalnız təklif olunan işlərin keyfiyyətinə deyil, şirkətin ümumi xüsusiyyətlərinə, o cümlədən onun nüfuzuna, stabilliyinə, etibarlılığına əsaslanır. Təşkilata (hüquqi şəxsə) verilən iş, adətən xüsusi bir sahibkarın işə qəbul edilməsindən daha çox etibarlı hesab olunur. Sosial əlaqələrin xüsusiyyətləri və keyfiyyətləri ilə fərqlənən digər əməyin təmin edilməsi üçün digər mexanizmlər də fəaliyyət göstərir.

Əmək bazarının segmentində güclü bir amil kollektiv təşkilatların formalaşdırılması və fəaliyyətlərin lisenziyalaşdırılması ilə bağlıdır. Beləliklə, əməkdaşlar gəlirləri maksimuma çatdırmaq üçün yanaşı gələcəkdə gəlirin dəyişməsi və mümkün olan iş yerləri ilə bağlı potensial riskləri minimuma endirməyə çalışırlar. Şəbəkədə iş qurmaq riskli hesab olunmur. Heç bir gizli müqavilələr olmadıqda, işçilər hələ də sakit müqavimət və tərribat vasitəsilə iş şəraitinin ən az qismən təminatlarını tapırlar. Şəbəkələrin elastikliyin xüsusiyyətləri vertikalı aradan qaldırarkən dərəcənin paylanmasına aiddir.

Şəbəkənin böyüməsi modelləri. Şəbəkə xüsusiyyətlərini izahı üçün nəzərdə tutulan şəbəkə modellərinin bir sinfini nəzərdən keçirək. Bu şəbəkə modellərində, vertikal və kənarları əlavə etməklə inkişaf edir; Artım prosesləri şəbəkənin struktur xüsusiyyətlərində dəyişikliklərə səbəb olur. “Triadik bağlanma” modellərində, kənarlar üçbucağı ləğv etmək və şəbəkədəki keçidliyi artırmaq üçün ümumi bir qonşu kimi üçüncü bir küncə malik kənar düzlər arasında əlavə olunur. D. Prixe böyük miqyaslı müstəqil şəbəkənin nümunəsini açıqladı; O, elmi araşdırmalar arasında bir kotirovkaların şəbəkəsini araşdıran girişin və hədəfin güc hüququ qanunu paylamasının olduğunu təsbit etdi.

Sosial şəbəkələrin agent mərkəzli modelləşdirilməsi. Elektron ticarət sahəsində fərdlərin ümumilikdə, davranışını və bazarda fərdlərin davranışını proqnozlaşdırma qabiliyyəti səbəbindən məşhurdur. İctimai sistemlər üçün alətə əsaslanan sosial simulyasiya (ABSS) istifadə olunur. Vasitəçilərin bir sosial şəbəkədə qarşılıqlı təsirinə təsviri üçün nəzəri modellərin istifadəsinin qısa bir təhlili vardır. Sosial şəbəkələrdə agentlərin hərəkətlərinin əsas prinsiplərinə əsaslanan əsas sosial şəbəkələrin stokastik modellərinə diqqət göstərilir. Bu prinsiplər şəbəkədə üç faktor ilə xarakterizə edilir: fərdi, sosial və idarəetmə. Sosial şəbəkələrin davranışının təsviri üçün stokastik yanaşma aşağı-

dakı fikirlərə əsaslanır: “davranışa asılılıq”, “muxtariyyət qiyməti”, “müdaxilə qiyməti”, “sosial şəbəkənin potensial dəyəri” statistik fənlər və informasiya nəzəriyyələrində birbaşa analogiyalara malikdir və bu elm sahələrində hazırlanmış riyazi modelləri istifadəsinə imkan yaradır.

İnformasiya təsir modelinə əsaslanaraq, məlumatların idarə olunmasının rolu sosial şəbəkənin istifadəçilərinə təsir göstərir və zəruri yekun rəyləri yaratmaq üçün təsir edir. Seçilmiş sosial şəbəkələr arasında fikirlərin, habelə etibarın və məşhurluğun təsirinə məruz qalan hallar nəzərə alınır. Şəbəkədəki hər hansı fikir, “müvafiq” məlumatları şəbəkəyə daxil etməzdən əvvəl qalan məsələləri “populyar” olaraq qiymətləndirərək, maraq əldə etməklə təmin olunmalıdır. Ümumiyyətlə, mərkəzlərin maraqları uyğun deyil, belə ki, onlar arasında informasiya qarşılıqlı ola bilər. Ancaq maraqların uyğunlaşdırılması şəraitində mərkəzlərin birlikdə hərəkət etməsi müsbət hal hesab edilir. Gələcəkdə biz təsir sahələrini bölmək gücünə sahib olacağıq, yəni hansı mərkəzlərin müəyyən bir mərkəz tərəfindən nəzarət ediləcəyini müəyyənləşdirə biləcəyik. Mübahisəli məlumatlardan biri sosial şəbəkədə epidemiya və onun qorunmasıdır [3].

ƏDƏBİYYAT

1. Multinomial distribution, www.en.wikipedia.org/wiki/
2. Airoldi E.T., Bley D.M., Fienberc S.E. and Xing E.P. Mixed membership stochastic blockmodel. In J.Mach. Learn, 2008.
3. Bley D.M., Griffiths T.L., Jordan M.I. & Tanenbaum J.B. In Neural Information Processing Systems, 2004.

Azer Jabbarli

DESCRIPTION AND MODELING OF A SOCIAL NETWORK

Abstract: Different social networks have features that are not available in other networks. This applies to the types of data analyzed. It is necessary to apply an approach to any social network with minimal improvements.

Key words: network, node, modeling

KOMPÜTER ŞƏBƏKƏLƏRİNDƏ DAYANIQLILIĞIN VƏ ETİBARLILIĞIN GÖSTƏRİCİLƏRİ

Məqalədə etibarlılıq nəzəriyyəsinə baxılmışdır. Etibarlılıq nəzəriyyəsi dedikdə bir-biri ilə müəyyən alqoritmlər vasitəsi ilə qarşılıqlı bağlı olan sistemlər və elementlərdən ibarət mürəkkəb sistemlərin möhkəmliliyi nəzəriyyəsi başa düşülür. Etibarlılıq nəzəriyyəsi də bu sistemləri onların alt sistemləri və elementləri vasitəsi ilə tədqiq edir və öyrənir.

Açar sözlər: nəzəriyyə, etibarlılıq, alqoritm

Kompüter şəbəkələrinin texniki və proqram təminatlarının dayanıqlılığının öyrənilməsi zəruriliyi həyati praktika ilə sübut edilmişdir. Texniki sistemlərin etibarlılığı sayəsində böyük sayda işlər görülmüşdür. Mürəkkəb sistemlərin etibarlılığını təmin edən çoxlu sayda üsullar işlənib hazırlanmışdır. Bu modellər nəinki texniki vasitələrin hazırlılığını, etibarlılıq göstəricilərini qiymətləndirir, hətta qazanılmış təcrübə nəticəsində etibarlılıq göstəricilərinin qiymətlərini əvvəlcədən deyə də bilirlər. Bundan əlavə bəzi modellər normal işlənmə şəraitindən yayınmalar zamanı iş rejimini necə qurmağı təklif edirlər. Sistemin təmiri, normal vəziyyətə gətirilməsi yolunu öyrədirlər.

Paylanmış informasiya sistemlərinin proqram təminatının və texniki vasitələrin etibarlılığının miqdarı, qiymətləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu əhəmiyyət çox vacib olur. Bu vaxt real zaman rejimində böyük proqram təminatı bloklarının qiymətləndirilməsi zəruri olur.

Beləliklə, etibarlılıq nəzəriyyəsi dedikdə, bir-biri ilə müəyyən alqoritmlər vasitəsi ilə qarşılıqlı bağlı olan sistemlər və elementlərdən ibarət mürəkkəb sistemlərin möhkəmliliyi nəzəriyyəsi başa düşülür. Etibarlılıq nəzəriyyəsi də bu sistemləri onların alt sistemləri və elementləri vasitəsi ilə tədqiq edir və öyrənir [1].

Sistemlərdə etibarlılıq o vaxt olur ki, onlar qarşıya qoyulan məsələni həll etmiş olsunlar. Əks halda, yəni qarşıya qoyulan məsələ həll edilə bilmədikdə deyirlər ki, sistem etibarsızdır, möhkəm deyil.

Proqram təminatı (PT) sistemlərində rəddetmə dedikdə proqramda buraxılmış səhv başa düşülür. Bu səhvin düzəldilməsi prosesi isə sistemin təmiri prosesi kimi başa düşülür. PT-da səhv dedikdə, proqram işləyərkən bütün arzuolunmayan nəticələrə gətirib çıxaran vəziyyətlər küllüsünü başa düşəcəyik (məsələn, başqa fayla müraciət, informasiyanın boş hissəsində saxlanması və s.).

PT-nin etibarlılığı onun keyfiyyətindən asılıdır. PT-nin keyfiyyətliliyi dedikdə isə onun qarşıya qoyulmuş funksional məsələni etibarlı şəkildə yerinə yetirmək bacarığı nəzərdə tutulur.

PT-nin keyfiyyəti aşağıdakı göstəricilərə bölünə bilər:

1. vahid zamandakı səhvlərin sayı;
2. səhvlər arasındakı vaxt;
3. hər əmrə düşən səhvlərin sayı;
4. səhvlərin son məqsədə təsiri.

Bilirik ki, müasir kompüterlər inkişaf etmiş mürəkkəb PT-a malikdirlər.

Paylanmış hesablama sistemləri etibarlılığı özündə iki aspektə malikdir:

- element etibarlılığı;
- funksional etibarlılıq.

Bunlardan birincisi texniki təminatla aiddir və ənənəvi möhkəmlilik nəzəriyyəsi ilə öyrənilir.

Funksional etibarlılıq isə PT sisteminin işlənməsinin səhvsizliyini, düzgünlüyünü göstərir. Bu anlayışların təbiətindəki fərq ondan ibarətdir ki texniki təminat möhkəmliliyini öyrənən metod və üsullar PT-nin möhkəmliliyində hər zaman istifadə oluna bilmir.

Bəs sistemin funksional möhkəmliliyi nədir? Bunun üçün sistemin quruluşu anlayışını başa düşmək lazımdır.

Qurulmuş sistemin quruluşu dedikdə, hər şeydən əlavə PT sisteminin modullara və modullar arasındakı əlaqələrə bölünməsi nəzərdə tutulur. Modul dedikdə, bir və ya bir neçə proqramçı üçün iş vahidi nəzərdə tutulur.

İşlənən informasiyanın gizlilik dərəcəsinə görə kompüter şəbəkələri çoxsaylı siniflərə bölünərlər. Bu sinifləri üç cür qruplaşdırırlar. Üçüncü qrup isə üç B və üç A kimi iki yerə bölünürlər, ikinci qrup isə 2^b və 2^a kimi siniflərə bölünür.

Həmçinin, üçüncü qrup şəbəkələr beş sinifə- 1^d, 1^q, 1^v, 1^b və 1^a. Beləliklə, kompüter şəbəkələri əsasında fəaliyyət göstərən informasiya sistemləri əlyətənliliyin sanksiyalaşdırılmasından doqquz müdafiə dərəcəsinə malik olurlar. Deməli, kompüter şəbəkəsini yaradan layihəçi informasiyanın qorunması dərəcəsinə görə sistemin hansı sinifə daxil olacağını əsaslandırmalıdır. Gizlilik dərəcəsi 3^b-dən 1^a-ya qədər yüksələn gizlilik dərəcəsinə malik olur. İnformasiyanın qorunması sistemi ilə sanksiyalaşdırılmamış əlyətənlilikdən müdafiənin texniki-proqram və təşkilati tədbirlər vasitəsilə reallaşdırılır. İnformasiyanın qorunması sisteminin aşağıdakı 4 altsistemi xüsusi qeyd etməliyik:

- əlyətənliliyin idarə edilməsi altsistemi;
- qeydiyyat və uçot altsistemi; - kriptografik (şifrələmə) altsistemi;
- tamlılığın təmin olunması altsistemi.

1999-cu ildə ISO beynəlxalq standartlaşdırma təşkilatı “İnformasiya texnologiyalarının təhlükəsizliyinin ümumi kriteriyaları” standartı qəbul edilmişdir. “ISO/IEC 1548: 1999- informasiyanın qorunması üsul və vasitələri - İT-nin təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi kriteriyaları” standartına görə kompüter şəbəkələrinin təhlükəsizliyinə qoyulan tələblər iki qrupa bölünmüşdür:

- informasiya texnologiyalarının təhlükəsizliyini təmin edən funksionallıq;
- funksional tələblərin reallaşdırılmasının düzgünlüyünü və effektivliyini qiymətləndirən təminatlara tələblər.

Kompüter şəbəkələrinin müdafiəsinin təhlilinə daha yaxın yanaşma Britaniya standartı olan BS 7799 “İnformasiya təhlükəsizliyinin idarəedilməsinin praktik qaydaları” 1995-ci ildə yaradılmışdır. Məqsəd müxtəlif təyinatlı informasiya sistemlərinin informasiya təhlükəsizliyi ilə təmin etmək üçün olan təcrübənin ümumiləşdirilməsidir. Bu standart 2000-ci ildə daha yeni ISO 1799 standartının qəbul edilməsinə xidmət etmişdir.

Kompüter şəbəkələrində informasiya sistemlərinin daha yüksək səviyyəli təhlükəsizliyini təmin etmək aşağıdakı tədqiqatların aparılmasını zəruri edir:

- informasiya sisteminə təhlükə yarada bilən bütün risklərin identifikasiyası;
- identifikasiya edilmiş informasiya sistemlərinin resurslarının uzlaşdırılması;
- təhlükələrin identifikasiyası və onların səviyyəsinin qiymətləndirilməsi;
- əks tədbirlərin effektivliyinin təqdimatı;
- informasiya sistemlərinin informasiya təhlükəsizliyinin təminatına çəkilən xərclərin dəyərləndirilməsi.

İnformasiya sistemlərinin təhlükəsizliyinin tədqiqatının tam metodikasını CRAMM sisteminin təhlilinin üç mərhələsinə nəzərdə tutur:

1. Birinci mərhələdə informasiya sisteminin modelinin və resurslarının identifikasiyası həyata keçirilir. Bu mərhələ aşağıdakı məsələlərin həllini özündə birləşdirir:

- informasiya sisteminin tədqiqatının sərhədlərinin müəyyən edilməsi;
- informasiya sistemlərinin resurslarının (hard, data, soft) identifikasiyası;
- təhlükəsizliyi təsvir edən informasiya sisteminin modelinin yaradılması;
- resursların qiymətliliyinin müəyyən edilməsi;
- hesabatın yazılması və onun sifarişçi tərəfindən qəbulu.

İkinci mərhələdə informasiya sistemlərinə təhlükə və uzlaşmalar təhlili edilir. Bu mərhələ aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

- informasiya sisteminin müəyyən resurslarında istifadəçi servisin asılılığının qiymətləndirilməsi;

- təhlükələrin və uzlaşmaların səviyyəsinə uyğun qiymətləndirilmənin aparılması;

- risklərin səviyyələrinin hesabatının aparılması.

3. üçüncü mərhələdə əks tədbirlər seçilir. Bu tədbirlər informasiya sisteminin təhlükəsizliyinə təhlükələrin qarşısını almaq üçün reallaşdırılır.

Avtonom şəbəkələrə qoşulan şəbəkələr regional şəbəkələr olaraq fəaliyyət göstərirlər. İnternetin ən vacib parametrlərindən biri şəbəkənin ehtiyatlarını əldə etmək sürətidir. Sürət şəbəkədə avtonom sistemlər arasındakı əlaqə kanallarının buraxma bacarığından asılıdır. Modem birləşmələri üçün kanalın ötürücülük qabiliyyəti saniyədə 19,2-57,6 Kbitdir, lokal şəbəkədə isə saniyədə 64 Kbitdən - 2 Mbitə qədərdir. Peyk və intiqalkanalarda isə saniyədə 2 Mbit və ondan yuxarıdır.

İnternet tipli şəbəkələrdə informasiyanın təhlükəsizliyi ən vacib problemlərdən biridir. Bu sistemdə maliyyə əməliyyatları, əmtəə sifarişi, kredit kartlarından istifadə, qapalı informasiya resurslarından istifadə, məxfi telefon danışqlarından istifadə və s. problemlər İnternetdə informasiyanın qorunmasını vacibləndirən şərtlərdir. İnformasiyanın təhlükəsizliyinin müəyyən səviyyəsini əldə etmədən qlobal şəbəkədə iş hər cür hərc-mərcliyə gətirib çıxara bilər. Adətən, şəbəkədə nəqliyyatçılar onların məntəqəsindən keçən informasiyanı izləmirlər, ola bilər ki, informasiya seli başqa “məntəqə” və ya “şəxs”lər tərəfindən oğurlansın. Həmçinin, informasiya seli dəyişdirilə bilər, ünvana başqa formada ötürülə bilər. Çox təəssüflər olsun ki, internetin quruluşu həmişə belə məsələlərin baş verməsinə imkan yaradır [2].

Ona görə də internetdə informasiyanın zəruri qorunma səviyyəsi isə sistemin səmərəliliyi arasında bir problem var. Çox hallarda təhlükəsizlik və etibarlılıq orqanları sistemin səmərəli fəaliyyətinə mənfi təsir edən məcburi məhdudiyyətlər ortaya atırlar.

Lakin kriptografiya vasitələri informasiyanın qorunması səviyyəsini yüksəltsələr də, sistemin səmərəli fəaliyyətinə az təsir etmiş olurlar.

Paylanmış informasiya şəbəkələrində – internetdə informasiyanın qorunması problemlərini üç qrupa bölmək olar:

- informasiyanın oğurlanması, tutulması – bu zaman informasiyanın tamlığı saxlanılır, lakin onun ötürülmə ünvanı dəyişdirilir;

- informasiyanın modifikasiyası – başlanğıc məlumatlar ya qismən dəyişdirilir, ya da tam dəyişdirilir və ünvana göndərilir;

- informasiyanın müəllifinin dəyişdirilməsi. Bu problem çox ciddi nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Məsələn, kimsə sizin adınızdan məktub göndərərək özünü elektron mağaza kimi təqdim edib əmtəə sifariş verər, kredit kartın nömrələrini təqdim edə bilər, lakin heç bir əmtəə göndərməz.

Yuxarıda sadalanan problemlərləəlaqədar təhlükəsizliyin təmini aşağıdakı üç müxtəlif xarakteristikaların küllüsünü təhlil etməyi nəzərdə tutulur:

1. Autentifikasiya – bu sistemin istifadəçisinin tanınması və ona müəyyən hüquqların və səlahiyyətlərin verilməsi prosesidir. Hər dəfə autentifikasiyanın səviyyəsi və keyfiyyətindən söhbət getdikdə, sistemin kənar şəxslər tərəfindən bu səlahiyyət və hüquqlardan istifadə edə bilməməsi və onlardan qorunma səviyyəsi başa düşülür.

2. Tamlıq – verilənlərin öz informasiya dolğunluğunu və birqiymətli interpretasiya olunmaq qabiliyyətini özündə saxlamaq vəziyyəti başa düşülür. Xüsusi halda bu ötürülən və alınan informasiyanın eyniliyini, uyğunluğunu təmin etmək deməkdir.

3. Gizlilik – informasiyanı icazəsiz əldə etmək, adətən məlumatın ötürülməsi zamanı onun kənar şəxs və ya ünvan tərəfindən oğurlana bilməməsi başa düşülür.

Gizliliyi təmin etmək üçün kodlaşdırma və kriptografiyadan (şərti işarələrdən istifadə etmək) istifadə olunur. Bu imkan verir ki, informasiya kodlaşmış şəkildə şəbəkəyə ötürülür və uyğun açarı olmayan onu əldə edə bilmir. Kodlaşdırmanın əsasını iki əsas anlayış təşkil edir: alqoritm və açar. Alqoritm ilkin məlumatı kodlaşdırır və nəticədə ünvana kodlaşdırılmış informasiya daxil olur ki, bunu da, əgər açar varsa, interpretasiya edərək qəbul edirlər.

Məlumatın kodlaşdırılması üçün alqoritm kifayət edir. Ancaq kodlaşdırma zamanı açarın istifadəsi iki qiymətli üstünlüyə malik olmağa imkan verir:

- eyni bir alqoritmi müxtəlif açarlarla müxtəlif ünvanlara göndərmək olar;
- əgər açarın gizliliyi pozularsa, onu asanca dəyişmək olar ki, bu zaman kodlaşdırma alqoritmi dəyişməsin.

Beləliklə, kodlaşdırma sisteminin təhlükəsizliyi istifadə olunan açarların gizliliyindən daha çox asılıdır, nəinki kodlaşdırma alqoritminin gizliliyindən, hər hansı bir alqoritm üçün açarların mümkün variantlarının sayı açardakı bitlərin sayından asılıdır. Məsələn, 8 bitlik açar 256 (2^8) açarlar variantlarına malikdir.

İndiki zamanda şəbəkə texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq avtomatlaşdırılmış autentifikasiyadan hər yerdə geniş şəkildə istifadə olunur.

Kompüterlərin bir-birini “tanıma” əməliyyatı açıq-bağlı açar texnologiyasına (public-private key encryption) əsaslanan kriptosistemlə təmin olunur. Bu sistemdə iki təşkil olunan bir açar cütü mövcuddur. Bunlardan açıq açar (public key) hər kəsə məlum olan və göndərilən məlumatın şifrələnməsində istifadə olunan rəqəmsal açardır. Ancaq açıq açar ilə şifrələnən məlumat yalnız bu açarın digər cütü olan “bağlı açar” (private key) tərəfindən açıla, yəni deşifrələyə bilər. Bağlı açar da yalnız məlumatı göndərənə məlum olduğuna görə onun etibarlılığı təmin olunmuş olur. Məsələn, siz sizə məlumat göndərmək istəyənlərinə öz açıq açarınızı göndərirsiniz. Qarşı tərəf bu açıq açardan istifadə edərək məlumatı şifrələyir və sizə göndərir. Şifrələnən məlumat yalnız sizə məlum olan bir açar, yəni bağlı açar tərəfindən açılıb oxuna bilər. Verilənlərin mübadiləsi zamanı istifadə olunan şifrələmənin gücü açarın uzunluğundan asılıdır.

Açarın uzunluğu məlumatların mühafizəsi üçün çox önəmlidir. SSL protokolunda 40 bit və 128 bitlik şifrələnmədən istifadə olunur. 128 bitlik şifrələnmədə 2128 dəyişik açar vardır və bu şifrənin açılması üçün böyük bir maliyyə vəsaitlərinə və zamana ehtiyac duyulur. Pis niyyətli bir insanın 128 bitlik şifrəni açma bilməsi üçün 1 milyon dollarlıq vəsait qoyduqdan sonra 67 ilə qədər zaman müddətində xərcləməsi tələb olunurdu. Bu misaldan aydın olur ki, SSL etibarlı sistemi tam və dəqiq bir mühafizəni təmin edir.

SSL protokolun geniş yayılma səbəblərindən biri də odur ki, o, bütün məşhur brauzer və Web-serverlərin aparıcı tərkib hissəsidir, yəni faktiki olaraq hər bir kart sahibi İnternetə standart çıxış vasitələrindən istifadə edir və bu zaman SSL protokolundan istifadə etməklə tranzaksiyaları həyata keçirmək imkanı əldə edir. SSL protokolunun üstünlüyü onun sadəliyi və yüksək əməliyyat göstəriciləri (tranzaksiyanın reallaşma sürəti), həmçinin onun məlumatların ötürülməsi zamanı eyni kriptodavamlılıq səviyyəsində assimetrik alqoritmlərə nisbətən 2-4 dəfə tez işləyən simmetrik şifrələmə alqoritmlərindən istifadə etməsidir.

SSL protokolu bir sıra çatışmazlıqlara da malikdir. SSL protokolundan istifadəni məhdudlaşdıran əsas iki mənfi cəhət bunlardır:

- Ondən istifadənin klassik variantında istifadəçilərin mobilliyinə nail olunmur və autentifikasiyanı həyata keçirməkdə əsas faktor olan istifadəçinin sertifikatından bağli açarın oğurlanması təhlükəsi mövcud olur;

- Onun istifadəsinə əsaslanmış elektron kommersiya protokolları İnternet mağaza tərəfindən müştərinin autentifikasiyasını dəstəkləmir, belə ki, bu cür protokollarda müştərinin sertifikatlarından demək olar ki istifadə edilmir.

SSL sxemlərində müştərilər tərəfindən “klassik” sertifikatlardan istifadə praktiki olaraq faydasızdır. Müştəri tərəfindən məşhur sertifikatın mərkəzlərinin birindən əldə edilmiş bu cür sertifikat yalnız müştərinin adına və çox nadir hallarda onun şəbəkə ünvanına malik olur. Müştərilərdən çoxu dinamik IP ünvanına malik olurlar. Bu şəkildə sertifikat tranzaksiyaların keçirilməsi ticarətdə az faydalıdır, çünki asanlıqla cinayətkarlar tərəfindən əldə edilə bilər. Müştərinin sertifikatının ticarət nöqtəsi üçün hər hansı bir əhəmiyyətə malik olması, onun müştərinin kart nömrəsi ilə onun bank emitenti arasında əlaqə yaratması zəruridir. Bununla belə, sertifikata malik olan kart sahibinin alış üçün müraciət etdiyi istənilən internet mağaza özünün xidmətedici bankın köməyindən istifadə etməklə bu əlaqəni yoxlamaq imkanına malik olmalıdır. Başqa sözlə, bu cür sertifikat müştəri

tərəfindən özünün bank emitentindən əldə edilməlidir. Bu halda sertifikatın formatı, sertifikatda kartın nömrəsinin gizlədilməsi (aydındır ki, kartın nömrəsi sertifikatda açıq şəkildə görünməməlidir), sertifikatların yayılma və geri çağırılma prosedurları və bir sıra digər hallar tranzaksiyanın bütün iştirakçıları arasında müzakirə edilməlidir. Başqa sözlə desək, sertifikasiya mərkəzlərinin iyerarxik infrastrukturunun yaradılmasına ehtiyac vardır. Bu cür infrastruktur yaradılmadan tranzaksiyanın bütün iştirakçıları arasında qarşılıqlı autentifikasiyadan söhbət gedə bilməz.

SSL sxemlərində müştərinin autentifikasiyasının yoxluğu bu protokolun ən böyük çatışmazlığıdır və bu çatışmazlıq cinayətkarlara sadəcə olaraq kartın rekvizitlərindən xəbərdar olmaqla tranzaksiyanı uğurla həyata keçirməyə imkan verir. Bu əsasən SSL protokolunun xidmətedici bank tərəfindən müştərinin autentifikasiyasını həyata keçirməyə imkan vermədiyini nəzərə alıqda baş verir.

Ötürülən informasiya hətta kodlaşdırılsa belə, yenə də təhlükəsizlik problemindən yaxa qurtarmaq çətindir. Çünki hər halda, ilkin informasiyanın dəyişilməsi ehtimalı qalır. Bunun qarşısının alınması yollarından biri də elektron imza üsuludur. Məzmunu onunla bağlıdır ki, ünvana informasiyanın qısa xülasəsi «nəzarətedici cəm» də ötürülür. Bəzən bu cəm «daycest» də adlanır. Daycest, adətən, qeyd olunmuş uzunluqda olan informasiyanın qısa xülasəsi kimi başa düşülür. Nəzarətedici cəmin hesablanması, alqoritmi hər bir unikal məlumat üçün unikal qiymət müəyyən edir. Bu cəm elektron imzaya daxil edilir və bununla da informasiya alanın ötürənin həqiqi müəllifliyinə inamı artır.

Aşağıda adları sadalanan İnternet-servislərə daxil olduqda autentifikasiya tələb olunur:

- Elektron poçt;
- Veb-forum;
- Sosial şəbəkə;
- İnternet-banking;
- Ödəmə sistemləri;
- Kooperativ saytlar;
- İnternet-mağazalar.

Autentifikasiyanın müsbət nəticələrindən biri istifadəçinin müəlliflik hüququnun tanınmasıdır. Yəni istifadəçiyə ona tapşırılmış müəyyən məsələlərin həll edilməsi üçün bu məsələlərin həllində istifadə olunacaq vəsait mənbəyindən istifadə hüququnun verilməsidir. Resursun vacibliyindən və ona yaxınlaşma (daxil olma) üsullarından asılı olaraq autentifikasiyanın müxtəlif üsulları istifadəçilərə təqdim edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov S.Q., Rüstəmov N.S., Həbibullayev S.B., Rəhimova Y.Q. Windows sisteminin əsasları. Bakı: ADNA, 1999, 180 s.
2. Norton P. Personalny kompyuter firmı IBM i operasionnaya sistema MSDOS. Moskva, 1991.

Gunel Safarova

INDICATORS OF SUSTAINABILITY AND RELIABILITY IN COMPUTER NETWORKS

Abstract: The article discusses the theory of reliability. Reliability theory is the theory of the robustness of complex systems of systems and elements that are interconnected by certain algorithms. Reliability theory also studies and studies these systems through their subsystems and elements.

Key words: theory, reliability, algorithm

İLAHƏ ƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Magistrant, İdarəetmədə informasiya sistemləri, II kurs

Elmi rəhbər: İ.Abdullayev

KOMPÜTER ŞƏBƏKƏLƏRİ VƏ İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Müasir kompüter şəbəkələrində təhlükəsizlik problemlərinin tədqiqindən, şəbəkələrdə perspektiv informasiya mühafizə üsul və metodlarının araşdırılmasından, belə üsul və vasitələrdən kompüter şəbəkələrində təhlükəsiz informasiya mübadiləsini təmin etmək üçün istifadə etməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: *şəbəkə, təhlükə, informasiya*

Yeni informasiya texnologiyalarının saxlanması və emalı üçün gizli kompüter sistemlərinin inkişafı informasiya mühafizəsi səviyyəsinin qalxmasına səbəb oldu. Bu isə bilavasitə informasiya mühafizəsinin effektivliyinin verilənlərin saxlanması arxitekturasının mürəkkəbliyi ilə birgə artmasına zəmin yaratdı. Belə ki, iqtisadi informasiyaların mühafizəsi önəmli olmuş; informasiya mühafizəsi üçün bütün mümkün olan sənədlər hazırlanmalı; informasiya mühafizəsi üçün təkliflər formalaşmış və s.

Beləliklə, informasiya mühafizəsi həmlələri informasiya təhlükəsizliyi vasitələrini informasiya sistemlərinin ən əsas xarakteristikalarından birinə çevrilmişdir. Kriptoqrafiya sözü “gizli məktub” mənasını daşıyan yunan sözlərindən əmələ gəlmişdir. Kriptoqrafiyanın bir neçə minilliyi əhatə etdiyi uzun və yaxşı tarixi vardır. Kompüterlər yaranana kimi kriptoqrafiyada ən əsas faktorlardan biri şifrləyicinin lazımı çevirmələri aparmaq imkanına malik olmaması idi. Kriptoqrafiyanın əsas qanunu ondan ibarətdir ki, kriptoanalitikə (yəni kodu sındırana) istifadə olunan şifrləmə üsulu məlum olur. Yerinə qoyma üsuluna əsaslanan rəqəmlərdə hər bir simvol və ya simvollar qrupu başqa simvol və ya simvollar qrupu ilə əvəz olunur. Ən qədim şifrlərdən biri Yuli Sezar tərəfindən yaradılan Yuli Sezar şifrləridir [1]. Bu üsul yerinə qoyma üsuluna əsaslanır, simvollar sırasını saxlayır, ancaq onları əvəz edir (əvəzləyir).Yerdəyişmə üsulunu istifadə edən şifrlər, simvolların gəlmə cərgəsini dəyişir, ancaq simvolların ölçülərini dəyişmirlər [1]. Sınması mümkün olmayan şifrə yaratmaq əslində çox sadədir. Bunun üçün lazım olan üsul artıq bir neçə illərdir ki, məlumdur. Belə ki, açar kimi istənilən bit sətiri götürülür. Bu sətirin uzunluğu verilmiş mətnin uzunluğu ilə üst-üstə düşür. Maraqlı budur ki, şəbəkədə bir dəfəlik ardıcılıqla ötürmə probleminin həlli çox qədim tarixi olan kvant mexanikəsindən gəlir.

Birinci kriptoqrafik prinsip belədir: bütün şifrlənmiş materiallar müəyyən izafiliyə malik olmalıdır, başqa sözlə, məlumatı anlamaq üçün lazım olan informasiyaya malik olmalıdır [3]. Başqa sözlə, məlumatı əks şifrləmə zamanı qəbuledici onun doğruluğunu analiz vasitələri, hətta sadə hesablamalar aparmaqla aydın etmək imkanına malik olmalıdır. İzafilik qəbulediciləri yanlış məlumatlarla (tərkibində zibilolan, arxivləşdirmə ehtiyat nüsxəsinin hazırlanması, bazanın sıxılması, korlanmış bazanın bərpa) aldatmağa çalışan pisniyyətliyənlərin həmlələrinə qarşı durmaq üçün lazımdır.

İkinci kriptoqrafik prinsip: Əvvəlcə göndərilmiş məlumatların təkrar göndərilməsi ilə mübarizənin zəruri olmasıdır. Uyğun üsullardan birisi hər bir məlumata, haradasa yalnız 10 saniyə ərzində doğru olan ştampın əlavə olunmasıdır [2].

Hal-hazırda geniş miqyasda informasiyanı saxlayan və emal edən sistemlər mövcuddur. Onların layihələndirilməsi zamanı Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi, konfidensial informasiyanın saxlanması əsas şərtlərdən biri olmaqla mühim əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyatlardan, mütəxəssislərdən bəzi hallarda informasiya mühafizəsi haqqında müxtəlif, əksər hallarda isə tamamilə əks fikirlər, baxışlar söyləndiyinə rast gəlinir. İnformasiya təhlükəsizliyinin birbaşa təyini məsələsində “verilənlərin mühafizəsi”, “istifadənin nəzarəti”, “xakerlərlə mübarizə” və s. kimi müxtəlif səviyyəli terminlərə rast gəlmək olur [3]. Buna baxmayaraq, informasiya

təhlükəsizliyinin və ona yaxın olan dairədə müəyyən olunmuş təyini vardır. Bəzən onlar müxtəlif mütəxəssislərdə (məktəblərdə) bir-birindən fərqlənirlər [1]. Belə ki, bəzi hallarda təyin etmə zamanı, sadəcə olaraq sinonimlərdən istifadə edilir, bəzi hallarda isə bir qrup anlayışların yerlərini dəyişdirirlər. Hesab edirik ki, “informasiya təhlükəsizliyi” anlayışı daha genişdir. Ona görə ki, o, informasiya ilə qarşılıqlı təsirdə olan hər şeyi və kompüter təhlükəsizliyinin, şəbəkə təhlükəsizliyinin, telekommunikasiya təhlükəsizliyinin, verilənlərin təhlükəsizliyinin və ya informasiya təhlükəsizliyinin ayrı-ayrı istiqamətlərini əhatə edir.

Müasir dünyada öz əhəmiyyətinə görə cəmiyyətin inkişafı üçün xammal və enerji kimi əsas resurslarla yanaşı informasiya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə işləyənlərin əksəriyyəti istehsal sahəsində deyil bu və ya digər dərəcədə informasiya emalı ilə məşğul olurlar. Bununla yanaşı yeni ənənəni qeyd etmək lazımdır. Belə ki, cəmiyyətin tam olaraq və ayrıca hər bir insanın informasiya asılılığı hökm sürməkdədir. Ona görə də son zamanlar “informasiya siyasəti”, “informasiya təhlükəsizliyi”, “informasiya müharibəsi” və bir sıra bir-biri ilə bu və ya digər formada əlaqəli olan yeni anlayışlar yaranmışdır.

Müasir işgüzar dünyada material aktivlərin informasiya aktivləri tərəfinə miqrasiyası baş verir. Təşkilatların genişlənməsi ilə onun informasiya sistemi də mürəkkəbləşir. Əsas məsələ isə bazarda olan daima dəyişən rəqabət şəraitində biznesin aparılmasının səmərəliliyini maksimal təmin etməkdir [1-3].

İnformasiyaya əmtəə kimi baxmaqla demək olar ki, informasiya təhlükəsizliyi ümumiyyətlə vəsaitə kifayət qədər qənaət etməyə imkan verə bilər. İnformasiya təhlükəsizliyi müasir cəmiyyətin qarşılaşdığı əsas problemlərdən biridir. Bu problemin belə kəskinləşməsi bilavasitə informasiyanın toplanması, saxlanması, emalı və ötürülməsi avtomatlaşdırılmış sistemlərinin geniş miqyasda istifadə edilməsi ilə əlaqədardır [3].

Kompüter şəbəkələrindən ilk vaxtlar, hətta demək olar ki ilk onillikdə universitet tədqiqatçıları və korporasiyanın əməkdaşları arasında elektron poçtla mübadiləni aparmaq, printerdən birgə istifadə üçün istifadə edilirdi. Sözsüz, belə halda təhlükəsizlik məsələsi diqqəti cəlb etmirdi. İlk yaxınlaşmada şəbəkələrin təhlükəsizliyi şəbəkələrini bir-birilə kəşifən dörd sahəyə: məxfilik, autentifikasiya öhdəliklərin ciddi olaraq yerinə yetirilməsinin təmini və tamlığın təmininə ayırmaq olar. İkinöqtəli xətlə ötürülən paketlər verilənləri ötürmə səviyyəsində, xəttə ötürülən zaman kodlaşdırıla və qəbul zamanı əks kodlaşdırmaya məruz qala bilərlər. Bu hadisənin bütün hissələri yalnız verilənləri ötürmə səviyyəsinə məlum ola bilər. Bu zaman hətta daha yüksək səviyyələr arada nə baş verdiyindən xəbərsiz ola bilər. Yuxarıda qeyd olunanlardan görünür ki, dissertasiya işinin mövzusu öz aktuallığı ilə fərqlənən, müasir informasiya cəmiyyətinin əsas informasiya mənbəyindən biri olan kompüter şəbəkələrində təhlükəsizliyinin tədqiqinə həsr olunmuşdur.

İnformasiya təhlükəsizliyi dedikdə informasiyanın mühafizəsi və onu dəstəkləyən infrastrukturun istənilən təsadüfi və ya qanunauyğun təsirlərdən qorunması üçün lazım olan kompleks tədbirlər başa düşülür.

İnformasiya mühafizəsi problemlərinin məzmunu mütəxəssislər tərəfindən belə interpretasiya olunur. İnformasiya emalı proseslərinin avtomatlaşdırılması forması və üsulları vasitələrinin inkişafı və mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar olaraq onların zərifliyi də artır. Bu hadisənin törəməsinə səbəb olan əsas faktorlar aşağıdakılardır [5]:

–EHM və başqa avtomatlaşdırılma vasitələrinin köməyi ilə toplanan, saxlanılan və emal olunan informasiya həcminin kəskin artması;

–müxtəlif təyinatlı və müxtəlif mənbəli informasiyaların vahid verilənlər bazasında toplanması;

–hesablama texnikası resurslarına və orada olan verilənlərə bilavasitə dostupu olan istifadəçilər dairəsinin kəskin olaraq genişlənməsi;

–hesablama sistemlərinin texniki vasitələrinin fəaliyyəti rejimlərinin mürəkkəbləşməsi: çoxproqramlı rejimlərin geniş tətbiqi, eyni zamanda zamanın bölünməsi və real zaman rejimlərinin real tətbiqi;

–maşınlar arası informasiya mübadiləsinin və eyni zamanda böyük məsafələrdə avtomatlaşdırılması.

Bu şərtlər daxilində informasiya mühafizəsi problemləri iki növ olur: bir tərəfdən informasiyanın məhv edilməsi və ya korlanması (başqa sözlə onun fiziki tamlığının pozulması), başqa bir tərəfdən isə informasiyadan sanksiya olunmamış istifadə olunması imkanları. İkinci növ incəlik EHM istifadəçilərinin xüsusi narahatlığına səbəb olur. Informasiya sızmasının potensial olaraq əsas mümkün olan kanalları bunlardır:

- daşıyıcıların və başqa sənədlərin birbaşa oğurlanması;
- informasiyanın yadda saxlanması və ya nüsxələnməsi;
- aparatlara və əlaqə xətlərinə sanksiya olunmamış qoşulmalar və ya “qanuni” sistem aparatlarından qeyri-qanuni istifadə.

Müasir informasiya mühiti cəmiyyətini iki toplanandan: informasiya-texniki (insan tərəfindən eyni olaraq yaradılmış texnika, texnologiya və s. dünyası) və informasiya-psixoloji (insan da daxil olmaqla canlı təbiətin təbii dünyası) ibarətdir. Uyğun olaraq, ümumi halda cəmiyyətin (dövlətin) informasiya təhlükəsizliyini iki əsas hissə kimi: informasiya-texniki təhlükəsizlik və informasiya-psixoloji (psixofiziki) təhlükəsizlik kimi təsvir etmək olar.

Hal-hazırda təhlükəsizliyin standart modeli kimi, əksər hallarda aşağıdakı üç kateqoriyadan (faktordan) ibarət modeldən istifadə edirlər [6].

- Konfidensiallıq – informasiyanın elə vəziyyətidir ki, ona dostup yalnız uyğun səlahiyyəti olan subyektlər tərəfindən ola bilər.

- Tamlıq – informasiyanın sanksiya olunmamış modifikasiyasından qaçmaq, yəni informasiyada dəyişiklikləri yalnız o subyektlər də bilər ki, onun bu işə səlahiyyəti olsun.

- Dostupluluq (əlyetərlik) – dostupa hüququ olan istifadəçilərdən informasiyanın müvəqqəti və ya daimi gizlədilməsindən qaçmaqdır. Başqa sözlə, iş üçün sanksiya olunmuş iş vaxtına uyğun olaraq səlahiyyətli şəxslər tərəfindən informasiyaya avtorizasiya olunmuş dostupların alınma imkanlarıdır. Bunlardan əlavə heç də həmişə əsas olmayan təhlükəsizlik kateqoriyası modelləridə vardır:

- imtina olunmazlıq və ya apelyasiyalılıq;
- müəlliflikdən imtinanın mümkünsüzlüyü;
- hesabatlılıq-dostup subyektinin identifikasiyasının təmin edilməsi və onun hərəkətlərinin qeydiyyatı;

- doğruluq-nəzərdə tutulmuş qaydaya və ya nəticəyə uyğunluq xüsusiyyəti;

- autentlik və ya əsaslılıq-subyektin və ya resursun elan olunmuşu identik olmasına zəmanət.

Qeyd etmək lazımdır ki, adətən, hesabat (üçüncü) elektron qeydiyyat jurnalları vasitələri ilə aparılır. Onlar isə, əsasən, yalnız səlahiyyətli xidmətlər tərəfindən istifadə olunur. Onun əsas fərqi isə bu jurnalların mütəmadi olaraq analizindən ibarətdir. Apelyasiyalılıq kriptografiya vasitələri (elektron imza) vasitəsilə təmin edilir. Qeyd olunan obyektiv faktorlar və ya informasiya təhlükəsizliyi aşağıdakı mexanizm və ya prinsiplərlə təmin olunurlar:

- Siyasət – informasiya təhlükəsizliyi mexanizminin işini tənzim edən (reqlamentləşdirən) formal qaydalar yığımı;

- İdentifikasiya – informasiya cəmiyyətinin hər birinin müəyyən (təyin) olunması;

- Autentifikasiya – informasiya mübadiləsi iştirakçısının düzgün identifikasiya olunmasının təmin edilməsi, başqa sözlə onun təqdim etdiyi identifikatora uyğun olması;

- Dostupa nəzarət – informasiya mübadiləsi prosesi iştirakçısının resurslara dostupuna və bu dostupun səviyyəsinə icazənin yaradılması və dəstəklənməsi qaydaları;

- Avtorlaşma – dostupa nəzarət qaydları yığımından konkret informasiya emalı prosesi iştirakçısı üçün hüquq profillərinin formalaşdırılması;

- audit və monitorinq – diqqətçəkən və ya şübhə doğuran hadisələrin qeydiyyatı və analizi ilə informasiya mübadiləsi prosesində baş verən hadisələrin müntəzəm izlənməsi;

- insidentlərə (münaqişələrə) reaksiya – informasiya təhlükəsizliyi tələblərinə uyğun olaraq informasiya mübadiləsi mühitinin yaradılması və işçi vəziyyətdə saxlanması;

- istifadəçilərin idarə olunması – informasiya təhlükəsizliyi tələblərinə uyğun olaraq informasiya emalı mühitində istifadəçilərin iş şəraitinin təmin olunması. Burada istifadəçi dedikdə, admistratorda daxil olmaqla bu informasiya mühitindən istifadə edən hər bir subyekt başa düşülür.

- risklərin idarə edilməsi – mühafizə vasitələrinin gücünün, informasiya təhlükəsizliyinin pozulmasından mümkün olan itkilərinin uyğunluğunun təmini (başqa sözlə, onların qurulmasına olan məsrəflərlə);

- dayanıqlılığın təmini – informasiya mübadiləsi mühitinin minimal dostupla işçi vəziyyətdə saxlanması və destruktiv daxili və xarici təsirlər şəraitində informasiya təhlükəsizliyi tələblərinə uyğunluğun saxlanması.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən əsas anlayışlar vasitəsilə informasiya təhlükəsizliyinə nail olunur. Müəssisə və təşkilata informasiya təhlükəsizliyinin vuracağı itkiləri aşağıdakı kateqoriyalara bölmək olar.

1. Avtorlaşmış istifadəçilərin hərəkətlərindən. Bu kateqoriyaya aiddir: işçi stansiya və ya serverdən verilənlərin məqsədyönlü oğurlanması və ya məhv edilməsi; istifadəçinin ehtiyatsız hərəkətindən verilənlərin zədələnməsi.

2. Xakerlərin “elektron” üsulla təsiri. Buraya kompüter şəbəkəsinə sanksiya olunmamış müdaxilələr və DOS hücumları aiddir. DOS-hücum (xidmətdən imtina) müəssisənin effektiv və təhlükəsiz işinə cavab verən şəbəkə qovşaqlarına xarici həmlədir. Pisniyətlilər bu qovşağa çoxlu sayda verilənlər paketi göndərməklə, onun ifrat yüklənməsinə nail olurlar, nəticədə onu müəyyən müddətə sıradan çıxara bilirlər.

3. Kompüter virusları. Kompüter virusları və başqa bu yönümlü proqramlar ayrıca kateqoriyalı elektron təsir üsullarıdır. Onlar kompüter şəbəkələrindən geniş istifadə edən müasir biznes strukturları üçün real təhlükə mənbəyidir. Korporativ şəbəkə qovşaqlarına daxil olan virus pisniyyətliyə müəyyən dərəcədə və ya hətta tam olaraq müəssisənin işinə nəzarət etməyə imkan verə bilər.

4. Spam. Son zamanlar spam adı faktordan təhlükəsizlik həmləsinin əsas amillərindən birinə çevrilmişdir; elektron poçtlar son zamanlar ziyanverici proqramların yayılması üçün əsas kanallardan birinə çevrilmişdir; spamlar onlara baxmağa çox vaxt aparır; psixoloji diskomfort yaradır və s. Buna baxmayaraq, spam bir istifadəçi üçün normal informasiya mənbəyi, başqa birisi üçün lazım olmayan bir informasiya ola bilər.

5. “Təbii” həmlələr. Kompaniyaların informasiya təhlükəsizliyinə müxtəlif faktorlar təsir edə bilirlər: düzgün saxlamamaq, verilənlərin itirilməsinə, kompüter və daşıyıcıların oğurlanmasına, forsmajor vəziyyət və s.

Beləliklə, müasir şəraitdə, informasiya cəmiyyətinin hər bir üzvünün normal və tam informasiya ilə təmin olunması üçün inkişaf etmiş informasiya təhlükəsizliyi sisteminin olması istənilən müəssisə və təşkilatın, dövlət və dövlət qurumlarının normal işi üçün əsas amillərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Запечников С.В., Милославская Н.Г., Толстой А.И., Ушаков Д.В. Информационная безопасность открытых систем. В 2-х томах.
2. Том 1. Угрозы, уязвимости, атаки и подходы к защите. М.: Горячая линия – Телеком, 2006, 536 с.
3. Том 2.-Средства защиты в сетях. М.: Горячая линия - Телеком, 2008, 560 с.
4. Лепехин А.Н. Расследование преступлений против информационной безопасности. Теоретико-правовые и прикладные аспекты. М.: Тесей, 2008, 176 с.
5. Лопатин В.Н. Информационная безопасность России: Человек, общество, государство Серия: Безопасность человека и общества. М.: 2000, 428 с.
6. Малюк А.А. Теория защиты информации. - М.: Горячая линия - Телеком, 2012, 184 с.

Ilaha Alieva

COMPUTER NETWORKS AND INFORMATION SECURITY

Abstract: It consists of the study of security problems in modern computer networks, the study of perspective information protection methods and techniques in networks, the use of such methods and tools to ensure secure exchange of information in computer networks.

Key words: network, threat, information

NATƏVAN AXUNDOVA

*Naxçıvan Dövlət Universiteti
Magistrant, İnformasiya texnologiyaları və
telekommunikasiya sistemləri, II kurs
Elmi rəhbər: dos.M.Əliyev*

İNSAN VƏ ŞƏBƏKƏNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Məqalədə əsas informasiya təminatının kompüter şəbəkələrinin aktiv istifadəsi ilə müəyyən edilir. Son illərdə yüksək dəqiqliklə fiziki hadisələrin, proseslərin, obyektlərinin eləcə də, onların qarşılıqlı modelləşdirməsinə imkan verən virtual texnologiyalar böyük uğur qazanmışdır. Bu texnologiyalar insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində istifadə edirlər.

Açar sözlər: obyekt, model, texnologiya

Kompüter şəbəkələri müxtəlif səbəblərdən insanların uğurlu birləşməsi üçün çox mühüm bir vasitəyə çevrilib. Dünyadakı müxtəlif kompüter şəbəkələrinin internet üzərindən birləşməsi rabitə və ticarət metodları inqilabına gətirib çıxardı. Kompüter şəbəkələrinin bir çox üstünlükləri vardır. Sənaye assosiasiyaları, korporasiyalar, professional cəmiyyətlər, hökumət və təhsil kimi sahələrdə bu sistemdən istifadə edilir.

Kompüterləşmə erası və yeni texnologiyalar insanlara bir çox online- xidmətlər göstərərək onların işlərinin asanlaşmasına kömək edir. Bu xidmətlər insanları vaxt itkisindən azad edir, informasiyanın təhlükəsizliyini təmin edir.

Bu elə bir xidmətdir ki, bunun üçün evdən çıxmağa ehtiyac yoxdur. Kompüter və ya telefon və internetin olması bəsdir. Online-xidmətlər aşağıdakı xidmətləri təqdim edir:

- kommunal xidmətlər, televiziya, telefon, internet xidmətlərindən istifadə üçün ödənişləri onlayn şəkildə ödəmək mümkündür. Bunu üçün banklarda, poçtlarda növnə gözləməyə ehtiyac yoxdur.
- Vəsiqə, xarici pasport üçün ərizə göndərmək, hökumət nümayəndələri ilə görüş, cərimələrin ödənişi, pensiya və vergi vəziyyəti haqqında öyrənmək, hətta nigah üçün ərizə göndərmək belə dövlət portallarından onlayn istifadə ilə mümkündür.
- Əmanət hesabı açmaq, kredit almaq, sığortaları yeniləmək üçün banklara və ya sığorta şirkətlərinə getmədən mümkündür.
- Geyim, ayaqqabı, kosmetika və hətta ərzaq almaq “divanda oturaraq” mümkündür.
- Turizm səfərləri üçün bilet almaq online-xidmətlər vasitəsilə mümkündür.
- Hüquqi yardım, həkim və ya kosmetoloq qəbuluna yazılmaq və başqa xidmətlər internet vasitəsilə əlçatandır.

Müasir texnologiyadan istifadə asudə vaxt yaranmasına səbəb olur. Lakin bəzi insanlar online-xidmətlərə-hər şeyə qadir internetə güvənməyərək, banklarda, poçtlarda, xəstəxanalarda, hökumət orqanlarında növbəyə dayanır, alış-veriş üçün mağazalara gedirlər. Bu isə həmin insanların internetdən istifadə edə bilməməsi və yaxud yaşlı nəsil olması ilə əlaqədar deyil.

Plastik kartlar

Plastik kartlar və ya ödəmə katları-vəsait ödənilməsində istifadə edilən müasir texniki imkan - özünəməxsus “elektron pul”. Ənənəvi nağd pul vəsaitindən bir çox xüsusiyyətlərinə görə üstün hesab edilir. Hazırda dünyada plastik kartların müxtəlif növləri mövcuddur. Ancaq onların fəaliyyət sxemləri və prinsipləri faktiki olaraq eynidir. Fərq onlar üzrə göstərilən xidmətlərin həcmində və təqdim olunan imkanlardadır.

Bankların fiziki və hüquqi şəxslərə təqdim etdiyi müxtəlif plastik kartlar vardır.

Bunlar, əsasən, üç yerə ayrılır:

- **Kredit kartlar** (ingilis: Credit Cards)-hesablaşma zamanı nağd kredit istifadə imkanını yaradır.
- **Ödəmə kartları** (ingilis: Charge Cards)-hesablaşmanın asan yolunu təmin edən kartlar.
- **Debit kartlar** -bankomat və ya bankın kassalarında yerləşən POS- terminallar vasitəsilə nağd vəsaitlərin alınması.

Kredit kartları – müştərilərə bank vəsaitləri hesabına malların və ya xidmətlərin ödənilməsi üçün imkan verən ödəmə kartlarıdır. Klassik mənada kredit kartları müştərini şəxsi pulunun olması ilə təmin etmir.

Banklar kredit limitlərini gələcək kart sahibinin yaşına, gəlir səviyyəsinə, kredit tarixçəsinə və s. xüsusiyyətlərinə görə müəyyən edir. kartın ilk buraxılışında bank çox da böyük olmayan kredit limiti müəyyən edir. Əgər kart sahibi kartın istifadə qaydalarına uyğun hərəkət edirsə və kreditini vaxtında ödəyirsə, o zaman bankın təşəbbüsü və y müştərinin istəyi ilə kredit limitini bir qədər artırmaq mümkündür. Mağaza kartları (store cards) – bir çox mağazaların şəxsi mağaza kartları kimi tanınan kredit hesabları vardır. Bu hesabların 2 növü var:

✓ Aylıq hesab – burada ayın sonunda ödəniləcək məbləğ ödənməlidir. Əgər bu məbləğ vaxtında ödənmirsə, onda onun üzərinə müəyyən edilmiş faiz gəlir.

✓ Büdcə hesabı – burada il ərzində alınan mallar üçün hər ay müəyyən məbləğ ödənilir.

Mağaza kartları adətən yalnız həmin mağazada və ya tərəfdaş mağazalarda istifadə edilə bilər.

Bir çox mağazalar öz kart sahibi müştərilərinə müəyyən güzəştlər edirlər. Lakin faiz qoyuluşu bank krediti və ya kredit kartının faizindən yüksək ola bilər, ona görə də sərfəli və ucuz olanı seçmək lazımdır.

Mağaza kartlarını təkcə həmin adlı mağazalarda deyil istənilən yerdə istifadə etmək üçün olan brend kredit kartları ilə səhv salmaq olmaz.

MilliÖn(Milli Ödəmə Nöqtəsi)

2008-ci ildə təsis edilmiş Komtec Ltd şirkəti (Milli ön ticarət nişanı) Azərbaycanda elektron ödəniş sistemləri bazarında liderdir. Şirkət öz abunəçilərinə rahat və etibarlı yolla ən qısa vaxt ərzində bir sıra aşağıdakı xidmətlərin ödənişini təklif edir:

- Mobil operatorlar
- İnternet provayderlər
- Kabel televiziya
- Şəhər telefonları
- Mənzil kommunal təsərrüfat xidmətləri
- Bank xidmətləri
- Sığorta xidmətləri
- Mərc oyunları
- Əyləncə
- Ağıllı alış-veriş

İstehlakçıların tələblərinə cavab verən xidmətləri təqdim etmək məqsədilə 2012-ci ildə “komtec Ltd” MMC İSO 9001:2008 standartına uyğun Keyfiyyət İdarəetmə Sistemini yaradıb, inkişaf etdirir [6].

Tələbə kartı

Təhsil alan gənclərə sosial dəstəyin artırılması və tələbələrin beynəlxalq güzəştli kartlar sistemində qoşulması məqsədi ilə 2012-ci ildən etibarən Gənclər və İdman, Təhsil Nazirlikləri və Azərbaycan Tələbə Gənclər Təşkilatları İttifaqı tərəfindən respublikada fəaliyyət göstərən ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin tələbələri üçün 196 min ədəd “Azərbaycan Tələbə Kartı” hazırlanaraq pulsuz paylanıb [3].

Kartdan səyahət zamanı, nəqliyyatda, mağazalarda, iaşə obyektlərində və xidmətlərdə istifadə etmək imkanı var.

Elektron Universitet

Hazırda dünyanın əksər ölkələrində təhsilin müxtəlif pillələri üzrə müasir texnologiyalar tətbiq olunur. Dünya təhsil sistemində inteqrasiya edən Azərbaycan da “Boloniya bəyannaməsi”ni imzaladıqdan sonra təhsil sistemini Avropa standartlarına uyğunlaşdırmaq üçün sistemli iş aparır. Artıq Azərbaycanda da İKT yeniliklərindən geniş istifadə edilməklə universitetlərdə elektron təhsilə keçid istiqamətində müvafiq addımlar atılır [5].

Elektron universitet sistemi bir çox universitetlərdə artıq tətbiq edilib. Bu universitetlər sırasında UNEC, ADNSU, AZTU və s. universitetləri qeyd etmək olar.

UNEC-də Elektron Universitet

2015-ci ildə İqtisad Universitetində (UNEC) vahid elektron idarəetmə platforması olan “Elektron Universitet” modelinin tətbiqi ilə bağlı universitetin rəhbər heyəti ilə görüş keçirilib. Görüşdə UNEC-in rektoru Ədalət Muradov yeni model və onun tətbiqi barədə məlumat verib. Sistem daxilində eyni zamanda müəllim və tələbələrin şəxsi kabineti, imtahan sistemi bölmələri də yaradılıb. Auditoriyalarda sistemə çıxışı olan elektron tribunalar quraşdırılıb. Bununla da kağız üzərində jurnal elektron jurnalla əvəz edilmiş olur. Müəllimlər elektron jurnal bölməsinə daxil olaraq ilk 15 dəqiqə ərzində tələbələrin dərəcə davamiyyətini yoxlaya bilirlər. Bu isə semestrin sonunda tələbənin dərəcə davamiyyətini və seminar ballarını avtomatik hesablamağa şərait yaradır. Tələbələr mobil telefon vasitəsilə də sistemə daxil ola bilirlər [6].

“Keyfiyyət ili” çərçivəsində reallaşdırılan bu model ölkəmizdə ilk dəfə UNEC-də tətbiq olunub.

Distant təhsil

Distant təhsil tədris sahəsində öz yerini tutmuşdur. Bu tədris sistemi qismən və ya tamamilə kompüter və ya telekommunikasiya texnologiyalarının vasitəsilə həyata keçirilir. İnternet şəbəkəsindən istifadə etməklə müxtəlif metod və tədris vasitələri ilə zəruri informasiyaların alınması həyata keçirilir. Bu növ təhsilin ən məşhur texnologiyası ədəbiyyatlara yönləndirmədir (kağız və elektron dərsliklər, mühazirələr, seminar videoları və s.). İnteraktiv sistem vasitəsilə isə müəllim və tələbə arasında əlaqə quulur, real vaxt rejimində biliyin yoxlanılması və ya müəllimlə məsləhətləşə bilirlər.

İnternet vasitəsilə tədris təhsil almaq istəyib lakin buna vaxtı olmayanlar üçün ideal variantdır. Həmçinin vaxta qənaət və ya evdə kompüter qarşısında təhsil almaq istəyənlər üçün də bir seçimdir. Təhsil diplomu Azərbaycanda, eləcə də dünyanın bütün sivil ölkələrində keçərlidir.

Distant təhsilin üstünlükləri:

- ✓ tədris xərcləri əhəmiyyətli dərəcədə azalır (icarə haqqı ödəməyə, təhsil mərkəzinə və ya müəllim yanına getməyə pul sərf etmək lazım deyil).
- ✓ İnkişaf etmiş sistem sayəsində eyni anda bir neçə insana dərs keçmək mümkündür.
- ✓ Elektron kitablar və internet resurslarından istifadə etməklə təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırılır.

Bu sistem bakalavr proqramı ilə təhsil, yəni universal profilli təhsil mərkəzindən məzun olmaq imkanı verir. Daha onra magistr təhsili almaq üçün heç bir problem yoxdur. Hazırda Bakıda 6 ixtisas üzrə distant təhsil tədris olunur. Tədris hələ ki, yalnız rus dilindədir. Bu tədris sisteminin çatışmayan cəhətləri də vardır, lakin dünyanın müxtəlif ölkələrində effektivliyi yoxlanılıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyeva N., Namazov M. Kompüter və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları. Mühazirələr konspekti, I hissə, Bakı, 2012, 157s.
2. Babayev A.B., Seyidzadə E.V. Fərdi kompüterin element vasitələri və periferiya qurğuları. Bakı, 2008, 283s.
3. Cəbrailzadə S. Kompüter texnologiyası və Visual Basic dili.
4. İbayev Z. Kompüter şəbəkələri. Bakı, 2008, 107s.
5. Musayev İ.K. İnformasiya və kodlaşdırma nəzəriyyəsi. Bakı, 1977.
6. Musayev İ.K., Əlizadə M.N. İntellektual sistemlərvə texnologiyalar. Bakı, 2016.
7. Musayev İ.K. və b. İqtisadi informasiyanın maşınla işlənməsi. Bakı, 1982.

Natavan Akhundova

HUMAN-NETWORK INTERACTION

Abstract: The main information provision in the article is defined by the active use of computer networks. In recent years, virtual technologies that allow high-precision modeling of physical events, processes, objects, as well as their interaction have achieved great success. These technologies are used in various fields of human activity.

Key words: object, model, technology

RIYAZİ PROQRAM PAKETLƏRİNDƏN İSTİFADƏNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Fizika və riyaziyyat kimi əsas ixtisas fənlərinin tədrisində kompüter riyazi proqram paketlərindən istifadə edilməsi məqsəduyğundur. Bu proqram vasitələrinin əksəriyyəti riyaziyyat və fizikanın tədrisi potensialı ilə yanaşı, modelləşdirmə, alqoritmləşdirmə və proqramlaşdırmanın tədrisi baxımından da əhəmiyyətli tətbiqə malikdir. Məktəbdə tədris üçün istifadə edilə bilən Mathematica, MatLab, MathCad, Derive, Reduce və s. kimi bir neçə kompüter riyazi proqram paketləri mövcuddur. Bu proqram paketləri mürəkkəb riyazi hesablamaları yerinə yetirməyə və hesablamaların nəticələrini vizuallaşdırmağa imkan verir. Proqramlar əlverişli və çoxsaylı istifadəçi pəncərə interfeysinə, nümunələrlə zəngin kömək sisteminə, daxili funksiyaların hesablanması üçün güclü kitabxanaya, proqramlaşdırma və modelləşdirmə sahəsində geniş imkanlara malikdir. Bu o deməkdir ki, kompüter riyazi proqram paketləri infomatika tədrisinin profilli səviyyədə metodiki sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün çox mühüm əhəmiyyətə malik ola bilər.

Açar sözlər: riyazi proqram paketləri, Mathematica paketi, MatLab RPP, MathCad paketi, kompüter riyaziyyatı

Son zamanlarda “kompüter riyaziyyatı” termini olduqca populyarlaşmışdır. Bu konsepsiya həm nəzəri, həm də metodiki vasitələrin, eləcə də bütün riyazi hesablamaları yüksək dəqiqlik və performansla yerinə yetirməyə, həmçinin hesablama alqoritmləri, riyazi proseslər və məlumatların işlənməsi zamanı onların dəqiq vizuallaşdırılması vasitələrini vahid zəncirlər kompleksində qurmağa imkan verən bir sıra müasir proqram və aparat vasitələrini özündə birləşdirir.

Bu gün biz əsas riyazi anlayışları özündə cəmləşdirən, ümumi riyazi və elmi-texniki problemlərin həlli üçün zəngin metodlar toplusuna malik, yüksək inkişaf etmiş, çevik və eyni zamanda universal məhsullara – İxtisaslaşmış Riyazi Proqram Paketlərinə (RPP) sahibik. Alimlərin, mühəndislərin, tələbələrin, iqtisadçı menecerlərin və əqli əməklə məşğul olan digər peşə sahiblərinin avtomatlaşmış işçi yerlərinə çevrilən Riyazi proqram paketlərindən istifadə etməklə biz, nəinki müxtəlif riyazi məsələləri, o cümlədən, kvant mexanikası, idarəetmə, qeyri-səlis çoxluqlar, kütləvi xidmət nəzəriyyələrinin və statistikanın məsələlərini həll edə bilərik, həmçinin, məqalələr, elektron kitablar və tədris prosesində istifadə olunan öyrədici sistemlər yarada bilərik.

Hal-hazırda bir sıra iri firmaların müasir riyazi sistemlər bazarında: Macsyma, Inc, Waterloo Maple Software, Inc, Wolfram Araşdırma, Inc, MathWorks, Inc., MathSoft, Inc., SciFace GmbH, Matlab, MathCad və s. kimi məhsulları mövcuddur [1].

Bu sistemlərdə hesabi və məntiqi əməliyyatlara, cəbri, triqonometrik və onların tərsi, hiperbolik və onların tərsini, bir sıra xüsusi funksiyaların hesablanmasına, statistik və maliyyə-iqtisadi əməliyyatlara baxılır. Əməliyyatlar müxtəlif uzunluqlu ədədlər üzərində müxtəlif say sistemlərində (2-dən 36-ya kimi), həqiqi və kompleks ədədlərlə yerinə yetirilə bilər. Tam ədədlər hesabı yüksək dəqiqliklə həyata keçirilir. Həqiqi ədədlər üzərində hesablamağa keçmək üçün operatorlardan heç olmazsa birini və funksiyanın bütün arqumentlərini həqiqi formada vermək lazımdır.

Riyazi sistemlər matrislərlə bir çox əməliyyatları yerinə yetirən çoxlu sayda vasitələrə malikdirlər. İntegrallaşdırılmış riyazi sistemlərin yeni nəsində simvol cəbrindən də istifadə olunur. Bu cür sistemlər aşağıdakı imkanlara malikdir [2].

- əvəzetmə; polinom, kəsir-rasional funksiyalarla, bir və çoxdəyişənli funksiyalarla əməliyyatlar, verilmişdəyişənin dərəcə üzrə nizamlanması, həqiqi və kompleks köklərin hesablanması və s.; funksiyanın verilən nöqtə ətrafındakı Teylor sırasına ayrılışının tapılması; sıraların cəmi və hasilinin hesablanması; simvol diferensiallama və inteqrallama; diferensial tənliklərin həlli.

Aydındır ki, sadalanan bu imkanlar həm ədədi formada, həmçinin kombinasiyalardan (mürəkkəb funksiyaların hesablanmasından əvvəl analitik formaya çevrilir) istifadə etməklə yerinə yetirilir.

İnformasiyanın qrafiki üsulla təsviri elmi-texniki hesabatların yerinə yetirilməsində əsas rol oynayır. Belə ki, əyaniliyin köməyi funksiyanın qrafikinə qurulmasında, tənliyin köklərinin məhdudlaşdırılmasında, tənlik və sistem tənliklərin həllində başlanğıc yaxınlaşmanın seçilməsində, həllər sayının təyində və s. əvəz olunmazdır.

Müasir riyazi TPP müxtəlif koordinat sistemlərində (dekart, polyar, silindrik və sferik) şkalalarla (xətti və loqarifmik) ikiölçülü və üçölçülü qrafiklərin qurulması, oxların qiymətləndirilməsi, funksiya əyrisinin qeyd olunması, müxtəlif yazılara və s. imkan verən vasitələrə malikdir. Qrafiki çərçivəyə salmaq, əyri xətti müxtəlif qalınlıqla vermək, əyriləri parametrik şəkildə ifadə etmək mümkündür.

Paketlər komplektinə yüzlərlə əla və funksiya və prosedurlar daxildir ki, bu da sahələr üzrə qruplaşdıraraq subpaketdə tətbiq olunur. Məsələn, “Mathematica” paketində aşağıdakı subpaketlər mövcuddur:

- Tenzoranalizi və onun tətbiqi;
- siqnalların analizinin və süzcəklərin işlənməsinin təminatı;
- qeyri-səlis çoxluqlar məntiqi; dinamik sıraların analizi; maliyyə hesablatları;
- optic sistemlərin hesablatı [3].

Maple V paketinə isə əlavə olaraq 32 subpaket daxildir.

Riyazi paketlərin tərkibinə ənənəvi proqramlaşdırma vasitələrinin analoqu daxildir ki, bu da seçmələrin idarə olunmasına və hesablama mərhələlərinin təkrarına imkan verir. Paket dilində ayrı-ayrı məsələlərin proqramlaşdırılma nəticəsini fayl şəklində tərtib edərək, diskə yazmaq və sonradan bu fayldan lazım olduqda çoxlu sayda istifadə etmək mümkündür.

MatLab riyazi proqram paketi vasitəsilə həll olunan problemlər spektri çox genişdir. Belə ki, paket siqnal və təsvirlərin işlənməsi, riyazi fizika, optimallaşdırma məsələlərinin, statistik verilənlərin analizi, neyron şəbəkələri, qeyri-səlis məntiq, elektrotexniki və radiotexniki hesablamaların və s. məsələlərin həllində əvəzsiz vasitədir. *Matlab* müasirədədi və analitik üsulların həll alqoritmlərini reallaşdıran universal bir sistemdir. Bunun nəticəsində, məsələlər yüksək dəqiqliklə və operativ həll olunur. Paket həmçinin hesablamanın nəticəsinin qrafik və animasiya vasitəsilə vizuallığını təmin edir. *Matlab*-ın əsas xüsusiyyəti onun “açıq” arxitektura malik və genişlənmə bilən olmasıdır. Təcrübəli istifadəçilər nəinki, *Matlab*-da reallaşmış həll alqoritmlərindən istifadə edə bilər, həmçinin *Matlab*-ın proqramlaşdırma vasitələri, *C* və ya *Fortran* proqramlaşdırma dillərində proqram tərtib etməklə fərdi alqoritm kitabxanası yarada bilər [4].

Matlab-da qrafiki proqram əlavələrin yaradılması üçün sadə interfeys vasitələri nəzərdə tutulmuşdur. Bundan başqa, paketdə tətbiq olunan *API* interfeysi, *C* və ya *Fortran* dilində yazılmış hazır proqram modullarını *Matlab*-ın əmr sətrindən və ya fayl funksiyasından çağırmaq və əksinə, həmin proqram modullarından *Matlab* funksiyalarını yerinə yetirməyi təmin edir.

Riyaziyyat fənninin tədrisi zamanı biz matris və vektorlar üzərində çoxsaylı mürəkkəb əməliyyatları yerinə yetirməli oluruq. MATLAB məhz matrislərlə və vektorlarla işi nəzərdə tutan sistemdir. *Matlab*-da massiv tipli dəyişənlərdən istifadə olunur. Massiv indeksləşmiş dəyişənlərin nizamlanmış düzümünə deyilir. İndeks elementin mövqeyini bildirir. Vektorlar bir indekslə, matrislər isə iki indekslə xarakterizə olunur. Massivi təyin etmək üçün massivin adına kvadrat mötərizə ([]) daxilində, bir-birindən vergül və ya probellə ayrılmaqla massivin elementlərini mənimsətmək lazımdır. Birölçülü massivin fərdi elementinə müraciət etmək üçün (məsələn: `>> a=[1 2 3]`) onun adından sonra dairəvi mötərizədə bu elementin indeksini (nömrəsini) göstərmək lazımdır. Məsələn: **a** massivinin üçüncü elementi **a(3)** kimi işarə olunur. Vektorlardan fərqli olaraq matrisin sətir elementlərini daxil etdikdən sonra nöqtə-vergül (;) işarəsi qoymaq və ya klaviaturanın *Enter* düyməsini sıxmaq lazımdır [2]. Məsələn,

```
>> F=[1 3 4; 4 6 7; 6 7 8]
```

```
F =
```

```
1 3 4  
4 6 7  
6 7 8
```

```
>> G=[1 2 3
      2 3 4]
G =
     1 2 3
     2 3 4
```

Bu şəkildən yaxşı görünür ki, konkatenasiya əməlinin köməyi ilə formalaşan ikiölçülü massivdə sətir ayırıcıları kimi nöqtəli vergül işlədilmişdir.

Birölçülü massivlərdə olduğu kimi ikiölçülü massivi onun elementlərini təkbaşına yazmaqla yaratmaq olar:

```
>>G(1,1) = 1
>>G(1,2) = 2
>>G(2,1) = 3
>>G(2,2) = 4
>>G(3,1) = 5
>>G(3,2) = 6
```

İkiölçülü massivin ayrı-ayrı elementlərinə müraciət etmək üçün dairəvi mötərizəli ifadədən istifadə olunur və onun indeksləri vergüllə sadalanır. Birinci indeks sətirin nömrəsini, ikinci indeks isə sütunun nömrəsini göstərir.

```
» a=[1 2;1 0]      » b=[1;2]      » a*b
a=                b=                ans =
     12             1                 5
     10             2                 1
```

Bu nümunədə matris və vektor bir-birinə vurulmuşdur.

Ədədi massivin elementləri müəyyən addımla fərqlənərsə, massiv siyahı vasitəsilə a:h:b kimi təyin oluna bilər. Məsələn,

```
>>A=[3:2:11;2:2:10]
A =
     3 5 7 9 11
     2 4 6 8 10
```

Massivlər üzərində hesablama əməliyyatı aparmaq üçün həmçinin, aşağıdakı funksiyalardan da istifadə olunur:

✓ *length(A)* funksiyası A vektorunun uzunluğunu təyin edir. Məsələn,

```
>> a=[2 4 5 6 7]; length(a)
ans =
     5
```

✓ *diag(A)* funksiyası elementləri Amatrisinin diaqonal elementlərindən təşkil edilmiş vektoru təyinedir [3]. Məsələn,

```
>> B=[1 2 3;
     13 14 15;
     15 16 17];
```

```
>> diag(B)
```

```
ans =
```

```
1
14
17
```

✓ *fliplr(B)* funksiyası matrisin soldan sağa sütunlarının yerini dəyişir. Məsələn,

```
>>B=[1 2 3;
     13 14 15;
     15 16 17];
```

```
>>fliplr(B)
```

```
ans =
```

3 2 1

15 14 13

17 16 15

Beləliklə, riyazi proqram paketləri tədris prosesində hesablama əməliyyatlarına sərf olunan zamanı qısaltmaqla iş prosesini sürətləndirir, hesablama dəqiqliyini artırır və bununla da riyaziyyat dərslərində kompüterdən istifadəni zəruri edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Гринев А.Ю., Ильин Е.В. Основы электродинамики с MATLAB. М.: Логос , 2013,176 с.
2. Дьяконов В.П. MATLAB.Полный самоучитель.М.:ДМК Пресс, 2010, 768 с.
3. Курбатова Е.А. MATLAB 7. Самоучитель.М.: Вильямс, 2006, 256 с.
4. Мартынов Н.Н. MATLAB 7. Элементарное введение. М.: КУДИЦ-Образ, 2005, 416 с.

Jamila Nasirova

ADVANTAGES OF USING MATHEMATICAL SOFTWARE PACKAGES

Abstract: It is advisable to use computer mathematics software packages in the teaching of basic specialties such as physics and mathematics. Many of these software tools have significant application applications in terms of teaching modeling, algorithmization, and programming, as well as their potential to teach mathematics and physics. Mathematica, MatLab, MathCad, Derive, Reduce, etc. that can be used for teaching in school. There are several computer math software packages available. These software packages allow you to perform complex mathematical calculations and visualize the results of calculations. The programs have a user-friendly and numerous user window interface, a helpful system rich in examples, a powerful library for calculating internal functions, and a wide range of programming and modeling capabilities. This means that computer mathematical software packages can be very important for improving the methodological system of computer science teaching at the profile level.

Key words: mathematical software packages, Mathematica package, MatLab RPP, MathCad package, computer mathematics

Bölmə 8 İctimai fənlər (iqtisadiyyat, tarix, hüquq, kitabxanaşünaslıq)

VÜSAL ZEYNALOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Magistrant, Strateji idarəetmə, II kurs
Elmi rəhbər: dos.C.Mahmudov

MƏHSUL KEYFİYYƏTİNİN PLANLAŞDIRILMASINA SİSTEMLİ YANAŞMA

Məqalədə məhsulun keyfiyyəti anlayışının məzmununu dəqiqləşdirilmiş, istehlakçıların məhsulun keyfiyyətinə olan tələbləri və bununla bağlı olaraq müəssisələrdə yerinə yetirilməli olan əsas şərtlər müəyyənləşdirilmiş, keyfiyyətin düzgün idarə edilməsi baxımından onun planlaşdırılmasının zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Elmi məqalədə, həmçinin keyfiyyətin planlaşdırma obyektləri verilmiş, məhsulun keyfiyyətinin planlaşdırılmasının məqsəd və vəzifələri aydınlaşdırılmış, məhsulun keyfiyyətinin planlaşdırılmasında sistemli yanaşmadan istifadənin məqsədəuyğunluğu tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: məhsul, məhsulun keyfiyyəti, keyfiyyət göstəriciləri, keyfiyyətin planlaşdırılması, sistemli yanaşma

Bildiyimiz kimi, məhsul-istehlakçıların tələbatını ödəmək məqsədilə bazara təklif edilən, hər hansı tələbatı ödəmək qabiliyyətinə malik olan, təbiət tərəfindən hazır şəkildə verilən və ya insan əməyi ilə yaradılan maddi nemətlərdir [1, s.87]. İstehlakçı tələbatını ödəmək məqsədi ilə istehsal edilən və bazara təklif edilən məhsula tələb qiymət amili ilə yanaşı, məhsulun keyfiyyəti əsasında formalaşır.

Qeyd edək ki, məhsulun təyinatından asılı olaraq müəyyən tələbatların ödənməsi üçün onun faydalılığını, yararlılığını təyin edən xassələr məcmusu məhsulun keyfiyyətini xarakterizə edir. Başqa sözlə desək, məhsulun keyfiyyəti-məhsulun yenilik səviyyəsini, etibarlılığını, uzunömürlülüyünü, davamlılığını, texniki-iqtisadi cəhətdən sərfəliliyini, erqonomik, estetik, ekoloji və başqa istehlak xassələrini özündə əks etdirən, öz təyinatına görə istifadəsi zamanı ona ictimai istehsal münasibətləri sistemində qoyulmuş tələbatı ödəmək qabiliyyəti verən xassələrin məcmusudur [2, s.17].

Məhsulun keyfiyyətli istehsalı və ya məhsulun keyfiyyəti onun istehlakçılarının həmin məhsul qarşısında qoyduqları tələblərə müvafiq olaraq istehsalçının səriştəliyindən, onun istehsal aparatının mükəmməllik səviyyəsindən, istehlak etdiyi xammalın və materialın özünün keyfiyyətindən asılı olur. Lakin bütün hallarda prioritet mövqe istehlakçıya məxsus olur, onun istehsalçı ilə bağladığı müqavilədə irəli sürdüyü şərtlər həlledici rol oynayır [4, s.340].

İstehlakçıların məhsulun keyfiyyətinə daima artan tələblərini təmin etmək üçün müəssisələr bütün bölmələri və işçiləri ilə bu məqsəd üçün çalışırlar. Bununla əlaqədar olaraq müəssisədə aşağıdakı əsas şərtlər yerinə yetirilməlidir:

- istehlakçıya bu prosesin vacib iştirakçısı kimi baxılmalıdır;
- firmanın idarə edilməsi çərçivəsində keyfiyyət üzrə bütün işçilərin bilik və peşə bacarıqlarını yaxşılaşdırmaq üzrə uzunmüddətli proqram işlənib hazırlanmalıdır;
- müəssisənin iş tərzinə - "Təkmilləşdirmənin hədləri yoxdur" devizi daxil edilməlidir;
- fəaliyyətin əsası kimi "Problemlərin qarşısını almaq, yarandıqda onlara qarşı reaksiya verməkdən daha yaxşıdır" tezi şəklində qəbul edilməlidir;
- keyfiyyət üzrə işlərin fəallaşdırılmasında və maraqlandırılmasında rəhbər bilavasitə iştirak etməlidir;
- müəssisənin bütün bölmələrində "Səhvlər sıfırdır" ifadəsi durmadan tətbiq edilməlidir;
- keyfiyyətin yaxşılaşdırılması prosesinə firmanın bütün işçiləri həm kollektiv, həm də fərdi şəkildə cəlb edilməlidir;
- əsas diqqət proseslərin təkmilləşdirilməsinə yönəldilməlidir;
- görülən işlərin keyfiyyəti üzrə yaxşı nəticələr əldə edən əməkdaşların əməyi qiymətləndirilməlidir [5, s. 12-13].

Məhz bu nöqteyi-nəzərdən məhsulun keyfiyyətinin düzgün idarə edilməsi və formalaşdırılması üçün onun planlaşdırılmasına və planlaşdırma prosesində sistemli yanaşma metodundan istifadəyə böyük ehtiyac vardır və məqaləmizin başlıca qayəsi də bu problemin araşdırılmasına yönəldilmişdir.

Geniş mənada planlaşdırma – hər şeydən əvvəl firmanın gələcək səmərəli fəaliyyətini və inkişafını təmin etməyə imkan verən qərarın işlənilib hazırlanması və qəbul olunması prosesidir. Həmin qərarlar bir-birindən təcrid edilmiş olur, bütöv bir sistem əmələ gətirir, həmin çərçivədə, adətən, qarşılıqlı surətdə bir-birinə təsir göstərir. Bu da məlumdur ki, praktikada onların bir-birilə əlaqələndirilməsindən irəli gələn çətinliklər meydana çıxarır. Belə əlaqələndirmə sistemdə qərarların optimal uzlaşdırılmasını təmin etməyə və firma qarşısında açılan istifadə edilməyən imkanların sayını azaltmağa şərait yaradır.

Belə plan qərarların obyektləri aşağıdakılardır:

- məqsədin müəyyən olunması və firmanın strategiyasının işlənilib hazırlanması;
- firmanın fəaliyyətinin daxili və xarici şəraitinin dəyişilməsinə müvafiq surətdə (material, pul, əmək) ehtiyatlarının bölünməsi və yenidən bölüşdürülməsi;
- lazımi standartların müəyyənləşdirilməsi və s.

Belə qərarların qəbul olunması geniş mənada nəzərdən keçirilən planlaşdırma prosesinin məzmun cəhətidir.

Keyfiyyətin bilavasitə idarə olunması məhsulun keyfiyyət göstəriciləri və xüsusiyyətlərindən, onların səviyyəsinə təsir göstərən amil və şərtlərdən, habelə məhsulun həyat silsiləsinin müxtəlif mərhələlərində onun keyfiyyətinin formalaşması proseslərindən ibarətdir. Parantez açaraq qeyd edək ki, keyfiyyətin idarə edilməsi keyfiyyətin marketing tədqiqatlarının nəticələri əsasında proqnozlaşdırılmasına, məlumatların layihələndirilməsinə və ən əsası isə planlaşdırılmasına əsaslanır. Məhsulun keyfiyyətinin planlaşdırılması məfhumu altında verilmiş vaxt intervalı ərzində keyfiyyət göstəricilərinin tələb olunan qiymətləri ilə məhsul buraxılışı üzrə əsaslandırılmış tapşırıqların işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsi prosesi başa düşülür.

Məhsulun keyfiyyətinin planlaşdırılması prosesinin başlıca obyektləri aşağıdakılardır:

- bu və ya digər bazar mövqeyinin zəbt olunması üzrə müəssisənin məqsəd və strategiyaları;
- məhsulun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına imkan verən keyfiyyət parametrləri;
- məhsulun keyfiyyət xarakteristikalarının bazar tendensiyalarının proqnozları və həmin tendensiyalara müvafiq surətdə göstəricilərə nail olmaq üzrə planlar.

Həm məhsulun ayrı-ayrı keyfiyyətlərini, həm də keyfiyyəti idarəetmə sistemlərinin və proseslərinin müxtəlif xarakteristikalarını əks etdirən müxtəlif göstəricilər məhsulun keyfiyyətinin planlaşdırılmasının predmetidir. Həmin göstəricilər məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə konkret tapşırıqlarda, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin, standartlaşdırma və meteoroloji təminatın, keyfiyyəti idarəetmə sisteminin tətbiqinin, müəssisənin texniki inkişafının, kadr hazırlığının və s. planlarında öz əksini tapır.

Məhsulun keyfiyyətinin planlaşdırılmasının məqsədi müəyyən edilmiş norma və parametrlərə müvafiq olan məhsulun keyfiyyətinin təmin olunmasından və keyfiyyət xüsusiyyətlərinin yüksəldilməsi üzrə istiqamətlərin aşkara çıxarılmasından ibarətdir. Məhsulun keyfiyyətinin planlaşdırılmasının başlıca vəzifələri aşağıdakılardır:

- bazarın mövcud və perspektiv tələblərinə maksimum uyğun olan məhsul buraxılışının təmin edilməsi;
- məhsulun texniki səviyyəsini və keyfiyyətini ən yaxşı ölkə və xarici nümunələrin səviyyəsinə qədər qaldırılması;
- ehtiyatın təminatı və istehlakçıların sorğusu nöqteyi-nəzərindən məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi üzrə iqtisadi baxımdan optimal tapşırıqların müəyyən edilməsi;
- optimallaşdırma yolu ilə buraxılan məhsulun strukturunun təkmilləşdirilməsi;
- sertifikatlaşdırma olunmuş məhsulların buraxılışının artırılması;
- artıq buraxılmaqda olan məhsulun ayrı-ayrı istehlak xüsusiyyətlərinin yaxşılaşdırılması;
- mənəvi baxımdan köhnəlmiş və rəqabət qabiliyyətliliyi olmayan məhsulların istehsalının vaxtında azaldılması, yaxud onların istehsaldan çıxarılması;

- yüksək keyfiyyətli məhsulun buraxılışının artırılması;
- məmulatların material tutumunun azaldılması, fond veriminin yüksəldilməsi;
- standartların, texniki şərtlərin və digər normativ sənədlərin tələblərinə ciddi riayət olunmasının təmin edilməsi, vaxtında yeni işlənib hazırlanmış standartların tətbiq edilməsi və köhnələrin yenidən nəzərdən keçirilməsi;

- verilmiş keyfiyyət səviyyəsinə nail olunmasını təmin edən konkret tədbirlərin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi [3, s.79-80].

Qeyd edək ki, məhsulun keyfiyyətinin planlaşdırılması zamanı onun prinsiplərinə ciddi riayət olunmalıdır. Belə ki, məhsulun keyfiyyətinin düzgün istiqamətdə idarə edilməsi məhz bu prinsiplərə əməl etməkdən keçir. Məhsulun keyfiyyətinin planlaşdırılması prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- müəssisə məhsulunun rəqabət qabiliyyətliliyinin daim yüksəldilməsindən irəli gələn fasiləsizlik nəticəsində keyfiyyətin planlaşdırılmasına tək bir hal kimi deyil, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi üzrə planların tərtib edilməsinin daim bərpa olunan prosesi kimi baxır;

- planlaşdırmada elm və texnikanın ən yaxşı nailiyyətlərini, perspektiv standartların tələblərini, bazarın tələbatını nəzərdə tutan elmi planların işlənib hazırlanması;

- qənaətçillik. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, planlar məqsədə nail olmağın maksimum səmərə əldə etməyə imkan verən yolunu nəzərdə tutmalıdır, planın tərtib olunmasına edilən məsrəflər isə ondan çox olmamalıdır;

- planlı fəaliyyətin koordinasiyası və inteqrasiyası. Planlı fəaliyyətin koordinasiyası “üfqi xətt üzrə”, yəni eyni səviyyəli bölmələr arasında baş verir. Nəticədə keyfiyyətin firmadaxili planlaşdırılması lazımı tamlıq və vəhdət-müəssisənin fəaliyyətinin bütün cəhətlərinin keyfiyyət üzrə planlarda əlaqələndirilməsini nəzərdə tutan komplekslik əldə edir [3, s.81].

Planlaşdırmanın kompleksliyi o deməkdir ki, son məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi üzrə tapşırıqlar müəssisənin təsərrüfat tərəfdaşlarının göndərdikləri xammalın, materialların, yarım-fabrikatların, komplektləşdirici məmulatların, ehtiyat hissələrinin və son məhsulun digər komponentlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üzrə planları ilə əlaqələndirilmişdir.

Əgər yerinə yetirilməsindən ötrü lazımi şərait yaradılmazsa, hər hansı plan yalnız kağız üzərində qala bilər ki, elə bunun özünü də məhsulun keyfiyyətinin planlaşdırılmasının daha bir prinsipi hesab etmək olar.

Məhsulun keyfiyyətinin planlaşdırılması prosesi elmi metodlardan istifadə edilmənin zəruriliyini şərtləndirir ki, bunlardan biri də sistemli yanaşmadır. Məhsulun keyfiyyətinin planlaşdırılmasına sistemli yanaşma məhsulun keyfiyyətinin idarə olunmasının miqyas və istiqamətlərinin, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə sərf olunan səy və vəsaitlərin səmərəliyini təmin edən məhsul növlərinin, istehsal formaları və metodlarının obyektiv surətdə seçilməsinə imkan verir. Buraxılan məhsulun keyfiyyətinin planlaşdırılmasına sistemli yanaşma sənaye müəssisələrinin, birliklərin, planlaşdırıcı orqanların elmi əsasını yaratmağa imkan verir.

Keyfiyyətin idarə edilməsi sahəsində tanınmış mütəxəssislərdən biri hesab edilən F.B.Krosbi hesab edir ki, məhsulun keyfiyyətinin planlaşdırılması prosesinə sistemli yanaşma nəzarətdən imtina etmək və keyfiyyətin formalaşmasına keçmək yanaşmasına əsaslanmalıdır. F.B.Krosbinin fikrincə, məhsulun keyfiyyətinin planlaşdırılmasına sistemli yanaşmada dörd qayda yerinə yetirilməlidir:

1. keyfiyyət sahəsində aydın və dəqiq siyasət işləmək və onun məqsədini firmanın hər bir əməkdaşının şüuruna yeritmək lazımdır;

2. bütün əməkdaşlar nöqsansız və məhsul istehsalının ümumi gedişatına zərər vermədən işləməyi öyrənməlidirlər;

3. keyfiyyət proqramına daxil edilmiş tələblər şərtsiz yerinə yetirilməlidir;

4. kompromislər istisna edilməli, təhəddüdlərə, kənarlaşmalara və s. yol verilməməlidir [6, s.127].

Məhsulun keyfiyyətinin planlaşdırılması probleminin həlli ilə bağlı araşdırmamızı ümumiləşdirərək qeyd edək ki, respublikamızın istehsal müəssisələrində keyfiyyətin idarə edilməsi prosesinin planlaşdırılması probleminin həlli, fikrimizcə, aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilməlidir:

✓ ölkədə keyfiyyətin idarə edilməsi konsepsiyasının işlənilməsi və reallaşdırılması;

✓ xarici təcrübənin mənimsənilməsi;

- ✓ ölkədə keyfiyyətin idarə edilməsi konsepsiyasının reallaşdırılması mexanizm və alətlərinin formalaşdırılması;
- ✓ keyfiyyətin idarə edilməsi sahəsi üzrə kadrların hazırlanması;
- ✓ keyfiyyət sahəsində metodik əsasların inkişaf etdirilməsi;
- ✓ keyfiyyət problemləri üzrə informasiya təminatının yaxşılaşdırılması.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə.M., Bağırov M.M., Bağırov D.A., Pürhani S.H. İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti. Bakı: Nurlan, 2005, 546 s.
2. İbrahimov İ.H. Aqrar iqtisadiyyatın aktual problemləri. Bakı: Təhsil EİM, 2002, 220 s.
3. Mehdiyev M.İ. Keyfiyyətin idarə edilməsi. Dərslük, Bakı: Çarşıoğlu, 2007, 208 s.
4. Səmədzadə Ş.Ə. İstehsal menecmenti. Bakı: Təhsil NPM, 2006, 374 s.
5. Белый Е.М., Романова И.Б. Управление качеством. Учебное пособие. Ульяновск, 2010, 73 с.
6. Philip B. Crosby. The absolutes of Leadership. Jossey-Bass, 1997, 144 p.

Vusal Zeynalov

SYSTEM APPROACH TO PRODUCT QUALITY PLANNING

Abstract: In the article clarifies the content of the concept of product quality, defines the requirements of consumers for product quality and the main conditions that must be met in this regard in enterprises, the need for its to the planning for proper quality management is justified.

The scientific article presents the objects of quality planning, clarifies the goals and objectives of product quality planning, examines the expediency of using a systematic approach in product quality planning.

Key words: product, product quality, quality indicators, quality planning, systematic approach

NAXÇIVAN İQTİSADI RAYONUNDA ƏMƏK EHTİYATLARINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ EDİLMƏSİ YOLLARI

Naxçıvan iqtisadi rayonu blokada şəraitində olduğundan Azərbaycan Respublikasının digər iqtisadi coğrafi rayonlarına nisbətən xarici bazardan asılılığını azaltmağa, ərzaq təhlükəsizliyini artırmağa, əməkütumlu və elmtutumlu təsərrüfat sahələrini əmək ehtiyatları ilə təmin etməyə daha çox ehtiyac vardır. Naxçıvan iqtisadi rayonunda aşağı urbanizasiyalaşma səviyyəsi olduğunu da nəzərə alsaq, yaşayış məntəqələri üzrə əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməyin əhəmiyyəti daha da çoxalır.

Açar sözlər: əmək ehtiyatları, Naxçıvan, şəhər, məşğulluq

Ölkə əhalisinin əmək ehtiyatı hesab edilən qrupuna təsərrüfat sahələrində fəaliyyət göstərə bilən insanlar daxildir. Yəni əmək qabiliyyətli yaşda iqtisadi cəhətdən fəal əhali, həmçinin hazırda işləməyən və iş axtarmayan əməkqabiliyyətli şəxslər, o cümlədən istehsaldan ayrılmaqla təhsil alanlar aiddir. Təqəüdə çıxsa da, hazırda işləyənlər və 14-16 yaşlarında istehsalda və xidmət sahələrində işləyən yeniyetmələr də bu qrupa aid edilir. Bu qrup əhalidən səmərəli istifadə edilməsi mühüm sosial-demoqrafik və iqtisadi problemlərdən biridir. Bu proses ölkənin iqtisadi rayonları üzrə əhalinin kənd və şəhər, rayonlar arasında paylanmasına təsir göstərdiyi kimi şəhərlərdə də əhalinin təsərrüfatın müxtəlif sahələri üzrə paylanmasına təsir göstərir. Şəhərlərdə kəndlərə nisbətən elmtutumlu sahələrə tələbat daha çoxdur və yüksəkixtisaslı kadrlara tələbat gündən-günə artır. Bu, istehsal və xidmət sahələrinin çoxluğu, sənaye məhsulu istehsalı sahələrinin mövcudluğu ilə əlaqədardır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Naxçıvan iqtisadi rayonunun xarici bazardan asılılığını azaltmaq üçün kifayət qədər təbii-mineral ehtiyata malikdir. Və bu təbii ehtiyatlardan düzgün istifadə edilməsində, əmək ehtiyatlarının sənayenin müxtəlif sahələrində səmərəli paylanması olduqca vacibdir.

Təhlil və müzakirə: 1940-1998-ci illər ərzində Naxçıvan MR-də iqtisadiyyatda işləyənlərin sayı 8,1 dəfə artmışdır. Bu illər ərzində əmək ehtiyatlarının iqtisadiyyatında məşğulluq səviyyəsinin ən çox artdığı dövr 70-80-ci illər olmuşdur [1, s.23]. 1980-1990-cı illərdə isə iqtisadiyyatda maddə ilə işləyənlərin sayı 1,4 dəfə artmışdır. Həmin dövr ərzində iqtisadiyyatda məşğul olan qadınların da sayı 40%-ə qədər qalxmışdır. Sonrakı dövrdə iqtisadi böhranla əlaqədar olaraq isə maddə ilə işləyənlərin sayı 3 il ərzində 20,2% azalmışdır. Daha beş il ərzində isə belə işçilərin sayı 9,4% azalmışdır. 1970-ci illə müqayisədə iqtisadiyyatın maddi sahəsində işləyənlərin sayı azalmış, digər sahələrdə işləyənlərin isə payı çoxalmışdır. Ümumiyyətlə maddi istehsalda çalışanların çoxluq təşkil etməsi texniki nailiyyətlərin zəif istismarı, texniki yenidənqurma sahəsinin zəif inkişafı, sənayenin aşağı səviyyəsi ilə əlaqədardır. Xidmət sahələrində çalışanların azlığına səbəb olan əsas amillər isə, mədəni infrastrukturun zəif inkişafı, əmək ehtiyatlarının bu sahəyə zəif cəlb olunması, mənzil-kommunal təsərrüfatın və əhaliyə göstərilən məişət xidmətinin aşağı səviyyəsi olmuşdur. Böhran dövründə bu kimi çətinliklərlə üzləşən şəhər əhalisi müasir dövrdə sürətlə inkişaf edən Naxçıvandan çox fərqlənir. 2009-cu ildə artıq əmək ehtiyatlarının çalışdığı ikinci əsas sahə məhz xidmət sahələri olmuşdur. 2005-2016-cı illərdə sənayedə çalışanların orta sayı isə bu şəkildə artmışdır. Naxçıvan şəhəri-3,5 dəfə, Şərur rayonu-4,8, Babək rayonu-6,3 dəfə, Ordubad rayonu-5,6 dəfə, Culfa rayonu-3,5 dəfə, Şahbuz rayonu 2,7 dəfə, Sədərək rayonu 8,4 dəfə artmışdır [2]. Əmək qabiliyyətli yaşda olan əhalinin tərkibində əgər əmək ehtiyatlarının sayı dəyişilirsə bu kəmiyyət göstəricisi, cins-yaş tərkibinin dəyişilməsi isə keyfiyyət göstəricisidir. Əmək ehtiyatlarından istifadə prosesində qadın əməyindən istifadə aktual məsələdir. Naxçıvan iqtisadi rayonu üzrə 2010-cu ildən 2018-ci ilədək qadınlar arasında qeyri-istehsal sahələrində çalışanların sayı sabit qalsa da maddi istehsal sahələrində

çalışanların sayında azalma müşahidə edilmişdir. İqtisadiyyatın fəaliyyət növləri üzrə qadınların ən çox çalışdığı sahələrin xüsusi çəkisi 2010-cu ildə - əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi-76,7%, istirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət 70,3%, təhsil-66,9%, 2018-ci ildə isə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 76,7%, 69,0% və 66,9% olmuşdur [3]. Həmçinin qadınlar maddi istehsal sahələrindən daha çox su təchizatı, çirkli suların və tullantılarının təmizlənməsi, emal sənayesi və kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, və balıqçılıq sahələrində çalışır. Bu sahədə də 2010-2018-ci illər ərzində ciddi dəyişikliklər görünməmişdir. Emal sənayesində çalışan qadınların xüsusi payı 2010-cu ildə 25,2%, 2018-ci ildə isə 29,7% olmuşdur. Qadınlar daha çox yüngül sənayedə çalışır və işçi qüvvəsinin əsasını təşkil edir. Lakin mədənçıxarma sənayesində çalışanların sayı da az deyil. Belə ki, 2010-cu ildə bu rəqəm 17,39%, 18,2 % təşkil etmişdir. Hazırda bu sahənin fəaliyyəti dayandığından çalışanların payı da azalmışdır. Təsərrüfatın bir çox sahələrində əmək ehtiyatlarının azalması qadınlar hesabına olmuşdur. Bir çox müəssisələrdə, məsələn, Badamlı mineral sudoldurma zavodunda yüksək mexaniklədirmə nəticəsində insan kapitalının robotlarla əvəzlənməsi işçi qüvvəsinin ixtisasına səbəb olmuşdur. Yüksək ixtisaslı kadrlara olan tələbat isə artırmışdır. Zavodda hazırda ixtisasa uyğun xeyli iş yeri açılmışdır. 1999-cu ildə ümumi əhalinin yarısından çoxu əməkqabiliyyətli yaşda adamlar təşkil etmişdir. Əmək qabiliyyətli yaşda məşğul əhalinin sayının xüsusi çəkisinin yüksək olduğu ölkələrdə əmək potensialından istifadə etməklə “demoqrafik divident” yaradılır. Naxçıvan iqtisadi rayonunda əməkqabiliyyətli əhalinin sayı 2009-2016-cı illər ərzində 1,5 dəfə artmışdır. 2015-ci ildə əməkqabiliyyətli əhlinin sayı ümumi əhalinin 69,0%-ni təşkil edirdi [4]. Demoqrafik divident yaratmağın əsas məqsədi demoqrafik töhvə vasitəsilə iqtisadi artımın təmin edilməsidir. 2019-cu ildə əməkqabiliyyətli əhali sayının (308,4 min nəfər) artımı demoqrafik yük əmsalını da azaltmışdır və ümumi əhalinin 67,6%-ni təşkil edirdi. 2009-cu ildə, Naxçıvan iqtisadi rayonun ümumi şəhərlərində məşğul əhalinin 67,5%-i məhz Naxçıvan şəhərinin payına düşmüşdür. MR-də olan şəhər məntəqələrinin sayına nəzər saldıqda bunun səmərəli olmadığı görünür. Məşğul əhalinin sayına görə Şərur və Babək rayonları da seçilirdi. Əmək ehtiyatlarından istifadə edilməsinin əsas göstəricisi onların istehsal və qeyri-istehsal sahəsində çalışmasıdır. 2009-cu ildə Naxçıvan iqtisadi rayonu üzrə iqtisadiyyatın sahələri üzrə sənayedə çalışanların payı digərlərindən üstün olaraq 9,3% təşkil etmişdir [5]. 2005-2016-cı illər ərzində Naxçıvan şəhərində kimya, yeyinti, yüngül, mebel, maşınqayırma sənaye sahələri sürətlə inkişaf etdiyindən sənayedə çalışan işçilərin 43,9%-i burada cəmlənmişdir [6]. 2005-2016-cı illər ərzində sənayedə çalışanların digər böyük hissəsi Şərur və Babək rayonlarının, ən böyük artım sürəti isə Ordubad, Babək və Sədərək rayonlarının payına düşmüşdür. Əhali sayına müvafiq olaraq əmək ehtiyatlarının sayı da artmışdır. Xidmət sferası üzrə çalışanların sayında Culfa və Şahbuz tikinti, nəqliyyat, və rabitə sahəsində çalışanların sayında isə Şərur və Babək rayonları seçilirdi. Məşğul əhalinin sayını, tərkibini, məşğulluq səviyyəsini iqtisadi fəal əhali göstərir. İqtisadi fəal əhali regionun istehsal sahələrinin inkişafını göstərən amillərdəndir.

(cədvəl 1)

**Naxçıvan MR üzrə iqtisadi fəal əhalinin illər üzrə sayı bu şəkildə olmuşdur
(Naxçıvan DSK)**

	2000	2005	2010	2015	2019
İqtisadi fəal əhali min nəfər	173,8	180,3	211,8	231,0	249,1
İqtisadi fəal əhalinin ümumi sayından məşğul olanlar, min nəfər	168,0	172,4	211,7	231,0	249,0
Məşğulluq xidmətlərində rəsmi status alan işsizlər, nəfər	5812	7904	52	-	76
Kişilər	2099	2779	19	-	54
Qadınlar	3713	5125	33	-	22

İqtisadi böhran dövrü işsizliyin kəskin artmasına səbəb olmuşdur. Əhalinin məşğulluğunda ciddi problemlər yaratmışdır. İşsizlər ixtisasına uyğun iş tapmadıqda işsiz kimi qeydə alınır. Məşğulluq idarələrinin vasitəsilə iş tapmaqda müəyyən problemlər ortaya çıxır: 90-cı illərə qədər Naxçıvan

MR-də çalışanların xüsusi çəkisi azalsa da, 90-cı illərdən sonra maddi istehsalda işləyənlərin də xüsusi çəkisi artmışdır. Naxçıvan iqtisadi rayonu üçün sənaye təsərrüfat üçün olduqca əhəmiyyətli amildir. Əmək ehtiyatlarının böyük hissəsi sənayedə çalışır.

(cədvəl 2)

Naxçıvan MR şəhər və rayonları üzrə sənayedə işçilərin orta sayı
(statistika.nmr.az.Naxçıvan DSK)

	2003	2010	2015	2019
Ümumi	2825	12855	15752	16763
Naxçıvan şəhəri	1742	5155	6884	7358
Şərur rayonu	279	2954	3164	3352
Babək rayonu	316	2227	2776	2955
Ordubad rayonu	105	539	634	675
Culfa rayonu	197	738	822	867
Şahbuz rayonu	164	477	531	654

Naxçıvan iqtisadi rayonunda qeyri-dövlət müəssisələrinin payı son 10 ildə kəskin artmışdır. Mədəncixarma və emal sənayesi üzrə qeyri-dövlət müəssisələrində çalışanların sayı daha çoxluq təşkil edir. 2016-cı ildə sənayedə işləyənlərin 3,6%-ni mədəncixarma sənayesi, 18,8 %-ni isə təchizat sahələri təşkil edirdi. Emal sənayesində çalışanların 99%-ni, mədəncixarmada çalışanların isə 15,6%-ni qeyri-dövlət müəssisələri təşkil edirdi. Əmək ehtiyatlarının səmərəli istifadə məşğulluqsəviyyəsinin yüksəldilməsi, regionun təbii potensialından səmərəli istifadə məqsədi ilə dövlət proqramları çərçivəsində yeni iş yerləri yaradılmışdır.

(cədvəl 3)

Naxçıvan iqtisadi rayonunda yeni açılmış iş yerləri sayı

	2004	2010	2015	2019
Ümumi	7330	3556	2908	3250
Naxçıvan şəhəri	2860	1334	395	1338
Şərur rayonu	939	729	762	571
Babək rayonu	721	537	421	397
Ordubad rayonu	437	239	416	301
Culfa rayonu	530	324	529	247
Şahbuz rayonu	84	131	132	141
Sədərək rayonu	158	98	126	92

2008-2018-ci illər ərzində 39 min 319 yeni iş yeri açılmışdır Bunun isə 88,8 %-i daimi iş yerləridir. 34 min 933 daimi iş yerinin 1499 –yeni yaradılıb. İqtisadi rayon üzrə yeni yaradılan iş yerlərinin 46,5%-i Naxçıvan şəhərinin, 15,3%-i Şərur rayonunun, 11,9%-i Babək rayonunun, 6,7 %-i Ordubad rayonunun, 8,5%-i Culfa rayonunun,4,5%-i Şahbuz rayonunun, 2,5%-i isə Sədərək rayonunun ərzisindədir[6]. Yeni yaradılmış iş yerlərinin 46,5%-inin Naxçıvan şəhərinin payına düşməsinin nəticəsidir ki, iqtisadiyyatın bütün fəaliyyət sahələri üzrə məşğul əhalinin əksəriyyəti 2009-cu ildə 37,2%-i bu şəhərdə toplanmışdır. Naxçıvan şəhəri regional mərkəz olduğundan bu təbii haldır. 2016-cı il 11 yanvar tarixli sərəncama əsasən təsdiq edilən “2016-2020-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proramı”nda nəzərdə tutulduğu kimi son 4 ildə 11524 yeni iş yeri açılmışdır [7]. 2019-cu ildə iqtisadi rayonda iqtisadi fəal əhalinin 99,9%-ni iqtisadi sahədə məşğul olanlar təşkil etmişdir.

Nəticə və təkliflər:

Naxçıvan iqtisadi rayonunda əmək ehtiyatlarından istifadə prosesində bu nəticələrə gəlmək olar:

- Naxçıvan iqtisadi rayonunda bazar iqtisadiyatına uyğun yeni təsərrüfat obyektləri yaradılır.

- Naxçıvan iqtisadi rayonunda şəhər və rayonlar, şəhər və kəndlər, şəhər və qəsəbələr arasında rəqqasvari miqrasiya olduğundan əhali iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrində məşğul olur.

-Fəaliyyəti dayandırılmış hasilat sənayesi sahələrinin bərpası, emal sənayesi sahələrinin yaradılması mövcud potensialdan daha səmərəli istifadə etməyə imkan yarada bilər. Sərbəst məşğulluğun qarşısının alınması istiqamətində işsizliklə mübarizə tədirləri genişləndirilməli, işsizlər qeydiyyata alınmalıdır. Əmək ehtiyatlarından istifadə prosesində qadınların məşğulluğunun iqtisadiyyatın sahələr üzrə bərabər paylanmasına şərait yaradılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvan statistika güzgüsündə 127 s.
2. Naxçıvan rəqəmlərdə. Naxçıvan DSK. 2016.
3. stat.gov.org
4. Azərbaycan regionları – 2015. Bakı: DSK, 2016, 62 s.
5. Bədəlov E.S. Əhəlinin məşğulluq strukturu və təkmillədirilməsi yolları. Azərbaycanın iqtisadi coğrafiyası. II cild, s.142.
6. nuhçıxan.az
7. azvision.az

Turkana Alieva

WAYS OF EFFICIENT USE OF LABOR RESOURCES IN NAKHCHIVAN ECONOMIC REGION

Abstract: Due to the blockade of the Nakhchivan economic region, compared to other economic geographical regions of the Republic of Azerbaijan, there is a greater need to reduce dependence on foreign markets, increase food security, provide labor-intensive and science-intensive farms with labor resources. Given the low level of urbanization in the Nakhchivan economic region, the importance of efficient use of labor resources in settlements is even greater.

Key words: labor resources, Nakhchivan, city, employment

BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAFINDA MALİYYƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN ROLU

Maliyyə sisteminin əsas elementlərinin təhlili göstərir ki, maliyyə-kredit sistemində büdcə-vergi seqmenti daha böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Maliyyə təhlükəsizliyi konsepsiyası hazırlanarkən əsas fondlar fasiləsiz olaraq yeni qiymətlərə və amortizasiya ayırmaları indeksinə müvafiq təkrar qiymətləndirilməlidir. Bu zaman bank kreditlərinin faizləri, büdcə və daxili borclarını maksimum həddi əsaslı şəkildə müəyyənləşdirilməlidir.

Açar sözlər: maliyyə təhlükəsizliyi, büdcə, fond, bank, maliyyə resursları

Maliyyə təhlükəsizliyi sisteminin əsasını valyuta, maliyyə, kredit və sığorta bazarlarının inkişaf strategiyası təşkil edir. Belə ki, bu bazarların seqmentləri arasındakı münasibətlər koordinasiya olunmalı və onun bütün iştirakçılarının maraqları nəzərə alınmalıdır. Sözügedən maraqların təmin olunması maliyyə bazarının əsas funksiyalarının tam və dayanıqlı yerinə yetirilməsinə imkan yaradır.

Maliyyə təhlükəsizliyi dedikdə, maliyyə sisteminin səmərəli fəaliyyəti ilə yanaşı, milli iqtisadiyyatın inkişafının maliyyə-iqtisadi mexanizminin bütün həlqələrində təhlükəsizliyin təmin edilməsi nəzərdə tutulur.

İstehsalın artdığı, vergi bazasının genişləndiyi şəraitdə pul kütləsinin və büdcə kəsirinin azaldılması istiqamətində görülən işlər büdcənin gəlir hissəsi ilə xərc hissəsi arasındakı qeyri-tarazlığı azalda bilər və ya əksinə. İqtisadiyyatın normal inkişafı pul kütləsi həcmində istehsalın fiziki həcminə nisbətən artıq olmasını tələb edir. Pul kütləsinin sərt qaydada məhdudlaşdırılması kredit qoyuluşlarına, son nəticədə isə istehsalın inkişafına maneçilik törədir.

Tarixi baxımından maliyyə əmtəə-pul münasibətlərinin dövlət quruculuğunun müəyyən mərhələsində meydana gəlmişdir və bazar münasibətlərinin təşəkkülü şəraitində dəyişiklərə məruz qalır. Bazar iqtisadiyyatına keçid iqtisadi siyasətdə dövlətin öz funksiyalarının icrasında maliyyənin rolunun artması ilə müşayiət olunur. Belə ki, mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatdan bazar münasibətlərinə keçid, ölkənin siyasi müstəqillik əldə etməsi yeni maliyyə resurslarının yaranmasına, maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsində yeni prinsiplərin tətbiqinə və maliyyənin idarə edilməsinin yeni formalarının həyata keçirilməsinə səbəb olmuşdur.

Bazar münasibətlərinin inkişafının bütün xüsusiyyətlərini və qanunauyğunluqlarını özündə əks etdirən maliyyə proqramının tərtibi zəruridir. Maliyyə proqramı ölkənin həyatının iqtisadi əsasının möhkəmlənməsini təmin etməli və aşağıdakıları əldə etməyə xidmət etməlidir:

- mülkiyyətin müxtəlif formalarının mövcud olması;
- maliyyə münasibətlərinin demokratikləşdirilməsi;
- dövlətin iqtisadiyyata tənzimləyici təsirinin, maliyyə vasitələrinin inkişaf etdirilməsi.

Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin maliyyə sistemi müxtəlif maliyyə üsullarından və alətlərdən istifadə etməklə aşağıdakıları təmin edir:

- ölkədə yaradılan maliyyə resurslarının səmərəli bölgüsü;
- inhisarçı mövqe tutan istehsalçıların fəaliyyətinin nizamlanması;
- müəssisələrin istehsalı genişləndirməyə həvəsləndirilməsi;
- investisiya qoyuluşlarının və xarici-iqtisadi əlaqələrin nizamlanması.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsi maliyyə vəsaitlərindən istifadə etməklə əsasən iki formada həyata keçirilir:

- iqtisadiyyatın özünü tənzimlənməsi;
- iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi.

İqtisadiyyatın özünütənzimləməsi mütləq şərti bazarın, o cümlədən maliyyə bazarının sərbəst fəaliyyət göstərməsidir. Təsərrüfat subyektlərinin müstəqilliyi, sahibkarların fəaliyyət azadlığı bazarın sərbəst fəaliyyət göstərməsinə imkan verir. Bununla belə, bazar mexanizmi iqtisadiyyatın sosial, ekoloji və bir sıra digər aspektlərdə səmərəli özünü tənzimləməsini təmin edə bilmir. Maliyyə ehtiyatları, müəssisələrin, birliklərin, firmaların sərəncamında olan, yaranan əlavə xərclərin ödənilməsi, müvəqqəti maliyyə çətinliklərinin aradan qaldırılması və normal fəaliyyət şəraitinin təmin edilməsi üçün nəzərdə tutulan pul vəsaitidir [72, s.64]. Maliyyə resursları, ilk növbədə, şəxsi vəsaitlər, ikincisi, maliyyə bazarında ehtiyatların səfərbəyliyə alınması və yenidən bölgü qaydasında bank-maliyyə sisteminə daxil olmaları hesabına həyata keçirilir. Bu barədə bir qədər ətraflı bəhs etməyə ehtiyac vardır.

Nizamnamə fondu maliyyə resurslarının xronoloji baxımdan ilkin formasıdır. Nizamnamə fondu şəxsi vəsait (səhmdar kapitalı), pay ayırmaları (koopera-tivlərdə), uzunmüddətli kreditlər, büdcə vəsaitləri hesabına formalaşır. Qeyd edək ki, göstərilənlər fəaliyyətə təzə başlayan müəssisələrin maliyyə resurslarının mənbələridir. Fəaliyyətdə olan müəssisələr üçün bu tərkib əhəmiyyətli dərəcədə fərqli ola bilər. Belə ki, fəaliyyətdə olan müəssisələrin maliyyə resurslarının əsas mənbəyi məhsul satışı və xidmət göstərilməsindən daxilolmalardır. Tərkib etibarilə maliyyə resursları gəlirin əsas hissələri olan mənfəət və amortizasiya ayırmaları hesabına əmələ gəlir.

Biznesin bütün sahələrində başlıca məqsəd mənfəət əldə etməkdir. Bu mənfəət dövlətin iqtisadi potensialının artırılması üçün əsas olur. Biznesi xarakterizə edən mühüm göstərici kimi mənfəət, bütün əsas prosesləri özündə əks etdirməklə yanaşı, həmçinin onların istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Həyata keçirilən islahatların səmərəsi, tempi və miqyası maliyyə siyasətindən bilavasitə asılıdır. Milli iqtisadiyyatda maliyyə sabitliyinə nail olmaq, tarazlı inkişafı dəstəkləmək, daxili bazara dövlət himayəsini təmin etmək maliyyə resurslarından istifadə mühitini yaxşılaşdırmağın şərtlərindəndir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə resurslarından istifadə baxımından maliyyə siyasətinə qoyulan tələblər sırasında:

- təsərrüfatçılığın bütün formalarının inkişafına əlverişli şəraitin yaradılması;
- müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarının inkişafı üçün zəruri olan resursların kəmiyyət, keyfiyyət və quruluşca müəyyənləşdirilməsi, xüsusi olaraq qeyd edilməlidir.

Bu tələbləri əsas götürməklə müxtəlif sahələrin intensiv inkişafını təmin etmək üçün maliyyə vəsaitlərinə tələbatı müəyyənləşdirmək, bu tələbatın ödənilməsi istiqamətlərini konkretləşdirmək lazımdır. Prioritet istiqamətlərin dayanıqlı maliyyələşdirmə mənbələri ilə təmin edilməsi və yeni yaradılan təsərrüfatçılıq formalarının resurs təminatına həmin mənbələrdən vəsait ayrılmasının nəzərdə tutulması məqsəduyğundur.

Ötən əsrin 90-cı illərində MDB ölkələrinin, o cümlədən, Azərbaycanın təcrübəsi göstərdi ki, müəssisə və təşkilatların öz vəsaitlərinin əhəmiyyətli xüsusi çəkiyə malik olmadığı vəziyyətdə, dövlət büdcəsinin xroniki kəsirlə icrası mühitində modernləşmə daxili və xarici investisiyaların cəlb edilməsində fəallığın artırılması sayəsində mümkündür. Kreditlərdən istifadə müəssisələrin əsas fondlarının modernləşdirilməsi üçün o halda səmərəli vasitə ola bilər ki, kredit faizi məqbul səviyyədə olsun və kreditlərin əhəmiyyətli hissəsi uzun müddətə verilsin. Bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən, yalnız son illər, bu baxımdan ciddi dönüşə nail olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə.M., Sadıqov M.M. Azərbaycan Respublikasının regionları: maliyyə və vergi potensialının proqnozlaşdırılması problemləri. Bakı: Elm, 2002, 132s.
2. Ağayev A.Q. Dövlət borcu və onun idarə edilməsi. Bakı: Şərq-Qərb, 2002, 320s.
3. Bağırov M.M. Banklar və bank əməliyyatları. Bakı:Nurlan, 2003, 512s.
4. Biznesin əsasları. A.Abbasovun red. ilə. Bakı: Azər nəşr, 2005, 656s.
5. Hüseynov V.A., Hüseynov Z.R. və b. Manatın bahalaşması və iqtisadi inkişaf: Holland xəstəliyinin məzmunu və əlamətlərinin tədqiqi. Bakı: Səda, 2005, 140s.
6. www taxes gov az.

**THE ROLE OF FINANCIAL SECURITY IN THE DEVELOPMENT
OF MARKET RELATIONS**

Abstract: Analysis of the main elements of the financial system shows that the budget and tax segment in the financial and credit system has a greater special weight. When preparing a financial security concept, the main funds should be re-evaluated in the index of new prices and depreciation allocations. In this case, the maximum amount of bank loans, budget and domestic debts should be mainly determined.

Key words: Financial Safety, Budget, Fund, Bank, Financial Resources

QAHİR VƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Magistrant, Turizm və sosial-mədəni servis xidmətləri, I kurs

qahir.veliyev@gmail.com

Elmi rəhbər: *dos. Ə. Cabbarov*

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA DAĞ-KURORT TURİZMİNİN GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏRİ

Təbii turizm ehtiyatlarından rəşional istifadə və turizm-rekreasiya fəaliyyətinin təşkilində dağ və dağətəyi ərazilərin müalicə-sağlamlıq potensialının mühüm əhəmiyyəti vardır. Turizm destinasiyası yaradılması baxımından dağlıq relyefə malik ərazilərdə asudə vaxtın təşkili öz rəngarəngliyi ilə seçilir. Bu məqalədə rəngarəng dağlıq relyefi və su-iqlim ehtiyatları olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında dağ-kurort turizminin mövcud vəziyyəti və inkişaf imkanları tədqiq.

Açar sözlər: *turizm, dağ-kurort turizmi, Naxçıvan Muxtar Respublikası, Ağbulaq İstirahət Mərkəzi*

Dağ turizmi bir çox hallarda elit turizm növləri içərisində yer alır. Dağlıq ərazilərdə piyada və at belində yürüş, xizək, iti axan dağ çaylarında raftinq, dağlara dırmanmaq, habelə dağlıq ərazilərdəki nadir relyef mənzərələri və biomüxtəlifliklə tanışlıq turlarının təşkili müasir ekoturizmin təşkilinin əsas istiqamətlərindən biri kimi dünya turizmində xüsusi yerə malikdir. Avropada turizmin kütləviləşməsi ilə varlı insanların əsas asudə vaxt keçirmə formalarından olan dağ turizminə olan meyil də güclənib. Artıq ötən dövr ərzində öz istirahətini dağlıq ərazilərdə keçirmək istəyən çox sayda turistlərin arasında gənclər, ailəlilər, uşaqılı ailəli insanlar və hətta ahıl yaşlı insanların da olduğunu görmək .

Dağ-kurort turizminin inkişaf tarixi turizmin kütləviləşməsi ilə başlayır. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində qış idman növlərinə olan marağın artması ilə dağ-kurort turizmi də yeni bir mənə kəsb etməyə başladı. Belə ki, 1924-cü ildə Fransanın Şamoni, 1928-ci ildə İsveçrənin Sen-Moris şəhərlərində keçirilən Qış Olimpiya oyunları və 1931-ci ildə İsveçrədə dağ-xizək yarışlarının keçirilməsi dağ-kurort turizminin də inkişafına öz töhfəsinin verməyə başladı. Və bu dövrdən sonra əsasən qış fəslində təşkil olunmaqla dağ-kurort turizminə maraq artmağa başladı.

Sanatoriya-kurort müalicəsinə əlillərin, xəstələrin, ekoloji cəhətdən çirklil zonalarda yaşayanların, uşaqların xüsusilə böyük ehtiyacı var [12]. Dağ turizmi çətin təşkil olunan və mürəkkəb bir turizm növüdür. Dağ-kurort təsərrüfatı isə özünün infrastruktur şəraitinə, maddi-texniki bazasına və kadr təminatına görə yüksək tələbləri ilə seçlən bir fəaliyyət sahəsidir [4]. Mürəkkəb relyef şəraitində turistlərin tələbatlarını tam şəkildə ödəyə biləcək səviyyədə yerləşdirmə, nəqliyyat və qidalanma xidmətlərinin təşkili, eyni zamanda turistlərin asudə vaxtının düzgün təşkili və təhlükəsizlik kimi vacib məsələlər bu təsərrüfat sahəsinin normal fəaliyyət göstərməsi üçün vacib şərtlərdəndir. Bundan əlavə, dağ-kurort işinin təşkili üçün mürəkkəb iqlim və digər təbii faktorların da nəzərə alınması vacibdir. Dağ-kurort təsərrüfatında çalışacaq xidməti personalın və xüsusən də, tibbi personalın hazırlanması, onların yerli imkanlar hesabına təmin olunması da burada həyata keçirilən işlərin digər bir hissəsidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası özünün təbii-iqlim şəraiti, relyef quruluşu və onlardan istifadə şəraitinə görə dağ-kurort turizminin təşkili üçün əlverişli sayılır [3]. Kiçik Qafqazın cənub-qərbində yerləşən Naxçıvan Muxtar Respublikasında relyefin dəniz səviyyəsindən orta yüksəkliyi 1450 metrdir. Ərazinin üçdə iki hissəsi hündürlüyü 1000 m-dən yuxarı olan dağlıq sahələrdir. Muxtar respublika ərazisinin çox hissəsi Kiçik Qafqazın Zəngəzur və Dərələyəz silsilələri və onların Araz çayının dərəsinə doğru uzanan və müasir relyefdə orta və alçaq dağlıq yaradan qolları əhatə edir. Zəngəzur silsiləsi Kiçik Qafqazın ən yüksək silsilələrindəndir. Onun ən hündür zirvəsi Qarıcıq dağı (3906 m) eyni zamanda Kiçik Qafqazın Azərbaycan Respublikası ərazisində ən yüksək zirvəsidir və

bu yüksəkliklərdə daimi qar vardır. Ən uca zirvəsi Küküdağ olan Dərələyəz silsiləsi muxtar respublika ərazisinin şimal-qərb hissəsində yerləşir və Zəngəzur silsiləsinə nisbətən alçaqdır. Silsilənin muxtar respublika ərazisinə daxil olan hissəsi mürəkkəb yer səthi quruluşuna malikdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası özünün kəskin kontinental iqlimi ilə də fərqlənir. Ərazidə iqlimi formalaşdıran əsas amillər-Günəş radiasiyasının bolluğu, atmosfer dövrünün mürəkkəbliyi, relyefin xeyli müxtəlif olması ilə səciyyələnir. Qeyd etmək lazımdır ki, tipik dağlıq ərazi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqliminin yaranmasında relyef əsas amillərdən biridir. Şərqdən, şimal-şərqdən və şimaldan Zəngəzur və Dərələyəz dağları ilə əhatə edilməsi, Ermənistan və İran yaylaları ilə qonşu olması, həmçinin geniş su hövzələrindən xeyli uzaqlığı muxtar respublikada xüsusi iqlim şəraitinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Relyef amili öz növbəsində meteoroloji ünsürlərin, havanın temperaturunun, rütubətin, yağıntıların, küləklərin xüsusi rejimini yaradır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində havanın orta illik temperaturu Arazboyu düzənlikdə və alçaq dağlıq qurşaqlarda 14-12 dərəcə, orta dağlıq qurşaqlarda 8-5 dərəcə, yüksək dağlıq qurşaqlarda isə (2500-3000 metr) 2-1 dərəcə arasında dəyişir. Muxtar respublikanın əsas dağlıq zonası olan Zəngəzur silsiləsinin cənub-şərqində yerləşən ən yüksək qayalıq hissədə (3500 metr) orta illik temperatur mənfi 4 dərəcəyə qədər enir. İlin ən soyuq ayının (yanvar) orta aylıq temperaturu Arazboyu düzənlikdə və alçaq dağlıq hissədə mənfi 6-10 dərəcə, yüksək dağlıq qurşaqlarda isə mənfi 10-14 dərəcə arasında dəyişir. İlin əsas isti ayının (iyul) orta aylıq temperaturu düzənlik və alçaq dağlıq qurşaqlarda 28-24 dərəcə, orta dağlıq qurşaqlarda 20-16 dərəcə, yüksək dağlıq qurşaqlarda isə 8-6 dərəcə arasında tərəddüd edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında qar örtüyünün qalınlığı, yaranması və ərimə vaxtları da müxtəlifdir. Qar örtüyünün yaranması orta hesabla alçaq dağlıq qurşaqlarda dekabrın 20-dən, orta dağlıq qurşaqların aşağı hissəsində dekabrın 15-dən, yüksək dağlığın yuxarisində isə oktyabrın 15-dən başlayır. Qar örtüyü alçaq dağlıq qurşaqlarda ən tez noyabrın 15-də, orta dağlıq qurşaqlarda isə sentyabrın 15-dən yaranır. Arazboyu düzənlikdə qar örtüyü 40 gün, orta dağlıq qurşaqlarda 80 gün, yüksək dağlıq qurşaqlarda isə təqribən 200 gün davam edir. İl ərzində qar örtüyünün maksimum qalınlığından alınan orta hündürlük ən az düzənlik və alçaq dağlıq qurşaqlarda (15 sm), ən çox isə yüksək dağlıq qurşaqlardadır (40 sm), orta dağlıq qurşaqlarda bu, 25-30 sm-ə çatır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisi kiçik dağ çayları ilə zəngindir. Burada çayların ümumi sayı 400-ə çatır. Onlardan 334-nün uzunluğu 5 km-ə qədər, 31-i isə 6-10 km, 24-ü 11-25 km, 7-i 26-50 km, 3-ü (Naxçıvançay, Əlincəçay, Gilançay) 51-100 km, 1-i (Şərqi Arpaçay) isə 100 km-dən artıqdır. Dağlıq hissədə çay şəbəkəsi daha çox inkişaf etmişdir ki, bu da yağıntının artıq olması ilə əlaqədardır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütün çayları Araz hövzəsinə daxildir.

Təbii-iqlim və relyef xüsusiyyətləri dağ-kurort turizminin yaradılmasına əlverişli olan bir regionda müvafiq infrastruktur şəraitinin mövcudluğu bu sahənin inkişafı üçün digər bir mühüm şərtlərdəndir [6]. Ümumilikdə, turizmin inkişafı üçün tələb olunan sosial infrastruktur şəraiti dağ-kurort turizmi üçün də keçərlidir. Turizm mərkəzlərinə çəkmiş yollar, burada yaşayan yerli əhəlinin rahatlığı üçün enerji, içməli su təminatı, rabitə və kommunikasiya sistemləri bu sahədə işlərin təşkili üçün əsas şərtlərdəndir. Yerli əhəlinin kurort təsərrüfatının işində maraqlı olması üçün burada yerli kadrlardan və işçi qüvvəsindən istifadə olunması, ekoloji maraqların qorunması, ərazinin antropogen yüklənməsinə yol verilməməsi üçün lazımı destinasiya planlamasının aparılması və mütərəqqi menecmentin tətbiqi dağ-kurort təsərrüfatı üçün tələb olunan digər şərtlərdəndir. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində kurort təsərrüfatının rentabelli işləyə bilməsi üçün burada iqtisadi maraqların ələqələndirilməsi və kurort təsərrüfatında marketinq tədbirlərinin aparılması da zəruri məsələlərdəndir.

Turizmin təşkili problemləri arasında bu sahə üzrə kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və turistlərin səyahətlərinin təşkil olunması məsələləri də diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bu baxımdan, region üzrə turoperator və tuagent şəbəkəsi üzrə sahibkarlıq fəaliyyətindən başqa, xüsusən kurort məqsədilə istirahətə gəlmiş turistlərin çoxsayda tələbatlarını ödəyə bilən müxtəlif növ xidmətlər üzrə ixtisaslaşmış sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilinə geniş ehtiyac vardır. Çünki kurortlarda təşkil olunan müalicə və ya rekreasiya məzmunlu digər fəaliyyətlər zamanı göstərilən xidmətlər hesabına iqtisadi dövriyyənin təmin olunması ilə bu sahədə infrastruktur yenilənməsi və dayanıqlılıq məsələləri həll oluna bilər. Kurort təsərrüfatında dövri olaraq zamanın komfort tələblərinə görə

tələbatların ödənilməsi üçün yuxarıda göstərilən amillərin öz təsirini göstərə bilməsi vacib şərtlərdəndir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında mineral sərvətlərdən istifadə əsasında kurort turizmi müəyyən inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Duzdağ Fizioterapiya Mərkəzinin imkanları hesabına speleoterapiya və Darıdağ Arsenli Su müalicəxanasının imkanları hesabına balneoloji müalicənin təşkili bu baxımdan Naxçıvanda müasir müalicə turizminin inkişafı haqqında danışmağa əsas verir [10].

Naxçıvan Muxtar Respublikasında əlverişli relyef və iqlim şəraiti olsa da dağ-kurort turizminin inkişafına son illərdən başlanılmışdır. 2013-cü ilin iyul ayında istifadəyə verilmiş Ağbulaq İstirahət Mərkəzi Şahbuz rayonunu Ağbulaq kəndində yerləşir[11]. Naxçıvan şəhərindən 58, Naxçıvan Beynəlxalq hava limanından 66 kilometr məsafədə yerləşən bu kurort məkanı özünün unikal xüsusiyyətləri ilə seçilir. Kəndin təmiz havası, saf suyu, ekoloji təmiz məhsulları və əlverişli iqlim şəraiti burada turizmin inkişafı üçün böyük imkanlar açmışdır. Məhz bu cür təbii gözəlliklər nəzərə alınaraq bu kənddə turizm və istirahət kompleksi yaradılıb. 38 otaqlı istirahət mərkəzində 36 standart, 2 junior suit otaq vardır. Birdəfəlik qonaq tutumu sayı 76 nəfərdir. Burada istirahət edən turistlərə kafe bar, restoran bar xidmətləri, habelə, mini futbol meydançası, market, peyk televiziyası, internet, tibbi xidmətlər, təmizlik, uşaq baxıcısı, idman zalı xidmətləri də göstərilir.

Ağbulaq İstirahət Mərkəzi eyniadlı kəndin kənarında, gözəl mənzərəli geniş bir ərazidə yerləşir [9]. Mərkəzə gələn turistlər keçdikləri yolun ekzotikliyinə təsiri altında ilkin təəssüratlar alırlar. Lazımı qeydiyyat və yerləşmə işlərindən sonra qısamüddətli dincəlmə keçməlidirlər. Bu, dəniz səviyyəsindən iki min metrə qədər hündürlüyü olan belə bir yerə gələn xüsusən yaşlı insanlar üçün çox vacibdir. Sərin havanın ideal təmizliyi, oksigen bolluğu və yol boyu izlənen yaşıl mənzərələr insanlarda günün istənilən saatında şirin yuxu ehtiyacı yaradır. Buraya gələn turistlər üçün yaş qruplarına görə təklif olunan proqramlar fərqlidir. Belə proqramların müxtəlif məzmunlu olması və tərkibinin tez-tez dəyişdirilməsi müasir turizmin tələbləri arasındadır. Ancaq istənilən halda təbiətlə sıx ünsiyyəti əsas tələbatı kimi görən insanlarda dolğun təəssürat yaratmaq üçün Ağbulaqda hər cür imkanlar vardır. Əl dəyməmiş təbiət guşələri, zümzüməli bulaqlar, mineral su mənbələri, bir-birinə qaynayıb qovuşmuş meşə və kolluqlar buraya gəlmiş turistlər üçün əvəzədməz təəssürat mənbələridirlər. Hazırkı qiymətlərlə turistlərə ödədikləri təknəfərlik 35 manat və ikinəfərlik 50 manat qalma xərcinə görə geniş çeşiddə səhər yeməyi verilir.

Hazırda Ağbulaq İstirahət Mərkəzində turizmin sosial formasında populyar istirahət formaları təşkil olunur. “Gənclərin yay məktəbi” tədbirləri altında gənclərin yay tətili günlərində asudə vaxtlarının səmərəli keçirilməsi, onların müxtəlif intellektual oyunlar, idman yarışları və təbiətlə ünsiyyətdə olmaq şərti ilə keçirdikləri günlər daha yaddaqlan olur. Bundan başqa, Ağbulaqda ailəliklə qalıb istirahət edənlərin də sayı artmaqdadır. Xüsusən, isti yay günlərində buna tələb daha da artır. Ancaq Ağbulaq kəndinin yerləşdiyi coğrafi en kəsiyi, onun dəniz səviyyəsindən hündürlüyü və relyef quruluşu burada ilin bütün fəsilərində, o cümlədən qışda da mənalı istirahət və rekreasiya turları keçirməyə imkan verir. Xüsusən, qış aylarında, başqa sözlə, turizm sahəsində işlərin mövsümi olaraq zəiflədiyi bir vaxtda Ağbulaqda təşkil olunacaq turlar sağlamlıq və rekreasiya baxımından insanlar üçün faydalıdır. Qış aylarında xüsusən şəhər əhalisi arasında mobilliyin zəifləməsi və hərəkət passivliyindən yaranan müxtəlif xəstəliklərin qarşısının alınması üçün onların daha çox təbiətlə üz-üzə olmaları tibbi baxımdan da tövsiyə olunandır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan kurortları” Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. Bakı şəhəri, 27 fevral 2007-ci il. <http://e-qanun.az/framework/doc/12834>
2. “Azərbaycan Respublikasında kurortların 2009-2018-ci illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/16/c_f_16143.htm
3. Babayev Səfərəli. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm redaksiya-nəşriyyat və poliqrafiya mərkəzi, 1999, 298 s.

4. Биржаков М.Б. Введение в туризм. Герда:СПб, 2000.
5. Ветитнев А.М., Журавлева Л.Б. Курортное дело. Учебное пособие / М.: Кнорус, 2006, 528с.
6. Менеджмент туризма: Туризм и отраслевые системы: учебник / под ред. В.А. Квартального. М.: Финансы и статистика, 2001.
7. Лукашина И. С., Трунее А.Л. Основы рекреационной экологии и природопользования. Сочи: Сочинский НИЦ РАН, 1999.
8. Кусков А.С., Лысикова О.В. Курортология и оздоровительный туризм: учебное пособие. Ростов н/Д: Феникс, 2004.
9. Ə.Х.Саббаров. Şahbuz - Ağbulaq turizm marşrutu. “Şərq Qapısı” qəzeti. 23 avqust 2013-cü il. <http://www.serqqapisi.az/index.php/humanitar/turizm/2089-shahbuz-azhbulazh-turizm-arshrutu>
10. Jabbarov Ali, Zulfugarov Zulfugar. Social Tourism in Duzdag, Nakhchivan Autonomous Republic within the Republic of Azerbaijan: Resources, Planning and Development American Journal of Tourism Management. 2015 4 (1). doi: 10.5923/j.tourism.20150401.01 <http://article.sapub.org/10.5923.j.tourism.20150401.01.html>
11. <http://agbulaq.com>
12. Səlimov Əli. Müasirləşən sağlamlıq ocaqları. “Azərbaycan” qəzeti. 20 iyun 2014 <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2014/iyun/378571.htm>

Qahir Valiyev

FUTURE PERSPECTIVES OF MOUNTAIN RESORT TOURISM IN NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

Abstract: The rational use of natural tourism resources and the organization of tourism-recreation activities are of great importance for the treatment and health potential of mountain and foothill areas. In terms of creating a tourist destination, the organization of leisure time in mountainous areas is distinguished by its diversity. This article examines the current state and development opportunities of mountain resort tourism in the Nakhchivan Autonomous Republic, which has a colorful mountainous terrain and water-climatic resources.

Key words: tourism; mountain-resort tourism; Nakhchivan Autonomous Republic; Agbulag Recreation Center

GÜLBƏS SADIQOVA

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
(BMDM), Maliyyə nəzarəti və audit ixtisası üzrə II kurs
bm-gulbes.sadigova@unec.edu.az
Elmi rəhbər: i.ü.f.d., dos.V Mütəllimova*

MALIYYƏ MENECMENTİNDƏ NAĞD PUL VƏSAİTLƏRİNİN EFFEKTİV İDARƏ EDİLMƏSİ

Məqalə maliyyə menecmentində nağd pul vəsaitlərinin effektiv idarə edilməsinin aktual məsələlərinə həsr olunmuşdur. Burada qeyd olunur ki, nağd və nağd ekvivalentləri müəssisənin balansının cari aktivlər hissəsinin yuxarı hissəsində olan ən likvid aktiv maddələrindən, yəni dövriyyə kapitalından ibarət olan qrupdur. Məqalədə müəssisələrdə nağd pul vəsaitlərinin optimal səviyyəsi ilə bağlı mülahizələr araşdırılmış, bu zaman istifadə olunan Baumal-Arris və Tobin modeli və Miller-Orr nağd idarəetmə modelləri haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: maliyyə menecmenti, nağd pul vəsaitləri, idarəetmə modelləri, Baumal-Arris və Tobin modeli, Miller-Orr modeli

Şirkətlərdə nağd pul vəsaitlərinin həcminə nəzarət etmək mütləqdir. Buna görə də maliyyə meneceri nağd pul vəsaitlərinin idarəçiliyi ilə bağlı qərar verməlidir. Nağd pul vəsaitləri əmək haqqının ödənilməsi, icarə xərcinin, elektrik və su pullarının, ümumilikdə kommunal xərclərin ödənilməsi, kreditörlərə ödəniş, cari borcların qarşılınması, kifayət qədər ehtiyatın saxlanılması, xammal alınması və s. kimi bir çox məqsədlər üçün tələb olunur. Çalışılmalıdır ki, optimal səviyyə müəyyənləşdirilsin və şirkətdə o həcmdə vəsait saxlanılsın. Ümumi pul vəsaitləri hansı həcmdə nağd olaraq şirkətdə saxlanılmalı, hansı həcmi isə investisiya kimi yatırılmalı olması ilə bağlı araşdırmalar edilmişdir. Bunun üçün istifadə olunan metodlar var, hansı ki 2 metod haqqında aşağıda daha geniş məlumat veriləcəkdir. Bu metodlardan biri Baumal-Arris və Tobin modelidir, digəri isə Miller-Orr modelidir. Bu modellərin şirkətlərdə tətbiqi qaydaları, faydaları və s. haqqında ətraflı informasiya öz əksini tapmışdır.

1. Müəssisələrdə nağd pul vəsaitlərinin optimal səviyyəsi və Baumal-Arris və Tobin modeli

Müəssisənin nağd pula ehtiyacı, debitor borclarının toplanması üçün çəkilən vaxtdan ciddi şəkildə asılıdır. Debitor borclarının toplanma müddəti nə qədər qısa olarsa, firmaya o qədər az pul lazımdır. Xüsusilə istehsal müəssisələri baxımından, xammal və materialların alınması üçün müəssisənin satışından yaranan debitor borclarını ən qısa müddətdə toplamaq böyük əhəmiyyət kəsb edir [2, s.36].

Nağd pul və nağd ekvivalentlərini idarəetmə, xüsusilə istehsal müəssisələrində istehsalın davamlılığını təmin etmək üçün həyata keçirilməli olan fəaliyyətlərin (tədarük, istehsal funksiyaları və s.) həyata keçirilməsi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir [1, s.134].

Maliyyə nəzarətini həyata keçirən maliyyə meneceri nağd pul idarəçiliyini yaxşılaşdırmaq üçün 2 məqsəd daxilində fəaliyyət göstərir. Bunlar;

- debitor borclarının toplanmasını sürətləndirmək,
- kreditor borclarının idarə olunması,

Müəssisənin nağd pula ehtiyacı, debitor borclarının toplanması üçün çəkilən vaxtdan ciddi şəkildə asılıdır. Debitor borclarının toplanma müddəti nə qədər qısa olarsa, firmaya o qədər az pul lazımdır. Xüsusilə istehsal müəssisələri baxımından, xammal və materialların alınması üçün müəssisənin satışından yaranan debitor borclarını ən qısa müddətdə toplamaq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Vaxtında toplamaq üçün əsas təbiiqetmələr aşağıdakı kimi sıralana bilər:

- Debitor borcları üçün verilmiş hesab-fakturalar ödəmə şərtlərinə görə ayrılmalıdır,
- debitor borclarının toplanma müddətlərinin praktikada nə olduğunu müəyyənləşdirmək,
- Gec ödəniş edən müştərilərin izlənməsi,

- Ödəniş tarixində və ya ondan əvvəl həyata keçirən müştəriləri müəyyənləşdirmək,
- şirkətin debitor borcu və borc idarəetmə təcrübələrini təyin edərək, fərqli alternativlərin tətbiq olunduğu vəziyyətlərin işin nağd məbləğinə və pul vəsaitlərinin idarə edilməsinə təsirləri qiymətləndirmək [2, s.36-37].

Müəssisələrdə kreditör borclarının idarəedilməsi sahəsində isə aşağıdakıları həyata keçirmək mümkündür:

- Fakturaların izlənməsi;
- Fakturaların mövcudluğunun yoxlanılması;
- Öhdəliklərin planlaşdırılması;
- Qanunlara və qaydalara istiqamətlənmə;
- Aylıq Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat baxış (İnhofer, 2014).

Nağd pul tutma səviyyəsini təyin edərkən, müəssisələr pul vəsaitlərinin daxilolma və xaric olmalarını tarazlaşdıracaq səviyyədə olmalıdır. Müəssisələr tərəfindən əldə saxlanılacaq nağd pul miqdarında və səviyyəsində optimal tarazlıq yaradılarkən, bu balans şirkət rəhbərlərinin münasibətləri ilə paraleldir. Məsələn, risk sevən bir menecer nağd pul səviyyəsini aşağı səviyyədə saxlamağı, lakin bu əməliyyatı həyata keçirərkən şirkətə gəlir gətirəcək sahələrdə bu fonddan istifadə edərək gəlirlərini yüksək səviyyədə saxlamağı hədəfləməlidir. Riski sevməyən şirkət meneceri, investisiya fürsətlərindən faydalana bilməyəcək və kassa səviyyəsini yüksək tutaraq lazımsız ehtiyatlılıq səbəbiylə tutacağı nağd pulun miqdarını saxlayaraq gəlirliliyi aşağı olacaq [3 s.348].

Beləliklə, məqsəd "optimal" səviyyəsində nağd pul səviyyəsini təyin etməkdir. Burada 3 vacib sual yaranır:

1. Optimal səviyyə nədir?
2. Optimum kompozisiya nədir?
3. Nağd pul axınlarının girişi necə sürətləndirilir / çıxışı necə yavaşladılır?

Optimal nağd pul vəsaitləri səviyyəsini təyin etmək üçün iki əsas yanaşma mövcuddur:

1. Baumal-Arris & Tobin (BAT) modeli
2. Miller-Orr Model

Baumal-Arris və Tobin (BAT) modeli, nağd vəsaitləri saxlama və saxlamama xərclərini hesablayaraq ümumi dəyəri minimuma endirən nağd səviyyəsini hesablayan bir optimallaşdırma yanaşmasıdır. Başqa sözlə, Baumol-Tobin modeli, korporativ maliyyədə minimum əməliyyat xərci ilə alternativ dəyərini (qiymətli kağızlar üzrə itirilən faiz) təmin edən nağd pul balansının müəyyənləşdirilməsinə kömək etmək üçün nağd pulun idarə edilməsi texnikası kimi istifadə olunur. Bu model aşağıdakı fərziyyələrə əsaslanır:

- a. Nağd xərcləmə nisbəti sabitdir və ümumi nağd tələb əvvəlcədən bilinir.
- b. Fondlar(aktivlər) pul və ya qısamüddətli investisiyalar kimi saxlanıla bilər (məsələn, satıla bilən qiymətli kağızlar).
- c. Minimum pul balansı sıfırdır.
- d. Nağd pul saxlamamanın alternativ dəyəri sabitdir.
- e. Artıq nağd pul vəsaitləri qiymətli kağızlara yatırılır.
- f. Qiymətli kağızlar nağd pula çevrildikdə əməliyyat xərci hər dəfə eynidir.
- g. Kredit limiti və ya overdraftları yoxdur (Karimzadeh, 2017).

Optimal nağd pul səviyyəsi (Optimal Cash Balance) Baumol-Tobin modelinin ümumi dəyər, xərc bərabərliyindən əldə edilir,

$$TC=C * K / 2 + T * F / C$$

Burada, nağd pul vəsaitləri balansına "C" deyək. K alternativ dəyəri, T şirkətin illik nağd pul vəsaitinə olan tələbi, ehtiyacı, F isə əməliyyat xərcini ifadə edir.

Minimum xərcli nağd pul vəsaiti qalığını tapmaq üçün bərabərliyin C dəyişəninə görə törəməsinə tapıb, digər dəyişənləri sabit qaldığını nəzərə alaraq toplam xərci 0-a edirik.

$$\begin{aligned} 0 &= (C * K / 2)' + (T * F / C)' \\ 0 &= K / 2 - T * F / C^2 \\ &= 2 * T * F / C \end{aligned}$$

Bərabərliyi "C" dəyişəninə görə həll etmək optimal pul qalığını verəcəkdir.

OCB=

Burada məqsəd qeyd etdiyimiz kimi optimal nağd pul səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsidir. Bununla maliyyə nəzarətini həyata keçirmək mümkündür, çünki şirkət bu bərabərliklə əlində nə qədər nağd pul vəsaitini saxlamalı olduğunu biləcək və qalan vəsaiti düzgün bölüşdürəcəkdir (investisiya, dividend və s.) Təbii ki bütün bu hesablamalar 100 faiz düzgün nəticəni verməyə də bilər. Buna səbəb digər faktorlar ola bilər, məsələn şirkətdən asılı olmayan dəyişikliklər baş verə bilər, komissiya haqqı dəyişə bilər və s. Kənarlaşma çox cüzi, 0.01% belə olsa, həmişə vardır. Nümunə ilə daha yaxşı anlamaq olar.

A Şirkətinin illik nağd ehtiyacı 2 000 000 manatdır. Şirkət illik faiz dərəcəsi sabit 3% olan depozit sertifikatı almaq imkanına malikdir, və ya başqa bir qiymətli kağıza yatırsa idi, illik ortalama gəliri 3 faiz olacaqdı, yəni alternativ dəyər 3 %-dir. Hər əməliyyat üçün isə komissiya haqqı 300 manatdır. Verilən məlumatların hamısını yuxarıdakı formulada yerinə qoysaq,

$$OCB = 200000$$

Beləliklə, 200000 manat məbləğində optimal nağd pul qalığı alternativ xərc və əməliyyat dəyərinin minimum cəmini qarşılıyır. Bunu sübut etmək üçün aldığımız nəticədən yəni optimal nağd pul səviyyəsindən az (100000) və çox (250000) məbləğ götürüb ümumi xərc bərabərliyində yerinə qoya bilərik.

$$TC = C * K / 2 + T * F / C$$

$$TC = 100000 * 0.03 / 2 + 2000000 * 300 / 100000 = 7500 \quad (1)$$

$$TC = 250000 * 0.03 / 2 + 2000000 * 300 / 250000 = 6150 \quad (2)$$

$$TC = 200000 * 0.03 / 2 + 2000000 * 300 / 200000 = 6000 \quad (3)$$

(3) bərabərliyində daha əvvəl əldə etdiyimiz OCB məbləğində pul saxlamağın xərci göstərilib. (1) bərabərliyində OCB məbləğindən az, (2) bərabərliyində isə OCB məbləğindən çox nağd pul vəsaiti saxladıqda baş verəcək xərclər göstərilmişdir. Şirkətin nağd pul vəsaitlərinin idarəsi üçün ödəyəcəyi ümumi xərc isə 6000 manatdır. Buradan da belə nəticəyə gəlinir ki, Baumol-Tobin modeli ilə aldığımız nəticə ən effektiv variantdır və optimal nağd pul vəsaitlərinin məbləği 200000 manatdır. Bu o deməkdir ki, toplam illik 2000000 manat nağd ehtiyacını il ərzində 200000 manat məbləğində tədarük edəcəkdir. Bu halda 1 ildə 2000000/200000=10 dəfə təmin etməli olacaqdır. Ortalama nağd dövriyyəsi isə 365/10=36 gün olacaqdır.

Alternativ dəyər və əməliyyat dəyəri tərs mütənəsidir. Əməliyyat dəyərini azaltmaq üçün əməliyyatların sayı azaldılmalıdır ki, bu da daha yüksək bir pul balansını saxlamaq deməkdir. Bu isə alternativ dəyərin artmasına gətirib çıxarır (bazar qiymətli kağızlarında itirilən faiz). Əksinə, alternativ dəyərin azaldılması daha az pul balansının saxlanılmasını tələb edir, bu da əməliyyat sayının artmasına və beləliklə əməliyyat xərcinin artmasına səbəb olur. Həm də aşağı pul balansını bir şirkətin ödəmə qabiliyyətini mənfi təsir edə bilər. Alternativ dəyəri ilə əməliyyat dəyəri arasındakı bu əlaqə aşağıda göstərilir.

2. Xərclərlə pul balansını arasındakı əlaqə

Burada, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, F əməliyyat xərcini, K alternativ dəyəri, TC ümumi xərci, CB isə nağd balansını ifadə edir [3, s.192].

Baumol modeli klassik bir pul idarəçiliyi modeli olmasına baxmayaraq gündəlik həyatda tətbiq olunması çətindir. Lakin bu modelin faydaları və üstün cəhətləri olduğu kimi məhdudiyətləri də var. Əsas məhdudiyət, şirkətin modelin işləməsi üçün ehtiyatlardan, resurslardan bərabər istifadə etməli olmasıdır. Praktikada bu, demək olar ki, mümkün deyil. Həm də bi digər çətinlik, müəssisədə maliyyə mənbələrinə olan tələbi dəqiq müəyyənləşdirməyin çətin olmasıdır, yəni əvvəlcədən dəqiq nə qədər nağd pul vəsaitinə ehtiyac olduğunu müəyyənləşdirmək çətindir və şirkət tərəfindən edilən xərclərin bütün dövr ərzində bərabər şəkildə yayılmamasıdır. Modelin həyata keçirilməsindəki digər bir məhdudiyət, vaxt keçdikcə dəyişən və tez-tez müzakirə edilə bilər, əməliyyatın ölçüsündən asılı olan əməliyyat komissiyasıdır, komissiya xərcidir.

Miller-Orr nağd idarəetmə modeli qeyri-müəyyən nağd pul axını və çıxışı olan müəssisələr üçün hazırlanmışdır. Bu yanaşma nağd pul qalığının aşağı və yuxarı həddlərini müəyyənləşdirməyə və gəlir nöqtəsini (hədəf pul qalığı) müəyyən etməyə imkan verir. Bu, nağd xərcləmə nisbətini sabit

olduğu fərziyyəsinə əsaslanan Baumol-Tobin modelindən fərqlidir. Miller və Orr, nağd pul qalığının bir çox şirkət üçün davamlı deyil, nizamsız bir şəkildə dalğalandığını və bu səbəbdən Baumol modelinin praktik olmayan bir tətbiq ilə nəticələndiyini iddia etdilər [7, 47-48].

Aşağıdakı fərziyyələr yerinə yetirildiyi təqdirdə Miller-Orr nağd pul idarəetmə modeli istifadə edilə bilər:

- Nağd pul və nağd pul axını stokastikdir. Başqa sözlə, bir işdə hər gün həm fərqli nağd ödənişlər, həm də fərqli nağd pul qəbzləri (mədaxilləri) ola bilər.
- Gündəlik nağd pul vəsaitləri normal olaraq paylanır, yəni təsadüfi baş verir.
- Nağd pulu satıla bilən qiymətli kağızlara qoymaq mümkündür.
- Qiymətli kağız alqı-satqısı zamanı əməliyyat haqqı, komissiya var.
- Şirkət aşağı limit adlanan minimum qəbul edilə bilən nağd pul qalığını özündə saxlayır.

Bu model "Nəzarət limiti metodu" ilə işləyir. Başqa sözlə, nağd pul səviyyəsi yuxarı hədd (U) ilə aşağı hədd (L) arasında dəyişir. Nağd pul səviyyəsi U-ya çatdıqda, qiymətli kağızlar alaraq nağd səviyyəsini Z-ə endirməyə çalışır. Əks təqdirdə, nağd pul səviyyəsi L-ə düşərsə, qiymətli kağızları sataraq nağd pulu artırır. Beləliklə nağd pul vəsaitlərinə nəzarət edir və səviyyəsini tənzimləyir.

3. Nəzarət limiti (Miller-Orr) metodu

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, aşağı limit və ya təhlükəsizlik məqsədli nağd pul miqdarı şirkət rəhbərliyi tərəfindən müəyyən edilir, lakin həm yuxarı hədd, həm də qazanc nöqtəsi yayılmaya bağlıdır. Miller-Orr modelindəki qayıtma (gəlir) nöqtəsi, həqiqi nağd pul balansı aşağı və ya yuxarı həddə çatdıqda bərpa edilməli olan pul balansıdır. Burada A, həqiqi pul balansının aşağı həddə düşdüyü zamandır. Bir şirkət rəhbərliyi, satıla bilən qiymətli kağızları sataraq nağd pul vəsaitlərini toplayır və optimal nağd səviyyəsini təmin edir. B, həqiqi pul balansının yuxarı həddə toxunduğu zamandır. Belə hallarda qiymətli kağızlar satın almaq və nağd pul qalığını gəlir nöqtəsinə gətirmək lazımdır. İnvestisiya ediləcək məbləğ, yuxarı sərhəd ilə qayıtma (gəlir) nöqtəsi arasındakı fərkdir. Nəzarət edilən məbləğ, optimal nağd pul balansı Z səviyyəsində olmalıdır. Z səviyyəsi isə aşağıdakı kimi müəyyən edilir: (Jonsson, 2014, s.8)

$$Z = L + 1/3 * S$$

$$S = 3 * F$$

$$Z = L +$$

Burada, F - əməliyyat xərci, K nağd pul vəsaiti saxlamanın alternativ dəyəri və σ^2 isə gündəlik nağd pul qalığının variansıdır. Yuxarı limit isə bu hesablamalarla müəyyənləşdirilir:

$$U = 3 * Z - 2 * L \text{ və ya } U = L + S$$

Miller-Orr nağd pul idarəetmə modelini tətbiq edərkən aşağıdakı məhdudiyyətləri nəzərə almalıyıq:

Əməliyyat xərclərindəki artım, yayılma artımı və daha yüksək gəlir səviyyəsi ilə nəticələnir. [3, s.348].

Gündəlik nağd pul balansının standart kənarlaşması (σ) nə qədər yüksəkdirsə, yayılma o qədər geniş olar və geri dönüş nöqtəsi də bir o qədər yüksək olar. Gündəlik nağd pul balansının daha yüksək dəyişkənliyi onun aşağı və ya yuxarı həddinə çatma ehtimalı daha yüksək olmasına gətirib çıxarır.

Nəticə. Effektiv bir nağd pul idarəçiliyi üçün nə etməli?

Pul daxilolmalarını sürətləndirmək üçün:

- Nağd satış mümkün qədər çox olmalıdır.
- Müştərilərin ödəmələri asanlaşdırılmalıdır
- Bir çox bank yerinə az sayda amma böyük və kifayət qədər filialı olan bankla işləmək
- Debitor borcları hər il ödənilməlidir
- Debitor borcları üçün gecikmə faizinin tətbiqi
- Müəyyən dövrlərdə və ya məhsullarda kampaniyalar
- Yararsız, faydasız aktivlərin satışı
- Debitor borcların alınmasını şirkətin daha çox ödəniş etdiyi gündən bir neçə gün əvvələ salmaq və s.

Nağd pul vəsaitlərinin çıxışına nəzarət etmək üçün:

- Satılmalarda satıcı krediti / bank krediti müqayisə edilməlidir.

- Ödənişlər müəyyən günlərdə olmalıdır(məs. həftədə 1-çərşənbə)
- Ödəniş limitləri müəyyənləşdirilməlidir.
- Daha az sayda yüksək təhsilli, savadlı işçi işə götürülməlidir.
- Lazımsız investisiyalar təxirə salınmalıdır
- Nağd büdcələr hazırlanmalıdır (gündəlik, həftəlik, aylıq) [3, s.195].

ƏDƏBİYYAT

1. Galimidi B.V. İşletmelerde nakit yönetimi ve bu çerçevede bir finansal analiz örneği. Ankara, 2010, s.134.
2. Tanrıverdi M. İşletmelerde nakit yönetimi ve nakit dönüşüm süresinin işletme kârlılıkları üzerindeki etkisi: bist'te bir uygulama. Afyonkarahisar, 2019, s.191.
3. Saraç M. Finansal yönetim. Sakarya Yayınevi, 2012, s.348.
4. İnhofer B. Introduction To Accounts Payable: Minimani Yhtiöt Oy. Finland, 2014, p.52.
5. Karimzadeh M. The Critically Evaluation of the Baumol – Tobin Inventory Theory of Money Demand, Monetary & Financial Economics Journal, №12 (24), Persia, 2017, p. 217-234.
6. Jonsson E.İ. A model for Cash Management: An aquaculture case study. Stavanger, 2014, p.71.
7. Molina F.S. Data-driven decision-making and its application to the corporate cash management problem. Spain. Valencia, 2017, p.296.

Гюльяс Садыгова

ЭФФЕКТИВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ДЕНЕЖНЫМИ СРЕДСТВАМИ В ФИНАНСОВОМ МЕНЕДЖМЕНТЕ

***Аннотация.** Статья посвящена актуальным вопросам эффективного управления денежными средствами в финансовом менеджменте. Здесь отмечается, что денежные средства и их эквиваленты представляют собой группу наиболее ликвидных активных статей баланса предприятия, находящихся в верхней части раздела оборотных активов, то есть оборотных средств. В статье рассмотрены соображения оптимального уровня денежных потоков на предприятиях, подробно рассмотрены используемые в настоящее время модели управления денежными средствами - модели Баумала-Арриса и Тобина и модели Миллера-Орра.*

***Ключевые слова:** финансовый менеджмент, управление денежными средствами, модели управления, модель Баумала-Арриса и Тобина, модель Миллера-Орра*

SON ATABƏYLƏR VƏ GÜRCÜ YÜRÜŞLƏRİ

Bu məqalədə tariximizin XIII əsrə aid dövrünə toxunulub. Mövcud siyasi şərait dəyərləndirilib. Tədqiqatçı gürcülərin yürüşləri, bu yürüşlərin məqsədini, yürüşlər zamanı mövcud dövlətin siyasi vəziyyəti tədqiq edib

Açar sözlər: tarix, yürüşlər, qırğınlar, hökmdarlar, gürcülər

Ölkəmizin yerləşdiyi coğrafi şərait, əlverişli strateji mövqeyi, yeraltı-yerüstü sərvətləri, qədim və zəngin şəhərləri daim qonşu və digər dövlətlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Ölkəmizə daim sahib olmaq istəyən dövlətlər real vəziyyətdə əllərinə düşən bütün fürsətləri dəyərləndirmişlər. Ölkəmizə yürüşlər etmiş, qətlər, qarətlər, qırğınlar törətmişlər. Qırğınların qarşısını alacaq vahid və güclü dövlətin olmaması, həmçinin mövcud olan Şirvanşahlar və Atabəylər dövlətləri arasındakı ziddiyyətlər, bu dövlətlərin daxilində sabitliyin olmaması, torpaqlarımızı xarici düşmənlərə qarşı müdafiəsiz vəziyyətə gətirib çıxarmışdır.

Şimal-qərb qonşumuz olan gürcülər daim ölkəmizə dağıdıcı yürüşlər təşkil etmişlər. Gürcülər ya başqa tayfalarla birlikdə yürüş etmiş, ya da mövcud Azərbaycan dövlətləri daxilindəki vəziyyətin gərgin olmasından istifadə edərək ölkəmizə yürüşlər təşkil edib, qətl və qırğınlar törətmişlər. Gürcülər XII -XIII əsrdə yürüşləri daha intensiv xarakter almışdır. Bu zaman Gürcüstan öz Qızıl dövrünü yaşayırdı. IV Daviddən başlanan bu dövr Çariça Tamaranın (1184-1213) dövründə daha da inkişaf edib, çiçəklənmişdir.

XIII əsrin əvvəllərinə də Gürcüstan öz qızıl dövrünü yaşasa da Eldənizlər dövləti haqqında eyni vəziyyəti çox təəssüf ki, deyə bilməcəyəyik. Belə ki, Qızıl Arslanın ölümündən sonra başlanan ara çekişmələri, M.C.Pəhləvanın oğlanları-Əbu-Bəkr, Əmir Əmiran Ömər və Özbək arasındakı hakimiyyət uğurunda mübarizələri dövlətin əvvəlki qüdrətinin itirilməsinə səbəb oldu. Taxt uğrunda savaşa Əbu-Bəkr qalib çıxsada da dövlətin əvvəlki qüdrətini nəinki bərpa edə bilmədi, dövlət daha da zəiflədi. Dövlət zəiflədən başqa amil isə Əbu-Bəkrin dövlət işlərinə biganəliyi, dövlətin təhlükəsizliyinə fikir verməməsi və vaxtını əyləncə məclislərində keçirməsi idi. XIII əsrin ilk onilliyi Eldənizlər dövlətinin tam zəifləmiş halda idi. Xarici hücumların qarşısını alacaq gücü yox idi və bu hal ölkəni müdafiəsiz vəziyyətə salmışdı. Ölkəyə yürüş edən qarətçilər şəhərləri və kəndləri asanlıqla talan edirdilər. Ümumiyyətlə, XIII əsr Tariximizin qanlı səhifələrindən, illərindən birini təşkil edir.

XIII əsrdə Azərbaycanda vahid dövlətin olmaması, mövcud dövlətlərin isə xarici təcavüzdən özlərini qoruya bilməməsi qırğınların miqyasını daha da artırırdı. Gürcülər əsasən, Azərbaycan Atabəyləri dövləti ərazisinə yürüşlər təşkil edurdilər. Belə ki, gürcülər 1202-1203-cü illərdə Atabəylərə tabe olan Dvin şəhərinə hücum etmişdilər. Şəhər əhalisi ilk başda gürcülərə müqavimət göstərsələr də, lakin gürcülərə qarşı lazımı qüvvələrinin olmamasını anlayan dvinlilər Naxçıvanda olan Atabəy Əbu-Bəkrdən kömək istəyirlər. Əbu-Bəkr dövlət işlərinə biganə olduğu kimi, bu kömək təklifinə də biganə yanaşır, dvinlilərə lazımı hərbi qüvvə göndərmir. Dvinlilər gürcülərin mühasirəsinə davam gətirmir və təslim olurlar. Gürcülər şəhərə daxil olaraq görünməmiş qətl və qarətlə məşğul olurlar. Dvində baş verən qırğınlar haqqında müəlliflər “bundan insan bədənindəki tüklər ürpəşirdi” deyə qeyd edirdilər [4,s.97]. Dvinin ələ keçirilməsini eşidən və gürcülərdən ehtiyat edən Atabəy Əbu-Bəkr Naxçıvandan Təbrizə gedir.

Ümumiyyətlə, Atabəy Əbu-Bəkr gürcü yürüşlərinə qarşı lazımı tədbirlər görmür, öz əvvəlki həyat tərzini davam etdirir, dövlətin gürcülər tərəfindən qarət edilməsinə əhəmiyyət vermir. Belə ki, etdikləri qətlərin cəzasız qaldığını görən və daha da ürəklənən gürcülər 1204-1205-ci illərdə Azərbaycana yenidən hücum edirlər. Bu dəfə Azərbaycanın içərilərinə yürüş edərək qarətçiliklə

məşğul olurlar, lakin bu yürüşdə yerli hakimlər tərəfindən toplanan könüllülər tərəfindən gürcü qoşunları məğlub edilərək, geri qaytarılır.

Mütəmadi olaraq, Azərbaycanca yürüş edən gürcülər 1205-1206-cı illərdə bunu yenidən təkrar etdilər. Bu yürüş Azərbaycanın qərb vilayətlərinə qarşı yönəlmişdir. Nəhayət ki, Atabəy Əbu-Bəkr bu yürüşlərin qarşısını almaq üçün tədbirlər görür. Lakin gürcülərin bu qarət və qırğınlarının qarşısını hərbi yolla almağın mümkün olmadığını başa düşən Əbu-Bəkr, qarət və qırğınları dayandıрмаğın çıxış yolunu nikah diplomatiyasında görür. Əbu-Bəkr gürcü çarının qızı ilə evlənir. Əbu-Bəkr bu evliliyin müsəlman aləmində müsbət qarşılanmayacağını bildirdi, lakin onun başqa çarəsi yox idi. Əbu-Bəkr gürcü qızının izdivacından sonra gürcülər qarət, qırğın və yürüşləri dayandırılar. Tariximizin daha bir qanlı günləri nikah diplomatiyası ilə başa çatır.

Atabəy Əbu-Bəkrin nikah yolu ilə gürcülərin dağıdıcı yürüşlərinin qarşısını alması uzun müddət davam etmədi. Əbu-Bəkrin ölümündən sonra yenidən 1210-1211-ci illərdə gürcülərin Azərbaycan torpaqlarına yürüşləri başladı. Bu yürüşlər Monqol qırğınları qədər, dəhşətli qırğınlar idi. Gürcülər qarşılıqları çıxan hər şəhəri, kəndi talayır, əhalini qılıncdan keçirir, görünməmiş vəhşiliklər törətdirdilər.

Gürcülərin bu yürüşü ilk olaraq Eldənizlər dövlətinin bir zaman paytaxtı olmuş Naxçıvan şəhərindən başlayır. Keçmiş paytaxt şəhər gürcülərə qarşı mərdliklə müdafiə olunur. Şəhərin müdafiəsini qıra bilməyəcəklərini anlayan gürcülər Naxçıvanın mühasirəsini dayandıraraq Culfaya üz tuturlar. Culfanı qarət etdikdən sonra Dərədüz keçidi ilə Mərəndə hücum edirlər. Gürcülərin yaxınlaşdığını eşidən Mərənd əhalisi şəhərin müdafiəsini təşkil edə bilməyəcəklərindən şəhəri tərk edirlər. Gürcülər Mərəndə çatanda şəhəri tamamilə boş görürlər qarətəbəşlayırlar. Mərəndi qarət etdikdən sonra gürcülər Təbrizə hücum edirlər. Təbrizin bu zaman müdafiəsinə igid Azərbaycan qadını, Məhəmməd Cahən Pəhləvanın xanımı Zahidə xatun başçılıq edirdi. Zahidə xatun Təbrizi dağıntı, qırğın və qarətdən qorumaq üçün gürcülərə xərac verir. Paytaxt, sənətkarlıq və ticarət mərkəzi olan Təbrizdən alınan xərac haqqında dövrün müəllifləri deyirlər ki, “xəracın məbləği o qədər böyük imiş ki, gürcülər böyükdən kiçiyə hər kəs zənginləşir” [1, s.116].

Təbrizdən ayrılan gürcü qoşunu iki hissəyə ayrılaraq, bir hissə Miyanə şəhərinə, digər hissə isə Ərdəbil şəhərinə yollanırlar. Təbriz kimi Miyanəlilərdə xərac verərək dağıntıdan, qırğından xilas olurlar. Lakin gürcülər burada öz qoşunlarının bir hissəsini qoyub gedikdən sonra miyanəlilər şəhərdə qalan qoşun üzərinə hücum edirlər. Bunu eşidən gürcülər əsas qoşunu ilə yenidən şəhərə qayıdıb şəhər hakimini öldürür, dərəcəsini soyaraq şəhər minarəsindən asırlar. Şəhər görünməmiş qarət, qırğın, soyğuna məruz qalır.

Gürcü qoşunun digər hissəsi Ərdəbil şəhərinə üz tutaraq Uçan şəhərindən xərac alaraq Ərdəbil şəhərinə yollanırlar Ərdəbilə səh vaxtı hücum edilir. Əhalinin bir hissəsinin yuxuda, bir hissəsi isə ibadət edən vaxtı hücum edilir. Gürcü mənbələrində “Şəhər döyüşsüz ələ keçirilir” deyər qeyd edilir [2, s.427]. Şəhərə necə döyüşərdi ibadət edərkən döyüşə bilməzdilər! Şəhərə döyüşməyə belə imkan verməmişdilər. Şəhər hakimi ailə üzvü ilə birlikdə əsir alındıqdan sonra, gürcülərin əsas məqsədi olan qarət başlanır. Sacilər, Salarilər və Rəvvadilər dövlətlərinin paytaxt şəhəri olan Ərdəbildən aparılan qəniməti təsəvvür etmək mümkün deyil.

Ərdəbilin qarətindən sonra Gürgana üz tuturlar. Gürganı qarət etdikdən sonra artıq geri dönmürlər çünki əldə etdikləri qənimətlər o qədər çox imiş ki irəliləmək mümkün deyilmiş. Təbriz və Ərdəbil kimi sənətkarlıq mərkəzlərindən əldə etdikləri qənimətlə irəliləmək mümkün olmazdı. Bu yürüşə qədər heç bur gürcü yürüşü bu qədər irəliləyib Gürgan şəhərinə qədər gəlməmişdi və gürcülər qalibiyyət və zənginliklə geri dönmürlər. Geri qayıdan gürcülər Naxçıvan və Beyləqan üzərinə vergi qoyurlar. Yenidən Mərəndə qayıdırlar, şəhər əhalisinin müqavimət göstərməyə nə gücləri, nə də ki xərac verəcək maddi vəziyyətləri var idi. Buna görə də şəhərdəki bütün kişilər qılıncdan keçirilir, qadınlarsa əsir aparılır- Daha bir 1161-ci il !

Böyük yürüş kimi xarakterizə olunan 1210-1211-ci illərdə baş verən gürcü yürüşləri zamanı Atabəylər dövlətində Özbək hakimiyyətdə idi. Lakin Atabəy Özbək də gürcülərin dağıdıcı yürüş-

lərinin qarşısını ala biləcək qüvvədə deyildi. Bu yürüşləri dayandırmaq üçün Özbək Təbrizdə Xarəzmşahın adına xütbə oxutdurub onun himayəsinə daxil olur və bununla gürcülərin yürüşü dayanır [4, s.98-99].

Ziya Bünyadov yazır ki- “Azərbaycan və İran İraqında gürcülərin etdiyi yürüşlərə heç bir şəhər qarşı çıxmır. Heç kəs onlara müqavimət göstərmir. Şəhərlər ələ keçiriləndə görünməmiş qətl və qarətə məruz qalır. Şəhərlərin müqavimət göstərməməsi və dağıntıdan xilas olmaq üçün xərac verməsi gürcülərin cəsarətini daha da artırdı”[1, s.118].

Akademik Ziya Bünyadov xalqımızın başına gətirilən qırğınları, qətləri, soyğunları görərək demişdir “Biz doğrudan da, böyük xalqıq. Bu qədər qırıb töküblər, kəsib-biçiblər, əsir-yesir eləyiblər, çürüdüblər, çərlədiblər, yenə də məhv olmamışıq”[5, s.39].

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Bakı, 2007.
2. Azərbaycan tarixi 7 cildə. II cild, Bakı, 2007.
3. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər (S.S.Əliyarlının *redaktəsi* ilə). Bakı, 2009
4. Vəlixanlı N. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhələr. Bakı, 2016.
5. Bünyadov Z. Qırmızı Terror. Bakı, 2017.

Kubra Aliyeva

LAST ATABAY AND GEORGIAN MARCHES

Abstract: In this article, our history touched upon the XIII century period. The existing political conditions are assessed. The researcher has studied Georgian marches, the purpose of these marches and the political situation of the existing state during marches

Key words: history, marches, massacres, rulers, Georgians

İNCİ ŞİRZADOVA

*Naxçıvan Dövlət Universiteti
Magistrant, İnformasiya texnologiyaları və
telekommunikasiya sistemləri, II kurs
inci3456@gmail.com
Elmi rəhbər: dos.M.Əliyev*

İQTİSADİ FƏALİYYƏTİN MODELLEŞDİRİLMƏSİNDƏ PROQRAM PAKETLƏRİNİN ROLU

İşdə iqtisadi fəaliyyətin modelləşdirilməsində proqram paketlərinin rolundan bəhs olunur. Sistem proqram təminatı kompüterin və eləcə də, tətbiqi proqram təminatının işini təmin edən proqramların cəmindən ibarətdir. Proqramlaşdırma sistemləri yeni proqram məhsullarının yaradılması, sazlanması və tətbiqi üçün nəzərdə tutulmuş proqramların məcmusudur.

Açar sözlər: *proqram, system, formatlaşdırma*

Proqram təminatı (PT)-informasiya texnologiyalarının vacib tərkib hissəsi olub maşın daşıyıcılarında saxlanılaraq EHM-in onun hər bir istifadəçinin maraqlarına uyğun istifadəsini təmin edən və kompüter sistemləri vasitəsilə emal olunan bütün proqramların, verilənlərin, informasiyaların və müvafiq sənədləşdirmələrin məcmusudur. Sxematik olaraq PT-ni aşağıdakı kimi təsvir etmək olar (şəkil 1)

Şəkil 1. Proqram təminatının növləri

Sistem proqram təminatı (SPT) kompüterin və eləcə də, tətbiqi proqram təminatının işini təmin edən proqramların cəmindən ibarətdir. Sistem proqramları hesablama sisteminin işinin idarəedilməsi üçün nəzərdə tutularaq müxtəlif yardımçı funksiyaları yerinə yetirir (testləşdimə, formatlaşdırma və s.). SPT iki hissəyə bölünür: baza və servis. Baza PT-na daxildir:

- Əməliyyat sistemləri;
- Proqram örtükləri;
- Şəbəkəməliyyat sistemləri.

Servis PT-na isə aşağıdakı proqramlar (utilitlər) aid edilir:

- Diaqnostika;
- Avtivirus;
- Daşıyıcılara xidmət edən;
- Arxivləşdirmə;
- Şəbəkəyə xidmət edən.

Proqramlaşdırma sistemləri yeni proqram məhsullarının yaradılması, sazlanması və tətbiqi üçün nəzərdə tutulmuş proqramların məcmusudur. Proqramlaşdırma sistemləri, adətən aşağıdakılardan ibarət olur: translyatorlardan, proqramların yaradılması mühitindən, arayış proqram (funksiya, prosedur) kitabxanalarından, sazlayıcılardan, əlaqə redaktorlarından və s.

Tətbiqi proqram təminatı (TPT) – konkret predmet oblastının müəyyən sinif məsələlərinin həlli və istifadəçilərlə bilavasitə əlaqə üçün nəzərdə tutulmuş proqramlar kompleksidir. SPT kompüterin

işləməsinə təmin etdiyi halda TPT ondan istifadəyə və müxtəlif əlavə seçimlərdən yararlanmağa imkan verir. TPT-ni təyinatına görə aşağıdakı kimi klassifikasiyalaşdırmaq mümkündür:

Şirkət və təşkilatların TPT. Məsələn, maliyyə, bank, mühasibat proqramları, ofis sənədləşdirməsinin aparılması üçün proqram vasitələri, kommersiya və istehsalat planlaşdırılması proqramları vəs. Bu tip həm kiçik biznes şirkətlərinin idarə PT, həmçinin də böyük şirkət daxilində ayrı-ayrı şöbələrin PT aid edilir (məsələn, nəqliyyat xərclərinin idarəedilməsi, İT dəstək xidməti).

Şirkət infrastrukturunun PT. Şirkətlərin PT-nin dəstəklənməsi üçün ümumi imkanları təmin edir. Buraya verilənlər bazalarının yaradılması, redaktəsi və onlar üzərində digər əməliyyatlar aparmağa imkan verən MBİS, elektron poçt serverləri, şəbəkənin və təhlükəsizliyin idarəedilməsi vasitələri aid edilir.

İnformasiya işçisinin PT. İnformasiyanın yaradılması və idarəedilməsi zamanı individual istifadəçilərin tələbatlarını təmin edir. Bu, bir qayda olaraq, vaxtın, resursların, sənədləşdirmələrin idarəedilməsidir, məsələn, mətn redaktorları, elektron cədvəllər, elektron poçt və bloqlar üçün müştəri proqramları, personal informasiya sistemləri və media redaktorları.

Kontentə daxil olmanı təmin edən TPT. Bu və ya digər proqram və ya resurslara onların redaktəsi olmadan (lakin redaktə funksiyası da daxil edilə bilər) giriş üçün istifadə edilir. Rəqəmsal kontentin qrup və ya individual istifadəçiləri üçün nəzərdə tutulub. Məsələn, brauzerlər, media pleyerlər və s.

Tərkibinə görə media vəəyləncə PT-na yaxın maarifləndirici proqram təminatı. Onlardan fərqli olaraq bu tip proqramların istifadəçinin biliklərinin yoxlanılması və bu və ya digər materialın öyrənilməsinin izlənməsi üçün dəqiq tələbləri vardır. Bir çox maarifləndirici proqramlara müştərək istifadə və çoxtərəfli əməkdaşlıq funksiyaları daxildir[1].

İmitasiya TPT. Elmi tədqiqat, tədris məqsədilə fiziki və abstrakt sistemlərin simulyasiyası üçün istifadə edilir.

Media sahəsində instrumental PT. kommersiya və ya tədris əsasında digər istifadəçilər üçün çap və ya elektron media resurslar hazırlayan istifadəçilərin tələbatlarını ödəyir. Buraya poliqrafik emal, multimedia emalı, HTML redaktorları, rəqəmsal animasiya, rəqəmsal səs redaktorları və s. daxildir.

Layihələndirmə və quraşdırma üçün tətbiqi proqramlar. Aparat və proqram təminatının işlənilməsi hazırlanması məqsədilə istifadə edilir. Bu tip avtomatlaşdırılmış dizaynı (computer aided design-CAD), avtomatlaşdırılmış layihələndirməni (computer aided engineering-CAE), inteqrasiyalaşdırılmış işləmələr mühiti proqramlarını (Integrated Development Environments), tətbiqi proqramlaşdırma interfeyslərini (Application Programmer Interfaces) əhatə edir.

Müxtəlif tip hesablama məsələlərinin həlli üçün çoxsaylı proqram vasitəni dörd qrupa ayırmaq olar:

- Ayrı-ayrı tətbiqi proqramlar;
- Tətbiqi proqram kitabxanaları;
- Tətbiqi proqram paketləri;
- İnteqrasiyalaşdırılmış proqram sistemləri.

Tətbiqi proqram, bir qayda olaraq, universal proqramlaşdırma dillərindən birində yazılır və konkret tətbiqi məsələnin həlli üçün nəzərdə tutulur. Məsələn, xətti cəbri bərabərliklər sistemlərinin bu və ya digər hesablama üsulları ilə həlli proqramlarını, matrisin məxsusi qiymətinin hesablanması proqramını və s. göstərmək olar. Belə proqramların müəllifləri müəyyən predmet oblastında ixtisaslaşmış tətbiqi proqramçılardır. Tətbiqi proqramlar hər biri ayrı ayrılıqda müəyyən müstəqil funksiyaları yerinə yetirən modullar yığımından ibarətdir. Məsələn, matrisin məxsusi qiymətlərinin hesablayan proqram matrisin bir təsvir formasından digərinə çevrilməsini reallaşdıran modul, qəza hallarını emal edərək istifadəçiyə diaqnostik məlumatlar çatdıran modul kimi modullardan ibarət ola bilər.

Kitabxana hər biri müəyyən tətbiqi məsələni həll edən və ya müəyyən köməkçi funksiyaları (yaddaşın idarəedilməsi, xarici qurğularla mübadilə və s.) yerinə yetirən ayrı-ayrı proqramlar yığımıdır. Proqram kitabxanaları hesablama məsələlərinin effektiv həlli vasitəsi kimi özlərini göstərmişlər. Onlardan elmi və mühəndis işlərinin kompüterin köməyi ilə həllində intensiv istifadə olunur. Onları

şerti olaraq geniş tətbiq kitabxanalarına və ixtisaslaşmış kitabxanalara ayırmaq olar. Geniş tətbiq kitabxanalarına daxil olan proqramlar müxtəlif predmet oblastlarına aid olan məsələlərin həlli üçündür. İxtisaslaşmış kitabxanalar isə ayrı-ayrı, bəzən kifayət qədər dar sinif məsələlərin həllinə yönəldirlər[1].

Tətbiqi proqramların işlənilib hazırlanmasından proqram kitabxanalarının yaradılmasına keçid proqramçılar qarşısında həm sistem, həm də tətbiqi xarakterli bir sıra problem qoymuşdur. Kitabxanaların qurulması zamanı meydana çıxan əsas problemlər sırasına sistemləşdirmə, sənədləşdirmə, testləşdirmə və köçürülmək problemləri aiddir.

Sistemləşdirmə problemi predmet oblastının klassifikasiyasına və onların həll metodlarına uyğun olaraq kitabxananın bölmə və altbölmələrə ayrılmasından ibarətdir. Buraya proqramların adlandırılmasının vahid qaydaları, riyazi cəhətdən uyğun obyektlərin vahid təqdimetmə forması, səhvlərin vahid nəzarət sxemləri və s. daxildir.

Sənədləşdirmə problemi kitabxana proqramlarının vahid təsvir qaydalarının tərtib edilməsindən ibarətdir. Keyfiyyətli sənədləşdirmənin mövcudluğu ayrı-ayrı proqrama girişi, proqramlar arsında qarşılıqlı əlaqənin təşkilini, yeni proqramların əlavə edilməsini əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirir. Bu problemin həllində sənədləşdirmənin avtomatlaşdırma vasitələri vacib rol oynayır.

Kitabxanın testləşdirilməsi proqramın xüsusi olaraq hazırlanmış test verilənləri əsasında yoxlanılmasıdır. Testləşdirmənin nəticələri daha çox testlər dəstinin düzgünlüyündən və tamlığından asılıdır. Testləşdirməyə, əsasən, proqramın mətninin seçilmiş proqramlaşdırma dilinin standartlarına uyğunluğundan, proqramın tətbiq sahəsinin və diaqnostik aparatın keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsindən, onun müxtəlif xarakteristikalarının aşkarlanmasından, eyni məsələnin həlli üçün nəzərdə tutulmuş digər proqramlarla müqayisəsindən ibarətdir.

Köçürülmə problemi kitabxana proqramlarının müxtəlif hesablama şərtlərində (müxtəlif EHM tiplərində, müxtəlif əməliyyat sistemlərində və s.) istifadə etmə imkanını təmin edən metodlar və vasitələrin yaradılmasından ibarətdir. Bu problem özünə proqramlaşdırma dili standartına əməl olunması, maşından asılı konstantlarla işin təşkili, proqramın bir hesablama mühitindən digərinə köçürülməsini avtomatlaşdırmağa imkan verən intrumental vasitələrin hazırlanması kimi aspektləri daxil edir. Kitabxana proqramlarına giriş bu və ya digər proqramlaşdırma dilinin ştat vasitələrinin istifadəsi ilə mümkündür. Onların işlənilib hazırlanması adətən tətbiqi proqramçıların gücləri ilə həyata keçirilir. Bununla yanaşı kitabxanaya bəzən başqa vaxtda, başqa müəllif tərəfindən yazılmış proqramlar daxil edilir. Kitabxana tərkibində xüsusi sistem təminatının olmaması bir çox hallarda onun qurulmasında sistem proqramçılarının xüsusi köməyi olmadan da keçinməyə imkan verir[2].

Beləliklə, proqram kitabxanalarının xarakterik xüsusiyyəti problem yönümlü çıxış dilinin olmaması və kifayət qədər təkmilləşdirilmiş sistem təminatıdır. Bir qayda olaraq onlar predmet oblastının tipik məsələlərinə istiqamətləndirlər və spesifik tətbiqi məsələlərin həlli vasitələrinə malik olurlar.

İndi tətbiqi proqram paketlərinin (TPP) tətbiqi proqram təminatının müstəqil forması kimi müzakirəsinə keçək. Bunun üçün ilk öncə paket anlayışının özü dəqiqləşdirilməlidir. Hal-hazırda bu sual barəsində bütün mütəxəssislər tərəfindən qəbul edilmiş ümumi fikir mövcud deyil. Paket problematikasında vahid terminologiya da yoxdur. Bu ilk öncə bu elmi istiqamətin yeniliyi ilə izah olunur. Bundan başqa TPP-nin müxtəlif cür müəyyənləşdirilməsi bu anlayışı paketin bu və ya digər funksional və struktur xüsusiyyətlərini qabardaraq müxtəlif nöqtəyi nəzərdən şərh edirlər. TPP həm sadə simvolikanın köməyi ilə müraciət edilən müəyyən sinif məsələlərin həlli üçün proqramların məcmusu, həm də müəyyən sahə istifadəçiləri tərəfindən hər hansı bir məsələlər sinfinin həlli vasitələrindən ibarət olan funksional təyinatların ümumiliklərinə görə birləşdirilmiş uyğun idarəetmə üsullarının və verilənlər strukturunun məcmusundan ibarət proqramlar kimi müəyyən edilir. Bununla yanaşı, məsələlər sinfi altında tətbiq olunan ümumi alqoritmlər və informasiya massivlərindən ibarət tətbiqi problemlər çoxluğu, həmçinin də paketin proqramçının və istifadəçinin məhsuldarlığının artırılmasını təmin edən qarşılıqlı əlaqəli proqramlar kompleksi kimi müəyyənləşdirilməsi başa düşülür. Proqram paketlərinə müəyyən məsələlər sinfinin həllinə yönəlmiş istənilən kompleks kimi baxaq. Formal olaraq belə yanaşma paketlər sırasından kitabxana proqramlarını da kənar etmir.

Ancaq bugünkü gündə TPP haqqında proqram təminatının sərbəst forması kimi formalaşmış fikirlər paketlərin bir sıra fəqləndirici xarakterik xüsusiyyətlərini göstərməyə imkan verir:

TPP-nin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların ayrıca məsələyə deyil, predmet oblastının spesifik məsələlərini də daxil edən müəyyən məsələlər sinfinə istiqamətlənmələridir. Buradan TPP-nin hazırlanmasının əsas texnoloji prinsipi kimi onun modulyar təşkili zərurəti çıxır. Bu prinsipin məğzi istifadə olunan alqoritmlərin ümumi fraqmentlərinin müstəqil modullar şəklində formalaşdırılmasından ibarətdir. İstifadəçilər tərəfindən formalaşdırılmış məsələlərin həlli belə modulların müəyyən zənciri vasitəsilə həyata keçirilir.

TPP-nin digər xüsusiyyəti onların tərkibində istifadəçinin paketlə rahat işini təmin edən xüsusi dil vasitələrinin olmasıdır. Bir qayda olaraq genişləndirilmiş paket müxtəlif funksiyaların yerinə yetirilməsinə və müxtəlif istifadəçilərə istiqamətlənmiş bir neçə giriş dilinə malik olurlar. Dil ilkin məsələnin formalaşdırılması, başlanğıc verilənlərin həll alqoritminin təsviri, VB-nin və ya TPP-nin informasiya bazasının dəstəklənməsi və onlara girişi təşkili, proqram modullarının yaradılması, predmet oblastının modelinin təsviri, dialoq rejimində həll prosesinin idarəedilməsi və digər məqsədlər üçün təyin edilə bilər.

TPP-nin başqa bir xüsusiyyəti spesifik sistem vasitələrinin mövcudluğudur. Onlara ixtisaslaşmış verilənlər bankı, paketin əməliyyat sistemi ilə qaşılıqlı fəaliyyət vasitəsi və s. daxildir.

Və nəhayət, elementlərinə müxtəlif paketlər və proqram kitabxanaları daxil olan proqramlar kompleksləri inteqrasiyalaşdırılmış proqram sistemləri adlandırılır. Misal olaraq öz tərkibində bir neçə müxtəlif təyinatlı TPP-nə malik olan layihələndirmənin avtomatik sistemlərini göstərmək olar. Adətən bu tip sistemlərdə müxtəlif siniflərə və bəzən də müxtəlif predmet sahələrinə aid olan məsələlər həll edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tətbiqi proqram təminatının sadalanmış formaları arasında dəqiq və birmənalı sərhədlər mövcud deyil.

Məhsuldarlığın və mənfəətin, personalın iş effektivliyinin artırılması, optimal idarəetmə strukturunun yaradılması problemləri iqtisadiyyatın istənilən sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün əsas məsələlərdən biridir. Bu zaman maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin istənilən aspektlərini nəzarət altında saxlamaq zərurəti ortaya çıxır. Bu fəaliyyət çoxlu miqdarda, müxtəlif mənşəli informasiya ilə əks olunur. Mükəmməl emal olunmuş və sistemləşdirilmiş şəkildə o, şirkətin effektiv idarəedilməsinin zəmininə çevrilir. Əksinə, səhiv verilənlərin olmaması yanlış idarəetmə qərarının verilməsinə, fəaliyyətin düzgün olmayan tərəfə istiqamətlənməsinə, ciddi itkilərə gətirib çıxara bilər.

Həll olunan məsələlərin əhatə dairəsinin genişlənməsi və emal olunacaq informasiyanın həcmnin artması istifadəçilərə istiqamətlənmiş tətbiqi proqram paketlərinin yaradılmasına daha çox diqqət yetirilməsini tələb edir. Bununla yanaşı yaradılacaq proqram paketləri konkret istifadəçinin ehtiyaclarına uyğunlaşmaq üçün əlavə səylər tələb etmədən tətbiqə münasib olmalıdırlar.

Müasir şərtlər çərçivəsində müxtəlif sferalarda çalışan iqtisadçılar düzgün analiz metodlarına, iqtisadiyyatda formalaşmış və ya proqnozlaşdırılan vəziyyəti tənqidi təhlil etmək bacarığına malik olmalı və şəxsi mülahizə və nəticələrini irəli sürməlidirlər. Bu zaman müxtəlif mühasibat, maliyyə, menecment, bank, statistika və digər proqram paketlərindən istifadə iqtisadi informasiyanın emalının əksər çətinliklərini aradan qaldırmağa imkan verir. Bu, professional biliklərin avtoformalaşdırılması hesablamalarının personallaşdırılması, real vaxt rejimində iqtisadi informasiya emalı nəticələrinin interaktiv analizi, verilənlərin aqreqatlaşdırılması yolu ilə həyata keçirilir.

Mühasibat proqram paketlərinin tətbiqi təkcə mühasibat uçotunu avtomatlaşdırmağa deyil, həm də anbar uçotunda, məhsulların təchizat və reallaşdırılmasında, müqavilələrin izlənilməsində, əmək haqqının hesablanması informasiyanın emalı işlərini qaydaya salmağa imkan verməklə şirkət fəaliyyətinin idarə edilməsi prosesinə təsir göstərir.

Şirkətin maliyyə işlərinin avtomatlaşdırılmasında proqram paketlərinin tətbiqi hazırkı gündə əsas tendensiyalardan biridir. Belə ki, maliyyə işləri üçün nəzərdə tutulmuş proqram vasitələri maliyyə və idarəetmə uçotu və uçotun ayrı-ayrı hissələrinin funksiyalarını, maliyyə hesabatlarının formalaşdırılmasını reallaşdırırlar.

Satış fəaliyyətinin əsas proqram təminatı kommersiya informasiyasının emalı zamanı ticarət ehtiyatlarının idarə edilməsi, ticarətin aparılmasının təşkili, xərclərin nəzarət edilməsi, satış kanal və

metodlarının seçilməsi, ticarət dövriyyəsinə nəzarət və analiz edilməsi, onun planlaşdırılması, xidmətin təşkil edilməsi və s. işlər üzrə əsas məsələləri həll etməyə imkan verən proqram paketləridir.

Tətbiqi proqram paketləri son dövrlərdə sürətlə inkişaf edən e-ticarət fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Sadəcə web-vitrinlər təşkil edərək məhsul və xidmətlər haqqında internet vasitəsilə məlumat verib sövdələşmə və digər işləri ənənəvi qaydada, oflayn rejimdə həyata keçirən şirkətlər üçün heç bir xüsusi proqram təminatına ehtiyac duyulmasa da, bütün fəaliyyətlərini tamamilə internet vasitəsilə yerinə yetirən şirkətlərə bunu aid etmək olmaz.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə.M., Bayramov Z.Z., Quliyev H.X. İqtisadi informasiyanın işlənməsinin kompüter texnologiyası. Bakı, 2002.
1. Əliquliyev R., Əliyev Əlövsət. İqtisadi proseslərdə informasiya texnologiyaları. Bakı, 2001.
3. Rüstəmov Ə.M. İnformatika. Dərslik. Bakı, 2002.

Inci Shirzadova

THE ROLE OF SOFTWARE PACKAGES IN MODELING ECONOMIC ACTIVITY

Abstract: The article discusses the role of software packages in modeling economic activity. System software consists of a set of programs that support the work of the computer, as well as application software. Programming systems - this is a set of programs designed for the creation, configuration and implementation of new software products.

Key words: software, system, formatting

**QƏRBİ AZƏRBAYCANDA ERMƏNİSTAN SSR-İN TƏŞKİL EDİLMƏSİ ƏRƏFƏSİNDƏ
VƏ DÖVRÜNDƏ ERMƏNİLƏRİN APARDIĞI ZORLA KÖÇÜRMƏ VƏ TƏCAVÜZ
SİYASƏTİNİN ORADA YAŞAYAN AZƏRBAYCANLILARIN TALEYİNƏ TƏSİRİ
(1920-1921-Cİ İLLƏR)**

Qərbi Azərbaycan ərazisində yaradılmış Ararat Respublikasına rəhbərlik edən daşnaklar bilərəkdən orada yaşayan azərbaycanlıları qırmaqla, soyqırma məruz qoymuş, onların öz vətənlərindən qaçmalarına çalışmış və buna nail olmuşlar. Bunun nəticəsində azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərdə, yaşayış məntəqələrində Mesopotamiyadan, İrandan və Türkiyədən gətirilmiş ermənilər məskunlaşdırılmışdır. Qərbi Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra bu siyasət bu və digər formada davam etdirilmişdir. Belə ki, öz ata yurdlarından didərgin düşmüş azərbaycanlılar öz yurdlarına qayıtmaq istəsələr də, ermənilər buna müxtəlif üsullarla mane olmuşdur. Bu da nəticə etibarilə Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlıların sayının azalmasına, ermənilərin sayının çoxalmasına səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, Ararat Respublikası, daşnaksütyun, terror təşkilatı, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti, qaçqın, XI Qızıl Ordu, Sovet Azərbaycanı, Xalq Xarici İşlər komissarlığı, Sovet Ermənistanı, Rusiya, Milli Şura, Zəngəzur, AK (b)P*

1918-1920-ci illər dövründə keçmiş İrəvan quberniyasının müsəlman əhalisi, onun ərazisində 1918-ci ilin mayında yaradılmış Ararat Respublikasının daşnak hökuməti tərəfindən əsl soyqırma məruz qalmışdır. Erməni müəllifi A.Lalayan yazırdı: “əks inqilabi “Daşnaksütyun” (1918-1920) diktaturası dövründə bütün erməni olmayan əhali qanundan kənar hesab edilirdi. Daşnaklar Ermənistanda özlərinin 2 il yarım davam edən hakimiyyətləri dövründə Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı silahlı mübarizə aparmış, mülki əhalini öldürmüş və soymuş, sakinlərin kənd və qəsəbələrini dağıtmışdır” [1, s.59]. Başqa erməni müəllifi B.Borayan yazırdı: “Ermənistan Respublikasında siyasi xadimlər dövlət hakimiyyətini təkə ölkəni idarə etmək üçün deyil, müsəlman əhalisini soymaq və onların əmlakını zəbt etmək üçün istifadə edirdilər. Hətta erməni hökumətində talançılıq işləri ilə bağlı nazir vəzifəsi də var idi” [2, s.81-82].

Nəticədə 1919-cu ilin sonu-1920-ci ilin əvvəllərində İrəvan quberniyasının Yenibəyazid, Eçmiədzin və İrəvan qəzaları müsəlman əhalidən tamamilə təmizlənmişdir. Bütün İrəvan quberniyasında 250 min insanın yaşadığı 300-ə yaxın müsəlman kəndi dağıdılmışdır. Erməni tədiqatçısı Z.Qorqadyana görə, “Daşnaksütyun” terror təşkilatı tərəfindən nəzarət edilən erməni hökuməti, qısa müddətdə 565 min müsəlmanı öldürmüş, yaralamış və qovmuşdur. Beləliklə, Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulan zaman 10 mindən bir az artıq türk yaşayırdı. A.Mikoyan “erməni imperializmi haqqında”kı məqaləsində (1919-cu ildə yazılmışdır) erməni daşnak hökumətinin azərbaycanlı əhaliyə münasibətini “erməni imperializminin spesifik və irticaçı xarakteri” adlandırmışdı. A.Mikoyan yazırdı ki, bu siyasətin nəticəsində Ermənistanın bütün müsəlman əhalisi hakimiyyətdən kənarlaşdırıldı, terrorlaşmış bütün quldur dəstələr milli hisslərlə onları nə qədər mümkündürsə qırmağa, qanını axıtmağa hazır idilər [3, s.241]

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin Parlamentinin 1920-ci il yanvarın 5-də keçirilən iclasında İrəvan bölgəsinin azərbaycanlı əhalisinin vəziyyəti ilə bağlı çıxış edən Mustafa Vəkilov Ermənistan-dan Azərbaycana 300 min qaçqının gəldiyini qeyd etmiş və diqqəti onların aclıq, xəstəlik və səfilliklə müşayiət olunan acınacaqlı durumuna yönəldərək, lazımi təcili tədbirlərin görülməsini tələb etmişdir [4, s.350].

Azərbaycanın sovetləşməsindən sonra, erməni daşnaqları davam edən təcavüzü şəraitində qaçqınların axını kəsilmirdi. Demək lazımdır ki, qaçqınların əsas axınını Ararat Respublikasının ərazisində yaşayan azərbaycanlılar və Azərbaycanın onunla qonşu bölgələrində yaşayan əhali təşkil edirdi.

Qaçqınların vəziyyəti ilə tanış olmaq məqsədilə 30 sentyabr 1920-ci ildə Azərbaycanın bir sıra rayonlarında, o cümlədən Gəncə, Qazax, Şuşa və başqa şəhərlərdə N.Nərimanovun iştirakı ilə Azərbaycan SSR-nin müxtəlif hakimiyyət orqanlarının daxil olduğu komissiyalar yaradılmışdır. Komissiya tərəfindən toplanılmış məlumatlar, yerlərdə olan vəziyyət Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 24-28 oktyabr 1920-ci il iclasında müzakirə edilmişdir. Xüsusi komissiyanın sədri Ağamalıoğlu məruzəsində göstərirdi ki, rayonlara gediş zamanı ac və çılpaq qaçqınlar bir tikə çörəyə görə yalvarırdılar, yol boyu kanalların kənarında ölmək üzrə olan qadınlar, ölümlər və onlarla birgə ac uşaqlar var idi.

Daşnak hökuməti “qarşıdurmanın kəsilməsi” bəhanəsi adı altında Zəngibasara və Vedibasardan Culfaya qədər olan əraziləri azərbaycanlılardan təmizləməyə səy göstərirdi. 1920-ci ilin iyunun əvvəllərində erməni silahlı qüvvələri Zəngibasara hücum etdilər, nəticədə Şahtaxtı stansiyası və Şərur qəzasını tutdular. Bu rayonların əhalisi erməni hücumlarından qorxaraq Cənubi Azərbaycana və Naxçıvana çəkilərək qaçqına çevrildilər. Naxçıvan-Zəngibasara nümayəndəsinin ilkin hesabatının nəticələri “Kommunist” qəzetinin 15 oktyabr 1920-ci il tarixli nömrəsində “Naxçıvan və Zəngibasara rayonlarında işlərin vəziyyətinə dair” məqalə dərc olundu, müəyyən edildi ki, bu hadisələrin gedişində Zəngibasara, Vedibasara, Naxçıvan, Şərur, Şahtaxtı, Dərələyəz əhalisinin mülkiyyəti başdan başa dağıdılmış, 500 min əhali yoxsullaşmış, onlardan 45 000 qaçqın aclıq və xəstəlikdən ölmüş, 70 000 qaçqın Cənubi Azərbaycanda yerləşmişdir. Qalan 400 min əhali Naxçıvan yaxınlığında açıq havada ac və yarıçılpaq halda məskunlaşmışdı. 28-ci Nestor diviziyasının komandiri XI Qızıl Ordunun komandanlığına göndərirdi teleqramda yazırdı ki, daşnak qırğınlarında qurtulub Naxçıvan rayonunda yerləşən qaçqınların sayı yarım milyona yaxın insan təşkil edirdi [3, s.242].

Ermənistanda bu hadisələr başqa tonda işıqlandırıldılar. Bir daşnaq nümayəndəsi 21 noyabr 1920-ci il tarixdə daşnak hökumətinin başçısı A.Orçanyana yazdığı məktubda göstərirdi: “Zəngibasara biz tutmuşuq. Bu ölkə elə zəngindir ki, bu vəziyyətdə bizim borclarımızı bir neçə dəfə bağlaya bilər, artıq iki gündə görünməmiş soyğunçuluq edilmiş-burada arpa, buğda, düyü, samovarlar, xalçalar, pul və qızıl götürülmüşdür. Böyük zənginlik bizim əlimizə keçmişdir”. Bu daşnak soyğunçusu, hökumətə bütün alınmış zənginlikləri götürməyi və heç bir vasitə ilə verməməyi təklif edirdi. Keçmiş daşnaq hökumətinin başçısı Kaçaznuni hazırki hadisələrə toxunaraq yazırdı: “Azərbaycanla rəsmi olaraq müharibə vəziyyətində deyildik. Ölkə daxilində müsəlman əhalisi ilə qanlı döyüşlər baş vermişdir...”. Daha sonra o yazırdı: “Bizim vaxtımızda əhali müharibədə dağılmışdı və acından ölürdü. Biz Şərur və Vədi kimi taxilla zəngin olan əraziləri dağıdaraq bu zənginlikdən istifadə edə bilmədik”. Göründüyü kimi regionun azərbaycanlı əhalisinə qarşı əsl soyqırım siyasəti aparılmışdır. Belə bir maraqlı faktı qeyd etməliyik ki, Zəngibasara, Vedibasara və Şərur hadisələri Azərbaycan və erməni sovet tarixşünaslığında sinfi mübarizə kimi qiymətləndirilmişdir [3, s.243].

Daşnaklar tərəfindən mülki azərbaycanlı əhali üzərində edilən zorakılıq Azərbaycan sovet hökumətində ciddi təşviş yaratmışdı. 5 iyul 1920-ci ildə Azərbaycanın xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynovun Ermənistanın xarici işlər nazirinə göndərirdi teleqramda deyilirdi: “Ermənistan hökumətinin belə təcavüzkar fəaliyyəti Sovet Azərbaycanına qarşı açıq hərbi hərəkətlər kimi qiymətləndirir və erməni hərbi hissələri tərəfindən bütün hücumların təcili dayandırmasını tələb edirdi”. Ancaq, erməni hökuməti öz üzərində məsuliyyət götürsə də, özünü təmizə çıxarmağa çalışırdı. 7 iyul 1920-ci ildə M.D.Hüseynova göndərilmiş cavab məktubunda erməni tərəfi Zəngibasara və Şərurun onun hərbi hissələri tərəfindən tutulmasını onunla əsaslandırmışdır ki, bu ərazilərin əhalisi Osmanlı-türk hissələrinin rəhbərləri ilə birgə Ermənistanla qarşı əks-inqilabi fəaliyyətdə iştirak etmişlər. Bundan başqa, Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarının erməni hökumətinin göstərilən ərazilərdə hərəkətinə dair sorğusunu, axırıncı onun daxili işlərinə müdaxilə kimi qiymətləndirmişdi.

1920-ci ilin noyabrında Ermənistanın sovetləşdirilməsindən sonra Ermənistandan olan azərbaycanlı qaçqınlar öz doğma kəndlərinə qayıdacaqlarına ümid edirdilər. Ancaq, Sovet Ermənistanının rəhbərliyi məsələni həll etmək istəmir, qaçqınların qayıtmasına mane olurdu. 11 fevral 1921-ci ildə AKP (b) III qurultayında çıxış edən Sovet Ermənistanının nümayəndəsi Boqdatiyev şikayətlənirdi: “Rusiyanın heç bir yerində balaca Ermənistanda olduğu qədər qaçqın yoxdur. Qaçqınlar məsələsi-Qafqazda köklü məsələlərdən biridir. Qaçqınlar məsələsi Azərbaycandakı işləri ilə bağlı idi, özümüz mənzərəni təsvir edərək: daşnaklar İrəvan, Zəngibasara rayonlarında yerləşən yüzlərlə hətta minlərlə

müsəlman əhalisini öz ərazilərindən köçməyə məcbur edir, onların torpaqlarında erməniləri məskunlaşdırırdılar. Bütün bu müsəlmanlar öz torpaqlarına qayıtmaq tələb edirlər. Fikirləşin, kartları elə qarışdırıb, elə etmək lazımdır ki, qaçqın məsələsi həll edilsin. Qaçqınlar məsələsi, ümumazərbaycan miqyasında hətta daha çox Kiçik Asiya miqyasında Atatürkün razılığı, əlbəttə Sovet Gürcüstanının iştirakı ilə həll edilə bilər”. Beləliklə, Ermənistan nümayəndəsi Azərbaycan rəhbərliyinə qəti plan təklif etdi, Türkiyə ərazilərinin Ermənistana birləşdirilməsi qarşılığında azərbaycanlılar öz əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıda bilərlər.

10 və 23 aprel 1921-ci il tarixlərdə Ermənistan İnqilab Komitəsi amnistiya haqqında iki dekret dərc edərək, daşnak hakimiyyəti zamanı, ölkəni tərk etmiş qaçqınların geri qayıtmasına icazə verdi. Ancaq, ən başdan erməni hökuməti bu məsələdə bir tərəfli mövqe tutur, azərbaycanlıların öz yerlərinə qayıtmasına mane olur, planlı şəkildə tərk etmiş əhalinin yaşayış evlərində İran və Türkiyədən gətirilmiş erməniləri məskunlaşdırırdılar. “Pravda Gürcüstan” qəzeti 21 oktyabr 1921-ci il tarixdə “Sovet Ermənistanı və İngiltərə” məqaləsində Ermənistan SSR-in Gürcüstanda olan diplomatik nümayəndəliyinin informasiya bülleteninə istinad edərək xəbər verirdi ki, Ermənistan İngiltərənin Xarici İşlər Nazirliyinə müraciət etmişdir ki, Batum şəhərinə sonradan Ermənistana aparılmaq üçün Mesopotamiyadan olan 14000 ermənin göndərilməsi ilə bağlı teleqram göndərmişdir [3, s.246].

Təkrar bu qəzetin 25 oktyabr 1921-ci il nömrəsində bildirilirdi: “Ermənistan SSR-in Tehranda nümayəndəliyi açılmışdır. RSFSR-in səlahiyyətli nümayəndəsi yoldaş Rotşteyn və arxiyepiskop Ayvazyan çıxışları zamanı bildirirdilər ki, Ermənistan özünün müstəqilliyinə görə Rusiya və Milli Şuraya borcludur. Orada olan ermənilərdən 7000 nəfəri Ermənistan SSR-nin təbəliyini qəbul etmək niyyətini bildirdilər”. Atrıq, 1922-ci ilin martında 9000 erməni Mesopotamiyadan Batumdan keçməklə Ermənistan Respublikasına gəldilər və Qəmərli (Aştarak), Arazdəyənin şimal qərbində (Vedi) məskunlaşdılar. 1922-ci ilin sonuna doğru əvvəllər azərbaycanlılardan təmizlənmiş rayonlarda Türkiyədən gəlmiş 200 minə yaxın erməni yerləşdirildi. Köçürülmüş ermənilər əsasən İrəvan ətrafında və həmçinin Qəmərli, Vedibasar, Eçmiədzin və b. rayonlarında məskunlaşdırıldılar ki, bu yolla süni surətdə erməni əhalisinin sayını artırırırdılar.

Zəngəzur qəzasında çox ağır vəziyyət yaranmışdı. Təkcə 1918-ci ilin yay-payızında qəzada Andronikin dəstələri tərəfindən 115 müsəlman kəndi dağıdılmış, 10 mindən artıq insan öldürülmüş, 50 min qaçqın olmuşdur. Bu mövzunu davam etdirərək AKP (b) 1920-ci il oktyabrında olan II qurultayında Zəngəzurdan olan nümayəndə Tatyannın çıxışına diqqət yetirək: “Bakılılar-işçilər yaxşı məlum olduğu kimi, Zəngəzur bölünməli alma kimi, Azərbaycanla Ermənistan arasında ixtilafdır. İki illik milli mübarizə ərzində 200 yaxın məntəqə dağıdıldı, qaçqın kütlələri Qarabağa, Kürdüstana, Araza doğru və başqa ərazilərə yönəldilər. İki illik milli münafişdən sonra, qəza əvvəlki vəziyyətinə qayıtdı”.

Həmçinin, qəzanın ağır vəziyyəti oradan alınmış teleqramlarda göstərilirdi. 28 avqust 1920-ci il tarixdə Qarabağ Vilayət İnqilab Komitəsindən xalq daxili işlər komissarı məlumat vermişdir ki, Zəngəzur qəzasının müsəlman kəndləri, 3-4 məntəqə dəfələrlə daşnakların hücumuna məruz qalmış, bunun nəticəsində onlar acınacaqlı vəziyyətdə idilər. Qaçqınlar kütləsi əməli gəlir, onların yerində məskunlaşdırılmış ermənilərin atəşlərinə məruz qalırdılar. Qaçqınlar arasında ciddi aclıq sürürdü, yaşayış və tibbi ləvazimatların olmaması ona gətirib çıxardı ki, gündə onlarla insan ölürdü. 3 oktyabr 1920-ci ildə Zəngəzur qəzasının Sovet Xalq Komissarlığının nümayəndəsi Sarkisyan AKP (b)-na göndərdiyi teleqramda məlumat verirdi ki, qəzada son dərəcə gərgin vəziyyət yaranmışdır. Dağıdılmış 25 müsəlman kəndinin əhalisi açıq hava altında qalmışdır.

13 aprel 1921-ci ildə AKP (b) Siyasi və Təşkilat Bürosunda “Zəngəzur haqqında” məsələ müzakirə edildi və “regionda vəziyyəti aydınlaşdırmaq üçün Mirzoyan, Ç.İldırım və b. daxil olduğu komissiya” göndərildi. Həmin iclasda AKP (b)Zəngəzur rayonuna Ş.Mahmudbəyovu yeni fövqaladə komissar təyin edildi.

Ş.Mahmudbəyovun AK(b)P MK Azərbaycan İnqilab Komitəsinə və XDİK-ə göndərdiyi 1920-ci il 27 dekabr tarixli və 1921-ci il 5 yanvar tarixli məktublarında qeyd edilirdi ki, Zəngəzur qəzası Bakıdan uzaqlığına görə və nədənsə onun tərəfindən unudulmuşdur, heç kim bölgəyə qətiyyənlə diqqət yetirmir, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra mahal heç vaxt ərzaq almamışdır. O, məsələnin siyasi tərəfi haqqında danışımadan insanpərvərlik naminə, nəhayət ki, Zəngəzur qəzasının

ehtiyaclarına lazımi diqqət yetirməyi bölgənin təxirəsalınmaz tələbatlarının təmin olunması üçün ən təcili tədbirləri görməyi xahiş və tələb edirdi [5, s.310].

1921-ci ilin iyulunda Qərbi Zəngəzurun Sovet Ermənistanı tərəfindən işğalı və birləşdirilməsindən [6, s.64-65] sonra, qəzada demoqrafik vəziyyət ciddi sürətdə dəyişikliyə məruz qaldı. Bu yerlərdə əvvəllər müsəlman əhali üstün idi, azlıqda qalan ermənilər indi tamamilə üstünlüyə malik idilər. 30 aprel 1922-ci ildə Sovet Azərbaycanının II qurultayında çıxış edən Azərbaycan SSR XKS-nin sədri Q.Musabəyov həyacanla bildirdi: “Hökumətə bildirdi ki, Zəngəzur qəzasında dinc əhali silah gücü ilə əvvəlki yaşadığı yerlərdən çıxarılır”. Azərbaycan MİK-in xüsusi komissiyası yaradıldı ki, yerlərdə bu işlə bağlı çalışıb, onların nəticələrini ləğv etsin.

Ümumiyyətlə, Ermənistanda sovet hakimiyyətinin olduğu müddətdə hər il azərbaycanlı əhəlinin sayı erməni əhalisinə nisbətə, azərbaycanlıların xeyrinə olmayacaq şəkildə dəyişilirdi. Belə bir fakt təəssüf hissi doğurur ki, Azərbaycan SSR-nin rəhbərlərinin siyasi məruzələrində və hərəkətlərində Ermənistan SSR-də olan azərbaycanlıların problemləri ilə bağlı susmuşlar. Uzağı görə bilməyən rəsmi Bakının bu mərhələdə Ermənistan SSR-nin tərkibində yaşayan azərbaycanlılar üçün mədəni və inzibati-ərazi müxtəriyyəti yaratmaqda maraqlı olmaması, müasir dövrdə onların statusu ilə bağlı məsələnin müzakirə edilməsində çətinlik yaradır. Biz bu qorxunc səhvin acı nəticələri ilə XX əsrin 80-ci illərinin sonunda sonuncu azərbaycanlının özünün əzəli torpaqları olan Qərbi Azərbaycan-indiki Ermənistandan çıxmağa məcbur olmasından sonra üzləşdik.

ƏDƏBİYYAT

1. Лалаян А.А. Контрреволюционная роль партии Дашнакцутюн // Известия АН Азербайджанской ССР. Серия Истории, философии и права. 1990, №1, с. 41-45.
2. Борьян Б.А. Армения, международная дипломатия и СССР: В 2-х томах Т.1.М.; Гиз, 1928, 447 с.
3. Нифталиев И.В. Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века). Баку, 2010, 292 с.
4. Kazımbəyli.İ Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: sosial-iqtisadi və siyasi tarix (XIX-XX əsrin əvvəlləri). Bakı, 2017, 400 s.
5. Musayev İ.M. Azərbaycanın Naxçıvanın və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921 ci illər). Bakı: Bakı Universiteti, 1996, 328 s.
6. Qasımlı M. Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalınadək erməni iddiaları: Tarix - olduğu kimi (1920-1994-cü illər). Bakı: Elmin İnkişafı Fondu, 2016, 520 s.

Aslan Ibrahimov

ORDER OF FORCED RESIDENCE AND AGGRESSION POLICY OF ARMENIANS IN 1920 AND ON THE EVE AND PERIOD OF THE ESTABLISHMENT OF THE ARMENIAN SSR IN WESTERN AZERBAIJAN

Abstract: The Dashnaks, who ruled the Republic of Ararat in western Azerbaijan, deliberately massacred the Azerbaijanis living there, tried to force them to flee their homeland, and succeeded. As a result, Armenians brought from Mesopotamia, Iran and Turkey were settled in the villages and settlements inhabited by Azerbaijanis. After the establishment of the Soviet government in Western Azerbaijan, this policy was continued in one form or another. Thus, although the Azerbaijanis expelled from their homeland wanted to return to their homeland, the Armenians prevented it in various ways. As a result, the number of Azerbaijanis in Western Azerbaijan decreased and the number of Armenians increased.

Key words: West Azerbaijan, Ararat Republic, Dashnaksutyun, terrorist organization, Azerbaijan People's Republic, refugee, XI Red Army, Soviet Azerbaijan, People's Commissariat of Foreign Affairs, Soviet Armenia, Russia, National Council, Zangazur, AK (b) P.

AVROPA İNSAN HÜQUQLARI KONVENSİYASI, ONUN İNSAN HÜQUQLARI SİSTEMİNDƏ ROLU VƏ MİLLİ QANUNVERİCİLİKDƏ TƏTBİQİ

İnsan hüquqları insanların malik olmağa haqqı olduğu əsas hüquqlar və azadlıqlardır. İnsan hüquqlarının əsas məzhi ondan ibarətdir ki, bütün insanlar eyni hüquqa malik olmalıdır və bu hüquqlar izaha ehtiyac duyulmadan hər kəsə aid edilir.

XX əsrdə bəşəriyyətin əldə etdiyi ən böyük nailiyyətlərdən biri də əsas insan hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq səviyyədə tanınması və insan hüquqlarına hörmət prinsipinin beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipinə çevrilməsi oldu. Lakin bu hüquqların yalnız bəyan edilməsi kifayət deyildi. İnsan hüquqlarının tam şəkildə bərqərar olması üçün effektiv mexanizmlərin mövcudluğu da zəruridir. Belə effektiv mexanizmlərdən biri də Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası və onun əsasında təsis edilən beynəlxalq hüquqi müdafiə mexanizmi olan Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsidir

Açar sözlər: Avropa, insan, hüquq, müdafiə, konvensiya, məhkəmə

Azərbaycan Respublikasının 2001-ci ildə Avropa Şurasının üzvü olması hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesinin sürətlənməsi, milli qanunvericiliyin Avropa Şurasının tələblərinə və Avropa hüquq standartlarına uyğunlaşdırılması, demokratik təsisatların, institusional mexanizmlərin yaranması, insan hüquq və azadlıqlarının səmərəli təmin edilməsi sisteminin formalaşması üçün real zəmin yaratmışdı.

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası -təyinatı insan hüquqlarının müdafiəsini təmin etməkdən ibarət olan regional beynəlxalq müqavilədir. Konvensiya 1950-ci il noyabrın 4-də Romada Avropa Şurası üzvləri tərəfindən “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiya qəbul olunmuş və 1953-cü il sentyabrın 3-də Avropa Şurası üzvü olan 8 dövlət (Danimarka, İrlandiya, İspaniya, Lüksemburq, Norveç, Böyük Britaniya, Almaniya və İsveç) tərəfindən ratifikasiya olunduqdan sonra qüvvəyə minmişdir.. Bu Konvensiyanı insan hüquqlarına dair beynəlxalq sənədlər içərisində ən effektiv sənəd kimi dəyərləndirmək olar. Buna səbəb onun əsasında yaradılan və fəaliyyət göstərən səmərəli hüquq müdafiə mexanizmidir. Bu, Konvensiyanın 19-cu maddəsi əsasında təsis edilən və daimi əsasda fəaliyyət göstərən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsidir. Məhkəmə, iştirakçı dövlətlərin Konvensiya və əlavə Protokollarla öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərə riayəti təmin etmək məqsədilə yaradılmışdır. Avropa Məhkəməsi Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında və ona əlavə protokollarda təsbit olunmuş əsas insan hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı fərdi və dövlətlərarası şikayətlərə baxan və fərdin bilavasitə beynəlxalq məhkəməyə müraciətini təmin edən ilk ixtisaslaşdırılmış beynəlxalq məhkəmə orqanıdır.

Konvensiya 3 bölmədən ibarət olmaqla, 1-ci bölməsi Hüquqlar və azadlıqlara, 2-ci bölməsi Avropa İnsan hüquqları məhkəməsinə, 3-cü bölməsi isə sair müddəalara həsr edilmişdir. Konvensiyanın 1-ci maddəsi “İnsan hüquqlarına hörmət olunması öhdəliyini” müəyyən edir. Belə ki, razılığa gələn tərəflər onların yurisdiksiyasında olan hər kəs üçün bu Konvensiya ilə müəyyən olunmuş hüquq və azadlıqları təmin edirlər.

Konvensiyanın 1-ci bölməsi əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını təsbit edir. Burada yaşamaq hüququ (maddə 2), işgəncələrin qadağan olunması (maddə 3), köləliyin və məcburi əməyin qadağan olunması (maddə 4), azadlıq və toxunulmazlıq hüququ (maddə 5), ədalətli məhkəmə araşdırılması hüququ (maddə 6), qanunsuz cəzalandırılmamaq hüququ (maddə 7), şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət hüququ (maddə 8), fikir, vicdan və din azadlığı (maddə 9), yığıncaqlar və birləşmək azadlığı (maddə 11), nikah hüququ (maddə 12), mülkiyyətin müdafiəsi (1saylı protokolun 1-ci maddəsi), təhsil hüququ (1saylı protokolun 2-ci maddəsi), azad seçki hüququ (1 saylı protokolun 3-cü maddəsi) və s. kimi əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları təsbit edilmişdir.

Həmçinin, Konvensiyanın 6 sayılı protokolunun 1-ci maddəsi ilə ölüm cəzası da ləğv edilmişdir. Heç kəs ölüm cəzasına məhkum edilə və ya edam oluna bilməz. Dövlət yalnız müharibə dövründə və ya qaçılmaz müharibə təhdidi zamanı törədilmiş əməllərə görə öz qanunvericiliyində ölüm cəzasını nəzərdə tuta bilər ki, bu cür cəza yalnız qanunla müəyyən olunmuş hallarda və qanunun müddəalarına müvafiq olaraq tətbiq edilə bilər.

Konvensiya həmçinin, məhkəməyə müraciət qaydalarını da müəyyən edir. Bu zaman müraciət edilən dövlətin Avropa İnsan Haqları Konvensiyasını ratifikasiya etməsi; pozulmuş hüquq və ya hüquqların Konvensiya və əlavə Protokollarda təsbit olunması; əgər bu pozulmuş hüquq və ya hüquqlar Konvensiyaya dair hər hansı bir protokolda nəzərdə tutulmuşsa, bu protokolun müvafiq dövlət tərəfindən ratifikasiya edilməsi; bütün dövlətdaxili hüquq müdafiə vasitələrinin tükənməsi; müvafiq sonuncu dövlətdaxili orqanın qəti qərarının qəbul edilməsindən sonra altı aylıq müddətin keçməməsi; şikayətin anonim olmaması; şikayətin mahiyyətə Məhkəmənin artıq baxdığı məsələ ilə eyni olmaması; şikayətin beynəlxalq araşdırmanın və ya tənzimlənmənin digər prosedurasının predmeti olmaması; şikayətin açıq surətdə əsaslandırılması; şikayət vermə hüququndan sui-istifadə edilməməsi kimi tələblərə əməl edilməlidir.

Konvensiyanın pozulması müraciət edənə şəxsi ziyanın vurulması ilə bağlı olmalıdır, yəni Konvensiyada təsbit olunmuş bu və ya digər hüquq və azadlıqların pozulması şəxsən onun özünə aid olmalıdır, şəxsən onun özünün bu və ya digər hüququ (hüquqları) pozulmuş olmalıdır. Konvensiya üzrə müdafiə yalnız fərdlə hakimiyyət arasında olan münasibətlərə tətbiq edilir. Buna müvafiq olaraq, fərd Avropa Məhkəməsinə yalnız Konvensiyada və əlavə Protokollarda təsbit olunmuş və dövlət orqanlarının məsuliyyət daşdığı hüquqların pozulması ilə əlaqədar müraciət edə bilər. Fərd digər bir fərdin hərəkəti ilə əlaqədar Avropa Məhkəməsinə müraciət edə bilməz. Bu şərtlərdən birinə və ya bir neçəsinə əməl olunmadığı təqdirdə şikayət məhkəmə tərəfindən qəbul olunmayacaqdır.

Avropa məhkəməsinə şikayət ərizəsi aydın və dolğun tərtib olunmalı, müraciət edən və ya onun vəkalətnamə ilə təsdiq edilmiş səlahiyyətli nümayəndəsi tərəfindən imzalanmalıdır. Qeyri-hökumət təşkilatları və ya şəxslər qrupu tərəfindən verilən ərizələr isə bu təşkilatı və ya şəxslər qrupunu təmsil edən şəxslər tərəfindən imzalanır. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 46-cı maddəsinin tələbinə əsasən, Avropa Məhkəməsinin qərarları məcburi xarakter daşıyır. Belə ki, razılığa gələn tərəflər, məhkəmənin onların tərəf olduqları işlər üzrə qəti qərarlarını icra etməyi öhdələrinə götürürlər.

Bu gün əksər hüquqi dünya dövlətləri kimi Azərbaycan da sözügedən konvensiyaya qoşulmaqla onun müddəalarına əməl etməyi öhdəsinə götürmüşdür. Həmçinin, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi” və “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” 19 yanvar 2006-cı il tarixli Fərmanında, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2006-cı il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Milli Fəaliyyət Planı”nda, həmçinin Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası müddəalarının və “İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 30 mart 2006-cı il tarixli qərarında məhkəmələrə tövsiyə edilir ki, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının tələblərini və Avropa Məhkəməsinin presedentlərini nəzərə alsınlar. Bütün bunlar Avropa Məhkəməsinin fəaliyyətinin, xüsusilə də onun yurisdiksiyasının tədqiq edilməsini zəruri edir.

Konvensiyanın müddəalarının, o cümlədən məhkəmənin qərarlarının tədqiq edilməsi milli qanunvericiliyin inkişafına, onun təkmilləşdirilməsinə mühüm təsiri vardır. Bəzi hallarda məhkəmənin qərarları yeni qanunvericilik aktlarının qəbuluna, cari qanunvericiliyə müəyyən əlavə və dəyişikliklərin edilməsinə, həmçinin milli məhkəmə praktikasının təkmilləşdirilməsinə səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası. Roma, 4, XI, 1950.

2. Əliyev Zaur. Avropa İnsan hüquqları Məhkəməsi. Bakı, 2012.
3. Wikipediya.az

Aysel Najafli

EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS, ITS ROLE IN THE HUMAN RIGHTS SYSTEM AND THE APPLICATION OF NATIONAL LEGISLATION

Abstract: Human rights are the main rights and freedoms where people have the right to have. The essence of human rights is that all people must have the same rights, and these rights apply to everyone without need to explain.

One of the greatest achievements of mankind in the twentieth century was the international recognition of the principle of human rights and freedoms and the principle of respect for human rights into a convertible principle of international law. However, only the declaration of these rights was not enough. The existence of effective mechanisms is also necessary for human rights to be fully established. One of such effective mechanisms is the European Court of Human Rights, one of the European Convention on Human Rights and its international legal defense mechanism established on it.

Key words: Europe, Human, Law, Defense, Convention, Court

ŞƏNAY SARIKAŞ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Magistrant, Bərk tullantıların emalı texnologiyası, I kurs

Elmi rəhbər: R.Quliyeva

İSTİFADƏYƏ YARARSIZ İŞLƏNMİŞ ŞİNLƏRİN TƏKRAR İSTEHSALI MƏSƏLƏLƏRİ

Sənayenin inkişafı ilə əlaqədar olaraq avtomobil sektorunda tullantı kauçuk miqdarları artmaqda davam edir. Avtomobillərdən atılan tullantı şinlərin yandırılaraq utilizasiyası atmosferi çirkləndirir, təbii yolla eroziyaya uğraması isə illərlə vaxt tələb edir və əgər şin eroziyaya uğrayaraq torpağa qarışırsa, onun yararsız hala düşməsinə səbəb olur. Belə ki, torpaq örtüyünün strukturu pozulur və münbitliyi aşağı düşür. Tullantı şinlərin heç bir texnoloji proses keçmədən xammaddə kimi istifadə olunması və ya təkrar emalı mümkün deyildir. Dünyada istehsal olunan kauçukun 70%-i avtomobil sektorunda istifadə olunduğundan tullantı şinlərin utilizasiyası problemi aktualıq təşkil edir.

Açar sözlər: *kauçuk, tullantılar, təkrar emal, iqtisadi dəyər, dünya təcrübəsi*

Dünya əhalisinin artımı, sənayenin sürətlə inkişafı ilə əlaqədar olaraq dünyada bərk tullantıların miqdarı durmadan artır. Ətraf mühitə və əsasən, insan sağlamlığına təsir göstərən bərk tullantıların mənfi təsirinin aradan qaldırılması üçün təkrar emal prosesinin tətbiqi zəruridir.

Avtomobillərdən atılan, istifadə müddətini tamamlamış şinlər bərk tullantılar hesab edilir. Belə tullantıların yandırılaraq utilizasiyası atmosferi çirkləndirir. Təbii yolla eroziyaya uğrayaraq torpağa qarışıqda isə torpağı yararsız hala salır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə avtomobil sayının artması ilə əlaqədar olaraq hər il milyonlarla şin istehsal olunmaqdadır. Avtomobil şinlərinin əsas tərkib hissəsi kauçukdan ibarətdir. Kauçuk təbii yolla Braziliyada heveya ağacından alınan lateksdən əldə edilir. Avtomobil şinlərinin istehsalında istifadə olunan kauçuk təbii və sintetik olmaqla yanaşı, aşınmaya qarşı çox dayanıqlıdır.

Məqalədə tullantı şinlərin təkrar emal yolları, təkrar emal nəticəsində alınan məhsullar və bu məhsulların istifadə sahələri haqqında geniş tədqiqat aparılaraq yekun nəticə əldə edilmişdir. Həmçinin şinlərin kimyəvi tərkibi təhlil edilərək aşağıdakı cədvəldə daha aydın şəkildə göstərilmişdir.

(cədvəl 1)

Maddə	Miqdarı,% -ilə
Kauçuk	47,0
Karbon siyahı (his)	21,5
Metal	16,5
Qatqı maddələri	7,5
Tekstil maddələri (elyaf)	5,5
Sink oksid	1,0
Kükürd	1,0

İstifadə müddətini tamamlamış şinlərin təkrar emalı və qiymətləndirilməsi üçün bir çox metodlardan istifadə edilir. Bunlar aşağıdakılardır :

- Birbaşa qiymətləndirilməsi

Bu metodda tullantı şinlər heç bir texnoloji prosesə məruz qalmır və olduğu kimi qiymətləndirilir. Belə ki, bu metodu Türkiyənin Orta Doğu Universitetinin Mühəndislik fakültəsinin tələbələri tətbiq etmiş və tullantı şinlərdən binaların divarlarının möhkəmləndirilməsi və dayanıqlılığının artması məqsədilə istifadə olunmuşdur.

- Məhsul olaraq qiymətləndirilməsi

Bu metodun tətbiqində əsas məqsəd şinlərin tərkibini əmələ gətirən kauçuk, polad və liflərin bir-birindən ayrılaraq məhsul kimi yenidən istifadə edilməsidir. Bu metod 2 üsulla həyata keçirilir:

- 1) Fiziki üsul
- 2) Piroliz üsulu

Fiziki üsulda əsas məqsəd tullantı şinlərin ölçülərinin kiçildilməsidir. Bu tullantılar təkrar emal zavodlarına daşınıb, silindr dişli çarxlarda parçalanır, qalın sim, plastik kimi maddələr ayrılır və dənəvərləşdirilən şin hissəcikləri ölçülərinə görə (1 mm, 3 mm, 4 mm) ayrılıb torbalara yığılır. Bu proses 2 üsulla həyata keçirilir:

1. Parçalanma (Şreddinq metodu)- Fiziki qırma metodunda son olaraq alınan nisbətən iri, dənəvər və toz halındakı hissəciklər paketlənərək təkrar emal zavodlarına, müxtəlif istehsalat müəssisələrinə göndərilərək xam maddə kimi istifadə olunur. Belə ki, bu maddələrdən əl arabası şinləri, zibil qutuları və şinləri, parklarda və idman komplekslərində döşəmə məmulatı və s. kimi istifadə olunur.

2. Normal hava temperaturunda və yaxud qismən aşağı temperaturda parçalara ayırma (Cryogenic metodu)- Bu zaman bütöv haldakı şin yaxud şin hissəciyi duru azot əlavə edilərək -80°C -yə qədər dondurulur. Daha sonra silindr dişli çarxda üyüdülməklə tərkibindəki kauçuk, polad və liflər ayrılır. Bu metod daha az enerji tələb etməklə yanaşı, iqtisadi baxımdan da sərfəlidir.

3. Temperatur baxımından və ya piroliz üsulu ilə qiymətləndirmə. Bu metodun əsasını tullantı şinlərin yandırılaraq onlardan enerjinin əldə edilməsi təşkil edir. Buna görə də sement zavodlarında və enerji stansiyalarında istifadə edilməsi məqsəduyğundur. Şinlərin yandırılması zamanı atmosfərə tonlarla zərərli maddələr atılır. Qara bulud kimi atmosfərə yayılan bu maddələrin tərkibində hidrokarbon, kükürd oksidləri, azot oksidləri, karbon oksidləri, uçucu birləşmələr və s. vardır. Bu proses nəinki, atmosferi həmçinin hidrosfer və litosferi də çirkləndirir. Göstərilən səbəblər nəzərə alınaraq bu metod ekoloji baxımdan səmərəli hesab edilmir.

4. Xammaddə olaraq qiymətləndirmə-Bu metod kimyəvi üsul olub, tullantı şinlərin piroliz metodu ilə parçalanmasından ibarətdir. Bu səbəbdən iqtisadi cəhətdən yararlı, eyni zamanda bahalı üsuldur. Bu üsulla tullantı şinlərin tərkibindəki qazlar, yağlar, dəmir tellər ayrılır ki, bu maddələrin də iqtisadi dəyəri çox yüksək hesab edilir. Bu zaman əldə edilən yağlar olduğu kimi və ya rafinə edildikdən sonra mazut olaraq, eləcə də sement zavodlarında alternativ enerji qaynağı məqsədi ilə istifadə oluna bilər. Aşağıdakı cədvəldə piroliz üsulu zamanı alınan maddələr və miqdarı verilmişdir.

(cədvəl 2).

Maddə	%-ilə miqdarı	
Pirolitik yağ	43-45	660
Karbon qarası (his)	33-35	510
Dəmir sim	10	150
Yanıcı qaz	8-10	135

Cədvəldən göründüyü kimi, piroliz zamanı alınan əsas maddələrdən biri də karbon qarası və ya hisdir. Bu maddə kauçuk tərkibli maddələrin dayanıqlılığını, qüvvətini artırır, iqtisadi cəhətdən sərfəli olduğu üçün sənaye müəssisələrində dolğu və qatqı maddəsi kimi də istifadə olunur.

Hal-hazırda ölkəmizdə avtomobillərdən atılan tullantı şinlər ən çox hərbi sahədə, həmçinin məktəblərin idman zallarının döşəmələrində, üzmə məqsədli hovuzların ətrafında sürüşməni azaltmaq məqsədilə istifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlarda yeni texnologiya ilə istehsal olunan xalçaların döşəmələrində də kauçuk istifadəsinə rast gəlinir.

İnşaat sektorunda da kauçuk izolyasiya maddəsi kimi hamam otaqlarının, binaların, xəstəxanaların və oyun parklarının döşəməsində, həmçinin beton və asfalta əlavə edilərək elastiklik xüsusiyyətlərinin artırmaq üçün istifadə edilir.

Nəticə

Məqalədə istifadə müddəti bitmiş tullantı şinlərin təkrar emalı metodları, bu metodların ekoloji cəhətdən qiymətləndirilməsi təhlil edilmişdir. Dünyada olduğu kimi, ölkəmizdə də ətraf mühitə atılan tullantı şinlərin miqdarı hər il artdığı üçün ekoloji problemə çevrilmişdir. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün bir çox xarici ölkələrdə tətbiq olunan texnoloji proseslər izahlı şəkildə göstərilmişdir. Bu cür tullantılar iqtisadi cəhətdən qiymətli və təkrar emalı mümkündür. Tullantı şinlərin təkrar emalı

metodu seçilərkən su, hava, torpaq, flora və faunaya ən az zərər verəcək metodlar seçilib tətbiq olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Gənclər Fondu Ekoloji məlumat kitabı. Bakı, 2013.
2. Azərbaycan Respublikasında-Təmiz Şəhər ASC və Planet MMC-nin Balaxanı poliqonunda çeşidləmə xətti layihəsi. Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi.
3. <https://tamizshahar.az/>
4. <http://www.plastik-ambalaj.com/en/>

Shanay Sarıcaş

RECYCLING ROADS OF USELESS TIRES

Abstract: In connection with the development of industry, the amount of waste tires in the automotive sector continues to grow. Waste tires are burned from cars, the atmosphere contaminates the atmosphere, and natural erosion requires years and when the tire is eroded and interfere with the land. Thus, the structure of the land cover is broken and the fertility is down. Waste tires are not possible to use or recycle as no technological process. 70% of the world's produced rubber is used in the automotive sector, the problem of disposal of waste tires is a relevance.

Key words: Rubber, Waste, Recycling, Economic Value, World Experience

ADİL BABAYEV ADINA RESPUBLİKA UŞAQ KİTABXANASININ BİBLİOQRAFİK FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Ədəbiyyatın digər sahələrində olduğu kimi uşaq ədəbiyyatında da ümumi və sahəvi bibliografik mənbələri dərinlən bilmədən oxucuların sorğularına tam və dolğun cavab vermək mümkün deyil. Oxucuların tələbatlarına lazımı cavab vermək baxımından Adil Babayev adına Respublika Uşaq kitabxanasının fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu kitabxana yarandığı ildən Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: Adil Babayev, uşaq, ədəbiyyat, kitabxana, bibliografik

Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatı bibliografiyasının yaranması, uşaqlar üçün ədəbi-bədii əsərlərin, həmçinin elmi-fantastik və idrak ədəbiyyatının yaranması ilə əlaqədar olmuşdur. Uşaq ədəbiyyatını özündə əks etdirən ümumi və sahəvi bibliografik mənbələri bilmədən uşaq ədəbiyyatı ilə maraqlanan müəllimlərin, müxtəlif yaşlı uşaqların və başqa oxucu qruplarının sorğularına lazımı qaydada cavab vermək mümkün deyil. Bu mənbələrlə yanaşı ümumi xarakterli bibliografik vəsaitlərin də öyrənilməsi vacibdir. Ümumi xarakterli bibliografik vəsait dedikdə, uşaq ədəbiyyatı ilə yanaşı, müxtəlif elm sahələri üzrə ədəbiyyatı özündə əks etdirən bibliografik mənbələr nəzərdə tutulur.

Gənc nəslin hərtərəfli inkişafı, mənəvi cəhətdən zənginləşməsi üçün uşaq kitabxanalarının üzərinə böyük vəzifələr düşür. Respublikanın baş uşaq kitabxanası, uşaq ədəbiyyatının dövlət kitabxalayıcısı və uşaq kitabxanalarının elmi-metodik və uşaq ədəbiyyatı üzrə tövsiyə bibliografik fəaliyyətin mərkəzi olan A.Babayev adına Respublika Uşaq Kitabxanası öz oxucularının bibliografik informasiyaya olan tələbatının ödənilməsində mühüm oynayır. Kitabxananın bibliografik fəaliyyətində məlumat-bibliografiya şöbəsinin böyük xidmətləri vardır. Məlumat-bibliografiya şöbəsi kitabxana yarandığı ildən fəaliyyət göstərir. Şöbənin əməkdaşları bibliografik işlərin bütün forma və metodlarından bacarıqla istifadə edərək, bir sıra bibliografik göstəricilər, bibliografik siyahılar, bibliografik yaddaşlar tərtib edərək oxucuların istifadəsinə vermişlər. Adlarını çəkdiyimiz bu bibliografik vəsaitlər kitabxananın soraq bibliografiya aparatında öz əksini tapır.

A.Babayev adına Respublika Uşaq kitabxanası əsasən uşaq və yeniyetmə oxuculara xidmət etdiyi üçün öz profilinə uyğun olaraq tövsiyə göstəricilərini tərtib edir. Belə ki, A.Babayev adına Respublika uşaq kitabxanasının məlumat-bibliografiya şöbəsinin əməkdaşları oxucuların bibliografik informasiyaya olan tələbatını müntəzəm şəkildə ödəmək üçün bir sıra bibliografik tövsiyə göstəriciləri və metodiki vəsaitini tərtib etmişdir.

Dahi şairimiz N.Gəncəvi anadan olmasının 880 illik yubileyi bütün mədəniyyət ocaqlarında təntənəli şəkildə keçirilmişdir. Bu mənada A.Babayev adına Respublika Uşaq kitabxanası 2021-ci ildə N.Gəncəvinin 880 illik yubileyi münasibətilə “hikmət xəzinəsi” adlı bibliografik tövsiyə göstəricisi tərtib etmişdir. Göstərici A.Babayev adına Respublika Uşaq kitabxanasının məlumat-bibliografiya şöbəsinin əməkdaşları tərəfindən tərtib edilmişdir.

A.Babayev adına uşaq kitabxanası tərəfindən 1993-cü ildə “Naxçıvanlı yazarlar” adlı göstərici tərtib edilmişdir. Göstəriciyə 1993-cü ildə Naxçıvanlı yazarların həyat və yaradıcılığını əks etdirən materiallar daxil edilmişdir. A.Babayev adına Respublika Uşaq Kitabxanasının məlumat – bibliografiya şöbəsinin əməkdaşlarının tərtib etdiyi tövsiyə göstəriciləri də kitabxanada öz əksini tapmaqdadır.

1. Məktəbəqədər və I-III sinif şagirdləri üçün ədəbiyyat
2. VII-IX sinif şagirdləri üçün ədəbiyyat
3. V-VI sinif şagirdləri üçün ədəbiyyat

Bölmələr daxilində materiallar yarımbölmələrə ayrılaraq əlifba sırası ilə düzülmüşdür. Bölmələr aşağıdakılardır.

- a) Şifahi xalq ədəbiyyatı
- b) Poeziya
- c) Nəsr əsərləri.

Göstəricinin sonunda istifadəni asanlaşdırmaq məqsədilə “Müəlliflərin əlifba göstəricisi” verilmişdir. Vəsaitdən həm kiçik yaşlı oxucular, həm də mütaliyəyə rəhbərlik edənlər istifadədə bilərlər. Göstərici uşaqların mütaliəsinə düzgün rəhbərlik etmək məqsədini güdür.

Azada Aliyeva

BIBLIOGRAPHIC ACTIVITY OF REPUBLICAN CHILDREN'S LIBRARY NAMED AFTER ADIL BABAEV

Abstract: As in other areas of literature, it is impossible to respond to the inquiries of readers in their requests in children's literature in children's literature. The activities of the Republican Children's Library named after Adil Babayev in terms of responding to the needs of readers should be noted specifically. This library has played an important role in the development of children's literature in Azerbaijan since its inception.

Key words: Adil Babayev, children, literature, library, bibliographic

Bölmə 9
Dilçilik, incəsənət və fənlərin tədrisi məsələləri

ƏBÜLFƏZ NƏCƏFOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Magistrant, Azərbaycan dili, II kurs
Elmi rəhbər: dos.A.Zeynalova

“OĞUZNAMƏ”NİN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN ARXAİK VƏ ALINMA ŞƏKİLÇİLƏRİN BƏZİ MƏQAMLARI

Məqalədə “Oğuznamə”nin dilində işlənən arxaik və alınma şəkilçilər araşdırılmışdır. «Oğuznamə»nin söz yaradıcılığında ərəb-fars mənşəli şəkilçilər vasitəsilə yaranan düzəltmə sözlər müəyyənləşdirilmiş, onların yaranmasında iştirak edən şəkilçilər sistemləşdirilmişdir. “Oğuznamə”nin dilində işlənən bir çox sözün tərkibində arxaikləşən şəkilçilər incələnmişdir. Müasir dilimizdə bu şəkilçilər sözlərin tərkibində daşlaşmışdır.

Açar sözlər: oğuznamə, arxaik şəkilçilər, alınma şəkilçilər, ərəb və fars mənşəli şəkilçilər, söz yaradıcılığı

“Oğuznamə”nin lüğət tərkibi o qədər zəngin və eyni zamanda qədimdir ki, arxaikləşmiş orta q türk-oğuz elementlərini və onları formalaşdıran morfoloji əlamətləri müəyyən mərhələdə budaqlanan Azərbaycan dilində demək olar ki, müşahidə etmirik.

Belə morfemlərin yaranış yaşı bəlli olmayan Oğuz atalar sözlərində mövcud olması təbii hal sayılmalıdır. Türk dillərinin tarixi leksikologiyasında qədim və arxaik şəkilçilər adı ilə izah olunan bəzi morfemlər “Oğuznamə”də ilkin leksik-semantik funksiyası və müxtəlif işlənmə tezliyi ilə müşahidə olunur. Bunlardan ən aktiv olanı adlardan atributiv və substantiv məzmunlu sözlər əmələ gətirən - *ağ₂* - *əgi* şəkilçisidir. Məsələn: buzağı (buzov), qarağı (kor), qırağı (qırov), küyəği (kürəkən), birəği (biri), biləği (bülöv, yeyə daşı) və s. Kişi qocalıcaq *buzagü* gütdürürlər (163). *Qarağı* qutsuzu bir düşdüğü yerə bir də düşər (144). Qış gözü qırağı olur (155). *Küyəği* qayınata torpağındandır (166). *Birəği* əli yüzündə olmasın dersen, dilini tut (82).

Türkoloqlar tədqiqatlardan bu nəticəyə gəlmişdir ki, müasir türk dillərində müxtəlif morfemlərə diferensiallaşan - *ağ₂* şəkilçisi tarixən isim, sifət və bölgü sayları əmələ gətirmişdir. Mənbədən gətirilən nümunələr bu fikri bir daha doğrulayır. Asemantikliyə uğrayan - *ağ₂* şəkilçisi müasir dildə daşlaşan kök-morfemlərdə - *öv*, *-ov* şəklində işlənməkdədir (buzov, qırov və s.).

Fərqli səslənən kürəkən sözünü mərhum dilçimiz V.Aslanov eyni kök-morfemin moqol dilinə aid inkişaf “variantı” hesab edir. Qeydə edək ki, dialekt şivələrimizdə işlənməkdə olan *giyəv* sözündə isə kök-morfemin fonomorfoloji inkişafı gözlənilir.

Ədəbi dildən fərqli şivələrdə işlənən qaroy (qarağı) sözündə *-oy* ünsürü, *-ov*, *-öv* morfeminin tələffüz variantıdır.

“Oğuznamə”nin söz yaradıcılığında daha bir arxaik şəkilçiyə rast gəlirik.

- *ıl*, - *il*, - *ul*, - *ül*; feldən sifət düzəldən bu şəkilçi Qədim türk lüğətində qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi verilir (656). Kononov həmin şəkilçini müasir türk dilində aktiv olan - *al*, -*el* (genel, özel və s.) şəkilçisinin ən qədim variantı hesab edir. (yeşil, kızıl) .

“Oğuznamə”də bu şəkilçi həm “*sək*” (səkmək-sıçramaq) felindən, həm də *us* (ağıl) ismindən sifət əmələ gətirib. Məsələn: *səkil*, *usul*; *Sək* feli bəzi tarixi mənbələrdə - *ıl⁴* şəkilçisinə sinonim olan - *raq²* morfemi ilə işlənmiş (səkrək) və hər iki məqamda arxaikləşmişdir. *Şəkil* keçiyə toquz çoban gərək [6, s.116], Verdüğüne şürkü qıl, olma *füzul*, Asıla mənə budur, bəklə *usul* [6, s.183].

Müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçi arxaikləşmiş, yaşıl sözündə isə izini saxlamışdır.

Belə sözlərdə kökün və ya şəkilçinin asemantikliyə uğraması söz tərkibinin daşlaşmasına və sadələşməsinə səbəb olur. “Oğuznamə”də işlənən bir çox sözün tərkibində arxaikləşən şəkilçiləri müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, yelpərmək (əsmək), iyəvən (yaxşı, çalışqan), qoltuq, ərgən (yeniyetmə, oğlan) oğraq (biçin), əgrək (əkin) (59), ərən (igid, qoçaq) və s.

Alınma şəkilçilər hesabına düzələn sözlər.

"Oğuznamə"nin alınma leksikasında əsli sadə sözlərlə müqayisədə düzəltmə söz və şəkilçilər olduqca azdır. Onu da qeyd edək ki, minillik milli mentalitetimizin və təfəkkürümüzün məhsulu olan ifadələrdə bu halın olması təbiidir. Çünki qədimlərə getdikcə dilimizin genetik xüsusiyyətləri daha saf və qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

"Oğuznamə"nin söz yaradıcılığında aşağıdakı ərəb-fars mənşəli şəkilçilər vasitəsilə yaranan düzəltmə sözlər işlənmişdir:

- at, - ət, - t; Ərəb dilindən keçən bu şəkilçi cəmlilik məzmunu bildirən Azərbaycan dilində - lıq⁴ şəkilçili sözlərə uyğun mücərrəd və ya konkret isimlər əmələ gətirir. Məsələn: Varmaq *iradət* ilə olur, getmək *icazət* ilə olur (183), Həqiqət səni bin istər nəsibin (181)

- ı, - i; Ərəb mənşəli bu şəkilçi isimlərə qoşularaq sifət əmələ gətirir. Məsələn, Var yuzi *barcını* dır (barcın – ipək kimi), yoq yüzü yanğadır (183). *Kəlbəngi* (kəlbəng -vəhşi arı) gəlin olmaz (165).

- na; Dilimizdəki - sız⁴ şəkilçisinin sinonimi kimi çıxış edən-na isimdən sifət düzəldir. Məsələn, Gələcək nəsnə gəlür çaru-*naçar* (160); *Nakəslə* comərdin xərci birdir (180).

- kar; Fars mənşəli olub, şəxsin hərəkət və xasiyyətlə bağlı atributiv isimlər düzəldir. *Tamahkar* dünyada olduqca önməz (12).

- zadə; Fars mənşəli bu şəkilçi mənəbdə atributiv isimlər əmələ gətirib. Məsələn, *Halalzadə* bazar edər, *haramzadə* bozar (92).

- ban; müasir dilimizdəki - çı⁴ şəkilçisinə uyğun iş, peşə sahibini bildirir. Məsələn, Dün uzunun pasiban bilür (Gecənin uzunun gözətçi bilür) (102).

- dar; semantikasına görə mənsubiyyət və xüsusiyyət bildirən bu şəkilçi şəxs məzmunlu isim düzəldib. Məsələn, dizdar-qala sahibi. Sorduqları hisarın *dizdarı* çıxma (Sorulan hasarın sahibi çıxma) (126).

Burada şəkilçinin qoşulduğu *diz* sözü də fars mənşəli olub, qala mənasındadır [94, s.628].

- xana; fars dilində müstəqil söz olan (xanə- ev) bu şəkilçi dilimizdə adlardan məkan məzmunlu isim düzəldir. "Oğuznamə"də bu mənada bir söz işlənib. *Meyxanə* el evidür (178).

"Oğuznamə"nin lüğət tərkibində alınma söz və şəkilçilər vasitəsilə yaranan düzəltmə sözlər demək olar ki, yuxarıdakılardan ibarətdir. Qeyd edək ki, bu şəkilçilərin müasir dildəki semantik vəzifəsi və məhsuldarlığı da "Oğuznamə"də olduğu kimidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M.İ. Kitabı-Dədə Qorqudda işlənmiş bəzi söz və ifadələrin təsvirinə dair //Türk dillərinin quruluşu və tarixi. Bakı: ADU, 1983.
2. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 2007.
3. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU, 1960
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Maarif, 1962.
5. Dəmirçizadə Ə. Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarının dili. Bakı: APİ.
6. Oğuznamə. /Tərtib edən: Əlizadə S. Bakı: Yazıçı, 1987.
7. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: ADU, 1990.

Abulfaz Najafov

SOME HIGHLIGHTS OF ARCHAIC AND PURCHASE SUFFIXES IN THE LANGUAGE OF "OGUZNAME"

Abstract: The article examines the archaic and derivative suffixes used in the language of "Oguzname". The archaic suffixes in many words used in the language of "Oguzname" have been studied. In our modern language, these suffixes are petrified in words.

Key words: Oguzname, archaic suffixes, taking suffixes, Arab and Persian suffixes, word creativity

MÜASİR DÖVRDƏ TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏT VƏ ONUN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Təsviri incəsənət insan hisslərini təsvir edən vasitədir. Cəmiyyətdə baş verən müxtəlif hadisələri, xalqımızın, eləcə də dünya xalqlarının tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri haqda məlumatların şagirdlərə mənimsədilməsində, estetik zövqün formalaşmasında, təsviri sənət əsərlərinin informativ-kommunikativ imkanlarının dərk olunmasında təsviri incəsənət fənni mühüm vasitə kimi çıxış edir. Təsviri incəsənət üzrə milli kurikulumun öyrənilməsinə xüsusi yer ayrılır. Burada şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq bu məşğələlərin məzmununun hazırlanmasında mürəkkəblilik və çətinlik nəzərə alınması, müasir texniki vasitələrin istifadə edilməsi və dərsin təşkilini öyrənirlər. Əldə olunan bilik və bacarıqları əvvəlcə sınaq dərslərində, sonra isə pedaqoji təcrübə zamanı istifadə edirlər.

Açar sözlər: müasir incəsənət, təsviri sənət, müasir dövrün rəssamları, təsviri sənətin metodikası

İncəsənət insan hisslərini təsvir edən vasitədir. Həmçinin istənilən fəaliyyət sahəsində insanın göstərdiyi yüksək bacarıq, məharət də nəzərdə tutulur. İncəsənət mədəniyyətin tərkib hissəsi olan ictimai şüur növüdür. Bəşəriyyətin mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsidir və praktik mənəvi qavramanın spesifik növüdür. Gerçəkliyin bədii əksi kimi görmə obrazlarında (təsviri incəsənət, memarlıq), səs obrazlarında (musiqi), sözdə (ədəbiyyat), həmçinin incəsənətin müəyyən növlərində sintez ilə (teatr, kino) müəyyən olunur. Nəyin incəsənət adlandırılması bu və ya digər cəmiyyətin inkişafı dövründə malik olduğu estetik norma və dəyərləndirmə dərəcəsi ilə asılıdır.

Hər bir xalqın öz mədəniyyəti, öz ayin sistemi var. Onlar ritual məbəd incəsənətinə və yaxud dünyəvi dinlər yaranandan sonra dini incəsənətə çevrilirlər. İncəsənət əsərinin yaranması xüsusi prosesdir, onun yaradıcısı estetik qanunları bilməli, bədii vasitəyə və texniki üsullara yiyələnmişdir. Bütün əsərlər biri-birindən seçilirlər, çünki yaradıcı öz fantaziyasına tabe olur. Amma incəsənət əsərinin yaranması yaradıcılıq prosesidir, o müəyyən vaxtın qanunlarında və təsəvvürlərində yaranır. Ona görə incəsənət estetik funksiyalardan başqa tərbiyəedici, maarifləndirici, dərkədicilik funksiyasını daşıyır.

İncəsənət əsərlər boyu inkişaf edib və dəyişib. Antik dövrdə incəsənətin üslub anlamı yaranır. Əşya ilə ətrafı əhatə olunmuş insanı vəhdət birləşdirir (monumental memarlıqdan və heykəldən, məişət əşyalarına, geyimə qədər). Həmin dövrdən incəsənət əsərlərinin yaradıcıları - heykəltaraşlar, rəssamlar, memarlar meydana gəlir. Orta əsrlərdə vəziyyət getdikcə dəyişir. Bədii üslubların monolitliyi qalmaqla, incəsənət sənət istehsalatı prosesi ilə birləşir. İncəsənət əsəri qiymətli mala çevrilir. Yalnız İntibah dövründə yaranan incəsənət əsərləri insanın xüsusi fəaliyyət sahəsinə çevrilir. Poeziyada və musiqidə olduğu kimi memarlıqda, heykəltaraşlıqda, rəngkarlıqda onlar azad rəssam olur. İncəsənətin xüsusiləşməsi insanın fəaliyyətində müstəqil sahəyə keçməsi demək idi. Bu onun növlərinin bölünməsinə gətirdi. Məsələn: memarlıqdan heykəltaraşlıq və çıxması dəzgəh formasının inkişafına səbəb oldu. XX əsr üçün yeni bədii formaların axtarış prosesi mövcudlaşır. İncəsənətin yeni növləri və formaları-fotomantaj, kollaj, tərtibat incəsənəti, dizayn yaranır. Ənənəvi bədii sənət kütləvi mədəniyyət ilə əvəz olunur.

Təsviri sənət incəsənətin eləcə də kreativ sənayenin bir növüdür. Xalq arasında incəsənət sözünün mənası bacarıq, ustalıq deməkdir. Təsviri sənət hər hansı bir əşyanı fəzada düzgün qeyd etmək və yaxud fikrindən keçəni təsvir etmək bacarığıdır. Təsviri sənət deyəndə insanın bədii yaradıcılığı nəzərdə tutulur. Təsviri sənətə daxildir: rəsm, qrafika, boyakarlıq, heykəltaraşlıq, dekorativ tətbiqi sənət, bəzən memarlıq.

Rəsm təsvirin əsasını təşkil edir. Rəssam müəyyən tablolu işləyərkən əşyaların formasını, həcmi, mütəddə mövqeyini rəsm dilində əks etdirir. Təsvirin həcmli, mühütün real görüntüsü üçün perspektiv və işıq-kölgə qanunlarına müraciət olunur. Rəsm kompozisiya ilə əlaqədardır.

Kompozisiya tablounun ümumi quruluşu, ayrı-ayrı hissələrin əlaqəsi və onların bir-birinə uyurlığı deməkdir.

Təsviri sənətin beş əsas funksiyası vardır: mərasim, bədii ifadə, nəqledici, funksional və inandırıcı. Bu cərgəyə sənətkarın sadəcə bu məqsəddən ötə çox kiçik əhəmiyyətli yaxud heç bir əhəmiyyəti olmayan bir gözəllik yaratmaq istəyi mənasında “gözəllik” funksiyasını da əlavə etmək olar.

Qədim incəsənət üçün həyatı görüldüyü kimi təsvir etmək vacib deyildi. Çünki onlar real həyatı deyil, mücərrəd və ya mifik həyatı təsvir edirdilər. Buna görə də qədim dövr təsvirləri mifoloji düşüncə tərzinə arxalanan təsvirlərdir. Real həyat və onda baş verən hadisələr təsvir üçün əhəmiyyətli əsas deyildi. Əhəmiyyətli olan əsatinin cərəyanı idi.

Müasir dünyanı nə iləsə təəccübləndirmək olduqca çətindir. Çünki artıq dünyanı heyrətləndirəcək çox az şey var. Təsviri incəsənət, rəssamların fırçasından çıxan əsərlər həqiqətən də tamaşaçıların marağını cəlb etməyə qadirdir. Azərbaycan təsviri incəsənət ustalarının çəkdiyi əsərlərin çox az hissəsi dünyada tanınıb. Azərbaycanda tarixən ölkəmizi tanıtmğa qadir olan rəssamlar olub, sadəcə onların dünya sənət okeanına çıxışları məhdud idi.

Müasir rəssamlar arasında da dünyaya çıxmağa iddialı olanlar var. Son illər Azərbaycan təsviri incəsənətinin dünyada təbliğ edilməsi və onun müasir nümayəndələrinin tanıtılması üçün Heydər Əliyev Fondu da böyük işlər görür, vaxtaşırı olaraq Azərbaycan rəssamlarının fırça nümunələri dünyanın müxtəlif ölkələrində sərgilənir. Elə bu məqsədlə də 2000-ci ildə ölkəmizdə ilk dəfə olaraq Rəssamlıq Akademiyası açıldı. Bu hadisəni yalnız mədəni həyatımız yox, həm də bütövlükdə xalqımız üçün çox mühüm addımlardan biri hesab etmək olar.

Bu gün Azərbaycan təsviri incəsənətini dünyada tanıdan rəssamlar arasında Sakit Məmmədovun nailiyyətlərini qeyd etmək lazımdır. Sakit Məmmədov YUNESKO Rəssamlar İttifaqının üzvü, Rusiya İmperator Rəssamlar Akademiyasının akademiki, Minilliyin Adamı, Avropanın Şərəf ordeni, İtaliyanın Leonardo da Vinçi ordeni, Avropa Təbiət Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Portuqaliyada Festivalda Vera birincilik mükafatı, Beynəlxalq Vera mükafatı, Çingiz Aytmatov adına Beynəlxalq mükafat, Beynəlxalq Vətən Övladı və Dədə Qorqud mükafatları, Birincilik mükafatları və s. qızıl medal və digər mükafatlara layiq görülmüşdür.

Dövrümüzün incəsənət insanları içərisində Aida Mahmudova, Əli Həsənov, Leyla Əliyeva, Faiq Əhməd, Rəşad Ələkbərov, Fərid Rəsulov, Qafar Rzayev, Mahmud Rüstəmov, Nail Ələkbərov, Rəşad Babayev, Sitarə İbrahimova, Afət Bağirova, Niyaz Nəcəfov, Altay Sadıxzadə, Məmməd Mustafayev, Fuad Salayev və bir çox şəxslər daxildir. Müasir Azərbaycan rəssamları daha özəl mövzulara, müasir gəncliyə yaxın və lazım olan mövzulara toxunurlar. Azərbaycan təsviri sənət nümunələrinin sərgiləndiyi maraqlı obyektlərdən biri də Müsiri İncəsənət Muzeyidir. XX əsrin ikinci yarısından bu günümüzə kimi Azərbaycan təsviri sənəti və heykəltəraşlığının avanqardlarından təşkil olunmuş əsərlər toplusu muzeyin əsasını təşkil edir. Bu, insan ruhunun müşahidə, axtarış və azadlığını əks etdirən rəsm və heykəllər toplusudur.

Müasir dövr avanqard incəsənətində miqyas və mütənasiblik çox şərti olaraq tətbiq olunur. Müasir “bədii dilin” subyektivliyi, təsvirin mücərrəd prinsiplərə əsasən, yaradılması miqyas və mütənasiblik anlayışlarını obraz sisteminə tabe edir və obyektiv göstəricilər öz rolunu itirirlər. Avanqard təsviri b incəsənətdə əsas prinsip daxili aləmin mücərrəd obrazlarda əks olunmasıdır. Daxili aləmin, təxəyyülün qanunauyğunluqları isə heç kim tərəfindən birmənalı müəyyən edilə bilməz. Obyektiv qanunauyğunluqlar fiziki aləmə xasdırlar, mənəvi və təxəyyül aləminə bunları şamil etmək mümkün deyil. Son nəticədə rəssamın “Mən belə görürəm” ifadəsi istənilən təhrifə haqq qazandırır.

Müasir avanqard incəsənətdə daha çox konvensional işarələrdən istifadə olunur. Burada məqsəd odur ki, təsvir vasitəsilə real və ya tarixi insan haqqında məlumat verənsən. Portret təsvirinin üstündə şəxsin kimliyi yazılır. O oxşarlıq, tanıma prinsiplə qavranılır. Ancaq təsviri sənət tarixində elə bir mərhələ olub ki, (məs. ikonalarda, miniatürlərdə) insan təsvirinin üstündə kimliyi yazılıb (roman, qotika, klassik orta əsr incəsənətində də belə hallar olub). Çünki, o dövr insan təsvirlərində hələ oxşarlığa nail olmurdular. Belə təsvirlərin üzərində kimliyi yazılmasaydı, onları tanımaq

olmazdı. Müasir təsviri sənət əsasən bu işarələrlə “danışır”: rəng, poza, hərəkət, forma, miqyas, istiqamət və s. Bunların hamısı özünəməxsus işarə informativliyinə malik olmaqla özündə müəyyən bir məlumatı daşıyır və hamısı bir yerdə birləşərək bədii obrazı müəyyənləşdirirlər. Obraz isə əsas və yekun işarədir. Belə ki, xırda işarələr yığılaraq böyük bir işarəni əmələ gətirirlər. Təsviri sənətdə məhz, o xırda işarələrin vasitəsi ilə ümumi obraz yaradılır. Ümumiyyətlə, obrazı müxtəlif işarələrlə yaratmaq olar: nikbin obraz, faciə obrazı, məhəbbət obrazı, sevinc obrazı və s. Rəssamların həyata münasibəti, dünyabaxışı, bədii idrak və ifadə təmayülləri müasirləşir. Yaradıcılıq prosesindən səthi təsvirçilik, illüstrasiyaçılıq, foto-realizm ruhu kənar edilir. Həyat hadisələrinin fəlsəfi mənasını aşkara çıxarmaq naminə assosiativ motivlərə, sözlü mənaya, şərti, simvolik, rəmzi, mifoloji obrazlara müraciət olunur. Stilizasiya, improvizasiya üslub prinsiplərinə, modernist və avanqard cərəyanlarına meyil göstərən gənc rəssamların “yeni dalğası” meydana çıxır.

Yeni rəssam kadrlarının yaranmasının təməli orta məktəblərdə qoyulur. Orta məktəbdə keçirilən təsviri incəsənət dərsləri, məktəbdən kənar təhsil müəsisələri, şagirdlərin əl qabiliyyətini inkişaf etdirməklə yanaşı gələcəkdə rəssam olmaq məqsədini yaradır. Bu fənnin məqsədi ondan ibarətdir ki, tələbələr orta məktəbdə təsviri incəsənət dərsləri şagirdlərə tədris etməyi, onun pedaqoji və psixoloji məşğələləri istifadə etməklə çatdırsınlar. Mühazirə zamanı tələbələr müxtəlif zamanlarda (ən qədim dövrlərdən başlayaraq) təsviri sənətin tədrisində istifadə olunan metodları və formaları ilə tanış olurlar. Eyni zamanda Rusiyada və Azərbaycanda təsviri incəsənətin tədrisi ilə tanış olurlar. Bəllidir ki, Təsviri incəsənət metodika tətbiqi elmdir. Burada müxtəlif elmlərin tədqiqatları istifadə olunur. Pedaqogika, psixologiya və onların müxtəlif qolları. Təsviri incəsənət üzrə milli kurikulumun öyrənilməsinə və orta məktəbdə istifadə olunan məşğələlərin öyrənilməsinə xüsusi yer ayrılır. Burada şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq bu məşğələlərin məzmununun hazırlanmasında mürəkkəblik və çətinlik nəzərə alınması, müasir texniki vasitələrin istifadə edilməsi və dərslərin təşkilini öyrənirlər. Əldə olunan bilik və bacarıqları əvvəlcə sınaq dərslərində, sonra isə pedaqoji təcrübə zamanı istifadə edirlər.

Təsviri incəsənət təliminin məzmunu nəticəyönümlü standartlardan ibarət olub, hər bir təhsil pilləsinin və sinfin sonunda əldə olunan konkret nəticələri əks etdirir. Nəticələrin əvvəlcədən standartlar şəklində müəyyən olunması eyni zamanda onların reallaşmasına doğru yönəldiləcək tədris fəaliyyətinin inkişafını izləmək və istiqamətləndirmək üçün obyektiv qiymətləndirmə aparılmasına imkan yaradır.

Təsviri sənət əsərləri cəmiyyətin mənzərəsini şagirdlərə daha dolğun və obyektiv çatdırmaq imkanına malikdir. Təsviri incəsənətdə obyektiv və subyektiv amillər şagirdə fərd-cəmiyyət münasibətlərini dərk edib qiymətləndirməyə kömək edir. Vizual özünüifadə insanın mənəvi tələblərinin ödənilməsini, şəxsiyyətin təbiətə və cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin edir.

Təsviri fəaliyyət şagirdləri həm əqli, həm də estetik cəhətdən inkişaf etdirir, onları ətraf mühiti dərk etməyə yönəldir, təbiətin və əşyaların formasını, rəngini və materialını, onların vəhdətini, gözəlliyini hiss etməyə və bu hissiyyəti təsvirlərdə əks etdirməyə imkan yaradır

Təsviri incəsənət fənninin məqsədi estetik dünyagörüşlü, zəngin mənəviyyətə, bədii zövqə və yaradıcı təxəyyülə malik, milli və ümumbəşəri dəyərlərə hörmətlə yanaşan, incəsənət əsərlərini duyub qiymətləndirən, obrazlı və simvolik düşüncə tərzinə malik şəxsiyyət formalaşdırmaqdan, estetik dünyagörüşlü, zəngin mənəviyyətə, bədii zövqə və yaradıcı təxəyyülə malik, milli və ümumbəşəri dəyərlərə hörmətlə yanaşan, incəsənət əsərlərini duyub qiymətləndirən, obrazlı və simvolik düşüncə tərzinə malik şəxsiyyət formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Cəmiyyətdə baş verən müxtəlif hadisələri, xalqımızın, eləcə də dünya xalqlarının tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri haqda məlumatların şagirdlərə mənimsədilməsində, təsviri sənət əsərlərinin informativ-kommunikativ imkanlarının dərk olunmasında bu fənnin əhəmiyyəti böyükdür.

Cəmiyyət və təsviri incəsənət əlaqələrini əks etdirən bu məzmun xətti üzrə müəyyən olunan bilik və bacarıqlar şagirdlərdə milli və beynəlmiləl dəyərlərə maraq və hörmət aşılayır, insan cəmiyyətinin mədəni, siyasi və iqtisadi həyatı haqqında geniş və dolğun təsəvvürlər yaradır, müxtəlif dövrlərdə mövcud olan cəmiyyətlər, onların tərkib hissələri və bunların özünəməxsus xüsusiyyətləri haqda geniş və rəngarəng məlumatlar verir.

Təsvir yaradarkən şagird hadisələri, obyektləri və predmetləri dərk etdiyi tərzdə vizuallaşdıraraq onların mahiyyətinə, qarşılıqlı əlaqələrinə və fərdi xüsusiyyətlərinə öz münasibətini bildirir. Təsviri sənətin mühüm hissəsi olan, istər müstəvi səth üzərində (qrafika, rəngkarlıq), istərsə də üçölçülü plastik forma yaratmaq bacarığı (heykəltəraşlıq) şagirdə forma hissiyyatını təmin etməklə, onun forma gözəlliyindən və kamilliyindən zövq almaq qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Azərbaycan və dünya incəsənəti tarixini təşkil edən əsərlər zaman keçdikcə mədəni, bədii, mənəvi dəyərlərin ifadəsi kimi meydana gəlmiş və toplam halında milli və ümumbəşəri dəyərlərin maddiləşmiş daşıyıcılarına çevrilmişdir. Təsviri incəsənət əsərləri ilə təmasda olmaq şagirdə milli və ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnməklə bir növ mədəni mübadilə prosesini yaşadır. Təsviri və dekorativ incəsənət əsərlərinin şəxsiyyətə göstərdiyi təsir nəticəsində estetik emosional meyar və normalar, mənəvi zənginləşmə və mədəni tolerantlıq formalaşır, hissiyyat diapazonu daha da genişlənir. Təsviri incəsənət fənninin mənimsənilməsi nəticəsində formalaşdırılan və inkişaf etdirilən bədii həssaslıq və emosional qavrama bacarıqları şagirdlərin mənəvi dünyasını zənginləşdirir, onlarda milli və ümumbəşəri dəyərlərə hörmət, humanizm, şəfqət hislərini qüvvətləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndi Rasim. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2017.
2. Əkbərova Mehriban. Təsviri sənət və onun tədrisi metodikası. Bakı, 2012.
3. İbrahimov Telman. Təsviri incəsənətin nəzəriyyəsi. Bakı, 2017.
4. Mir Bağırzadə Samirə. İncəsənət tarixi. Bakı, 2012.

Afsana Mammadova

CONTEMPORARY FINE ART AND ITS METHODOLOGY

Abstract: Fine art is a means of depicting human emotions. Fine arts in the acquisition of information about various events in society, the history, culture, traditions of our people, as well as the peoples of the world, the formation of aesthetic taste, the understanding of the informative and communicative capabilities of works of fine art the subject acts as an important tool. Special attention is paid to the study of the national curriculum in fine arts. Here, students learn to take into account the complexity and difficulty in preparing the content of these lessons, taking into account the age characteristics, the use of modern technical means and the organization of the lesson. They use the acquired knowledge and skills first in experimental classes and then in pedagogical practice.

Key words: contemporary art, fine arts, artists of modern times, methodology of fine arts

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TƏSİRLİK HAL

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan ədəbi dilinin müxtəlif dövrlərində mənsubiyyət şəkilçilərindən sonra təsirlik hal şəkilçilərinin düşməsi hallarına rast gəlmək olar. Bununla belə, təsirlik haldakı söz feli xəbərlə cümlənin hər hansı bir üzvünün tərkib hissəsi kimi də işləyə bilər. Belə məqamlarda təsirlik haldakı sözlər əsasən məsdər, feli sifət, feli bağlama tərkiblərinin komponenti kimi çıxış edir.

Açar sözlər: *ismin hal kateqoriyası, “n” elementi, “y” bitişdirici elementi, ahəng qanunu, vasitəsiz tamamlıq, təsirsiz fellər*

Bu hal Türk dillərində müxtəlif terminlərlə adlanır. Azərbaycan dilində bu halın adlandırılma arqumenti bilavasitə onun cümədəki vəzifəi ilə bağlıdır. Məsələn burasındadır ki, təsirlik halda olan sözlər bilavasitə üzərinə təsir göstərilən obyektə göstərir.

Bu qrammatik halın şəkilçiləri aşağıdakılardır: samitlərdən sonra -1,-i,-u,-ü; saitlərdən sonra -nı,-ni,-nu,-nü. Tərkibində “N” elementi olan şəkilçilər istər mənsubiyyət şəkilçili, istərsə də mənsubiyyət şəkilçisiz saitle bitən sözlərə artırılır: ananı, anasını. Bu element əsasən, birləşdirici samit hesab olunsa da, onun səs artımı deyil, mənsubiyyət bildirən şəkilçinin qalığı olması fikri də mövcuddur [1, s.220]. İki sözdə, “su” və “nə” sözlərində birləşdirici samit kimi “y” elementi işləyir: suyu, nəyi. Tədqiqatçıların fikrincə, XIII-XV əsrlərdə fonoloji baxımdan diqqətə cəlb edən cəhətlərdən biri təsirlik hal şəkilçisinin saitle bitən sözlərdə gah-yi, gah da-ni kimi işlədilməsidir: Səndədir sol gəncipünhan gəzmə hər viranəyi (Nəsimi). Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, bəzən samitlə bitən sözlərdə də təsirlik halda -ni şəkilçisindən istifadə edilmişdir: Könlümü qaraxladı göz qarasi (Q. Bühranəddin) [2, s.208].

Qeyd edək ki, türk dilində birləşdirici samit kimi həmişə “y” işləyir. H. Mirzəzadənin fikrincə, XVIII əsrə qədər “n” və “y” ünsürləri paralel işlənsə də, XVIII əsrdən sonra ədəbi yazı dilində “n” ünsürü üstünlük qazanmış və get-gedə ədəbi dildə sabitləşmişdir [2, s.44]. Lakin hətta XIX əsr yazılı abidələrində belə “n” və “y” səsələrinin əvəzlənməsinə təsadüf olunur.

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan ədəbi dilinin müxtəlif dövrlərində mənsubiyyət şəkilçilərindən sonra təsirlik hal şəkilçilərinin düşməsi hallarına rast gəlmək olar.

H. Mirzəzadənin fikrincə, bu cəhət təkcə şerdə deyil, nəsrə də də özünü göstərir və təkcə vəznə bağlı olmayıb, qrammatik əlaqənin formal cəhətdən hələ tamamilə formalaşmamasından irəli gəlmişdir [2, s.46].

Ümumiyyətlə, təsirlik hal şəkilçisi müxtəlif türk dillərində fərqli forma və işlənmə xüsusiyyətlərinə malikdir [4, s.209]. Məsələn, İraq-Türkman ləhcəsində təsirlik hal şəkilçisi dodaq ahəngini gözləmədən iki şəkildə: - 1, -i (- nı, -ni) şəklində üzə çıxır.

Təsirlik hala xas səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri onun həmişə vasitəsiz tamamlıq funksiyasında çıxış etməsidir. Məsələn: Mən həmişə öz sözümlü demişəm.

Bu halın səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onun fellərlə bağlı olmasıdır. Bu isə təbii, çünki təsirlik haldakı sözə yönələn təsir, hərəkət, hal məhz fellər vasitəsilə ifadə olunur.

Bununla belə, təsirlik haldakı söz feli xəbərlə cümlənin hər hansı bir üzvünün tərkib hissəsi kimi də işləyə bilər. Belə məqamlarda təsirlik haldakı sözlər əsasən məsdər, feli sifət, feli bağlama tərkiblərinin komponenti kimi çıxış edir.

Komponentlərindən biri təsirlik halda olan sözdən ibarət olan bu tipli tərkiblər bilavasitə ismi xəbərlə cümlələrdə də işləyə bilər. Məsələn: Haqq yandıran çırağı söndürmək olmaz.

Müasir Azərbaycan dilində təsirlik halın felin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyasına (bu kateqoriya Y.Seyidov tərəfindən təsir kateqoriyası adlandırılır) münasibəti məsələsi hal kateqoriyasının mübahisəli məqamlarından biridir. Müstəqim obyektin (vasitəsiz tamamlığın) ifadəsinə xidmət edən

bu halın təsirli fellərlə işlənməsi məsələsi dilçilər arasında heç bir mübahisə doğurmur: təsirlik halın, yəni üzərinə təsir olunan substantivləri bildirən bir halın təsirli fellərlə işlənməsi aksiomadır. Mübahisə doğuran məsələ isə bu halın təsirsiz fellərlə işlənməsi məsələsidir.

Muxtar Hüseynzadənin bu məsələyə münasibəti qətidir. Onun fikrincə, “təsirlik halda işlənən sözlər bütün fellərlə deyil, yalnız təsirli fellərlə əlaqədar olur. Azərbaycan dilində ismin təsirlik halında işlənən obyekt-tamamlığı tələb edən heç bir təsirsiz fel və ya təsirsiz feldən əmələ gəlmiş başqa nitq hissələrinə təsadüf edilmir” [5, s.50]. S.Cəfərov, N.Məmmədov və bir çox başqa dilçilər də M.Hüseynzadə ilə həmrəydir [6, s.256]. H.Quliyev də eyni fikri bölüşür. Lakin müəllifin verdiyi misallar içərisində əsasən təsirsiz fel kimi işlənən *düşmək, getmək, gəlmək* kimi fellər də vardır [7, s. 59]. B.Xəlilov bu halın daha çox təsirli fellərlə işlənməsi ideyası ilə razılaşıq [8, s.173]. Ümumiyyətlə, bu məsələ ilə bağlı üç məqam dominantlıq edir: bəzi dilçilərə görə təsirlik halda olan sözlər ancaq təsirli fellərlə işlənir; ikinci qrup dilçilər bu fikirdədir ki, təsirli fellər tam üstünlük təşkil etsə də, bu halın təsirsiz fellərlə də işlənməsi mümkündür; üçüncü qrup dilçilər ümumiyyətlə bu məsələyə toxunmur. İkinci məqamı təmsil edən dilçilər də iki qrupa bölünür: birincilər təsirsiz fellərin həmin məqamlarda təsirsiz olaraq qaldığını düşünür, digərləri isə təsirsiz fellərin konkret situasiyalarda təsirli fellər kimi işlənməsi ideyasını irəli sürür.

Məsələ burasındadır ki, bu halda olan sözlərin neytral vəziyyətdə təsirsiz hesab olunan fellərlə işlənməsi faktı danılmazdır. İstər türk yazılı abidələrində, istərsə də müasir türk dillərində təsirsiz fellərin təsirlik halda olan sözləri idarə hadisəsi tez-tez müşahidə olunur.

Belə fellər içərisində “geyinmək, soyunmaq, bürünmək” felləri diqqəti xüsusilə cəlb edir. Formaca qayıdış növündə olan, deməli formal cəhətdən təsirsiz fel hesab olunan bu fellərin təsirlik halda olan sözləri idarə edə bilməsi təkzibolunmaz faktıdır [13, s.92-94].

Təsirlik haldakı sözlərin bu tipli fellərlə idarə olunması məsələsi müxtəlif cür şərh olunur. A.Babayev bu vəziyyəti hal kateqoriyasının dilimizdə tam sabitləşməməsi ilə izah edir [11, s.372]. Bu məsələnin daha geniş şərhini verən Y.Seyidovun fikri belədir: “Təsirlik fellərlə əlaqə təsirlik halın əsl qrammatik mövqeyidir. Bu mövqə hər bir ismi, hər bir sözü lüğəvi mənəsindən asılı olmayaraq müstəqim obyektin ifadəçisinə çevirir... Təsirsiz fellərlə əlaqə təsirlik halın əsl mövqeyi deyil, əlavə mövqeyidir, ikinci dərəcəli mövqeyidir” [12, s.257].

Fikrimizcə, bu məsələnin müvafiq şərhini bəzi fellərin ikili xarakteri ilə bağlıdır. Eyni felin konkret mövqedən asılı olaraq həm təsirli, həm də təsirsiz fel kimi işlənməsi faktı müxtəlif dünya dilləri üçün səciyyəvidir. Bir çox ingilis dili mütəxəssislərinin fikrincə, çoxmənalı fellər bir mənada təsirli, digər mənada təsirsiz fel kimi çıxış edə bilər [10, s.8]. Başqa sözlə, bir sıra fellər vardır ki, onların əsas mənəsi təsirli, ikinci dərəcəli mənəsi təsirsizdir [11, s.79]. Eyni fikrə rus dilçiliyində də rast gəlirik. Təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasının fellərin lüğəvi mənəsi ilə sıx bağlı olduğunu göstərən bəzi dilçilərə görə, bir sıra çoxmənalı fellər bir mənada təsirli olduğu halda, digər mənada təsirsiz ola bilər [12, s.615].

Qeyd edək ki, eyni fikir türkologiyada da söylənilib [9, s.274]. Azərbaycan dilçiləri arasında da həm təsirli, həm də təsirsiz fel kimi işlənmə bilən fellərin mövcudluğunu qəbul edən dilçilər vardır. Məsələn, Azərbaycan dilindəki təsirli və təsirsiz fellər haqqında fikirlərin yığcam xülasəsini verən M. Hüseynzadənin fikrincə, bu xüsusiyyət fellərin leksik mənaları ilə sıx surətdə bağlıdır. Müəllifə görə, “başla, işlə, oxu, gəz” kimi fellər həm təsirli, həm də təsirsiz fellər sırasına daxil edilə bilər [4, s.130-131]. Eyni felin həm təsirli, həm də təsirsiz fel kimi işlənməsi fikri B. Xəlilov tərəfindən də təsdiqlənir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəlilov Firudin. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: Maarif, 1988, 288 s.
2. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1990, 376 s.
3. Qüdrətoğlu Şirməmməd. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində felin qayıdışlıq kateqoriyası. Bakı: Elm, 2003, 140 s.
4. Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı: Maarif, 1971, 368 s.
5. Hüseynzadə Muxtar. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.

6. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Bakı Universiteti, 2000, 403 s.
7. Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Bakı: Elm, 1980, 512 s.
8. Xəlilov Buludxan. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə. Bakı: Elm, 2007, 280 s.
9. Babayev Adil. Azərbaycan dili. Bakı: Nurlan, 2004, 392 s.
10. Gordon E.M., Krylova I.P. A grammar of present-day English. Moscow: Higher school Publishing house, 1974, 336 p.
11. Кауцанская В. Л., Ковнер В. Л., Кожевникова О. Н. и др. Грамматика английского языка (на английском языке). Ленинград: Просвещение, 1973, 320 с.
12. Русская грамматика. Том I. М.: Наука, 1980, 784 с.
13. Xəlilov Buludxan. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə. Bakı: Nurlan, 2007, 354 s.

Inji Heydarli

THE CASE OF INFLUENCE IN MODERN AZERBAIJANI LANGUAGE

Abstract: It should be noted that in different periods of Azerbaijani literary language, there are cases of falling impressions of the effects of affection after affiliation. However, there can be a part of any member of the verbal verbal sentence in the form of an action. In such moments, the undercoming words are primarily as a component of feli adjectives, verbal parcel components.

Key words: case category of noun, element "n", conjunctive element "y", law of harmony, indirect completeness, ineffective verbs

ÜLVİYYƏ HACIYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Magistrant, Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi, I kurs

Elmi rəhbər: dos.A.Zeynalova

SÖZ YARADICILIĞININ TƏDRISİNDƏ İŞTİRAK EDƏN BƏZİ ŞƏKİLÇİLƏR VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI

Məqalədə leksik və morfoloji yolla söz yaradıcılığının tədrisində iştirak edən bəzi şəkilçilər haqqında danışılmış, şəkilçilərin dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində və söz yaratmada mühüm əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur. Həmçinin, dialekt və şivələrin, söz yaradıcılığında istifadə edilən əsas vasitələrdən biri olan sözdüzəldici şəkilçilərin söz yaradıcılığında vacib şərtlərdən biri olduğu məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *Azərbaycan dilinin tədrisi, söz yaradıcılığı, sözyaratma, leksik yolla söz yaradıcılığı, morfoloji yolla söz yaradıcılığı*

Elmlərin tədrisi ciddi məsuliyyət və bacarıq tələb edən pedaqoji proseslərdən biridir. Bu baxımdan, Azərbaycan dilinin tədrisinə daha artıq diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Ona görə ki, “dil xalqın mənəvi sərvətidir və bu cəhətdən tamamilə təbiidir ki, hər bir dil mənsub olduğu xalqın tarixi ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Dil elə bir güzgüdür ki, xalqın tarixi, dünyabaxışı, adət-ənənələri, mədəniyyəti öz əksini həmin güzgüdə tapır” [1, s. 3]. Deməli, Azərbaycan dilinin tədrisi, eyni zamanda, xalqımızın tarixi, dünyagörüşü, adət-ənənələri və mədəniyyəti haqqında bilik və məlumat verir və sözügedən dəyərlərə yüksək münasibət formalaşdırır. Bu baxımdan, Azərbaycan dilinin leksikası böyük imkanlara malikdir. Sözlərin leksik-semantik qruplarının tədrisi öz əhatə dairəsinin genişliyi ilə seçilən, dilçilik elminin digər sahələrinin öyrənilməsində müəyyən qədər rolunu oynayan prosesdir.

Sözyaratmanın mənbəyi, imkanları, vasitə və formaları, xüsusiyyətləri ilə məşğul olan dilçilik şöbəsi - söz yaradıcılığı, yaxud derivatologiya şöbəsi adlanır. Bu şöbə 1960-cı illərdən sonra müstəqil şöbə kimi formalaşmışdır.

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində iki mənbədən istifadə olunur: Dilin daxili imkanları hesabına; başqa dillərdən söz almaq hesabına.

Dilin daxili imkanları əsasında lüğət tərkibi aşağıdakı yollarla zənginləşir:

- 1) Yeni söz və ifadələr yaratmaqla;
- 2) Dialekt və şivələrdən söz götürməklə;
- 3) Kalka üsulu ilə sözyaratmaqla;
- 4) Fonetik dəyişmə hesabına sözyaratmaqla.

Yeni söz və ifadələrin yaradılması bir sıra üsullarla baş verir:

- a) *leksik üsul;*
- b) *semantik üsul;*
- c) *morfoloji üsul;*
- ç) *sintaktik üsul.*

Lüğət tərkibinin inkişaf prosesi dilimizin daxili inkişaf qanunlarına uyğun bir şəkildə davam etmişdir. Yəni, dilin və onun lüğətinin inkişafı prosesi nəticəsində müasir dilimizin söz yaradıcılığına aid özünəməxsus möhkəm qayda və qanunları əmələ gəlmişdir. Dilimizin söz yaradıcılığında işlənən bütün bu qayda-qanunlar tamamilə o dilin tarixi inkişafı yolları və qrammatik quruluşu əsasında yaranmış, zənginləşmişdir.

Dilimizdə sintaktik əlaqələrdən xaricdə yaranan heç bir mürəkkəb söz yoxdur. Ona görə də bütün mürəkkəb sözlərin yaranmasında mütləq bu və ya digər qrammatik qayda öz əksini tapır. Leksik yolla sözlərin əmələgəlmə prosesi morfoloji və sintaktik yolla əmələgəlmə prosesindən, əsasən, öz sadəliyi etibarilə fərqlənir. Məqalədə morfoloji və sintaktik yolla dilimizin zənginləşməsinin bəzi məqamlarının araşdırılması nəzərdə tutulub.

Dilimizdə leksik yolla sözlərin yaranma prosesi bir-birindən fərqli olan altı üsulla əmələ gəlir: Dialekt və şivələr hesabına söz artımı, alınma sözlər hesabına söz artımı, yeni məna kəsb etmək hesabına söz artımı, fonetik tərkibinin dəyişməsi ilə söz artımı, düzəltmə sözlərin sadələşməsi hesabına söz artımı, mürəkkəb sözlərin sadələşməsi hesabına söz artımı.

Leksik yolla söz yaradıcılığı. Bu yolla sözlərin əmələ gəlməsinin mahiyyəti odur ki, yeni əmələ gələn leksik vahidlər hazır şəkildə dilə daxil olur. Dilimizdə leksik yolla sözlərin əmələ gəlməsinin qaydaları aşağıdakılardır:

Şivələr və dialektlər hesabına sözyaratma: Burada daha çox yazıçı və şairlərin rolu vardır. Ona görə də yazıçı və şairlərin dilinin lüğət tərkibini tərtib etmək olduqca vacibdir. Bunun sayəsində yazıçı və şairlərin dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində oynadıqları rol aydınlaşır. Məsələn: *sayrışan, ləmədan, duvaq, cirtqoz, şütümək, kövrək, nisgil, sambal, ilqar, quzey, güney, ilıq, qəlbi, cığal* və s. sözlər dialekt sözləri kimi Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli sənətkarlarından M.Hüseynin, S.Rəhimovun, M.İbrahimovun, İ.Əfəndiyevin, İ.Şıxlının, R.Rzanın və başqalarının yaradıcılığında dialekt və şivə sözləri dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Adları qeyd olunan şair və yazıçıların əsərlərində işlənmiş aşağıdakı sözləri dilimizin lüğət tərkibinin dialekt və şivə sözləri hesabına zənginləşməsinə aid misal göstərmək olar: *ilğım, boygörməsi, üzgörməsi, aranlıq, bişirim, bişirimlik, mustuluq, tamarzı, alabaydaq, kırımışca, küsənmək, irişmək, umacaq, kürlük etmək, gənəşmək* və s. Bu sözlərin ədəbi dildəki qarşılığı da mövcuddur. Onların bəzilərinin ədəbi dildəki qarşılığını nəzərdən keçirək:

perikmək – yerindən-yurdundan uzaq düşmək
tıncıxmaq – nəfəsi tutulmaq, az-az nəfəs almaq
şaxımaq – bərk qızdırmaq, yandırmaq
təfərinclə – diqqətlə, maraqla
havalanmaq – dəli olmaq və s.

Lüğət tərkibinin inkişaf prosesi dilimizin daxili inkişaf qanunlarına uyğun bir şəkildə davam etmişdir. Yəni, dilin və onun lüğətinin inkişafı prosesi nəticəsində müasir dilimizin söz yaradıcılığına aid özünəməxsus möhkəm qayda və qanunları əmələ gəlmişdir. Dilimizin söz yaradıcılığında işlənən bütün bu qayda-qanunlar tamamilə o dilin tarixi inkişafı yolları və qrammatik quruluşu əsasında yaranmış, zənginləşmişdir.

At, ot, dil, bil, az, bir, beş, çox, iş, keç və s. kimi bir sıra sözlər həyatı dərk etmə nəticəsində şüurda törəmiş məfhumları ifadə etmək zəruriyyətindən müxtəlif fonetik və semantik əlaqələrin qanunauyğun təzahürü ilə törəmiş, artmışdır.

Əkin, biçin, yataq, çökək, qışlaq, qışlıq, sürücü kimi yüzlərcə törəmə sözlər köklərə şəkilçilərin əlavəsi ilə düzəlmişdir.

Söz yaradıcılığında istifadə edilən əsas vasitələrdən biri sözdüzəldici şəkilçilərdir. Əsasən aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə yeni isimlər yaradılır:

-çi, -ci, -çu, -çü şəkilçisi ilə düzələnələr. XIII-XIV əsrlərdən başlayaraq müasir dövrümüzdə qədər mövcud olan ədəbi əsərlərin dilində aktiv vəziyyətdə olduğu görünür. Bu şəkilçi, əsasən isim köklərinə bitişərək düzəltmə isimlər əmələ gətirir -çı⁴ şəkilçisi XIX əsrə qədər Azərbaycan sözləri ilə yanaşı ərəb və fars mənşəli, XIX əsrdən sonra isə rus və rus dili vasitəsilə dilimizə keçmiş söz köklərinə də birləşərək yeni sözlər əmələ gətirmişdir. -çı⁴ şəkilçisi iş görəni və ya müəyyən sənət və peşə sahibini, subyekti bildirir. Bir sıra adlar da vardır ki, ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə cəmiyyətin təsərrüfatı və mədəni həyatında olan inkişafıla bağlı olaraq sonralar yaranmışdır. Ən qədim türk dili abidələrində və bütün müasir türk dillərində təsadüf edilən bu (-ci) şəkilçinin mənşəyi haqqında qəti fikir söyləmək çətinidir. Bu şəkilçinin mənşə etibarilə adam mənasını verən *-ce/ci, -ci/zi, -si/iş* və s. ilə əlaqədar olduğunu söyləyirlər.

-çi şəkilçisinin ifadə etdiyi mənaya gəldikdə isə bu, iş görəni və ya müəyyən sənət, peşə sahibini, subyekti bildirir.

Ümumiyyətlə, türk dillərində **-çit⁴** şəkilçisi isimlərə qoşularaq geniş mənada peşə, sənət, məşğuliyyət bildirən sözlər düzəldir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində, habelə onun dialekt və şivələrində **-çt, -çi, -çu, -çü** şəkilçisinin sənət, peşə, məşğuliyyət və s. məzmunlu isimlər yaratmaqda geniş yayıldığı nəzərə alınarsa, XV-XVI əsr dilində bunun az işlənməsini dilimizin o dövr üçün ümumi cəhəti hesab etmək olmaz. Belə nisbi məhdudluq yaradıcılığın ümumi həcmi ilə izah edilmişdir.

-çuluq, -çilik, -çuluq, -çülük

H.Mirzəzadə göstərir ki, “Dilimizdə **-çilik** şəkilçisinin tarixi çox da qədim keçmişə aid deyildir. O, yeni bir şəkilçi kimi XIX əsrin sonlarından formalaşmış isim düzəldən şəkilçilər sırasına daxil olmuşdur.

Ümumiyyətlə, leksik yolla lüğət tərkibinin zənginləşməsi məsələlərinin tədrisində və yeni sözlərin əmələ gəlməsində mühüm yerlərdən birini düzəltmə sözlərdə söz kökünün, öz müstəqilliyini itirərək, tərkib hissələrinə ayrılmayan yeni bir söz əmələ gətirməsi prosesi tutur. Bu proses bir tərəfdən sözdə səsin dəyişməsi prosesi, digər tərəfdən isə morfoloji üsulla sözlərin yaranması prosesi ilə əlaqədardır. Bu prosesdə hər hansı bir sözün düzəltmə sözdən ibarət olması, ikinci isə söz kökünün öz müstəqilliyini itirməsi və şəkilçi ilə qarışaraq, tərkib hissələrinə ayrılmayan, yeni sözə çevrilməsi lazımdır. Söz kökünün müstəqilliyini itirməsi isə hər şeydən əvvəl onun tərkibində olan səslərin düşməsi və ya dəyişməsi ilə meydana gəlir. Türk dillərində söz kökü düzəltmə sözlər tərkibində bütöv bir leksik vahid kimi iştirak edir. Lakin, o öz müstəqilliyini itirdikdə, söz kökü olmaq qüvvəsini də itirir və şəkilçi ilə qarışaraq onunla birlikdə yeni kökə çevrilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Dil və mədəniyyət. Bakı: Yazıçı, 1992.
2. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri (I). Bakı: Maarif, 1982.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1998.
5. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1993.
6. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 2001.
7. Kərimov Y.S. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Nasir, 2003.
8. Cəfərova N.B. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə. (Dərslük). Bakı: ADPU, 2016, 403 s.

Ulviya Hajiyeva

SOME SUFFIXES AND THEIR PROCESSING MOMENTS INVOLVED IN THE TEACHING OF WORD CREATIVITY

Abstract: The article discussed some suffixes involved in the teaching of a lexical and morphological way of speaking, and important importance in the enrichment of the language vocabulary of the language. Also, the article on the article that is one of the most important conditions in the work of the word formers, one of the main means used in dialects and dialects and citizens, is one of the main tools used in word creativity.

Key words: Azerbaijani language teaching, word creativity, speech, lexical word creativity, morphological word creativity

ГЮЛЬНАР АЛИЕВА

Нахчыванский государственный университет,
Диссертант

ГУРБАН ГУРБАНЫ

Нахчыванский институт учителей
Доктор философии по филологии, доцент
qurbanliqurban1@gmail.com

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ ПРОЦЕССА ЗАИМСТВОВАНИЙ В СИСТЕМЕ ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЙ РУССКОГО ЯЗЫКА

В статье подчеркивается, что колористическая лексика любого языка этнокультурологически маркирована, т.е. связана с историческим опытом, культурой, религией, традициями, менталитетом народа. В ней особое внимание уделяется процессу заимствований в системе цветообозначений русского языка, прошедшему три основных этапа: 1) вошедшие в русский язык до XIX в.; 2) слова, появившиеся в XIX в.; 3) французские кальки с конца XIX - начала XX века.

Ключевые слова: русский язык, цветообозначение, колористическая лексика, заимствование

Как известно, цвет является знаковой культурой не только определенного языка, но и также позволяет охарактеризовать культурный и духовный склад определенного этноса. Неразрывная связь цвета с основными направлениями письменности и культуры в историческом плане определяет роль цветового восприятия не только в жизни индивида, но и в социуме.

«Номинации цвета способны выражать не только цветовые, но и другие понятия: они выступают в качестве средства передачи эмоций, душевных переживаний. Их восприятие и использование в художественном тексте в значительной степени носит субъективный характер» [1, с.553]. Кроме того, при исследовании колористической лексики в системе цветообозначений данного языка особое значение приобретает история заимствования слов, образованных от названий растений.

Цель данной статьи - проанализировать этапы процесса заимствования в системе цветообозначений русского языка.

Анализ литературы показывает, что процесс заимствований в системе цветообозначений русского языка исторически происходил на трех основных этапах. Рассмотрим конкретные примеры на каждом этапе.

I. Вошедшие в русский язык до XIX в:

1. абрикосовый - образовано от голландского «abrikoos» [4] в значении «бледный розово-оранжевый, ближе к розовому», например: Но когда тканевый абажур наполнился тёплым абрикосовым светом, в окно постучали (Т.Леванова, Море, мечты); Есть точно такие же маленькие нырки, не более чирка, и есть еще нырки большие, с красными головами, широким носом пепельного цвета и широкими лапами абрикосового цвета (Аксаков С.Т., Записки ружейного охотника Оренбургской губернии); Пером клинтух темновато-сизого матового цвета; на шее приметен небольшой зеленоватый отлив, если посмотреть к свету, нос светлороговой, ноги бледно-бланжевого или, как говорится в охотничьих книжках, абрикосового цвета (Аксаков С. Т., Записки ружейного охотника Оренбургской губернии);

2. брусвяный - происхождение слова неясно: оно означает «ярко-красный, багряный, цвета брусники», например: Ещё не отгорела вечерница, за цехами тускло тлела полоса брусвянного цвета (Г.Е.Николаева, Битва в пути);

3. краповый - образовано от голландского krap «красная краска из растения rubia tinctoria» в значении «грязный красно-коричневый, почти красный» [4], например: Их принадлежность не оставляла сомнений: краповый оттенок околыша фуражки и такого же

цвета петлицы, на которых красовались шпалы (Ю.Корчевский, «Погранец»); Надела гладуевый капот и на голову краповый чепец (Ю.Курик, Золото для дураков); Краповый доспех шевельнулся, глубинные слои рывком сжали поясницу и поползли, плотнее сплетаясь с внешними (О. Демченко, Вошь на гребешке);

4. лилейный - от латинского слова «lilium» [4] - названия цветка, что переводится как «чистый», «невинный» или «симпатичный» в значении «цвет белой лилии, нежно-белый»; употреблялось преимущественно в поэтическом описании кожи человека, например: Своенравная, как она в те упоительные часы, когда верное зеркало так завидно заключает в себе ее полное гордости и ослепительного блеска чело, лилейные плечи и мраморную шею (Гоголь Н. В., Вечера на хуторе близ Диканьки); Вокруг лилейного чела Ты косу дважды обвила (Пушкин А.С., Бахчисарайский фонтан); Хлестаков. Как бы я желал, сударыня, быть вашим платочком, чтобы обнимать вашу лилейную шейку (Гоголь Н.В., Ревизор); Невольно кудри золотые С лилейных плеч приподняла... (Пушкин А.С., Руслан и Людмила); Но и она, моя лилейная и левкойная подруга, моя роза белая, непорочная, благоуханная и добрая, и она снялась вслед за мною; поступью легкою ко мне сзади подкралась и, положив на плечи мне свои малые лапки, сказала...(Лесков Н. С., Соборяне).

5. маковый, маков цвет - «цвет красного мака, румяный, пунцовый». Чаще используют при описании лица, например: Дальше из окна видно, как золотится рожь, белеет гречиха, маковый цвет да кашка, красными и розовыми пятнами, пестрят поля и отвлекают глаза и мысль от тетрадей (Гончаров И.А., Обрыв); Антип Ильич, рассиропив рейнвейн водой и всыпав в стакан огромное количество сахара, покончил с бодем и после того тотчас раскраснелся в лице, как маков цвет (Писемский А.Ф., Масыны); В шестьдесят лет бела как снег и красна как маков цвет, губки всегда сжимает кольцом; ренского выпьет перед обедом полчарочки при гостях да в чулане стаканчик водки (Радищев А.Н., Путешествие из Петербурга в Москву); Марфа Петровна цвела в сорок лет как маков цвет и походила по своим полным жизни формам скорее на счастливую мать семейства, чем на бесплодную смоковницу (Мамин-Сибиряк Д. Н., Дикое счастье).

6. муравый, муравленый - образовано от слова «мурава» то же, что травяной. Мур\Мурок означает «луговая трава». Данный цвет преимущественно характеризует цвет ткани «мурамно-зеленый»: Подле них виднелся возобновленный пучок вербы, засохнувшая просфора, святая вода в муравленом кувшинчике, красные яйца и несколько священных книг в темных кожаных переплетах с медными застежками - те самые, по которым Ваня учился когда-то грамоте (Григорович Д.В., Рыбаки); Между множеством разного товара, между апельсинами и лимонами привозится огромное количество посуды фарфоровой, стеклянной и глиняной муравленой, то есть покрытой внутри и снаружи или только изнутри зеленым лаком (Аксаков С.Т., Собрание бабочек); Младший сынишка Глеба, смотревший до того времени с каким-то немым притупленным любопытством на спутника Акима, продолжавшего дико коситься на все окружающее, подсел к нему ближе, начал улыбаться и даже вынул из-за пазухи дудку из муравленой глины (Григорович Д.В., Рыбаки);

7. пожелклый лист - «цвет пожухлой листвы, буровато-желтый»;

8. померанцевый - образовано от немецкого pomeranze «плод померанцевого – апельсинового - дерева» в значении «ярко-оранжевый»;

9. розмариновый - образовано от названия растения «розмарин» в значении «сиренево-лиловый»;

10. таусинный - «цвет цветка чертополоха; пурпурный». Обычно используют при характеристике цвета скатерти.

2. Слова, появившиеся в XIX в.

1. гвоздичный - «цвета гвоздики; бурый»;

2. гелиотроповый - образовано от французского heliotrope «цветок гелиотропа» в значении «сине-голубой или серовато-лиловый оттенок» [4];

3. **гороховый** - своеобразное сочетание «серо-зеленого и желтого, грязный желтый», например: На крыльце встретил их лакей в гороховых панталонах и сером круглом фраке с гербовыми пуговицами; в передней, довольно опрятной, но с коником, встретил их другой такой же лакей (Тургенев И.С., Два приятеля); Розанов позвонил, и ему отпер дверь лакей в довольно грязном коричневом сюртуке, но в жилете с гербовыми пуговицами и в гороховых штиблетах (Лесков Н.С., Некуда); Часов в 11 из-за роши появлялась двухместная, гнедым цугом запряженная желтая карета, на запятках которой стояли в треугольных шляпах и гороховых ливреях два выездных лакея (Фет А.А., Ранние годы моей жизни); ...Рославлев в дорожном платье и фуражке, а вслед за ним стал вылезать, зевая и потягиваясь, Зарецкой, закутанный в гороховую шинель с пятью или шестью воротниками (Загоскин М.Н., Рославлев, или Русские в 1812 году); Надев без помощи важного швейцара свое выцветшее пальто горохового цвета и такого же цвета помятый котелок, выскочил на улицу и пустился бежать... (Гейнце Н.Э., Герой конца века).

4. **давленная брусника** - «темно-красный». Впервые использовано А.И.Герценым.

5. **давленная клубника** - «оттенок яркого красного цвета древесный»;

6. **деревянный, дровяной** - «цвета свежей древесины»;

7. **дубовый** - «цвета дубового листа»;

8. **желудевый, желудиный** - «темно-желтый»;

9. **капустный** - «светло-зеленый»;

10. **крапивный** - «цвета молодой крапивы»;

11. **мятный** - «зеленый цвет листа мяты»

12. **спаржевый** - «зеленоватый»;

III. Французские кальки с конца XIX - начала XX века:

1. **вердеёшевый** - от французского *vert-de-peche* «зеленый цвет персика» в значении «желтовато-зеленый или розовато-зеленый» [4];

2. **вердепмовый** - от французского *vert-de-pomme* «цвет зеленого яблока» в значении «светло-зеленый, цвет незрелого яблока» [4];

3. **жонкилевый** - от французского *jonquille* «жонкиль, сорт нарцисса»; в значении «светлый (холодный) желтый, близкий к лимонному» [4];

4. **лавендэловый** - от французского *lavande* «лаванда»; в значении «цвет цветка лаванды, сине-лиловый» [4];

5. **первани** - от французского *pervenche* «цветок барвинка» в значении «сиреневато-голубой» [4];

6. **прюн-моисье** - от французского *prune moitie* «половинка сливы» в значении «цвет мякоти сливы» [4];

7. **фрезовый** - от французского *fraise* «земляника» в значении «светло-малиновый, розовато-белый» [4].

В заключение вслед за З.С.Файзуллиной [3] отметим, что формирование цветковых номинаций тесно связано с приобретенным опытом и фиксирует сложность взаимодействия внешних и внутренних факторов развития языка. Позиция цветковых концептов, а также его оттенки (позитивные или негативные) имеют прямое отношение к этническому цветовому менталитету.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гладкова Е.С. Лингвокультурный аспект цветообозначений / Е.С.Гладкова. Текст: непосредственный // Молодой ученый. № 19 (123), 2016, с. 553-556.
2. Мартынова Н.А. «Символическое» цветообозначений в русской лингвокультуре // Филология и человек. № 4, 2013, с. 56-66.
3. Файзуллина З.С. Этнокультурные особенности цветообозначения в современном башкирском языке: Дис. ... канд. филол. Наук. Уфа, 2005, 170 с.
4. Этимологические онлайн-словари русского языка [интернет-ресурс]: <https://lexicography.online/etymology/>

Gulnar Alieva
Gurban Gurbanly

**THE MAIN STAGES OF THE BORROWING PROCESS IN THE SYSTEM OF
COLOR VALUES OF THE RUSSIAN LANGUAGE**

Abstract. The article emphasizes that the coloristic vocabulary of any language is ethnoculturologically marked, i.e. it is associated with the historical experience, culture, religion, traditions, and mentality of the people. It pays special attention to the process of borrowing in the system of color values of the Russian language, which has passed through three main stages: 1) words that entered the Russian language before the XIX century; 2) words that appeared in the XIX century; 3) French tracing papers from the end of the XIX - beginning of the XX century.

Key words: Russian language, color designation, coloristic vocabulary, borrowing

“SİHAH OL-FURS” LÜĞƏTİNDƏ İŞLƏNƏN TÜRK MƏNŞƏLİ SÖZLƏR

Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani tərəfindən tərtib edilmiş Sihah ol-xəz lüğəti, Əsədi Tusinin “Loğhat e-Furs” dan sonra Fars dilində yazılmış ikinci lüğətdir. Azərbaycan və fars leksikologiyası. Bu lüğətdə ərəb, yunan, assuriya və pəhləvi mənşəli sözlərlə yanaşı türk mənşəli sözlərdən də geniş istifadə edilmişdir. “Sihah ol-furs” lüğətində istifadə edilən türk mənşəli sözlər kitabın öyrənilməsi üçün vacib mənbələrdən biridir. Azərbaycanda lüğətçilik tarixi.

Açar sözlər: türk dili, “Sihah ol-furs”, lüğət, tarix, şəhər

Fars və Azərbaycan dilləri mənşə etibarını ilə bir-birlərindən çox fərqli olsalar da, coğrafi, tarixi, mədəni, dini, elmi və s. sahələrdə yaxınlıqlar hər iki xalqın dillərinə də öz təsirini göstərmişdir. Azərbaycan dilində fars mənşəli sözlər olduğu kimi, fars dilində də türk mənşəli sözlər mövcuddur. Azərbaycan dilində istifadə edilən fars mənşəli sözlər barədə məqalələr və kitablar yazılmış olsa da, fars dilində işlənən türk mənşəli sözlər barədə çox məhdud dərəcədə məlumat mövcuddur [7, s.28] Azərbaycan tarixinin görkəmli dilşünas alimlərindən biri olan, Naxçıvanilər sülaləsinin tanınmış nümayəndəsi Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin yazmış olduğu “Sihah ol-furs” lüğətinin tədqiq olunması, bu sahədə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu lüğətin leksik vahidləri ilə yaxından tanış olduqda, hələ orta əsrlər dövründə fars dilində çoxlu sayda türk mənşəli sözlərdən istifadə edildiyi məlum olmaqdadır. Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin yaşadığı dövrdə Azərbaycanda və İranda türk mənşəli sülalənin yaratdığı və idarə etdiyi Elxanilər dövlətinin mövcud olması, fars dilində istifadə olunan türk mənşəli sözlərin daha da artmasına səbəb olmuşdur. Lüğətdə istifadə olunan türk mənşəli sözlərdən bəziləri aşağıdakı kimidir.

اجو - Ərmən yaxınlığında türklərin yaşadığı şəhərin adıdır [8, s. 215].

ايلک - Türkünstanda gözəllərin çox olduğu şəhərin adıdır [1, s.175].

باد بيچ - Yelləncək, uşaqların ağacların arasında kəndir bağlayaraq yellənmək üçün düzəldikləri oturacaqdır. (qədimdə Naxçıvanda ona “cəmlul” və ya “cənbulud” deyirdilər. Ərəb dilində isə onu “ارجوحه” və ya “نرموره” adlandırırlar [1, s.51].

بدست - Baş barmaqdan çöçələ barmağa qədər olan ölçü vahididir. Müasir Azərbaycan dilində bu söz qarış formasında istifadə olunur. Ərəb dilində onu “شبر” Azərbaycanda isə onu “وژه” adlandırırdılar[1, s.41].

بيرق - Bayraq, türk mənşəli sözdür [1, s.171].

بيلقان – Azərbaycanda qoz və şirə ilə hazırlanan halva növüdür. Digər halvalardan əsas fərqi isə bu halvanın bişirilməsi zamanı küncüddən istifadə edilməsidir. Fars dilində onu “کپیتا” adlandırırlar. Ərəblər dilində isə ona “قبيطه” deyilir [1, s.26].

بويک – toy [1, s.175].

برنداق - Sürtülmüş xam dəridir. Türklər onu aşılayaraq – (bərəndaq) adlandırırlar. Fars dilində isə ona “یشمه” deyirlər [1, s.292].

پچپچ - İnsanların öz aralarında hansısa məsələ barədə gizli və astaca danışması üçün istifadə edilən sözdür. Azərbaycanda bu söz pıçı-pıçı formasında istifadə olunmaqdadır [1, s.57].

پوشک - Türk mənşəli sözdür və Azərbaycan dilində bu söz “pişik” olaraq istifadə edilməkdədir [1, s.176].

تاباق - əl dəyəyəyi, çubuq deməkdir. Türk mənşəli sözdür və qədimdə “tayaq” (dayaq) formasında istifadə olunmuşdur [1, s.237].

ترک - Türk xalqlarını adlandırmaq üçün istifadə edilən sözdür[1, s.177].

تتری - Sumaq deməkdir. Qədim zamanlarda bu söz tatari olaraq da istifadə edilmişdir[1, s.300].

چوخا- Qalın və ağ ipəkdən hazırlanan geyim növüdür. Oğuzlar arasında “çuqa”, “çuğa”, yaxud “cuğa” adı ilə məşhur olan bu geyim növünün adı qədim türk dillərində “mahud” mənasını bildirən “çoha” sözünün danışıq dilində səs dəyişməsindən yaranmışdır. Digər türk xalqları kimi, görünür, oğuzlar da çuxanı ilk vaxtlar yundan toxunmuş mahuddan tikirdilər [1, s.22].

چلیبر- İpəkdən və ya tükədən hazırlanan cilova deyilir. Fars dilində bu söz پالهنک kimi istifadə edilməkdədir [1, s.195].

خاتون- Xatun – Qədim türk sözü olub, daha çox qadınlara hörmət əlaməti olaraq istifadə olunmaqdadır. Azərbaycan dilində bu söz xanım-xatun formasında da istifadə olunur [1, s.225].

خان- Mavəraənnəhrdə hökmdar üçün istifadə edilən kəlimə. Bəzi türk dövlətlərində bu söz “qan” kimi də istifadə edilmişdir [1, s.239].

خرچنگ- Xərçəng [1, s.196].

درغان- Səmərqənd yaxınlığında şəhər adıdır (Bu şəhər Səmərqənd şəhərinin yaxınlığında, Seyhun çayının yuxarı hissəsində yerləşirdi)[1, s.240]

دوغا-Dovğa [1, s.295]

راسن- Süd kimi qoxan bitkinin adıdır. Türklər (Azərbaycanlılar) onu “Qəci” adlandırır və ət ilə birlikdə yeyirdilər [1, s.242].

ژاژ- Azərbaycanda “Kəngər” adlandırılan dərman bitkisidir. Dovğa hazırlanarkən də ondan istifadə edilir [1, s.237].

سنجق- Sancaq, türk dilində “bayraq” mənasında istifadə edilməkdədir [1, s.173].

شاش- Mavəraənnəhrdə şəhər adıdır. (İndiki Daşkənd şəhərinin qədim adıdır [1, s.153]

شم- Müsafirlərin geyinmək üçün istifadə etdikləri ayaqqabının adıdır və Azərbaycanda onu “çarıq” adlandırırlar [1, s.222].

طغالغو- Türk dilində bu söz dəbilqə şəklində işlənir [1, s.247].

طغرا- Qədim zamanlarda gerb, dövlət nişanı, şahın fərmanı və s. kimi mənaları ifadə edən sözdür [1, s.26]. Hansısa hökmdarın adının sikkələrə və ya ştamlara bir neçə iç-içə keçən xətt növü ilə həkk olunması üçün də işlədilmişdir. Mahmud Kaşğarının “Divanü Lügət-it-Türk” əsərində bu söz “tuğrağ” formasında istifadə edilmişdir [6, s.373].

غوره- Kal və turş üzümə deyilir. Azərbaycanda bu söz “qora” formasında istifadə olunmaqdadır. Üzümün suyuna isə “qoraba” deyilməkdədir. Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusilə bayatılarımızda bu sözdən geniş formada istifadə edilmişdir [5, s.180].

Ağac başında qora,
Bilmədim düşdüm tora.
Səni məndən eləyən,
İmansız getsin gora [2, s.80].

Bağında qora dəydi,
Yeməli qora dəydi.
Kəsərəm, dilim, səni,
Nə dedin yara dəydi? [2, s.102].

Əzizim, qara dərdim,
Mey əkdim, qora dərdim,
Bircə həmdəm tapılmaz,
Aparram gora dərdim [2, s.235].

غن- Kamana qoyaraq atılan daşdır. Türk dilində bu söz “qın” olaraq istifadə edilmişdir [1, s.247].

فانه- Dülğərlərin böyük taxtaları saxlamaq üçün onların arasına qoyduqları çubuqdur. Azərbaycan vilayətində onu “سکنه” olaraq adlandırırlar [1, s.284].

قیان- [1, s.248] Çəkini ölçmək üçün istifadə edilən alətdir [5, s.41].

قرغوی- Şahinə bənzəyən və şikarını caynaqları ilə ovlayan quşdur. Türklər onu çox sevir və “Qırğı” adlandırırlar [1, s.305].

قلمقانی - Döyüş zamanı türklərin geyindikləri zirehli paltarın adıdır. Fars dilində onu “خفتان” adlandırırlar. Türk dilində isə bu söz “qaftan” formasında istifadə olunmaqdadır [1, s.240].

کخ- Azərbaycanda kiçik uşaqları hansısa xoşagəlməz hərəkəti etməkdən çəkəndirmək üçün bu sözdən (kix) istifadə edilməkdədir [1, s.68].

کش- Mavəraənnəhrdə “Nəxşəb” adlı şəhərin yaxınlığında yerləşən digər bir şəhərin adıdır [1, s.154].

کندور و کنور- Taxıl saxlamaq üçün gildən hazırlanan böyük qaba deyilir. Azərbaycan vilayətində onu “کندو” olaraq adlandırırlar [1, s.114].

کنگر- Bayquş mənasında istifadə olunan bu sözün fars dilində qarşılığı “جغد” dur [1, s.77].

کسنی- Sumaq növüdür. Ərəb dilində isə ona “قسنی” deyirlər. Bu söz türk dilindən ərəb dilinə, daha sonra isə fars dilinə keçmişdir [1, s.306].

نشوی- Naxçıvanın qədim adıdır. M.Naxçıvani bu şəhər barəsində kitabında bəhs edərək, buranın onun ata yurdu olduğunu qeyd etmişdir [1, s.308].

هوش- Huş, ağıl. Qədim türk dilində bu sözün ilkin forması “us” kimi istifadə olunmuş və daha sonrakı illərdə fars dilinə daxil olmuşdur [1, s.157].

یاغ- Yağ. M.Naxçıvani bu sözün izahında onu fars dilində işlənən “روغن” sözünün qarşılığı kimi ifadə etmişdir [1, s.167].

یتاق- Qorumaq, mühafizə etmək [1, s.172].

بالغ- Gərgədan buynuzundan düzəldilən qədəh [1, s.166].

بیزک [1, s.190] Qarovul, keşikçi, gözətçi - Hər hansısa bir mülkü və ya şəxsi mühafizə edən şəxs [3, s.65].

یلکن- Yelkən (türk mənşəli) [1, s.258]. Gəmilərin külək vasitəsi ilə hərəkət etməsini asanlaşdırmaq üçün dor ağacına quraşdırılan qalın və möhkəm parçadır. “Sihah ol-furs” lüğətində bu sözün yunan dilində “mekanik” və ya “mancanaq” olaraq istifadə edildiyi qeyd olunmuşdur [6, s.574].

Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin tərtib etdiyi “Sihah ol-furs” lüğəti Əsədi Tusinin “Lüğət e-fors” əsərindən sonra fars dilində yazılmış ikinci lüğət hesab olunur. XIII əsrdə tərtib olunan bu lüğət istər Azərbaycan, istərsə də fars leksikologiya tarixi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu lüğətdə ərəb, yunan, süryani və pəhləvi mənşəli sözlər ilə yanaşı türk mənşəli sözlərdən də geniş istifadə olunmuşdur. “Sihah ol-furs” lüğətində istifadə olunan türk mənşəli sözlər Azərbaycan leksikoqrafiya tarixinin dünəni, bugünü və gələcəyi üçün ən mühüm mənbələrdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. 1354 - صحاح الفرس، دکتر عبد العلی طاعتی، تهران – بنگاه ترجمه و نشر کتاب - 1354
2. Pirsultanlı S.P. Azərbaycan Ağız Ədəbiyyatında Bayatılar. Gəncə Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 2012.
3. Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti. Cild 1, Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
4. Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti. Cild 2, Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
5. Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti. Cild 3, Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
6. Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti. Cild 4, Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
7. دردانه رحیملی، یونس وحدتی هلان، واژه های ترکی در زبان فارسی، تبریز، انتشارات اختر، 1381
8. Quliyev Ə. Məhəmməd Naxçıvaninin “Sihahül-Fors” əsəri və Azərbaycan Dili Məsələləri. AMEA NB, Xəbərlər, № 1, s.214.

Miryagub Seyidov

WORDS OF TURKISH ORIGIN USED IN THE SIHAH OL-PERSIAN DICTIONARY

Abstract: The Sihah ol-furs dictionary which compiled by Muhammad ibn Hindushah Nakhchivani is the second dictionary written in Persian after Asadi Tusi's “Loghat e-Fors”. This dictionary, compiled in the 13th century, is one of the special importance for the history of both Azerbaijani and Persian lexicology. Along with words of Arabic, Greek, Assyrian and Pahlavi origin, words of Turkish origin were widely used in this dictionary. The words of Turkish origin used in the

dictionary "Sihah ol-furs" are one of the important sources for the study of the history of lexicography in Azerbaijan.

Key words: turkish language, "Sihah ol-furs", dictionary, history, city

XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA FORTEPIANO MƏKTƏBİ

Azərbaycan fortepiano sənətinin həmin mərhələyə aid ümumi təşəkkül nəticələrini qeyd etmək lazımdır ki, musiqi mədəniyyətinin bütün sahələrində yaradıcı qüvvələrin çox sürətlə inkişafı özünü həm bəstəkarlıq, həm ifacılıq, həm də pedaqoji sahədə göstərmişdir. Bu proseslərin gözdən keçirilən mərhələ ərzində fəal şəkildə qarşılıqlı əlaqəsi və stimullaşdırılması fortepiano sənətinin bütün əsr boyunca növbəti inkişafını və çiçəklənməsini təmin etdi.

Açar sözlər: musiqi, fortepiano, Avropa, konservatoriya, pianoçuluq

Avropa mənşəli musiqi alətləri içərisində məhz fortepiano XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalılarının kifayət qədər qapalı çərçivəsində musiqisevərlərin diqqətini özünə cəlb etmişdi. Həvəskar ifaya və məhdud repertuara baxmayaraq, ev şəraitində vüsət alaraq, konsert ifasının müəyyən parametrlərinə yaxınlaşırdı. Bu improvizəli ifanın təcridən təkmilləşməsi nəticəsində Küşvər Əliyeva, Xədicə Qayıbova, Nəzirə Şahmirzə və digər istedadlı improvizatorların meydana çıxmasına səbəb oldu. Onların arasında sonralar Şərq musiqi kurslarının yaradıcısı Xədicə Qayıbovanın rolunu qeyd etmək lazımdır. Bu kurslarda musiqiçilərə təhsil verməkdən əlavə, “Azərbaycan və bütün Şərq xalqlarının ən yaxşı melodialarını toplamaq, yazıya almaq və tədqiq etmək” məqsədi qarşıya qoyulmuşdu. X.Qayıbova Azərbaycanın şəhər və rayonlarında musiqinin geniş yayılmasından ötrü Qurban Pirimov, X.Qacar, Q.Sarabski və R.Dərəblinski ilə birlikdə türk konsert kollektivinin tərkibində çıxış etmişdi. O, zaman dövrü mətbuat materiallarında Bakıya konsert səfərinə gələn musiqi kollektivləri sayəsində mədəni həyatın canlanmasından bəhs olunur. Bakıda məskən salan dahi musiqiçilər içərisində-pianoçuların A.Yermolayeva və N.Denova və başqaları əhəmiyyətli töhfələr bəxş etmişlər. Milli fortepiano mədəniyyətinin təşəkkülü və formalaşmasında vacib faktorlardan biri də fortepianoda professional təhsilin bünövrəsini qoyan musiqiçilərin fəaliyyəti olmuşdur. Bu musiqiçilər içərisində Azərbaycan professional musiqi tarixində dərin iz qoyan Antonina Nikolayeva Yermolayevanın rolunu qeyd etmək zəruridir. Tiflis musiqi texnikumunda Q.İ.Betinq sinfinin məzunu olan Yermolayeva 1892-ci ildə Moskva konservatoriyası professor P.Y.Şlötserin sinfi üzrə başa vurur. Gümüş medalla təltif olunaraq sərbəst musiqiçi diplomu alır. Raxmaninov və Skryabin kimi dahi bəstəkar-pianoçularla birlikdə oxumuşdur. Yermolayeva 1895-ci ildə Bakıda Respublikanın mədəni tarixində ilk dəfə olaraq xüsusi peşəkar musiqi məktəbi açır. Burada fortepiano, skripka, violençel və vokal sinifləri tədris olunurdu. 1901-ci ildə Yermolayeva Rus Musiqi Cəmiyyətinin Baş qərargahının müdiriyyətinə Bakı şöbəsinin təşkilinə və onun daxilində musiqi siniflərinin yaradılmasına dair ərizələr ilə müraciət edir. Bakı şöbəsinin musiqi sinifləri 9 sentyabr 1901-ci ildə açılır. Qeyd etmək lazımdır ki, fortepiano şöbəsi bir neçə il ərzində burada aparıcı rol oynayır [1].

1919-cu ildən musiqi texnikumuna rəhbərlik edən hərtərəfli və geniş bilik sahibinin-Tiflis Musiqi Texnikumunun direktoru olmuş, fortepiano və harmoniya üzrə müəllim N.D.Nikolayevanın gəlişi məktəbin yaradıcı həyatına bir qədər canlanma daxil etdi. Rəhbərlik etdiyi musiqi texnikumunda peşəkar ifaçıların hazırlanmasına olan yüksək tələb nəticəsində Nikolayev müəssisənin pedaqoji tərkibini bir sıra yüksək ixtisaslı və təcrübəli mütəxəssislərlə təkmilləşdirir. Forteplano ixtisası üzrə dəvət olunmuş müəllimlərdən-Şaroyev, Aleksandrov, Dobroxatov, Finkelşteyn, Furiç, Trusovun adını çəkmək olar. Gələcək musiqiçilər burada son dərəcə professional hazırlıq əldə etmişlər. Azərbaycan fortepiano mədəniyyətinin təməlini qoyanlar sırasında Peterburq konservatoriyasının məzunu olmuş G.G.Şaroyevi qeyd etmək lazımdır. Peterburq fortepiano məktəbinin başında yüksək ustalıqla seçilən pianoçu və pedaqoq Yesipovanın tələbəsi olmuşdur. 1915-ci ildə onun sinfini bitirir.

1919-cu ildə musiqi texnikumunda dərs demək üçün direktor Nikolayevin dəvəti ilə bakıya köçür. Həmin ildən etibarən Şaroyev ömrünün əlli ilini respublikanın musiqi mədəniyyətinin quruculuğuna həsr edir [2]. Parlaq ifadəsini tapmış romantik xarakterli, gözəl pianoçu, musiqi alətinə valehedici toxunma tərzinə malik təkraredilməz pianoçu List, Raxmaninov, Skryabin, Rubiņşteynin əsərlərinin çoşğun təfsirçisi olan Şaroyev özündə XX əsr rus pianoçuluq məktəbinin ən dəyərli xüsusiyyətlərini ifadə edirdi.

Şaroyev sinfinin tələbələrinin açıq akademik gecələri hər zaman geniş, ictimai rezonansa səbə olurdu. Onun rəhbərliyi ilə təşkil olunan çoxsaylı tematik konsertlər şəhərin konsert həyatını zənginləşdirmişdi. Şaroyev sinfinin konsertləri konservatoriya tələbələrinin yaradıcılıq hesabatı olmaqla yanaşı, eyni zamanda geniş dinləyici kütləsini klassik musiqinin ən dəyərli nümunələri ilə tanış edən parlaq maarifçilik istiqamətinə malik olmuşdur. İstedadlı pianoçular kəşf etməkdə həssas sənətkar kimi o, daim yeni-yeni pianoçular yetişdirir, bunların sırasında 1937-ci ildə Moskvada keçirilən Pianoçuların III ümumittifaq müsabiqəsində fəxri diplomlara layiq görülən Apresov və Kramerini göstərmək olar. Q.Qarayevin Azərbaycan Dövlət konservatoriyası nəzdindəki işçi fakültəsində tələbəlik illəri ərzində (1930-1935) onun yaradıcılıq simasının formalaşmasında Şaroyevin xüsusi rolu olmuşdur. Gənc musiqiçi professorun sinfində gözəl pianoçuluq hazırlığı keçirdi. Öyrənilən əsərlərin musiqi üslubu, forması quruluşunun dərk olunmasında müəllimin təsiri öz ifadəsini tapırdı və bu da əla pianoçuluq hazırlığı ilə bir araya gələrək, gələcək bəstəkarın yaradıcılığına, əsasən də, onun şəxsən özünün fortepiano üslubunun kristallaşmasına təsir edirdi. 1931-ci professor Şaroyevin sinfini respublikada ali professional musiqi təhsili almış ilk Azərbaycan qadın pianoçu Kövkəb Səfəraliyeva bitirir. Azərbaycan fortepiano mədəniyyətinin inkişafında Mayor Rafailoviç Brennerin də rolu böyük olmuşdur. Əslində o, xeyli sayda istedadlı tələbə yetişdirməklə yanaşı, eyni zamanda milli fortepiano məktəbinin ən görkəmli nəslini tərbiyə etmişdir.

Şübhəsiz ki, Brennerin ifaçılığı Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin gözə çarpan səhifələrindəndir. Lakin o, musiqi mədəniyyətinin inkişafına görkəmli pedaqoq kimi daha böyük töhfələr bəxş etmişdir. Məhz pedaqoji fəaliyyətində onun bədii fərdiliyi parlaq səhifəsini tapmışdır. Konservatoriyada fəaliyyəti ərzində Brenner yüzdən artıq gənc pianoçu yetişdirmişdir. SSRİ Xalq artisti, professor F.Bədəlbəyli, Azərbaycanın xalq artistləri, professorlar R.Atakişiyev, Z.Adıgözəlzadə və S.İbrahimova, Əməkdar incəsənət xadimləri, professorlar, N.Usubova, F.Ə.Quliyeva, E.Səfərova, Respublikanın Əməkdar müəllimi, professor A.Vəkilova, Əməkdar müəllimlər, A.Ələsgərov və V.Rəsulova, professorlar E.Əliyeva, M.Süleymanova, U.Xəlilov, O.Abbasquliyev, T.Qasımov, T.Seyidov, dosentlər D.Muradova, A.Zülfüqarova və bir çox başqaları buna misaldır [1]. XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan fortepiano sənətinin bütün aspektlərdə təşəkkül-bütün Azərbaycan milli musiqi mədəniyyətinin başçısı Üzeyir Hacıbəylinin bilavasitə yaradıcı təsiri altında baş verirdi. Azərbaycan musiqi təhsilinin inkişafında Üzeyir Hacıbəylinin rolu son dərəcə mühümdür. Onun maarifçilik baxışları, ictimai təşkilati-fəaliyyəti müasir fortepiano təhsil sisteminin yaradılmasının əsasını təşkil etmişdir. Onun kadr siyasətinin əsasını bir tərəfdən - rus fortepiano məktəbinin yüksək ixtisaslı mutəxəssislərinin pedaqoji fəaliyyətə dəvət olunması yolu ilə musiqi ifaçılarının təhsilinin stimullaşdırılması, digər tərəfdən isə yeni pöhrələnən gənc istedadların Moskvaya təhsil almaq üçün göndərilməsi təşkil etmişdir. Azərbaycan fortepiano sənətinin həmin mərhələyə aid ümumi təşəkkül nəticələrini ümumiləşdirərək qeyd etmək lazımdır ki, musiqi mədəniyyətinin bütün sahələrində yaradıcı qüvvələrin çox sürətlə inkişafı özünü həm bəstəkarlıq, həm ifaçılıq, həm də pedaqoji sahədə göstərmişdir. Bu proseslərin gözdən keçirilən mərhələ ərzində fəal şəkildə qarşılıqlı əlaqəsi və stimullaşdırılması fortepiano sənətinin bütün əsr boyunca növbəti inkişafını və çiçəklənməsini təmin etdi [2].

ƏDƏBİYYAT

1. Seyidov T. XX əsrin Azərbaycan fortepiano mədəniyyəti. Bakı, 2016.
2. Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2005.

**PIANO SCHOOL IN AZERBAIJAN IN THE END OF THE XIX
CENTURY AND EARLY XX CENTURY**

Abstract: Azerbaijan piano art should be noted that the results of this stage should be noted that the very rapid development of creative forces in all areas of music culture has established herself in both composerity and input and the pedagogical area. Active interaction and stimulation of these processes during the sight stage ensured the next development and flourishing of the art of piano throughout the century.

Key words: music, piano, Europe, conservatoire, piano

QUMRAL HÜSEYNLİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Magistrant, Instrumental ifaçılıq, I kurs
Elmi rəhbər: Ç.Axundov

NAXÇIVAN BƏSTƏKARLARININ YARADICILIĞI

Naxçıvan tarixinin möhtəşəm sütunlarından biri də Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixidir. Azərbaycanın korifey bəstəkarları içərisində Naxçıvan bəstəkarları xüsusi yer tutur. Bəstəkarlarımızın bəstələdiyi mahnılara zaman-zaman türkdilli xalqların sənətkarları da müraciət etmişlər.

Açar sözlər: *musiqi, bəstəkar, Naxçıvan, Ramiz Mirişli, sonata, harmoniya*

Azərbaycan qədim və zəngin musiqi mədəniyyəti, görkəmli şəxsiyyətləri ilə dünya musiqi xəzinəsində özünəməxsus yer tutur. Azərbaycanın korifey bəstəkarları içərisində Naxçıvan bəstəkarları xüsusi yer tutur. Bəstəkarlarımızın bəstələdiyi mahnılara zaman-zaman türkdilli xalqların sənətkarları da müraciət etmişlər.

Milli musiqimizin tarixi inkişafını nəzərdən keçirərkən musiqi sahəsində tanınmış şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığı, elmi irsini araşdırmaq, onların yazdığı əsərləri təhlil etmək, elmi əhəmiyyətinə qiymət vermək çox mühüm məsələdir.

Naxçıvan Azərbaycanın qədim və maddi-mənəvi dəyərləri ilə zəngin olan bölgələrdəndir. Bu torpaq Azərbaycan tarixinə ulululuq simvolu kimi daxil olmuşdur.

Naxçıvan tarixinin möhtəşəm sütunlarından biri də Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixidir. Bu mədəniyyətin inkişafında özünəməxsus xidmətləri olan professional bəstəkarlardan biri Naxçıvan Muxtar Respublikası əməkdar incəsənət xadimi Yaşar Xəlilovdur.

Musiqini dinləmək, onu daxilən hiss etmək, duymaq, öz fikirlərini bilavasitə musiqi dilinə çevirə bilmək istedadına malik olan insan çox xoşbəxtidir.

Yaşar Xəlilov nadir istedadla malik, çağdaş Azərbaycan məktəbinin çalışqan, orijinal yaradıcılıq üslubu ilə seçilən bəstəkarlarından biridir.

Yaşar Xəlilov bir çox janrlarda özünü sınaq etmiş və qəlbləri oxşayan onlarla əsər yazmışdır. Onun əsərlərində özünəməxsus dəstixətti, melodik təsvir vasitələrindən çox böyük həssaslıqla faydalanmaq bacarığı parlaq şəkildə nəzərə çarpır.

Onu da qeyd etmək ki, heç də həmişə istedadlı bəstəkar yaxşı müəllim ola bilmir. Yaşar Xəlilovün simasında istər gözəl bəstəkar, istərsə də gənclərə sənətin sirlərini səbrlə öyrədən bacarıqlı müəllim birləşmişdir.

Yaşar müəllimin Naxçıvana ilk gəlişini yaxşı xatırlayıram: Yaşar Xəlilov 1981-ci ildə Naxçıvana işləməyə gəldikdə mən Üzeyir Hacıbəyov adına Naxçıvan şəhər orta ixtisas musiqi məktəbinin 4-cü kursunda oxuyurdum. Həmin il harmoniya fənnini tədris etmək üçün ona həvalə etdilər. Onun nəticəsidir ki, mən 1982-ci ildə sənədlərimi fortepiano ixtisası üzrə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasına verdim. Mən onda gördüm ki, Yaşar müəllim tələbə olduğu illərdə müəllimlərin yaddaşında necə iz buraxmışdır.

Yaşar Xəlilov uşaqlıq illərindən etibarən qəlbində ədəbiyyata və musiqiyə böyük həvəs yaranmışdır. Klassik ədəbiyyata asanlıqla nüfuz etmək üçün ərəb və fars dillərini öyrənməyə can atırdı. Yaradıcı təfəkkür onda elə bu zamanlar özünü büruzə vermişdir.

1972-ci ildə o, sənədlərini A.Zeynallı adına Bakı orta ixtisas musiqi məktəbinə verir və tar sinfinə daxil olur. 1978-ci ildə Q.Qarayevin 60 illik yubileyi hər yerdə təntənə ilə qeyd olunurdu. Bakıda keçirilən müxtəlif yubiley tədbirləri ərəfəsində Q.Qarayev öz tələbələri ilə məşğul olmaq üçün də vaxt ayırmışdır. Yaşar bu dərslərin keçirilməsini çoxdan arzulayırdı. Böyük məhəbbət və ehtiram bəslədiyi bəstəkarı yaxından görmək və onu dinləmək ən böyük arzusu idi.

1977-ci ildə Qazaxıstanın Alma-ata şəhərində keçirilən festivalda Yaşar da iştirak edir və bir il əvvəl yazdığı prelüdlərindən bir neçəsini ifa edir.

Bunun ardında skripka və fortepiano üçün “skertso”, fortepiano üçün “mövzu və variyasılar”, klarnet və fortepiano üçün “sonata” yazır. Həmin sonatı 1979-cu ilin sentyabrında Azərbaycanda keçirilən Bəstəkarlar İttifaqının V qurultayının konsertində uğurla ifa olunur. O dövrdə SSRİ-də ən məşhur klarnet ifaçısı sayılan Lev Mixaylov təsadüfən bu konsertdə iştirak edirdi. Sonatanı dinləyən Mixaylov konsertdən sonra bu əsərin notunun ona verilməsini xahiş edir və onu öz repertuarına daxil edəcəyini söyləyir. Bu əsər sonradan SSRİ Musiqi Fondu tərəfindən alındı. İlk dəfə klarnet ifaçısı Akif Süleymanov tərəfindən ifa olunan sonata konservatoriyanın nəfəslı alətlər kafedrasının təşəbbüsü ilə tədris programına daxil edilir.

Sonatanın ardınca Yaşar Xəlilov soprano, skripka, violonçel və arfa üçün “Üç nökrün” əsərini yazır. Bu əsər 1980-ci ildə Moskvada keçirilən Ümumittifaq musiqi müsabiqəsində diploma layiq görülür və həmin ilin yekun konsertində P.Çaykovski adına Moskva Dövlət Konservatoriyasının kiçik zalında azərbaycanlı musiqiçilər tərəfindən müvəffəqiyyətlə ifa olunur.

E.Dolinskaya “Muzikalnaya jizn” jurnalının birində bu əsərin uğurlu olması haqqında qeydlər yazmışdır. Həmin əsər 1982-ci ildə SSRİ Bəstəkarlar İttifaqının zalında Moskva musiqiçiləri tərəfindən ifa olunur.

1981-ci ildə təhsilini başa vuran Yaşar Xəlilov təyinatla əsasən Naxçıvan şəhərinə işləməyə gedir. Bu dövrdə o simfonik orkestr üçün “simfionetta”, Hüseyn Cavidin sözlərinə “Ağlaram”, “Ay qız” romanslarını, Sədi Şirazinin sözlərinə “Rübai” yazır.

Yaşar Xəlilov 1983-cü ildə əsgərlik xidmətə çağırılır və Rusiyanın Xabarovsk şəhərində orduun uzaq şərq mahnı və rəqs ansamblında qulluq edir. Xidmət dövründə skripka və fortepiano üçün və həmçinin fortepiano üçün sonatalar yazır. Bunlardan birincisi Klod de Büssinin, ikincisi isə Üzeyir Hacıbəylinin xatirəsinə həsr olunmuşdur.

Daha bir yaradıcı bəstəkarımız Nəriman Məmmədov 1927-ci il dekabrın 28-də Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. Asəf Zeynallı adına Bakı Musiqi Texnikomunun xalq çalğı alətləri və musiqi nəzəriyyələri şöbələrini bitirən N.Məmmədov bu illər xalq çalğı alətləri üçün suitasını bəstələyir. Suita görkəmli bəstəkar və dirijor Sid Rüstəmovun rəhbərliyi altında xalq çalğı alətləri orkestrinin ifasında səslənib.

O, 7 simfoniyanın müəllifidir. Hər simfoniyanın özünəməxsus tarixçəsi vardır. 3-cü simfoniya orqan üçün yazılmışdır. Sonralar isə Riqada müvəffəqiyyətlə səslənmişdir. 4-cü simfoniya Hüseyn Cavidə, 7-ci simfoniya Xocalı faciəsinə həsr olunmuşdur.

Səməd Vurğunun eyni adlı poeması əsasında yazılmış “Humay” baleti 80-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Opera və Balet teatrının səhnəsində işıq üzü görmüşdür. “Humay” baletində muğamlarımızdan istifadə edilmişdir. Respublikanın xalq artisti Cövdəd Hacıyev N.Məmmədovun “Humay” baleti haqqında belə demişdir: “Nəriman Məmmədov “Humay” ilə balet tariximizin yeni səhifəsini açdı.”. Bəstəkarımızın “Şeyx Sənan” adlı baleti də vardır. Musiqili komediyaları- “6 qızın biri pəri”, “Məmmədəli kurorta gedir”, “Qız görüşə tələsir” və eləcə də 4-cü musiqili komediya “Olacağa çarə yoxdur” bəstəkarımıza aiddir.

Azərbaycanın sevilən, mahnıları illər ötsə də daim dillər əzbəri olan bəstəkarı Ramiz Mirişli 1934-cü il aprelin 16-da Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. Asəf Zeynallı adına musiqi məktəbində oxuyan R.Mirişli 1956-1962-ci illərdə Üzeyir Hacıbəyli adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında bəstəkarlıq ixtisası üzrə ali musiqi təhsili almışdır.

Ramiz Mirişlinin yaradıcılığı özünün təkrarsızlığı, bənzərsizliyi ilə seçilir. Onun musiqisi əsrarəngiz və bənzərsizdir. Onun mahnıları haqqında danışanda deyirlər ki, Ramiz Mirişli xalq ruhunda, xalq dilində yazan bəstəkar olmuşdur. Mahnılarının uzunömürlü olmasının, daim dillərdə, könullərdə səslənməsinin sirri də elə bundadır. Xalq arasında gözəl mahnı və romansların müəllifi kimi tanınan bəstəkarın “Oxu tar” (sözləri M.Müşfiqindir), “Salam kür çayı” (sözləri C.Məmmədovundur) mahnıları meydana gəldiyi gündən dillər əzbəri olmuş, bəstəkara ümumxalq məhəbbəti qazandırmışdır. Tanınmış bəstəkar 1982-ci ildə Azərbaycan Respublikasının əməkdar incəsənət xadimi, 1974-cü ildə Naxçıvan MR-nın əməkdar incəsənət xadimi, 1990-cı ildə Azərbaycan Respublikasının xalq artisti, 1993-cü ildə professor adını almışdır. O, 14 aprel 2014-cü ildə “Şərəf” ordeni ilə təltif edilmişdir.

2015-ci ildə vəfat edən Ramiz Mirişli ölümündən sonra da unudulmadı. Ustad musiqiçinin yaradıcılığı ölməzdir.

Gumral Huseynli

CREATIVITY OF NAKHCHIVAN COMPOSERS

Abstract: one of the magnificent columns in the history of Nakhchivan is Nakhchivan Music Culture. Nakhchivan composers have a special place in Azerbaijan's Corifey composers. In time, the artists of Turkic-speaking peoples were appealed to the songs that our composers composed.

Key words: music, composer, Nakhchivan, Ramiz Mirishli, Sonata, Harmony

İNCİ QULİYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
Magistrant, Təsviri incəsənət tarixi, II kurs
khuliyevainci@mail.ru
Elmi rəhbər: dos.C.İsmayılov

AZƏBAYCAN TƏSVİRİ SƏNƏTİNDƏ QRAFİKA

Məqalədə təsviri incəsənətin geniş yayılmış və özünəməxsusluğu ilə seçilən növlərindən biri olan “qrafika” haqqında məlumatlar verilir. Bu sənətdə rənglərdən çox az istifadə olunuduğu qeyd edilir. Əsas ifadə vasitələri xətt, ştirix, ləkə, nöqtə və s. İşlənmə texnikasına görə qrafika iki hissəyə bölünür. Ənənəvi rəsm və qravür. Qravür-çap qrafikasındır. Buraya metal, ağac, daş və maqnezium üzərində qazılmış və ya həkk olunmuş rəsmlər daxildir.

Açar sözlər: incəsənət, qrafika, miniatür, illüstrasiya, təsvir

Azərbaycan incəsənəti xalqımızın tarixi qədər qədim və zəngindir. Qobustanın qaya təsvirləri, bədii keramika və metal məmulatı, bədii şüşə və oyma sənəti, orta əsrlərdə dünya şöhrəti qazanmış Təbriz miniatür sənəti nümunələri, rəngarəng xalçalar, tikmələr, şirli saxsı qablar, kaşı sənəti, gözəl zərgərlik məmulatları və s. bütün bunlar bədii irsimizin çox zəngin olduğunu sübut edir.

Təsviri incəsənətin geniş yayılmış və bir o qədər də özünə məxsusluğu ilə seçilən növlərindən biridir qrafika. Bu sənətdə rənglərdən çox az istifadə olunur. Əsas ifadə vasitələri xətt, ştirix, ləkə, nöqtə və s. İşlənmə texnikasına görə qrafika iki hissəyə bölünür. Ənənəvi rəsm və qravür. Qravür-çap qrafikasındır. Buraya metal, ağac, daş və maqnezium üzərində qazılmış və ya həkk olunmuş rəsmlər daxildir. Daş üzərində həkk olunmuş qravürə *litoqrafiya* (yun. Lit -“daş”), ağac üzərindəkilərə isə *ksiloqrafiya* (“ksilo”-yunanca “ağac” deməkdir) deyilir. Nisbətən sonra yaranmış linoqravür-linoleumu qazımaqla işlənir.

Qrafika sənəti Azərbaycanda da geniş inkişaf etmişdir. Azərbaycanda qrafika sənətinin ilk nümunələrinə Qobustan, Gəmiqaya və digər qədim qayaüstü təsvirlərdə erkən qrafik cizmalar, müxtəlif cizgi və xətlər olmuş və hazırda qorunub saxlanmışdır. İlk insanların ətraf mühitdə görüb dərk etdiklərini ən primitiv yollada olsa bu günki insanlara çatdırma bilmişdilər. Qobustan qoruğunda qayalar üzərindəki insan və heyvan təsvirləri ov, döyüş və rəqs səhnələri ən qədim insanların hansı heyvanları necə və hansı üsullarla ovladığını öyrənməyə imkan verir. Təsvirlər arasında ov səhnələri ilə əlaqədar rəsmlər, xüsusilə vəhşi öküz, maral, keçi şəkilləri çoxdur [3]. Çünki, Azərbaycanın ərazisində yaşayan ibtidai insanların həyatında ovçuluq mühüm yer tuturdu. Bundan başqa yallı səhnələri Qobustan qoruğunun ən maraqlı rəsmlərindəndir. Min illərlə bir-birinin dalınca gələn nəsillər tərəfindən 1000-ə qədər qayada dönə-dönə çəkilmiş, 4-5 mindən artıq heyvan, insan şəkilləri, ov və rəqs səhnələri çox qədim bir rəssamlıq məktəbinin yaradıcılığıdır. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, Qobustan qaya təsvirləri 1947-ci ildən öyrənilir (Azərbaycan alimi İsaq Cəfərzadə ilk dəfə aşkar və tədqiq etmişdir).

Şəkil 1.2. Qobustan qaya üstü təsvirləri.

Deməli, bütün bu deyilənlər bir daha sübut edir ki, qrafikanın ilkin forması Azərbaycanda da ilk insanların yarandığı dövrlərdən yaranmağa başlanmışdı.

Orta əsrlərdə Bakı rəssamlıq məktəbinin hələlik bəlli olan yeganə nümayəndəsi Əbdülbaqi Bakuvinin İstanbulda “Topqarı sarayı” muzeyində saxlanan bir əsərində üz-üzə oturaraq söhbət edən 2 monqol əmiri təsvir edilir. “Siyah qələm” texnikasında işlənmiş iki fiqurlu kompozisiya, rəsmi incə və dəqiqliyi, bədii formanın əsasını təşkil edən kontur xətlərin, fiqurlara həcmlik verən müxtəlif istiqamətli ştrixlərin plastikliyi və ifadəliyi ilə diqqəti cəlb edir [1, s.110]. Əsərin kompozisiyası obrazların ifadə tərzinə görə monumental xarakter daşıyan bu əsər kitab illüstrasiyası və dəzgah miniatür sənətinin üslubundan fərqlənir, daha çox divar boyakarlığı təsirindəndir.

Klassik ədəbi əsərlərin, əlyazmaların və dini kitabların bədii tərtibatı qrafikanın Azərbaycanda qədim tarixə malik olduğunu göstərən daha bir göstəricidir. Qrafikanın dəzgah, sənaye qrafikası və plakat kimi başlıca növləri əsasən 1920-ci ildə Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra inkişaf edib. XX yüzillikdə Azərbaycanın ictimai və iqtisadi həyatında baş vermiş mütərəqqi dəyişikliklər nəticəsində xalqın mədəni inkişafında və bədii yaradıcılığında ortaya çıxmış yeni təkamüllər, xüsusilə təsviri sənətin realist üslubda inkişafı ilə əlaqədar problemləri geniş şərh edilir. Bu dövrdə ideya-bədii vasitələrin operativliyi, kütləviliyi, siyasi kəsərliliyi ilə fərqlənən qrafika sənəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edib. Qəzet-jurnal və kitab tərtibatı da Azərbaycan sovet qrafikasının qabaqcıl janrlarından sayılıb. Respublikada mətbuat və nəşriyyat işlərinin genişlənməsi karikatura və kitab qrafikasının inkişafına təkan verib. Qrafiklər “Azərənşr”-in buraxdığı kitabların tərtibində fəal iştirak ediblər [3]. Satirik qrafikanın yaranması və inkişafı “Molla Nəsrəddin” jurnalının fəaliyyəti ilə bağlıdır. Azərbaycan Sovet qrafikasının inkişafında xalq rəssamı, mahir karikatura ustası Əzim Əzimzadənin müstəsna rolu olub. O, qrafikanın müxtəlif janrlarında çalışaraq rəngarəng rəsm silsilələri, plakat, karikatura, səhnə tərtibatı, geyim eskizləri və s. yaradıb. Ə.Əzimzadənin kitab qrafikası sahəsində yaratdığı ən kamil əsər M.Ə.Sabirin “Hophopnamə”sinə çəkdiyi illüstrasiyalardır. 1914-cü ildə çəkilmiş bu illüstrasiyalar süjetlərin çoxfiqurlu olması ilə fərqlənir. Bunu, heç şübhəsiz, rəssamın şeirin daşdığı məzmun yükünün əhatəliliyini göstərmək istəyi ilə də əlaqələndirmək olar. Onun “Bu boyda!”, “Nə işim var?”, “Oxutmuram, əl çəkin!” və digər şeirlərə çəkdiyi illüstrasiyalar fikrimizi təsdiq edir [1, s.257]

Şəkil 1.2 Ə.Əzimzadə Hophopnaməyə çəkdiyi illüstrasiyalar

Ümumi bir fikrə gəlsək belə dəyərləndirmək olar ki, qrafik rəssamlarının əksəriyyəti müəyyən bir janrın çərçivəsinə qapılırlar. XX əsr istedadlı rəssamlarından olan M.Rəhmanzadə aktual ictimai-siyasi mövzularda plakatlar, klassik və müasir yazıçıların əsərlərinə - M.S.Ordubadinin “Qılınc və qələm”, Xətayinin “Dəhnamə”, şairə Heyran xanımın “Qəzəllər”, “Azərbaycan nağılları”, Ə.Cəfərzadənin “Vətənə qayıtma” kitablarına illüstrasiyalar yaratmışdır 50-ci illərdən başlayaraq Azərbaycan qrafikasının inkişafında ali peşəkar təhsil almış istedadlı rəssamlar -Elmira Şahtaxtinskaya, Cəmil Müfidzadə, Yusif Hüseynov, Rasim Babayev, Altay Hacıyev, Elçin Aslan, Nazim Babayev və başqaları fəal rol oynayırlar [2, s.94].

Rəssamlardan K.Nəcəfzadənin Vaşinqtonda və Londonda, N.Əbdülrəhmanovun Ankarada, F.Xəlilovun Moskvada, A.Cəfərovun Bakıda Fransa səfirliyi binasında fərdi sərgilərinin təşkil olunması bədii əlaqələrimizin ildən-ilə genişləndiyini sübut edən maraqlı hadisələrdəndir [1, s.262]. Xarici ölkələrin mətbuatında müasir Azərbaycan rəssamlıq sənətinin nailiyyətləri, milli özünə-məxsusluğu, yüksək peşəkar səviyyəsi təhlil və təbliğ olunur, lazımınca qiymətləndirilir. Beləliklə, XX yüzilliyin son mərhələsində Azərbaycan rəngkarlıq və qrafika sənətində əsil intibah baş vermişdir. Azərbaycan rəngkarlıq və qrafika sənəti müasir dünya bədii mədəniyyətinin nailiyyətlərinə qovuşmaq sahəsində uğurlu addımlarla irəliləməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
2. İncəsənət Bəşəriyyətin Misilsiz Sərvətidir (Ayna uşaq ensiklopediyası). Ayna mətbu evi, 2004.
3. İnternet resursları. <https://az.wikipedia.org/wiki/>

Inji Guliyeva

GRAPHICS IN AZERBAIJAN FINE ARTS

Abstract: The article provides information on "graphics", which is widespread and selected by fine arts. It is noted that the colors are used in this art. Basic expression tools line, styrich, stain, point and.s. The graphics according to the processing technique are divided into two parts. Traditional painting and engraving. Enarches - Print graphics. This includes paintings and drawings drilled on metal, wood, stone and magnesium.

Key words: art, graphics, miniature, illustration, description

LEYLA RƏHİMOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Magistrant, Musiqi tənqidi, II kurs
Elmi rəhbər: dos.G.Məmmədova

MİSTİK-DİNİ MUSIQI

Bu məqalədə dünya və Azərbaycan xalqlarının mistik və dini musiqisi araşdırılır. Tədqiqat sübut edir ki, qədim zamanlardan Azərbaycan xalqlarının həyatında mistik-dini musiqi xüsusi yer tutmuş, Azərbaycan bəstəkarlarının Qərb-mistik musiqiyə çağırışlarının öyrənilməsi, zərdüştiliyin və digər dini inancların inkişafı bütün Şərqa yayılmışdır.

Açar sözlər: *musiqi, mistik, Antik, Aşura*

Musiqinin ən qədim növlərindən biri də mistik (mifik, dini) musiqidir. Afrikada yaranması güman edilən musiqi, 50 000 ildir ki, insan həyatının ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir. Mistik musiqi bir çox hallarda insanların təbiəti müşayiət etməsinin nəticəsidir ki, qədim insanlar daşları bir-birinə vurduqda çıxan səsləri, ildırımın çaxması zamanı çıxan səsləri və bənzəri səsləri vahimə ilə qarşılayırdılar. Dini inancın ortaya çıxması ilə bağlı olaraq icra edilən ayinlər ibtidai musiqin əsasını qoydu. Bu ayinlərdə icra edilən qurbanətmə mərasimləri, rənglərə boyanma mərasimləri müxtəlif ibtidai musiqi alətlərinin köməyi ilə ifa edildikcə mifik musiqi inkişaf edir və yeni növlərin yaranmasına təkan verirdi.

Mifik musiqi xalq adət-ənənələri ilə bağlı olduğu üçün dünya xalqlarının istisnasız olaraq hər birisində özünəməxsus izlər buraxmışdır. Tarixin bu və ya digər dövrlərində, xüsusilə Antik dövrdə mifik musiqi özünün “qızıl dövr”nü yaşadı.

Antik dövr tanrılarının musiqi məclislərinə rəvac verməsi xalqın ürəyindən xəbər verirdi. Bu məclislər yoxsul əhali üçün cəlbədicilərdən tanrıların şəninə nəğmələr oxunur, rəqs edilirdi. Bəlkə də bu səbəbdəndir ki, qədim yunanlar musiqini tanrıların töhfəsi kimi qiymətləndirir, ona insanların qəlbini fəth edən ecəzkar qüvvə kimi yanaşırdılar. Yunan rəvayətlərinin birində Orfey oxuduğu gözəl nəğmələrlə tanrıları və adamları heyran edir, təbiətin kor qüvvələrini ram edirdi.

Mifik musiqi nəyinki paqanizmdə, hətta monoteist inancın ortaya çıxdığı sonrakı dövrlərdə də aktuallığını itirmədi. Təvrat və Zəbur kimi ilahi mətnlərdən də aydın olduğu kimi musiqi bir zamanlar ilahi münacatın əsas elementlərindən birisi olmuşdur. Məsələn, Həzrəti Davud və qövmü Tanrıya dua edən zaman Zəburdan nəğmələr ifa edir və rəqs edirdilər. “Həqiqətən sənə Davud peyğəmbərin mizmarlarından biri verilmişdir” (Mizmar, əslində qaval və ney kimi, üfürülən və səs çıxaran bir musiqi alətidir. Bu hədisdə “mizmar” gözəl səs, səs nəğməsi, səs ahəngi deməkdir) buyurmuşdur. Hz. Davudun səsi çox gözəl idi. Gözəl qəsidə və ilahilər oxuyardı. Gözəl səsi (insanlar arasında) örnək olaraq anladılan olmuşdu. Bu səbəbdən (gözəl səslə olanlara): “Davudun mizmar (qaval)larından bir mizmar verildi”-deyərlər [1, s.31, 34, 55]. “Doğrusu, Biz səhər- axşam Davud ilə birlikdə zikr edən dağları və cəm halda quşları, onun əmrinə vermişdik” [2, s. 38/18-19].

Bu gün Hindistanda geniş yayılmış Hinduizm və ondan qaynaqlanan Krişnaizm və Brəhmə-nizm kimi dini icmalar ayin edərəkən musiqi səsləndirir və Mantralar (ilahi nəğmələr) ifa edirlər. “Om Namō Narayanaye”, “Om Namō Bhagavate Vasudevaye”, “Om Vishnave Namah”, “Hare Krişna” kimi Mantralar da bu qəbilədənir [3].

Azərbaycan ədəbiyyatı, xüsusi ilə də Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı da mifik musiqinin təsirlərindən kənarda qalmamışdır. İslamdan əvvəlki Şərqi, o cümlədən Azərbaycanın dini məbədlərində mərasimlər musiqinin, rəqsin müşayiəti ilə təmtəraqlı keçirilirdi.

Müslüm Maqomayev, Üzeyir Hacıbəyli kimi dahi bəstəkarların yaradıcılığı ilə intibah dövrünü yaşayan Azərbaycan musiqisi Qərb klassik dini opera, balet janrlarının təsirinə məruz qalmış və zənginləşmişdir. Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında həm Qərbdə yaranmış, əsasən Xristianlıqla bağlı dua mətnlərindən (məsələn, “Ave Maria”) və janrlardan (rekviyem, misteriya və s.) istifadə olunması, həmçinin, Şərqdə yayılmış qədim dinlərin-Zərdüştiliklə bağlı mövzuların, təriqətlərin

(Dərvişlik, Sufilik, Mövləvilik), İslam dininə xas olan dini oxuma və janrların (dua mətnləri, mərsiyə, qəsidə, şəbeh və s.) istifadə olunması nəticəsində bəstəkarların özünəməxsus musiqi üslubu formalaşmışdır. Şiə məzhəbinin əzadarlıq ayinləri Xristianlığın “İsa Məsihin çarmıxa çəkilməsi” və “ağlama duvarı” adlanan əzadarlıq ayinlərindən qaynaqlandığından Azərbaycan musiqisi Qərb-Xristian musiqi janrlarına asanlıqla inteqrasiya oldu. Dini musiqinin bəstəkar yaradıcılığına sirayət etməsi, demək olar ki, bütün sahələrdə - musiqili teatr, vokal-instrumental, xor, simfonik və kamera instrumental musiqi sahələrində özünü müxtəlif cəhətlərdən göstərir. Azərbaycan bəstəkarlarının dini musiqiyə müraciəti özünəməxsus musiqi ifadə vasitələri kompleksinə, janr və mövzu sisteminə müraciətlə bağlıdır ki, bu da yaranan bəstəkar əsərinin bütün parametrlərinə - kompozisiya, melodika, intonasiya, forma, ritmika, harmonik-polifonik üslub və s. təsir edir.

“A operası formasına görə Avropa operasına yaxındırsa, ifaçılıq tərzini “Şəbih”dən götürülmüşdür. Fərq ondadır ki, operalarda daha geniş və “Şəbih”dən daha artıq həcmdə muğam dəstgahları istifadə edilmiş, orkestr daxil edilmişdir, tamaşa da konkret səhnə forması-Avropa opera tamaşalarına yaxın forma alır. Bəstəkar qeyd edirdi ki, “Şəbih” vokal, bəzi yerlərdə isə instrumental musiqi ilə müşayiət olunur. Beləliklə, Hacıbəyov “Şəbih”in ənənələrinin Azərbaycanda opera janrının inkişafına müsbət təsiri haqqında danışdıqda, aydın ifadə olunmuş mövqə tuturdu. O yazırdı: “Qədim xristian katoliklərin liturgiya dramlarında, yaxud misteriyalarında operanın başlıca ünsürlərinə təsadüf olunurdu, opera özü bunlardan törəmişdir” [4, s.184-194].

Üzeyir Hacıbəyov bu haqda yazırdı:

“Aşura günü “Qətl” mərasimi əsnasında Şəbeh çıxarmaq məşhur vəqiədir. Şəbeh qərb əhlinin “oratoriya” dedikləri, bir növ dini tamaşadır ki, Kərbəla vəqəəsindən götürülmüş hadisələrin təşbeh (oxşarı) və təsvirini göstərir. 1907-ci ildən bəri Azərbaycan türkləri arasında milli operanın əmələ gəlməsinin əsas amillərindən birisinin Şəbeh olduğu şübhəsizdir” [5, s.165-169].

ƏDƏBİYYAT

1. Buxari. Fədaıl ul-Quran 31; Müslüm, Salatul-Müsafirin 34; Tirmizi, Mənaqib 55.
2. Qurani-Kərim Sad 38/18-19.
3. Bhaqivita Qita
4. Hacıbəyli Ü. Azərbaycan musiqi həyatına bir nəzər. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1985, s.184-194.
5. Hacıbəyli Ü. Azərbaycan musiqi həyatına bir nəzər. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1985, s.165-169.

Leyla Rahimova

MISTIC-RELIGIOUS MUSIC

Abstract: This article examines the mystical and religious music of the peoples of the world and Azerbaijan. The research proves that mystical-religious music has a special place in the life of the Azerbaijani people since ancient times, the study of the call of Azerbaijani composers to Western-mystical music, the development of Zoroastrianism and other religious beliefs spread throughout the East.

Key words: music, mystic, antique, Ashura

TÜRKAN QULIYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
Magistrant, Təsviri incəsənət tarixi, II kurs
turkanq30@gmail.com
Elmi rəhbər: S.Hacıyeva

AZƏRBAYCAN TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏT TARİXİNDƏ QARABAĞ QALA VƏ DİNİ İSTEHKAMLARI

Tədqiqatda Azərbaycan incəsənət tarixində Qarabağ incəsənətinin, eləcə də memarlığının rolu araşdırılmışdır. Qarabağ qalaları və dini istehkamlarının Azərbaycanın qədim tarixinin öyrənilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsinin vacibliyi göstərilmişdir. Tədqiqatda təkcə, Qarabağın memarlığı deyil, təsvir sənəti və dekorativ incəsənətindən də bəhs edilir. Azərbaycan təsviri incəsənət tarixinin Qarabağ səhifələrinə nəzər salsaq, bu bölgədə təsviri incəsənətin bir çox növlərinin mənimsənilib tətbiq edildiyinin şahidi oluruq. Boyakarlıq, memarlıq, eləcə də dekorativ tətbiqi sənətin bir çox növlərini, bədii tikmə, bədii oyma, xalçaçılıq kimi təsviri incəsənət sahələrinin tətbiq edildiyi əsrarəngiz sənət nümunələri az sayda olsa da, günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Açar sözlər: *təsviri incəsənət, Qarabağ, monastr, qala*

Azərbaycan təsviri incəsənəti çoxəsrlik tarixə və zəngin bədii ənənələrə malikdir. Azərbaycanın bu çoxəsrlik təsviri incəsənət tarixində mühüm yeri olan bölgələrindən Qarabağ, eyni zamanda əhəmiyyətli tarixi coğrafi mövqeyə sahibdir. 1976-cı ildə Kəlbəcər rayonunda, Tərtər çayının yuxarı axarındakı ərazilərdə aşkar olunan və eradan əvvəl III və II minilliyə aid olan, Qarabağın qədim sakinlərinin təsərrüfatını, məişət fəaliyyətini, adət ənənələrini və milli mənəvi dəyərlərini əks etdirən 700-dən artıq qayaüstü təsvirləri aşkar olunmuşdur. Bu təsvirlər Azərbaycan dövlətçiliyinin və milli mədəniyyətinin nə qədər dərin və qədim tarixə malik olduğunun maddi sübutu kimi tədqiq olunmaqdadır. Elə bu səbəbdəndir ki, bu yerləri Azərbaycanın ikinci Qobustanı adlandırsaq heç də yanılmırıq. Təkcə təsviri incəsənətdə deyil, eləcə də Azərbaycan bədii mədəni irsinin formalaşmasında Qarabağın rolu əvəzsizdir. Azərbaycan incəsənətinin ədəbi poeziya, musiqi və teatr tarixində qədim kökləri, Qarabağın adı ilə yanaşı çəkilməkdədir. Otuz illik Erməni işğalına baxmayaraq, Qarabağın yetişdirdiyi incəsənət ustalarının müasir Azərbaycan incəsənətinə verdiyi töhfələr hələ də öz aktuallığını itirməmişdir. Bu töhfələr Azərbaycanın həm rəssamlıq sənətində, həm xalçaçılığında, həm də musiqisində özünü bariz şəkildə göstərməkdədir. Necə ki, Qarabağın əvəzsiz guşələrindən hesab edilən Şuşa Azərbaycanın milli konservatoriyası hesab edilir, eləcə də Qarabağın zəngin estetik gözəlliyə malik füsunkar təbiəti Azərbaycan təsviri incəsənətində akademiya rolunu oynamışdır.

Azərbaycan təsviri incəsənət tarixinin Qarabağ səhifələrinə nəzər salsaq, bu bölgədə təsviri incəsənətin bir çox növlərinin mənimsənilib tətbiq edildiyinin şahidi oluruq. Boyakarlıq, memarlıq, eləcə də dekorativ tətbiqi sənətin bir çox növlərini, bədii tikmə, bədii oyma, xalçaçılıq kimi təsviri incəsənət sahələrinin tətbiq edildiyi əsrarəngiz sənət nümunələri az sayda olsa da günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Qarabağ qalaları

İctimai-siyasi formasiyaların meydana gəlməsi, yeni dövlətçilik formalarının yaranması prosesi bu ərazimizdə də öz dərin memarlıq izlərini buraxmışdır. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Qarabağda da yaşayış məntəqələri ilə yanaşı, müxtəlif tipli müdafiə istehkam qurğuları salınmışdır. Qız qalası, Laçınqaya, Comərd qala, Löh qalası, Qaraçanlı, Uluxan qalası Qarabağ memarlığında bizə məlum qalalardan bir neçəsidir. Bu torpaqlarda inşa edilmiş qalalar öz spesifik xüsusiyyətlərinə görə digər bölgələrimizdəki qalalardan fərqlənir. Azərbaycanlı memar Rizvan Qarabağlının da vurğuladığı kimi Qarabağ qalalarının memarlıq quruluşuna nəzər salsaq, qalanın ətrafında əlavə qala divarlarının çəkilmədiyini görürük. Bu da onunla əlaqəlidir ki, bu müdafiə tikililərinin mövqeləri, adətən sıldırım qayaların zirvəsi seçilirdi. Qalaya çatmaq olduqca təhlükəli və

çətin olduğundan əlavə müdafiə qurğularına və qala divarlarına ehtiyac duyulmurdu. Bu da özlüyündə Qarabağ qalalarını Azərbaycanın digər qalalarından fərqləndirir. Memarın sözlərinə istinadən, deyə bilərik ki, Qarabağda 70-ə yaxın qala mövcuddur. Qarabağ memarlığına məxsus həmin qalalar memarlıq və konstruktiv cəhətdən bir-birindən olduqca fərqlənirdilər. Bizə məlum olan bir neçə Gülistan qalaları mövcuddur. Bu qalalar en, uzunluq, hündürlük və plan etibarı ilə həndəsi formalarına görə memarlıq baxımından dəyişkənlik təşkil edir. Bunun səbəbini isə memar qalanın inşa edildiyi məkana uyarlılığı ilə izah edir.

Qarabağ qalalarının digər bir fərqləndirici xüsusiyyətləri də ondan ibarətdir ki, bu qalalar əsasən, nəzarət xarakterli deyil müdafiə məqsədi daşımışdır. Həmin qalalar qəsrlər, istehkamlarla yanaşı, monastr məbədləri də özündə birləşdirirdi.

Dini istehkamlar

Qalalarla yanaşı, bu torpaqların qədimliyindən xəbər verən digər mədəniyyət abidələri isə Qafqaz Albaniyası dövrünə məxsus dini istehkamlardır. İlk nümunələri isə bazilika funksiyası daşıyan monastrları misal göstərə bilərik. Xudavəng, Amarast, Ağ oğlan, və Gəncəsər monastırı bu ərazilərdə yerləşən dini istehkamlardandır. Bu memarlıq abidələri arasında Qarabağın məbədlərindən ikisi Gəncəsər və Xudavəng monastır kompleksləri dünya əhəmiyyətli tarix-mədəniyyət abidələri hesab edilirlər [1].

Xudavəng monastr kompleksi

Xudavəng və ya Dədivəng adı ilə tanınan bu böyük monastr kompleksi Azərbaycanın ən möhtəşəm monastrlarındandır. Alban Xaçın knyazlığının dini mərkəzi olan bu kompleks monastrın əsası VI-VII əsrdə qoyulmuşdur.

XIII əsrdə Mehranilər sülaləsindən olan Böyük Həsənin oğlu Vaxtanqın ailəsinin vəsaiti hesabına monastr yenilənmiş və orada əlavə yeni tikililər əlavə edilmişdir. Burada Arzu xatın tərəfindən 1214-cü ildə əri Vaxtanqın və iki oğlunun xatirəsinin əbədiləşdirilməsi üçün tikilmiş xaçvari-gümbəzli tipli, dörd küncündə otaqları olan gözəl məbəd, qalereyaşəkilli dəhliz, bir nefli bazilkanın önündə böyük əlavə və əsas inşa qurupundan cənuba doğru kiçik kilsə ucaldılmışdır [2].

Monastrın yerləşdiyi əraziyə uyarlılığı da bu məbədin panoramasına xüsusi bir rəng qatır. Monastrın əsas dini hissəsi planına və kompozisiyasına görə müxtəlif olan bir-birinə sıx bitişik və mənzərəli panoram yaradan yeddi həcmdən ibarətdir. Kvadrat dəhlizin ağır görünüşü ilə incə zəng qülləsi kəskin kontrast yaradır. Zallı kilsənin sayə divarlarını alban memarlığı üçün çox xarakterik olan qalareya bağlayır. Tağlı aşırımların yaratdığı dərin kölgələrlə yanaşı, Arzu xatın məbədinin isti tonlara malik təmiz yonulmuş daşlarla işlənmiş cənub fasadı çox mənzərəli görünür. Həmçinin, kompleksə sonradan əlavə edilmiş Müqəddəs qriqoris məbədi və Həsən Cəlal kilsəsi də diqqətəlayiq memarlıq nümunələrindəndir [2].

Eyni zamanda monastrın yerləşdiyi təpənin ətəklərinə doğru inşa edilmiş zadəgan və əyanlar üçün nəzərdə tutulmuş yaşayış binaları və digər tikililər də məbəd kompleksi ilə bütövlükdə vəhdət təşkil edir.

Gəncəsər monastrı

Gəncəsər monastrı da öz növbəsində Qarabağ memarlığının ən görkəmli abidələrindəndir. Ermənilər tərəfindən bərpa adı ilə saxtalaşdırılıb erməni kilsəsi kimi təqdim edilən bu abidə Albaniyanın ən məşhur monastrlarındanır. Kompleks Xaçınçay kənarında, Vəngli kəndi yaxınlığında, hündür yaylada inşa edilmişdir.

Monastr kompleksi kilsədən, dəhlizdən və monastr kompleksinin kvadrat formalı həyətinə yerləşən yaşayış və təsərrüfat tikililərindən ibarətdir. Əsas bina-kilsə bə dəhliz həyətin mərkəzindəki hündürükdə yerləşir və hər tərəfdən seyr edilə bilər. Hündür qala divarı ilə əhatə olunmuş Gəncəsər kompleksinə alban xristianlığı memarlığı üslubunda inşa edilmiş baş kilsə, ona bitişik dörd maili dam örtüyündə rotonda yüksələn məbəd və daxildən qala divarlarına hörülmüş tikililər daxildir [2].

Hər kəsə məlumdur ki, Ərəb Xilafəti Hindistandan Atlantik okeanına qədər çox böyük əraziləri əhatə edirdi. Müəyyən dövrə qədər Azərbaycan da həmin fəth olunmuş ərazilər sırasında öz yerini almışdır. Ərəblərin fəth olunmuş ərazilərdə apardıqları islamlaşma siyasəti nəticəsində Azərbaycanda da islam dini dövlət dini kimi qəbul edilirdi. Lakin buna baxmayaraq bölgələrimizdə xristianlıq dini xalq arasında qorunub saxlanılırdı. Ərəb müəlliflərin yazılı mənbələrdə verdiyi məlumatlarda müsəlmanlar və xristianların sülh şəraitində yanaşı yaşadıkları əks olunmuşdur. Bu səbəbdəndir ki nəinki Qarabağ, eləcə də Azərbaycan memarlığına nəzər yetirsək eyni dövrə aid məscid və monastrları görə bilərik.

Qarabağ bölgəsinə məxsus məscidlər əsasən XVIII, XVII və XVI hətta, XIII əsrə aid olub yarıuçuq vəziyyətdə olsa da, müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Ağdamın Şahbulaq adlanan ərazisində Pənah xan tərəfindən tikdirilmiş Şahbulaq məscidi (1751-1752) elə həmin dövrlərin memarlıq abidələrindən hesab edilir. Aran memarlıq məktəbinin üslub xüsusiyyətlərinin daşıyan bu məscidin inşasında əhəng daşınan istifadə olunmuşdur. Məscid bir ibadət zalından və üç tağlı eyvandan ibarətdir. Şahbulaq məscidinin memarlıq həlli digər memarlıq abidələrinə nəzərən çox sadə hesab edilir. Lakin buna baxmayaraq məscid sonralar Qarabağda çoxsaylı məscidlər tikmiş Memar Kərbəlayi Səfixan Qarabaği yaradıcılığında özünü təkrarladığını görürük.

(Şahbulaq məscidi)

Sonrakı dövrlərin Qarabağ məscidlərinə nümunə Ağdamın, Şuşanın qoşa minarəli məscidlərini və Bərdədəki dörd minarəli məscidi göstətmək olar. Adları sadalanan məscidlərin inşası XIX-XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu məscidlər memar Kərbəlayi Səfixan Qarabağının Azərbaycan memarlığına verdiyi əvəzsiz töhfələrdəndir.

Ağdam məscidi Qarabağın özünəməxsus dini memarlığının monumental örnəklərindəndir. Ağdam Cümə məscidi də memar Kərbəlayi Səfixan Qarabaği tərəfindən 1868-1870-ci illərdə tikilmişdir.

İbadət salonunun interyer tərtibatı çox ciddi olub kamil tektonik quruluşun bədii effekti ilə diqqəti cəlb edir. Sadə bəzəkli mehrab tağçasının üzərindəki kitabədə dekor ustasının adı (mərhum Kərbəlayi Nəqqaş Təbrizinin oğlu ustad Məhəmməd Nəqqaş Təbrizi) və təmir tarixi (hicri 1331, miladi 1913-cü il) yazılmışdır. Məscidin şimal tərəfindəki giriş qapısı dərin eyvan-bastağ içərisində verilmiş, açıq eyvanın yanlarında isə iki mərtəbəli otaqlar yerləşdirilmişdir.

Şimal fasadın küncələrində qurulan minarələr məscidin simmetrik plan quruluşunu tamamlayaraq ona bütövlükdə kvadrat forma vermişdir. Məscidin klassik sadəliyi, həndəsi forma təmizliyi ilə seçilən və funksional tələblərə mükəmməl cavab verən planı var. İç yerləşmələri günbəz, tağ və tağbəndlərlə örtülən məscidin daşdan tikilmiş kubik tutumu Qarabağ zonası üçün ənənəvi olan dördənişli bütöv çardaqla örtülmüşdür. Çardağın şimal fasada çıxan uclarından kərpic minarələr yüksəlir. Minarələrin incə silindrik tutumları üfüqi kəmərlərlə hissələrə bölünmüş və hər hissənin səthi kərpic hörgüsündən yaranmış sadə naxışlarla üzlənmişdir [5].

(Ağdam məscidi)

Qarabağın qədim məscidlərindən bir digəri isə Füzuli rayonunun Qarğabazar kəndində yerləşən Şah Abbas məscididir. yerli əhali arasında Şah Abbas məscidi adlandırılırsada elmi ədəbiyyatlarda Hacı Qiyasəddin məscidi kimi göstərilmişdir.

Çünki məscidin qapı çatı üzərindəki kitabədə aydınca yazılıb: “Bu məscidi Böyük Allahın mərhəmətli bəndəsi Hacı Qiyasəddin tikdirib, hicri təqvim ilə 1095”. Bu da miladi tarixi ilə 1683-1684-cü ilə uyğundur. Məscid kəndin mərkəzindəki sal qayalı təpənin üstündə inşa edilmişdir. Onunla eyni dövrdə tikilən karvansara isə həmin təpənin cənubunda yerləşir. Karvansara və məscid konstruksiyasının memarlıq təhlili hər iki abidənin eyni memar tərəfindən tikildiyini söyləməyə imkan verir. 1993-cü ildə Füzuli rayonu Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildikdən sonra məscid dağıdılıb [6].

Nəticə

Ümumilikdə isə, uzun müddət Erməni işğalı altında olan, Azərbaycan memarlığına məxsus 800-ə qədər məscid məhv edilmişdir. Xristianlıq dininə mənsub abidələr isə bərpa adı altında kitabələri və xalqın qədim adət-ənənələrini əks etdirən kompozisial dekor həlləri məhv edilib saxtalaşdırılaraq Erməni abidələri kimi təqdim edilmişdir.

Qarabağın özünə məxsus incəsənətinin hər zaman Azərbaycanın incəsənət tarixində xüsusi yeri olmuşdur. Xüsusilə də memarlıqda öz sözünü deməyi bacaran Qarabağ Azərbaycan torpaqlarının qədim köklərinin aşkarlanıb tədqiq olunmasında böyük rol vardır. Lakin uzun müddətli Erməni işğalı bu sahədə aparılmalı olan çoxşaxəli tədqiqatlar üçün hər zaman maneə olmuşdur. Azərbaycan və Ermənistan münaqişələrinin yaşandığı ilk dövürlərdən etibarən ermənilərin Qarabağ və ətraf ərazilərini hərbi meydanına çevirmişdir. Əlbətdəki bu heçdə əbəs yerə deyildi. Ermənilərin ilk hədəfi sənətlər deyil birbaşa mədəniyyətimizin qədimliyindən xəbər verən memarlıq abidələrimiz olmuşdur. Eyni zamanda 30 illik maneə ilə yanaşı, memarlıq abidələrinin dağıdılması, məhv edilməsi, digər bir cəhətdən isə saxtalaşdırılması ünsürləri uzun müddətli tədqiqatların zəruriliyinin göstəricisidir. Qarabağ təsviri incəsənətindən, memarlığından yetərincə materialların olmaması işğala qədərki dövrdə əldə olunmuş məlumatların məqalə kitab və digər bu kimi materiallarda təkrarlanmasına yol açmaqdadır. Özəlliklə müstəqillik sonrası bu torpaqlarda araşdırmaların aparılması Azərbaycanın akademik incəsənət taixinə öz töhvələrini verəcəyinin və bir sıra yeniliklər gətirəcəyinin qənaətindəyəm.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov F.Q. Orta əsrlər Azərbaycan memarlıq məktəblərinin əlaqələri. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 196 s.
2. Məmmədova G., Məmmədova Z. Azərbaycan memarlıq tarixi. Orta əsrlər memarlığı (VIII-XIV əsrlər), II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 316 s.
3. Əfəndi Rasim. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 160 s.
4. <https://youtu.be/ONkX0V2Ka78>
5. [https://az.wikipedia.org/wiki/Cümə_məscidi_\(Ağdamdam\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Cümə_məscidi_(Ağdamdam))
6. <https://sia.az/az/news/culture/838572.html>

Turkan Gulieva

KARABAKH FORTRESS AND RELIGIOUS FORCES IN THE HISTORY OF FINE ART OF AZERBAIJAN

Abstract: The study examines the role of Karabakh art as well as architecture in the history of Azerbaijani art. The importance of studying the ancient history of Azerbaijan and passing it on to future generations was highlighted. The study deals not only with the architecture of Karabakh, but also with the fine arts and decorative arts. If we look at the pages of the history of fine arts in Azerbaijan in Karabakh, we see that many types of fine arts are mastered and applied in this region. Painting, architecture, as well as many types of decorative applied arts, such as embroidery, carving, carpet weaving, have survived to the present day, albeit in small numbers.

Key words: fine arts, Karabakh, monastery, fortress

TÜRKANƏ RZAYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Magistrant, Etnomusiqişünashlıq, I kurs

Rvaturkane@gmail.com

Elmi rəhbər: R.Məmmədova

AZƏRBAYCANDA FLEYTA MƏKTƏBİNİN İNKİŞAFINDA ƏLƏKBƏR İSGƏNDƏROVUN ROLU

Məqalədə Azərbaycan musiqisində fleyta məktəbinin yaradıcılarından olan Ələkbər İsgəndərovun yaradıcılığının əsas mərhələləri öz əksinin tapmışdır. Ələkbər İsgəndərovun pedaqoji fəaliyyəti nəticəsində musiqi sənətinin davamçıları olan 50-dən artıq fleytaçı yetişdirib.

Açar sözlər: *Ələkbər İsgəndərov, musiqi, fleyta, orkestr, pyes*

1921-ci ildə dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəylinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının yaranması ilə Azərbaycanda ali musiqi təhsilinin əsası qoyulmuşdur. Bu dövrdən başlayaraq nəfəs alətlərinə, əsasən, fleyta alətinə böyük yer ayrılır. Artıq bu dövrdən başlayaraq Azərbaycanda fleyta aləti təkcə orkestrin tərkibində deyil, həmçinin, kamera və solo ifalarla da üzə çıxır. 1939-cu ildən fleyta alətindən İ.Konoplyov, Q.Mədətov dərs demişlər. Fleytanın tədrisini Azərbaycanda Q.Mədətov başlatmışdır, şagirləri tərəfindən davam etdirilmişdir. Sonralar bu kafedraya qocaman müəllimlərdən biri, Respublikanın əməkdar artisti, Dövlət Simfonik orkestrinin solisti, professor Ələkbər İsgəndərov rəhbərlik edib. Əmək və yaradıcılıqları ilə məşhurlaşan şəxsiyyətlərdən, fleyta tarixində əks olunan görkəmli sənətkarlardan söz açarkən tanınmış fleyta ifaçısı azərbaycanlı Ələkbər İsgəndərovu unutmaq mümkün deyil. Ələkbər İsgəndərov 1921-ci il iyunun 20-də Bakıda dünyaya göz açmışdır. 1945-50-ci illərdə Ü.Hacıbəyov adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında İ.P.Konoplyovun fleyta sinfini bitirdikdən sonra görkəmli bəstəkarımız Qara Qarayevin dəvəti ilə konservatoriyada fleyta sinfi ona tapşırılır, və həmin dövrdən bu günlərədək **“İsgəndərov sinfi”** Azərbaycan və digər ölkələr üçün fleytaçılar hazırlayır. Gözəl ifaçı və qayğıkeş müəllimin ən özəl cəhəti ondan ibarətdir ki, o həmişə, hər zaman gənc istedadlarda basmaqəliblərdən uzaq, daha çox fərdiliyə meyli musiqi duyumu oyatmağa çalışır. Ələkbər müəllimin pedaqoji fəaliyyəti çoxçalarlıdır. Çox zaman tədris proqramının seçimi məqamında o özü də fleytası ilə şagirdinin köməyinə gəlir, hər bir əsərin ifa incəliklərini canlı şəkildə gənc nəsə aşılayır. Digər tərəfdən, Ələkbər müəllim əsərlərin sırf mexaniki yolla qavranmasına dözmür, həmişə bədii mənə açımına üstünlük verir. Nadir istədəda malik bu insan Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının “Nəfəs və zərb alətləri” kafedrasının, fleyta sinfinin adını ucaltmış, dahi pedaqoq və məşhur ifaçıdır. Ələkbər İsgəndərov həyatının çox hissəsini Azərbaycanın ifaçılıq sənətinin təbliğinə həsr etmiş, pedaqoji istedadı ilə və bir çox ölkələrdə ifaçılığı ilə böyük şöhrət qazanmışdır. Ə.İsgəndərov 30 ildən artıq M.Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının simfonik orkestrinin əvəzolunmaz solisti olub. Bu illər ərzində dahi Maestro Niyazi, N.Paxlin, G.Rojdestvenski, M.Şostakoviç və b. məşhur dirijorlarla çıxış etmişdir [1].

Ələkbər İsgəndərovun pedaqoji fəaliyyəti nəticəsində ali musiqi məktəbimiz 50-dən artıq fleytaçı yetişdirib. Azərbaycanda da, onu çevrələyən ölkələrdə də, lap uzaqlarda da professor Ələkbər İsgəndərov tanınmış şəxsiyyətdir. Onun çoxsaylı yetirmələri istər ifaçılıq, istər müəllimlik, istərsə də elmi-metodiki araşdırmalar yönündə böyük uğurlar qazanmışlar. Yarım əsrdən çox müəllimlik fəaliyyəti ilə yanaşı, o həmçinin, Azərbaycan bəstəkarlarının bir sıra əsərlərini fleyta və fortepiano üçün köçürmüşdü. Bunlara T.Quliyevin “Kiçik vals”, C.Hacıyevin “Gülşən” baletindən Gülşənin uşaqlar ilə rəqsi, Ə.Bədəlbəylinin “Qız qalası” baletindən skripka solosu, Niyazinin “Xosrov və Şirin” operasından Şirinin ariyası, C.Hacıyevin “Azərbaycan xalq mövzusu” üzrə varyasiyalar və s. əsərlər aiddir. Eyni zamanda, muğama olan böyük sevgisinin nəticəsidir ki, fleyta və fortepiano üçün bayatı-şiraz, segah və digər ladlar üzərində bir neçə pyes yazmışdır. Ən məşhur yaradıcılıq nümunələrindən biri bayatı-şiraz ladı üzərində yazılmış “İmprovizasiya” əsərini qeyd edə bilərik. Burada o, muğamı klassik musiqi forması çərçivəsinə salmışdır. Fleyta alətinin yüksək səviyyəli bilicisi olduğuna görə

Ələkbər İsgəndərov bu alətin bütün imkanlarını daha asanlıqla göstərməyə nail olmuşdur. Alətin dərin aşağı registrinin notlarını və yuxarı oxunaqlı notlarını, passajlar vasitəsi ilə qabarıq şəkildə əks etdirirdi. Bu əsərin ilk ifaçısı müəllif özü olmuşdur. Əsərin milli köklərə bağlı olması onun ifası zamanı müvəffəqiyyət qazanmasının ən başlıca səbəblərindəndir [5].

Artıq bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan bəstəkarları fleyta üçün xüsusi əsərlər, konsertlər yazmağa başlayırlar. Bəstəkar Arif Məlikovun yazdığı fleyta ilə simli orkestr üçün “**Konsertino**”nu, Əşrəf Abbasovun fleyta ilə fortepiano üçün yazdığı “**Sonatina-fantaziya**” yanı bəstəkarlar Ələkbər İsgəndərova ithaf etmişlər. Fleyta üçün yazılanların fəal təbliğatçısı kimi Ələkbər İsgəndərov uzun illərdir ki, Azərbaycan bəstəkarlarının yeni əsərləri ilə respublika radiosu və televiziyası ilə çıxış edib. Bir sıra bəstəkarlarımız məhz Ələkbər İsgəndərovun ifaçılıq sənətkarlığından duyğulanaraq ona bir neçə yaddaqalan əsərlər həsr etmişlər. Ələkbər İsgəndərov 30 ildən artıq bir dövrdə-1945-ci ildən, 1978-ci ilədək və daha sonralar M.Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Flarmoniyası və Ü.Hacıbəyov adına Dövlət simfonik orkestrinin əvəzsiz solisti işləmişdir. Notun üzündən oxumaqda fitri istedadı ilə seçilən ifaçı yeni yazılmış əsərləri və bəstəkarların dil-üslubunu, dəsti-xəttini, demək olar ki, bircə baxışla duyub anlayırdı [3].

Onun solo qastrol çıxışları SSRİ-nin bir çox bölgə və şəhərini-Moskva, Rıqa, Tallinn, Kiyev, Xarkov, Odessa, Tbilisi və s. kimi mədəniyyət mərkəzlərini çevrələnmişdi. Həmin qastrolları radio və televiziya lent yazıları, elmi-metodik tədqiqatlarla uzlaşdırıla bilən Ələkbər İsgəndərov Azərbaycan Dövlət simfonik orkestrinin vaxtı ilə ən “sadiq”, “yorulmaz” ifaçısı sayılırdı. Ələkbər müəllimin tədris-metodik vəsaitlərin işlənməsi yönündə xidmətləri ölçüyəgəlməzdir. Kamera musiqiçiliyi çevrəsində Ələkbər İsgəndərovun xidmətləri danılmazdır. 1950-1975-ci illərdə o, Azərbaycan radiosu və televiziyası nəfəslı kvintetinin, 1979-cu ildən isə Azərbaycan Dövlət konservatoriyası triosunun bədii rəhbəri və solisti işləyib. Daim fleyta üçün pedaqoji repertuarın genişlənməsi qayğısına qalan professor Azərbaycan bəstəkarlarının çoxsaylı əsərlərini fleyta və fortepiano üçün köçürmüş və işləmiş və onlardan ibarət bir neçə toplunu Bakıda və hətta, Moskvada çap etdirmişdir. Bütün yuxarıda deyilənlər bir şəxsiyyətin-görkəmli ifaçı, pedaqoq-ustad, fleyta üçün repertuar biçimləyən orijinal və işləyici (aranjiman), alim və metodist, Respublikanın əməkdar artisti, sənətsünəslıq namizədi, professor Ələkbər İsgəndərovun 50-illik yorulmaz və tükənməz sənət fəaliyyətinin məzmunu və nəticəsidir [4].

Ələkbər İsgəndərov bütün ömrünü fleyta alətinin inkişafına və təbliğinə həsr etmiş, musiqi elmində öz sözünü demiş, mövqeyini hər zaman yeni ideyalarla təsdiq edən Ələkbər müəllimin bu illər ərzində qət etdiyi yol öz xalqını sevən, ona sədaqətlə xidmət edən əsl vətəndaşın, əsl azərbaycanlının keçdiyi şərəfli və ləyaqətli bir yoldur. Bütün bu deyilənlər bir daha göstərir ki, Ələkbər İsgəndərovun yaradıcılığı çox geniş və əhatəlidir. Onun mənalı yaradıcılıq yolu müasir gənclərimiz, musiqiçilərimiz üçün klassik səciyyə daşıyan parlaq nümunədir. Əsl həyat məktəbidir. Bu məktəbin layiqli ənənələrini daha yaxından öyrənmək, musiqi təhsili, musiqi mədəniyyətinin inkişafı prosesinə tətbiq etmək isə bizim əsas vəzifələrimizdən sayılmalıdır. Ələkbər İsgəndərov pedaqoji və ifaçılıq fəaliyyətində çoxşaxəli istedadını maksimal dərəcədə nümayiş etdirmiş şəxsiyyətlərdəndir. Həyatının sonuna qədər Bakı Musiqi Akademiyasında dərslər demiş, sözün əsl mənasında pedaqoq olmuş Ə.İsgəndərovun sinifində opera və balet teatrı orkestrinin solisti, respublikanın əməkdar artisti R.Babayevi, xalq artisti, professor M.Ağamalızadə, respublikanın əməkdar incəsənət xadimi, fəlsəfə elmləri doktoru T.Hacıyev, xalq artisti, teleradioşirkətin simfonik orkestrinin solisti A.İsgəndərovun, müdafiə nazirliyi əlahiddə nümunəvi orkestrinin pikkoloçusu İ.Orucovun, teleradioşirkətin simfonik orkestrinin artistləri T.Əliyev və R.Feyzuli, professor Y.Axundzadə, Ç.Babayev, R.Həmidov, T.Əliyev, A.Davidov, T.Seyidəmirov, O.Bağirova, E.Mustafayev və s. məşhur fleyta ifaçıları təhsil almışlar. Ələkbər Mirzə oğlu İsgəndərovun yaradıcılığı Azərbaycan ifaçılıq sənətinin tarix səhifələrinə qızıl hərflərlə həkk olunmuşdur [2].

Ələkbər İsgəndərov: fleyta ifaçısı, ansambl solisti, peqaqoq, Azərbaycanın əməkdar artisti (1959), sənətsünəslıq namizədi (1968), professor (1976) adlarına layiq görülmüşdür. Ə.İsgəndərov 2006-cı ildə Bakıda vəfat etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəfəsli və zərb alətləri kafedrasının görkəmli xadimləri.
2. Babayeva Nərgiz. Məşhur fleyta ifaçıları. Konservatoriya, № 4, 2015.
3. <https://en.wikipedia.org/wiki/flute>
4. elmimeqaleler.wordpress.com
5. Musiqi dünyası.

Turkana Rzayeva

THE ROLE OF ALAKBAR ISGANDAROV IN THE DEVELOPMENT OF THE FLUTE SCHOOL IN AZERBAIJAN

Abstract: The article reflects the main stages of the creativity of Alakbar Isgandarov, one of the creators of the Flute School in Azerbaijani music. As a result of the pedagogical activity of Alakbar Isgandarov, he has grown more than 50 flutters with musicians.

Key words: Alakbar Isgandarov, music, flute, orchestra, play

İZAFƏ ƏLİYEVA

*Naxçıvan Dövlət Universiteti
Magistrant, Azərbaycan dili, II kurs
Elmi rəhbər: dos.Q.Əsgərova*

FRAZEOLGİZMLƏR: UYUŞMA İDİOMLAR VƏ ÜSLUBİ İMKANLARI (1960-CI İLLƏR AZƏRBAYCAN NƏSRİ ÜZRƏ)

Məqalədə 1960-cı illər Azərbaycan nəsrində işlənən uyuşma idiomlar araşdırılmışdır. Eyni zamanda uyuşma idiomların yaranma yolları, birləşmə idiomlardan fərqli cəhətləri müəyyənləşdirilmişdir. Məqalədə frazemlərin üslubi imkanları, bədii əsərdə emosionallıq, obrazlılıq yaratdığı incələnmişdir. Elmi-nəzəri fikirlər 1960 -ci illər Azərbaycan nəsrindən gətirilmiş nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

***Açar sözlər:** frazeologizmlər, uyuşma idiomlar, 1960-cı illər nəsr, Anar, İ.Şıxlı, İ.Əfəndiyev, üslubi imkanlar*

Frazeologizmlər dilin bədii-poetik strukturunda çox güclü təsvir vasitəsi, dil emosionallığının göstəricilərindəndir. Bədii əsərlərdə frazeologizmlərin imkanları çox genişdir. Frazeoloji birləşmələrə bədii əsərlərdə geniş yer verilməsinin səbəblərindən biri onların dərin və geniş semantikasi ilə bağlıdır. Bədii dilimiz frazeoloji ifadələrlə zəngindir. Frazeologizmlər işlənmə məqamlarına, müxtəlif mənə çalarlarına, poetik vüsətinə görə yüksək sənətkarlıq nümunələri kimi dilin yaradıcılıq gücünü meydana çıxarır. Frazeoloji materialların obrazlılıq cizgiləri bədii dilə getdikcə daha geniş miqyasda daxil olur. Müxtəlif üslubi təmasda, söz əhatəsində, qaynayıb-qarıxdığı ayrı-ayrı linqvistik vahidlər mühitində rəngarəng poetik qənaətlərin uğurlu ifadə vasitəsinə çevrilir [5. s.25].

1960-cı illər Azərbaycan nəsrində frazeoloji leksikanın poetik dilə güclü müdaxiləsi hiss olunur, orijinal ekspressiya mənbələri aşkarlanır. Frazeoloji materialların obrazlılıq cizgiləri bədii dilə getdikcə daha geniş miqyasda daxil olur. Müxtəlif üslubi təmasda, söz əhatəsində, qaynayıb-qarıxdığı ayrı-ayrı linqvistik vahidlər mühitində rəngarəng poetik qənaətlərin uğurlu ifadə vasitəsinə çevrilir. Frazeologiyanın əsas ruhunu xalq tərəfindən yaradılmış obrazlı ifadələr təşkil edir. Lakin frazeologiyanın əsas üslubi xüsusiyyətləri bədii əsərlərdə, bədii dildə əşya və hadisələrin obrazlı, emosional ifadəsi zamanı meydana çıxır. 1960-cı illərin yazıçıları həm dildə olan hazır frazeoloji birləşmələrdən məqsədəuyğun şəkildə istifadə etmiş, həm də dilimizi özünün yaratdığı yeni ifadələrlə zənginləşdirmişdir. Belə frazeoloji vahidlərdən biri də uyuşma idiomlarıdır.

İdiomların ən maraqlı qrupunu uyuşma idiomlar təşkil edir. İdiomların ilk inkişaf dövrünü keçirən bu sabit söz birləşmələri daha mütəhərrik bir xarakterə malik olmaq etibarını ilə birləşmə idiomlarından fərqlənir. Belə ki, birləşmə idiomlarda sözlərdən birincisi ancaq mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək dəyişdiyi halda, uyuşma idiomların tərkibindəki sözlərin birincisi həm mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə bilər, həm də bunların arasında başqa sözlər daxil ola bilər.

Zaur çevrilib Təhminəyə baxdı, sanki ürəyindən keçdiklərini anladı [1, s.69]. Seymurun ürəyindən çox şeylər keçirdi amma heç nə demirdi [1, s.107]. Gözümün içinə baxa-baxa ürəyindən bütün keçənləri deyirsən [4, s.268].

Uyuşma idiomların tərkibindəki sözlərin sərbəstliyi və müxtəlif qrammatik vasitələrlə əlaqələnməsi, həm də əlaqələrin dəyişməsi onların birləşmə idiomlardan ayırmaq üçün əsas bir xüsusiyyət təşkil edir. Canlı dildə uyuşma idiomlar da birləşmə idiomlar kimi bütöv bir leksik vahid şəklində götürülüb işlədilir.

Bunlar həm də cümlələr və ya söz birləşmələri kimi danışmaq zamanı sintaktik əlaqəyə girmir. Ona görə də idiomların başqa növlərində olduğu kimi bunlarda da onların sintaktik cəhətdən təhlilini, formalarını müəyyən etmək üçün deyil, ancaq leksik cəhətdən təşəkküllərini müəyyənləşdirmək üçün aparılır [3, s.94].

Uyuşma idiomların birləşmə idiomlarından bir də fərqi ondan ibarətdir ki, uyuşma idiomların tərkibində olan sözlərin başqa sözlərlə əvəz edilməsi ilə müxtəlif mənalı bir çox uyuşmaları əmələ gətirmək olur, yəni eyni bir sözün təkrarı ilə müxtəlif uyuşma idiomları yaranır.

Bütün həvəslərim, işlərim sizin razılığınızla olub, ona görə də baş girələmək istəmirəm [1, s.90]. Sən də elə bilirsən ki, mən heç nə başa düşürəm Təkrar edirəm, başınızı aparmaq istəmirəm, bu il kolxoz və sovxozlara çoxlu taxıl, ət, yumurta satılmışdır [4, s.196]. Təyyarənin səsi eşidilirdi. Mədinə dinləyirdi, ürəyi sıxılırdı [2, s.136]. Seymur Mədinəni yola salıb telefon budkasına yaxınlaşdı [2, s.109]. Anası Təhminəni Zaurun gözündən salmaq istəyirdi [1, s.118].

Bundan başqa, birləşmə idiomlarında iştirak edən sözlərin hər biri az və ya çox məcazi mənaya malik olduğu halda uyuşma idiomlarında iştirak edən sözlərdən biri müəyyən dərəcədə öz müstəqil mənasını mühafizə edir.

Nemət qıza ciddi nəzər saldı və yanına çağırdı [2, s.110].

Uyuşma idiomları da birləşmə idiomları kimi leksik elementlər şəklində düşmüş bir sıra qrammatik formalar vasitəsilə əmələ gəlir. Bunların əmələ gəlməsində bir sıra xüsusiyyətlər müşahidə edilir.

A) Adlıq və qeyri-müəyyənlik təsirlik halında olan bir ismin feillə birləşməsi yolu ilə yaranır. Amma qorxurdum ki, söz atınsınlar. Əsmər isə arxası camaata oturmuşdu, dənizə baxır, ətrafa göz gəzdirdirdi [2, s.147]. Mən belə idmandan baş çıxara bilmirəm [2, s.116]. Belə müsibət olur, yatıb durasan ki, camaat sənə söz çıxarır [2, s.19]. Müəllim Molla Nəsrəddindən başladı. Nemət nə qədər cəhd edirdisə, diqqətini toplaya bilmirdi, çünki onu fikir aparmışdı. Nemət ətrafa göz gəzdirdi və yağlı-yağlı sözlər deməyə başladı [4, s.127].

B) Mənsubiyyət şəkilçisi olan bir ismin və ya III növ təyini söz birləşmələrinin feillə birləşməsi yolu ilə düzəllər: Nemət fikirləşirdi ki, görəsən bu büllur qrafikanın qiyməti neçədir? Görəndə adamın ağzından suyu axır [1, s.127]. Bircə onu bilirdi ki, artıq işi gətirmişdi [4, s.130]. Fikirlərini qovmaq istədi [4, s.128]. Əsmər xatirələrini oymaq istədi [2, s.148].

C) Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş yönlük halındakı bir ismin feillə əlaqəyə girməsi yolu ilə əmələ gəlirlər; Bəli, indi də beyninə bu düşdü [2, s.131]. Yoxsa mənim boğazımı üzərlər [2, s.21]. Deyilənləri vecinə almaq belə istəmirdi [4, s.92]. Bayağı fikir bir də beyninə qayıtdı [2, s.95].

Ç) Təsirlik, yerlik halında olan adla feilin birləşməsi yolu ilə əmələ gəlirlər:

Ha susursan, görürsən mən hamıya dedim ki, hər şeyi nəzərdə saxlamaq mümkün deyil [2, s.137]. Mən bunların hamısını dedim hər şeyi ürəkdə saxlamaq istəmirəm (2,139). Mən ağrımayan başımı ağrıtdım [2, s.243]. Eldarın şırımını görüb özlərini yığışdırdılar [2, s.12].

D) Çıxışlıq halındakı bir ismin feillə birləşməsi yolu ilə əmələ gəlirlər:

Nemət Namazovun konkret fikri o oldu ki, bu məsələdə heç kimi abırdan salmaq istəmir [2, s.138]. Görünür sən özündən çıxırsan, ayağı yer alır [2, s.22]. Dəli olmusan Təhminə, mən zarafat eləmirəm, ciddi sözümdür, bil ki, mən səni başımdan rədd etmək istəmirəm [1, s.162]. Zaur əlini Təhminənin üzünə çəkdi və ürəyindən keçənləri gizlətmək istəmədi [1, s.164]. İskəndərin ürəyindən keçənləri əks etdirən şeir də var [2, s.243]. Səriyyə sanki Adilin ürəyindən keçənləri oxuyurdu [4, s.187].

Müxtəlif hallarda olan bir neçə ismin feillə birləşməsi yolu ilə də yaranır.

Hər dəqiqə mənim abırımı ətəyimə bükür [2, s.136]. Güləsər qəm dəryasına batmışdı. Əşrəfin də sanki dəryada gəmiləri batmışdı [6.97].

Onu da qeyd etmək ki, Azərbaycan dilinə keçmiş dövrlərə aid xüsusən qədimlərə doğru getdikcə idiomların müasir dilimizə nisbətən az olduğunu görə bilərik. Bunların müəyyən bir qisminin tərəflərindən biri arxaik səciyyə daşmasına görə müasir dilimizdən fərqlənir.

Frazeoloji birləşmələr 1960-cı illər Azərbaycan nəsrində təkcə fikrin çatdırılması məqamı ilə bağlı deyil, fikrin obrazlı, estetik səviyyədə, emosional, yüksək poetik dillə ifadəli şəkildə çatdırılmasına xidmət edir. Ə.Tanrıverdi "Dəli Kür" əsərinin poetik dili bağlı qeyd edirdi ki, yazıçı frazeoloji vahidləri romanın dilində elə əritmişdir ki, onların hər biri bir poetik kateqoriya kimi çıxış edir. Bu vahidlərin emosionallıq və ekspressivlik yaratması, obrazı fərdiləşdirməsi roman boyu gözlənilmişdir [7, s.217].

Onu da qeyd edək ki, “Dəli Kür” əsərində bir frazeoloji vahidin iki və daha artıq obrazın dilində işlənməsinə, demək olar ki, rast gəlinmir. Ə.Tanrıverdi əsərdəki frazeoloji vahidlərdəki, o cümlədən uyuşma idiomlarda alliterasiyanın məndəki digər sözlərlə uyğunlaşdırılmasından bəhs etmişdir. Müxtəlif semantik frazeoloji vahidlərin “d” alliterasiyasına uyğunlaşdırılması müşahidə olunur: “Duyuq düşmək” frazeoloji vahidindəki “d” alliterasiyası “d” ilə başlayan “demək” sözü ilə əlaqələndirilmişdir ki, bu da assosiativliyin birbaşa təzahürüdür: demirsənmi duyuq düşərlər Deyəsən, sənin gözünü qan örtüb. Demirsənmi duyuq düşərlər, iri tikəni qulağın boyda eləyərlər? [7, s.218]. Burada onu da qeyd etmək lazım gəlir ki, təqdim edilən cümlə frazemlər silsiləsindən ibarətdir. Bu silsilədən kənarında isə yalnız “deyəsen” ara sözü, bir də yiyəlik halda işlənmiş “sən” sözü qalır ki, bunlar da mətnlə tam uyğunlaşdırılmış vəziyyətdədir.

Deməli, 1960-cı illər Azərbaycan nəsrində frazeoloji birləşmələr yazıçı tərəfindən dilin fəal üslubi fiqura çevrilmişdir. Yazıçı frazeoloji birləşmələrdən istifadə edərək onların bəzən formasını dəyişmiş, bəzən də onlara yaradıcı şəkildə yanaşaraq yeni məna vermişdir. Bununla da yazıçı fikrin daha canlı, qabarıq və yüksək poetik dillə ifadəsinə nail ola bilmişdir

ƏDƏBİYYAT

1. Anar. Beş mərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi. Bakı, 1981, 356 s.
2. Anar. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004, 416 s.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2007, 192s.
4. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çayışloğlu, 581 s.
5. Hüseynov M. Poetik frazeologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 166 s.
6. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
7. Tanrıverdi Ə. “Dəli Kür” romanının poetik dili. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 247 s.

Izafa Aliyeva

PHRASEOLOGISMS: NUMBNESS IDIOMS AND STABILITY CAPABILITIES (1960 S IN AZERBAIJANI PROSE)

Abstract: The article examined the idioms of numbness in Azerbaijani prose in the 1960s. At the same time, the ways of numbing idioms have been identified differently from the unification idioms. The article fell into the stability of phrasem, emotionality and image in the artistic work. Elmi-Theoretical opinions were based on examples of Azerbaijani prose of 1960.

Key words: phraseologisms, numbness idioms, 1960s prose, Anar, I.Ahikdiyev, I.Afterdiyev, stabili opportunities

Bölmə 10
İngilis filologiyası tədqiqat və tədris aspektlərində

GULVIRA MUSTAFAYEVA

Nakhchivan Branch of ANAS

mustafayeva-gulvira97@mail.ru

Scientific adviser: Ph.D., docent L.Safarova

**THE ROLE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN
LEARNING AND TEACHING OF ENGLISH**

The article discusses the important role of information and communication technologies in English language teaching. Language learners prefer modern technology to traditional methods. Because modern technology helps both teachers and students to learn English in an easier, more affordable, fluent and entertaining way. Thanks to the modern technologies mentioned in the article, anyone can acquire language skills at any age, without spending a lot of time.

Key words: *technology, english, learning, education, means*

The XXI century is known as the era of knowledge explosion. Knowledge explosion gets possible via the improvement of science and technology. Each aspect of life has changed due to the effects of science and technology. Using the modern technological tools has caused to the rise of information and communication technologies (ICT). Now ICT is being used in a number of fields like, health, entertainment, games and sports, transportation, industries, fashion designing, textiles, agriculture besides science and education. One can get what he or she needs to know thanks to ICT. That is why, it is impossible to imagine education without the use of information and communication technologies. Because, ICT has made exchange of thoughts, ideas, experiences and feelings easier. A number of people can get education and training simultaneously at low cost with the help of ICT. Utilization of computers, internet, television, radio and mobile phones, e-mail facility, online audio and video conferencing as well as new applications make the Teaching Learning Process and Training attractive and convenient. It is also helpful in saving time, energy and money. ICT is playing the most important and pivotal role in teaching-learning process. Hence it is also playing an important role in the learning and teaching language, especially English. Speaking in English is important in modern society. The more foreign languages one knows, the better it is. As all the fields of society such as economics, industries, political and socio-cultural relations improve and it influences to the development of the foreign language learning. In order to learn English successfully, learners should apply an appropriate audio-visual device besides textbooks. Videos such as: movies, songs, power point presentations are widely used in learning English as a foreign language. Continuing technological improvements enable language learning to be more easily and faster. The increasing spreading of technology is driving the viability and existence of online learning and the open academic resources, and technological tools, greater worldwide access to the Internet, an increasing of mobile phone users play a role in simplifying these developments. Usage of ICT, particularly video presentation impacts processes of teaching and learning English. While some language teachers may be surrounded it, there are still lecturers who do not yet have the skills, experience, confidence, understanding to teach effectively through video. Teachers may not even importantly see recording lecture content as part of their job or that they should have their possible teaching via video. Language teachers also need to decide about the role of technology as well as managing student expectations by explaining to students the main role of technology in the educational field. The introduction of digital technologies has changed the methods and techniques of knowledge in not only language learning, but also almost all fields. Technology can change the nature of work faster than people can change their skills. Language learners and teachers can change their skills faster. In order to increase language skills (listening, speaking, writing and reading) faster, technological devices should be used. Especially, teachers of the English language need develop their habits in using ICT and their role as

lecturer to deliver the lesson to students or language learners. ICT based language learning develops both synchronously and asynchronously. In the former case, learners may ask questions of the teacher during a videoconference in real time and through the Internet live classrooms either by text or by audio when the internet computer connection is equipped with a microphone and speaker. In the later context, communication is asynchronous when learners communicate with teachers via email, through discussion forums or when reading various course materials which is available online according to their own needs and schedules. So, the key-concept is “interactivity between students and teacher”, which is perceived as the opportunity for students to motivate the teaching process and to be motivated by it [3, p.228].

Web lectures are the type of video teaching. A web lecture is usually divided into two screens. In screen 1, the video image of the teacher appears and their video teaching takes place. Screen 2 is where material is presented that visually supports the information presented in screen 1. This can be in the form of a PowerPoint presentation, or writing on a smart board. As the teacher gives the lecture, the software records the teacher in screen 1 and synchronises this with the lecture content in screen 2. A web lecture is different from live lecture capture in that it is made without a live audience, may be sounded in a studio with technicians.

It should be taken into consideration some key elements, while using videos in teaching processes. Firstly, the concept of the pertinent use of video needs to be examined. This aspect relates to specific features of the video, the type, length, content and how effective this is in conveying the specific intended message or learning goals. Actual learning effect is dependent on the individual learner. Videos have concrete functions that can enhance the learning experience. The video can be considered effective if it is connected to the learning goals of the course. There are some functions of video teaching. Firstly, greater availability makes content possible to learners. Because, alternative approaches of delivering material can offer good options to reach students of different levels [1, p.364]. Several Colleges and Universities apply live lecture capture with the specific intention of making lesson's content available to students with incapability. Secondly, another function of video teaching can be seen as a better use of resources to enable deeper didactic interaction in other formats. Implementing the web lecture format is useful and cheap and easy to do, while improvement the engagement of students and turning the classroom into a space of active learning. Video teaching can play an essential role at many levels of E-learning and can be used for distributing information, creating interaction within the learning process and as a part of the collaborative process. Controlling the technology is important, but being able to control “when” and “why” to use it is more important. Basic digital literacy skills are essential for both students and teachers. Knowing when to use a particular technology for activities such as collaboration, or why to use a certain technology for acquiring specific disciplinary knowledge, is more important [2, p.133]. Language teachers implemented teaching process via technological devices to adapt to the changing needs of their students. While this modern method is received well by students, teaching staff are sometimes less positive as they try to understand how to deal with the changing teaching environment. While some teachers may be busy using new teaching technology, others can't use technological experience. It means that, not using ICTs during the English language may have some reasons such as lack of competence, lack of confidence or lack of time. Probably, some of language teachers or learners think that, learning how to use new technology can be difficult and time consuming.

There are some important ICT tools and applications that are used in the teaching and learning English. These technologies can be example computers, over head projectors, lingua phone, radio, television, internet, social media and so on. Over head projector can be used in teaching and training of personnel and this device makes easy information to display. A number of language learners can practice their speaking and hearing drills with the help of lingua phone. Students or language learners in rural areas have some difficulties to acces internet or ICT devices. Many distance and open education programmes are being conducted with the help of radio. These programmes help to improve language skills. It is also useful in audio conferencing. Even television is helpful in education besides entertainment of the people. That is, television helps to develop listening skills, learning situational

language and understanding the language of mass media as well. A large number of students and learners may be benefitted with the TV programmes simultaneously. Many distance educational institutions are running their scientific programmes on television. Live telecast of training and discussions are done through this important tool of audio video conferencing. Therefore, internet is the most important means of communication. In modern period, learning any foreign language is easier than past. Because, the internet has made teach and learn what you want fast, convenient, economic, and attractive. There are lots of available communication means on internet. Some of them are social media, online language courses, trainings organized by native speakers, e-books, e-journals and so on. Social media make a chance for students or language learners to share their thoughts and ideas and also to give their questions. So, via social medias, students can join to the English language learning groups and get benefits of sharing information. Lots of social sites are available on it like, Facebook, Twitter, Instagram etc. Although it is said that, there may be some disadvantages of social networking such as wasting time or misusing its opportunities, it may support to learn situational language. Students can enroll themselves in the online language courses which are free or payable, and get language skills and training easily on their own place. Students can watch online and offline videos of language learning for the enhancement of their language skills. Also, documentaries, educational and entertainment based films can be motivational in the teaching and learning of English. It results in a most satisfying learning experience.

Information and communication technologies can help not only students but also teachers of the English language to get the professional development in English and to organize more understandable and effective lesson. For example, some various certification programmes, discussions and conferences in English organized by famous educational institutions help to enhance English capacity. Teachers can form the lesson with the innovative methods for students or language learners being more enthusiastic in foreign language. These methods can be useful for working teachers and students together on various projects.

Although information and communication technologies have irreplaceable place in the teaching and learning of English language, still these tools have some limitations. For example, while students use recorded programmes repeatedly, students get bored and this leads to the problem of indiscipline in the classroom. Sometimes, teenagers waste their time on social medias or indulge themselves in meaningless works instead of benefitting ICT's advantages. In some cases, students become passive because they don't have opportunity to participate in learning English. That is why, English teachers should try the lesson to be the student-centered. While enumerating some disadvantages, it is clear that ICT tools have changed the paradigm of English language teaching learning process. So it is essential for an English teacher to be familiar with modern ICT tools and use it properly to achieve the aims of English language teaching.

As a conclusion, it should be noted that, the application of information and communication technologies to learning processes is crucial for both learners and students. ICT based language learning make an opportunity learners to be provided qualitative, quantitative, and economical advantages.

REFERENCES

1. Allan J., Clarke K., Jopling M. 2009. Effective teaching in higher education: Perceptions of first year undergraduate students. *International Journal of Teaching and Learning in Higher Education*, 21(3), p.362-372.
2. Kereluik K., Mishra P., Fahnoe C., & Terry L. 2013. What knowledge is of most worth: Teacher knowledge for 21st century learning. *Journal of Digital Learning in Teacher Education*, 29 (4), p. 127-140.
3. Simhachalam, T. 2015. The Role of Information and Communication Technologies in Achieving Standards in English Language Teaching. *The Criterion: An International Journal in English*, 6(4), p.227-232.

Gülvira Mustafayeva

İNGİLİS DİLİNİ TƏDRİSİNDƏ VƏ ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ İNFORMASIYA VƏ KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARININ ROLU

Xülasə: Məqalədə ingilis dilinin tədrisində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının mühüm rolundan bəhs edilir. Dil öyrənmələr ənənəvi üsuldən daha çox müasir texnoloji vasitələrə üstünlük verir. Çünki müasir texnologiyalar həm müəllimlərin, həm də tələbələrin ingilis dilini daha asan, sərfəli, səlis və əyləncəli üsullarla mənimsəməsinə kömək edir. Məqalədə qeyd olunan müasir texnologiyalar sayəsində hər kəs istənilən yaşda, çox vaxt sərf etmədən dil vərdişlərinə yiyələnə bilər.

Açar sözlər: texnologiya, ingilisdili, tədris, təhsil, vasitə

READING SKILLS AND WAYS OF THEIR DEVELOPMENT

The article discusses the importance and types of axis, one of the main types of language skills. The article also stressed the role of reading methods used to further develop reading habits.

Key words: *skill, reading, habit, text, language*

There are 4 types of language skills. These skills include reading, writing, speaking and listening. Just as we cannot build a house without a strong foundation, we cannot learn a language without the above-mentioned language skills.

One of the important tasks of foreign language teaching is the communicative development of reading as a acquired receptive skill. Reading is a verbal activity aimed at understanding and comprehending written speech. Although reading is a required skill in foreign language teaching, there are still problems and difficulties in its proper organization in the teaching process. Unfortunately, in many cases, language learners still feel that this activity only contains reading and translating texts in a foreign language and answering a few questions in order to consciously understand the content. It should be noted that the correct development of reading activities and reading skills lays the foundation for free thinking as the key to effective communication. Reading quickly forms ideological-political, moral-aesthetic habits of learners, forms students' moral qualities as love of country, respect for family, loyalty to friends, kindness, courage, honesty etc. The formation of reading activities in a communicative environment increases students' ability to express themselves orally and in writing, gives them the ability to read consciously, correctly, quickly and expressively, to interpret the content of the text read. Developing of reading texts at the creative stage, personalization of reading texts, organization of free writing after reading enable learners to acquire efficiency. The use of such methods gives effective results. Acquiring reading skills is a complex process. The following are important for the successful implementation of this process:

1. Distinguishing sounds in words;
2. Learning to perceive not only letters but also sounds, being attentive with letter combinations and changing the pronunciation of the necessary sound accordingly: (na-na), (ru-ru), (li-li);
3. Pronouncing the sounds in a word in their entirety;
4. Understanding the word as an expression of any familiar object, action, sign. As you can see, reading technique is a process based on hearing, seeing, pronunciation, analysis, and the meaning of a word. Reading is integrated with listening. Understanding and analysis are the basis of both. There are different types of reading: rhythmic, fast, loud, silent reading. Rhythmic reading is also known as expressive reading. During expressive reading, the reader should pay attention to punctuation marks, sentence types, etc. in the text. Thus, the text can be understood more deeply. Expressive reading not only instills in readers aesthetic pleasure, but also the ability to apply what they have learned in life, the ability to speak fluently and accurately, to present themselves, and so on. Expressive reading is useful to teach the reader to speak well and correctly, to accustom them to good reading. Expressive reading awakens in readers a greater love of language and teaches them how to use the sound correctly and develop pronunciation. One of the important qualities of reading is its expressiveness. During expressive reading, readers sometimes read a sentence in one breath, do not allow pauses in the sentence, do not take extra breaths. This also hinders the clear delivery and comprehension of the content. To increase the ability to expressive reading, it is important to listen to the speeches of announcers, skilled artists and speakers, masters of artistic reading. This helps the reader to determine where the punctuation is used and ensures the correct reading of expressive reading. One of the types of reading is fast reading. Fast reading is a habit. For example, even if a person who knows how to swim very well and is a regular swimmer is jokingly thrown into the sea, he will not drown in the sea

and will be able to get out of the water. The same can be said of speed reading. A similar phenomenon occurs in people who have a habit of fast reading. With this method, the reader will always read fast, stay on top of the ocean of information, and this ocean will not allow it to sink. However, by reading fast, the reader does not become a captive of reading speed. Thus, the reading speed is adjusted each time according to the type and purpose of the text. Fast readers have the ability to immediately comprehend and establish the author's point of view without narrating the text they are reading, and then assimilate it at the level of internal speech. In this case, despite the high speed of reading, there is a deep understanding and mastery of what is read, because the main idea is clear in advance. The problem of learning to read in this way can be solved in two stages. The first requires articulation to be abbreviated when it is overstated, and the second requires mastery of reading techniques in which the text is perceived as large blocks of information. It is known that people are divided into two types according to the methods of perception and processing of information: sight and hearing. While people with the visual type use codes for visual images when reading, those with the auditory type use codes for speech actions that are less productive. Observations of people with speed reading show that they usually belong to the visual type. For example, O. Balzac described the process of speed reading as follows: His theory consisted of seven or eight lines at a time, and his perception was quickly understood by the speed of his eyes. Often one word allowed him to master the meaning of the whole expression". Another type of reading is reading aloud. The purpose of reading aloud is to make the text more meaningful for the listener. When reading aloud, the reader performs reading activities through organs such as the muscles and the larynx. The basic conditions for reading aloud are to read the text correctly, to pronounce the words correctly, and to read at a normal pace. The most important activity a reader can do to develop the knowledge required to be successful is to read aloud. Reading aloud is the most successful way to learn a new language, because reading aloud gives the reader a better understanding of the material. Silent reading is the opposite of reading aloud. This type of reading does not use sound, it reads in the reader's heart. Silent reading is a reading method that many of us do when we read on our phone and that many use when reading a book. The main difference between loud and silent reading is that reading aloud includes not only comprehension but also narration. How can we improve our reading skills? For those who want to improve their reading skills, there is only one way: books! Books are not just about learning a new language. They are also a way to find the culture behind the language. There are various ways to improve your reading skills. You can increase your fluency or improve your reading speed by taking notes every time you come across an unfamiliar dictionary. The following are some examples of developing reading skills.

1. Take time to read every day. - One of the most effective ways to develop reading skills is to practice. As a result, you can gain experience while developing reading skills, and you should set aside 10-15 minutes each day to read. News articles, fiction, magazine issues, or any text can be read during the time allotted to practice reading habits.

2. Set goals for reading. Reading targets can be set to have a broader vocabulary, to understand different texts more deeply, and to develop the ability to relate what is being read to one's own thoughts. For example, you could aim to learn different dictionaries related to business administration, technology, or another topic of interest. Then, reading the meaning of unfamiliar words can help increase vocabulary.

3. Define the purpose. When reading different texts, one should try to determine the purpose. It is important to understand why different texts are written and what they mean. In addition, it is important to determine the purpose of the text being read, such as finding information, following the instructions in the manual, or enjoying a story.

4. Take notes while reading. Another highly effective way to develop reading skills is to take notes while reading. For example, notes may be made while reading a fiction novel or new dictionaries may be written while reading a scientific journal to better understand the author's language choices. These effective notes can help you ask questions related to reading and coordinate the topic.

5. Summarize and apply what you read. Summarizing the topic can also develop reading skills. Summarizing in your own words and with your own perspective forces you to remember specific

details and central themes about what you are reading. Sharing information with a friend, summarizing what you read orally, and writing down what you read can help you remember that information and make it clearer.

REFERENCES

1. Özen M. Metinleri ekrandan okumanın anlam kurma üzerine etkisi. The Journal of Academic Social Science Studies, 2014, №24.
2. "National reading panel" (PDF). 2000.
3. Joyce, Terry and Borgwaldt, S. (2013). Typology of Writing Systems. John Benjamins Publishing. p. 2. ISBN 9789027202703.
4. Research evidence on reading for pleasure, Department for Education, England, DFE-57519-2012. May 2012.
5. <http://www.tipii.edu.az/>

Raisə Fərəcova

OXUMA BACARIQLARI VƏ İNKİŞAFI YOLLARI

Xülasə: Məqalədə dil bacarıqlarının əsas növlərindən biri olan oxunun əhəmiyyəti və növlərindən bəhs edilmişdir. Məqalədə həmçinin, oxu vərdişlərini daha da inkişaf etdirmək üçün istifadə olunan oxu üsullarının rolu daha qabarıq şəkildə vurğulanmışdır.

Açar sözlər: bacarıq, oxu, vərdiş, mətn, dil

SARAH MEHDIEVA
Nakhchivan State University
Master's degree, English, II course
smehdiyeva80@gmail.com
Scientific adviser: doc. E.Aliyeva

POPULATION AND MIGRATION WAVES IN THE UNITED KINGDOM

The article discusses various ethnic minority communities living in the UK. The fact that there are many different ethnic minorities living in the UK since the 1950s, it is clarified that the number of immigrants from other countries from other countries. The article also explores many steps to increase the integration of ethnic minority groups of ethnic minority groups of the Turkish government.

Key words: *population, ethnic minority, folk, migration, settlement*

Migration has become a widely spread problem in the whole UK. Millions of people come there to earn money or even to settle there. From the beginning of the 15th century until the 20th the balance of emigration was markedly outward due to colonial expansions. During the 19th century over 20 mln people left Britain for destinations outside Europe, mainly in the Commonwealth and the United states.

But since 1930s the balance of Migration for Britain was inward. Many emigrants began to return. The dismantling of the Empire has been a gradual process accompanied by the great inflow of people to Britain. Right up until 1962 the citizens of the huge area of the former Empire had the automatic right to live and work in Britain. [1, p.84-85].

Many Irish people came to England in 1845 to escape famine, to find work. Most of the roads, railways and canals built in the 19th century, were made by Irish workers. The greatest wave of immigration was in the 1950s and 1960s. Many companies needed people for unskilled or semi-skilled jobs. Britain advertised and many people came from the Caribbean islands, from Pakistan, Bangladesh, India and Hong Kong. People came here in search of better life, political or religious freedom. British government and people regarded this as a threat to the health of the nation: it increased unemployment, worsened living conditions. It was in these circumstances that the Government introduced the Commonwealth Immigrants Act 1962 which gave it power to restrict the number of people from the Commonwealth, especially from the Irish Republic. Another Act was passed in 1968 and still another in 1971. The last has sharply reduced the number of people allowed to stay in Britain [2, p.72].

Traditionally Britain gave a lot of emigrants to the rest of the world. During the period from 1836 till 1936 about 11 million people left the British Isles. This mass emigration especially in the 19th century was a movement of ruined peasants, and the unemployed. The people hoped to find new opportunities and happiness on new territories. The migrants went mainly to North America (the USA, Canada), Australia, New Zealand, South Africa, to other lands in Asia and Africa. They settled there, spreading the economic, political and cultural influence of Great Britain, as well as the English language, which became the state language of many countries.

Mass emigration from Great Britain stopped during and after World War I, when many countries had to limit immigration. After the 1950s and in the 1960s many people entered Britain especially from the West Indies, Asia and Africa and settled permanently in the country. They made an important contribution to the development of the economy and the public services. British monopolies took great profits from the exploitation of cheap migrant labour. Today there are also groups of Americans, Australians, Chinese and various European communities living in Britain. In the last generation British society has therefore become more multiracial as people from almost all parts of the world have made a permanent home in the country [3, p.72].

Immigration to Britain

The year	Immigrant ethnicity	Purpose
1100s	Merchants settled from the Netherlands	Spreading of the religion;
1500s	French Protestants settled	Queen Mary marries Philip of Spain and Dutch;
1600s	Asians	Were brought to England as Slaves;
1700s	Chinese sailors appeared	French revolution (1789);
1800s	Jewish arrivals Irish settlers Indian and Chinese	Persecution in Poland, Ukraine and Belarus; Poverty during the famine in Ireland; Trade;
1914	More than 250,000 Belgian	The fighting of the First World War;
1930s	Nazians	Nazi oppression;
1940–1960	Polish people	homeless because of the War;
1948	492 Jamaicans to the UK – thousands more followed. Immigration from Caribbean	The boat Wind rush; Encouraged to help to rebuild post-war Britain;
1950s and 60s	Settlers from India, Pakistan and Bangladesh	Looking for better life;
1970s	East African, Asians and Vietnamese arrived	Looking for better life;
1972	Asians expelled from Uganda; 27000 admitted to UK	Finding a job;
1980s	Romania and former Yugoslavia	African community expanded;
1991	7,500 applications from Somalia	Break up of the government of Somalia;
1992–1997	2,500 Bosnians	the break up of former Yugoslavia;
1999	5,130 applications from Sri Lanka	Renewed heavy fighting in Sri Lanka;
2000	Settlers from Iraq and Afghanistan many white farmers Albanians	The legacy of wars fought during the 1980s and 1990s in Iraq and Afghanistan; In Zimbabwe, are persecuted by Robert Mugabe's Zanu-PF party; Kosovan Albanians flee civil war in Yugoslavia;
2001	Indian descent, Pakistani (746,000), Irish (691,000), Black Caribbean (566,000) and Black African (485,000) Iraq, Afghanistan and Zimbabwe	Looking for better life;
2003	Somalia (10%), Iraq (8%), Zimbabwe (7%), Iran (6%) and Afghanistan (5%).	Looking for better life;
2004	Poles (56%), Lithuanians (17%), Slovaks (10%), Latvians, Czechs, Hungarians and Estonians (10%)	293,000 immigrants apply for work permits;
2005	Iranians (3,990), Somalis (3,295) and Pakistanis (3,030)	Looking for better life;
2006	375,000 people from eastern Europe Six out of every ten of these new migrants is Polish.	Have come to work in the UK.

Great Britain as a whole is a densely populated country; but like all countries it contains areas of very sparse population. Britain has not solved the problem of a multi-racial society. The number of people asking to settle in Britain is rising. With every wave of migration the population is being increased. It causes the problem of overpopulation, which brings to the country a number of difficulties. Overcrowding is, however, by no means the only serious feature of the present housing situation [4, p.56]

In mid-2005 the UK was home to 60.2 million people, of which 50.4 million lived in England. 2005 UK population grows to more than 60m. The average age was 38.8 years, an increase on 1971 when it was 34.1 years. In mid-2005 approximately one in five people in the UK were aged under 16 and one in six people were aged 65 or over. The UK has a growing population. It grew by 375,100 people in the year to mid-2005 (0.6 per cent). The UK population increased by 7.7 per cent since 1971, from 55.9 million. Growth has been faster in more recent years. Between mid-1991 and mid-2004 the population grew by an annual rate of 0.3 per cent and the average growth per year since mid-2001 has been 0.5 per cent.

According to the 2019 census, the total population of the United Kingdom was around 66,182,000. It is the 21st-largest in the world. Its overall population density is 259 people per square kilometre, with England having a significantly higher population density than Wales, Scotland and Northern Ireland [5]

The average age of the population has been estimated using the median value. The median is the mid-point age that separates the younger half of the population from the older half [6].

Recognition of ethnic diversity is a feature of British policy abroad as well as at home. There can be no place for racism in world affairs. British policy in Europe, the Commonwealth, and the United Nations, and in bi-lateral relations with individual countries is to promote harmony between ethnic groups.

REFERENCES

1. Great Britain. [text] Ю. Галицинский. Издательство Каро. Санкт-Петербург 2001 г.
2. Diane Abbott. MP. Multi-racialism in Britain Oxford, 2005.
3. The Matter of Britain and the Matter of England, Oxford Fallon, Steve. London [text] /Steve Fallon, Pat Yale. 2d ed. 2000.
4. Wurman, Richard S. Access London [text] / Richard S. Wurman. 7th ed. Access Press, 2000.
5. www.britishembassy.gov.uk
6. www.bbc.co.uk.

Sara Mehdiyeva

İNGİLTƏRƏDƏ NÜFUZ VƏ MİQRASIYA DALĞALARI

Xülasə: Məqalədə İngiltərədə yaşayan müxtəlif etnik azlıq icmalarından bəhs edilir. İngiltərədə yaşayan müxtəlif etnik azlıqların çox olması 1950-ci illərdən bəri İngiltərəyə digər ölkələrdən gələn çoxsaylı immiqrant sayına görə olması aydınlaşdırılır. Məqalədə Britaniya hökumətinin etnik azlıq qruplarının ümumi cəmiyyətlə inteqrasiyasını artırmaq üçün bir çox addımlar atması məsələləri də geniş şəkildə tədqiq olunur.

Açar sözlər: əhali, etnik azlıq, xalq, miqrasiya, məskunlaşma

LEYLA HUSEYNOVA

Nakhchivan State University

*Master's degree, Foreign language teaching
methodology and methodology (English)*

leylahuseynova@gmail.com

Scientific adviser: R.Mammadova

THE GROWTH OF ENGLISH LANGUAGE TEACHING THROUGH TECHNOLOGY

The 21st century is a time of globalization and it is important to learn different foreign languages, and English comes first. English language teaching has been with us for many years and continues to grow in importance, in part due to the Internet. With the rapid development of science and technology, emerging and evolving multimedia technology and its application in teaching with audio, visual, animation effects enter the full game in English teaching and create a convenient platform for reform and research in the English teaching model.

***Key words:** traditional teaching, multimedia teaching, technology, innovation, to provide flexibility*

21 st century is the age of globalization and is important to grasp on various foreign languages and English language comes first. English Language Teaching has been with us for many years and its significance continues to grow, fuelled, partially by the Internet. Graddol's study (2000) suggests that in the year 2000 there were about a billion English learners- but a decade later the numbers doubled. The forecast points to a surge in English learning, which has peaked in 2010. The same study indicates that over 80% of information stored on the internet is in English. For the first time there are more Non-Native than Native users of the language and diversity of context in terms of learners, age, nationality, learning background etcetera has become a defining characteristic of ELT today.

With the rapid development of science and technology, the emerging and developing of multimedia technology and its application to teaching, featuring audio, visual, animation effects comes into full play in English class teaching and sets a favorable platform for reform and exploration on English teaching model in the new era. It's proved that multimedia technology plays a positive role in promoting activities and initiatives of student and teaching effect in English class. Technological innovations have gone hand-in-hand with the growth of English and are changing the way in which we communicate. It is fair to assert that the growth of the internet has facilitated the growth of the English language and that this has occurred at a time when computers are no longer the exclusive domains of the dedicated few, but rather available to many. With this there has been a very significant proliferation of literature regarding the use of technology in teaching English language. Mostly these writings unequivocally accept technology as the most essential part in teaching. In a sense, a tendency to emphasize on inevitable role of technology in pedagogy to the extent of obliterating human part of teacher by technology part has been very dominant. And as a result if we neglect or ignore technological developments they will continue and perhaps we will never be able to catch up, irrespective of our discipline or branch. For this reason it is important for language teachers to be aware of the latest and best equipment and to have a full knowledge of what is available in any given situation. Teachers can use Multimedia Technology to give more colorful, stimulating lectures (new Horizons).

There are many techniques applicable in various degrees to language learning situation. Some are useful for testing and distance education, and some for teaching business English, spoken English, reading, listening or interpreting. The teaching principle should be to appreciate new technologies in the areas and functions where they provide something decisively new useful and never let machines takeover the role of the teacher or limit functions where more traditional ways are superior. There are various reasons why all language learners and teachers must know how to make use of the new

technology. Here we also need to emphasize that the new technologies develop and disseminate so quickly that we cannot avoid their attraction and influence in any form

To Cultivate Students' Interest in Study Nowadays, the stereotyped traditional teaching methods and environment are unpopular while multimedia technology featuring audio, visual animation effects naturally and humanely makes us more 151 access to information besides, with such characteristics as abundant-information and crossing time and space, multimedia technology offers a sense of reality and functions very well, which greatly cultivates students' interest and motivation in study and their involvement in class activities.

To Promote Students' Communication Capacity Traditional teaching has hampered students' capacity to comprehend certain language and also understanding to structure, meaning and function of the language, and makes the students passive recipients of knowledge, So it is hard to achieve the target of communication. With teachers' instructions leading students' thought patterns and motivating students' emotions, the multimedia technology seeks integration of teaching and learning and provides the students greater incentives, The PPT courseware activate students' thinking; the visual and vivid courseware rand help them to transforms English learning into capacity cultivation. And such in-class activities as group discussion, subject discussion, and debates can also offer more opportunities for communication among students and between teachers and students. So multimedia technology teaching has uniquely inspired students' positive thinking and communication skills in social practice.

To Widen Students' Knowledge to Gain an Insightful Understanding to Western Culture. The multimedia courseware can offer the students abundant information; more plentiful than textbooks, and help them to get of displays vivid cultural background, rich content and true-to-life language materials, which are much natural and closer to life. Not only could learners improve their listening ability, but also learn the western culture. Grasping information through various channels can equip; the students with knowledge and bring about information-sharing among students and make them actively participate in class discussion and communication.

To Improve Teaching Effect Multimedia teachings enrich teaching content and make the best of class time and break the “teachercentered” teaching pattern and fundamentally improve class efficiency. Due to large classes it is difficult for the students to have speaking communication. The utilization of multi-media sound lab materializes the individualized and co-operative teaching. The traditional teaching model mainly emphasized on teachers' instruction, and the information provided is limited due to traditional classes. On the contrary, multimedia technology goes beyond time and space, creates more vivid, visual, authentic environment for English learning, stimulates students' initiatives and economizes class time meanwhile increases class information.

To Improve Interaction Between Teacher and Student Multimedia teaching stresses the role of students, and enhances the importance of “interaction” between teachers and students. A major feature of multimedia teaching is to train and improve students' ability to listen and speak, and to develop their communicative competence, During this process, the teacher's role as a facilitator is particularly prominent. Using multimedia in context creation creates a good platform for the exchange between teachers and students, while at the same time providing a language environment that improves on the traditional classroom teaching model. In this way, teachers in the classroom no longer blindly input information and force students to receive it in a passive way.

Creates a Context for Language teaching Multimedia teaching creates a context for language teaching. This method makes the class lively and interesting, as well as optimizing the organization of the class. Multimedia has its own features such a s visibility and liveliness. During the process of multimedia English teaching, sounds and pictures can be set together, which enhances the initiative of both teachers and students, When using multimedia software, teachers can use pictures and images to enrich the content of classes, and also imagine different contexts in the process of producing teaching courseware, Students in the class can use multimedia to understand the class in a clear way. Through the whole interactive process, it is apparent that using multimedia in ELT is effective in nurturing students' interest in learning English, as well as enhancing teachers' interest in English

teaching. As Zhang (2006:11.1) points out through Multimedia and network technology we can offer 152 students not only rich, sources of authentic learning materials, but also an attractive and a friendly interface, vivid pictures and pleasant sounds, which to a large extent overcomes the lack of authentic language environment and arouses students' interest in learning English.

To Provide Flexibility to Course Content: In addition, multimedia teaching is also flexible. It is obvious that the context can be created not only in the classroom, but also after class. Multimedia language teaching can also create a multimedia language environment for the purpose of conducting language teaching. English teaching itself must focus on the guidance of teachers and be student-centered (see, for example, Holec, 1981), which we believe is one of the principles for language teaching. Students are bound to have some problems in classroom teaching, which can be addressed under the guidance of teachers. In such circumstances, students can use the new technology to their advantage, such as manipulating the network to contact teachers, and receiving answers by email.

Analysis on Problems Arising from Application for Multimedia Technology to English Teaching In spite of advantages of application of multimedia technology to English class teaching has to improve teaching effect and university students' overall capacities, there are many problems existing in practical teaching, such as:

Major Means Replaced by the Assisting One Application of multimedia technology is and assisting instrument to achieve the projected teaching effect, While if totally dependent on, multimedia devices during teaching, the teachers may be turned into slaves to the multimedia and cannot play the leading role in teaching. It is observed in practice that a lot of teachers are active in multimedia technology application but not proficient enough to handle it confidently. In class, they are standing by the computer and students are fixing their attention only on the screen, and therefore, there is no eye contact between teachers and students.. The trend of modern information and technology teaching appears to the extremity regardless of the essence of the traditional teaching. And hence, the notion of Creative Education is to be fully comprehended that modern educational techniques serves an assisting instrument rather than a target: and that should not dominate class. They are substitutes to effective teaching and learning

Loss of Speaking Communication English language and English analysis by the teachers are effective in conveying knowledge to the students from English pronunciation to comprehension, improving students' English thought patterns and oral expression, Whereas, the introduction of multimedia technology featuring audio, visual, textual effect fully meets audio and visual requirements of the students and enhance their interest, but it also results in lack of communication between teachers and students, replacement of teachers' voice by computer sound, and teachers' analysis by visual image and students have' few chances for speaking communication . With the favorable atmosphere by the mutual communication between teachers and students fading away, and sound and image of multimedia affecting students' initiative to think and speak, English class turns to course ware show and students are made viewers rather than the participants of class activities.

The restriction of Students' Thinking Potential It is clear that language teaching is different from science subjects, for language teaching does not require demonstration by various steps, rather, the tense and orderly atmosphere is formed through questions and answer between teachers and students, Teachers raise impromptu and real-time questions and guide the students to think, cultivate their capacity to discover and solve problems, however, due to overdemonstration and pre-arranged order, the courseware lacks real-time effect and cannot give feedback. It ignores emphasis and importance in teaching; it also neglects instruction in students 'thinking, inspiring their paths of thinking, strengthening their capacity contemplating and solving problems. In this way, it should be noted that cultivation of students' thinking capacity should be the major objective in teaching and 153 using of multimedia technology and it should not take up the students' time for thinking, analyzing and exploring questions.

Abstract Thinking Replaced by Imaginable Thinking The Process of cognition goes through perceptual stage and rational stage. It also applies to studying process. It is our hope that teaching makes students adopt the outlook cognition from perceptual recognition to rational apprehension, and greatly leap from perceptual thinking to rational thinking; Therefore it is the major objective in

teaching. To enhance the students' abstract thinking, the multimedia technology makes content easier, and with its unique advantages, it can clarify the emphasis in teaching. While if the image and imagination in students' mind were merely showed on the screen, their abstract thinking would be restricted and logical thinking would waste away. At present the decreased students' reading competence has become a major concern for reason that, textual words are replaced by sound and image, handwriting by keyboard input. All in all, the multimedia as an assisting instrument, cannot replace the dominant role of teachers and it is part of a complete teaching process. Besides, it is not a mechanic imitation of teaching, rather it integrates the visual, textual demonstration with teachers' experience to contribute to the programmed, automatic and continuous teaching project so as to enhance the overall improvement of students' listening, speaking, reading and writing.

Suggestions and Strategies to the Existing Problems In practical teaching. It is improper to duplicate the textual material simply to the screen so that the teacher's position is ignored In order to ensure the function of, multimedia in teaching. It should be noted that:

The Beauty of Courseware Is not the Sole Pursuit It is proved through practice that adequate application of multimedia technology to teaching can make breakthroughs in class teaching. That is to say, during multimedia assisting teaching, teachers still play the leading role that their position could never be replaced by the computer. For instance, the introduction to each lesson and speaking communication are good way to improve students' listening and speaking which the computer cannot fulfill, Therefore, teachers' interpretation shall not be overlooked. Meanwhile, as a practical linguistic science, English should be used very often in class to cultivate the students' communicative competence, Multimedia, as an instrument for assisting teaching, serves the teachers despite its extraordinary effect, So teaching determines whether to adopt multimedia technology. Otherwise, the teachers were acting as the projectionist, clicking the screen.

The Computer Screen can't Substitute the Blackboard Some teachers take the computer screen as the blackboard, They have input exercises, questions, answers and teaching plans into the computer and display them piece by piece, without taking down anything on the blackboard or even the title of a lesson. It is known that teachers are supposed to simulate situations based on teaching and guide the students to communicate in English. Beside traditional writing on blackboard is concise and teachers can make adjustment and amendment to it if necessary. Furthermore, experienced teachers know well that a perfect courseware is an ideal project in mind, and that in practice, they need to enrich the content on the blackboard with emerging of new question raised by the students.

Power Point cannot Take the Place of Student's Thinking and Practices At present, most multimedia courseware mainly feature on image and animation of teaching materials in order to cause audio and visual effect, which lively displays the content of textual materials and helps the student deeply understand the texts. A problem remains that displaying of the content of texts in the PPT courseware cannot take the place of students' thinking or English communication in simulated circumstance, When working on and utilizing the courseware, we need to encourage the students to use their own mind and speak more, actively join in class practice, we should not overuse the courseware merely in the hope of adding the modernized feature to class teaching

Traditional Teaching Instruments and Devices should not be Overlooked 154 The function of multimedia assisting in teaching cannot be replaced by many other instruments, which does not mean that multimedia can replace any other form of instrument; Some teachers tend to entirely depend on multimedia teaching. While, it should be noticed that although multimedia has its unique advantages in teaching, the characteristics functions of other forms of teaching instruments are still incomparable. For example, the recorder still plays a role in broadcasting listening material. So teachers are supposed to choose appropriate media and instrument based on the requirements of teaching and integrate multimedia instrument with traditional one and fully perform their merits, rather than merely in pursuit of trendy method.

Multimedia Technology should not be Overused Some teachers may possess the improper concept that they would totally apply multimedia technology in their teaching. It is also believed that the more utilization of multimedia technology, the better class atmosphere may grow, the more

actively the students get involved in class participation, the more easily the material access to the students. Apparently, the students show some interest in leaning, but actually, they feel like looking on. In practice, the more unconscious attention the students pay. The more interference of teaching information during transmission, the less the students take from the language materials. It is impossible to effectively train the students' language expression in class time. It is clear that in spite of advantages of application of multimedia technology, it assists in teaching. During practical teaching, it is part of a complete teaching procedure. In practice, if multimedia technology would be properly implemented in English teaching, the students could make full use of English speaking and listening materials and develop their overall capacities, which is the objective for us to introduce multimedia technology to modern teaching thus, this leads to systematic training on students' listening, speaking, reading and writing, makes teachers' instructions come into great play, help the student gain basic knowledge as well as language training at classes, improves their expression ability in English and lays a fundamental basis for their English communication.

REFERENCES

1. Ahmadi M. R. (2017). The impact of motivation on reading comprehension. International Journal of Research in English Education. <http://www.ijreeonline.com>
2. Alsaleem B. I. A. (2014). The effect of "WhatsApp" electronic dialogue journaling on improving writing vocabulary word choice and voice of EFL undergraduate Saudi Students. Harvard: 21st Century Academic Forum Conference Proceedings. http://www.readwritethink.org/lesson_images/lesson782/Rubric.pdf
3. Arifah A. (2014). Study on the use of technology in ELT classroom: Teachers' perspective. M.A. Thesis, Department of English and Humanities, BRAC University, Dhaka, Bangladesh.

Leyla Hüseynova

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNİN TEXNOLOGİYALAR ƏSASINDA İNKİŞAFI

Xülasə: XXI əsr qloballaşma dövrüdür və müxtəlif xarici dilləri mənimsəmək üçün vacibdir və ingilis dili birinci yerdədir. İngilis dili tədrisi uzun illərdir bizimlədir və əhəmiyyəti qismən internet tərəfindən artmaqda davam edir. Elm və texnologiyanın sürətli inkişafı ilə, ortaya çıxan və inkişaf edən multimedia texnologiyası və onun audio, vizual, animasiya effektləri ilə tədrisə tətbiqi İngilis dili tədrisində tam oyuna girir və İngilis dili tədris modelində islahatlar və araşdırmalar üçün əlverişli bir platforma yaradır.

Açar sözlər: ənənəvi tədris, multimediyaya tədrisi, texnologiya, yeniliklər, elastikliyi təmin etmək

GUNEL ALIZADE

*Nakhchivan State University
Master's degree, Linguistics (English)
tunar.zeynalli2020@gmail.com
Scientific adviser: docent J.Guliyeva*

SUBSTANTIVIZATION OF ADJECTIVE

The article discusses the role of the face as the main part of speech. The article also provides information about the naming of the face and the changes that occur during this process. The article also emphasizes the homonyms formed during naming.

Key words: *adjectives, nouns, homonyms*

The development of the language is constantly improving and this process occurs in all areas of the language but changes in the lexical system, enrichments are realized in a peculiar way. As in all languages, in English, the vocabulary of the language is rapidly increasing. This aspect, first of all, is related with the development of science and technology, art. Here the derivative word is given as an object of lexical analysis, structural and semantic differences between suffixes and prefixes are revealed. The study of derived adjectives by means of suffixes and prefixes in the lexical system of English plays an important role in the study of English. In the morphology of modern English, as well as in the lexical system, the adjective occupies one of the most important places. Adjective is a part of speech and expresses the categorical meaning of the sign. In modern English, one of the characteristic features of adjective is that the adjective can be defined by adverb. Adjectives can accept the category of the noun as a result of the development process. Adjectives are not always able to perform in an attributive function in a sentence. They, sometimes, lose their symptoms. In this case, they accept the concept of nouns and very easily fall into the categories of noun and accept morphological features of the noun. So, adjectives, having the characteristics of the noun, accepting the plural and case suffixes, can be processed by the article and are called completed substantivized adjectives. During substantivization, those adjectives are inherent in various syntactic functions of the noun and they do not lose their lexical meanings. This can be illustrated in the following examples:

You are different from the rich people.

The rich lived very well during that war.

In the first sentence, the word "rich" is an adjective, and in the second sentence, "the rich" is a substantivized adjective. Substantivization is also widely used in the Azerbaijani language. It should be noted that in substantivization in both languages, the acceptance of plural suffixes is not the same. For example, in the English language, the words rich, poor, blind do not accept plural suffixes as noun. However, it should be noted that those substantivized adjectives are always semantically considered in the plural of nouns. It is different in the Azerbaijani language, the substantivized adjective can perform in both singular and plural. In English, an article sometimes may not be processed in substantivization. This is possible when the adjectives are the homogeneous parts in the sentence with conjunction "and". We can see this from the following example:

It was a day of happiness for rich and poor.

Incompletely substantivized adjectives denoting the name of a nation do not accept the plural suffix (-s), but they can express the nation as a whole. In this case, the definite article is used in front of those adjectives, for example:

a Chinese - Çinli, the Chinese - Çinlilər

Japanese - Yapon, the Japanese - Yaponlara

Substantivized adjectives in modern English are divided into two groups:

- Fully substantivized adjectives
- Incompletely substantivized adjectives

Adjectives which have all the features of a noun (accepting plural and case suffixes) are called fully substantivized adjectives. For example: a native, the native, natives, a native's flat. Not all of the morphological features of the noun, but only a part of it acceptable adjectives are called incompletely substantivized adjectives. This kind adjectives are used with the definite article to denote a name belonging to a whole class, for example: the young, the old, the future, etc. Formation of homonyms during substantivization. In English, in substantivization a new word is formed, which is also homonym, which, in its turn, has a special place in the conjugation causes. Special attention is paid the emergence of homonyms in Azerbaijani linguistics. It should be noted that in English it should be considered a sign of substantivization the using of the article in front of the adjective and this happens mainly with a definite article, not with an indefinite article, for example: All the red and white in all the toy-shops in London could not make a beauty of her.

REFERENCES

2. The article by Malahat Aliyeva.
3. English grammar by Oruj Musayev, 1979.
4. English Grammar in Use by Raymond Murphy, fourth edition. 2012.

Gunel Alizadeh

SİFƏTİN İSİMLƏŞMƏSİ

Xülasə: Məqalədə sifətin əsas nitq hissəsi kimi rolundan bəhs edilmişdir. Məqalə, həmçinin sifətin isimləşməsi və bu proses zamanı baş verən dəyişikliklər haqqında məlumat verilmişdir. Məqalədə isimləşmə zamanı yaranan omonimlər də vurğulanmışdır.

Açar sözlər: sifət, isimləşmə, omonimlər

AYSHAN MADADLI
Nakhchivan State University
Master's degree, Foreign language teaching
methodology, I course
aysenmededli@gmail.com
Scientific adviser: L.Zeynalova

EFFECTIVE USE OF INTERACTIVE FORMS AND METHODS IN ENGLISH LANGUAGE LESSONS

The article touches on the effective use of interactive forms and methods in English classes. Therefore, we are determined to be the degree of interactive forms and methods in the development of a group in the development of foreign language coordinating in practice.

Key words: *english, dialogue, practical work, student, method*

In linguistics and methods of teaching foreign languages, the definition of foreign language communicative competence is given by such scientists as I.A.Zimnyaya, N.I.Geiz, A.N.Shchukin, I.L.Bim, E.I. Passov, V.V.Safonova. In our work, we adhered to the definition of foreign language communicative competence proposed by Nadezhda Ivanovna Geiz: “communicative competence is the ability of a person to understand and generate foreign language statements in a variety of socially determined situations, taking into account the linguistic and social rules that native speakers adhere to” [2, p.933].

N.I.Geiz identifies the following components of foreign language communicative competence: linguistic (language competence), pragmatic (speech competence), sociolinguistic. It was these three components of foreign language communicative competence that we evaluated and developed in experimental work with the class. Most of the interactive tasks have the following attitudes: tell your partner, discuss in pairs, compare with your partner. Some methodologists and psychologists, for example, I.A.Zimnyaya, E.V.Korotaeva and K.N.Volkov, note the low communicative potential of pair work, since students communicate only with each other [1, p.156]. Pair work – only one side of interactive learning. Group speech exercises in the textbook are quite rare. Also not always lexical or grammar skills are translated into speech.

Therefore, we decided to test in practice how effective group interactive forms and methods are in the development of foreign language communicative competence, and try to diversify the textbook of exercises, make them more interactive and bring them closer to real communication. We put forward the following hypothesis: the development of foreign language communicative competence of students will become more effective if interactive methods and forms of work based on the interaction of students within a small group are more often used in foreign language lessons.

At the ascertaining stage, we diagnosed the level of formation of foreign language communicative competence according to three criteria: linguistic, speech and sociolinguistic - and identified an experimental group. Students completed three blocks of tasks: "Vocabulary and grammar", "Types of speech activity", "Sociolinguistic knowledge". The first block consisted of a lexical and grammatical test with multiple answer options. The second block included tasks on reading, listening, building a monologue and dialogical statement. The third block included 6 questions on the correlation of stimulus and response clichéd replicas. The average score for the language criterion was 4.13 in the experimental group and 4.31 in the control group. According to the speech criterion, the experimental group received 4.01 points, the control group - 4.24 points. By sociolinguistic criterion, the average score in the experimental group was 4.68, in the control group - 4.75.

As we can see, according to the first two indicators (language and speech), the average score of the experimental group significantly lagged behind the average score in the control group. According to the sociolinguistic criterion, the gap there was minimal.

At the formative stage, we selected interactive methods and forms of work that logically fit into the textbook program: work in a small group, discussion, brainstorming, four corners, changing positions, Brownian movement, ideological carousel, big circle, carousel, POPS formula, 1x2x4 method, aquarium. Experimental work took place during the first quarter on the material of two modules "Communication" and "Food and shops". We did not begin to single out methods separately for the formation of language, speech and sociolinguistic skills, since all these skills and abilities are formed in aggregate according to the methodological principle of integration and differentiation. Let's describe some of the methods we used:

Ideological carousel. We used this method when practicing vocabulary on the topic "Character traits". The following vocabulary was worked out: optimistic - pessimistic, shy - confident, selfish - generous, reliable, stubborn - flexible, sincere, sensitive, sociable, patient, easy-going, hard-working, humorous, bossy, sensible, irritable, creative. Students worked in groups of 4. They were asked to think about what character traits should have an ideal friend, teacher, doctor and parents.

Each member of the group received a card with the corresponding person and wrote adjective one at a time. Then the cards were passed clockwise in the group, and each member of the group added a new adjective to the new card. It was stipulated in advance that adjectives should not be repeated. The work ended when the card was returned to the owner. Thus, there were 4 adjectives on each card. On the next during this stage, the content of each card was discussed within the group, and a final list of adjectives was drawn up. At the final stage, the groups presented their results. Such a task not only helped to consolidate the vocabulary, but also helped the teacher find out how they want him to be.

Carousel. This method helped us when working on a dialogue speech on the topic "Shopping". It was based on a dialogue from the textbook, in which two friends discuss a purchase, a place and a purchase price. In order for students to quickly memorize the lines of the dialogue and consciously prepare their own dialogue at home, we worked in a carousel. Students lined up in outer and inner circle and paired. Each couple received a card indicating the product, place of purchase and price. Swapping clockwise in pairs and exchanging cards, the students discussed different purchases with different partners using the lines from the sample dialogue. Thus, by the end of the work on this method, most of the students had already reproduced the lines of the dialogue without peeping at the textbook.

Brownian motion. Using this method, we practiced comparative and superlative adjectives. Students were asked to conduct a survey among classmates on the following questions: How old are you? How tall are you? What mobile phone do you have? How many languages do you speak? What time do you usually wake up? How far is your house from school? The students themselves answered these questions in advance. In order to save time, the students did not interview all, but 4 students. After collecting the necessary information, the students presented the results of the survey in the form of three sentences in the comparative degree and three sentences in the superlative degree. For example, I am the oldest of us. My mobile phone is more expensive than his. He lives farther than I do. She speaks the most languages of us. This method helped to bring the grammatical skill into speech. Thus, we simultaneously consolidated grammar skills and developed listening and speaking skills.

Also, this method is excellent for the development of sociolinguistic sub-competence, as it helps to develop the ability to correctly request information, taking into account the situation of communication and the interlocutor. For example, we used this method to work out cliché phrases on the topic "Asking for / giving directions". The exercise provides a table with prepositions of place and phrases to indicate the direction: just down the road, just round the corner, opposite, go straight, it's on your left / right, a five minute walk from here, etc. Also, cliché phrases were given for the query: Is there a... near here? / Where is the nearest... / We've run out of... etc. Of course, the students also repeated the phrases to thank and attract the attention of passers-by. At the stage of direct work on the "Brownian motion" method, each student received a list with three objects that he needs to buy, and a map. The class was given a communicative task: imagine that you are in a new city for the first time and you urgently need to buy items from your list. Ask passers-by to show you

the way on the map. Only one passerby may be asked for each subject. Students moved freely around the class, imagining that this is a city. Everyone was in the role of a visitor and a passer-by. Due to the change of partners and the frequent repetition of lines, the students quickly memorized lexical units. When performing such a task, the students improved all sub competencies: linguistic, speech and sociolinguistic. The students were interested, since the situation was close to real life. Therefore, they did everything consciously.

Method "Aquarium". This method is a performance where some students act out a situation, while others observe and analyze it. We used this method to practice adjectives and idioms on the topic "Body language". The following adjectives were practiced: nervous, furious, surprised, impatient, bored, unsure, worried, puzzled - the following idioms: palms sweat, scratch one's head, tap one's foot, bite one's lip, cross one's arms, shrug one's shoulders, clench one's teeth, raise one's eyebrows. Some students were selected as actors. They received a card with one or another adjective describing an emotional state and an idiom describing body language, and read out the dialogue, depicting emotional state and body language on a card. The rest watched and guessed what emotional state was envisioned. But they did not just name the adjective, but justified their decision with an idiom. For example, I think Jack is worried because he is biting his lip. The acting out took place in several rounds in order to work out all the lexical units, so many students were able to be both in the role of actors and in the role of experts. The dialogue can be on any topic, as the actors conveyed the content of the dialogue, but the emotional state.

Change position. A lesson was held on online shopping. The students worked through the text on pros and cons of online shopping, answered questions about the content text, completed exercises on grammar and word formation. At the end of the lesson, to consolidate the material and bring it into speech, we used the Change Position method. Students worked in groups of 4. The group split into two couples who sat down against each other. The first couple favored online shopping, the second couple - against. Using arguments from the text and exercises, as well as their own ideas, they took turns to defend their position, presenting arguments and counterarguments. After a few minutes, the teacher asked the couples to change positions, and the discussion continued in a different direction. After a few minutes, the teacher asked the group to discuss the problem in a free mode, when each expressed his own personal point of view. With the help of this method, students not only consolidated vocabulary and improved their monologue skills, but also learned to clearly argue their point of view, accept someone else's opinion and put themselves in the shoes of an opponent.

At the supervising stage, students were offered similar tasks on the material passed during the experimental work in order to find out how their knowledge, skills and abilities in language changed, speech and sociolinguistic criteria. When evaluating the results, we adhered to the same indicators as at the ascertaining stage. The average score for the language criterion was 4.31 in the experimental group and 4.37 in the control group. According to the speech criterion, the experimental group received 4.23 points, the control group - 4.32 points. By sociolinguistic criterion, the average score in the experimental group was 4.87, in the control group - 4.75.

By comparing the results at the ascertaining and controlling stages, we can make sure that thanks to the use of interactive methods in the English lesson language and forms of work skills and abilities of students of the experimental group in terms of language, speech and sociolinguistic criteria have significantly improved and achieved the greatest growth in terms of compared with the results of the control group.

Thus, we managed to effectively improve the linguistic, speech and sociolinguistic sub-competencies, therefore, increase the level of foreign language communicative competence in general. The hypothesis put forward by us was confirmed.

It should be noted that the use of interactive forms and methods of work not only helped us to improve the foreign language communicative competence, but also increased the motivation of many students. It was interesting and comfortable for the students. With the help of these methods, we turned boring grammar and vocabulary exercises, when the teacher controls each step, into an interesting independent interaction of students. The teacher was only directing the communication.

REFERENCE

1. Коротаева Е.В. Основы педагогического взаимодействия: теория и практика: монография. Екатеринбург: Изд. УрГПУ, 2013, 203 с.
2. Низаева Л.Ф. Коммуникативная компетенция: сущность и компонентный состав// Молодой учёный. 2016. № 28 (132). с.933-935.

Ayşən Mədədli

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ İNTERAKTİV FORMA VƏ METODLARDAN EFFEKTİV İSTİFDƏ

Xülasə: Məqalədə ingilis dili dərslərində interaktiv forma və metodlardan səmərəli istifadə məsələlərinə toxunulur. Buna görə də biz təcrübədə xarici dillə əlaqələndirici kompetensiyanın inkişafında qrup şəklində interaktiv formaların və metodların nə dərəcədə effektiv olduğu müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: ingilis dili, dialoq, praktik iş, tələbə, metod

NURAY QASIMLI

Nakhchivan State University

Master's degree, English, II course

nuraygasimli@gmail.com

Scientific adviser: dos. E.Aliyeva

CHARACTERS IN “WUTHERING HEIGHTS”

Abstract: *The article emphasizes that the lives of the inhabitants of this mysterious land, known as the "Thundering Hills" due to strong winds, are confusing at first sight, but as we read, the events become clearer and an interesting world opens up before us.*

Key words: *character, work, to describe, soft-hearted, childhood, death*

Heathcliff is the central male character in the novel. Catherine Earnshaw's father picked him up on the street and saved him from starvation. Heathcliff's origins are obscure. It is noted that he had dark skin, dark hair and looked like a gypsy. As children, he and Katherine were best friends, and then fell in love. Heathcliff is obsessed with her, angry and vindictive, and revenge extends not only to enemies, but also to their heirs. He is a Byronic hero. Until the end of the novel, his image turns out to be shrouded in some kind of mystery. Heathcliff's wife Isabella wonders if he is human at all? [1].

Catherine Earnshaw is a freedom-loving, selfish and slightly spoiled young girl who loves Heathcliff as much as he loves her. However, she considered that he was not suitable for her husband, as he was not well educated and poor. Instead, Katherine marries her friend Edgar Linton, secretly hoping it will help Heathcliff his way through life. However, Edgar and Heathcliff hate each other to such an extent that the pregnant Katherine becomes physically and mentally ill, goes mad and eventually dies. Edgar Linton - husband of Catherine Earnshaw; a handsome, gentle, well-mannered young man. He patiently endured the whims of his wife, although at first he was shocked by her rude behavior. Presenting initially not in the best light, gradually matured Edgar is revealed as a noble, kind-hearted and internally bright person. Catherine, who clearly appreciates her husband, is at the same time annoyed by his too calm temperament and inability to stand up for herself in front of Heathcliff. After the death of his wife, Edgar shows himself to be a wonderful father [2].

Isabella Linton is Edgar's younger sister, the same refined and graceful, but rather frivolous person. At eighteen, she fell in love with Heathcliff and went with him to Wuthering Heights, and then, when she realized what life awaited her (“I hate him ... I am unhappy without measure ... I was a fool!”), Fled to London. After a while, she died, giving birth to a son, Linton Heathcliff Hindley Earnshaw is Katherine's brother, who was always jealous of his father for Heathcliff. Hindley believed that his father was overly pleased with the foundling, and did not pay attention to his own son at all. He hated Heathcliff and after the death of his father forbade him to receive an education, which subsequently divided him and Catherine Earnshaw. Hindley got married and was very happy in marriage, which smoothed out the negative traits of his character. After his wife fell ill with consumption and died, he drank himself and lost Wuthering Heathcliff at cards [3].

Ellen Dean, or Nelly, is the Starling housekeeper who witnessed the whole story and tells it to Lockwood. A kind, caring and non-offensive woman who grew up with Heathcliff and Katherine, and then was engaged in the upbringing of Hareton Earnshaw and Katie Linton. Linton Heathcliff is the spoiled and sickly son of Isabella and Heathcliff. His cowardice and selfish disposition only worsened after living with his father.

Catherine Linton is the sweet and sympathetic daughter of Catherine and Edgar Linton. Heathcliff forced her to marry his son Linton in order to become the owner of the Starlings. Outwardly, Katie resembles her mother only with her eyes and the shape of her nostrils. She inherited a sophisticated appearance and blonde hair from her father. She is obstinate and proud, like a mother, but according to Ellen Dean, she is much more capable of meekness, attention and love than Catherine Earnshaw [4].

Hareton Earnshaw is the son of Hindley, raised by Heathcliff in severity and constant physical labor. The child of noble birth grew up as a rude and uncouth youth who did not even learn to read. The storyteller Ellen Dean notes his robust physique and good looks. Heathcliff is disposed towards the young man, as he sees in him a great resemblance to Catherine Earnshaw. Hareton is infinitely loyal to the owner, but this did not prevent him from imbuing with deep feelings for Katie Linton. Their union broke the curse of the clan.

Joseph is an old, hypocritical, rude and grumpy servant in Wuthering Heights. He served when Catherine and Hindley Earnshaw were still children, and stayed with Heathcliff, and then with Herton. Households constantly suffer from his sermons and accusations of complicity with devilish forces.

Lockwood is a resident of Heathcliff, filming the Starlings, about 20 years after the main events of the novel. From his person begins the narration, continued by the story of Nelly, which was told to him during his illness in Starlings.

Frances Earnshaw is Hindley's thin and sickly wife. The birth of a son undermines her poor health, and Francis dies of consumption.

Mr. Kenneth is a local doctor. He examined and treated all members of the Linton and Earnshaw families.

Zillah is a housekeeper in Wuthering Heights. She took Lockwood to the room where Katherine and Heathcliff spent much of their childhood [5].

REFERENCES

1. Austin Linda "Emily Brontë's Homesickness". *Victorian Studies*. 44 (4): Summer 2002, 573-596.
2. Paddock Lisa, Rollyson Carl The Brontës A to Z. New York: Facts On File, 2003.
3. The Brontë Society and Brontë Parsonage Museum in Haworth (bronte.org.uk)
4. Brontë at Library of Congress Authorities, with 230 catalogue records.
5. <https://www.biography.com/writer/emily-bronte>

Nuray Qasımlı

“UĞULTULU TƏPƏLƏR” ƏSƏRİNDƏKİ OBRAZLAR

Xülasə: Məqalədə şiddətli küləkləri səbəbi ilə “Uğultulu Təpələr” olaraq adlandırılan bu sirli diyarın sakinlərinin həyatlarının ilk baxışda bizə qarışıq gəldiyi, oxuduqca isə hadisələrin aydınlıq qazandığı və qarşımızda maraqlı bir aləmin açıldığı vurğulanır.

Acar sözlər: xarakter, əsər, təsvir etmək, ürəyi yumşaq, uşaqlıq, ölüm

AYSUN HACIYEVA
Nakhchivan State University
Master's degree, English, II course
aysun.haciyev7@gmail.com
Scientific adviser: docent J. Guliyeva

PHRASAL VERBS IN ACADEMIC LECTURES

The article deals with the development of phraseological verbs in English. Phraseological verbs are difficult to understand correctly and are used at every level of English. Phraseological verbs form almost the basis of the English language. The author notes that as language levels develop, students should be able to use them properly. The article also presents useful methods of teaching phraseological verbs to students.

Key words: *phraseological verbs, teaching, use, language, activity, lesson*

Phrasal verbs are common we can discover in all areas of English from business and academic language right the way through to formal and spoken English. Phrasal verbs can initially seem deceptively easy, as learners might be familiar with both the verb and the particle, but may find that they do not understand the meaning of the combination, as it can be very different to the meaning of the two words when they are used independently of each other. Phrasal verbs are tricky. It's just hard to get them right, and they are everywhere in the English language. Phrasal verbs are very common – they appear in all areas of English, from business English and academic English right the way through to informal, spoken English. Using phrasal verbs correctly makes your English sound natural and fluent and they occur so frequently in English that students need to master them if they are ever going to progress. A phrasal verb is a special kind of verb that consists of two or three parts. Phrasal verb formed by a verb and the other one or two, usually a preposition and sometimes an adverb. A verb is the word that states an action. It explains something that is happening (such as hearing, seeing), the state of being (such as to sleep, to live) or a job done (such as to read, to sing). A preposition describes the relationship between two words. For example, "The bees are above the table or under the table, but not inside the table. "Bees are on or under the table, but not inside. "Prepositions are mainly denote location or direction (such as on, though, around) and time (such as by or around for a specific time) An adverb is a word that describes a verb. For example, you can run quickly or slowly come to the class early or late. Now that we know what verbs and prepositions are, we are ready to turn them into phrasal verbs. Phrasal verbs change the meaning of the verb depending on the preposition that follows. Phrasal verbs will help you double or even triple your English vocabulary. Meanings of some phrasal verbs are obvious as in "fall down", but some are almost idiomatic because they cannot be literally translated as in "come on". To make learning easier, you can try grouping phrasal verbs into categories like time of day (like wake up, lie down) or positive (like cheer up) and negative (like give up). Separable Phrasal Verbs. The phrasal verbs in this group can be separated when there is a noun as the object. If there is a pronoun as the object, the phrasal verb must be separated. In informal English, the particle can sometimes be several words away from the verb. In more formal writing, it is best to keep the verb and the phrasal verb together. When the object is a pronoun, however, the verb and the particle must be separated. Rule

1. With separable phrasal verbs, it is possible to move the particle after a noun object. However, this movement is not common in formal writing. Rule

2. With separable phrasal verbs, you must separate the verb and particle when a pronoun is used as the object. Rule

3. Separable phrasal verbs often use these nine particles: up, down, on, off, in, out, away, back, over (An easy way to remember the first six is that they are pairs of opposites: up, down, on, off, in, out.) Rule

4. We should be careful with phrasal verbs using on because some are separable, but others are non-separable. For example, 'put on' is separable, but 'call on' is non-separable.

The only way to know which is to check a dictionary for every phrasal verb using on.

Inseparable Phrasal verbs.

These are the phrasal verbs whose words cannot be separated for using it in different places in a sentence. Its verb and prepositions cannot be separated. They remain together.

She looks after her children.

The patient passed away.

The flood brought about a huge disaster.

Bring it on! - Güvən duyaraq bir mübarizəni, meydan oxumanı qəbul etmək.

"You want to have a race? Bring it on! I can beat you!"

"Yarışmaq istəyirsən? Budur meydan! Səni uda bilərəm!"

Call on - Ya birini ziyarət etmək.

"I'll call on you this evening to see how you're feeling."

"Necə olduğunu görmək üçün bu axşam səni ziyarət edəcəyəm."

Call off - Bir şeyi iptal etmək.

"The picnic was called off because of the rain."

"Piknik yağış səbəbi ilə təxirə salındı.

Cheer on - Birinə cəsarət verici sözlər ilə dəstək vermək.

Even though Samantha was in the last place, her brother cheered her on through the entire race."

"Samantha yarışda son sırada olmasına rəğmən qardaşı bütün yarış boyunca onu dəstəklədi.

Cheer up - Bu ifadə, ya üzgün görünən birinə (yalnızca "cheer up!" deyərək) cəsarət verici bir ifadə olaraq istifadə oluna bilər ya da birini daha xoşbəxt etməyə, şənəndirmək sevindirməyə çalışmaq mənasına gəlir. "Andrew was having a bad day, so his girlfriend cheered him up by taking him out for ice cream." "Andrew pis bir gün keçirdirdi, bunun üçün qız dostu dondurma yemək üçün çölə çıxardaraq onu sevindirdi (ona moral verdi).

Come across - Şans əsəri tapmaq və ya qarşılaşmaq.

"I was cleaning the attic and I came across my high school uniform. Can you believe it still fits?"

"Dam örtüyünü təmizləyirdim və təsadüfən lisey formamı tapdım, hələ mənə olur, inana bilirsən?"

Come forward - Bir suç gibi bir şey hakkında könüllü məlumat vermək.

"The police are encouraging people to come forward with any information about the kidnapped girl." "Polis, qaçırılan qız haqqında məlumat verməkləri üçün insanları təşviq edir."

Cut off Bir ifadə bir neçə şəkildə istifadə oluna bilən fəqət ümumi mənası "bir şeyi kəsmək və ya durdurmaqdır" (Ayrıla bilər.)

Cut (it) out - Bu ifadə "Stop it" (Durdur,) eyni mənaya sahibdir.

Drop off - Bir şeyi ya da nəyisə gedəcəyi yerə aparmaq (Bırakılacaq ilə ayrıla bilər.)

"I can give you a ride and drop you off at work."

"Səni maşınla apara bilərəm və işə də qoya bilərəm."

Fall apart - Bu ifadə "to break into pieces" (parçalara ayırmaq) anlamındadır fəqət bir evlilik və ya şəxs kimi maddi olmayan şeylərdən bəhs edərkən istifadə edilə bilər.

"They tried to save their marriage by going to therapy but in the end if fell apart anyway."

"Terapiyə gedərək evliliklərini qurtarmağa çalışdılar ama yenə də sonunda ayrıldılar."

Fall down - Adətən qəzayla yerə düşmək.

"My friend slipped on a banana peel and fell down. I thought that only happened in cartoons!" "Dostum bir banan qabığına basıb sürüşdü və düşdü. Bu, sadəcə çizgi filmlərdə olur zənn edirdim."

Fill

Fill (someone) in - Bir şeylə əlaqəli birinə detaylı məlumat vermək.

"Quickly, let's go! There's no time to explain, I'll fill you in on the way."

“Tez gedək! Açıqlamağavaxt yoxdur, detalları sənə yolda deyəcəm.” Fill up - Tamamen doymaq. “The little girl filled up on candy before dinner, and didn’t want to eat any of the chicken.”

“Axşam yeməyindən qabaq balaca qız konfetlə doydu və toyuqdan heç yemək istəmədi.” Get away - Qaçmaq, ortadan çıxmaq.

“Carmen’s neighbor tried to show her pictures of all her cats, but Carmen managed to get away.” “Carmenin qonşusu ona bütün pişiklərinin şəklini göstərməyə çalışdı fəqət

Carmen qaçmağı bacardı.” Get around təməl problemdən qaçaraq bir problem həll etmək..

“Some people know all the different ways to get around tax laws.”

“Bəzi insanlar vergi qanunlarını həll etmənin fərqli yollarını bilir.”

Get along (with) - Biriylə dostcasına bir münasibəti olmaq

“Some people are surprised that I get along with my mother-in-law really well!”

“Qaynanam ilə yaxşı yola getməyimə çox insan təccüblənir.” Get up - Qalxmaq ya da oyanmaq.

“I have so much trouble getting up in the morning that I have to set three alarms.” “Sabahları tez qalxmaqda çətinlik çəkdiyim üçün 3 dəfəlik alarm qurmalı oluram. Give out - çalışmağı dayandırmaq xarab olmaq və bir şeyi təslim etmək, dağıtmaq mənalarına gəlir.

Fəaliyyətini dayandırmaq.

“The city had to rebuild the bridge completely, because it was about to give out and fall down.”

“Şəhər körpünü tamamen yenidən inşa etmək məcburiyyətində qaldı çünki iş görməz hala gəlmiş çökmək üzrə idi.”

Give in - Xüsusi ilə bir mübahisə də iştirak etmək və mübahisə də təslim olmaq, imtina etmək.

“Ben’s mother gave in and let him stay out with his friends.” “Benin anası vaz keçdi və onun dostları ilə qalmasına icazə verdi.”

Give away - pulsuz vermək, əldən çıxarmaq.

“When Linda’s cat had kittens, she gave them all away to good homes.”

“Lindanın pişiyinin balası doğulduqdan sonra, onları yaxşı şəraiti olan evlərə verdi.”

Give up – İmtina etmək, təslim olmaq.

“After two weeks of trying to build my own table, I gave up and just bought one.”

“İki həftə boyunca öz iş stolumu hazırlamağa çalışdıqdan sonra imtina etdim və bir dənə aldım.

Go out (with) - bir kimsə ilə yeni münasibət qurmaq.

“Sarah was so happy when Peter finally asked her to go out with him!”

“Nəhayət Peter Saraya yeni münasibət qurmaq üçün təklif edəndə Sara çox şad oldu.”

Go ahead - birinin önünə də getmək, bir şey etməyə və ya deməyə icazə vermək.

“Go ahead, explain to me why there is a car on my roof.”

“Davam edin, damımda niyə maşın olduğunu mənə izah edin”.

Learning Phrasal Verbs is a challenging process. These verbs are very important in English. Many studies have proved that contextualization has an important positive effect on the ability of the students to decipher the correct meaning of a phrasal verb.

REFERENCES

1. The Phrasal Verb in English. Cambridge. Mass.: Harvard University Press.
2. Claridge C. Multi-Word Verbs in Early Modern. English: A Corpus-Based Study. 2000.
3. Cowie A.P. and Mackin R. Oxford Dictionary of Current Idiomatic English Vol 1. Oxford: Oxford University Press. 1975.

Aysun Hacıyeva

AKADEMİK MÜHAZİRƏLƏRDƏ FRAZEOLÖJİ FEİLLƏR

Məqalə ingilis dilində frazeoloji feillərin işlənməsindən bəhs edir. Frazeoloji feilləri doğru anlamaq çətinidir və onlar ingilis dilinin hər səviyyəsində istifadə olunur. Frazeoloji feillər ingilis dilinin demək olar ki, əsasını təşkil edir. Müəllif qeyd edir ki, dil səviyyəsi inkişaf etdikcə, tələbələr onlardan düzgün istifadəni bacarmalıdırlar. Məqalədə frazeoloji feillərin tələbələrə öyrədilməsinin faydalı üsulları da təqdim edilmişdir.

Açar sözlər: frazeoloji feillər, tədris, istifadə, dil, fəaliyyət, dərş

NURAY HUMBATOVA

Nakhchivan State University

Master's degree, linguistics (English), II course

nurayhumbetova797@gmail.com

Scientific adviser: docent J. Guliyeva

THE IMPACT OF USING STYLISTIC DEVICES IN POLITICAL SPEECHES

Abstract: *The article discusses political speeches and their importance. The article also empugese on artistic depictions and testimonies used in political speeches. The article informed political speeches to how to convey the audience and attract the attention of the audience.*

Key words: *political speech, means of artistic description and expression, metaphor, anaphora, irony*

Political discourse is a public speech associated with the sphere of political communication. One of the genres of this type of speech is a political speech. Political speech is an articulated text of publicistic style that highlights political problems. It can have either purely informative or agitational character. The purpose of political discourse is to influence the public consciousness and struggle for power. The effectiveness of a speech depends on many factors, including the mood of the crowd, the ability of the orator, the situation the crowd confronts, the topic of the speech and the using of words- the using of stylistic devices. The goal of any political speech is persuasion - you want to bring the crowd around to your point of view, whether that means convincing them to vote and support you. So the frequent and wide use of stylistic devices is an important characteristic feature of political speeches which is an effective way to make these speeches more attractive, lively and more persuasive. A stylistic device is an example of the figurative use of words, which produces a particularly rhetorical effect when people use the language creatively in a specified context so all politicians use stylistic devices in political speeches. In the realm of discourse analysis, the typical linguistic features of political speeches have so far been the focus of attention of many linguists and researchers. The majority of people who listen to political speeches pay more attention to the content of what is being said rather than how it is being said. Thus, the audience, though being affected by the style of the speaker's speech in general, may have little interest in the stylistic analysis of what is being said in particular. Accordingly, they, though are able to evaluate a speaker's delivery style and mannerisms in general, may pay rare attention to the colorful meaning that each of the stylistic devices can bring in the speech. There are several stylistic devices often used in political speeches such as metaphors, parallelisms and anaphors; and also some lexical means as borrowings, neologisms, clichés. The most common in political speeches is a metaphor. A metaphor is a kind of trope, the main feature of which is transferring properties of one object to another based on their similarity. This feature enhances imagery and expressiveness of speech. Examples of metaphors: "We can lead this country in a direction of hope", "seared in the flames of withering injustice", "a beautiful symphony of brotherhood". Also politicians tend to combine several stylistic means which enhance the communicative effect on the audience. Another stylistic means that provide political speech with additional expressiveness is allusion. Allusion is a reference to the historical, mythological or well-known facts. Basically allusion is used in belles letter style, but also we may find it in political speech. O. Yemets brings the attention to an allusion in the speech of Martin Luther King to the declaration of liberation from slavery, signed by Abraham Lincoln 100 years ago: "But one hundred years later, the Negro still is not free". Obama draws a parallel between extremists and nuclear weapons, putting emphasize on their destructive power and the threat they pose to society: "When a new flu infects one human being, all are at risk. When one nation pursues a nuclear weapon, the risk of nuclear attack rises for all nations. When violent extremists operate in one stretch of mountains, people are endangered across an ocean. And when innocents in Bosnia and Darfur are slaughtered, that is a stain on our collective conscience ". Effective means of influence is opposition, specifically: categorial opposition "good" – "evil". K. Repina points out that politicians in their speeches appeal to religion,

folklore, etc., and turn to the physiological side of existence, which manifests itself in opposition to corporal and spiritual, higher and lower, and so on. In confirmation of this view we cite Barack Obama using a parallelism to emphasize the positive and negative aspects of TV and the internet and trade: “The internet and television can bring knowledge and information, but also offensive sexuality and mindless violence. Trade can bring new wealth and opportunities, but also huge disruptions and changing communities”. Information acquisition may have both intellectual and emotional character. Hence politicians have to be able to reason their case in a cohesive way and also to bring recipient’s emotions. Using specific stylistic devices politician can either influence recipient’s political opinion or evoke corresponding emotions. It is fair to say that the more vivid the speech is, the more memorable it becomes.

REFERENCES

1. Speeches of the prominent leaders.
2. Different topics about stylistic devices from linguists.
3. <http://konfist.fl.kpi.ua/en/node/2185>

Nuray Hümbətova

SIYASİ NİTQLƏRDƏ TƏSVİRİ VASİTƏLƏRDƏN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

***Xülasə:** Məqalədə siyasi çıxışlar və onların əhəmiyyəti barəsində geniş bəhs olunmuşdur. Məqalədə həmçinin, siyasi çıxışlarda istifadə olunan bədii təsvir və ifadə vasitələri qabarıq şəkildə vurğulanmışdır. Məqalədə siyasi çıxışları auditoriyaya necə çatdırmaq və dinləyicilərin diqqətini necə cəlb etmək haqqında məlumat verilmişdir.*

***Açar sözlər:** siyasi nitq, bədii təsvir və ifadə vasitələri, metafora, anafora, kinayə*

NURLANA AXUNDOVA

Nakhchivan State University

Master's degree, English, II course

nurlanaxundov067@gmail.com

Scientific adviser: docent Sh. Gulubeyli

GENERAL INFORMATION ABOUT THE INVESTIGATION OF THE CATEGORY OF POSSESSION

The article is devoted to the category of case, which is the most typical grammatical category of nouns in world languages, including Azerbaijani and English. First of all, the author summarized the views of various linguists on the means of expression of this category and expressed his opinion on the issue, coming to the most adequate opinion. It has been rightly shown that this linguistic phenomenon is one of the most controversial concepts in both comparable languages. For example, the forms affixes -li, li, -lu, -lu and -lik, -lik, -luk, -luk are accepted by some linguists as examples of the concept of belonging, while others accept them as examples of qualitative meaning. It is shown that the first components of the category of affiliation are expressed by first and second person pronouns.

Key words: *affiliation category, suffixes forming affiliation category, suffix suffixes, affiliation category and quantitative category*

The category of possession has been investigated by a lot of linguists both in Azerbaijani linguistics and turkology. Some of the scholars have claimed that there exist two main means of expression of this category while the others speak of three or even four means of expression of it [1, p.32].

It should be noted that the category of possession proves to be one of the disputable items of the Azerbaijani grammar. One of the disputable questions is connected with the affixes –li, li, - lu, - lü and -lıq,- lik,- luq, -lük which are supposed to express the category of possession by some scholars. In such combinations the meaning of quantity prevails over other meanings. The combination “düzlu yemək” expresses the feature of being salty, not possession. As to I. Z. Hacıyev, here the meaning of quantity prevails over the semantics of possession [1, p.32].

The first components of the combinations of possession are formed by means of the first- and second-person personal pronouns in the genitive case, however the affixes of this category in the second components cannot be reduced. Consequently, the reduction of the the affixes of the category of possession in the combinations of “sizin kitablar “ type in which the first the first component is expressed by the first and second person personal pronouns is not connected with the use of the mentioned personal pronouns in the first component.

The opinion of prof. A.Damirchizada about the reduction of the attitude categories is interesting. As to him, if the first component of the combinations is expressed by means of the first and second person plural pronouns expressing generalized objects the affixes expressing possession can be reduced. If the second component doesn't express a generalized object the mentioned affixes cannot be reduced [2, p.208].

Looking through different opinions I.Z.Hacıyev arrives at the conclusion that the reduction of the affixes of possession is not connected with the use of the first- and second-person plural pronouns in the first component of the possessive combinations. The fact of reduction of the mentioned affixes is connected with the feature of the object used as the second component. The reduction takes place in the cases when the second component expresses a generalized object, i.e. if it is not generalized the affixes cannot be reduced [1, p.33-34].

Being one of the common categories of modern Azerbaijani the category looks like the category of number according to its history and stabilization. As shown by prof. Hadi Mirzazada, the affixes

of attitude for all the persons haven't changed in different stages of development of the Azerbaijani language For example:

Ey Nəsimi, sübhəmə billah şü yarım xoşmıdır. Şol həbibim, dilbərım, aləmdə varım xoşmıdır. Ey yüzi gül, ləbləri mərcanımız, Ey gözi nərgis, şəhi məstanımız (Nəsimi); Üsüm yeridi, bulandı beynim, Öz yolunu görməz oldu eynim (Xətai) [3, p.38].

The meaning and content of the affixes of possession in all the three persons used approximately seven centuries ago do not differ at all from those used today. This stability remains not only in the first, but also in the second and third persons singular and plural.

As to some scholars, including professor M.Huseynzada the affixes of possession of the first and second persons are the archaic forms of the affixes of plural forms. But no opinion of the origin of the third person marks of the category of attitude has been said by the above mentioned linguists.

Professor H.Mirzazada arrives at a conclusion that the origin of the third person affixes is connected with the third person pronoun.

The language material of the last two and a half centuries obviously shows that in genitive, dative and accusative cases the phoneme “n” in the attitude affix of the second person is changed into the sound “v”. For example:

Sənin ol gül yüzü və mən güləb olaydım kaş. Ayağuva bala, bir cüt corab olaydım kaş [3, p.40]. The category of possessiveness in Azerbaijani has its history of investigation.

In the majority of cases the category of possession was not dealt with in the books published in the 1930-ies. Compactly detailed information about this category is given in the book called “The grammar of the Azerbaijani language” published in 1951.

In that book under the heading of “The morphological features of the noun” it is stated that the morphological features in the nouns are expressed in three ways:

in the function of the predicate; in the function of possession; in the function of declension [17, p.140]

Professor Bakir Chobanzada dealt with the affixes of possession calling them personal affixes which express the owner of the objects: im, -ım,-um, -üm; in,-ın, un,-ün; ı, i: Evin, kitabım, ölümüm, evin, kitabın, ölümün, evi, kitabı [12, p.159].

The author deals with those affixes in his another book giving such examples as “əlim, əlin, əli, əlimiz, əliniz, əlləri, qulağım, qulağın, qulağı, qulaöımız, qulağınız, qulaqları etc” [13, p.132].

Professor Nasir Mammadov in his book on the essentials of linguistics characterises the category of possession as the expression of relation between the owner and the belonging object [4, 143]. The author writes that the category of possession exists in all the world languages, but it has different means of expression in different languages.

Thus, the author comes to conclusion that this category has been stabilized in Turkish languages including Azerbaijani as a category having its morphological means of expression. The author has illustrated the affixes used in all three persons in Azerbaijani, Turkish, Turkman and Bashkir languages which shows the obvious similarity of the affixes used for the expression of possession in different Turkish languages [4, p.144].

Giving examples from different languages professor Nasir Mammadov concludes that in any language this category has two components: one of them possessing and the other belonging. Both these elements may be in singular as well as in plural. He also writes that the word possession here is used as a term, conditionally. That is to say the category dealt with expresses not only possession but also a lot of other meanings including different organic relations.

The same ideas of professor Nasir Mammadov about attitude category are repeated in the book on the general linguistics written in the authorship with professor Agamusa Akhundov [5, p.101 -104] as well as in his book on the theoretical essentials of the Azerbaijani language [14, p.220-221].

Professor Adil Babayev has also dealt with the attitude category in his book on general linguistics [6, p.384-386). The author considers this category to be one of the special categories of noun as only nouns can possess and belong. The meaning of this category is based on the attitude and ownership. In the majority of cases the first component is the owner while the second component is

the object belonging to the first side. The owner being a person the personal pronouns play the main role here. In Turkish languages, including Azerbaijani the words expressing a person have changed into certain elements and serve as special grammatical forms for the expression of the category of attitude. Thus the word “mən” in the form of “m”, “sən” in the form of “n”, “biz” in the form of “iz”, “siz” in the form of “niz” are added to the nouns.

Consequently, the category of possession in Azerbaijani can be expressed without the use of the personal pronouns in the genitive case [6, p.384-385]. Giving examples from different languages the author shows that in some Indo-European languages the meaning of possession doesn't exist as a morphological category, however the meaning of possession, belonging exists in those languages as well but it has not the morphological marker and is expressed syntactically, by means of the possessive pronouns.

Professor Mukhtar Husseyinzada, as the author of the first book in which the Azerbaijani morphology was investigated systematically [7, p.155] has given a special place to the category of possession as well [8, p.39-44]. The professor indicates that this category indicates attributive relation between two words.

In general, paying special attention to the origin of affixes of possession used in different persons singular and plural the author considers that expression of the category of possession by means of affixes is one of the leading features of the Azerbaijani language.

In the book on Azerbaijani grammar published in 1960 the category of possession is characterized as the sum of grammatical relations of belonging objects to some grammatical subjects. In order to form the category of possession certain affixes should be added to the words mentioned above: *mənim kitabım*. In this way the first component expresses the owner of the object while the second component serves to express the object belonging to the owner [15, p.31-32].

Professor Yusif Seyidov in his book on Azerbaijani grammar considers this category to be a special one. As to him, the category of attitude belongs only to the nouns [11, p.155-156]. The author specially emphasizes that this category is organically connected with the category of number not only in Azerbaijani but also in other Turkish languages [19, p.168].

In his textbook on the morphology of modern Azerbaijani professor Buludkhan Khalilov considers the attitude category as one of the general grammatical categories characteristic of nouns and other substantivised words [9, p.189]. Generally, as shown by professor Aslan Aslanov the word with the attitude affix can be connected only with a word in the possessive (genitive) case [10, p.7].

In general, in almost all the textbooks on Azerbaijani morphology the attitude category has been investigated in a similar way.

In Turkish languages this category is investigated under different grammatical terms. For example: *değişiklik kategoriyası* (in turkmen), *eşlik kategoriyası* (in uzbek), *adlıkların saablik kategoriyası* (in gagauz), *egilik kategoriyası* (in uygur) etc [18, 191].

In Turkish languages the affixes of the category of attitude are connected with those of the categories of number and person. But their order mainly cannot be changed [20, p.47-48].

REFERENCES

1. Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Bakı: Elm, 1980, 512 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı, 1982, 260 s.
3. Mirzəzadə Hadi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. II nəşri. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1990, 376 s.
4. Məmmədov N. Dilçiliyin əslları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı, 1961, 260 s.
5. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1966, 300 s.
6. Babayev Adil. Dilçiliyə giriş. Bakı: Nurlan, 2004, 512 s.
7. Babayev Adil. Dilçiliyimizin məbədi. Bakı, Bakı Universiteti, 2002, 265 s.
8. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
9. Xəlilov Buludxan. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə. Bakı: Elm, 2007, 280 s.
10. Aslanov Aslan. Müasir Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyalı. Bakı: ADU, 1985.

11. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Bakı Universitetinin, 2000, 403 s.
12. Çobanzadə Bəkir. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə 4-cü cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 200 s.13
13. Çobanzadə Bəkir. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə 5-ci cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 264 s.
14. Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Maarif, 1971, 368 s.
15. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Morfologiya. Bakı: Elmlər Akademiyası, 1960, 335 s.
16. Rüstəmov S. Azərbaycan dilində qrammatik konsepsiyanın inkişaf tarixi. Bakı: Elm,2004,172 s.
17. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Elmlər Akademiyası, 1951.
18. Xəlilov Buludxan Əziz oğlu. Türkologiyaya giriş. Bakı: Nurlan, 2006, 384 s.
19. Seyidov Yusif Mirəhməd oğlu. Əsərləri. 15 cildə. IX cild. Bakı: Bakı Universiteti, 2010, 672 s.
20. Zeynalov Fərhad Ramazan oğlu. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 348 s.

Nurlana Axundova

YİYƏLİK HAL KATEQORİYASININ TƏDQIQI HAQQINDA MƏLUMAT

Xülasə: Məqalə dünya dillərində, o cümlədən Azərbaycan və ingilis dillərində ismə xas olan ən səciyyəvi qrammatik kateqoriya olan hal kateqoriyasına həsr olunmuşdur. Müəllif, hər şeydən əvvəl, bu kateqoriyanın ifadə vasitələrinə aid müxtəlif dilçilərin fikirlərini ümumiləşdirmiş və ən adekvat fikrə gələrək məsələyə öz münasibətini bildirmişdir. Düzgün olaraq göstərilmişdir ki, bu dilçilik hadisəsi müqayisə olunan hər iki dildə mübahisəli anlayışlardan biridir. Məsələn, affixes -lı, li, - lu, -lü və -lıq,- lik,- luq, -lük şəkilçiləri ilə düzələn formaları bəzi dilçilər mənsubiyyət anlayışının ifadə nümunələri kimi qəbul etdikləri halda, digərləri onları keyfiyyət mənasının nümunələri kimi qəbul edirlər.Məqalədə göstərilir ki, mənsubiyyət kateqoriyasının birinci komponentləri birinci və ikinci şəxs əvəzlilikləri vasitəsilə ifadə olunur.

Açar sözlər: mənsubiyyət kateqoriyası, mənsubiyyət kateqoriyasını əmələ gətirən şəkilçilər, şəkilçilərin ixtisarı, mənsubiyyət kateqoriyası və kəmiyyət kateqoriyası arasında əlaqə

İBTİDAİ MƏKTƏBDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ OXU TƏLİMİ

Məqalədə ibtidai məktəbdə şagirdlərin ingilis dilinin təlimində oxu mədəniyyətinə yiyələnməsinin vacibliyi, bu prosesdə qarşılaşdığı problemlər, onların aradan qaldırılması yol və vasitələrindən bəhs olunur. Göstərilir ki, kiçik yaşlı şagirdlərin ingilis dilini öyrənməsinin vasitəsi kimi oxu texnikası fənnə olan marağın əsas amili, informasiyanı qavramaq və dərk etmək fəaliyyətidir. Bu təlim fəaliyyəti nitq ünsiyyəti qurmaq, təhsillənmə, informasiya əldə etmə, mətnin məzmununu başa düşmə və onu qiymətləndirmə kimi funksiyaları da yerinə yetirir ki, bütün bunlar fəal təlim metodlarından istifadə olunması ilə bilavasitə bağlıdır.

Açar sözlər: *ibtidai məktəb, ingilis dilinin tədrisi, mətni oxuma texnikası, nitq bacarığı və vərdişləri*

Bu gün uşaqlar mühüm həyati bacarıqların-müəllimlə bacarıqlarının reallaşdırılması üçün münbit bir şəraitdə-müxtəlif növ mətbu nəşrlərin, güclü informasiya axınının üstünlük təşkil etdiyi bir "məkanda" yaşayırlar. İbtidai təhsil mərhələsi də daxil olmaqla bu məkanda orta təhsil müəssisələri əhəmiyyətli yer tutur. Kiçik yaşlı şagirdlərin təlim müvəffəqiyyətinə nail olması üçün onların oxu bacarıqlarına yiyələnməsi olduqca vacibdir. Bilavasitə ingilis dili üzrə oxu uşaqlarda bu dili öyrənməyə marağı inkişaf etdirir, bilik əldə etmək imkanı yaradır, xüsusi nailiyyət hissəsinin formalaşmasına təsir göstərir. Oxu informasiyanı başa düşmək və onu fəal şəkildə işləmək, yenidən hazırlamaq, mürəkkəb analitik-sintetik fəaliyyəti özündə ehtiva etmək, mətni qavramaq və dərk etmək prosesidir.

Oxu, əslində, başqa dillər üzrə müstəqil surətdə nitq ünsiyyəti qurmağın vasitələrindən biridir. Bu səbəbdən də oxu müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir:

- xarici dilləri praktik olaraq mənimsəmə məqsədini;
- dili öyrənmə vasitəsi və xarici dili dərinlən öyrənmə mədəniyyəti kimi;
- öyrənmələrin təhsillənmə və müəyyən ixtisasa istiqamətlənmə fəaliyyəti kimi;
- informasiya əldə etmə vasitəsi, özünütəhsil fəaliyyət kimi.

Oxu prosesi yalnız oxu bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi və davam etdirilməsi deyil, həm də oxunanın başa düşülməsi və interpretasiyası (izahı, mətnin məzmununun açılması) prosesidir. Bu isə informasiyanın məna-mahiyyətinin işlənilməsi və hazırlanmasında məntiqi düşüncə bacarıqlarının, koqnitiv (dərk etmə, xarici informasiyanı başa düşmə) qabiliyyətlərin reallaşmasına kömək edir.

Oxu təlimi zamanı ilk mərhələdə uşaqların mətni, informasiyanı düzgün oxuması vacibdir. Yəni oxu prosesində çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər qrafemlərin səslənməsi qaydalarına düzgün əməl edə bilsin, həmçinin başa düşmək, qiymətləndirmək, mətndəki informasiyadan istifadə etmək bacarıqlarına yiyələnsin. Bu bacarıqlar uşağın mətni hansı sürətlə, tezliklə oxusu ilə də birbaşa bağlıdır. Bilmək lazımdır ki, oxu texnikası anlayışı altında yalnız səslərə və hərflərə düzgün və sürətli yanaşma kimi baxılmır, əksinə şagirdin oxuya səs-hərf münasibətinin məna-mahiyyəti kimi, onların birliyi, əlaqəsi kimi yanaşılır. Məhz oxu texnikasına yiyələnmə bu prosesdə yüksək səviyyədə nəticələrin əldə edilməsinə-informasiyanın tez və keyfiyyətli olmasına imkan yaradır. Ancaq, qeyd edək ki, bu həmişə fikirləşdiyimiz kimi olmur. Bəzən məktəbli dil vasitələrinə kifayət qədər sahib olmağa, səsi olduğu kimi canlandırma, düzgün tələffüz etməyə nail ola bilmir. Ona görə də, xarici dillərin öyrənilməsi zamanı oxu texnikası təlimi ilk mərhələdə ucadan oxuma kimi yarana bilər ki, onun mexanizmi müəllimin nəzarəti altında formalaşır.

Oxu təlimində şagirdlərdən asılı olmayan bir sıra çətinliklər, ancaq həlli vacib olan problemlər var. İngilis dili üzrə oxunun mənimsədilməsi prosesində şagirdlər üçün çətinlik yaradan məsələlərin bir çoxu dilin fonem, qrafem və orfoqrafiyasının xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Doğrudur, müstəqillik şəraitində latın əlifbasına keçid inkişaf etmiş dillərin, xüsusi ilə ingilis dilinin öyrədilməsində müsbət

dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Lakin dil səsi (fonem), onun hərflər və hərflər birləşmələri ilə işarə edilməsi ingilis dilində o qədər də sadə deyil və bunun ibtidai məktəb şagirdləri üçün çətinlik səviyyəsi pedaqoq-müəllim üçün də anlaşılıqdır. İngilis dilində hərflərin sayı dildəki səslərin sayından çox azdır. Cəmi 26 hərflər 146 qrafem 46 fonemi ifadə edir. Buraya sözlərin yazılışı ilə deyilişi arasındakı fərqləri də artırırsaq tədris materialının öyrənilməsində yarana biləcək çətinliklərin heç də az olmadığını təsəvvür etmək olar. Bu çətinlikləri müasir təlim metodları vasitəsi ilə aradan qaldırmaq, oxu materialının, yeni informasiyanın şagirdlərin yaddaşında uzun müddət qalmasına imkan yaratmaq lazımdır. Oxu mətnlərinin mənimsəməsi zamanı yaranan çətinliklərin aradan qaldırılması üçün müəyyən üsul, vasitə, tərzlərdən istifadə olunması vaciblik qazanır ki, aşağıda onlardan bir neçəsini qeyd etməyi lazım bilirik:

- Oxu texnikasının müvəffəqiyyətlə mənimsənilməsi üçün hər bir dərstdə fonetik təlim işinin (tapşırığın səs-hərflər işarəsinə uyğun aparılması, mürəkkəb səsləri məşq etmək üçün kiçik mətnlər hazırlanması və s.) aparılması;

- Materialın öyrənilməsi prosesində yeni sözlər üzrə məşqlərin aparılması (yeni sözün tanış olan sözlərlə analogiyasını aparmaq, sözdəki səsi yenidən oxumaq, sözün uyğun səsli birliyini, əlaqəsini, tam transkripsiyasını “yarada” bilmək və s.);

- Bu və ya digər oxudan əvvəl onun leksikasının işlənilib hazırlanması, şagirdlərdə proqnozlaşdırma, fərz etmə, eyniləşdirmə (indentifikasiya), təhlil etmə və lüğətdən istifadə bacarıqlarının formalaşdırılması;

- Oxu texnikasını öyrənmək üçün materialın leksik və qrammatik cəhətdən yaxşı mənimsənilməsi;

- Mətnin həcmnin uşaqların yaş və bilik səviyyəsinə uyğun olması, mətnin maraqlı, əyləncəli və cəlbedici süjetə malik olması, ümumbəşəri dəyərlər mövqeyindən aktuallığı ilə fərqlənməsi, problemin aydın, dəqiq ifadə edilməsi.

Bu deyilənlər göstərir ki, oxumağı öyrənmək - qrafemləri düzgün səsləndirilmək, ifadə olunan fikri üzə çıxarmaq, məndəki informasiyanı başa düşmək və istifadə etmək bacarığıdır. Oxu müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir: xarici dilin praktik mənimsənilmə məqsədini, dili öyrənmə vasitələrini, uşaqların fəaliyyətinin informasiyalaşdırıcı, təhsilləndirici, həmçinin özünütəhsil və yaradıcı xüsusiyyətlərini. Oxu təlimi olmadan məktəbdə ingilis dilinin təlimində uğurlar əldə etmək absurddur. İbtidai məktəbdə oxu təlimi ilk mərhələ olmaqla yanaşı, fənnin öyrənilməsinin sonrakı mərhələsi üçün baza yerində çıxış edir, daha sonrakı mərhələlər üçün isə dayaq rolunu oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılova D. İngilis dili tədrisi metodikası. Bakı: ADU-nin, 2011.
2. Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: ADU, 2017.
3. Азовкина А.Н. Развитие интереса к чтению на иностранном языке на начальном этапе обучения. Иностранные языки в школе, 2003, №2.

Gunay Farajova

READING TRAINING IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING IN PRIMARY SCHOOL

Abstract: The article deals with the importance of students` achieving reading culture in teaching English in primary classes, the problems they meet in this process, the ways and means of eliminating them. It is shown that reading technique as a means of children`s learning English is the main factor of the interest for the subject, the activity of understanding and perceiving information. This training activity perform functions such as creating speech communication, educating, getting information, comprehending and evaluating the context of the text that all of these are directly linked to using active training methods.

Key words: primary school, English language teaching, reading techniques, speaking skills and habits

“Məktəb” nəşriyyatının direktoru:
Redaktor:
Korrektor:

Zöhrə Sadiqova
Fərqanə Qənbərova
Tünzalə Abdullayeva

Yığılmağa verilmişdir: 05.05.2021

Çapa imzalanmışdır: 20.05.2021

Kağız formatı: A4

Şərti çap vərəqi: “Times New Roman” qarnituru

Tirajı: 200

Ünvan: Az – 7003, Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti-2

**“Məktəb” nəşriyyatı
Naxçıvan-2021**